

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН

РУШДИ СОҶИБКОРИИ ХУРД ВА МИЁНА ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ ИҚТИСОДИЁТ

ДУШАНБЕ - 2025

Ҳайати таҳририя:

Шодиев К.Қ., Фарайдунов О.Қ., Ҳамроев М.И., Шарифӣ Ш.И.

Редакционная коллегия:

Шодиев К.Қ., Фарайдунов О.Қ., Ҳамроев М.И., Шарифи Ш.И.

Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Рушди соҳибкории хурд ва миёна дар шароити саноатикунории босуръати иқтисодиёт» (15-уми октябри соли 2025). – Душанбе, – 2025. – 372 с.

Дар маҷмуа маърузаҳои илмӣи иштироккунандагони конференсия, ки самтҳои алоҳида ва мубрами соҳибкории хурд ва миёна дар шароити саноатикунории босуръати иқтисодиётро дар бар мегиранд, ҷойгир карда шудааст. Маводи дар маҷмуа овардашуда барои кормандони илмӣ, омӯзгорон, аспирантон, магистрон ва донишҷӯёни макотиби олии кишвар тавсия карда мешавад.

Масъулияти муҳтавои илмӣ, далелҳо, иқтибосҳо ба зиммаи худи муаллифони мақолаҳо вогузор карда шудааст.

Сборник статей международной научно-теоретической конференции на тему «Развитие малого и среднего бизнеса в условиях ускоренной индустриализации экономики» (15 октября 2025 г.). – Душанбе, – 2025. – 372 с.

В сборник включены научные доклады участников конференции, охватывающие отдельные направления и ключевые аспекты развития малого и среднего бизнеса в условиях ускоренной индустриализации экономики. Материалы, представленные в сборнике, рекомендуются научным работникам, преподавателям, аспирантам, магистрантам и студентам высших учебных заведений страны.

Научная ответственность за содержание, аргументацию и цитирование возлагается на самих авторов статей.

МУНДАРИҶА

1. Сатторзода Б.А., Шодиев К.Қ. Механизмҳои дастгирии давлатӣ ва минтақавии рушди соҳибкории хурду миёна дар шароити муосири Тоҷикистон.....	6-12
2. Умаров Х., Носирзода Ҳ.С. Таҳқиқи омилҳо ва механизмҳои таъсиррасон ба идоракунии рушди устувори инноватсионии саноати хӯроквори дар шароити муосир.....	13-19
3. Навруз-зода Б.Н. Пути развития туристического бизнеса между Узбекистаном и Таджикистаном.....	20-24
4. Аминов И., Набиев У.Х. Малое предпринимательство в Республике Таджикистан: тенденции развития и пути преодоления барьеров.....	25-33
5. Раҳимов С.Х. Рушди баҳисобгирии экологӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳо.....	34-37
6. Нурализода Э.Н., Султон Б. Хусусиятҳои хоси низоми махсуси андозбандӣ ва маъмурикунонии он дар рушди соҳибкории хурду миёна.....	38-41
7. Норов А.К. Ретроспективный анализ производительность труда на промышленных предприятиях в условиях цифровизации.....	42-47
8. Розиков Б.Ҳ. Тамоюлҳои рушди корхонаҳои хурду миёна дар иқтисоди рақамӣ дар Русия ва Қазоқистон.....	48-51
9. Тилабов Ё.Э. Хавфи аудиторӣ: намудҳо сабабҳо ва усулҳои идоракунӣ.....	52-55
10. Фасеҳзода И.С. Нақши фаъолияти соҳибкорӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ.....	56-60
11. Расулов Т.М. Таҳлили ҳолати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар комплексҳои энергетикӣ Тоҷикистон.....	61-68
12. Бобомуродов Б.Э. Масъалаҳои баҳисобгирии муҳосибии захираҳои молиявии хоҷагии хонавода.....	69-79
13. Саидов Р.Н. Хусусиятҳои методологии аудити берунаи мустақили давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	80-82
14. Баротов А.Х. Вазъи ташаккулёбии таркиби воридоти андоз аз фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	83-87
15. Муслихова Т.Т. Маърифати молиявӣ – асоси рушди иқтисодӣ.....	88-90
16. Шомадова Н. Убайдуллозода Ф. Масъалаҳои назариявии ҳамгироии субъектҳои қараёни инноватсионӣ дар низоми саноат.....	91-95
17. Шукуров С.М., Ҳусейнов Д.З. Сиёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар пешрафти иқтисодии кишвар.....	96-99
18. Нурув Ш.С. Нақши фоидаи соф дар фаъолияти соҳибкорӣ.....	100-103
19. Гулмуродзода Р.Г. Аҳамияти хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шароити иқтисодӣ бозорӣ.....	104-110
20. Мамадризоева Н.М. Предпринимательство и его роль в устойчивом развитии общества.....	111-114
21. Абдумухторзода Н.А. Проблемы повышения эффективности использования водных ресурсов.....	115-117
22. Сулаймонзода Ш.Ф., Қудратова Ф.Р. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули соҳаҳои кластерӣ дар комплексҳои агросаноатӣ.....	118-121
23. Мирзоев С.А., Эрачи М., Абдуразоқов Х.Р. Асосҳои ҳуқуқӣ - конститусионии рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	122-127
24. Аҳадов И.Қ., Эмомов М.Н. Барномаҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири он ба рушди минтақаҳо.....	128-132

25. Сафарова М.Б., Нуралиева М.Д. Муҳочирати дохилӣ ҳамчун омили тақсимои захираҳои меҳнати.....	133-137
26. Носирзода Ҳ.С. Самтҳои асосии рушди идоракунии инноватсионии соҳаи саноати хӯрокворӣ дар шароити муосир.....	138-143
27. Мирзозода А.Д. Муаммоҳои ҳавасмандгардонии меҳнати кормандон.....	144-148
28. Абдуллозода О.П., Яқубов Р.Ш. Иқтисоди “сабз” ва тамоюли рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	149-155
29. Абдулхайров Ф.М. Роҳҳои тақмилдиҳии аудити рақамӣ дар ташкилотҳои қарзӣ.....	156-159
30. Сулаймонзода Ш.Ф. Амалинамоии саноатикунонӣ бо принципҳои иқтисоди «сабз» дар ҳудудҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	160-166
31. Расулов Т.М. Особенности цифрового маркетинга в современной системе коммуникации.....	167-173
32. Сатторзода Э.И. Таҷрибаи байналмилалӣ вориднамоии фановариҳои рақамӣ дар баҳши бонкӣ.....	174-181
33. Сайдуллоева Д.К. Баъзе масъалаҳои рушди зеҳни сунъӣ.....	182-186
34. Ҳукматов Д.Ҷ. Нақши паёми Пешвои миллат дар самти дастгирии давлатии баҳши соҳибкориву сармоягузорӣ.....	187-190
35. Холов Р.Ш., Бурхонов Б.Дж. Особенности теоретических аспектов малого предпринимательства.....	191-198
36. Гулмуродзода Р.Г., Ормонова М.М. Тартиби андоз ва меъёрҳои ҳисобкунии даромадҳои шахсони воқеии ғайрирезидент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	199-204
37. Нуридинов С.З. Нақши соҳаи саноат дар рушди иқтисоди миллӣ.....	205-209
38. Холбойзода Б.Э. Хусусиятҳои идоракунии ва фаъолияти инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ.....	210-214
39. Алишоев Х.Х., Ҷалилов Р. Соҳибкорӣ омили калидии рушди иқтисодиёт.....	215-218
40. Солиев М.Н. Моделҳои математикӣ ва тадқиқи он дар ҳалли баъзе масъалаҳои иқтисодӣ.....	219-222
41. Палавонов А.М. Зарурият ва роҳи воситаҳои ғаёл намудани хонандагон дар раванди дарс.....	223-229
42. Файзализода М.М. Самаранокии иттилоот ва нақши он дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхона.....	230-233
43. Азизкулов Б.Дж. Институциональные основы развития рынка финансового капитала.....	234-238
44. Ахроров С.Ҳ. Технологияҳои иттилоотӣ ва тадқиқи онҳо дар фаъолияти суғурта.....	239-242
45. Фозилова М.И. Поддержки и развития инфраструктуры малого бизнеса в Республики Таджикистан.....	243-246
46. Орифҷонова В.Р., Исломова Г.С. Таъсири омилҳои экологӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ дар рушди устувори иқтисодӣ.....	247-251
47. Ҷобиров Н. Соҳибкорӣ ва давлат: шарикӣ стратегӣ баҳри рушди устувор.....	252-255
48. Чарыева Ф.М. Сандуқи қарзӣ аз диди таҷрибаи хориҷӣ.....	256-259
49. Шарифзода Г.М. Тақмили низоми идоракунии хавфҳои алоҳидаи бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	260-264
50. Ҳамидова М.М. Соҳибкорӣ саноатӣ - омили рушди иқтисоди миллӣ.....	265-267
51. Абдуллоева Ш.Ф. Теоретические основы занятости и безработицы как взаимосвязанных явлений в экономике.....	268-272

52. Тилакмуронова С.Д. Тартиби гардиши ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ дар банкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	273-278
53. Пирова М.А. Государственная поддержка инновационного предпринимательства.....	279-282
54. Қаландаров Р.Ш. Соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ асоси рушди иқтисодиёти миллий дар шароити муосир.....	283-288
55. Назаров М.Х. Мафҳум ва аҳамияти ҳисоботи корпоративӣ дар низоми идоракунии фаъолияти хоҷагидорӣ муосир.....	289-292
56. Эмомов М.Д. Нақши фаъолияти соҳибкорӣ истеҳсолӣ дар рушди иқтисодиёти миллий.....	293-297
57. Саёраева Р.Ш. Аудит ва таҳлили самаранок истифодабарии дороиҳои ғайримоддӣ дар корхонаҳои хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	298-302
58. Мирзоев Ҳ.Ҳ. Нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқии БМТ дар ташкил ва танзими ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ.....	303-305
59. Каримов Н.Я. Масъалаҳои мубрами татбиқи намудани сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташаккулёбии модели индустриявӣ- инноватсионӣ рушд.....	306-311
60. Давлатова Н.И. Асосҳои идоракунии корхонаҳои саноатӣ дар рушди иқтисодиёти инноватсионӣ.....	312-314
61. Салимов А.Ҷ. Хусусиятҳои иқтисоди рақамӣ ва баъзе роҳҳои такмилдиҳии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	315-317
62. Солиев Б.С. Арзёбии иқтисодӣ - омории устувории соҳаи кишоварзӣ ҳамчун соҳибкорӣ истеҳсолӣ.....	318-324
63. Умаршоева Ш.С., Ормонова М.М. Масъалаҳои даромади аҳоли ва сатҳи зиндагонии он дар замони ҳозира.....	325-328
64. Ҳамидова Н.М. Рушди соҳаи саноат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	329-332
65. Давлатзода М.Т., Давлатова Д.Р. Технологияи инноватсионӣ дар саноати ҳӯрокворӣ.....	333-338
66. Каримов Н.С. Асосҳои концептуалии баҳисобгирии идоракунӣ.....	339-343
67. Холов С.Қ. Рақамикунонӣ ва “иқтисоди сабз”: мушкилотҳои нав ва муаммоҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	344-347
68. Шарифова Р.Н. Ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ.....	348-352
69. Ақобирзода А.М. Нақши соҳибкорӣ хурду миёна дар рушди саноатикунӣ босуръат.....	353-356
70. Юсуфӣ М. Истифодаи зеҳни сунъӣ ҳамчун заминаи баланд бардоштани донишҳои касбӣ ва ҳуқуқии соҳибкорон дар муҳити рақобатӣ.....	357-361
71. Ғафори М.Ғ. Танзими самараноки ангеизиш ҳамчун шартӣ муваффақияти таълим.....	362-366
72. Бобоев Ҷ. М., Маҳмадёрв А. Ҷалби сармоягузориҳо ба рушди бозори озуқаворӣ дар шароити муосир.....	367-369
73. Сафарова С.Б., Саъдулоев А.Ҷ. Асосҳои соҳибкорӣ муштарак ва нақши он дар ҷомеаи имруза.....	370-372

МЕХАНИЗМҲОИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТӢ ВА МИНТАҚАВИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН

Сатторзода Бобочон Абдучаббор – н.и.п., дотсент, Ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: mehrob-mardon@mail.ru, Тел: (+992) 231-02-01

Шодиев Кӯҳзод Қурбонбоевич – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: kuhzod-8686@mail.ru. Тел: 935576360.

Дар мақола муҳимият, аҳамияти илмию назариявӣ ва таҷрибавӣ, дараҷаи омӯзиши он, инчунин мақсаду вазифаҳо, нишон дода шуда, механизмҳои дастгирии давлатӣ ва минтақавии рушди соҳибкории хурду миёна дар шароити муосири Тоҷикистон ва соҳаи истифодаи амалии натиҷаҳои бадастомада кушода дода шудаанд.

Дар мақола муносибатҳои мухталифи назариявӣ ва методологиро ба таҳқиқи масъалаи баррасишаванда ҳулосабандӣ намуда, собит карда шудааст, ки соҳибкорӣ ва муносибатҳои соҳибкорӣ асоси ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ, аз он ҷумла, дар хоҷагии қишлоқ мебошанд.

Калидвожаҳо: Соҳибкорӣ, иқтисодӣ, имтиёзҳои андозӣ, рақобатпазирӣ, хоҷагии қишлоқ, истеҳсолӣ, хизматрасонӣ, соҳибкории хурду миёна.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ТАДЖИКИСТАНА

Сатторзода Бобочон Абдучаббор – к.п.н., доцент Ректор Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. E-mail: mehrob-mardon@mail.ru Тел: (+992) 231-02-01

Шодиев Кухзод Курбонбоевич - к.э.н., доцент, заведующий кафедрой экономического анализа, Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. E-mail: kuhzod-8686@mail.ru. Телефон: 935576360.

В статье выделены важность, научно-теоретическая и экспериментальная значимость, уровень ее изученности, а также цели и задачи, раскрыты механизмы государственной и региональной поддержки развития малого и среднего предпринимательства в современных условиях Таджикистана и сфера практического применения полученных результатов.

В статье обобщены различные теоретико-методологические подходы к изучению рассматриваемой проблемы и доказано, что предпринимательство и предпринимательские отношения являются основой становления и развития рыночных отношений, в том числе в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: предпринимательство, экономика, налоговые льготы, конкурентоспособность, сельское хозяйство, производство, услуги, малого и среднего предпринимательство.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN AGRICULTURE

Sattorzoda Bobojon Abdujabbor - candidate of p, dosent, Rector Tajik State Finance and Economics University. Address: Dushanbe city, Nakhimov St., 64/14. E-mail: mehrob-mardon@mail.ru Tel: (+992) 231-02-01.

Shodiev Kuhzod Kurbonbayevich - Candidate of pedagogical Sciences, dosent, Head of the department of economic analysis, Tajik State Financial and Economic University. Address: Address: Dushanbe city, Nakhimov St., 64/14. E-mail: kuhzod-8686@mail.ru. Tel: 935576360.

This article highlights the importance, scientific, theoretical, and experimental significance of this issue, the level of its research, as well as its goals and objectives. It also describes the mechanisms of state and regional support for the development of small and medium-sized businesses in Tajikistan's current context and the scope of practical application of the findings.

The article summarizes various theoretical and methodological approaches to studying this issue and demonstrates that entrepreneurship and entrepreneurial relations are the foundation for the development of market relations, including in agriculture.

Key words: entrepreneurship, economy, tax incentives, competitiveness, agriculture, production, services, small and medium businesses.

Тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 рушди соҳибкорӣ дар шароити муносири Тоҷикистон ҳамчун самти асосии рушди иқтисодиёти миллий ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли махсуб мешавад. Тавре маълум аст, «Механизмҳои дастгирии давлатӣ ва минтақавии рушди соҳибкории хурду миёна дар шароити муносири Тоҷикистон» бо мавҷудияти зухуроти бӯҳронӣ, паст шудани сатҳи зиндагии мардуми деҳот, зарурати иҷрои вазифаҳои худидоракунии шахрак ва деҳот шарҳ дода мешавад» [2; С. 160].

Ба андешаи мо, ин ба ҳолатҳои зерин вобаста аст:

- зиёда аз 70 фоизи аҳолии кишвар дар деҳот умр ба сар мебаранд, таъмини шуғли аҳоли ва фароҳам овардани шароит барои ба даст овардани даромад вазифаи стратегӣ мебошад;

- баъди пошхӯрии ИҶШС ва пароканда шудани хоҷагиҳои калон дар натиҷаи аз шакли колхозӣ-совхозии ташкили иқтисодиёт дар хоҷагии қишлоқ, шумораи бекорон якбора афзуд, ҳосилнокии истеҳсолот паст шуд, ки ин ба иқтисодиёти деҳот таъсири манфӣ расонд;

- бинобар хусусиятҳои табиӣ, иқлимӣ ва ҷуғрофӣ, саноат ва дигар соҳаҳои калони саноатӣ, ки дар аксарияти деҳот ҷойҳои кориро ба вучуд овардан, имконнопазир аст.

Илова ба ин, самти муҳими хоҷагии қишлоқ рушди соҳибкории хурду миёна – ҳамчун манбаи асосии даромад ва омили муҳимтарини таъмини шуғли аҳолии деҳот мебошад.

Исбот шудааст, ки «Нақши соҳибкории хурду миёна дар он зоҳир мешавад, ки он ба рушди муносибатҳои рақобатпазирии истеҳсолот дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёт мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки бозори истеъмолиро бо маҳсулоте, ки аз ҷиҳати ҳосияташон гуногунанд, таъмин карда шаванд, барои ҳалли як қатор проблемаҳои иҷтимоӣ ва ба субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ ҷорӣ намудани технологияи инновасионӣ дар соҳаҳои гуногун мусоидат мекунад» [1; С. 183].

Чӣ тавре, ки таҷриба нишон медиҳад, муносибати ягона ба масъалаҳои институтсионалӣ, танзим ва дастгирии соҳибкорӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишоф ёфтааст, имкон намедиҳад, ки дар рушди фаъолияти соҳибкорӣ, бо сабаби набудани системаи махсусгардонидашуда барои омода намудани фаъолияти соҳибкории сокинони деҳот, махсусан дар хоҷагии қишлоқ, ба натиҷаҳои назаррас ноил гарданд [3; С.40].

Бояд қайд намуд, ки афзалияти муҳим ба рушди соҳибкории хурд ва миёна на танҳо дар хоҷагии қишлоқ, балки ба иқтисодиёт тақони воқеӣ мебахшад. Илова бар ин, ҳиссаи соҳибкории хурд ва миёна дар маҷмуи маҳсулоти дохилии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ба 60 фоиз ва бештар аз он мерасад.

Соҳибкории хурд ва миёна бартариҳои дурнамои бузург доранд. Пеш аз ҳама, ин бо чандирӣ ва зиёд шудани майлу хоҳиш ба инноватсия, прогресси илмию техникӣ ва зуд ба тағйироти талаботи аҳоли мебошад. Мақсади асосии соҳибкории хурд ва миёна ҳалли масъалаҳои бо молҳои истеъмоли ва хизматрасонӣ таъмин намудани талаботи бозори дохилӣ мебошад.

Барои рушди соҳибкории хурду миёна даҳолати мақомотҳои махсуси давлат зарур аст. Бе таъмини ғимоя ва дастгирии бевоситаи давлат, бе паст кардани меъёри андоз, додани қарзҳои имтиёзнок, оморасозии кадрҳо, бе эҷоди инфрасохтори иттилоотӣ, паҳн накардани таҷрибаи пешқадами хоричӣ, ҳифзи ҳуқуқи соҳибкорон аз худсари бюрократӣ ва ҷинояткорӣ имконнопазир аст. Набудани бисёре аз ин шароит дар давраи гузариш монеи табдили ин соҳа ба

як бахши хеле самараноки иқтисоди Тоҷикистон мешавад. Барномаи дастгирии соҳибкории хурду миёна дар рӯи коғаз боқӣ монда, воқеан маблағгузорӣ карда намешавад.

Барои шароит фароҳам овардан ба рушди бахши воқеии иқтисодӣ соҳаҳои андозу молиявӣ қарзиро ба вучуд оварда, онҳоро ба ҳадафҳои комили макроиқтисод ва рушди устувори иқтисодӣ тобеъ гардонидан зарур аст.

Дар адабиёти иқтисодӣ «соҳибкории хурд дар хоҷагии қишлоқ ташкилотҳои тичоратиеро дар бар мегирад, ки ҳадафи асосии фаъолияти худ ғоида ба даст овардан, дар шакли шарикӣ ва ҷамъиятҳои соҳибкорӣ, кооперативҳои истеҳсолӣ, корхонаҳои воҳиди давлатӣ ва муниципалӣ таъсис дода мешаванд» [6; С. 24].

Мафҳуми соҳибкорӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ дар заминаи қонунгузориҳои ҷумҳурии муқаррар карда шудааст:

- мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 15) фаъолияти соҳибкорӣ ҳама гуна фаъолиятро дар бар мегирад, ки барои ба даст овардани ғоида, даромад ё ҷуброн, сарфи назар аз натиҷаҳои он нигаронида шудааст; [4.]

- мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», №1107 аз 26 июли соли 2014, фаъолияти соҳибкорӣ фаъолияти мустақилест, ки бо хатар амалӣ карда шуда, аз ҷониби шахсоне, ки мувофиқи талаботи муқарраршуда ба қайд гирифта шудаанд, ки вазифаи ба даст овардани ғоидаро аз истифодаи амвол, истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (мол, кор ва хизмат) пеш гирифта шудаанд [5].

Вақте сухан дар бораи мафҳуми соҳибкории хурду миёна ва меъёрҳои ҷунин таъриф, яъне тақсими корхонаҳо ба хурд, миёна ва калон меравад, ин тибқи қонунгузориҳои миллии сурат мегирад. Аммо, ҷунон ки таҷрибаи нишон медиҳад, се намуди меъёрҳо: оморӣ, функционалӣ ва институтсионалӣ бештар истифода мешаванд.

Меъёрҳои мавҷудаи гурӯҳбандии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 1. нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 1. - Таъсифи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Меъёрҳои кӯҳна (дар асоси шумораи миёнаи кормандон дар соли тақвимӣ) Наشري қонун аз 26 июли соли 2014 № 1107	Меъёрҳои нав (даромади солана) Таҳрири қонун аз 18 марти соли 2015 № 1194
Хурд	Хурд
на зиёда аз 30 нафар (барои истеҳсолкунандагон, хоҷагии қишлоқ - 50) нафар	муомилоти мол дар як сол то 500 ҳазор сомонӣ
Миёна	Миёна
30 -100 (барои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ аз 50 то 200) нафар	муомилоти мол дар як сол аз 500 ҳазор то 1 миллион сомонӣ
Калон	Калон
зиёда аз 100 нафар (барои истеҳсолкунандагони хоҷагии қишлоқ зиёда аз 200 нафар).	муомилоти мол дар як сол бештар аз 15 миллион сомонино ташкил медиҳад.

*Манбаъ: таҳияи муаллиф

Дар асоси қонунгузориҳои амалкунанда субъектҳои соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хурд, миёна ва калон тақсим мешаванд. Ба субъектҳои соҳибкории хурд соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ дохил мешаванд, ки даромади умумии соланаашон то 500 000 (панҷсад ҳазор) сомонино ташкил медиҳад. Соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқие, ки ба намудҳои зерини фаъолият машғуланд, наметавонанд ба субъектҳои тичорати хурд дохил карда шаванд:

- истеҳсоли молҳои зераксизӣ;
- таъминоти алюминийи аввалия;
- фаъолияти бонкӣ ва суғурта;
- фаъолият оид ба идоракунии фондҳои сармоягузорӣ;
- фаъолияти касбӣ дар бозори коғазҳои қиматнок.

Ба субъектҳои соҳибкории миёна шахсони ҳуқуқие дохил мешаванд, ки даромади умумии соланаашон аз 500 000 (панҷсад ҳазор) сомонӣ то 15 000 000 (понздаҳ миллион) сомонино ташкил

медихад. Ба субъектҳои соҳибкории калон шахсони ҳуқуқӣ дохил мешаванд, ки даромади умумии солонашон зиёда аз 15 000 000 (понздаҳ миллион) сомони ро ташкил медиҳад.

Шаклҳои ташкили соҳибкории хурд ва миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба намуди фаъолият алоқаманд буда, асосан дар чунин шаклҳо ба вуҷуд оварда мешаванд:

- фаъолияти соҳибкории инфиродӣ (дар асоси патент, шаҳодатнома), хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ);

- шахсони ҳуқуқӣ (ҶДММ, кооперативҳои кишоварзӣ, ҷамъиятҳои саҳомӣ).

Илова ба ин, соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ ташкили тиҷоратро дар соҳаҳои истеҳсолӣ ва ҳам ғайриистеҳсолӣ, аз ҷумла дар соҳаи хизматрасониҳо низ, ки бо истеҳсолоти кишоварзӣ алоқаманд нестанд, шомил мебошад. Вобаста ба ин, барои асоснокнамоеи самтҳои асосии рушди ташкилию иқтисодии соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ намудҳои соҳибкории хурду миёна дар иқтисодиёти деҳот ҷудо карда шудаанд. (расми 1.).

Таҳлили танқидии нақш ва аҳамияти соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ имкон медиҳад, ки бартарии асосӣ ва аҳамиятноктарини соҳибкории хурду миёна дар таъмин намудани шуғлнокии аҳоли, бунёди арзиши иловашуда буда, омили муҳим дар болоравии некуаҳволии истиқоматкунандагони деҳот ба шумор меравад. Ин бартариҳо, махсусан дар кишварҳои иқтисодиёти давраи гузаришро аз сар гузаронанда, алалхусус дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, ки дар он қазияи бекории баланд дар хоҷагии қишлоқ, сатҳи пасти фаолнокии иқтисодии аксарияти маскунони деҳот, рақобатпазирии нокифояи молу маҳсулот ва хизматрасониҳои онҳо, инчунин мавҷуд набудани сармоягузориҳо барои рушди иқтисодиёти деҳот ҷой дорад, мубрам мебошанд.

Соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ рақобатро ҳавасманд менамояд, барои амалигардонии иқтидор ва самаранок истифода бурдани захираҳо дар деҳаҳо шароит фароҳам меорад. Ба ғайр аз ин, ба туфайли татбиқи усулҳо ва тарзҳои нави истеҳсоли молу хизматрасониҳо дар хоҷагии қишлоқ барои бунёди сохти нав дар деҳот, аз ҷумла, дар пояи рушди ҳамаҷоя ва ҳаматарафаи соҳибкорӣ дар хоҷагии қишлоқ, шароит фароҳам оварда мешавад. Соҳибкории хурду миёна бо як қатор хусусиятҳои хосаш, ки вайро устувор ва ҳаётпазир мегардонанд, фарқ мекунад. Онҳо метавонанд барояшон дар низомии кооператсияи истеҳсолӣ бо корхонаҳои миёна ва бузург ҷой пайдо намоянд, метавонанд истеҳсоли маҳсулотро бо қисмҳои наҷандон калон ташкил намоянд, ки инро дар ҷорҷӯбаи корхонаҳои бузург бо дарназардошти ноилгардӣ ба дараҷаи муътадили даромадноқӣ таъмин кардан имконнопазир мебошад [7; С. 5].

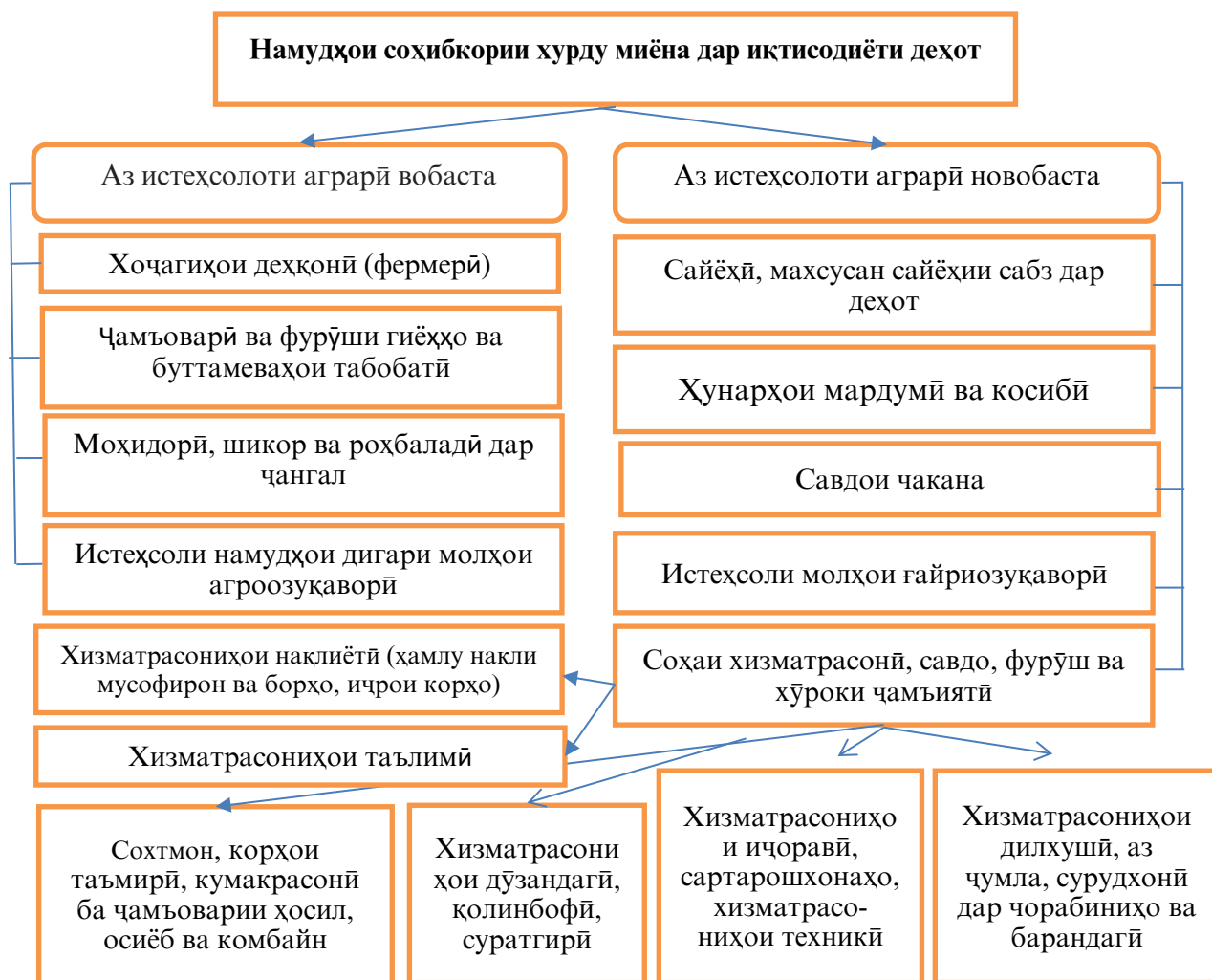
Ин, махсусан дар шароити муосир, дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мубрам мебошад, зеро самаранокӣ истеҳсолоти кишоварзӣ ва куллан рушди иқтисоди деҳот муносибати маҷмаавиро тақозо дорад.

Бояд гуфт, ки дар хоҷагии қишлоқ соҳибкории хурду миёна на танҳо барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, балки барои қонеъ гардонидани талаботи аҳолии деҳот ва субъектҳои соҳибкорӣ, истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ ба дигар хоҷагиҳои деҳот; коркарди захираҳои маҳдуди маҳаллӣ; хизматрасониҳои истеҳсолӣ ба аҳолии деҳот ва субъектҳои соҳибкорӣ ва соҳаи ғайриистеҳсолӣ вобаста ба маориф, маданият ва ниғаҳдорӣ тандурустӣ ва ғайра мебошад. Дар натиҷаи чунин равандҳои соҳибкорӣ, ки бо ташкили соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ алоқаманданд, на танҳо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, балки зерсистемаҳои мустақили ташкилӣ, ки ба қонеъ гардонидани талаботи субъектҳои иқтисодии деҳот нигаронида шудаанд, эътироф карда мешаванд.

Таҳлили хусусиятҳои ташаккул ва амалкарди соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки ба фаъолияти онҳо омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки ба онҳо метавон инҳоро мансуб донист:

- 1) экзогенӣ (берунӣ): шароитҳои табиӣю иқлимӣ; сиёсати давлатӣ (молиявӣ, истеҳлоқӣ, андозбандӣ, аграрӣ), пурзӯршавии рақобат; равандҳои таваррумӣ;

- 2) эндогенӣ (дохилӣ): шакли ташкилию ҳуқуқӣ; мавҷуд набудани стратегияи аниқӣ рушди минбаъда ҳам дар давраи муайян ва ҳам дар оянда; сиёсати дохилии молиявӣ; сатҳи пасти менеҷмент ва норасоии сохтори ташкилии хоҷагӣ; афзоиши қарздорӣ кредиторӣ; тағйирёбии ҳаҷмҳои даромад аз фурӯш; аз даст додани бозори фурӯши маҳсулот ва сатҳи пасти бозоршиносӣ ва ғайра.

Расми 1. Таснифоти намудҳои соҳибкории хурд ва миёна дар иқтисодиёти деҳот*

*Таҳияи муаллиф

Соҳибкории хурду миёна дар хочагии кишлоқ бартариҳои зеринро дорост:

- яқум, андозаи онҳо қобили қабул боқӣ мемонад, миқдори начандон калони кормандон имкон медиҳад молик суботнокиро аз ҳисоби салоҳияти пасти ҳайати кормандон таъмин намояд, ба ҷо мондани аксулалоқаҳо бо истеъмолгарон ва таҳвилгарон барои рушди минбаъдаи соҳибкорӣ заминаи устувор бунёд менамояд, алалхусус, дар байни истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, сеҳҳои аз нав коркардкунанда ва субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ки ба истиқоматкунандагони деҳот хизмат мерасонанд, сохтори одии ташкилӣ, ки ба имконияти ба таҳдидҳо ва ҳодисаҳои муҳити атроф ва тағйиротҳои бозорӣ зуд вокуниш намудан чандир ва мутобиқшаванда мебошад.

Дар қиёс бо соҳибкории калон, корхонаҳои хурду миёна ба коҳиш додани нобаробарӣ дар тақсими даромадҳо таъсири шиддатнок мерасонанд ва дар таъмин намудани шуғлноқӣ, паст кардани камбизоатӣ, алалхусус бо роҳи бунёди ҷойҳои нави кории аҳолии деҳот, махсусан барои занон, нақши муҳим мебозанд, инчунин дар мамолики рӯбатараққӣ соҳибкории хурду миёна ба самаранок тақсим кардани захираҳо мусоидат менамоянд ва бо ҳамин, таносуби байни мавҷудияти қувваи кор ва касри сармояро таъмин менамоянд.

- дуюм, шумораи ками коркунон ба корхона имкон медиҳад, ки аз сабаби кам ҷойивазкунии кадрҳо устувориро таъмин намояд. Ғайр аз ин, дар ин гуна вазъият ягон омили зиддият дида намешавад.

Дар субъекти фаъолияти соҳибкории хурд ва миёна модели хаттии идоракунии равандҳои бизнес аксар вақт истифода мешавад, ки дар деҳот қобили тавачҷуҳ аст. Таъсири манфӣ дар он аст, ки соҳибкор наметавонад дорои тамоми малака ва маълумоти зарурӣ барои рушди фаъолияти

соҳибкорӣ бошад. Чӣ тавре ки амалия нишон медиҳад, маҳдуд будани дониш, малака ва маҳорат дар раванди фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ мушкилоти зиёдеро ба миён меорад;

- сеюм, барқарор намудани робитаи зич бо истеъмолкунандагон ва таъминкунандагон барои рушди минбаъдаи соҳибкорӣ, аз ҷумла байни истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, сеҳҳои коркард ва субъектҳои соҳибкорӣ ба сокинони деҳот заминаи устувор фароҳам меорад. Агар ин афзалият дар шароити кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуктаи назари хусусиятҳои ҷуғрофию иқлимии аксари деҳот аҳамиятнок бошад, аз ҷониби дигар, имконияти рушди соҳибкориро маҳдуд мекунад;

- чаҳорум, сохтори одии ташкилӣ, ки чандир аст ва ба қобилияти аксуамалии зуд ба таҳдидҳо ва ҷолишҳои муҳити зист ва тағйироти бозор мутобиқ карда шудааст. Аммо чунин сохтор барои татбиқи равандҳои мураккабтари тиҷорат мувофиқ нест, зеро он аз ҷиҳати идоракунии сода аст;

- панҷум, дар муқоиса бо соҳибкории калон, соҳибкории хурду миёна ба коҳиши нобаробарӣ дар тақсими даромадҳо таъсири пуршиддат расонда, дар таъмини шугли аҳоли, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, аз ҷумла, тавассути таъсиси ҷойҳои нави корӣ барои аҳолии деҳот, махсусан барои занон нақши муҳим мебозанд;

- шашум, дар кишварҳои рӯ ба инкишоф соҳибкории хурду миёна ба тақсими самараноки захираҳо мусоидат намуда, бо ин васила, таносуби байни мавҷудияти қувваи корӣ ва норасоии сармояро таъмин менамояд.

Дар баробари бартариятҳои дар боло зикршуда бояд қайд кард, ки соҳибкории хурду миёна дар шароити бухрон нисбат ба соҳибкории калон осебпазиртар аст. Дар шароити бухрон мушкилоти соҳибкории хурду миёна нарасидани сармояи зарурӣ, рақобати қавӣ, аз он ҷумла:

– машғул шудан ба намудҳои алоҳидаи фаъолият, инчунин таҷдиди сохтор аз рӯи андозаи онҳо;

- дараҷаи пасти диверсификатсияи фаъолияти соҳибкорӣ;

- заминаи пасти молиявӣ;

- набудани сарчашмаҳои қарзӣ, ки махсусан, барои ҷалби захираҳои молиявӣ дар шароити бозор муҳим аст;

- вобастагӣ аз қарз ҳамчун манбаи асосии берунии маблағгузорӣ;

- мавҷудияти шабакаҳои маҳдуди манбаъҳои мансуби (альтернативи)-и маблағгузорӣ.

Маълум аст, ки ташаккул ва инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан дар хоҷагии қишлоқ, бо дастгирии молиявии онҳо алоқаманд аст. Сабаб он аст, ки инфрасохтори молиявӣ қарзӣ сохторҳои соҳибкориро бо захираҳои молиявии барои фаъолияти онҳо зарурӣ таъмин менамояд. Дар шароити муосир ин яке аз проблемаҳои асосии фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Сабаб дар он аст, ки инкишоф наёфтани механизмҳои молиявӣ қарзӣ аз сабаби дастрас набудани манбаъҳои маблағгузорӣ мебошад. Имкониятҳои дастгирии давлатии молиявии соҳибкории хурд маҳдуд буда, бонкҳо ва ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ нисбат ба онҳо ғоизӣ баланди қарз дида мешавад ва қоидаҳои хизматрасонии ҳисоббаробаркунӣ ва ҳазинавирро мураккаб менамояд [8; С. 22]. Аз ин рӯ, зарурати таъсис додани фондҳои кафолати минтақавӣ, шабакаи ширкатҳои лизингӣ, институтҳои сармоягузорӣ барои маблағгузориҳои венчурӣ, таҳияи барнома ва нақшаҳои оптималии истифодаи маблағҳои байналмилалӣ ва сохторҳои молиявӣ қарзӣ, таъсиси инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ дар шаҳру ноҳияҳо мувофиқи мақсад мебошад.

Илова ба ин, дастгирии иттилоотӣ барои ташаккул ва рушди соҳибкории хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ мебошад. Инфрасохтори дастгирии иттилоотии фаъолияти соҳибкорӣ бояд дастрасии озоди иттилоотӣ ҳуқуқӣ ва иқтисодии соҳибкории хурду миёнаро фароҳам оварад, бо мақомотҳои маҳаллӣ “мулоқот” барқарор кунанд ва ба ҳамгирой дар фазои иттилоотии ҷаҳонӣ мусоидат кунанд.

Накши афзояндаи соҳибкории хурду миёнаро дар хоҷагии қишлоқ ба назар гирифта, барои дастгирии самаранок ва рушди он мебояд, таҷрибаи кишварҳои мутараққиро омӯхта, азнавсозҳои дахлдорро ба амал ҷорӣ намуд:

- барои субъектҳои соҳибкории хурду миёна заминаи ниҳодии самаранок ва амалкунандаро таъмин намуд;

- механизмҳои давра - ба - давра ҷорӣ намудани маблағгузори имтиёзнок, суғурта ва маблағтаъминкунии андозбандии соҳибкории хурду миёнаро ба монанди бисёр кишварҳои мутараққии ҷаҳон таҳия ва ҷорӣ намуд;

- барои таъмини чандирии зарурии субъектҳои соҳибкории хурду миёна вобаста ба сатҳи баланди тағйирёбии муҳити берунаи муосир шароит фароҳам овард;

- бо дарназардошти рушди технологияҳои иттилоотӣ имкониятҳои ҷорӣ намудани фаъолияти соҳибкориро дар хона ҳавсманд ва васеъ намуд;

- барои маҳсулоти соҳибкории хурду миёна дар деҳаҳо ва ноҳияҳои кӯҳӣ ярмаркаҳо ва намоишгоҳҳо ташкил намуд, ҳамзамон иштироки ба таври ҳадди аксар фаъоли онҳоро ҳам дар дохили кишвар ва ҳам берун аз ҳудудҳои он таъмин намуд;

- механизмҳои муттаҳидсозии захираҳои корхонаҳои хурду миёнаро, ки ба онҳо имкони мустақилона ба бозори беруна баромаданро медиҳанд, бунёд намуд.

Қобили зикр аст, ки дар баробари ин, шароити кунунии пешбурди соҳибкорӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон бо мавҷудияти мушкилоти ҷойдошта дар ворид шудан ба бозори тичорати хурд, қобилияти пасти пардохтпазирии аҳоли, афзоиши хароҷоти нақлиёт ва дигар хароҷот, мушкили дастрасӣ ба ашёи хом, технологияи нав, сармояи қарзӣ дида мешавад. Дар аксари мавридҳо соҳибкор барои зинда мондан таъсис дода мешавад, на барои рушди соҳибкорӣ.

Ҳамин тариқ, соҳибкории хурд ва миёна унсуре органикии сохтори иқтисоди бозорӣ мебошад. Ин соҳаи иқтисодиёт аз ҷиҳати таърихӣ ва мантиқӣ ба вучуд овардани муҳити бозор гардидааст. Илова ба ин, соҳибкории хурд дар таърихи ташаккули иқтисодиёти бозорӣ нақши калиди дорад. Ин хусусият ва ҳадафи хоси функционалии соҳибкории хурд барои кишварҳое, ки дар муносибатҳои иқтисоди бозорӣ гузаштаанд, аҳамияти хоса дорад.

Адабиёт

1. Азимов П.Х., Мирзобеков Х.Д. Малое и среднее предпринимательство в Республике Таджикистан: особенности, тенденции и проблемы // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 2016. №3 (245). –С. 183.

2. Борисов С.В., Роговский Е.И. Исследование особенностей организации малого и среднего предпринимательства в сельской местности // Вестник АГАУ. 2016. №2 (136). –С. 160.

3. Бочарова Е.В., Дакирова С.Т. Проблемы и направления развития самозанятости в сельской местности // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2014. №1. – С.40.

4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2011с.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 18.03.2015 г., № 1194.

6. Кудряшов В.И., Боглаев В.И. Формы организации крестьянских хозяйств. — М.: Отдел оперативной полиграфии ФГУП «ВО Минсельхоза России», 2014. – С. 24.

7. Левина Н.Д., Палаткин И.В., Павлов А.Ю. Проблемы развития бизнес-процессов в сельской местности // Интернет-журнал Науковедение. 2013. - №6 (19). – С. 5.

8. Шодиев К.К. Организационно-экономические основы развития малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве Республики Таджикистан / монография Душанбе: Ирфон 2021г. Стр. 22

9. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тичоратӣ муаммосонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – Р. 169-176.

ТАҲҚИҚИ ОМИЛҲО ВА МЕХАНИЗМҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА ИДОРАКУНИИ РУШДИ УСТУВОРИ ИННОВАТСИОНИИ САНОАТИ ХҶҶРОКВОРИ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Умаров Х. - Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, д.и.и. профессор. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734055, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5. Телефон: (+992) 900-99-26-10, (+992) 37 2 34 88 02.

Носирзода Ҳусейни Саъдулло – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, н.и.и, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: nosirzoda.0707@mail.ru. Телефон: 903-03-30-35.

Дар мақолаи мазкур муаллифони омилҳои муҳим ва механизмҳои таъсиррасон ба рушди устувори идоракунии инноватсионӣ, роҳҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунии рушди устувори корхонаҳои саноати ҳҷҷроқворӣ, ҷорӣ намудани навовариҳои ташкилию идорақунӣ, ташаккули механизми самаранокии идорақунӣ тавассути усулҳои мушаххаси идорақунӣ ва таҳияи консепсияҳои мавҷуда оид ба механизми идоракунии инноватсияҳоро мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Муаллифони қайл менамоянд, ки дар замони рушди илму техника ва технологияҳо корхонаҳои саноатиро, аз ҷумла корхонаҳои саноати ҳҷҷроқвориро бидуни истифодаи механизмҳои идорақунӣ, консепсияҳои нави инноватсионӣ, идорақунӣ тавассути усулҳои мушаххаси инноватсионӣ ва татбиқи инноватсия дар онҳо ғайри имкон мебошад, андешаҳои судманд ибраз намудаанд.

Дар мақола ҷанбаҳои асосии механизми идорақунӣ, омилҳои асосии рушди устувори инноватсионӣ ва механизмҳои таъсиррасон ба рушди устувори идоракунии инноватсионии корхонаҳои саноати ҳҷҷроқворӣ қайд карда шудааст.

Қалидвожаҳо: идорақунӣ, инноватсия, техника ва технология, консепсияи нави инноватсияҳо, усулҳои мушаххаси идоракунии инноватсионӣ, самаранокии идорақунӣ, саноати ҳҷҷроқворӣ ва рушди устувор.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ И МЕХАНИЗМОВ ВЛИЯНИЯ НА УПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВЫМ ИННОВАЦИОННЫМ РАЗВИТИЕМ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Умаров Х. - Международный университет туризма и бизнеса Таджикистана, доктор экономических наук, профессор. Адрес: Кумчуря, Таджикистан, 734055, г. Душанбе, ул. Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 900-99-26-10, (+992) 37 2 34 88 02.

Носирзода Ҳусейни Садулло – Таджикский государственный финансово-экономический университет, к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Электронная почта: nosirzoda.0707@mail.ru. Телефон: 903-03-30-35.

В статье авторы рассматривают важные факторы и механизмы, влияющие на устойчивое развитие инновационного менеджмента, пути повышения эффективности управления устойчивым развитием предприятий пищевой промышленности, внедрения организационно-управленческих инноваций, обсуждались вопросы формирования эффективного механизма управления посредством конкретных методов управления и развития существующих концепций механизма управления инновациями.

Авторы считают, что в эпоху развития науки, технологий и техники невозможно функционирование промышленных предприятий, в том числе предприятий пищевой промышленности, без применения механизмов управления, новых инновационных концепций, управления конкретными инновационными методами и внедрения в них инноваций, и высказывают полезные идеи.

В статье рассмотрены основные аспекты механизмов управления, основные факторы устойчивого инновационного развития, а также механизмы, влияющие на устойчивое развитие инновационного управления предприятиями пищевой промышленности.

Ключевые слова: менеджмент, инновации, методы и технологии, новая концепция инноваций, специфические методы управления инновациями, эффективность управления, пищевая промышленность и устойчивое развитие.

STUDY OF FACTORS AND MECHANISMS OF INFLUENCE ON MANAGEMENT SKILLS, INNOVATION, DEVELOPMENT OF THE FOOD INDUSTRY AND MODERN METHODS

Umarov H. - International University of Tourism and Business of Tajikistan, Doctor of Economics, Professor. Address: Tajikistan, 734055, Dushanbe, Borbad Street, 48/5. Tel.: (+992) 900-99-26-10, (+992) 37 2 34 88 02.

Nosirzoda Husseini Sadullo – Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Department of Accounting. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/14. E-mail: nosirzoda.0707@mail.ru. Phone: 903-03-30-35.

In the article, the authors examine important factors and mechanisms influencing the sustainable development of innovative management, ways to improve the efficiency of sustainable development management of food industry enterprises, and the implementation of organizational and managerial innovations, the issues of forming an effective management mechanism through specific management methods and developing existing concepts of innovation management mechanisms were discussed.

The authors believe that in the era of development of science, technology and engineering, it is impossible for industrial enterprises, including food industry enterprises, to function without the use of management mechanisms, new innovative concepts, management of specific innovative methods and the implementation of innovations in them, and they put forward useful ideas.

The article examines the main aspects of management mechanisms, the main factors of sustainable innovative development, as well as the mechanisms influencing the sustainable development of innovative management of food industry enterprises.

Key words: management, innovation, methods and technologies, new concept of innovation, specific methods of innovation management, management efficiency, food industry and sustainable development.

Таҷрибаи беш аз 30-солаи рушди иқтисоди ҷумҳури дар раванди муносибатҳои бозор сохт, ки саноати кишвар ба рақобати шади аз иқтисоди ҷаҳонӣ баромада дучор гаштааст. Муқовимати муваффақи он ба ин рақобат танҳо дар шароити бунёди имкониятҳои мусоид барои ҷорӣ намудани инноватсияҳо амалӣ мегардад.

Бо назардошти тағйироти куллии иқтисодии ҷаҳонӣ корхонаҳои саноатии кишвар барои рушди устувори инноватсионӣ, амалӣ гардонидани стратегияи тараққиёти корхона ва ниҳоят, расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ кӯшиш ба харҷ медиҳанд. Рушди устувори инноватсионии саноат яке аз ҷузъҳои таркибии иқтисодиёт буда, мақсади он ҷорӣ намудани инноватсия ва дигар механизмҳои идоракунии инноватсионӣ барои мавқеъ ва пешсафӣ дар бозори дохилӣ ва ҷаҳонӣ мебошад. Ҳоло корхонаҳои саноатии ватанӣ дар шароити зухуроти манфии ҳам хусусияти объективӣ ва ҳам субъективӣ қарор гирифта, дар сатҳи зарурӣ ба натиҷаҳои рушди устувори инноватсионӣ комёб нашудаанд.

Бо назардошти талаботи муносибатҳои бозорӣ ва пешрафти илму техника Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабули Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030-ро ҳамчун ҳуҷҷати рушди иқтисодиёти миллий зарур мешуморад. Дар Стратегияи миллии рушд қайд шудааст, ки ҳадафи ҷоруми рушд – саноатикунони босуръат бояд ба таври рӯзафзун ҷараён гирифта, ба дастовардҳои инноватсионӣ ноил гардад.

Сол то сол дар кишвар корхонаҳои хурду миёнаи саноати хӯрокворӣ аз ҷониби соҳибкорони ватанӣ ва хориҷӣ ба истифода дода мешаванд, ки онҳо дар рушди низоми миллии инноватсионӣ замина мегузоранд. Баъзе аз корхонаҳои саноати хӯроквории кишвар, ки аз солҳои пешин боқӣ мондаанд, ба талаботи замони нав ҷавобгӯ набуда, ба ҷаҳонгардонии равандроҳои инноватсионӣ ва ҷорӣ намудани техника ва технологияҳои муосир ниёзманд мебошанд.

Аз ин рӯ, зарурати дастгирии давлат ҷиҳати таъмин ва азнавбарқарорсозии техника ва технологияҳои муосири инноватсионӣ ба миён меояд. Соҳибкорони ватанӣ ба дастгирӣ ва сармоягузори давлатӣ барои ворид сохтани техникаю технологияҳои инноватсионӣ ва истифодаи онҳо дар истеҳсолот ниёз доранд.

Бояд гуфт, ки солҳои охир рушди устувори соҳаи саноати хӯрокворӣ бо вазъи номуносиби амнияти озуқаворӣ дучор омадааст: нархҳои маҳсулоти хӯрокворӣ ва ғизо боло рафта, номукамалии идоракунии онҳо эҳсос мегардад. Аз ин рӯ, ин соҳаи бениҳоят муҳим, ҳамчун таъминкунандаи амнияти озуқаворӣ ва рушди босуботи иқтисодӣ таваҷҷуҳи махсус меҳосад.

Бо назардошти тағйироти куллии иқтисоди ҷаҳонӣ корхонаҳои саноатии кишвар ба рушди устувори инноватсионӣ диққати махсус зоҳир намуда, барои амалӣ гардонидани стратегияи тараққиёти корхона ва натиҷаҳои дилхоҳ ба дастовардан кӯшиш ба ҳарч медиҳанд. Айни замон, корхонаҳои саноатии ватанӣ дар шароити зухуроти манфии ҳам хусусияти объективӣ ва ҳам субъективӣ қарор гирифта, ба натиҷаҳои рушди устувори инноватсионӣ дар сатҳи зарурӣ қомеъ нашудаанд. Барои қомеъ шудан ба рушди устувори инноватсионӣ ҷорӣ намудани равандроҳои нави инноватсионӣ, механизм ва дигар усулҳои нави идоракунӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Дар шароити муосир масъалаи рушди устувори инноватсионии соҳаҳои афзалиятнок, маҳз саноати хӯрокворӣ аҳамияти махсусро касб менамояд. Зеро ислоҳоти доирқардаи соҳаи иқтисодӣ дар бештари мавридҳо имконияти гузариш ба рушди устувори иқтисодии инноватсионии мамлакатро муайян менамояд. Ислоҳоти соҳаҳои иқтисодӣ дар тамоми давлатҳо ба манфиати рушди ҳаёти иҷтимоӣ буда, бевосита ба сатҳи некуаҳволии моддӣ, истеъмол, ҷаҳонгардонии меҳнатӣ иҷтимоии аҳоли, дастрасии одамон ба илму техникаҳои замонавӣ ва ғайра таъсир мерасонад.

Аз ин рӯ, барои идоракунии самараноки соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ меъёрҳои мушаххас талаб карда мешавад. Зарур аст, ки инфрасохтори мураккаби инноватсионии шакли муосир ва ташкили усулҳои нави идоракунии соҳаҳои афзалиятнок ба роҳ монда шавад.

Барои рушди бомуваффақияти инноватсионӣ омӯзиши ҷаҳонӣ ва инноватсия зарур буда, пеш аз ҳама, бояд меъёрҳои мушаххаси идоракунии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ муайян карда шаванд.

Барои рушди ҷаҳонгардонии инноватсионии корхонаҳои саноатӣ истифодаи консепсияи механизми идоракунии ҷаҳонгардонии инноватсионӣ ба мақсад мувофиқ буда, он ба амалигардонии самараноки инноватсияҳо ва идоракунии минбаъдаи ҷаҳонгардонии иқтисодии корхонаҳо таъсири мусбат мерасонад. Дар ин маврид чунин ишора рафтааст: “Идоракунии ҷаҳонгардонии инноватсионии корхона ин зернизомии идоракунии ҷаҳонгардонии корхона маҳсуб меёбад, ки ба амалигардонии самараноки инноватсияҳо дар корхонаҳо нигаронида шуда, натиҷаи ниҳонӣ он барои корхонаҳо ғайричағирона ва ягон самарайи иҷтимоӣ ё экологӣ буда метавонад”[8].

Бояд гуфт, ки тараққиёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ҷомеаи ҷаҳонӣ афзалиятҳои тараққиёти соҳаҳои асосии иқтисодӣ буда, системаи идоракунии иқтисодӣ миллиро дар шакли васеъ ҷудо менамояд. Интиҳоби афзалиятҳо дар доираи васеъ маъноӣ муайян кардани самти умумии тараққиёти системаҳо ва модели ба амал баровардани сиёсати инноватсионии саноати хӯрокворӣ мебошад.

Давраи охири асри XX ва аввали асри XXI марҳилаи пешрафти босуръат, тағйироти сифатии заминаи моддию техникаӣ ва таҳкими равандроҳои ҷаҳонӣ буда, марҳилаи сифатан навро касб кард.

Ногуфта намонад, ки дар шароити босуръати иқтисодиёт ва рақобатпазирии бошидат дар фаъолияти корхонаҳои саноатӣ ба роҳ мондани муносибатҳои дурусти идоракунии инноватсионӣ нақши калидӣ мебозад. Аз ин хотир, мо барои дар сатҳи зарурӣ идоракунии равандҳои соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ, бахусус соҳаи саноати ҳӯрокворӣ якҷанд роҳҳои идоракунии пешниҳод менамоем:

- давлат ба воситаи меъёрҳои қонунгузорӣ равандҳои инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиро идора ва танзим менамояд;
- заминаи ҳукукии инноватсионӣ (аз рӯи равандҳои инноватсионӣ тамоми воридоти техникаву технологияҳои муосир бояд замимаи ҳукуқӣ дошта бошанд, то истифодабаранда бе мамоният онҳоро дар фаъолияти инноватсионии худ ба роҳ монад);
- хусусиятнокӣ (ҳар як раванди идоракунии инноватсионӣ бояд характери хоси худро дошта, ба самти фаъолият равона карда шавад);
- системанокӣ (ҳар як раванди инноватсионӣ ба низоми системанокӣ дароварда шуда, тибқи нақша самти фаъолиятро муайян месозад);

Давлат дар иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол намуда, ягона ғишанги асосии рушди иқтисодиёти миллӣ маҳсуб меёбад. Механизмҳои бозорӣ дар шароити имрӯза бидуни сиёсати давлатӣ ва танзимнамоӣ аз ҷониби он аз имкон берун буда, мушкилоти ҷойдоштаро танҳо стратегияи давлатӣ бартараф менамояд. Механизмҳои бозории ҳар як давлат ба хусусияти иқтисодии кишвар вобаста мебошад. Масалан, хусусияти иқтисодии кишвари мо бидуни сиёсати давлатӣ ва усулҳои давлатии танзими равандҳои инноватсионии миллӣ вучуд дошта наметавонад. Чуноне ки гуфта шудааст: “Дар низоми усулҳои мустақими таъсири давлат ба равандҳои инноватсионӣ табдирҳое, ки ҳамкориҳои корхонаҳои саноатӣ (ширкатиҳо, корпоратсияҳо)-ро дар соҳаи инноватсия ва ҳамкориҳои донишгоҳҳо бо саноат ҳавасманд мекунад, мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Дуюм, ин шаклҳои ҳамкорӣ, аз як тараф, зарурати ба марҳилаи татбиқи тичоратӣ расонидани ғояҳои пешрафти илмӣ, аз тарафи дигар, фароҳам овардани шароит барои манфиати саноат ба маблағгузории таҳқиқоти бунёдӣ ва таҳқиқотӣ ба амал меоянд” [7].

Модернизатсияи давлатҳои пешсафи ҷаҳонӣ ба равандҳои фаъолияти корхонаҳои саноатӣ, аз ҷумла саноати ҳӯроквории кишвари мо таъсир расонида, бо назардошти рушди техника ва технологияҳои муосир ҳамеша дар ҳолати рушд қарор доранд. Ҳамгироии иқтисоди ҷаҳонӣ метавонад давлати моро аз ҳолати кунунӣ ба ҳолати рушди устувор ва инноватсионии иқтисодӣ оварда расонад.

Баланд бардоштани нақши соҳаи саноати ҳӯрокворӣ, асосан, ба омилҳои зерин вобаста мебошад:

- дастгирии давлат ба низоми инноватсионии субъектони соҳаи саноати ҳӯрокворӣ ва беҳтаргардонии шароити онҳо;
- дастрасӣ ба натиҷаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ;
- таъминоти захираҳои моддию молии воридшаванда аз ҷониби давлат, ки субъектони соҳаи саноати ҳӯрокворӣ онро дастрас карда наметавонанд;
- тағйир додани Стратегияи рушди инноватсионӣ ва таҳияи барномаҳои нави дастгирии давлатии субъектони соҳаҳои афзалиятноки иқтисодии инноватсионӣ ва пешниҳоди Консепсияи механизми идоракунии инноватсионии соҳаи саноати ҳӯрокворӣ.

Бояд гуфт, ки бо таъсири чунин омилҳо, яъне дастгирии давлат ба низоми инноватсионии субъектони соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ, аз ҷумла корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ, дастрасӣ ба натиҷаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, таъминоти захираҳои моддию молӣ, тағйир додани Стратегияи рушди инноватсионӣ ва таҳияи барномаҳои нави дастгирии давлатии субъектони соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ ва пешниҳоди Консепсияи механизми идоракунии инноватсионии соҳаҳои саноати ҳӯрокворӣ корхонаҳои саноати ҳӯроквории кишвар ба рушди устувор имконият пайдо мекунанд. Зеро ҳар як омил асоси пешбарандаи рушди инноватсионӣ ва беҳтаргардонии шароити инноватсионии корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ мегардад.

Ҳамзамон, омилҳое мавҷуданд, ки ба рушди устувори фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунанд, чунончӣ: ҷойигршавии ҷуғрофӣ, дараҷаи тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ, доройҳои моддию молӣ, тақмили заминаи қонунгузории фаъолияти инноватсионӣ, ҳамгирии илм бо амалия дар МТОК, мустаҳкамии базаи техникаю технологӣ, ҷалби сармоягузориҳои мустақим ба соҳаи саноат, анҷом додани таҳқиқотҳои илмӣ доир ба фаъолгардонии соҳаҳои саноат, тақмили ихтисоси кормандон ва менеҷменти соҳа бо назардошти тамоми дигаргуниҳое, ки дар илми инноватсионӣ нисбати техника ва технологияҳо амалӣ гардидаанд.

Омилҳои зикргардида, дар раванди фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ, алалхусус, саноати хӯрокворӣ нақши калидӣ бозида, барои рушди устувори фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунанд.

Ниҳоят, соҳаи саноати хӯрокворӣ ҳамчун маҷмуи намудҳои мушаххаси фаъолияти иқтисодӣ ба андозаи зиёд дар таъмини сифати зиндагӣ, ноилгардии дастовардҳо ва умуман, расидан ба иҷрои мақсадҳои инноватсионии миллӣ саҳми бориз мегузорад.

Соҳаи саноати хӯрокворӣ яке аз категорияи мураккаб ва бисёрҷанбае мебошад, ки равиши систематикиро талаб мекунад. Дар навбати худ, идоракунии инноватсионии ин соҳа, ки аз истеҳсолот иборат мебошад, ба мақсадҳои зерин равона мегардад:

- ба вучуд овардан ва ташкили истеҳсоли маҳсулоти сифатан нав ё доройи хусусиятҳои нави истеъмоли маҳсулот (мол, кор ва хизматрасонӣ);

- таъсис ва татбиқи нав ё навсозии усулҳои мавҷудаи истеҳсол, тақсим ва истифодаи он;

- татбиқи навоариҳои сохторӣ, молиявӣ, иқтисодӣ, кадрӣ, иттилоотӣ ва дигар навоариҳо дар истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (мол, кор ва хизматрасонӣ), ки сарфи хароҷотро таъмин мекунанд ё барои чунин сарфа шароит фароҳам меоранд;

- идоракунии равандҳои тичоратикунонии технология;

- таъсис ва рушди инфрасохтори инноватсионӣ соҳаи саноати хӯрокворӣ.

Солҳои охир ба мақсади баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба “саноаткунонӣ” диққати махсус дода мешавад. Дар равандҳои идоракунии соҳаи афзалиятноки иқтисодӣ барои истеҳсоли маҳсулот инноватсия ҷорӣ карда мешавад, зеро инноватсия омили пешбарандаи фаъолият буда, барои рушди иқтисодиёт саҳми назррас дорад.

Ҳамзамон, корхонаҳои ватанӣ дар самти муътадил нигоҳ доштани фаъолияти босуботи низоми инноватсионии миллӣ, беҳтар гардонидани фазои инноватсионӣ ва барои зиёд кардани маҷмуи маҳсулоти дохилӣ тадбирҳои зарурӣ меандешанд. Чуноне ки қайд шудааст: “Дар шароити имрӯза корхонаҳо алоқаҳои бевоситаи худро бо истеъмолкунандагон аз даст додаанд. Зеро ки алоқаҳо байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолгарон ба воситаи системаи миёнаравҳо муқаррар карда мешаванд ва инчунин, бо дарназардошти истифодаи хизматрасониҳо ва молҳои нав (прогресси илму техника) чунин ҳолат ба амал меояд” [5]. Ақидаи мазкур аз он бармеояд, ки имрӯз бо назардошти рушди бозор истеъмолгар метавонад аз дилхоҳ ҷой тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ (интернет-магазин) молу маҳсулотро интихоб кунад ва шахси масъул онро ба ҷойи лозима ба фармоишгар дастрас намояд.

Аз рӯи нуқтаи назари олимони мо чунин концепсияи механизми идоракунии инноватсия таҳия гардид.

Ҷадвали 1. - Концепсияҳои мавҷуда оиди механизми идоракунии инноватсияҳо вобаста ба нуқтаи назари муаллифон

Муаллифон	Таърифи механизми идоракунии
Ким Ген Хва	Ҳар як самт механизмҳои гуногуни идоракунии рушди инноватсионӣ, воситаҳои гуногуни таъсири давлат ба ин равандҳо ва манбаъҳои мухталифи маблағгузориҳои онҳоро ба назар мегирад. Самти яқум ба коркард ва истеҳсоли молу хизматрасониҳои куллан нав асос ёфтааст. Самти дуюм бо ба роҳ мондани истеҳсоли маҳсулоти нав дар кишвар, ки дар хориҷа коркард ва фиристода шудааст, алоқаманд мебошад [2].

Жук И.В.	Механизми идоракунии фаъолияти инноватсионии субъектҳои хоҷагидорӣ минтақавӣ бо назардошти хусусияти даврагии иқтисодидиёти ҷаҳонӣ ва ташаккули тартиби нави технологӣ муайян карда мешавад. [1].
Мешеряков Г.В.	Механизми идоракунии фаъолияти инноватсионии корхона ҳамчун маҷмуи усулҳо ва воситаи таъсиррасон ба иқтидори инноватсионии корхона барои рушди самаранокии инноватсионии он фаҳмида мешавад [4].
Умаров Х.У.	Механизми идоракунии усули фаъолият буда, барои расидан ба ҳадафҳои стратегияи корхона ва воситаи таъсиррасон барои баланд бардоштани самаранокии меҳнат, истеҳсоли дурусти молҳо ва ҷобачогузории равандҳои фаъолияти инноватсионӣ мебошад.
Носирзода Ҳ.С. (муаллиф)	Механизми идоракунии ин ҷараёни ба танзимдарории равандҳои инноватсионӣ бо маҷмуи усулҳо хусусиятҳои барои рушди босуботи иқтисодидиёт ва нишондиҳандаҳои индексӣ мебошад
Носирзода Ҳ.С. (муаллиф)	Механизми идоракунии ин усули ҷобачогузории равандҳо ва самтҳои асосии иқтисодӣ мебошад, ки ба воситаи таъсири давлат, менечерони корхона ва роҳбарияти муассисаю ташкилотҳо ғоида ба даст меояд.

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти истифодашуда

Ҳамин тавр, натиҷаи таҳлили ҷадвал нишон медиҳад, ки маънои “механизми идоракунии” аз диди олимони соҳа ҳар гуна фаҳмида шуда, вобаста ба замон ва пешравии ҷомеа маъноҳои зиёдтарро соҳиб мешавад. Агар механизми идоракунии дар корхонаҳои саноатӣ хуб ба роҳ монда нашавад, онҳо ноустувории равандҳо ва номукамалии фаъолият ба назар мерасад.

Дар баробари ин, тавре муҳаққиқон қайд менамоянд: “...сифати пасти низоми идоракунии корхонаҳои саноатӣ ба самаранокии фаъолияти онҳо таъсири манфӣ мерасонад” [10]. Аз ин рӯ, проблемаи механизми идоракунии корхонаҳои саноатӣ бо роҳи мукамалсозии тарзи истифодаи онҳо муайян, ҳалли масъалаи мазкур бо роҳи тақмили ҳамаҷонибаи сохтори ташкили идоракунии ва татбиқи принципҳои идоракунии имконпазир хоҳад буд.

Дар шароити гузариши иқтисодидиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба навъи инноватсионӣ маҳз ба масъалаҳои ҷорӣ намудани механизми идоракунии дар таъмини рушди устувори иқтисодидиёти миллӣ диққати аввал дараҷа дода, татбиқи коркардҳои инноватсионӣ, тичоратикунории коркардҳои инноватсионӣ, аз худкунии ва истеҳсоли маҳсулоти нав дар корхонаҳои саноатӣ ба назар гирифта мешавад.

Муқимова Н.Р. қайд менамояд, ки “...барои баланд бардоштани самаранокии ва фаолсозии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои бахши саноатӣ бояд сиёсати инноватсионӣ дошта бошанд. Онҳо бояд мақсадҳо, афзалиятҳои рушди илмӣ-инноватсионӣ, фаъолият, роҳҳо ва воситаҳои расидан ба онҳоро муайян намоянд” [6].

Дар таъя ба нуқтаҳои назари олимони ва муаллиф самаранокии идоракунии ва рушди устувори инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ саноати хӯрокворӣ ба механизми идоракунии иртиботи зич дорад. Бояд гуфт, ки концепсияи механизми идоракунии фаъолияти инноватсионӣ бо сиёсати инноватсионии корхонаву ташкилотҳо ва бо стратегияи рушди инноватсионии кишвар мутобикат менамояд.

Ҷойи дигар қайд мешавад, ки идоракунии инноватсионӣ ҳамчун низоми маҷмуи воситаҳои иқтисодӣ, ҳавасмандкунии, ташкилӣ ва ҳуқуқӣ, усулҳо, инчунин, шаклҳои идоракунии фаъолияти инноватсионии ташкилот бо мақсади оптимизатсияи натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти иқтисодии он мебошад [3].

Раҳмонов Ҷ.Р. қайд менамояд, ки “...ҳангоми таҳия ва тақмили механизми идоракунии бояд унсурҳо ва воситаҳои асосии таркибии он мушаххас нишон дода шавад. Истифодаи онҳо дар шароити тағйирёбанда бояд самаранокии фаъолиятро таъмин карда тавонад. Марҳилаҳои асосии ташаккули механизми самаранокии идоракунии тавассути усулҳои мушаххаси идоракунии дар доираи ин ё он корхона бояд муайян карда шаванд. Аз дуруст интиҳоб гардидани усул, восита ва қарорҳои идоракунии дараҷаи самаранокии фаъолият вобастагии зиёд дорад” [9].

Мақсади асосии таҳияи механизми идоракунии инноватсия барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии рушди устувори инноватсия дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ва чорӣ намудани навоариҳои ташкилию идоракунӣ, дастгирию ҳавасмандгардонии кормандон аз татбиқи инноватсия дарак медиҳад. Коҳиш ёфтани сатҳи зиндагии аҳоли ва ба вуҷуд омадани зерсистемаҳои идоракунии инноватсионӣ дар корхонаҳо низ ба татбиқи инноватсия рост меояд.

Адабиёт

1. Жук, И.В. Развитие механизма управления инновационной деятельностью региональных хозяйствующих субъектов / Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т управления и экономики, 2013. -С.32.
2. Ким, Г.Х. Совершенствование механизма управления развитием инновационной среды / Санкт Петербург: С.-Петербург. ун-т управления и экономики, 2014. -С.68.
3. Механизм управления инновациями [Электронный ресурс] https://studbooks.net/83656/investirovanie/mehanizm_upravleniya_innovatsiyami (дата обращения: 26.06.2023)
4. Мещеряков, Г.В. Формирование организационно-экономического механизма управления инновационной деятельностью предприятия / Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т управления и экономики, 2013. -С.115.
5. Мирсаидов, А.Б., Шомадова Н.С. Рушди инноватсионии системаи саноати шаҳри Душанбе / Монография, Ирфон, “Бахманруд”. Душанбе, 2019.-С.15.
6. Мукимова, Н. Р. Инновационное развитие промышленности Республики Таджикистан: оценка и стратегические ориентиры / Н. Р. Мукимова // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2018. – Т. 2, № 3(43). – С. 54-59.
7. Мухамедьяров, А.М. Инновационный менеджмент / Учебное пособие. ИНФРА-М”, 2008. - С.137.
8. Носирӣ, Н. Рушди системаи идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар КАС-и минтақа (дар маводи вилояти Хатлон) Авт. дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ н.и.и., Кӯлоб, 2019.- С.-59.
9. Раҳмонов, Ҷ.Р., Юсупов И.Н. Механизми самаранок идоракунии корхонаҳои истеҳсолӣ дар шароити муосир // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2021. – No. 4(56). – Р. 107-113.
10. Санакоева, Д.К., Мисхожев Э.Р. Сущность и область применения упреждающего антикризисного управления в условиях нестабильной рыночной среды // Владикавказ: [Электронный ресурс] <https://dlib.rsl.ru> (дата обращения: 14.01.2024)

ПУТИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО БИЗНЕСА МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ТАДЖИКИСТАНОМ

Наврўз-зода Бахтиёр Негматович – д.э.н. профессор кафедры маркетинга и менеджмента Бухарского государственного университета Республики Узбекистан.

Статья посвящена раскрытию путей развития туристического бизнеса между двумя соседними странами - Узбекистаном и Таджикистаном. В качестве основного пути привлечения туристического потока из Узбекистана в Таджикистан рекомендуется совершенствование организации рекреационного и горного туризма, что составляет одним из приоритетных направлений развития туризма в Таджикистане. В статье в качестве основного пути привлечения туристов из Таджикистана в Узбекистан рассматривается инновационный туристический маршрут «Золотой треугольник Бухары». Название этого маршрута основывается на имена трёх великих людей Бухары – Исмаила Самани, Ибн Сины и Имама аль Бухари.

Ключевые слова: туристический бизнес, рекреационный туризм, санатория Ходжа Оби Гарм, санатория Чорток, Мавзолей Саманидов, инновационно-туристическая деревня “Афшона”, Имам аль Бухари.

РОҲҶОИ РУШДИ БИЗНЕСИ САЙЁҶӢ БАЙНИ УЗБЕКИСТОН ВА ТОҶИКИСТОН

Наврўз-зода Бахтиёр Негматович - д.и.и., профессори кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи давлатии бухорои Ҷумҳурии Узбекистон.

Мақола ба ифшои роҳҳои рушди соҳибқорӣ сайёҳӣ байни ду кишвари ҳамсоя - Узбекистон ва Тоҷикистон бахшида шудааст. Ҳамчун роҳи асосии ҷалби гардиши сайёҳӣ аз Узбекистон ба Тоҷикистон, , беҳтар намудани ташкили сайёҳии фароғатӣ ва кӯҳӣ, ки яке аз самтҳои афзалиятноки рушди рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад, тавсия карда мешавад. Дар мақола масири инноватсионии сайёҳии «Секунҷаи тиллоии Бухоро» роҳи асосии ҷалби сайёҳон аз Тоҷикистон ба Узбекистон баррасӣ шудааст. Номин масир аз номин се бузургвори Бухоро - Исмоили Сомонӣ, Ибни Сино ва Имом ал Бухорӣ гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: бизнеси сайёҳӣ, сайёҳии рекреатсионӣ, озоишгоҳи Хоҷа Оби Гарм, озоишгоҳи Чортоқ, оромгоҳи Сомониён, деҳаи инноватсионии сайёҳии «Афшона», Имом ал Бухорӣ.

WAYS TO DEVELOP TOURISM BUSINESS BETWEEN UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN

Navruz-zoda Bakhtiyor Negmatovich - d.i.i., Professor of the Department of management and marketing of Bukhara State University of the Republic of Uzbekistan.

The article is devoted to revealing ways of developing the tourism business between two neighboring countries - Uzbekistan and Tajikistan. As the main way to attract tourist flows from Uzbekistan to Tajikistan, it is recommended to improve the organization of recreational and mountain tourism, which is one of the priority areas for the development of tourism in Tajikistan. The article considers the innovative tourist route “Golden Triangle of Bukhara” as the main way to attract tourists from Tajikistan to Uzbekistan. The name of this route is based on the names of three great people of Bukhara - Ismail Samani, Ibn Sina and Imam al Bukhari.

Key words: tourism business, recreational tourism, Khoja Obi Garm sanatorium, Chortok sanatorium, Samanid Mausoleum, innovative tourism village “Afshona”, Imam al Bukhari.

Индустрия экотуризма превратилась в ключевой сегмент туристического рынка. Мировой рынок экотуризма оценивается в 270.5 млрд долларов США в 2025 году и, по прогнозам, достигнет 551.8 млрд долларов США к 2035 году, регистрируя Совокупный среднегодовой темп роста на 7.4% с 2025 по 2035 год [1].

Рекреационный туризм является одним из приоритетных направлений развития туризма в Таджикистане. Ибо, страна имеет большой потенциал горного, экологического, оздоровительного, водного, спортивного туризмов. На территории республики имеются множества достопримечательные места для отдыха и оздоровления. При умелой организации туристического бизнеса не вызывает сомнения, что Республика Таджикистан может превратиться в страну массового въезда туристов для обеспечения летнего отдыха. В частности, при организации летнего отдыха для узбекского сегмента рынка возможна привлечение около миллиона туристов в Таджикистан из Узбекистана.

Для подтверждения этого тезиса, нами проведена сравнительная оценка возможности выбора места отдыха и лечения граждан Узбекистана, проживающие в Бухарском регионе (Табл.1)

Таблица 1. - Сравнительный анализ возможностей для отдыха и лечения в санаториях Ходжа Оби Гарм и Чорток для граждан Узбекистана

Критерии сравнительного анализа	Санатория Ходжа Оби Гарм, Таджикистан	Санатория Чорток, Узбекистан	Положительный (+) или отрицательный (-) результат для поездки в страны	
			Узбекистан	Таджикистан
1.Длительность пути от Бухары	620 км	820 км	-	+
2. Время в пути	16 часов	13 часов	+	-
3. Цена за сутки	360 сомон	476 сомон	-	+
4. Наличие термальной воды и водных процедур	имеется	имеется	+	+
5.Наличие термального пара из под земли	имеется	не имеется	-	+
6.Требование к загранпаспорту	требуется	не требуется	+	-
7.Качества сервиса	хорошее	хорошее	+	+
Итого положительных результатов по странам:			4	5

Источник: разработка автора.

Как видно из данных таблицы 1, для граждан Узбекистан, проживающих в Бухарском регионе по результатам сравнительного анализа, наиболее приемлемым оздоровительным местом является санатория Ходжа Оби Гарм Республики Таджикистан с пятью положительными результатов из семи. В настоящее время перевес ощущается лишь в одном показателе. Если принять меры по улучшению транспортной инфраструктуры между городами Бухары и Душанбе, а также введение разращения въезда в Республику Таджикистан граждан Узбекистан на основе национального паспорта или персонального ID, то возможности граждан Узбекистана приезжать в Таджикистан в разы увеличился.

Ибо, в Бухарской области сегодня проживают более 2,0 млн. человек. А в регионе очень мало рекреационных мест отдыха и оздоровления. Если во времена Бухарского эмирата полноводная река Зеравшан доходила до Бухары и обеспечивала полностью водой весь регион, то в советское время, благодаря превращения пахотных земель региона под посев хлопка, вода Зеравшана до Бухары протекает в форме маленькой ручейки. Поэтому, особенно в летние периоды населению региона придется ехать куда-то за пределами области в более прохладное место для отдыха.

Согласно статистическим данным, в 2024 году в Таджикистан 1,4 млн. человек прибыли качестве туристов, среди них из 897,3 тысячи туристов из Узбекистана, что составило около 71% от всех иностранных туристов и обеспечило Узбекистану первое место среди стран-источников туристического потока в Таджикистан [2]. Думается, в перспективу, при введении поезда

Душанбе-Бухара-Душанбе приток рекреационных туристов из Бухары в Таджикистан значительно увеличиться. С запуском железнодорожного сообщения также и из Таджикистана путешественники будут посещать Узбекистан. Для такого таджикского сегмента туристического рынка мы будем рекомендовали инновационный туристический маршрут «Золотой треугольник Бухары», название этого маршрута основывается на имена трёх великих людей Бухары – Исмаила Самани, Ибн Сины и Имама аль Бухари (рис.1).

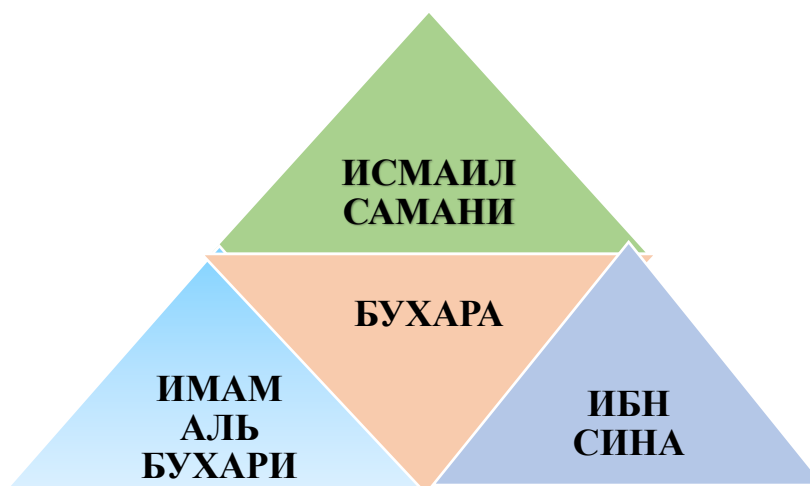

Рисунок 1.Три великих людей Бухары

Ниже, рассмотрим маршруты путешествия по достопримечательным местам Бухары, касающиеся этих трёх великих людей.

1.ИСМАИЛ САМАНИ (ок. 849–907). В городе Бухаре сохранилось усыпальница династии Саманидов, выдающийся памятник архитектуры IX–X вв. - Мавзолей Саманидов. Туристам, прибывшие из Таджикистана рекомендуется начинать свое путешествие именно с посещения данного святого места, расположенного в Центральном парке Саманидов города Бухары (рис.2.).

Рисунок 2. Мавзолей Саманидов, место захоронения Исмаила Самани в городе Бухаре

Известно следующие удивительные факты одной из самых известных семейных гробниц в мире [3]:

1.Мавзолей Саманидов – здание кубической формы, сверху по центру располагается полусферический купол, четыре небольшого размера купола по углам. Гробница сложена из обожжённого кирпича.

2.Памятник хорошо сохранился из-за толстых стен (до 1,8 м). Объёмные стены предохраняли здание от разрушения.

3.Мавзолей имеет плоские стены с оригинальным рисунком. У него нет фасада и все стороны усыпальницы одинаковые. Такой тип сооружения в среднеазиатской архитектуре называется центричной композицией.

4.По верху мавзолея тянется сквозная галерея, в которой имеется сорок оконных проёмов.

5.Мастера достигли художественного эффекта в архитектурном дизайне при помощи комбинированной кладки, то есть расставляя плиточные кирпичи разными способами. Похожего декорирования нет ни на одном памятнике мировой архитектуры.

6.На протяжении всего дня, в зависимости от направления солнечного света, рисунок на стенах мавзолея меняет свой орнамент. Особенно необычен он во время лунного освещения.

7.Исмаил Самани воздвиг мавзолей еще при своей жизни на могиле отца. Впоследствии он сам был захоронен в нем.

8.По легенде, памятник не был разрушен Чингисханом, потому что тот не заметил его из-за окружавшего мавзолей большого кладбища.

9.Приблизительное время возведения мавзолея между 892 и 907 годами. Памятник был несколько раз реставрирован.

10.В 1993 году мавзолей Саманидов был внесён в Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО.

2. ИБН СИНА (980-1037). Туристам из Таджикистана будет предоставлена возможность ознакомиться с местом рождения Ибн Сины – этнотуристической деревней «Афшана», расположенное 30 км от города Бухары. Слово «Афшона» означает «семь притоков реки Зарафшан» (хафт шоа). Отец Ибн Сины Абдулла был родом из Балха и приехал в Бухару во времена Нура ибн Мансура, правителя Саманидов. Он был главой сборщиков налогов и финансовым чиновником в селении «Нурмитон», ныне называемом «Пешку». Абдулла встретить мать Ибн Сины - Ситорабону в деревне «Афшана» и жениться на ней.

Основными развлекательными мероприятиями туристов из Таджикистана в инновационно-туристической деревни “Афшона” являются следующие:

1.Знакомство с «Мемориальным музеем Ибн Сино». Музей был построен в 1980 году к 1000-летию со дня рождения Ибн Сины по инициативе ЮНЕСКО. Экспозиция музея посвящена жизни и деятельности Ибн Сины. В музее посетители могут познакомиться с древней керамической тарелки с надписью на персидском: «Ба меъёр хӯрок бихӯр» («Ешь пищи в меру нужды!»). Однажды, когда эмир у Ибн Сины спросил, как правильно нужно есть пищу? Он отвечал просто: «Когда чувствуешь голод - начинай есть, а когда чувствуешь сытость – прекрати есть». Эмир, в начале удивился простоте рекомендации, а после следованию ей, он оставался довольным мудрости Ибн Сины.

2. Вовремя чаепития в старинном сандаловом домике будет демонстрированы полезные для здоровья человека местные растения, которых Ибн Сина использовал для лечения.

3. Презентация спектакля под названием «Учение Учителя Ибн Сины», который планируется подготовить специально для этого вида туризма студентами актерского отделения Бухарского колледжа искусств. В спектакле будет представлена театрализованная презентация жизни и деятельности Ибн Сины, его учения и достижений в медицине, а также другие интересные и примечательные эпизоды.

4. Организация гастрономического туризма на лоне природы. В частности, знакомство с процессом приготовления национальных лепёшек в глиняном тандыре с предложением пробовать их на месте, пока они горячие. Ибн Сина в «Каноне врачебной науки», писал, что самая полезная лепёшка – эта лепёшка выпеченная в тандыре на основе огня стеблей хлопка. Туристам посчастливиться пробовать такую полезную национальную лепёшки. Также, будет демонстрирован процесс приготовления с последующим употреблением своеобразного и диетического плова - «Оши софи», характерного только для Бухарского региона со времен периода правления Саманидов и рекомендованное Ибн Синой в качестве естественного лекарства.

3. ИМАМ АЛЬ БУХАРИ (810-870) - исламский учёный-богослов, хадисовед, правовед. Автор одного из канонических сборников суннитских преданий «аль-Джами ас-Сахих. Следует отметить, что после долгих лет путешествий, Имам аль Бухари снова возвращается в Бухару, где начинает обучать всех желающих грамоте и науке «Хадисоведению». И все было бы хорошо, если бы бухарский правитель, Тахирид Холид ибн Ахмад, в 870 году не изъявил желание, чтобы аль-Бухари перебрался к нему во дворец и стал обучать только его детей. Аль-Бухари ответил

категоричным отказом, на который получил ультиматум: либо он живет и обучает будущих правителей во дворце, либо ему нет места в Бухаре. Он покидает Бухару, решив перебраться в Самарканд. На пути до Самарканда он умирает от тяжелой болезни в кишлаке Хартанг. Его хоронят на местном кладбище, которое в одночасье становится священным местом паломничества для мусульман. К 1225-летию со дня рождения Имама Аль-Бухари в Хартанге был выстроен грандиозный мемориальный комплекс [4].

Таким образом, туристам из Таджикистана будет организован специальный тур по святым местам, почитаемым ими великим людям - Исмаила Самани, Ибн Сины и Имама аль Бухари. Тур может быть организован продолжительностью от одного дня до одной недели в зависимости от пожелания туристов. Для эффективной реализации нашего инновационного туристического маршрута предлагаем следующие меры:

Во-первых, рекомендуем турфирмам и турагентам Таджикистана в качестве средства пропаганды среды населения страны турмаршрута “Золотой треугольник Бухары” использовать наш авторский рекламный логин (см: рис.4).

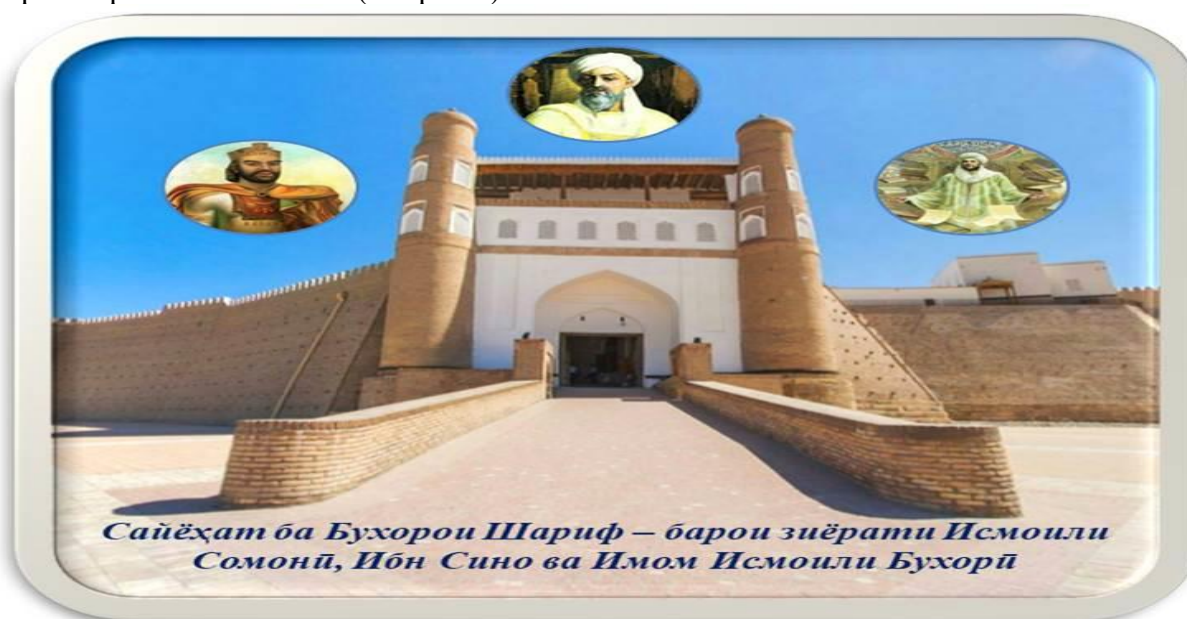

Рисунок 4. Рекомендуемый рекламный логин инновационного турмаршрута “Золотой треугольник Бухары”

Во-вторых, включить в решение настоящей конференции предложение перед Правительством Республики Таджикистан в целях развития туризма в республике организовать туристический поезд “Душанбе-Бухара-Душанбе” по выходным и праздничным дням.

В-третьих, для туристов ввести систему прохождения через границ между Таджикистаном и Узбекистаном, используя внутренние гражданские паспорта.

Литература

1. Тенденции рынка экотуризма - рост и прогноз на 2025-2035 гг. <https://www.futuremarketinsights.com/ru/reports/gcc-ecotourism-market>
2. В Таджикистане в 2024 году больше всего туристов было из Узбекистана, РФ и Казахстана. <https://www.interfax-russia.ru/tourism/news/v-tadzhikistane-v-2024-godu-bolshe-vsego-turistov-bylo-iz-uzbekistana-rf-i-kazahstana>.
3. 10 удивительных фактов о Мавзолее Саманидов. <https://uzbekistan.travel/ru/o/10-udivitelnyh-faktov-o-mavzolee-samanidov/>.
4. Мемориальный комплекс имама Исмаила аль-Бухари. <https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places/samarkand/al-bukhari>.

МАЛОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ БАРЬЕРОВ

Аминов Иномджон – доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета, Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/1. E-mail: i_aminov@mail.ru, Тел.: (+992) 92 7709825.

Набиев Умеджон Хакимович – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономики и предпринимательства, Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, улица Исмоили Сомони 169. E-mail: umed8383@list.ru, Тел.: (+992) 92 7762328

В статье рассматриваются тенденции развития малого предпринимательства в Республике Таджикистан за 2016–2023 гг. Выявляется высокий уровень ликвидации малых юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, изучены преграды на пути их развития. На основе проведенного опроса руководителей малых юридических лиц и индивидуальных предпринимателей определены преграды и барьеры на пути развития малого предпринимательства. Предлагаются меры для устойчивого его развития по мере их значимости для предпринимательской деятельности. Аргументируется необходимость дальнейшего совершенствования государственной защиты и поддержки малых хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: малые предприятия, индивидуальные предприниматели, зарегистрированные, ликвидированные, опрос, преграды, государственная защита и поддержка.

СОҶИБКОРИИ ХУРД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ТАМОЮЛҲОИ РУШД ВА РОҶҲОИ БАРТАРАФСОЗИИ МОНЕАҲО

Аминов Иномҷон – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Нишонӣ: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимова 64/1. E-mail: i_aminov@mail.ru, Тел.: (+992) 92 7709825.

Набиев Умедҷон Лақимович – номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи иқтисодиёт ва соҳибкорӣ, Институти иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, Кӯчаи Исмоили Сомонӣ 169. E-mail: umed8383@list.ru, Тел.: (+992) 92 7762328

Дар мақола тамоюлҳои рушди соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2016–2023 баррасӣ шудаанд. Сатҳи баланди барҳамхӯрии шахсони ҳукукии хурд ва соҳибкорони инфиродӣ муайян гардида, монеаҳо дар роҳи рушди онҳо таҳлил шудаанд. Бо истифода аз натиҷаҳои пурсиши роҳбарони шахсони ҳукукии хурд ва соҳибкорони инфиродӣ, монеаҳо дар рушди соҳибкории хурд муайян карда шудаанд. Барои рушди устувори он чораҳои зарурӣ вобаста ба аҳамияти онҳо барои фаъолияти соҳибкорӣ пешниҳод шудаанд. Зарурати такмил ва таҳкими минбаъдаи ҳифз ва дастгирии давлатии субъектҳои хурди хоҷагидор асоснок карда шудаанд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои хурд, соҳибкорони инфиродӣ, бақайд гирифташуда, барҳамдодашуда, пурсиш, монеаҳо, ҳифз ва дастгирии давлатӣ.

SMALL ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: DEVELOPMENT TRENDS AND WAYS TO OVERCOME BARRIERS

Aminov Inomjon – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/1. E-mail: i_aminov@mail.ru, Ph.: (+992) 92 7709825.

Nabiyev Umedjon Lakimovich – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Economics and Entrepreneurship, Institute of Economics and Trade of the Tajik State University in Khujand, 169 Ismoil Somoni Street, 735700, Republic of Tajikistan, Khujand. E-mail: umed8383@list.ru, Phone: (+992) 92 7762328.

The article examines the trends in the development of small entrepreneurship in the Republic of Tajikistan during the period from 2016 to 2023. A high rate of liquidation of small legal entities and individual entrepreneurs has been identified, and the obstacles hindering their development have been analyzed. Based on a survey conducted among the heads of small legal entities and individual entrepreneurs, the main barriers and constraints to the development of small business have been determined. Measures aimed at ensuring its sustainable development are proposed according to their significance for entrepreneurial activity. The necessity of further improvement of state protection and support for small economic entities is substantiated.

Keywords: small enterprises, individual entrepreneurs, registered, liquidated, survey, barriers, state protection and support.

В Послании Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмон «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 28 декабря 2024 года, отмечалось, что «Правительство страны регулярно принимает меры с целью создания благоприятных условий для развития предпринимательской деятельности» [2]. Таким образом, вопросы развития предпринимательства в республике находятся во главе угла социально-экономического развития страны. При этом необходимое внимание уделяется развитию всех видов предпринимательской деятельности, в том числе малого предпринимательства, народных ремесел и работ на дому и т.п.

В Республике Таджикистан с каждым годом увеличивается количество хозяйствующих субъектов (табл. 1). Если на начало 2016 г. количество хозяйствующих субъектов составляло 446695 ед., то на начало 2024 г. составило 742420 ед. 608322 ед. и увеличилось на 66,2%. Более высокими темпами увеличилось количество индивидуальных предпринимателей (на 69,9%), число юридических лиц возросло на 31,1%, филиалов и представительств иностранных юридических лиц – на 49,4%.

Таблица 1. - Характеристика состояния хозяйствующих субъектов Республики Таджикистан в 2016-2024 гг. (по состоянию на начало года)

Показатели		2016	2020	2023	2024	2024 г. в %		
						2016	2020	2024
Всего	ед.	446695	608322	707813		166,2	122,0	104,9
	в %	100	100	100	100	-	-	-
из них:								
в том числе:								
юридические лица	ед.	42358	46465	52134	55636	131,3	119,7	106,7
	в %	9,5	7,6	7,4	7,5	-	-	-
филиалы и представительства иностранных юридических лиц,	ед.	494	588	708	738	149,4	125,5	104,2
	в %	0,1	0,1	0,1	0,1	-	-	-
индивидуальные предприниматели	ед.	403843	561269	654971	686046	169,9	122,2	104,7
	в %	90,4	92,3	92,5	92,4	-	-	-
Из общего количества								
действующие	ед.	281675	330991	344735	356293	129,1	107,6	103,4
	в %	63,06	54,4	48,7	48,0	-	-	-
ликвидированные	ед.	165020	277331	363078	386127	234,0	139,2	106,3
	в %	36,94	45,6	51,3	52,0	-	-	-

Составлено автором на основе данных: Таджикистан: 25 лет государственной независимости. Статистический ежегодник. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте

Республики Таджикистан, 2016. – С. 227; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2017. – Душанбе: Изд-во ООО «ТоРус», 2017. – С. 204; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2018. – Душанбе: Изд-во ООО «ТоРус», 2018, С. 207; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2019. – Душанбе: Изд-во ООО «ТоРус», 2019. – С. 206; Статистический ежегодник Республики Таджикистан

Анализ показывает, что относительно низкими темпами растет количество действующих хозяйствующих субъектов. Их количество на начало 2024 г. по сравнению с началом 2016 г. возросло всего на 29,1%. При этом количество ликвидированных предпринимательских структур возросло в 2,34 раза.

В развитии хозяйствующих объектов в республике важной проблемой была и остается жизнеспособность индивидуального предпринимательства (табл. 2).

Таблица 2. - Количество зарегистрированных действующих и ликвидированных индивидуальных предпринимателей на основании патента и свидетельства в Республике Таджикистан за 2015-2019 гг.

Показатели	Всего		Свидетельств о		Дехканские хозяйства		Патент	
	ед.	в % к итогу	ед.	в % к итогу	ед.	в % к итогу	ед.	в % к итогу
Всего, 2015 год	403843	100	61397	100	125215	100	217231	100
в том числе:								
действующие	243806	60,4	32084	52,3	123379	98,5	88342	40,7
ликвидированные	160037	39,6	29313	47,7	1836	1,5	128888	59,3
Всего, 2020 год	592794	100	82388	100	171691	100	338715	100
в том числе:								
действующие	304041	51,3	37264	45,2	161376	94,0	105401	31,1
ликвидированные	288753	48,7	45124	54,8	10315	6,0	233344	68,9
Всего, 2021 год	627173	100	86994	100	179413	100	360766	100
в том числе:								
действующие	307878	49,1	36637	42,1	167000	93,1	102241	28,3
ликвидированные	319295	50,9	50357	57,9	12413	6,9	256525	71,1
Всего, 2022 год	654971	100	91045	100	186286	100	377640	100
в том числе:								
действующие	307262	46,9	35749	39,3	172108	92,4	99405	26,3
ликвидированные	347709	53,1	55296	60,7	14178	7,6	278235	73,7
Всего, 2023 год	686046	100	95177	100	192412	100	328357	100
в том числе:								
действующие	316463	46,1	35669	37,5	176524	91,7	46966	14,3
ликвидированные	369583	53,9	59508	62,5	15888	8,3	281199	85,6
2023г. в % к 2015 г., всего	169,9	-	155,0	-	153,7	-	151,2	-
в т. ч.								
действующие	129,8	-	111,2	-	143,1	-	53,2	-
ликвидированные	230,9	-	203,0	-	865,4	-	218,2	-

Составлено автором на основе данных: Таджикистан: 25 лет государственной независимости. Статистический ежегодник. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2016. – С.234.; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2017. – Душанбе: Изд-во «ООО «ТоРус», 2017– С. 211; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2018. Душанбе: Изд-во «ООО «ТоРус», 2018. – С. 214; Статистический ежегодник

Республики Таджикистан – 2019. Душанбе: Изд-во «ООО «ТоРус», 2019. – С. 213; Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2020. – Душанбе: Изд-во «ООО «ТоРус», 2020. – С. 221.

Данные таблицы 2 свидетельствуют о том, что количество индивидуальных предпринимателей за 2015-2023 гг. увеличилось на 69,9%, количество индивидуальных предпринимателей, работающих по патенту – на 51,2%, дехканских хозяйств – на 53,7%, а по свидетельству сократилось на 55,0%. При этом, значительно высокими темпами увеличивается количество ликвидированных индивидуальных предпринимателей. Так, оно в 2023 г. по сравнению с 2016 г. увеличилось в 2,3 раза, в том числе по патентам – в 2,18 раза, дехканских хозяйств – в 8,65 раза. по свидетельствам – в 2,03 раза. В то же время с каждым годом увеличивается доля ликвидированных субъектов индивидуального предпринимательства (в 2015 г. – 39,63%, в 2020 г. – 48,7, в 2023 г. – 53,9. %), что имеет отрицательный характер.

Таким образом, во-первых, в стране ежегодно десятки тысяч и больше малых предприятий, и индивидуальных предпринимателей начинают функционировать, в то же время десятки тысяч из числа функционирующих ликвидируются.

С целью выявления имеющихся преград авторами статьи был проведен анонимный анкетный опрос представителей малого предпринимательства, что позволило определить основные трудности и проблемы его развития. В анкетном опросе были задействованы руководители и специалисты 100 малых предприятий и 200 индивидуальных предпринимателей г. Худжанда.

В качестве первого вопроса в анкете был поставлен вопрос: «Как Вы оцениваете общую экономическую ситуацию на Вашем предприятии в текущем году? 1. Благоприятная 2. Удовлетворительная 3. Неудовлетворительная». Из руководителей (представителей) малых предприятий 11 ответили благоприятная, 72 – удовлетворительная и 17 – неудовлетворительная. Из общего количество опрошенных индивидуальных предпринимателей 34 ответили – благоприятная, 138 – удовлетворительная и 28 – неудовлетворительная. Эти цифры свидетельствуют о том, что ответившие из числа опрошенных «неудовлетворительная» малые предприятия и индивидуальные предприниматели приближаются к стадии ликвидации. Видно, что большинство представителей малых предприятий и индивидуальных предпринимателей ответили «удовлетворительная», что свидетельствует о не очень благоприятной ситуации в сфере малого предпринимательства. Количество ответивших «благоприятная» очень мало. Эти цифры показывают, что в развитии малого предпринимательства накопилось немало проблем и преград.

Следует отметить, что в соответствии с Гражданским кодексом Республики Таджикистан предусматриваются 2 типа ликвидации предприятий: по решению учредителей или по решению суда [1]. Ликвидации бизнеса способствуют – систематическая убыточность, признание судом банкротства, нарушение законодательства и т. д. Ликвидация малого предпринимательства осуществляется добровольно или принудительно.

На вопрос «Как Вы оцениваете объемы получаемой Вами прибыли и достаточно ли ее для расширения предпринимательской деятельности?» более половины респондентов, т. е. 51% представителей малых предприятий и 53% индивидуальных предпринимателей отметили о недостаточных объемах получаемой прибыли для расширения предпринимательской деятельности. Здесь кроется и основная причина высокого уровня ликвидации малых предпринимательских структур, то есть в убыточности предпринимательства и невозможности получения необходимого объема прибыли для устойчивого функционирования. В качестве главных факторов нерентабельности предпринимательской деятельности были названы сильная конкуренция и появление аналогичных видов новых товаров, работ и услуг, а также высокие цены для потребителей. Данная ситуация требует, чтобы владельцы малого бизнеса смогли предвидеть ситуацию и приняли необходимые меры в части обновления ассортимента товаров, услуг, а также установления доступных для потребителей цен на них. Своевременное внедрение новых технологий, уменьшение себестоимости выпускаемых товаров и оказываемых услуг, либо

расширение сферы деятельности или новый вид бизнеса могут препятствовать самоликвидации малых предпринимательских структур.

Малое предпринимательство для более эффективного осуществления хозяйственной деятельности всегда нуждается в банковских кредитах. Однако высокие проценты кредитов коммерческих банков не позволяют им пользоваться ими. На вопрос «Доступны ли Вам банковские кредиты?» представители 39% представителей малых предприятий и 35% индивидуальных предпринимателей ответили, что банковские кредиты для них остаются практически недоступными, получение кредитов в необходимых объемах в последующем может привести к самоликвидации бизнеса. Представители малого предпринимательства отметили, что в настоящее время годовые проценты банковских кредитов для предпринимательских структур составляют 22-28%, что очень дорого и не позволяют предпринимателям получать необходимый, объем прибыли для устойчивого функционирования.

Причиной самоликвидации бизнеса могут служить нарушения в хозяйственной деятельности и при наличии налоговых обязательств. Нередки случаи, когда малые предприятия и индивидуальные предприниматели ведут неправильный бухгалтерский учет, неверно платят налоги, используя неправильные налоговые режимы. Однако опрос показал, что представители малого бизнеса об этом не упоминают. В данных обстоятельствах в целях избегания наказания со стороны надзирающих налоговых органов принимаются решения о самоликвидации и осуществление деятельности с нового листа. Но такая юридически и морально неправильная ситуация может привести к тому, что при её выявлении со стороны государственных надзирающих органов могут применяться штрафные санкции и бизнес может остаться вне деятельности и без денег, а в отдельных случаях может быть применена также уголовная ответственность.

Существует и обратная сторона ситуации. Порою налоговые органы накладывают на малые предприятия неоправданно высокие налоги, иногда в целях выполнения плановых задач заставляют их производить предварительные платежи в больших объемах, порою невозможных для них.

На вопрос «Соблюдается ли Вами действующий в республике налоговый режим?» более 62% руководителей (специалистов) малых предприятий и 55% индивидуальных предпринимателей отметили, что они в целом соблюдают налоговые режимы, своевременно и в полном объеме выполняют налоговые платежи, однако при плановых и камеральных проверках контрольно-ревизионные службы налоговых органов в большинстве случаев искусственным способом определяют большие суммы неоплаченных налогов. Порою данный подход применяется в целях вымогательства. Однако малые предприятия и индивидуальные предприниматели не всегда в силах защищать свои интересы в правовых и законодательных структурах, включая прокуратуру и судебные органы.

Опрос показал, что во взаимоотношениях между налоговыми службами и малыми предпринимательскими структурами существует очень много проблем и нерешенных вопросов (табл. 3).

Таблица 3. – Ранжирование проблем во взаимоотношениях малых предпринимательских структур с налоговыми органами по мере их негативного влияния на предпринимательскую деятельность

№ п/п	Проблемы	Количество ответов	В % к итогу ответов
1	Требования в части досрочной оплаты налогов	86	18,4
2	Несанкционированные проверки	78	16,7
3	Отсутствие налоговой культуры у работников налоговых служб	74	15,8
4	Коллизии между налоговой службой и предпринимателями	68	14,5

5	Вымогательство со стороны сотрудников налоговых служб	60	12,8
6	Частые изменения в налоговых выплатах	56	12,0
7	Отсутствие налоговой культуры у предпринимателей	-	-
8	Уклонение предпринимателей от уплаты налогов	-	-
9	Другие проблемы	46	9,8
	Всего	468	100,0

Составлено автором на основе анкетного опроса.

На вопрос «Какие проблемы существуют в Ваших взаимоотношениях с налоговыми органами?» в 18,4% ответах они отмечают, что налоговые службы требуют от них досрочную оплату налогов, в 16,7% – о несанкционированных проверках, 15,8% – об отсутствии культуры общения у налоговых работников, 14,5% – о наличии коллизий между налоговой службой и предпринимателями, 12,8% – о вымогательстве со стороны сотрудников налоговых служб, 12,0% – о частых изменениях в налоговом кодексе и т. д. В данном случае имеют место очень много негативных случаев и в будущем необходимо их искоренить.

Некоторые предприниматели в целях минимизации налогообложения регистрируют несколько фирм для ведения бизнеса в одних и тех же сферах деятельности на разные имена (родственников, друзей и т. д.). Такой подход применяется в целях непопадания фирм в категории предприятий среднего и крупного бизнеса, т. к. они являются плательщиками налога на добавленную стоимость. Малое предпринимательство освобождено от налога на добавленную стоимость. Предприниматели, использующие несколько фирм для минимизации налогообложения, обычно по истечении определенного срока, обычно 2-3 года, ликвидируют некоторые из них и вместо них создают новые. В течение 4-6 лет используемые ими фирмы полностью обновляются. Однако они это держат в тайне. Так, при проведенном опросе, ни один из его участников, не упомянул об этом, несмотря на анонимность опроса, хотя в опросном листе такой вопрос был поставлен. Таким образом, между налоговыми органами и предпринимательскими структурами существуют определенные неписанные правила. Это противоречит интересам как налоговых служб, так и предпринимателей.

Другой причиной ликвидации действующей фирмы может служить появление идеи о новом бизнесе, предполагающее более большие объемы прибыли по сравнению с действующим. Об этом указали 5% опрошенных руководителей и специалистов малых предприятий и 8% индивидуальных предпринимателей. Решение о прекращении деятельности принимается при условии невозможности использования действующего юридического лица (малого предприятия) или патента (свидетельства) индивидуального предпринимателя для нового предполагаемого бизнеса или требующее мобилизацию всех финансовых ресурсов предпринимателя для нового вида деятельности.

Ликвидация малых предприятий порою осуществляется и при продаже бизнеса в виде имеющихся в её распоряжении активов. Это при условии, когда новые владельцы предпочитают приобретать только активы фирмы, а не юридическое лицо. В процессе опроса 3% представителей малых предприятий и 6% индивидуальных предпринимателей заявили о продаже или покупке бизнеса.

Ликвидация малого предпринимательства осуществляется и при форс-мажорных обстоятельствах (наводнениях, пожарах, сильных землетрясениях и т. п.), а также в результате грабежа, обмана и т. п. В данном случае владельцы представляют соответствующим органам необходимые оправдательные документы.

Другой проблемой в развитии предпринимательской деятельности, в том числе малого предпринимательства, является очень низкий удельный вес предпринимательских структур, особенно малых в сфере промышленности. В связи с этим, руководителям и специалистам малых предприятий и индивидуальных предпринимателей только производственной сферы был задан вопрос: «Почему, на ваш взгляд, в республике слабо развито малое производственное предпринимательство? Отметьте 5 основных причин». Данный вопрос позволил нам определить, что из 300 опрошенных руководителей и специалистов малых предприятий и индивидуальных

предпринимателей 68 или 22,7% работали в сфере малого производственного предпринимательства, что свидетельствует о недостаточном уровне его развития.

По степени ранжирования ответы приведены в таблице 4. Результаты опроса были таковы: 37 человек (21,0%) отметили низкую доступность банковских кредитов, необходимых для организации производственного предпринимательства, 32 человека (18,2%) – о дороговизне оснащения предприятий новой современной технологией, 23 человека (13,1%) – давление со стороны налоговых и других надзирающих органов, 17 человек (9,7%) отметили, что это связано с большими расходами для его организации, 16 человек (9,1%) связывают с несовершенством инфраструктуры производственного предпринимательства, 15 человек (8,5%) – отметили длительность хозяйственного цикла производства и 14 человек (8,0%) – отметили другие причины (не должный уровень кластеризации в сфере, слабое внедрение передового зарубежного опыта и т.д.).

Таблица 4. – Ранжирование основных проблем, препятствующих развитию производственного предпринимательства по мере их негативного влияния на предпринимательскую деятельность

№ п/п	Проблемы	Количество ответов	В % к итогу ответов
1	Низкая доступность кредитов	37	21,0
2	Дороговизна оснащения предприятия современной технологией	32	18,2
3	Давление со стороны налоговых и других надзирающих органов	23	13,1
4	Несовершенство инфраструктуры производственного предпринимательства	22	12,4
5	Большие расходы для организации производства	17	9,7
6	Нехватка специалистов высшей квалификации	16	9,1
7	Длительность хозяйственного цикла	15	8,5
8	Другие причины (не должный уровень кластеризации в сфере, слабое внедрение передового зарубежного опыта и д.)	14	8,0
	Всего	176	100,0

Составлено автором на основе анкетного опроса.

На вопрос «Отметьте не более 5 вариантов факторов, ограничивающих рост производства» 76 человек (17,1% из числа опрошенных) отметили высокие проценты коммерческих кредитов, 67 (15,1%) – высокий уровень налогообложения, 56 (12,5%) – нехватку квалифицированных работников, 52 (11,7%) – конкурирующий импорт, 51 (11,5%) – изношенность и недостаток оборудования, 50 (11,2%) – несовершенство инфраструктуры предпринимательства и 47 (10,6%) – высокую стоимость средств производства (табл. 5). Здесь выявляется очень интересный факт: оказывается, дешевый импорт является одним из главных препятствующих факторов для развития производственного предпринимательства в республике.

Таблица 5. – Ранжирование основных факторов, ограничивающих рост производства в республике

№ п/п	Факторы	Количество ответов	В % к итогу ответов
1	Высокие проценты коммерческих кредитов	76	17,1
2	Высокий уровень налогообложения	67	15,1
3	Нехватка квалифицированных работников	56	12,5
4	Конкурирующий импорт	52	11,7
5	Изношенность и недостаток оборудования	51	11,5

6	Несовершенства инфраструктуры предпринимательства	50	11,2
7	Высокая стоимость средств производства	47	10,6
8	Другие причины (нехватка специалистов, слабый уровень цифровизации экономики)	46	10,3
	Всего	445	100,0

Составлено автором на основе анкетного опроса.

Неразвитость предпринимательства в сфере промышленности в Республике Таджикистан в предыдущие годы объясняется главным образом нехваткой электроэнергии в стране. Однако данный барьер в последние годы, благодаря обеспечению энергетической независимости страны, постепенно преодолевается.

Ввод в действие ряда малых и крупных ГЭС в республике, особенно ввод в действие самой крупной ГЭС в Центральной Азии – Рогунской ГЭС позволит не только обеспечивать внутриреспубликанские потребности в электроэнергии, но и увеличить её экспорт за пределы страны. В республике для развития предпринимательства в сфере промышленности в части обеспечения электроэнергией постепенно будут уменьшаться преграды. Неслучайно, в республике объявлено об ускоренной индустриализации страны с учетом важности отраслей промышленности в социально-экономическом развитии страны и обеспечении занятости населения.

В современных условиях цифрового прогресса одним из важнейших условий эффективного функционирования малого предпринимательства является своевременное внедрение достижений научно-технического прогресса в производство. На вопрос «Планируете ли Вы технологическую модернизацию?» 75 представителей малых предприятий и 93 ИП ответили «Нет, не имею финансовой возможности».

На вопрос «Какие меры по поддержке предпринимательства наиболее важны со стороны властей?» 76 представителей малых предприятий и 93 ИП ответили, что финансовая поддержка, помощь в оптимизации банковских кредитов.

Одним из важнейших проблем в развитии малого предпринимательства является нехватка профессиональных кадров, особенно специалистов рабочих профессий. На вопрос «Какие востребованные рабочие профессии не хватает для Вашей сферы предпринимательской деятельности?» опрошенные лица перечислили огромный перечень профессий. Среди перечисленных рабочих профессий чаще всего упоминали нехватку токарей, сварщиков, фрезеровщиков, доменщиков, слесарей, прядильщиков, кондитеров, конфетчиков, расфасовщиков, сновальщиков, изготовителей лекала, раскладчиков лекала, раскройщиков, вышивальщиц, обработчиков волокна, отделочников волокна, красильщиков меха и шубной овчины т. д. В связи с этим, настало время, тем более в связи с необходимостью индустриализации страны, уделить особое внимание подготовке специалистов рабочих профессий. Это связано и с тем, что предпринимательские структуры, особенно малые не имеют возможности самостоятельно подготовить нужных для них специалистов, особенно рабочих профессий. На наш взгляд, решением данной проблемы должны заниматься Министерство образования и науки и Министерство труда, занятости и миграции республики. Финансирование подготовки кадров рабочих профессий для малого предпринимательства должно осуществляться за счет государственного бюджета.

На вопрос «Что, на Ваш взгляд, следует предпринять для устойчивого функционирования и развития малого предпринимательства, отметьте не более 5 вариантов ответа» 88 или 14,8% руководителей (специалистов) малых предприятий и индивидуальных предпринимателей отметили необходимость устранения коррупции (вымогательство, взяточничество), 87 (14,6%) – необходимость резкого уменьшения проверок со стороны проверяющих органов, 71 (12,0%) – снижение налогового бремени, 70 (11,8%) – развитие инфраструктуры малого предпринимательства, 69 (11,6%) – уменьшение процентных ставок по кредитам, 68 (11,4%) – кластеризация малых предпринимательских субъектов и т. д. (табл. 6).

Таблица 6. – Предлагаемые меры для эффективного развития малого предпринимательства по мере их значимости для предпринимательской деятельности

№ п/	Меры	Количество ответов	В % к итог ответов
1	Устранение коррупции (вымогательство, взяточничество)	88	14,8
2	Резкое уменьшение проверок со стороны проверяющих органов	87	14,6
3	Снижение налогового бремени для бизнеса	71	12,0
4	Развитие инфраструктуры малого предпринимательства	70	11,8
5	Уменьшение банковской процентной ставки	69	11,6
6	Кластеризация малых предпринимательских субъектов	68	11,4
7	Грантовая поддержка	56	9,4
8	Субсидии	55	9,3
9	Иные меры	30	5,1
	Всего	594	100

Составлено автором на основе анкетного опроса.

Малые предпринимательские структуры также отметили нехватку квалифицированных юристов в части налогового права. Так, 62 представителей малых предприятий и 86 индивидуальных предпринимателей отметили, что при необходимости они не могут получить квалифицированные юридические консультации на многие возникающие вопросы.

Таким образом, респонденты в качестве основных барьеров, препятствующих развитию малого предпринимательства отметили: налоговое бремя для малого бизнеса, нарушение налогового режима со стороны налоговых органов, высокие проценты банковских кредитов, дороговизну производственного предпринимательства, нехватку собственных денежных средств для модернизации и расширения деятельности, коррупцию, появление идей о новом бизнесе или продажу бизнеса, невозможность получения необходимой прибыли для нормального функционирования; нехватку профессиональных специалистов рабочих профессий, нехватку высококвалифицированных юристов в части налогового кодекса, частые проверки их деятельности со стороны надзорных органов и т. д.

Исходя из этого, деятельность правительственных органов и предпринимательских структур должна быть направлена на решение выявленных проблем и задач с целью обеспечения устойчивого функционирования и развития всех субъектов предпринимательства, в том числе малого.

Литература

1. Гражданский Кодекс Республики Таджикистан (часть 1). П. 2 статьи 62. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ncz.tj/system/files/Legislation/802_ru.pdf (дата обращения: 20.01.2020).
2. Послание Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона об основных направлениях внутренней и внешней политики республики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://khovar.tj/rus/2024/12/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-uvazhaemogo-emomali-rahmona-ob-osnovnyh-napravleniyah-vnutrennej-i-vneshnej-politiki-respubliki-3/> (дата обращения: 10.02.2025).

РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБИИ КОРХОНАҲО

Раҳимов С.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит, Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, E-mail: saidali-tfi@mail.ru Тел: (+992) 935-04-17-40

Дар мақола мавқеи баҳисобгирии экологӣ дар зернизоми баҳисобгирии муҳосибӣ муайян карда шуда, хусусиятҳои хоси он дар мавриди баҳисобгирии хароҷоти экологӣ барои ҳифзи муҳити зист таҳлил карда шудааст. Ба баҳисобгирии экологӣ ва зарурати пешбурди он ҳамчун ҷузъи беҳатарии экологии корхонаҳо диққати махсус дода шудааст. Ташаккули баҳисобгирии экологӣ барои муайян кардани хароҷоти экологии корхонаҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ асос ёфтааст, ки ин имкон медиҳад, ки бо назардошти нишондиҳандаҳои экологӣ ҳолати молиявии корхонаҳо одилон муайян карда шавад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, баҳисобгирии экологӣ, объектҳои баҳисобгирӣ, танзими меъёрӣ, ҷаъолияти экологӣ, ҷорабиниҳои экологӣ

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО УЧЕТА В СИСТЕМЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА ПРЕДПРИЯТИЙ

Рахимов С.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учета и аудита, Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, E-mail: saidali-tfi@mail.ru Тел: (+992) 935-04-17-40

В статье определено место экологического учета в подсистемах бухгалтерского учета и проанализированы его особенности при учете экологических затрат на охрану окружающей среды. Особое внимание уделено экологическому учету и необходимости его продвижения как части обеспечения экологической безопасности предприятий. Создание экологического учета для определения экологических издержек предприятий основано на бухгалтерском учете, который позволяет достоверно определить финансовое состояние предприятий с учетом экологических показателей.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, экологический учет, объекты учета, нормативное регулирование, природоохранная деятельность, природоохранная деятельность.

DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL ACCOUNTING IN ENTERPRISE ACCOUNTING SYSTEMS

Rahimov S.Kh. - Doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting and Auditing, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan and business of Tajikistan, E-mail: saidali-tfi@mail.ru Tel: (+992) 935-04-17-40

This article defines the place of environmental accounting within the accounting subsystems and analyzes its specific features when accounting for environmental costs associated with environmental protection. Particular attention is paid to environmental accounting and the need to promote it as part of ensuring the environmental safety of enterprises. The development of environmental accounting for determining enterprises' environmental costs is based on accounting that allows for the reliable determination of the financial condition of enterprises, taking into account environmental indicators.

Keywords: accounting, environmental accounting, accounting objects, regulatory framework, environmental protection activities, environmental protection activities.

Имрӯзҳо масъалаи экологӣ ва таъсири он ба табиат, инсоният, муҳити зист, ҳайвоноту наботот ва оқибатҳои нохуши он дар мадди назари тамоми созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ ҳифзи табиат ва кишварҳои ҷаҳонӣ қарор дошта, яке аз проблемаҳои муҳимтарини замони муосир ғаштааст. Дар баробари рушди иқтисодиёти кишварҳо, корхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидор дар муҳити табиӣ тағйироти ислохнашаванда ба амал меояд, ки дар

навбати худ боиси зарар расондан ба олами набототу хайвонот, ифлосшавии боду ҳаво, камшавӣ ва таназзули хок, манбаъҳои об ва ғайра мегардад.

Нишондиҳандаҳои оморӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки корхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ ватанӣ бидуни ба назар гирифтани талаботи экологӣ барои гирифтани ғоида ғайриқонун мекунанд. Бо вуҷуди ин, то ҳол як қатор ҷорабиниҳо, ки ба кабудизоркунии истеҳсолот нигаронида шудаанд, гузаронда мешаванд, аммо маҳдудиятҳо дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва таъсир ба истеъмолкунандагон, ки маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаро афзалтар медонанд, ҳалли ҳудро пайдо накардаанд. Аз ин рӯ, ғайриқонунӣ бомуваффақияти субъектҳои хоҷагидорӣ, ки ғайриқонунӣ онҳо бештар ба риояи параметрҳои экологӣ ва иқтисодӣ вобаста аст, минбаъд зарурати истифодабарии баҳисобгирии экологӣ – воситаи ҳалли мушкилоти ҳифзи муҳити зистро пешбинӣ менамояд.

Дар байни олимони ватанӣ дар соҳаи баҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит муносибати ягона ба таърифи баҳисобгирии экологӣ вуҷуд надорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳисобгирии экологӣ ҳанӯз аз ҷониби қонун ба таври қатъӣ танзим карда нашудааст. Дар айнаи замон санадҳои қонунгузори амалкунанда ғайриқонунӣ экологӣ корхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ бо мафҳумҳои: «зарари муҳити зист», «талафоти муҳити зист» ба тарзҳои гуногун муайян мекунанд. Аммо таърифи ягонаи мафҳуми «баҳисобгирии экологӣ» вуҷуд надорад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ зернизоми баҳисобгирии молиявӣ, идоракунии ва андозро дар бар мегирад, ки дар ҳар як зернизоми баҳисобгирии экологиро фарқ кардан мумкин аст. Ё низомии мустақили баҳисобгирии муҳосибӣ – экологӣ ташкил карда шавад, ки мувофиқан ҳадафҳо, вазифаҳо, мақсадҳои ҳудро дошта бошад. Бояд гуфт, ки то ҳол мафҳум, моҳият ва мазмуни баҳисобгирии экологӣ, ки аз баррасии хусусиятҳои баҳисобгирӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист иборат аст, қоркард нашудааст. Баҳисобгирии экологӣ иттилооти экологиро тавлид мекунад ва зернизоми баҳисобгирии муҳосибӣ маҳсуб меёбад [2, с. 8].

Ин низомии мустақили инъикоскунандаи истифодабарии захираҳои табиӣ, муайян кардани баҳодиҳӣ хоҳад буд, ки таъсири субъекти хоҷагидорӣ ба муҳити табиӣ нишон медиҳад. Дар баробари ин, ба мо имкон медиҳад, ки миқёси тадбирҳоеро, ки ба ҳифзи табиат нигаронида шудаанд, алоҳида ба ҳисоб гирем [5, с. 125].

Дар баҳисобгирии экологӣ объектҳо далелҳои ғайриқонунӣ қорхона оид ба ҳифзи табиат ва истифодаи захираҳои табиӣ мебошанд. Хусусияти баҳисобгирии экологӣ дар мақсад ва вазифаҳои он ифода меёбад.

Ба ақидаи мо, мақсади баҳисобгирии экологӣ ҳамроҳангсозии ҷузъҳои экологӣ ва иқтисодии тичорат, муайян кардани хатарҳо ва душвориҳои имконпазир ва муайян кардани роҳҳои бартаараф кардани онҳо мебошад. Вазифаҳои баҳисобгирии экологӣ одатан ҳамчун ҷамъоварӣ ва сабти иттилооти гуногун барои арзёбии хароҷоти экологӣ ва ӯҳдадорӣҳои экологӣ фаҳмида мешаванд.

Аз ин рӯ, баҳисобгирии экологӣ як низомии ҳеле мураккаб ҳисобида мешавад, ки унсурҳои гуногунро муттаҳид мекунад: банақшагирӣ, баҳисобгирӣ, назорат, таҳлил, идоракунии ҷараёни иттилоот ва таҳияи тавсияҳо барои қабули қарорҳои идоракунии муҳити зист барои истифодабарандагони берунӣ ва дохилӣ.

Баҳисобгирии экологиро А.И. Белоусов чунин муайян мекунад: «Низомии муайяни муттаҳидшуда, маҷмӯи нишондиҳандаҳои, ки раванди истеъмоли захираҳои табиӣ ва ҳифзи онҳоро дар сатҳи микроиқтисодӣ инъикос мекунанд» [1, с. 40].

Аз ин ҷо мо хулоса намуда метавонем, ки баҳисобгирии экологӣ:

- воситаи банақшагирӣ, идоракунии ва назорати таъсири қорхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ ба муҳити зист;

- воситаи муассири инъикоси хароҷот, инчунин натиҷаҳои захираҳои табиӣ истифодашаванда ва ҳифзи муҳити зист;

- унсури таркибии ғайриқонунӣ қорхона, ташкилот ё дигар субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад.

Е.В. Ильичева таърифи мафҳуми «баҳисобгирии экологиро» ба таври дигар: «ҳамчун самти мустақили баҳисобгирии субъекти хоҷагидорӣ, ки баҳисобгирии муҳосибиро бо маълумоти дахлдори экологӣ таъмин менамояд» шарҳ медиҳад [4, с. 10].

Мундариҷа, тартиб ва муҳлатҳои ҳисоботдиҳӣ барои ҳамаи низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ гуногунанд. Ташаккули модели назариявии баҳисобгирии иттилооти экологӣ барои ташаккули иттилооти баҳисобгирӣ зарур аст ва он имкон медиҳад, ки робитаи байни баҳисобгирии экологӣ, идоракунии ва молиявӣ дар низоми ҳисобдорӣ омӯхта шавад. Корхонаҳои баҳисобгирии экологиро мувофиқи қоидаҳои мавҷудаи баҳисобгирии молиявӣ амалӣ менамоянд. Нишондиҳандаҳои, ки амалҳои экологиро тавсиф мекунанд, дар ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ инъикос ёфта, дар тамоми зернизоми баҳисобгирӣ, аз ҷумла дар баҳисобгирии молиявӣ гурӯҳбандӣ ва ҷамъбасти гардида, дар пешгӯӣ, банақшагирӣ, назорат ва таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ истифода мешаванд. Барои таҳияи қарорҳои идоракунии, иттилоот ҳамчун асос буда, ба идоракунии таъсир мерасонад - сифати нав, қараёни нави иттилоот пайдо мешавад. Бояд гуфт, ки баҳисобгирии экологӣ дар сатҳи зернизоми алоҳидаи баҳисобгирии муҳосибӣ, аз ҷумла ҷамъовариҳои пурраи маълумот, ҷенкунии пулӣ, ба низом даровардани маълумот дар бораи далелҳои экологӣ, ки ҳангоми татбиқи тадбирҳои экологӣ субъекти хоҷагидор ба миён меоянд, пайдо мешавад. Афзалиятҳои муайяни баҳисобгирии экологӣ аз манфиатҳои истеъмолкунандагони иттилоот бармеоянд. Хусусияти ҳоси ташкили баҳисобгирии экологӣ самаранокӣ он мебошад, ки барои эҳтиёҷоти дохилӣ зарур аст.

Дар байни самтҳои муҳимтарини рушди баҳисобгирии экологӣ масъалаҳои марбут ба хароҷоти экологӣ, ки ба ҳифзи муҳити зист, мутобиксозии онҳо ба талаботи муносири баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунии, махсусан дар доираи ташаккули низомҳои мувофиқи хароҷот нигаронида шудаанд, дохил мешаванд [3, с. 7]. Хароҷоти экологӣ вобаста ба фаъолияти экологӣ корхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидор ба хароҷоти умумистехсоли ва умумихоҷагӣ дохил карда мешаванд.

Фаъолияти экологӣ танҳо дар баҳисобгирии экологӣ инъикос меёбад, баҳисобгирии молиявӣ бошад ҳама самтҳои фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ корхона, ки ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад пеш бурда мешавад. Баҳисобгирии идоракунии дар марказҳои хароҷот, сегментҳои бозор, марказҳои масъулият гузаронида мешавад ва дар маҷмӯъ дар корхона ҷамъбасти карда мешавад. Аз ин ҷо бармеояд, ки баҳисобгирии экологӣ қараёни мониторинги инъикоси хароҷоти экологӣ, дороиҳои табиӣ, фондҳои экологӣ, захираҳо ва уҳдадорӣ, инчунин натиҷаҳои фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ бо мақсади идоракунии ва муайян намудани иқтидори экологӣ мебошад [6, с. 10].

Мувофиқи таснифоти намудҳои фаъолияти экологӣ корхонаҳо, ба ақидаи мо, хароҷоти экологӣ намудҳои зерини хароҷотро бояд дар бар гирад:

- 1) хароҷоти ҷорӣ корхона барои ҳифзи муҳити зист;
- 2) хароҷоти таъмири асосии фондҳои асосии корхона бо мақсадҳои экологӣ;
- 3) маблағгузориҳои асосӣ барои ҳифзи муҳити зист (бевоҳида ва вобаста);
- 4) хароҷоте, ки барои нигоҳдории мамнуъгоҳҳо ва дигар минтақаҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда рағбона шудаанд;
- 5) хароҷоти муҳофизати олами ҳайвонот, муҳофизати ҷангалҳо, кабудизоркунии шаҳрҳо ва марказҳои саноатӣ;
- 6) хароҷоте, ки барои гузаронидани тадқиқоти илмӣ дар соҳаи истифода ва ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ нигаронида шудааст;
- 7) хароҷоте, ки барои тайёр кардан ва ҷалби мутахассисони дахлдор нигаронида шудаанд.

Аз гуфтаҳои боло қайд кардан бамаврид аст, ки маҳз хароҷоти экологӣ сарфшуда имкон медиҳад, ки дараҷаи шиддатнокӣ ва самаранокӣ фаъолияти экологӣ корхонаҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидор, самтҳои он дар соҳаи ҳифзи муҳити зист муайян карда шавад.

Ҳамин тавр, дар айни замон баҳисобгирии экологӣ ба ҷузъи таркибии фаъолияти корхонаҳо, ташкилотҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидор табдил ёфта истодааст. Баҳисобгирии экологӣ ҳамчун воҳиди нигоҳдории ҳолати мусоиди муҳити зист хеле муҳим аст, зеро он ба роҳбарият ва истифодабарандагони беруна имкон медиҳад, ки маълумоти экологиро дар бораи фаъолияти корхона, ташкилот ё дигар субъекти хоҷагидор, ки барои самаранокӣ идоракунии экологӣ заруранд, дастрас кунанд. Васеъ намудани доираи баҳисобгирии экологӣ ба корхонаҳо имконият медиҳад, ки самтҳои гуногуни фаъолияти экологӣ ва хусусан дараҷаи таъсиррасонӣ ба

муҳити зист пурратар ва объективона ба ҳисоб гирифта шаванд. Дар натиҷа корхонаҳо хатари таъсири аз ҳад зиёди зарароварро ба муҳити зистро саривақт муайян намуда, чораҳои заруриро меандешанд. Ҳар як субъекти иқтисодӣ чузъи табиат маҳсуб ёфта, ин ҳолат зарурати объективии инъикоси одилонаи пурраи ғайолияти экологиро дар низоми баҳисобгирӣ барои идоракунии самараноки истифодаи захираҳои табиӣ талаб менамояд.

Адабиёт

1. Белоусов А. И. Курс эколого-экономического анализа: учебное пособие / А.И. Белоусов. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 160 с.
2. Гоголева Т. Н., Бахтурина Ю. И. Экологический учет в системе видов учета // Международный бухгалтерский учет. 2015. № 3. С. 2–11.
3. Ерохина В.Н. Экологические затраты. Актуальные вопросы учета и анализа / В.Н. Ерохина, Т.В. Лесина. – Интернет – журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ», 2015 г. - №4. – 1 – 15 с.
4. Ильичева Е.В. Экологический учет в условиях реализации политики экологической сбалансированности / Е.В. Ильичева. – Орел: ГОУ ВПО «Орловский государственный технический университет», 2010 г. – 44 с.
5. Петрова Е. Е., Сисина Н. Н. Природоохранная деятельность предприятий: инвестирование, учет и анализ / Санкт-Петербургский государственный экономический университет. Санкт-Петербург, 2013. 199 с. Текст
6. Саенко К. С. Инновационный и экологический учет: предпосылки и общие принципы их становления и развития // Аудит и финансовый анализ. 2007. № 5. С. 10–11.

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ НИЗОМИ МАХСУСИ АНДОЗБАНДӢ ВА МАЪМУРИКУНОНИИ ОН ДАР РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА

Нурализода Э. Н. - д.и.и., профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Адрес: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Наҳимова, 64/14, тел: (+992) 935198111, e-mail: emomali68@mail.ru.

Султон Бахтиёр – н.и.и., муаллими калони кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Адрес: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Наҳимова, 64/14, тел: (+992) 710000010, E-mail: bahtiyar_76@mail.ru.

Дар мақола хусусиятҳои хоси низоми махсуси андозбандӣ ва маъмурикунонии он дар рушди соҳибкории хурду миёна дар шароити муосир мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Масъалаҳои андозбандӣ бо таваҷҷуҳ ба рушди соҳибкории хурду миёна ва дар заминаи он афзоиши даромади буҷети давлатӣ, тақмили низоми маъмурикунонии андоз, шаффофият ва баланд бардоштани маданияту фарҳанги андозсупорӣ дар рушди фаъолияти соҳибкории хурду миёна ва ғайра оварда шудааст. Масъалаи самаранокии низоми маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: молияи давлатӣ, муносибатҳои андозбандӣ, низоми андозӣ, буҷети давлатӣ, механизми андозбандӣ ва маъмурикунонии он, иқтисодиёти рақамӣ, самаранокии маъмурикунонии андоз.

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ И СПЕЦИАЛЬНОЙ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ И ЕЁ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Нурализода Э. Н. - д.э.н., профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14, тел: (+992) 935198111, e-mail: emomali68@mail.ru.

Султон Бахтиёр - к.э.н., старший преподаватель кафедры налога и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: bahtiyar_76@mail.ru.

В статье рассматриваются особенности системы и применения специальной налогообложения и её администрирования в развитие малого и среднего предпринимательства в современных условиях. Рассматриваются вопросы налогообложения с акцентом на развитие малого и среднего бизнеса и, на этой основе, увеличение доходов государственного бюджета, совершенствование системы налогового администрирования, повышение прозрачности и культуры уплаты налогов в сфере развития малого и среднего бизнеса и др. Предложены вопросы эффективности системы налогового администрирования в развитии малого и среднего бизнеса в условиях цифровизации экономики.

Ключевые слова: государственные финансы, налоговые отношения, налоговая система, государственный бюджет, механизм налогообложения и его администрирования, цифровая экономика, эффективность налогового администрирования.

FEATURES OF THE SYSTEM OF SPECIAL TAXATION AND ITS ADMINISTRATION IN THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP

Nuralizoda E.N. - Doctor of Economics, Professor of the Finance Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Tel.: (+992) 935198111, E-mail: emomali68@mail.ru.

Sulton Bakhtiyor - Candidate of Economics, Senior Lecturer of the Tax and Insurance Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. E-mail: bahtiyar_76@mail.ru.

This article examines the specifics of the special taxation system and its application and administration in the development of small and medium-sized businesses in the current context. It addresses taxation issues with a focus on the development of small and medium-sized businesses and, through this, increasing state budget revenues, improving the tax administration system, enhancing transparency and tax compliance in the development of small and medium-sized businesses, and more. It also addresses the effectiveness of the tax administration system in the development of small and medium-sized businesses in the context of economic digitalization.

Keywords: public finance, tax relations, tax system, state budget, taxation and administration mechanisms, digital economy, tax administration efficiency.

Аз руйи хусиятҳои хоси худ маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна дар он инъикос меёбад, ки он дар шакли дастаҷамъонаи ташкилӣ-идоракунии, молиявӣ-иқтисодӣ ва маъмурӣ, бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид ба рушди субъектҳои соҳибкорӣ ва идоракунии самараноки мақомоти андоз роҳандозӣ гардида, мақсади асосии он ҷамъовариҳои саривақтии маблағҳои андозӣ рағбона карда мешавад.

Аз нигоҳи методологӣ маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна ҳамчун фишанге хизмат менамояд, ки он ба дигаргуниҳои зудивазшавандаи муносибатҳои андозӣ мутобиқат намуда, аз маҷмуи тадбирҳои иборат мебошад, ба рушди устувори низоми молиявӣ, пешрафти иқтисоди миллӣ, афзоиши самаранокии соҳибкории хурду миёна нигаронида шуда, ҳалли масъалаҳои зеринро дар бар мегирад:

- ошкорнамоии вижагиҳои маъмурикунонии андоз дар фаъолияти соҳибкории хурду ва миёна;
- услуги баҳои маъмурикунонии андоз дар заминаи баҳогузорӣ мегардад, ки ба бунёди шуғли пурмаҳсул мусоидат намояд;
- маъмурикунонии андоз бояд дар заминаи принципҳои адолатнокӣ ва шафоқияти низоми махсуси андозбандӣ ва таъмини ҳуқуқи субъектҳои соҳибкории хурду миёна амалӣ мегардад;
- самаранокии сатҳи маъмурикунонии андоз ва хизматрасониҳои андозӣ бо сарфи ками хароҷотҳо ва самаранокии фаъолияти мақомоти андоз роҳандозӣ карда мешавад.

Аз ҳамин гуфтаҳо боло бармеояд, ки давлат дар шароити иқтисоди бозорӣ маъмурикунонии андозро ҳамчун василаи муҳими татбиқи сиёсати андозӣ истифода менамояд ва маъмурикунонӣ дар ин рағбанд ҳамчун механизми муҳими танзими муносибатҳои андозӣ, таъмини манфиатҳои давлат ва андозсупорандагон (субъектҳои соҳибкорӣ) ба инъикоси нишондиҳандаҳои асосӣ, ба мисли сатҳи сифати хизматрасониҳои андозӣ ва баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ баҳогузорӣ ва натиҷагирӣ менамояд.

Дар ин маврид назорату санҷишҳои андозӣ ва санҷишҳои сайёр ба сифати фишанги татбиқи амалии маъмурикунонии андоз хизмат намуда, ба рушди соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна таъсири мусбӣ расонида, ба афзоиши ҳарчӣ бештари даромадҳои бучети давлатӣ ва суботи молиявӣ мусоидат менамояд. Таъсири чунин як механизм дар рушди муносибатҳои андозӣ ва ҳадафҳои асосии рушди иқтисодиёти кишвар барои давраҳои дарозмуддат нигаронида шудааст.

Мушкилоти рағбанди маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна ба ҷой доштани нуқсонҳо дар татбиқи амалии сиёсати андозӣ ва барномаи маъмурикунонии андоз, муқаррар намудани меъёрҳои махсуси андозбандӣ ва соддагардонии маъмурикунонии он, пешгирӣ намудани ҳолатҳои ҳалалдор шудани тартиботи муқарраргардида, ҳанӯз ҳам мушоҳида шудани камбудии дар таъмини воридоти маблағҳо мувофиқи нақшаи пешбинишуда зоҳир мегардад.

Заминаи институционалӣ, яъне санаду меъёрҳои ҳуқуқии онро қонунгузориҳои бахши андозӣ, рушди низоми молиявӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва рушди инфрасохтори бозорӣ ташкил дода, он дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳияи Кодекси нави андоз ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии кишвар матраҳ шудаанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бораи ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ин сандаи муҳими он «ҷимояи

дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ дар ҷумхури ба ҳисоб рафта, шаклу усулҳои ҳавасмандкунии давлатии фаъолияти субъектҳои соҳибкориро муқаррар менамояд» [1], ки он дар раванди назорату санҷишҳои андозӣ низ хизмат намуда, барои амалӣ намудани ҳадафҳои сиёсати андозӣ, бахусус, таъмини қисмати даромади буҷети давлатӣ хизмат менамояд.

Таби солҳои истиқлолияти кишвар тадбирҳои маъмурикунонии андоз дар баҳши соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна, татбиқи барномаҳои давлатӣ ва минтақавӣ, аз ҷумла Барномаи рушди маъмурикунонии андоз (БРМА) то солҳои 2025 амалӣ гардида, ки имкониятҳои хеле хубро дар баҳши пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ-молиявӣ ба субъектҳои соҳибкорӣ ба роҳ мемонад. Лекин, таҷриба собит мекунад, ки иллати дуруст амал накардани маъмурикунонии андоз дар истифодаи нодурусти фишангҳою василаҳои назорату санҷишҳои андозӣ дар фаъолияти соҳибкоронии хурду миёна мебошад, ки натиҷаи таъсири он ба ҷунин ченакҳои асосӣ, ба мисли: ҳаҷми воридоти маблағҳои андозӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлатӣ, самарани назорату санҷишҳои андозӣ, бақияпулиҳои андозӣ ва истифодаи имтиёзҳои андозӣ аз ҷониби соҳибкоронии хурду миёна, ҳамчун ченакҳои дуоимдараҷа баҳогузори карда мешаванд.

Вай ҳамчун як ченаки асосии баҳои низоми андозӣ дар ҷумхури баҳогузори гардида, барои беҳтар намудани муҳити соҳибкорӣ ва ҷалби бештари сармояҳо, таҳкими рақобатпазирии молу маҳсулоти ватанӣ, бояд тавассути иқтисоди рақамӣ роҳандозӣ карда мешавад. Дар ин раванд, зарурияти гурӯҳбандии принцип ва механизмҳои асосии амалӣ намудани маъмурикунонии андоз хеле муҳим мебошад. Муҳаққиқон, аз ҷумла, ҷонибдори принципҳои: «шаффофӣ, риояи адолат, волоияти қонун, ҳаматарафа будани маъмурикунонӣ, ба таври ихтиёрӣ анҷом додани уҳдадориҳо, масъулияти мақомоти андоз ва шахсони ҳуқуқӣ барои иҷрои уҳдадориҳои андозӣ ва масъулияти ҳуди андозсупорандагон буда, он ҳамчун механизми муҳими субъектҳои соҳибкорӣ дар назди мақомоти андоз ба ҳисоб меравад» [3], ки он аз ҷораҳои ташкилӣ -идоракунӣ, маъмурий-ҳуқуқӣ ва молиявӣ-иқтисодӣ, таъмини риояи қонунгузори андозӣ манша мегирад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, самтҳои асосии тақмили маъмурикунонии андозро дар рушди соҳибкории хурду миёнаро ҷунин арзёбӣ мекунем:

- иртиботи мутақобилан манфиатбахши ниҳодҳои давлатӣ бо баҳши хусусӣ дар ҷараёни маъмурикунонии фаъолияти соҳибкорӣ;
- тақмили асосҳои меъёрию ҳуқуқии низоми маъмурикунонӣ ва пешниҳоди сабукиҳои андозӣ ба соҳибкорон;
- истифодаи самараноки ҳавасмандиҳои андозию молиявӣ барои рушди соҳибкории миёна ва хурд;
- баҳисобгирии саривақтии истифодаи имтиёзҳои андозӣ аз ҷониби субъектҳои соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна;
- нокифоя будани имкониятҳои хизматрасонии электронии андозӣ ба соҳибкорони хурду миёна дар самти пардохти маблағҳои андозӣ;
- баланд бардоштани донишҳои молиявӣ ва ҳуқуқии соҳибкорони хурду миёна дар минтақаҳои кишвар.

Истифодаи дурусти механизми иттилоотӣ-ахборӣ ва ҷорӣ намудани технологияи муосири хизматрасониҳои андозӣ дар раванди маъмурикунонии он, ҷорӣ намудани стандартҳои нави хизматрасониҳои фосилавӣ (онлайнӣ) мутабиқ ба принципҳои байналмилалӣ ва истифодаи дурусти назорату санҷишҳои андозӣ, корҳои тарғиботию фаҳмондадихӣ миёни субъектҳои соҳибкорӣ ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти андоз муосидат менамояд. Дар ин раванд, механизми маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна ба риояи санадҳои меъёрии соҳаи андоз ва қонунгузори соҳа мусоидат менамояд.

Омили муҳими сиёсати андозии давлат дар таъсири маъмурикунонии андоз ин тадбирҳои махсус оид ба баланд бардоштани дастгирии молиявӣ рушди соҳибкории хурду миёна ба ҳисоб меравад, ки ҳоло «...дар раванди маъмурикунонии андоз камбудҳои ҷиддӣ ҷой дорад...» [3], ки бартарафсозии онҳо аз дуруст ба роҳ мондани назорату санҷишҳои андозӣ ва функсияҳои он дар раванди низоми андозбандӣ мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки ташкили самараноки фаъолияти мақомоти андоз аз сатҳи ҷамъовари маблағҳои андозӣ ва назорату санҷишҳои андозӣ

вобастагии калон дошта, бо ёрии онҳо шаклу меъёрҳои махсуси андозбандии субъектҳои соҳибкорӣ бо сарфи ками харочотҳои хизматрасониҳои андозӣ муайян ва баҳогузорӣ карда мешавад. Дар ин раванд, назорату санчишҳои андозӣ (махсусан, санчишҳои сайёр ва назоратҳои камералӣ, татбиқи чораҳои маъмурӣ ва танзими қарзҳои андозӣ ва ғайра) ҳамчун фишанги муҳими идоракунии муносибатҳои андозӣ ба ҳисоб меравад, ки он дар раванди маъмурикунонии андоз нақши махсус дорад, ки онҳоро чунин пешниҳод менамоем:

- тақмили низоми автоматикунории баҳисобгирии объектҳои андозбандӣ ва андозбандӣ алоқамандӣ субъектҳои соҳибкорӣ;
- боз ҳам осонтар намудани маъмурикунонӣ ва умуман, меъёрҳои андозбандии фаъолияти соҳибкорӣ;
- дар амал татбиқ намудани муқаррароти соҳа, муқаммал кардани тартиби бароҳмонии санчишу назоратҳои мақомоти андоз, арзёбии натиҷабахшии фаъолияти он ва ғ.

Ҳамин тавр, самаранокии фаъолияти мақомоти андоз аз таъсири маъмурикунонии андоз ба рушди субъектҳои соҳибкории хурду миёна вобастагӣ дорад. Вай дар заминаи дастгирии давлатӣ, ба мисли танзими давлатии низоми андозӣ ва дуруст ба дуруст ба роҳ мондани назорату санчишҳои андозӣ равона карда мешавад. Самараноки амалкарди фишангҳои маъмурикунонии андоз дар рушди субъектҳои соҳибкории миёна имконият медиҳад, ки баҳисобгирӣ ва назорати субъектҳои соҳибкорӣ, иншооти дахлдор ва объектҳои муносибатҳои андозӣ дуруст анҷом дода, воридоти ҳар чӣ бештари маблағҳои андозӣ ба бучети давлатӣ таъмин карда мешавад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»//Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2008, №12, қ. 2, м.997
2. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, 23.04.2014.
3. Хомяков, А.П. К вопросу о понятии и правовой природе налогового администрирования / А.П. Хомяков // Финансовое право. -2011. -№ 4. -С. 36.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Норов Аббос Курбонович - начальник отдела методологии и разработки нормативно-правовых актов научно-исследовательского института Национального Банка Таджикистан. Трудовую деятельность начал в Министерстве экономического развития и торговли Республики Таджикистан, работал консультантом в различных проектах Программа развития ООН. Тел: (+992) 93-523-00-74, E-mail: anorov@nbt.tj

В статье рассматриваются актуальные вопросы повышения производительности труда на промышленных предприятиях в условиях активного внедрения цифровых технологий. Проанализированы основные направления цифровизации, оказывающие влияние на организацию производственных процессов, в том числе автоматизация, использование систем управления предприятием, технологий промышленного интернета вещей и искусственного интеллекта. Особое внимание уделено факторам, способствующим росту эффективности труда: цифровой трансформации бизнес-процессов, повышению квалификации персонала и внедрению интеллектуальных систем мониторинга. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к цифровизации как ключевого инструмента повышения производительности труда в промышленности.

Ключевые слова: производительность труда, цифровизация, промышленное предприятие, автоматизация, цифровая трансформация, интернет вещей, эффективность производства, инновации, искусственный интеллект.

RETROSPECTIVE ANALYSIS PRODUCTIVITY AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Norov Abbos Qurbonovich is the Head of the Department of Methodology and Development of Normative-Legal Documents at the Research Institute of the National Bank of Tajikistan. He began his professional career at the Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan and has worked as a consultant on various projects under the United Nations Development Programme (UNDP). Tel: (+992) 93-523-00-74, E-mail: anorov@nbt.tj

The article addresses current issues related to increasing labor productivity at industrial enterprises amid the active implementation of digital technologies. It analyzes the main areas of digitalization that impact the organization of production processes, including automation, the use of enterprise management systems, industrial Internet of Things technologies, and artificial intelligence. Special attention is given to factors that contribute to improved labor efficiency: digital transformation of business processes, upskilling of personnel, and the introduction of intelligent monitoring systems. The article concludes that a comprehensive approach to digitalization is essential as a key tool for enhancing labor productivity in the industrial sector.

Keywords: labor productivity, digitalization, industrial enterprise, automation, digital transformation, Internet of Things, production efficiency, innovation, artificial intelligence.

ТАҲЛИЛИ РЕТРОСПЕКТИВИИ ҲОСИЛНОКИИ МЕҲНАТ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОӢ

Норов Аббос Курбонович - сардори шуъбаи методология ва таҳияи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии Бонки миллии Тоҷикистон мебошад. Фаъолияти меҳнатиро дар Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз намуда, дар лоиҳаҳои гуногуни Барномаи рушди СММ ба ҳайси мушовир кор кардааст. Тел: (+992) 93-523-00-74, E-mail: anorov@nbt.tj

Мақола ба масъалаҳои мубрами баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳои саноатӣ дар шароити ҷорӣ кардани технологияҳои рақамӣ бахшида шудааст. Самтҳои асосии рақамисозӣ, ки ба ташкили равандҳои истеҳсоли таъсир мерасонанд, аз ҷумла

автоматикунонӣ, истифодаи системаҳои идоракунии корхона, технологияҳои Интернетӣ саноатӣ ашӯ ва зехни сунӣ таҳлил шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба омилҳои дода шудааст, ки ба афзоиши самаранокии меҳнат мусоидат мекунад: табдили рақамии равандҳои тиҷоратӣ, баланд бардоштани сатҳи ихтисоси кормандон ва ҷорӣ намудани системаҳои зехнии мониторинг. Хулоса бароварда шудааст, ки истифодаи равиши маҷмӯӣ ба рақамисозӣ ҳамчун абзори калидии баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи саноат зарур мебошад.

Калидвожаҳо: ҳосилнокии меҳнат, рақамикунонӣ, корхонаи саноатӣ, автоматикунонӣ, табдили рақамӣ, Интернетӣ ашӯ, самаранокии истеҳсолот, навоарӣ, зехни сунӣ.

Производительность труда относится к числу малоисследованных проблем современной экономики Республики Таджикистан. Несмотря на то, что данный показатель играет ключевую роль в развитии экономики и ее отдельных отраслей, и сфер, пока в теоретическом и практическом аспектах остается почти не исследованным. В связи с этим, необходимо как с позиции теории и методологии, так и с позиции практики и перспектив ее повышения провести глубокие и обосновать инструменты и резервы. Эти вопросы особенно актуальны в условиях ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан и необходимости повышения ее конкурентоспособности.

Цифровая трансформация производственных отношений привели к росту использования информационно-коммуникационных технологий на промышленных предприятиях. В данном контексте повышение производительности труда на промышленных предприятиях происходит в результате автоматизации и использования цифровых технологий в управлении и оптимизации производственных и управленческих бизнес-процессов. На практике производительность труда выступает важнейшим фактором устойчивого экономического развития. Как отмечает Рахимов А.М. производительность труда выступает ключевым фактором, который определяет эффективность экономики. [11]

По мнению некоторых авторов, цифровая трансформация приведет не только к росту производительности труда, но и к появлению новых специальностей, развитию автоматизации и роботизации производства, которые оказывают огромное влияние на повышение эффективности производства, бизнес-процессов, снижение издержек, повышение качества человеческого капитала, а также прозрачности и релевантности информации. [6]

В условиях ускоренной индустриализации повышение производительности труда позволит производить больше продукции, что оказывает положительное влияние на конкурентоспособность промышленности и национальной экономики в целом [5]. В связи с этим, современным предприятиям необходимо принять усилий по повышению производительности труда, в частности на основе оптимизации бизнес-процессов в контексте внедрения цифровых технологий.

В условиях перехода к цифровой экономике использование компьютерных и информационных технологий не только повышает производительность труда, но и происходит оптимизации процессов за счет увеличения скорости выполнения задач. Это также необходимо с той позиции, что в условиях инновационного развития и роста конкурентной борьбы с помощью производительности труда измеряется насколько эффективно производятся товары и услуги. Следовательно, рост производительности труда на промышленных предприятиях признается важнейшим фактором долгосрочного экономического роста и реального повышения ее конкурентоспособности.

В условиях Республики Таджикистан, где повышение конкурентоспособности экономики входит в число приоритетных задач, повышение производительности труда может стать фундаментальным фактором. Это обусловлено тем, что повышение производительности труда на промышленных предприятиях способствует достижению устойчивого конкурентного преимущества, что особенно актуально в условиях жесткой рыночной конкуренции. На практике повышение производительности труда создает условие для повышения эффективности производственных процессов, что в свою очередь приведет к

сокращению расходов, снижению дефектов, задержки в обслуживании производственного оборудования, а также увеличении объемов производства качественной продукции.

Как показывает практика для повышения производительности труда необходимо не только внедрять цифровые технологии, но и повысить адаптивность к цифровой среде. Мировая практика показывает, что медленная адаптация к цифровой эпохе и формирования культуры использования цифровых технологий приведет к стагнации в росте производительности труда. Проведенное нами исследование показало, что в условиях перехода к цифровой экономике доступны многочисленные инструменты и платформы, которые создают условия для повышения производительности труда. Наряду с этим, в условиях цифровизации новые инструменты позволяют обрабатывать огромные объемы информации и определить перспективы повышения производительности труда, что требует от промышленных предприятий активного внедрения цифровых технологий.

На наш взгляд, для повышения производительности труда необходимо провести реинжиниринг бизнес-стратегий и организационной культуры. Эти моменты важны в повышении производительности труда за счет использования цифровых технологий. Преимущества использования цифровых технологий, прежде всего, связана с автоматизацией процессов и производственных операций. Использование цифровых технологий позволяет оцифровать традиционные задач и оптимизировать бизнес-процессы. Автоматизации бизнес-процессов в свою очередь приведёт к экономии времени, а также позволяет сотрудникам сосредоточиться на более сложных задачах, что, в свою очередь создает условия для повышения производительность труда на промышленных предприятиях.

В условиях перехода к цифровой экономике повышение производительности труда зависит также от скорости принятия решений и обработки больших данных. В данном случае цифровые технологии позволяет собирать и генерировать данные, использовать цифровые инструменты бизнес-анализа, а также на основе применения цифровых технологий визуализировать необходимую информацию. Наряду с этим, использование машинного обучения, используя новых технологических инструментов, та также принятие эффективных бизнес-решений приведет к повышению производительности труда.

Использование цифровых технологий также приведет к улучшению коммуникации, что особенно важно в направлении повышения конкурентоспособности [4]. На практике используя инструменты цифровой коммуникации позволяют предвидеть ситуацию и упрощает последующий контроль и мониторинг. Новые технологические решения и цифровые платформы создают основу для повышения производительности и организационной эффективности. Развитие коммуникации посредством цифровых технологий также приведет к повышению мотивации персонала, который является основой для повышения производительности труда и результативности деятельности.

Реализовала инициативы цифровой трансформации промышленных предприятий предусматривает использование новейших технологий, повышение эффективности бизнес-операций и степен удовлетворенности персонала. В новых условиях развития цифровая трансформация как общекорпоративная стратегия призвана вывести промышленное производство на качественно новый уровень и создать условия для ускоренной индустриализации экономики.

На сегодняшний день цифровые технологии играют ключевую роль в трансформации рынка труда и форм занятости. Как показывает практика в условиях пандемии с помощью цифровых технологий активно развивались новые формы удаленной работы и гибкого рабочего графика. Это обусловлено тем, что цифровая трансформация промышленного производства позволяет общаться в режиме реального времени из разных мест. Наряду с этим, используя облачные сервисы, данные и приложения можно в любое удобное время и не зависимо от географии расположения выполнит управленческие или производственные задачи.

Использование цифровых технологий позволяют работать удаленно, что приведет к снижению стресса, повысит мотивацию, и соответственно производительность труда.

Практика промышленно развитых стран мира показывает, что предприятия предлагающие удаленную работу и гибкие формы занятости, смогут привлекать относительно широкий спектр человеческих ресурсов, невзирая на географические ограничения.

В условиях цифровизации и перехода к инновационной экономике повышение производительности труда требует принятия мер на макро и микроуровнях. На уровне промышленных предприятий, на наш взгляд, необходимо активизировать инвестиционную и инновационную деятельность, а также провести информационные и обучающие мероприятия для повышения эффективности инновационной деятельности. Повышение производительности труда также зависит от эффективности национальной системы подготовки кадров, особенно инженерно-технических. Кроме того, важным также является привлечение иностранных инвестиций и реформа рынка труда.

В условиях Республики Таджикистан, на наш взгляд, необходимо повысить эффективность процессов и оптимизировать их. Для этого необходимо оптимизация бизнес-процессов на основе внедрения цифровых технологий, автоматизации процессов, а также применение новых стандартов в организации и управления промышленным производством. Повышение производительности труда также зависит от инновационной активности. Следовательно, содействие инновациям и внедрение новых идей и технологий могут стать основой для повышения производительности труда на промышленных предприятиях.

Повышение производительности труда в условиях цифровой трансформации требует пересмотра тактики и стратегии подготовки и переподготовки кадров. Для этого необходимо создать эффективную систему повышения квалификации персонала. На наш взгляд, в данном направлении реализовать программу обучения и повышения квалификации для улучшения возможностей и цифровых навыков персонала. Эти меры на уровне промышленного предприятия способствуют повышению производительности труда, а также росту конкурентоспособности.

По мнению автора, повышение производительности труда в условиях цифровой экономики способствует повышению уровня личной ответственности, материальное стимулирование, заинтересованности в достижении ключевых показателей эффективности. [Заступов]

На национальном уровне для повышения производительности труда важно реформировать систему образования и содействовать коммерциализации результатов научных работ. Повышение эффективности системы науки и образования приведет к повышению квалификации и знаний персонала. В связи с этим, важно обеспечить соответствующую образовательную среду и разработать программы профессиональной подготовки, отвечающие спросу и тенденциям развития национальной промышленности.

Важным направлением также выступает развитие инфраструктуры, особенно на основе развития транспортной и коммуникационной инфраструктуры, инфраструктуры энергоснабжения, логистики и цифровой инфраструктуры. Для этого, необходимо улучшить инфраструктуру, поддерживающую бесперебойный поток информации, логистических коммуникаций, связи электроэнергии. Все это требует поощрения инвестиции в исследования и разработки, а также поддержку мер по внедрению инноваций для повышения производительности труда и конкурентоспособности национальной промышленности Республики Таджикистан.

В этой связи Каширцева А.Ю. отмечает, что в условиях цифровой экономики новые инструменты способны в разы увеличить производительность труда, а в данном контексте необходимо обратить внимание на развитие инфраструктуры и информационных технологий [3].

В условиях перехода к экономике знаний важное условие в повышении производительности труда и формирования цифровой среды выступает развитие связи науки и производства. Следовательно, необходимо разрабатывать новую политику развития науки и технологий, которая предусматривает поддержку научно-исследовательских работ, расширение сотрудничества между наукой и промышленностью.

Для повышения производительности труда в условиях перехода к цифровой экономике также необходимо развитие предпринимательства, повышение конкурентоспособности, улучшение инвестиционного климата, реформа трудового законодательства, улучшение условий труда, совершенствование политики занятости. Кроме того, необходимо инвестировать в развитие науки и образования, продвижение технологических инноваций, расширение цифровизации, пересмотреть продолжительность рабочего дня, разработать гибкие стили работы. Повышение производительности труда в перспективе будет зависеть от технологических достижений и инновационной активности промышленных предприятий.

В условиях цифровизации важными инструментами повышения производительности выступает использование Интернет вещей и различных цифровых платформ и решений. На сегодняшний день устройства и системы, реализующие Интернет вещей широко используются на промышленных предприятиях. Использование Интернет вещей приведет к снижению нагрузки на сотрудников, тем самым способствует экономии рабочей силы, которая является основой повышения производительности за счет сокращения затрат фактора труда в производстве. Кроме того, визуализация состояния производственного оборудования в режиме реального времени позволяет стабилизировать производство, что также играет ключевую роль в повышении производительности труда на промышленных предприятиях. Из этого следует, что использование Интернета вещей оказывает положительное влияние на повышение производительности труда и создает условия для росту эффективности производства.

На данном этапе развития революционным подходом к повышению производительности труда выступает применение искусственного интеллекта. Как показывает практика использование искусственного интеллекта может оказать существенное влияние на повышение производительности труда персонала. На деле это означает, что автоматизация задач с помощью промышленных роботов и сокращение рабочей силы за счет их использования оказывает большое влияние на повышение производительности труда.

Практика промышленно развитых стран мира показывает, что цифровые технологии могут быть использованы для автоматизации производственных процессов, автоматизации проверок, и обработку различных данных. Широкое использование искусственного интеллекта выступает эффективным фактором роста производительности труда. Как показывает статистика Business Trends and Outlook Survey (BTOS), количество компаний, использующих искусственный интеллект, увеличилось с 3,7% в сентябре 2023 года до 5,4% в феврале 2024 г.

Таким образом, в условиях перехода к цифровой экономике повышение производительности труда на промышленных предприятий зависит от применения цифровых технологий, автоматизации производственных процессов, использования различных инструментов и платформ, особенно искусственного интеллекта.

Литература

1. Добросоцкий, В. И. Трансформация теории производительности труда в условиях постпандемической цифровой экономики / В. И. Добросоцкий // Проблемы теории и практики управления. – 2022. – № 2. – С. 61-73.
2. Заступов, А. В. Повышение производительности труда в условиях цифровой экономики / А. В. Заступов // Проблемы и перспективы развития системы учета, аудита и государственного управления в условиях цифровой экономики : материалы IV Международной научно-практической конференции, Симферополь, 24 мая 2024 года. – Симферополь: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство Типография «Ариал», 2024. – С. 328-331.
3. Каширцева, А. Ю. Производительность труда в условиях цифровой экономики / А. Ю. Каширцева // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. – 2020. – № 3(23). – С. 10-11.

4. Кодиров, Ф. А. Конкурентоспособность промышленных предприятий в контексте перехода к цифровой экономике / Ф. А. Кодиров // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 4-2(34). – С. 218-228.
5. Кодиров, Ф. А. Повышение конкурентоспособности промышленных предприятий в условиях смены технологического уклада: экосистемный подход / Ф. А. Кодиров // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2024. – Т. 2, № 4(44). – С. 93-101.
6. Купцов, М. И. Влияние цифровой экономики на производительность труда в современных экономических условиях / М. И. Купцов, Н. В. Агазарян, А. Г. Рубин // Индустриальное, инновационное и финансовое развитие России: факторы и тенденции: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции студентов и молодых ученых, Сочи, 08–09 апреля 2022 года / Под редакцией Н.В. Агазаряна, В.В. Сорокожердьева, Т.В. Мирошниченко. – Москва: АНО "Научно-исследовательский институт истории, экономики и права", 2022. – С. 134-137.
7. Масыч, М. А. Технологии использования интеллектуальных ресурсов в контексте необходимости повышения производительности труда в условиях цифровой экономики / М. А. Масыч // Вопросы инновационной экономики. – 2019. – Т. 9, № 4. – С. 1443-1458.
8. Миннигареев, И. Б. Инновационные методы оценки и управления производительностью труда в условиях цифровой экономики / И. Б. Миннигареев // Молодые исследователи и наука: актуальные вопросы, достижения и инновации: Сборник статей по материалам III Всероссийской (с международным участием) студенческой научно-практической конференции, Йошкар-Ола, 23–24 ноября 2023 года. – Йошкар-Ола: АНО ВО «Межрегиональный открытый социальный институт», 2023. – С. 217-222.
9. Миннигареев, И. Б. Инновационные методы оценки и управления производительностью труда в условиях цифровой экономики / И. Б. Миннигареев // Академическая публицистика. – 2023. – № 11-1. – С. 169-175.
10. Мукимова, Н. Р. Анализ производительности труда, фондоотдачи и фондовооруженности как показателей инновационного потенциала промышленности Республики Таджикистан / Н. Р. Мукимова // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 4. – С. 58-66.
11. Рахимов, А. М. Особенности изменения производительности труда в промышленности Республики Таджикистан / А. М. Рахимов // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2018. – № 4(9). – С. 80-87.
12. Рудакова, О. Ю. Повышение производительности труда в условиях цифровой экономики / О. Ю. Рудакова, А. В. Кривошеев, Н. М. Абрамов // Управление современной организацией: опыт, проблемы и перспективы. – 2023. – № 18. – С. 59-71.

ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР РУСИЯ ВА ҚАЗОҚИСТОН

Розиқов Бахтиёр Ҳошимович – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисод ва менеҷменти Филиали Донишгоҳи миллии тадқиқотиҳои технологияи МИСИС дар ш. Душанбе

Дар ин мақола тамоюлҳои табилии рақамии тичорати хурд дар Русия ва Қазоқистон, муайян кардани хусусиятҳои мушаххаси соҳа ва сатҳи қабули технологияҳои рақамӣ таҳлил карда мешавад. Соҳаҳои асосӣ, аз қабили тичорати электронӣ, ҳалли абрӣ ва замимаҳои мобилӣ, инчунин нақши дастгирии ҳукумат дар рушди ТХМ баррасӣ мешаванд. Монеаҳои асосӣ, аз ҷумла набудани саводнокии рақамӣ ва маҳдудиятҳои инфрасохторӣ ва молиявӣ таъкид шудаанд. Якчанд тавсияҳо барои ҳавасмандгардонии минбаъдаи рақамикунонии тичорати хурд дар шароити иқтисоди ҷаҳонии рақамӣ пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: тичорати хурд, иқтисоди рақамӣ, рақамисозӣ, Русия, Қазоқистон, тичорати электронӣ, дастгирии давлатӣ.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ

Разыков Бахтиёр Хашимович – к.э.н., доцент кафедры экономики и менеджмента Душанбинского филиала НИТУ МИСИС

Статья анализирует тенденции цифровой трансформации малого предпринимательства в России и Казахстане, выявляя отраслевые особенности и уровень внедрения цифровых технологий. Рассматриваются ключевые направления, такие как электронная коммерция, облачные решения и мобильные приложения, а также роль государственной поддержки в развитии МСП. Отмечаются основные барьеры, включая недостаток цифровой грамотности, инфраструктурные и финансовые ограничения. Дано несколько рекомендаций для стимулирования дальнейшей цифровизации малого предпринимательства в условиях глобальной цифровой экономики.

Ключевые слова: малое предпринимательство, цифровая экономика, цифровизация, Россия, Казахстан, электронная коммерция, государственная поддержка.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN THE DIGITAL ECONOMY IN RUSSIA AND KAZAKHSTAN

Razykov Bakhtiyor Hoshimovich – Ph.D., Associate Professor, Department of Economics and Management, Dushanbe Branch of NRTU MISIS

This article analyzes trends in the digital transformation of small businesses in Russia and Kazakhstan, identifying industry-specific characteristics and the level of digital technology adoption. Key areas, such as e-commerce, cloud solutions, and mobile applications, are examined, as well as the role of government support in SME development. Key barriers are highlighted, including a lack of digital literacy and infrastructural and financial constraints. Several recommendations are provided to stimulate further digitalization of small businesses in the context of the global digital economy.

Keywords: small business, digital economy, digitalization, Russia, Kazakhstan, e-commerce, government support.

Актуальность. Актуальность данной статьи обусловлена необходимостью всестороннего анализа тенденций и проблем цифровой трансформации МСП в России и Казахстане. Освещение ключевых отраслевых трендов, барьеров и перспектив позволит не только выявить современные вызовы, но и сформировать практические рекомендации для государственных органов, предпринимателей и бизнес-сообществ. Это важно для повышения устойчивости и роста малых предприятий, а также для создания благоприятных условий развития экономики этих стран в целом.

Введение. В современном мире цифровая экономика становится ключевым драйвером экономического роста и инноваций. Цифровые технологии трансформируют традиционные бизнес-модели, ускоряют процессы производства и управления, открывают новые каналы сбыта и коммуникации с клиентами. Для малого и среднего предпринимательства (МСП), которое составляет значительную часть экономики России, Казахстана и многих других стран, внедрение цифровых решений является не только возможностью повышения эффективности, но и необходимым условием конкурентоспособности в условиях глобализации.

В последние годы интерес к цифровизации МСП вырос в связи с появлением новых инструментов — облачных сервисов, электронных площадок, мобильных приложений и систем автоматизации. К тому же пандемия COVID-19 ускорила переход многих предприятий в онлайн, что ещё больше подчеркнуло важность адаптации бизнеса к цифровым реалиям. Однако уровень цифрового развития среди малых предприятий остаётся неоднородным, и налицо существует ряд препятствий, включая недостаток квалифицированных кадров, финансовые трудности и неразвитую инфраструктуру.

Общая картина цифровизации МСП. По данным Росстата и Комитета по статистике Казахстана, в регионах зарегистрированы около 6 млн. (Россия) [4] и 3,5 млн. (Казахстан) [6] субъектов МСП. Доля таких предприятий в экономике существенна: 22% ВВП в России [4] и примерно 30% ВВП в Казахстане [2].

Средний уровень цифровизации варьируется от 30% до 40%, что свидетельствует о широком, но не полном охвате цифровыми технологиями МСП. Ключевыми направлениями цифровизации являются:

- Онлайн-продажи: около 35–40% МСП в России и 30-35% в Казахстане используют интернет для реализации продукции.
- Облачные решения: внедрены примерно в четверти предприятий.
- Цифровой маркетинг и CRM: активно развиваются в сферах услуг и торговли.

Государственная поддержка играет важную роль — в России ежегодно выделяется около 330 млрд. рублей [3], в Казахстане — около 570 млрд. тенге [1] на субсидии и развитие цифровой инфраструктуры.

Рассмотрим отраслевую динамику цифровизации по России и Казахстану (табл. 1 и 2).

Таблица 1. - Отраслевая динамика цифровизации по России [4]

Отрасль	Доля МСП	Уровень цифровизации	Ключевые технологии	Комментарии
Торговля розничная	25%	45-50%	Маркетплейсы, онлайн-кассы, CRM	Сохраняется интенсивный рост онлайн-продаж, Wildberries и Ozon — лидеры рынка.
Пищевое производство	10-12%	20-25%	Автоматизация, контроль качества	Медленное внедрение, растущий интерес к ERP и IoT мониторингу.
Услуги (ИТ, консалтинг)	15-18%	60-70%	Облачные сервисы, удалёнка	Самые высокотехнологичные предприятия, активно применяют цифровые инструменты.
Строительство	8-10%	15-20%	BIM, мобильные приложения	Цифровизация только набирает обороты, проекты цифрового проектирования на старте.
Транспорт и логистика	7-9%	30-35%	GPS, цифровые документы	Активное внедрение онлайн-платформ, повышение эффективности логистики.

Таблица 2. - Отраслевая динамика цифровизации по Казахстану [5]

Отрасль	Доля МСП	Уровень цифровизации	Ключевые технологии	Комментарии
Торговля розничная	30%	35-40%	Kaspi.kz, мобильные платежи	Быстрый рост электронных продаж, масштабирование онлайн-сервисов.

Отрасль	Доля МСП	Уровень цифровизации	Ключевые технологии	Комментарии
Производство	10-12%	15-20%	Автоматизация базового уровня	Ограниченное внедрение технологий, перспективы роста с господдержкой.
Сельское хозяйство	8-10%	10-15%	Дроны, IoT-сенсоры	Новые технологии на стадии тестирования, цифровые платформы для агробизнеса.
Услуги и транспорт	20-22%	40-50%	Мобильные приложения, GPS	Рост цифровых платформ, повышающих управляемость и клиентский сервис.
Строительство	7-8%	10-15%	Цифровой учёт, проектирование	Цифровизация ограничена из-за инфраструктурных и кадровых сложностей.

Анализ отраслевой динамики цифровизации МСП позволяет выполнить следующие выводы:

1. Наблюдается разрыв в уровне цифровизации между отраслями:

Наиболее высокий уровень цифровизации наблюдается в сфере услуг, ИТ, консалтинга и транспорта, где цифровые технологии повсеместно применяются для повышения эффективности и качества сервисов (60-70% в России). В то же время такие отрасли, как строительство и сельское хозяйство, демонстрируют значительно более низкие показатели цифровизации (10-20%), что свидетельствует о наличии структурных барьеров и необходимости целевых программ поддержки.

2. Ведущими отраслями малых предприятий являются розничная торговля и услуги:

Эти сектора занимают большую долю МСП (от 25% в России до 30% в Казахстане) и характеризуются сравнительно высокой цифровой активностью (35-50%). Использование маркетплейсов, онлайн-касс и мобильных платежей в этих отраслях способствует расширению рынка сбыта и улучшению клиентского опыта.

3. Элементы цифровизации присутствуют в производстве и в пищевой промышленности:

Доля цифровизации в производственных секторах составляет около 15-25%. Это говорит о том, что процессы автоматизации и контроля качества внедряются постепенно, и существует потенциал для углубления цифровой трансформации, особенно с учётом растущей конкуренции и требований рынка.

4. Отмечается отличие уровня цифровизации в разрезе стран и инфраструктуры:

Уровень цифровизации в Казахстане в целом несколько ниже, чем в России, что отражает различия в развитии цифровой инфраструктуры и степени проникновения технологий. Особенно это заметно в сельском хозяйстве и строительстве, где внедрение цифровых решений пока только на начальной стадии.

5. Имеются перспективы роста, и существует необходимость государственной поддержки:

Несмотря на активное освоение цифровых инструментов в ряде отраслей, значительная часть МСП сталкивается с финансовыми и кадровыми ограничениями для полноценной цифровой трансформации. Это подчёркивает важность государственной политики, направленной на расширение доступа к цифровым ресурсам, образовательные программы и стимулирование инноваций.

Ключевые тренды развития бизнеса

Цифровая трансформация малого и среднего предпринимательства России и Казахстана развивается под влиянием нескольких ключевых трендов, которые задают вектор развития бизнеса в современную эпоху.

Во-первых, стремительное внедрение облачных технологий и автоматизация бизнес-процессов существенно меняют способы ведения бизнеса. Предприятия получают возможность

минимизировать затраты на IT-инфраструктуру, повысить мобильность и оперативность управления. Это создаёт условия для более гибкого реагирования на изменения рынка и улучшения качества обслуживания клиентов.

Во-вторых, активный рост электронной коммерции и цифрового маркетинга предоставляет малым предприятиям уникальные возможности для расширения рынков сбыта без значительных инвестиций в физическую инфраструктуру. Использование маркетплейсов, социальных сетей и инструментов таргетированной рекламы становится нормой, способствуя усилению клиентской лояльности и привлечению новых потребителей.

Третий важный тренд — возрастающая значимость мобильных технологий, которые предоставляют бизнесу удобные инструменты для управления операциями и взаимодействия с клиентами в режиме реального времени. Это особенно актуально в сегментах услуг и розничной торговли, где оперативность и доступность играют ключевую роль.

Выводы. Отметим основные барьеры развития цифровизации МСП России и Казахстана:

1. Недостаточная цифровая грамотность МСП — отсутствие навыков затрудняет внедрение инноваций.

2. Неравномерность инфраструктуры — особенно выражена в сельских и удалённых регионах.

3. Финансовые ограничения — несмотря на госпрограммы, малым предприятиям сложно получить необходимые инвестиции.

4. Опасения по безопасности данных и нормативное регулирование — вызывают недоверие к цифровым платформам.

Для решения проблем развития цифровизации МСП рекомендуем:

1. Разработать и продвигать образовательные программы по цифровой грамотности для предпринимателей.

2. Расширять инфраструктуру связи и доступа в интернет, особенно в регионах.

3. Усилить финансирование и субсидирование инновационных цифровых проектов, включая пилотные и межотраслевые инициативы.

4. Содействовать сотрудничеству между государством, бизнес-объединениями и IT-компаниями для комплексной поддержки МСП.

Литература

1. В 2024-м на поддержку МСБ в рамках госпрограмм выделены рекордные 570 млрд. тенге. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: www.zakon.kz/finansy/6460886-v-2024m-na-podderzhku-msb-v-ramkakh-gosprogramm-vydeleny-rekordnye-570-mlrd-tenge (дата обращения 23.09.2025).

2. Как развивается малый и средний бизнес в Казахстане: тренды, проблемы и перспективы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: home.kz/blog/kak-razvivaetsya-malyu-i-sredniy-biznes-v-kazahstane-trendy-problemy-i-perspektivy (дата обращения 23.09.2025).

3. Какие изменения в программах господдержки МСП в 2025 году приняты? [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: spb.abt.ru/blog/gosudarstvennaya-podderzhka-malogo-i-srednego-biznesa-v-2025-godu-podrobnyy-obzor-programm/ (дата обращения 23.09.2025).

4. Малый бизнес России. Малое предпринимательство. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: www.tadviser.ru/index.php/Статья:Малый_бизнес_России (дата обращения 23.09.2025).

5. Малый и средний бизнес в Казахстане: между ростом и рисками. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: www.inbusiness.kz/ru/news/malyj-i-srednij-biznes-v-kazahstane-mezhdu-rostom-i-riskami (дата обращения 23.09.2025).

6. Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 июля 2024г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/182318/ (дата обращения 23.09.2025).

ХАВФИ АУДИТОРӢ: НАМУДӢО САБАБӢО ВА УСУЛӢОИ ИДОРАКУНӢ

Тилабов Ёрибек Эмомназарович – н.и.и., дотсент декани факултети ҳисобдорӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/4. (+992) 93-598-71-21.

Дар мақолаи мазкур масъалаи хавфи аудиторӣ мафҳум моҳият ва усулҳои идоракунии хавфи аудиторӣ барраси мегардад. Ҳамчунин, сабабҳои асосии ба вучуд омадани хавфҳо ва омилҳои таъсиргузор ба онҳо таҳлил мегарданд. Бояд гуфт, ки усулҳои идоракунии хавфи аудиторӣ, аз ҷумла банақшагирии мувофиқ, арзёбии низоми назорат, санҷишҳои таҳлилии муфасссал пешниҳод мешаванд. Ҳадафи асосии мвқола баланд бардоштани сатҳи фаҳмиш дар бораи аҳамияти идоракунии хавфҳо барои таъмини бозътимодии ҳулосаҳои аудиторӣ мебошад.

Калидвожаҳо: хавф, идоракунии, аудит, стандарт, усул, таваккал, баҳодихӣ, банақшагирӣ, ҳисоботи молиявӣ.

АУДИТОРСКИЙ РИСК: ВИДЫ, ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ

Тилабов Ёрибек Эмомназарович – кандидат экономических наук, доцент, декан факультета учёта и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/4. (+992) 93-598-71-21.

В данной статье рассматривается вопрос аудиторского риска, его понятие, сущность и управление рисками. Также анализируются основные причины возникновения рисков и факторы, на них влияющие. Следует отметить, что представлены методы управления аудиторскими рисками, включая соответствующее планирование, оценку системы контроля, аналитические и детальные тесты. Основная цель статьи — повысить уровень понимания важности управления рисками в обеспечении достоверности аудиторских заключений.

Ключевые слова: риск, управление, аудит, стандарт, метод, риск, оценка, планирование, финансовая отчетность.

AUDIT RISK: TYPES, CAUSES, AND MANAGEMENT METHODS

Tilabov Yoribek Emomnazarovich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Accounting and Statistics of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/4. (+992) 93-598-71-21.

This article examines audit risk, its concept, essence, and risk management. It also analyzes the main causes of risks and the factors influencing them. It also presents audit risk management methods, including appropriate planning, control system assessment, analytical and detailed tests. The primary goal of this article is to enhance understanding of the importance of risk management in ensuring the reliability of audit reports.

Key words: risk, management, audit, standard, method, risk, assessment, planning, financial reporting

Дар шароити муносири рушди иқтисоди бозорӣ, зарурати таъмини шаффофият ва бозътимодии ҳисоботҳои молиявӣ аҳамияти хоса пайдо кардааст. Яке аз василаҳои асосии санҷиш ва баҳогузориҳои ҷунин ҳисоботҳо аудит мебошад. Аммо ҳуди раванди аудит низ дорони хавфҳои муайян аст, ки метавонанд ба сифати ҳулосаҳои аудиторӣ таъсири манфӣ расонанд.

Хавфи аудиторӣ мафҳуми марказӣ дар фаъолияти аудиторӣ буда, нишон медиҳад, ки то чӣ андоза эҳтимол дорад аудитор дар ҳулосаи худ иштибоҳ кунад, ҳатто агар ҳисоботи молиявӣ дорони хатоҳои ҷиддӣ бошад. Омӯзиши мафҳум, намунаҳо ва сабабҳои хавфи аудиторӣ барои таҳияи стратегияи дурусти санҷиш ва таъмини бозътимодии ҳулосаҳои аудиторӣ муҳим мебошад.

Хавфи аудиторӣ ин эҳтимолиятест, ки аудитор хулосаи нодурустро дар бораи ҳисоботи молиявӣ медиҳад, дар ҳоле ки дар он ҳисоботҳо иштибоҳ ё хилофкории муҳими молиявӣ мавҷуд аст, вале ошкор нашудааст.

Таваккали аудиторӣ ин хавфест, ки аудитор хулосаи нодурусти аудиторӣ баён мекунад, агар дар ҳисоботи молиявӣ ҳатогиҳои ҷиддӣ мавҷуд бошанд [1 с.27].

Ҳангоми гузаронидани аудит на ҳама вақт имконпазир аст, ки ҳамаи вайронкуниҳои назаррасро муайян кунед. Ин аз сабаби гуногун аст:

- объективӣ (интиҳобкунии санчиш, мураккабии равандҳои омӯхташаванда, омилҳои гуногун, ки ба эътимодноки таъсир мерасонанд);
- субъективӣ (дараҷаи тахассусии кормандони аудиторӣ, салоҳият ва таҷрибаи кори аудиторҳо ва ғ.)

Таваккали аудитор метавон ҳамчун эҳтимолияти содир кардани ҳатои аудитор дар бораи дурустии ҳисоботи муҳосибӣ (молиявӣ) субъекти хоҷагидор муайян кард.

Ҳамин тариқ, таваккали аудиторӣ ин хавфест, ки хулосаи аудиторӣ метавонад нодуруст бошад. Агар хавфи аудиторӣ се фоиз (3%) бошад, ин маънои онро дорад, ки се аз сад хулосаи имзокардаи аудитор метавонад дорои хулосаҳои нодуруст дар бораи эътимоднокии ҳисобот. Аз ин рӯ, дар ин ҳолат сатҳи эътимод ба хулосаи аудитор 97% -ро ташкил медиҳад.

Мутобиқи СБҲМ, аудитор бояд андешаи касбии худро барои арзёбии хавфи аудиторӣ истифода барад ва таҳияи расмиёти аудиторӣ, ки барои паст кардани хавфи аудиторӣ ба сатҳи қобили қабул зарур аст. Ин савол бояд дар қоидаҳои аудити дохилӣ ошкор карда шаванд [3 с.107].

Хавфи аудиторӣ одатан ба се гурӯҳи асосӣ тақсим мешавад:

1. Хавфи маҳфуз (Inherent Risk)

Ин хавфест, ки бо табиати тичорат ё муҳосибот алоқаманд аст. Масалан, дар соҳаҳои дорои амалиёти мураккаб ё омори баланди қаллобӣ, хавфи маҳфуз зиёдтар аст.

2. Хавфи назорат (Control Risk)

Хавфест, ки иштибоҳ ё қаллобӣ метавонад рух диҳад ва аз тарафи низоми назоратии дохилии ташкилот пешгирӣ ё ислоҳ нашавад.

3. Хавфи кашф (Detection Risk)

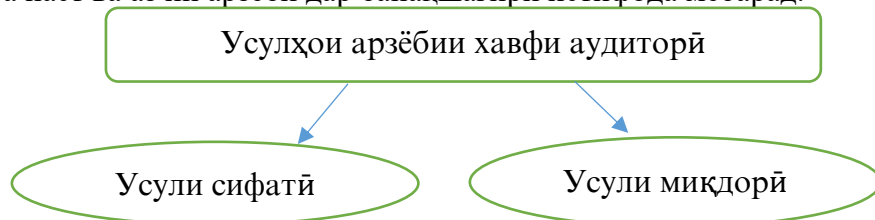
Хавфест, ки аудитор наметавонад иштибоҳ ё хилофкориҳои мавҷудбударо дар чараёни аудити худ пайдо кунад.

Дар амалияи аудиторӣ хавфи аудиторӣ 5% қобили қабул ҳисобида мешавад. Дар сатҳи пасттар гузоштани ин нишондиҳанда метавонад таъсир расонад ба рақобатпазирии ташкилоти аудиторӣ таъсири манфӣ мерасонад [4].

Усулҳои баҳодихии хавфи аудитиро метавон фарқ кард (расми 1):

- сифати баланд;
- миқдорӣ.

Усули сифатӣ ин аст, ки аудитор дар асоси таҷрибаи худ ва дониши муштарӣ хавфи аудитиро барои дар асоси ҳисобот дар маҷмӯъ ё гурӯҳҳои алоҳидаи амалиётҳо, аз қобили баланд, миёна ва паст ва аз ин арзёбӣ дар банақшагирӣ истифода мебарад.

Райс. 1. - Усулҳои асосии арзёбии хавфи аудиторӣ.

Таҳияи муаллиф.

Усули миқдорӣ бо истифода аз модели хавфи аудиторӣ муайян карда мешавад:

$$X_a = X_x * X_n * X_o$$

Дар инҷо:

X_a - хавфи аудиторӣ;

X_x – хавфи хос;

Хн – хавфи назоратӣ;

Хо – хатари ошкор накардан.

Хавфи хос маънои дучори бақияи маблағҳо дар суратҳисобҳои муҳосибӣ ё гурӯҳҳои амалиёти шабех ба таҳрифи агар назорати зарурии дохилӣ вучуд надошта бошад, метавонад муҳим бошад.

Хавфи назорат маънои онро дорад, ки хавфе, ки метавонад дар тавозуни суратҳисоб хатоғӣ рух диҳад ё бо истифода аз системаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва назорати дохилӣ, гурӯҳҳои амалиёти шабех ва аҳамиятнок пешгирӣ карда намешаванд ё сари вақт ошкор ва ислоҳ карда намешаванд.

Хавфи ошкор нашудан ба хавфе дахл дорад, ки расмиёти аудиторӣ дар бақияи суратҳисоби муҳосибӣ ё гурӯҳи муомилот, ки метавонанд дар алоҳидагӣ ё ҳангоми ҷамъбаст бо хатоғӣҳо дар бақияи дигар ҳисобҳо ё гурӯҳи амалиётҳо аҳамияти ҷиддӣ дошта бошанд, ба таври ҷиддӣ ошкор накунад.

Таваккали баробар ба сифр (0%) маънои онро дорад, ки аудитор комилан боварӣ дорад, ки дар ҳисоботи муҳосибӣ (молиявӣ) инҳирофҳои назаррас надоранд.

Хавфи баробар ба як (100%) маънои номуайянии комил дар ин фарзияро дорад. Дар амал нишондиҳандаи эҳтимолияти ба иштибоҳ задани аудитор дар бораи дурустии ҳисоботҳои муҳосибӣ (молиявӣ) субъекти хоҷагидор дар байни сифр (0%) ва як (100%) аст [5 с.19].

Масалан, аудитор чунин мешуморад, ки хавфи дохили ширкат аст 65%, хавфи назорат – 30%, хатари ошкор нашудан – 15%.

Пас аз ҳисобҳои оддӣ ва яклукткунӣ, мо бо истифода аз формулаи (1) арзиши хавфи аудиторӣ мегирем:

$$2\% (0,65 \times 0,30 \times 0,15 = 0,02925)$$

Агар аудитор ба ҳулосае омада бошад, ки сатҳи қобили қабули хавфи аудиторӣ дар ин ҳолат набояд аз 3% зиёд бошад, пас ӯ метавонад арзиши натиҷаро қобили қабул ҳисоб кунед. Чунин ҳисобкунӣ ба аудитор кӯмак мекунад, ки сатҳи қобили қабули хавфи аудитиро ба даст орад, аммо он бесамар анҷом ёбад.

Дар амал модели хавфи аудиторӣ метавонад бо чанд роҳ татбиқ карда шавад:

1) Бо муайян кардани аҳамияти ҷузъҳои хавфи аудиторӣ, аудитор метавонад сатҳи онро муайян кунад.

2) Тавачҷӯх ба ҳисоб кардани арзиши хавфи ошкор нашудан ва миқдори мувофиқи далелҳои аудиторӣ дода мешавад. Ин аз ҳама бештар аст ба таври самаранок, модел дар шакли зерин истифода мешавад:

Аудитор бояд хатарҳои таҳрифи ҷиддиро муайян ва арзёбӣ кунад сатҳи ҳисоботи молиявӣ дар маҷмӯъ ва дар сатҳи мушаххас шартҳои таҳияи ҳисоботи молиявӣ барои гуруҳҳои яхела муомилот, бақияи суратҳисоб ва ифшо маълумот дар бораи ҳисоботи молиявӣ таҳия намоед.

Бо ин мақсад аудитор талаботи муайянро риоя мекунад (расми 2).

Барои арзёбии хатар аудитор бояд баҳодихӣ кунад

1. Хатарҳоро дар ҷараёни шиносӣ бо фаъолияти субъекти аудитшаванда ва доираи он муайян мекунад

2. Мутобиқати байни хавфҳои муайяншуда ва кадом маълумотро дар сатҳи шартҳои таҳияи ҳисоботи молиявӣ таҳриф кардан мумкин аст

3. Баррасӣ мекунад, ки оё хатарҳо чунинанд калон барои ба чизи зарурӣ овардан нодуруст нишон додани ҳисоботи молиявӣ

**Райс. 2. - Баҳодихии хавф аз ҷониби аудитор
Таҳияи муаллиф.**

Аудитор ҳамчун далели аудиторӣ барои арзёбии хавфҳо иттилооти аз иҷрои расмиёти арзёбии хавф ҷамъовардашуда, аз ҷумла далелҳои аудиторӣ, ки аз санҷиши тарҳрезии назорат ва муайян кардани татбиқи онҳо ба даст омадааст, истифода мебарад.

Табиати хатарҳое, ки бо назорати суҷт алоқаманданд, эҳтимол бо хатарҳои алоҳидаи инфиродӣ маҳдуд намешавад ба таври назаррас таҳриф кардани маълумот дар гурӯҳҳои алоҳидаи амалиёти шабех, бақияи суратҳисобҳои муҳосибӣ ва ҳолатҳои ифшо дар ҳисоботи молиявӣ [6 с. 36].

Тавассути гузаронидани баҳодиҳии хавфҳо, аудитор метавонад воситаҳои назоратеро муайян кунад, ки метавонанд аз таҳрифи ҷиддии тасдиқҳои мушаххаси ҳисоботи молиявӣ пешгирӣ ё ошкор кунанд. Назоратҳо метавонанд мустақиман ё бавосита бо тасдиқҳое, ки ҳангоми таҳияи ҳисоботи молиявӣ дода шудаанд, алоқаманд бошанд.

Чӣ қадаре ки муносибати бавосита бештар бошад, назорати додашуда метавонад дар пешгирӣ ё ошкор кардани иштибоҳ нисбат ба ягон ҷизи мушаххас камтар самаранок бошад.

Ҳангоми баҳодиҳии хавфҳо аудитор бояд муайян кунад, ки кадоме аз хавфҳои муайяншуда ба андешаи касбии аудитор хавфҳое мебошанд, ки баррасии махсуси аудитиро талаб мекунанд.

Адабиёт

1. Абдуллоева М.Х. Асосҳои идоракунии хавф дар фаъолияти молиявӣ. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 192 с.
2. Назаров Ш. И. Аудит ва хавфҳои молиявӣ. – Душанбе: Дониш, 2020. – 276 с.
3. Рахимов А. Б. Идоракунии хавфҳои иқтисодӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – 204 с.
4. 2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ», № 993 аз 22.07.2013сол. <http://www.mmk.tj>
5. Барышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита, 4-е изд., перер. и доп. - М.: «Филинь», 2008. - 528 с.
6. Кармайл Д.Р., Венис М. Стандарты и нормы аудита / пер. с англ.М.: Аудит, ЮНИТИ, 2017.-570 стр.
7. Папова С.В. Международные стандарты аудита. Учебное пособие. – изд. с изм. – М: Экономика. 2015 – 165с.
8. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – Р. 375-382.

НАҚШИ ҒАЁЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Ғасеҳзода Ислои Саймирзо - н.и.и., дотсенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва иқтисоди миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 7340025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33. Тел.: (+992) 918.719.719, (+992) 934.719.719, Email: fasikhov83@mail.ru

Дар мақола оид ба масъалаҳои рушди ғаёлияти соҳибкорӣ, таъмин намудани аҳоли ба маҳсулоти озуқаворӣ, таҳия ва татбиқи стратегияи беҳатарии озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дурнамои дарозмӯҳлат сухан меравад. Ҳамзамон ҳулоса карда шудааст, ки барои ҳалли масоили беҳатарии озуқаворӣ амалӣ намудани маҷмӯи чораҳо лозим мебошад.

Калидвожаҳо: ғаёлияти соҳибкорӣ, беҳатарии озуқаворӣ, дастрасии аҳоли ба маҳсулоти озуқаворӣ, кишоварзӣ, комплекси агросаноатӣ, таъминнокии аҳолии мамлакат ба маҳсулоти ватанӣ.

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ғасеҳзода Ислои Саймирзо - к.э.н., доцент кафедры государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. 7340025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира, 33. Тел.: (+992) 918.719.719, (+992) 934.719.719, Email: fasikhov83@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы развития предпринимательской деятельности, обеспечения населения продуктами питания, разработки и реализации стратегии продовольственной безопасности Республики Таджикистан на долгосрочную перспективу. При этом делается вывод о необходимости реализации комплекса мер по решению проблем продовольственной безопасности.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, продовольственная безопасность, доступ населения к продуктам питания, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, обеспечение населения страны продукцией отечественного производства.

THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN FOOD SECURITY

Fasikhzoda Islom Saimirzo - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration and National Economy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. 33 Said Nosir Street, Dushanbe, 7340025, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 918.719.719, (+992) 934.719.719, Email: fasikhov83@mail.ru

The article discusses the issues of developing entrepreneurial activity, providing the population with food products, developing and implementing a food security strategy in the Republic of Tajikistan for the long term. At the same time, it is concluded that a set of measures is needed to address food security issues.

Keywords: entrepreneurial activity, food security, population access to food products, agriculture, agro-industrial complex, providing the country's population with domestic products.

Гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ дар қатори таъмини раванди хусусигардонӣ барпо намудани муҳити рақобати озода субъектҳои иқтисодии рушду равнақи соҳибкориро низ талаб менамояд. Қонунҳои иқтисоди бозоргонӣ баробари васеъ шудани ғаёлияти соҳибкорӣ ба тадриҷ барқарор шуда, устувории иқтисодиётро таъмин менамоянд.

Иқтисоди бозоргонӣ чун тарзи ташкили ҷамъиятии истеҳсолот барои таъмини талаботи аҳоли ва корхонаҳо дар якҷоягӣ нигаронида шуда, истеҳсолкунандагон ва тоҷирон талаботи харидорию ба инобат гирифта, мустақилона ба як микдору андозаи муайян, бо назардошти вақту муҳлат маҳсулот истеҳсол намуда, ба фурӯш мерасонанд.

Бозор баробархукукии иситеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагонро дар назди омилҳои беруна, мувозинати нархҳоро дар асоси мутаносибии талаботу тақлифот, мавҷудияти рақобати озодро чун омилҳои пешрафти иқтисодӣ ва танзими иқтисодӣ тақозо мекунад. Соҳибкорон мустақилона ҳаҷму миқдори мол ва сарфи маблағро барои истеҳсоли он худашон муайян менамоянд. Бинобар ин яке аз масъалаҳои асосии гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ тайёр намудани соҳибкории касбӣ ва менечерони кордон мебошад.

Вазифаи соҳибкорон - қорӣ кардан ва ба шакли дигар даровардани тарзи истеҳсолот бо роҳи қорӣ кардани ихтироот, ё ба тарзи дигар ғӯем, истифода бурдани технологияи нав барои истеҳсоли молҳои нав ё ки молҳои пештара, аммо бо усули нав, кашф кардани сарчашмаи ашёи нав ё бозори нави маҳсулоти тайёр - то аз нав кардан ва ба вучуд овардани соҳаи нави саноат мебошад.

Моҳияти ин мафҳум аз он иборат аст, ки навоарӣ ва навиғарӣ умуман, ҳамчун, хусусияти ҷудоинопазири соҳибқорӣ эътироф карда мешавад. Ҳақиқатан, ҷустуҷӯи ақидаҳои нав ва иҷрокунии онҳо - яке аз вазифаҳои мушкили соҳибқорӣ мебошад. Дар ин ҷода на фақат эҷодкорона фикр кардан ва роҳи ҳалли нав ёфтани, балки тақсимои кувваҳои амалкунандаро доништан низ, талаб карда мешавад.

Ташаккулёбии соҳибқории инноватсионӣ ба шароитҳои зерин вобаста аст:

- шиддатгирии омилҳои интенсивии тараққиёти истеҳсолот, ки ба истифодабарии прогресси илмӣ-техникӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти иқтисоди мусоидат мекунад;
- нақши муайянкунандаи илм дар баландбардории самаранокии коркард ва қорӣ кардани техникаи нав;
- зарурияти кам кардани муҳлати сохтан ва аз худ кардани техникаи нав;
- зарурияти тараққиёти оммавии эҷодқории ихтироёкорон;
- зиёд шудани хароҷотҳо ва бад шудани нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаҳо дар вақти аз худ кардани маҳсулоти нав;
- кўҳна шудани техника ва технология;
- зарурияти объективии босуръат қорӣ кардани техника ва технология ва ғайраҳо.

Зери мафҳуми соҳибқории навоарона раванди сохтан ва истифода бурдани навоариҳои техникӣ-технологӣ фаҳмида мешавад, ки доимо таваҷҷуҳи сохторҳои соҳибқорӣ ба онҳо нигаронида шудаанд.

Дар давраи муосир пешрафти ҷомеаи ҷаҳон аз стратегияи давлатӣ дар бахши иқтисодӣ бештар вобастагӣ дорад. Баъди соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми қорӣ дар раванди иқтисодӣ ба тағйироти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардидааст. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи иқтисодиёт дере нагузашта самар овард, ки дар ин ҷода заҳмату талошҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон беандоза бузург мебошад. Чун, ки сарвари давлат дар ҳамаи баромадҳои худ нақши иқтисодиётро дар пешрафти ҷомеа қайд менамоянд.

Таъмини беҳатарии озуқаворӣ дар даҳсолаҳои охир чун бахши муҳими иқтисодӣ мавриди омӯзиш ва ҷорачӯиҳои зарур дар пешбурди зиндагии мардум қарор гирифта, он дар баробари истиклолияти энергетикӣ, саноатикунонии босуръати кишвар ва раҳои аз бунбасти коммуникатсионӣ ба самтҳои асосии стратегияи давлатӣ дар ҷодаи рушди кишвар ворид карда шудааст.

Бо назардошти мушкилотҳои ҷойдошта дар самти беҳатарии озуқавории мамлакат Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми хеш ба Ҳукумати кишвар дастур доданд, ки доир ба дастгирии соҳаи кишоварзӣ, бахшҳои коркарди маҳсулоти он ва ҳавасманд намудани кишоварзон баҳри истифодаи самараноки захираҳои обу замин тадбирҳои иловагӣ андешанд, инчунин тавассути ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ ҷиҳати азхудкунӣ ва обёрии заминҳои нав ҷорачӯӣ карда шавад. Чун, ки бахши кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисоди миллӣ буда, таъмини яке аз ҳадафи стратегияи Ҳукумат, яъне амнияти озуқавории мамлакат, асосан аз сатҳи рушди он вобаста мебошад [1, с.13-14].

Дар аксарияти кишварҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ низ мушкилоти таъмини озуқаворӣ дида мешавад. Дар баробари ин мо бояд дурнаморо ба ба инобат гирифта маҳсулоти озуқавориро аз хориҷи кишвар неву балки истеҳсолоти ватаниро ба монанди давлатҳои тараққикарда хусусан ИМА ва Франция – бештар аз 100%, Олмон – 93%, Италия – 78%, Япония 50%, Руссия -49,3% ба роҳ монем [8, с. 95].

Бехатарии озуқаворӣ ин чунин ҳолате мебошад, ки дар он давлат қобилияти қоне намудани талабот ба озуқаро дар сатҳи мӯътадили ҳаётгузаронии аҳоли қафолат медиҳад. Мафҳуми «Сатҳи мӯътадилӣ ҳаётгузаронии аҳоли» дар доираи илм аз нуқтаи назари рушди инсонӣ шарҳ дода мешавад, ки барои саломатии инсон ва дарозумрии он аҳамият дорад. Яъне дар ин ҳолат бехатарии озуқаворӣ дар захира намудани озуқа ё таъмини истеҳсоли ватании он баҳри ҳимояи манфиатҳои истеҳсолкунанда инъикоси ҳақиқии худро наёфта, балки аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ дар дигаргун сохтани таркиби истеъмолоти аҳоли бо бехтар гардонидани сифати озуқа баҳри нигоҳ доштани саломатии инсон бештар бояд шарҳ дода шавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҳам таъмини бехатарии озуқаворӣ асоси рушди инсонӣ ва нерӯи он баромад мекунад.

Таъмини бехатарии озуқаворӣ, аз ҷумла истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, чамбоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ, фуруш, инчунин ҳалли мушкилоти дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодии озуқаворӣ хусусияти системавӣ дорад. Мавҷудияти маҳсулоти озуқа ба ҳар нафар аҳоли ба воситаи тарози (баланси) озуқаворӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар тарози (баланси) озуқаворӣ ҳар кадом маҳсулоти асосии озуқа аз ҷиҳати мавҷудияти умумии ҳуди маҳсулот ва истеъмоли он дар давраи муайян нишон дода мешавад, ки маъмулан як солро дар бар мегирад. Нишондиҳандаи мавҷудияти озуқаворӣ дар миқёси милли ба ҳисоби миёна оварда шудааст ва дар он манбаи дастрас будан ба хонавода (имконияти истеҳсол, дарёфт кардан ё гирифтани озуқа бо ҳар усул) ба назар гирифта намешавад [2, с. 21].

Дар шароити ҷаҳонишавии хоҷагии ҷаҳонӣ истиқлолияти иқтисодии ҳар як мамлакат ҳосияти нисбиро доро мебошад, аммо дар муқаррароти зерин истиқлолияти иқтисодӣ ҳамчун имконияти назорати самарабахши захираҳои худӣ ва соҳиб шудани чунин дараҷаи рақобатпазирии иқтисодие мебошад, ки ҳалли ҳамаи мушкилиҳои фаъолияти ҷамъият ва давлатро таъмин менамояд.

Бехатарии озуқаворӣ ҳамон вақт таъминшуда ҳисобида мешавад, ки агар озуқаворӣ мувофиқ (аз ҷиҳати миқдор, сифат, беҳавфӣ ва аз нуқтаи назари иҷтимоӣ фарҳангӣ маъқул) мавҷуд ва дастрас буда, ҳамаи мардум доимо барои таъмини ҳаёти солим, чунин озуқавориро қаноатмандона истеъмол кунанд. Бехатарии озуқаворӣ қисми таркибии бехатарии иқтисодӣ буда, мақсади асосии он истифодаи самараноки захираҳо дар роҳи комёбшавӣ ба тавозуни бозорӣ, яъне талабот ва тақлифоти озуқаворӣ, таъмини ашёи хом барои соҳаҳои коркардабарорӣ ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳой мебошад ва ин на танҳо бо истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ва имконияти харидории онҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, балки бо қобилияти таъминнокии аҳолии кишвар ба маҳсулоти зарурии озуқаворӣ мебошад.

Давлат вазифадор аст, ки барои аксарияти аҳоли дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодии намудҳои асосии озуқавориро тибқи меъёрҳои ба таври илмӣ асосёфтаи истеъмоли инсон фароҳам орад. Аз ин рӯ муносибати методологии таҳқиқи бозори озуқаворӣ аз мамлакатҳои Ғарб, ки низомии ташаккулёфтаи муносибатҳои бозорӣ доранд, набояд нусхабардорӣ карда шавад. Низомии муносибатҳои иқтисодӣ дар шароитҳои хоҷагидорӣ нимбозорӣ ва нимнатуралӣ муносибати замонавии навро талаб мекунад. Ин муносибат бояд бо менечменти самарабахш, захираҳои иттилоотӣ ва ҳуди низомии ташкили муносибатҳо дар маҷмӯи озуқаворӣ асос ёфта бошад. Низомии идоравӣ бояд хусусиятҳои зеринро ба ҳисоб гирад:

-менталитети мавҷудаи аҳоли оид ба ташаккули захираҳо, ки ба натурализатсияи фаъолияти хоҷагӣ меорад;

-фаъолияти ғайрирасмӣ миёнаравӣ, ки иттилоотро таҳриф намекунад, вале ба баланд шудани нархҳои маҳсулоти озуқаворӣ таъсир мерасонад.

-таваҷҷути фурушандаҳои фардӣ дар бозор фуруштани маҳсулоти озуқаворӣ, ки ҳаҷми онро баҳо додан номумкин аст;

-робитаи суҳт дар байни бахшҳои истеҳсоли ва истеъмолии иқтисодӣ.

Роҳҳои ноил шудан ба таъминоти озуқавориро нишон дода, қайд менамоем, ки ҳар як давлат ва Тоҷикистон низ истисно нест, ки асоси «бехатарии озуқаворӣ»-ро тибқи хусусиятҳои он, ҳамчунин тибқи нақши анъана, тарзи зиндагӣ ва психологияи аҳоли ташкил медиҳад.

Дар навбати худ, зарур аст, ки аз ҳисоби ба вучуд овардани муносибатҳо ва муттаҳид намудани онҳо, чораҳо оид ба тақмили низоми идораи тамоми соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ва кор карда баровардани низоми чорабиниҳо доир ба баланд кардани устувории робитаи дучонибаи воҳидҳои низоми агробизнеси мамлакат ва минтақаҳо иҷро шавад. Бо озуқаворӣ таъмин будани аҳоли яке аз роҳҳои асосии муайян кардани вазъи бехатарии озуқаворӣ мебошад. Дар умум вазъи бехатарии озуқавории мамлакатро ду нишондиҳанда муайян мекунад:

-ҳаҷми умумии захираҳои ғалладонагӣ (миқдори зарурии захираи солони то ҳосили оянда);

-истеҳсоли молҳои дигари озуқаворӣ ба ҳисоби миёна ба сари аҳоли.

Ташкил додани низоми идоракунии устувор аз ғуногуншаклии таркибҳои бозорӣ ҷудо намудани унсурҳои инфрасохтори низомташкилкунанда ва дар соҳаҳо муттаҳид намудани онҳоро дар назар дорад. Ҳангоми вобаста бо мувозинаи тақозо ва арза маҳсулот ва вазъи иҷтимоии харидорон, низоми таҳлил ва пешгӯии рушди бозори озуқаворӣ тағйир наёфтани роҳҳои ташаккулёбии нархҳо, давлат ин вазъро танзим мекунад. Ба яке аз роҳҳои танзим дар ин ҳолат ҷорӣ кардани сиёсати нархӣ дохил мешавад. Пеш аз иҷро намудани ин мақсад санҷиши саривақтии бозори озуқаворӣ минтақа, ба ҳисоб гирифтани иқтисодии он ва пешгӯии рушд бо роҳи дар марказҳои шаҳр ва ноҳияҳо ташкили Марказҳои санҷиши сифатӣ ва консалтинг (мониторинги консалтингӣ) зарур мебошад.

Дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта таҷрибаи чандинсолаи дастгирии молиявии хоҷагиҳои фермерӣ нишон дод, ки афзоиши ёрии пулии давлат ба ин хоҷагӣ мисли истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ самарабахш нест. Маҳз барои ҳамин гузариш ба модели нархҳои маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар он нархҳои ҷаҳонӣ асосӣ мебошанд, зарурати бо мақсади дастгирии нархҳои дохилӣ аз буҷет ҷудо намудани маблағи зиёдро ба вучуд овард. Вале аз ин пас ҳатто дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта имконнопазир будани давом додани пулчудокунии соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб гирифта шуда, дар аксари онҳо зарурати дида баромадани принципҳои бунёдии сиёсати аграрӣ пайдо шуд.

Аз ин ҷо таъминоти бехатарии иқтисодӣ ҳалли як қатор масъалаҳоро дар назар дорад:

– ташкил намудани шароитҳои иқтисодии босубот барои рушди бозори озуқаворӣ мамлакат;

–гузаронидани сиёсати самарабахши агроозуқаворӣ;

– таъмини имкониятҳои баробар барои ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ;

– гузаронидани сиёсати дурусти миллий дар соҳаи бо кор таъминкунии аҳоли;

– амалӣ гардонидани сиёсати иҷтимоии давлат, ки ба решакан кардани камбизоатӣ ва нобаробарӣ дар бобати дастрасӣ ба озуқаворӣ хушсифат, ҳамчунин истифодаи он равона шудааст;

– ба даст овардани истеҳсолоти устувор, муътадил ва ғуногуни озуқаворӣ, баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва самарабахшии меҳнат;

– амалӣ намудани стратегияҳои рушди соҳаҳои маҷмӯи агросаноатӣ бо мақсади зиёд намудани имкониятҳои маҳаллии истеҳсоли озуқаворӣ

– ба дохил кардани технологияҳои пешқадам дар соҳаи истеҳсолот, коркардкунӣ, нигоҳдорӣ ва фурӯши ашёи хом ва озуқаворӣ мусоидат намудан;

– истифода бурдани афзалиятҳои тақсмоти байналхалқии меҳнат;

– гузаронидани фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, мувозина байни фаъолияти содиротию воридотӣ;

– сармоягузориҳои соҳаи аграрӣ

Умуман, бехатарии озуқаворӣ яке аз воҳидҳои муҳими бехатарии иқтисодии мамлакат ба ҳисоб рафта, бо маҷмӯи шароитҳои иқтисодӣ ва иҷтимоие таъмин мешавад, ки бо рушди хоҷагии аҳоли ва тамоми маҷмӯи озуқаворӣ, ҳамчунин бо вазъи умумии иқтисоди миллий ва ҷаҳонӣ алоқаманд мебошад.

Ҳамин тавр метавон қайд кард, ки барои ҳалли масоили беҳатарию озуқаворӣ амалӣ намудани маҷмӯи чораҳо лозим мебошад. Барои ноил шудан ба ин мақсад зарур аст, ки ҳамкорию давлатӣ-хусусӣ мустақкам гардад, ҳамчунин ислоҳоти институтсионалии бо рушди иқтисодии инсонии мамлакат алоқаманд гузаронида шаванд ва пеш аз ҳама дар натиҷаи истифодаи самарабахши заминҳои қорам ва истифодаи технологияҳои муосир дар соҳаи комплекси агросаноатӣ вобаста мебошад.

Адабиёт

1. Ашуров И.С. Амнияти озуқаворӣ Тоҷикистон /И.С. Ашуров // Рушди босуботи комплекси агросаноатӣ – омили муҳими таъмини амнияти озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯи конференсияи илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ (12 – 13 майи соли 2017) - Қўрғонтеппа – 2017. – С.21-34.

2.Беҳатарию озуқаворӣ ва камбизоатӣ №4-2024. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе – 2024. – 170 С.

3.Вазъи иқтисодии иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, январ – декабр. Душанбе – 2024. – С. 24-25.

4.Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон /Маҷмӯаи омили. Агентии омили назди Президенти ҚТ. – Душанбе, 2024

5.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибдорӣ» санаи истифодашуда: 28.12.2012 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, №643, 18 05 2009 с., Душанбе 2016г. саҳ. 6-9.

6.Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 28.12.2024.

7.Солеҳзода А.А. Ҷабҳаҳои стратегии таъмини беҳатарию озуқаворӣ дар Тоҷикистон / А.А.Солеҳзода, И.С. Фасеҳзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дар шумораи илмҳои иқтисодию иқтисодӣ ва умумӣ. Душанбе, 2018. №3.- С. 5-9.

8. Фасеҳзода И.С. Моҳияти механизми иқтисодии хоҷагидорӣ ва таҳаввулотии он дар рушди босуботи иқтисодӣ / И.С.Фасеҳзода, Х.А.Сайдалиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дар шумораи илмҳои иқтисодию иқтисодӣ ва ҷаҳмияти 2020, №7, саҳ 214-218.

9. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратию хизматрасонии соҳибдорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ҚАРЗҲОИ ДЕБИТОРӢ ВА КРЕДИТОРӢ ДАР КОМПЛЕКСҲОИ ЭНЕРГЕТИКИИ ТОҶИКИСТОН

Расулов Туйғун Мирқозиевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими калони илмӣ озмоишгоҳи маркетинг ва ояндабинии МДИ МТТИ АМИТ. Суроға: 734024, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 193; Тел.: (+992) 918-90-55-30; e-mail: farid-rasulov2000@mail.ru

Муаллифи мақолаи мазкур бар он ақидаанд, ки бартараф кардани бухрони молиявӣ дар иқтисод яке аз вазифаҳои асосӣ ва самти афзалиятноки стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, вале дар баробари ин комплексҳои энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба захираҳои сармоявӣ ниёз дорад. Дар мақола қайд мегардад, ки механизми мавҷудаи қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ соҳаи энергетика ба ғаёлшавии ғаёлияти сармоягузорӣ мусоид нест. Ҳамаи ин зарурати таҳлили комплекси истифодаи захираҳои пулӣ ва сарчашмаҳои нави маблағгузориҳои лоиҳаҳои густурдаро дар асоси қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ ба комплексҳои энергетикӣ тақозо менамояд. Муаллиф иброи андеша менамоянд, масъалаҳои самаранок идоракунии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар замони муосир нақши муҳимро мебозанд, ки он на танҳо ба ҳолати молиявӣ ва ҳолати воситаҳои пулӣ, балки ба зиёд намудани ҳаҷми фуруш, ки аз ҳисоби фуруш ба қарз, ё муфт, зиёд намудани муҳлати пардохти қарзи кредиторӣ, дастрас намудани маҳсулоту масолеҳ бо таври қарзи тичоратӣ, пардохт намудани андозҳо ва қайра кӯмак менамояд ва ин масъалаи асосии менеҷери молиявӣ мебошад. Масъалаи паст шудани қобилияти пардохтадокунии қарзҳои дебиторӣ ва инчунин кредиторӣ сабаби асосии пайдоиши танқисии молиявӣ ва инчунин маблағи нақд ё норасии воситаҳои пулии корхона, зиёд гаштани хароҷотҳои ғоиз аз қарзи бонкҳо мегардад. Муаллиф чунин хулосабарорӣ менамоянд, ки дар ин шароит қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ аз мавқеи ғоиданоки мақсадҳо, сарчашмаҳои дохилию берунии маблағгузорӣ, институтҳои идора ва амалишавӣ, асосҳои таҳхисию иқтисодӣ, сатҳи татбиқшавии масъалаҳои самаранок идоракунии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар замони муосир нақши муҳимро мебозанд.

Калидвожаҳо: комплекси энергетикӣ, таҳлили қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, сиёсати давлатии ҷалби захираҳои молиявӣ, рушди соҳаи иқтисод, баҳогузориҳои вазъият, бухрони молиявӣ, сармоягузорӣ, пардохт намудани андозҳо, воситаҳои пулӣ.

АНАЛИЗ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ И КРЕДИТОРОВ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ ТАДЖИКИСТАНА

Расулов Туйғун Мирқозиевич - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела маркетинга и прогнозирования ГНУ ЦИИ НАНТ. Адрес: 734024, Таджикистан, ш. Душанбе, улица Айни 193; Телефон: (+992) 918-90-55-30; Электронная почта: farid-rasulov2000@mail.ru

Автор данной статьи считают, что ликвидация финансового кризиса в экономике является одной из основных задач и приоритетных направлений национальной стратегии Республики Таджикистан, но в то же время энергетические комплексы Республики Таджикистан нуждаются в капитальных ресурсах. В статье отмечается, что существующий механизм дебиторской и кредиторской задолженности в энергетике не способствует активизации инвестиционной деятельности. Все это требует комплексного анализа использования денежных ресурсов и новых источников финансирования масштабных проектов на основе дебиторской и кредиторской задолженности перед энергетическими комплексами. Автор высказывают мнение, что вопросы эффективного управления дебиторской и кредиторской задолженностью играют важную роль в современное время, что помогает не только улучшить финансовое состояние и состояние денежных инструментов, но и увеличить объем продаж за счет продаж в кредит или безвозмездно, увеличить срок погашения кредиторской задолженности, получить продукцию и материалы в порядке коммерческого кредита, уплатить налоги и т. Д., и это является основным вопросом финансового менеджера. Проблема снижения платежеспособности дебиторской и кредиторской задолженности является основной причиной возникновения финансового

дефицита, а также количества денежных средств или нехватки денежных средств предприятия, увеличения процентных расходов по банковским кредитам. Автор приходит к выводу, что в этих условиях дебиторская и кредиторская задолженность играет важную роль в современную эпоху благодаря выгодному положению целей, внутренних и внешних источников финансирования, институтов управления и реализации, диагностических и экономических основ, уровня реализации вопросов эффективного управления дебиторской и кредиторской задолженностью

Ключевые слова: энергетический комплекс, анализ дебиторской и кредиторской задолженности, государственная политика привлечения финансовых ресурсов, развитие экономики, оценка ситуации, финансовый кризис, инвестиции, уплата налогов, монетарные инструменты.

ANALYSIS OF THE STATE OF DEBT AND CREDITS IN THE ENERGY COMPLEXES OF TAJIKISTAN

Rasulov Tuygun Mirkazievich - Candidate of Economic Sciences, Senior Researcher of the Laboratory of Marketing and Forecasting of the SSI OTCFROITOT NAOSOT. Address: 734024, Tajikistan, Dushanbe, Ayni Street 193; Phone:(+992) 918-90-55-30; e-mail: farid-rasulov2000@mail.ru

The authors of this article believe that overcoming the financial crisis in the economy is one of the main tasks and priority areas of the national strategy of the Republic of Tajikistan, but at the same time, the energy complexes of the Republic of Tajikistan need investment resources. The article notes that the existing mechanism of receivables and payables in the energy sector is not conducive to the activation of investment activity. All this requires a comprehensive analysis of the use of cash resources and new sources of financing for large-scale projects based on receivables and payables to energy complexes. The authors express the opinion that the issues of effective management of receivables and payables in modern times play an important role, which contributes not only to the financial condition and the state of cash resources, but also to increasing the volume of sales, which is due to sales on credit or free of charge, increasing the term of payment of payables, obtaining products and materials on commercial credit, paying taxes, etc., and this is the main issue of the financial manager. The issue of reducing the ability to pay receivables and payables is the main reason for the emergence of financial deficits, as well as cash or cash flow shortages of the enterprise, increasing interest expenses on bank loans. The authors conclude that in these conditions, receivables and payables play an important role from the perspective of the objectives, internal and external sources of financing, management and implementation institutions, diagnostic and economic foundations, and the level of implementation of the issues of effective management of receivables and payables in modern times.

Keywords: energy complex, analysis of receivables and payables, state policy of attracting financial resources, development of the economy, assessment of the situation, financial crisis, investment, payment of taxes, cash.

Бартаф кардани бухрони молиявӣ дар иқтисод яке аз вазифаҳои асосӣ ва самти афзалиятноки стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Қайд кардан зарур аст, ки таъмини маҳсулоти обӣ энергетикӣ сатҳи рушди тамоми соҳаҳои иқтисодиро муайян намуда, ҳамзамон, вазифаи иҷтимоиву экологии таъмини талаботҳои аҳоли ва ба корхонаҳо гармӣ ва барқдихиро анҷом медиҳад [13, с.6]. Аз ин рӯ, захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон беҳамтоанд ва аз рӯйи захира яке аз қойҳои аввалро дар Осиёи Марказӣ ишғол мекунад. Айни замон танҳо 5%-и онҳо истифода мешаванд. Инчунин, ин захираҳо дар тамоми ҳудуди ҷумҳурӣ баробар тақсим шудаанд. Потенсиали гидроэнергетикӣ аз рӯйи шумораи аҳолии Тоҷикистон (87,8 ҳаз кВс дар як сол /одам) қойи дуюмро ишғол мекунад, вале аз рӯйи потенсиали захиравии гидроэнергетика барои 1 км кВ ҳудуди (3682,7 ҳаз кВс / км) дар ҷаҳон қойи аввалро ишғол мекунад, аксар давлатҳо нисбат ба Тоҷикистон дар зинаҳои поинтар меистанд. Дар таркиби маҷмӯи лоиҳаҳои амалкунонда маблағҳои қарзӣ 16,6 млрд. сомонӣ (1,76 млрд. доллар) ё 52%, маблағҳои грантӣ 13,8 млрд. сомонӣ (1,46 млрд. доллар) ё 43,2%, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1,37 млрд. сомонӣ (145,4 млн. доллар) ё 4,3% ва дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла саҳми

корхонаҳои давлатии ҷумҳурӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҷамоат (бенефитсиар)-ҳо ва ғайра 162,3 млн. сомонӣ (17,2 млн. доллар) ё 0,5%-ро ташкил медиҳанд[7,с.98].

Барои минтақа НОБ-и Қайрокум дар Сирдаё аҳамияти махсус ва беҳамторо бо иқтидори 126 МВт доро аст. Тавоноии мавҷудаи энергияи эллектрикӣ дар ҷумҳурӣ имконоти максималии коркарди энергияи электрикӣ ва фурӯши онро дар давраи тобистон медиҳад. Ба ғайр аз дарёҳои калону хурд, Тоҷикистон потенсиали гидроэнергетикӣ дарёҳои худро бо иқтисодри 1,6 мил кВ/с ё фаровонии мумкин бо 98 кВ/с дар ҳудуди 1 км кВ-ро дорад. Имкониятҳо ва ояндадории истифодаи НОБ-ҳои на он қадар калон дар дарёҳо бо иқтидорҳои гуногун амалан маҳдудият надорад. Ин дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ воситаи ягонаи аниқу воқеии таъмини энергияи электрикӣ дастрасиаш душвор дар мавқеи деҳоти кӯҳистон, бо неруи барқ, махсусан барои механикониҳои хоҷагиҳои фермерӣ аст.

Дар нақшаҳои ояндадоре, ки солҳои 60-ум таҳия шуда буданд, тавозуни энергетикӣ Тоҷикистон чунин муайян карда шуда буд: 71,1% захираи гидроэнергетикӣ ҷумҳурӣ дар дарёҳои марказӣ ва ҷанубӣ, 22,1% дар ВМКБ, дар ҳавзаҳои дарёи Панҷ, Дарвоз, 6, *% дар дарёҳои Тоҷикистони шимолӣ [2,с.36].

Дар шимоли Тоҷикистон тамоми захираҳои энергетикӣ асосан аз худ карда шуда буданд. Барои ин дар лоиҳаи ояндадор умед танҳо ба сохтмон ва ба анҷом расонидани НОБ-и Тоҳтагул бо захираи обӣ дар ҳаҷми 13 м³ дар дарёи Норин дар Ҷумҳурии Қирғизистон буд.

Мутобиқ ба комплекси энергетикӣ системаи таҳлили захираҳои сармоявӣ ва баланд бардоштани ғоиданокии ҷалби сармоя аз нуқтаи назари истифодаи захираҳои гидроэнергетикӣ ва аз нав истеҳсол кардани он имкониятҳои ҷараёни сармоягузорӣ торафт муҳим ва мубрам гардида истодааст. Ин амал бо назардошти дастгирии давлатии молиявӣ, лоиҳаҳои муҳимми иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, элементҳои асосии он анҷом дода мешавад. Муайян кардани талабот ба сармоя аз он бармеояд, ки корхонаи энергетикӣ дар бозор ҳолати фондҳои асосии истеҳсоли стратегияи рушди корхона мебошад» [6,с.98]. Ҳамин тавр, аз омӯзиши чунин ҳолатҳо бармеояд, ки таҳлил ва баҳогузориҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ воситаи муҳимми ҷалби сармоя, мусоидаткунанда барои мақсадҳои стратегӣ ва рушди дигар соҳаҳои иқтисоди миллий ба ҳисоб мераванд.

Бинобар ин масъалаҳои самаранок идоракунии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар замони муосир нақши муҳимро мебозанд, ки он на танҳо ба ҳолати молиявӣ ва ҳолати воситаҳои пулӣ, балки ба зиёд намудани ҳаҷми фурӯш, ки аз ҳисоби фурӯш ба қарз, ё муфт, зиёд намудани муҳлати пардохти қарзи кредиторӣ, дастрас намудани маҳсулоту масолеҳ бо таври қарзи тижоратӣ, пардохт намудани андозҳо ва ғайра қўмак менамояд ва ин масъалаи асосии менеҷери молиявӣ мебошад. Масъалаи паст шудани қобилияти пардохтадокунии қарзҳои дебиторӣ ва инчунин кредиторӣ сабаби асосии пайдоиши танқисии молиявӣ ва инчунин маблағи нақд ё норасии воситаҳои пулии корхона, зиёд гаштани хароҷотҳои ғоиз аз қарзи бонкҳо мегардад[9,с.138].

Бояд қайд намуд, ки аз суръати ҳаракати (гардишнокии) қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, сифати онҳо, ҳаҷми оптимали ва ғайра нишондиҳандаҳои молияви вобастагии калон доранд, зеро дар рафти дуруст идора намудан дар корхона гардишнокии воситаҳои пули таъмин карда мешаванд. Маҳз ҳамин масъалаҳо сабаб бар аудити қарзҳои корхона мегардад, зеро онҳо ҳамчун сарчашмаи молиягузорӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар асоси идоракунии мутахассии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ қабули қарорҳои ҳали масъалаҳои молиявӣ нисбати чунин масъалаҳо мебошад[16, с.124]:

–Ҳисобгирии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ ба ҳар як санаи ҳисоботӣ;

–Таҳлили ояндабинии ҳолат ва сабабҳои пайдоиши қарзҳои бесабаб ва ноҳоҳ нисбати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ;

–Қор карда баромадани сиёсати мунтазами босифати қарзӣ ва ворид намудани он дар корхона, бо истифодаи усулҳои ҳозиразамон;

–Назорат аз болои ҳолати ҳозираи қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ чорӣ, ки дар корхона вучуд дорад.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳолати пешкаш намудан ё гирифтани қарз, ё фурухтани маҳсулот ба насия аз ҷониби корхонаи ҳамкорикунанда, дар раванди аввалдараҷа онҳо ҳолати молиявии корхона, аз ҷумла ба гардишнокии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ аҳамияти калон медиҳанд. Ингуна аҳамият аз ҷониби таъминкунандагон ё кредиторон дар он мебошад, ки активҳои ҷорӣ гардони корхона дар қадом андоза мебошанд ва оё онҳо метавонанд қарзи пешниҳодшавандаро пушонанд. Бояд қайд намуд ки сиёсати қарзии корхона бо сиёсати молиявӣ ва маркетингии корхона алоқамандии зич дорад, ва мақсади он баланд намудани даромад аз фуруши иловагӣ ва инчунин баланд намудани ғойдае, ки аз ҳисоби фуруши барзиёд мебошад, ҳар чанде ки воситаҳои пулӣ дастрас карда намешаванд[6,с.194].

Корхонаҳои муосири тичоратӣ, ки дар шароити рақобати баланд ва муҳити бозории рушдкунанда фаъолият мекунанд, таъмин ва нигоҳдории рақобатпазирии худро метавонанд танҳо ҳангоми дуруст таҳия намудани стратегияи молӣ ба даст оваранд. Он мавқеи махсусро дар маркетинг ҳамчунҷисми таркибии сиёсати молӣ дар низоми идораи фаъолияти истехсолию фурӯши корхона ишғол менамояд [14,с.111].

Дар қараёни ташкил намудани қоидаҳои асосии сиёсати қарзи масъалаи стратегиро ҳал намудан лозим мебошад: чи тавр роҳбарияти корхона бояд нуктаи муайянеро ишғол намояд, ки он миёни тавақалияти ва пардохтноки ҷой гирад, бо назардошти таъсири муҳлати пешниҳоди қарз, ва ғайра, зеро дар ҳолати баланд намудани муҳлати пардохти қарзи дебиторӣ, тавақалияти талафи молиявӣ ҳам зиёд мешавад.

Барои ба мавриду тадқиқ омӯхтани ҳаракати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ таҳлили молиявии корхона ҳамчун як масоли барҷаставу марказие ба шумор меравад. Чунки мувофиқи таълимоти назарияи таҳлили иқтисодию молиявӣ баҳодиҳии ҳолати молиявии корхона, яке аз узвҳои марказии муносибатҳои иқтисодии ҷомеа ҳисобида шудааст. Маҳз аз ҳамин сабаб ҳам дар назарияи таҳлили иқтисодӣ ба ҳолати молиявии корхонаҳо диққати зиёде ҷудо карда мешавад. Ҷомеаи мо, ки дар давраи инкишофи иқтисодиёти сармоягузорӣ қарор дорад, зарурати ҷорӣ намудани таҳлили ҳисоботи молиявии бухгалтериро раванди рӯзморраи зиндагӣ тақазо менамояд[12,с.231]. Ба ахбори таҳлили ҳолати молиявӣ ва инчунин ҳолати қарзҳои дебиторӣ ва кредитории корхона пеш аз ҳама сармоягузoron, ки хоҳиши бо нафъ гузоштани сармояи худро дар дигар соҳаҳои фаолият дорад; саҳомон, ки аз даромади корхона ҳақуқу саҳм мегирад; қарздорон, ки мақсади пешкаш намудани қарз ба корхона диққатро барои қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, сифати онҳо, сари вақт пардохти қарзҳои додашон чалб менамоянд; банкҳо, ки дар муҳлати муқараршуда баргаштани маблағи қарзро бо ғайри интизоранд ва ғайра шахсони ҳуқуқи, таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар давраи ҳозираи муносибатҳои хоҷагидорӣ, ҳолати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар сатҳи молияви аҳамияти калон дорад, зеро баъди гузаронидани қараёнҳои таҳлил оиди ҳолати молиявии корхона ба фаолияти хоҷагии он мувофиқ баҳо дода мешавад. Таҳлили ҳолати молиявии қарзҳои дебиторӣ ва кредитории корхона барои рушду камол ёфтани муносибатҳои ҳамкориҳои самаранок, ошкор кардани сабабҳои пасту баландшавии натиҷаҳои молиявии корхона ва инчунин қарзҳо ёрии калон медиҳад. Зеро ҳар як корхона мехоҳад дараҷаи тавақалияти молиявии худро аз руи муносибатҳои тичоратӣ бо корхонаҳои дигар ва гуногун бо қадри имконият паст намоянд, зеро тавақалият бо талафот ё даромад ҳамеша алоқаманд мебошад[10,с.158].

Ахбороти асосии таҳлил ин маълумотҳои пешниҳодкардаи ҳисобгирии бухгалтерӣ мебошад.

Ҳисоботи бухгалтерӣ (молиявӣ) - ҳамчун сарчашмаи асосии таҳлил ҳисоб меёбад, ки он аз чунин шаклҳои асосии ҳисоботи фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхона иборат мебошад:

1. Баланси корхона;
2. Ҳисобот оиди натиҷаҳои молиявӣ;
3. Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ;
4. Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя;

Баланси бухгалтерӣ, яке аз сарчашмаҳои асосии таҳлили ҳолати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ ва ҳолати молиявии корхона ба шумор меравад, ки дар он тағирёбии ҳолати молиявиро

дар муқоиса бо ибтидои давраи ҳисоботӣ тавсиф карда мешавад. Ҳисобот оиди натиҷаҳои молиявӣ - ҷамъбасти ғайриҷамъбасти молиявӣ хоҷагии корхонаро дар давраи ҳисоботи иникос мекунад. Баланси нави корхона нисбатан возеҳ ва мушоҳидашаванда буда, алаҳхусус барои ҳалли масъалаҳои ҳолати молиявии корхона дар шароити бозор ва талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ мувофиқат мекунад[13,с.163].

Тағҷироти нишондодашудаи баланс натиҷаи ҳақиқии тараққӣи муносибатҳои бозорғони дар иқтисодиётӣ мамлакат ва тақрибан мувофиқории ҳисоботи солонии корхонаҳои давлатии мо бо стандартҳои байналҳалқии бухгалтерии оиди ҳамагонро шарҳ медиҳад. Ин тағирот инчунин инкишоф ва беҳтарнамоии методикаи таҳлили ҳолати молиявиро талаб мекунад.

Ҳамин тариқа, баланс-меҳвори асосие мебошад, ки дар гирди он ҳисоботҳои боқимондаи бухгалтерии ба сифати замина гуруҳбандӣ карда мешавад. Барои фаҳмо будан ва дар рафти таҳлили молиявӣ истифода намудани ин нишондиҳандаи аҳборотии таҳлил баланси бухгалтерии ба 31 декабри соли 2023 – уми НБО «Сангтуда» - ро дар шакли содда карда шуда ба мисол меорем (нигаред ба баланс):

Ҷадвали 1. - Баланси бухгалтерии НБО «Сангтуда» ба "31" декабри 2023 сол

	Нишондиҳандаҳо	2022	2023
Актив			
1	Воситаҳои пулӣ	474 167,07	12 456,39
	аз он ҷумла		
	ҳазина	105 286,00	985,00
	дар суратҳисоб	368 881,07	11 471,39
2	қарзҳои дебитории кӯтоҳмуддат	56 789,98	4 525 786,75
	аз он ҷумла		
	қарзҳои дебитории кормандон	1 205,00	3 700,00
	қарзҳои харидорон	980,00	1 250,00
	қарзҳои дебитории таъминкунандагон	54 604,98	4 520 836,75
3	Заҳираҳои моли:	960,40	44 367,84
	аз он ҷумла		
	маҳсулоти тайер	-	-
	АКТ	960,40	989,70
	Масолах ва ашеи хом	-	-
	Молҳо	-	43 378,14
4	Воситаҳои асосӣ	4 786,50	176 305,49
5	Активҳои ғайри модди	15 658,45	23 785,96
	Баланс (ҳамагӣ активҳо)	552 362,40	4 782 702,43
Пассив			
6	Қарзи кредиторӣ кӯтоҳмуддат	283 576,45	4 784 467,23
	аз он ҷумла:		
	Қарзи кредиторӣ таъминкунандагон	283 576,45	-
	қарзи кредиторӣ ташкилотҳои алоқ-д	-	4 784 467,23
7	Қарзҳои кредиторӣ дарозмуддат	-	-
8	Сармояи ҳуди	268 785,95	- 1 764,80
	аз он ҷумла:		
	Сармояи оинномавӣ	222 000,00	11 000,00
	Ғоидаи тақсимнашуда	46 785,95	- 12 764,80
	Баланс (ҳамагӣ пассивҳо)	552 362,40	4 782 702,43

Таҳияи муаллиф

Алоқамандии моддаҳои боби ҳисоботҳои натиҷаи молиявӣ барои ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои даромаднокӣ ва таркиби фоидаи баланси замина мегузорад.

Инак мо мебинем, ки таҳлили ҳолати молиявии корхона ва ин- чунин таҳлили ҳолату ҳаракати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар асоси нишондиҳандаҳои ҳисоботи молиявӣ ва ҳисобгирии муҳосибӣ гузаронида мешавад, ва дар навбати аввал диққат ба ҳаракати қарзҳо ва сифати онҳо дода мешавад.

Инак аз руи натиҷаҳои омӯзиш мо бо боварии комил гуфта метавонем, ки таҳлили қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ корхона дар идоракунии онҳо нақши муҳимро мебозад, зеро аз руи натиҷаҳои таҳлили гузаронидашуда мо метавонем самаранокии ҳаракати вучуд доштаи қарзҳоро, натиҷаҳои дастрас намударо муайян намоем. Ҳамчунин дар асоси нишондиҳандаҳои таҳлили молиявии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ корхона мутахассисон метавонанд захираҳои баландбардории гардишнокии қарзҳоро, сифати онҳоро ва инчунин сатҳи молиявиро ошкор намуда, онро дар амалия қорч намоянд.

Таҳлили ҳолати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ яке аз самтҳои таҳлили ҳолати молиявии корхона мебошад.

Вазифаи асосии таҳлили ҳаракати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ ин муайян намудани гардишнокии ва пардохтнокии қарзҳо ва инчунин сифати онҳо мебошад. Барои ин дар навбатти аввал ба таҳлил гардишнокии ва сифати қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ ҷалб карда баҳо дода мешаванд, бо назардошти дараҷаи онҳо. Аммо дар ҳолати оғоз намудани таҳлили қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ дар навбати аввал ҳолати молиявии корхонаро баҳо додан лозим мебошад, зеро он имконияти ошкор намудани таракқиёти кризисии корхонаро мусоидат менамояд, ва дараҷаи ҳар як нишондиҳандаро дар ҳолати молиявӣ ва таъсир баён менамояд.

Бояд қайд намуд, ки барои таҳлил ва пешниҳод намудани қарори беҳтар намудани гардишнокии қарзи дебиторӣ ва кредиторӣ дар навбати аввал сабабҳои пайдоиши нишондиҳандаҳои дастарс карда шударо дида баромадан лозим мебошад ва баъд кӯшиш и бартараф намудани онҳоро қардан лозим мебошад.

Ба муҳлати пардохтнокии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ба монанди: ҳолати молиявии қарздор; муҳлати расидани маблағ; қонунгузорӣ ва ғайра мебошанд.

Ҷадвали 2. - Баҳодихии ҳолати ҳақиқии қарзҳои дебиторӣ.

Нишондиҳандаҳо	Солҳо		Фарқият (+;-)
	2022	2023	
1. Даромади солони аз фуруш, сомонӣ.	4567879,20	6785458,00	2217578,8
2. Қарзи дебиторӣ, сомонӣ.	56789,98	4525786,75	4508043,42
3 Ҳаҷми гардиши қарзҳои дебиторӣ (п.1 /п.2), руз.	80,43	3	-77,43

Таҳияи муаллиф

Дар ин давраи таҳлил диққати махсус ба таркиби маблағи пардохташон гузашта аз ҷониби таҳлилкунанда аҳамияти калон дода мешавад, ки он ба худ муҳлати пардохти қарз ва гузаштани онҳо дар раванди идоракунии мебошад, яъне сифати қарзҳо баҳо дода мешавад.

Ба монанди таҳлили қарзҳои дебиторӣ, қарзҳои кредиториро ҳам, дар навбати аввал аз гардишнокии қарзҳои кредиторӣ оғоз намудан лозим мебошад. Дараҷаи гардишнокии қарзҳои кредиторӣ бо нишондиҳандаи таҳлилии ба монанди коэффисиенти гардишнокии қарзҳои кредиторӣ баҳо дода мешавад. Коэффисиенти гардишнокии қарзҳои кредиторӣ дар таҷрибаи таҳлили молиявӣ бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$KI = \frac{N}{r_{cp}^{p}}$$

r_{cp}^{p} , ки дар инҷо

N- даромад аз фуруши маҳсулот;

r_{cp}^{p} – қарзи кредиторӣ миёна дар давраи ҳисоботӣ.

Бо истифодаи формулаи овардашуда мо коэффисиенти гардишнокии қарзи кредиториро ҳисоб карда мебароем, яъне дараҷаи гардишнокиро дар корхонаи ба мисол оварда шуда аз рӯи нишондиҳандаҳои ҳақиқӣ дида мебароем.

Аз руи таҷрибаи ҷаҳонии идоракунии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, мо қайд карда метавонем, ки корхонаҳое, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд доранд, ба олатҳои нави идоракунии молиявӣ аҳамият намедиханд, ки он метавонад на танҳо идоракунии қарзхоро балки ҳолати молиявии корхонаро хуб намояд. Чи хеле, ки мо дар кори илми қайд намуда будем ба чунин олатҳо барориши қоғазҳои қиматнок ба монанди: векселҳо, саҳмияҳо ва опсияҳо ва ғайра дохил карда мешаванд, ки онҳо имконияти на танҳо кафолати, балки боз ҳам, дароз намудани муҳлати пардохт ва инчунин имконияти дастрас намудани даромади иловагӣ ба дорандаи он дар шакли фоиз аз маблағи қарз медиҳад.

Ҳамин тариқа, мо мебинем, ки дар шароити имрӯзаи идоракунии қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ олати усулҳои нав ба вучуд меоянд, ки онҳо ба ҳолати молиявӣ ва инчунин самаранокии истифодабарии активҳою сармояи худӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити имрӯза масъалаи ҷалби сармоя ва баланд бардоштани сатҳи истеҳсоли маҳсулот вазифаи муҳим барои ҷумҳурӣ ва ҳам барои соҳаҳои он ба ҳисоб меравад. Имрӯз ҳалли проблемаи ҷалби сармоя дар комплексҳои энергетикӣ ва ғаёл қардани захираҳои сармоявӣ ғаёлияти сармоягузорию ғоиданокро талаб мекунад. Зеро бо сабабҳои сатҳи ягона надоштан ғоиданокии иҷтимоиву иқтисодии истифодаи он барои рушди соҳаҳои хоҷагии халқ, таваҷҷуҳ ба масъалаи интиҳоби стратегияи ғаёлсозии ҷалби сармоя дар комплексҳои энергетикӣ таҳким ва густариш меёбад. Гузашта аз ин баланд бардоштани ғоиданокии лоиҳаҳои сармоявиро дар комплексҳои сӯзишворию энегетикӣ мумкин аст, аз ҳисоби чунин ҷорабиниҳо ба даст овард [15]:

1. Корқарди нисбатан пурраи таъсири рискҳо хангоми татбиқи лоиҳа;
2. Истифодаи усулҳои мубрам барои баҳодиҳии ғоиданокии лоиҳа;
3. Нисбатан ба сифат тартиб додани вазифаҳои техникӣ ва баҳодиҳии хароҷот то додани он ба лоиҳасозон.

Барои таҳлили баҳогузорию захираҳои гидроэнергетикӣ ва ҷалби сармоя ҳавасмандкунии соҳаи мазкур дар маҷмӯъ шароити табиӣ-климатӣ, сиёсӣ, ташкилию иқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ-хуқуқӣ ва ҷуғрофӣ аҳамияти муҳим доранд, ки барои ҷалби сармоя мусоидат мекунанд.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», аз 25 март соли 2011, Душанбе, 2011.
2. Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.- Душанбе, 2016. – с.28.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Сӯханронӣ дар мулоқот бо қормандони соҳаи саноати кишвар аз 21.01.2020. с. 3.
4. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии ғаёлияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидор ва нишондодҳои методӣ оиди истифодабарии нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии ғаёлияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидор, Душанбе, 2011. – <http://minfin.tj>.
5. Дастурамал оиди тартиби таҳия намудани шаклҳои ҳисоботи молиявие, ки мутобиқи стандартҳои милли ва байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ тартиб дода шудаанд (Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 42). – <http://minfin.tj>.
6. Барфиев Қ.Х. Таҳлили ғаёлияти хоҷагидорию корхона. Китоби дарсӣ. Душанбе, ДМТ, 2013 с. - 240 с.
7. Водно-энергетические ресурсы Центральной Азии: проблемы использования и освоения //Отраслевой обзор, Евразийский Банк Развития. -Алматы, 2008. -С.1.
8. Гидроэнергетика Таджикистана. – С.36-41.
9. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Пер. с франц. – М.: «Финансы», «ЮНИТИ», 1997. – 576 с.
10. Кондраков Н. П. Бухгалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит. - М.: «Перспектива», 1994. –339 с.

11. Стоун Д., Хитчинг К. Бухгалтерский учет и финансовый анализ. Пер. с англ. – СПб.: АОЗТ «Литера плюс», 1994. – 272 с.

12. Толстоногов А.А. Исследование влияния реализовавшихся рисков на экономическую эффективность инвестиционного проектирования на промышленных предприятиях / А.А. Толстоногов. -Самара, 2012. – 131 с

13. Хушвахтзода Қ. Х. Набиев Б.А. Таҳлили истифодаи захираҳои сармоягузорӣ дар комплексҳои энергетикӣ Тоҷикистон. //Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон. ISSN 2413 – 5151, № 1. 2020 Душанбе-2024 саҳ. 6-12.

14. Толибов Қ.Қ., Абдурахмон Ҳ. Ташшакули стратегияи молии корхонаҳои тиҷоратӣ ҳамчун қисми таркибии маркетинг //Паёми Маркази тадқиқотии стратегияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз ISSN 2075 – 9584, № 2(86) 2024 Душанбе-2024 саҳ. 118

15. Қодирова Г.Т., Акрамова Ҳ.А., Қаюмова Ф.А. Баҳисобгирии молиявӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 412 с.

16. Шоймардонов С.Қ., Орзуев П.Қ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. Баҳисобгирии идоракунии Васоити таълимӣ барои мактабҳои олий. – Душанбе, Ирфон, 2017. – 468 с.

МАСЪАЛАҲОИ БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБИИ ЗАХИРАҲОИ МОЛИЯВИИ ХОҶАГИИ ХОНАВОДА

Бобомуродов Бобомурод Элмуродович – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи баҳисобирии муҳосибӣ. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, Нахимов 64/14 Телефон: 91-941-62-26. E-mail: Bobomurod2007-73@mail.ru.

Дар шароити муосир, ки талабот ба сатҳи саводнокии молиявии субъектҳои хоҷагидор хеле баланд аст, муайян намудани захираҳои молиявии хонаводаҳо ва тафриқабандии онҳо аз рӯи гурӯҳҳои аҳоли аҳамияти ниҳоят калон дорад. Махсусан самаранок ба роҳ мондани баҳисобирии муҳосибии захираҳои молиявии хоҷагии хонаводаҳо дар шароити номуайянии иқтисодӣ масъалаи рӯзмарра аст. Дар таҳқиқоти мазкур даромаду хароҷоти хонавода гуруҳбандӣ карда шуда, роҳу усулҳои баҳисобирии муҳосибии захираҳои молиявии хоҷагии хонаводаҳо пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: баҳисобирии муҳосибӣ, хоҷагии хонавода, тавозун, дорой, ухдадорӣ, даромад, хароҷот, пасандоз, захираҳои молиявӣ.

ВОПРОСЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ

Бобомуродов Бобомурод Элмуродович -Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент заведующей кафедрой бухгалтерского учета. Адрес: 734064, Республика Таджикистан, город Душанбе, Нахимов 64/14 Телефон: 91-941-62-26. E-mail: Bobomurod2007-73@mail.ru

В современных условиях, когда требования к уровню финансовой грамотности хозяйствующих субъектов весьма высоки, определение финансовых ресурсов домохозяйств и их дифференциация по группам населения имеет большое значение. Особенно эффективный бухгалтерский учет финансовых ресурсов домохозяйств становится актуальной проблемой в период экономической нестабильности. В данном исследовании классифицируются доходы и расходы домохозяйств, а также представлены методы и приемы учета финансовых ресурсов домохозяйств.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, домашнее хозяйство, баланс, активы, обязательства, доходы, расходы, сбережения, финансовые ресурсы.

ACCOUNTING ISSUES OF FINANCIAL RESOURCES OF HOUSEHOLDS

Bobomurodov Bobomurod Elmurodovich -Tajik State University of Finance and Economics, PhD in Economics, Associate Professor at the head of the Accounting Department. Address: 734064, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov 64/14 Phone: 91-941-62-26. E-mail: Bobomurod2007-73@mail.ru

In modern conditions, when the requirements for the level of financial literacy of business entities are very high, the definition of financial resources of households and their differentiation by population groups is of great importance. Particularly effective accounting of financial resources of households becomes a pressing issue during periods of economic instability. This study classifies household income and expenses, and presents methods and techniques for accounting for household financial resources.

Keywords: accounting, household, balance sheet, assets, liabilities, income, expenses, savings, financial resources.

Гузориши масъала. Ҳадафи ниҳоии ғаъолияти дилҳоҳ низоми иқтисодӣ ин қонё гардонидани талаботи моддии одамон мебошад. Хоҷагиҳои хонаводаҳо дар ҳаёти ҷомеаи башарӣ нақши басо муҳимро иҷро карда, дар як вақт объекти омӯзиши улуми гуногун, қарор мегиранд. Хоҷагиҳои хонавода ба мисли дигар зинаҳои низоми молиявӣ дар раванди ташаккул ва истифодабарии ҳам фондҳои худии захираҳои молиявӣ ва ҳам фондҳои давлат (тавассути андозҳо,

пардохтҳо, ҷаримаҳо, ғоизҳо, боч ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ), корхонаҳо (бо роҳи ғуруши захираҳои мухталифи дар ихтиёри хоҷагии хонавода буда), низоми бонкӣ ва ташкилотҳои хурди молиявӣ (тавассути қарзҳо ва пасандозҳо) иштирок мекунанд. Дар шароити муосир, ки талабот ба сатҳи саводнокии молиявии субъектҳои хоҷагидор хеле баланд аст, муайян намудани захираҳои молиявии хонаводаҳо ва тафриқабандии онҳо аз рӯи гурӯҳҳои аҳолии аҳамияти ниҳоят калон дорад. Махсусан самаранок ба роҳ мондани баҳисобгирии муҳосиби захираҳои молиявии хоҷагии хонаводаҳо дар шароити номуайянии иқтисодӣ масъалаи рӯзмарра аст. Дар таҳқиқоти мазкур даромаду хароҷоти хонавода гуруҳбандӣ карда шуда, роҳу усулҳои баҳисобгирии муҳосиби захираҳои молиявии хоҷагии хонаводаҳо пешниҳод гардидааст.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва наشريёт. Таҳқиқот баҳшида ба масъалаҳои захираҳои молиявии хоҷагии хонавода дар осори олимони бонуфузи иқтисодон аз қабili Барфиев К.Х., низомов С.Ф., Қодирзода Д.Б., Оймаҳмадов Г.Н., Султонов З.С., Умаров Ҳ.У., Хайрзода Ш.Қ. Осипова Т.Ю., Покудов А. В., Пятенко С. В., Савенок В. С. ва дигарон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Оид ба масъалаҳои баҳисобгирии муҳосиби захираҳои молиявии хоҷагии хонавода бошад, таҳқиқот ангуштшумор мебошад ва ин масъала таҳқиқотҳои минбаъдaro талаб менамояд.

Мақсади мақола. Омӯзиши масъалаҳои баҳисобгирии муҳосиби захираҳои молиявии хоҷагии хонавода ва пешниҳоди усулҳои самаранок баҳисобгирии ин захираҳо дар шароити номуайянии иқтисодӣ мебошад.

Мухтавои асосии мавод. Дар шароити муосир, ки талабот ба сатҳи саводнокии молиявии субъектҳои хоҷагидор хеле баланд аст, яқоя бо мушкилоти тезутундшудаи коҳиши сатҳи даромади воқеии дар ихтиёри шаҳрвандонбуда дар пасманзари бўҳрони тўлонии молиявӣ иқтисодӣ, муайян намудани захираҳои молиявии хонаводаҳо ва тафриқабандии онҳо аз рӯи гурӯҳҳои аҳолии аҳамияти ниҳоят калон дорад. Дар зимни ин, дараҷаи омӯзиши соҳаи молияи хонаводаҳо дар назарияи илмӣ дар сатҳи хеле паст қарор дорад.

Тафриқабандии даромадҳои хоҷагиҳои хонавода фарқият дар сатҳи даромадҳои пулии кишрҳо ва гурӯҳҳои гуногуни аҳолиро мефаҳмонад. Дар ифодаи миқдорӣ фарқияти мазкур бо нишондиҳандаҳои интишор мегардад, ки дараҷаи нобаробарии тақсмоти даромадҳоро инъикос менамояд. Фарқиятҳо дар даромад ба оқибати нобаробар тақсимшавии неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ оварда, дар мавҷудияти нобаробарии иқтисодӣ нақши муайянеро иҷро мекунанд.

Мутахассисон барои арзёбии тафриқаи даромадҳо нишондиҳандаҳои гуногунро истифода мекунанд. Натиҷаҳои онро аксар вақт бо ёрии қачхаттаи Лоренс ва коэффитсиенти Чини, ки дар асоси он ҳисоб карда мешавад, инъикос мекунанд. инчунин, нишондиҳандае, ки ба таври аёнӣ нобаробариро дар даромад ифода мекунанд, нишондиҳандаи ба истилоҳ “даҳфоиза” (детсила) мебошад.

Гуфтан мумкин аст, ки ба нобаробарии сатҳи тақсмоти даромадҳои хоҷагиҳои хонавода омилҳои ба мисли хусусиятҳои шахсии сардорон ва аъзоёни коргари хонавода (қобилиятҳои шахсӣ, сатҳи таҳсилот, ангеҷаи қор), шароити меҳнат (доштани моликият, дастрасӣ ба таҳсилот, макони зиндагӣ) ва омилҳои тасодуфии дигар таъсир мерасонанд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки нобаробарӣ дар даромад дар қомеаи қушод аз як насл ба насли дигар, аз як давра ба давраи дигар, тағйир ёфта метавонад, аммо дар робита ба даромад аз моликияти насли қаблӣ хеле муҳим мебошад. [4,125] Ба ақидаи мутахассисон қаҳонишавии молиявӣ ва пешрафти техникӣ ба афзоиши тафриқаи даромадҳо дар кишвар таъсир мерасонад. [3]

Тафриқаи баланди даромадҳои хонаводаҳо барангезандаи ташаннӯҷҳои иҷтимоӣ буда, сарфи ғайрисамаранокӣ захираҳо боис мегардад. [6] Дар айни замон, мувофиқи таҳқиқоти соҳаи тафриқаи муътадили даромадҳо ба иқтисодиёт таъсири матлуб мерасонад.

Бояд гуфт, ки коэффитсиенти Чини нишондиҳандаи он аст, ки то чӣ андоза тақсмоти даромадҳо ё хароҷот барои истеъмол дар байни хонаводаҳои кишвар дар иқтисодиёт аз баробарии мутлақ дар тақсмот фарқ мекунанд. Қачхаттаи Лоренс ғоизи умумии маҷмӯи даромадaro нишон медиҳад, ки нисбат ба шумораи умумии гирандагон, аз хонаводаҳои камбизоаттарин сар карда, ба даст омадааст. Индекси Чини майдони байни қачхаттаи Лоренс ва хати фарзии баробарии мутлақро нишон медиҳад. Шохиси Чини мазкур ҳамчун ғоиз аз майдони қалонтарини таҳти қачхаттаи чен карда мешавад. Ҳамин тавр, агар шохиси Чини ба сифр баробар бошад, пас вай баёнгари баробарии қомил аст, агар ба 1 баробар бошад, пас нобаробарии мутлақро ифода мекунанд. [4,126]

Дар айни замон, соҳаи донишҳои илмӣ дар ин самт аз ҳисоби инкишофи пойгоҳи эмпирикӣ оид ба масъалаҳои баҳисобгирии муҳосибии молияи шахсӣ рушд ёфта истодааст ва дар нашрияҳои маъруфи илмӣ аз ҷониби иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок ва сармояи қарзӣ, яъне аз ҷониби брокерҳо, тоҷироне, ки фондҳои сармоягузorro роҳбарӣ мекунанд, аудиторҳо ва ғайра маводҳо мунташир мешаванд. Рушди афкори илмӣ дар ин самт дар доираи мактабҳои анъанавии илмӣ нисоят суст ҷараён дорад.

Дар натиҷаи таҳлилҳои илмие, ки аз тарафи мо анҷом дода шуданд, мо ба хусусиятҳои зерини назария ва амалияи муайян кардани захираҳои молиявӣ, даромадҳо, хароҷотҳо, амвол ва уҳдадорихо дар сатҳи хоҷагиҳои хонавода воқиф гардидем. Тақсимои амволи хонавода ба дороиҳо (амволе, ки даромад меоранд) ва уҳдадорихо (амволе, ки хароҷотро дар назар доранд), ки аз ҷониби А. Покудов пешниҳод гардидааст, хеле баҳснок ба назар мерасад. [8, 38] Зимни чунин равиш пасандози бонкӣ дорои хонавода ва автомобил – уҳдадорие махсуб мешавад, ки барои нигоҳдориаи хароҷотро талаб мекунанд. Дар айни ҳол норӯшан аст, ки амволи оиларо, ки даромаднокиашро ба талафот ё баръакс бадал мекунанд, инчунин, амволеро, ки дар як вақт даромад меорад ва хароҷотро низ дар пай дорад (масалан, агар хонавода автомошинаашро бо шарт ба зиммаи худ гирифтани хароҷоти нигоҳдории он ба шахси дигар ба иҷора диҳад), чӣ тавр ҳисоб кардан даркор аст.

Барои аз таркиби амволи хонавода ҷудо кардани дороиҳои он В. Савенок меёри пардохтпазиро ворид кардааст. Ё ба дороиҳо тамоми он чизеро, ки фурӯштан ё иваз кардан мумкин аст, шомил намуда, онҳоро сармоягузорӣ номидааст ва ба уҳдадорихо – тамоми он чизеро, ки хоҷагии хонавода бояд онро баргардонад (вомҳо, кредитҳо), дохил кардааст. [10,29] Ин равиш ба барои ташаккули мустақими захираҳо, балки бештар ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои идораи молиявии онҳо, муносибтар аст. Аз ин ҷост, ки дороиҳо ба воқеӣ ва дигар намуд ҷудо гардида, зарурати ҷенкунии мунтазами меёри даромаднокии дороиҳо ва арзиши уҳдадорихо дар намуди фоизи солона ба миён меояд.

Сармояи хоҷагии хонавода ҳамчун фарқияти байни дороиҳо ва уҳдадорихо он арзёбӣ мегардад, ки бешубҳа, формулаи содагардидаи ҳисобкунии сармояи худии гардони ширкат махсуб меёбад. [13,20] Ҳамин тавр, қомилан ивазшавии афзорҳои идораи молиявӣ равшан ба назар мерасад.

Мутахассисони дигар низ ин равишро дастгирӣ карда, бар замми ин, боз муайянкунӣ ва сабткунии ҳиссаи дороиҳоро дар арзиши умумии онҳо пешниҳод кардаанд. [9, 31] Як қатор олимони дигар, умуман шакли сабткунии даромадҳо ва хароҷоти хоҷагии хонаводаро қанор гузошта, тамоми диққати худро ба раванди идоракунии воситаҳо ва амволи оила, алаҳусус, ба ҷараёни тақсимои оқилонаи даромади хонавода дар байни истеъмол ва пасандозу сармоягузорӣ равона кардаанд. Чунончӣ, Г. Эрдман [14] принсипи асосии тақсимои даромадҳоро чунин баён кардааст: пеш аз он, ки ягон хароҷоти сифати истеъмолидоштаро анҷом диҳанд, хонаводаҳо бояд ҳиссаи муайяни даромади бадастомадаро пасандоз ва сармоягузорӣ кунанд. Чунин равиш аз ҳама оқилонатар ба назар мерасад, зеро аз як тараф, вай доимӣ будани ташаккули пасандозҳоро бо сармоягузори минбаъдаи онҳо таъмин менамояд ва аз тарафи дигар, пешбурди даромадҳо ва хароҷоти ҷории хонаводаҳоро инкор намекунад.

Ҳамзамон, усулҳои содаи идоракунии буҷети хонавода вучуд доранд. Масалан, усули маъмули ба истилоҳ “ҷор лифофа”, ки моҳияташ дар тақсими маҷмӯи даромадҳои пулии хонавода бо тарҳи хароҷот барои пардохтҳои ҳатмӣ (пули хона, пардохтҳои қарзӣ, суғурта, пули боғчаи кӯдакон ва ғ.) ба ҷор лифофа зоҳир мегардад. Пули ҳар як лифофа барои пӯшонидани хароҷотҳои якҷафтаинаи хонавода таъин шудаанд. Чунин равиш имкон медиҳад, ки маблағҳои пулии хонаводаро ба як моҳ басо оқилона тақсим намоем. Зимнан пешбурди муфассали даромадҳо ва хароҷоти оила ҳатмӣ не, балки бо ихтиёри аъзоёни он сурат мегирад. Чунин метод барои хоҷагии хонаводае, ки таркиби сода дорад, бисёр самаранок аст ва агар хонавода аз аъзоёни сершумор таркиб ёфта бошад, мушкилии тақсимои оқилонаи воситаҳои як лифофа ба хароҷоти тамоми истифодабарандагони он ба миён меояд.

Ҳамин тавр, чуноне ки мебинем, масъалаи набудани равиши ягонаи универсалӣ ба муҳтаво ва шакли ташаккули даромадҳо, хароҷотҳо, амвол ва уҳдадории хоҷагии хонавода асосан бо сабаби дуруст муайян нагардидани ҳадафу вазифаҳои асосии чунин идоракунӣ ба вучуд меоянд. Маҳз ҳадаф ва вазифаҳо таснифоти объектҳо ва ба низомдарории ҳисобҳоро муайян мекунанд. [4,128]

Мо молияи шахсии хонаводаҳоро, ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои пулии як ё якчанд фарде, ки якҷоя зиндагӣ мекунанд ва буҷети якҷоя доранд, бо дигар субъектҳои хоҷагидори иқтисод ва ҳуқуқ тавсиф мекунем, ки дар ҷараёни он фондҳои умумиоилавии маблағҳо ташаккул меёбанд, тақсимот, азнавтасимкуни ва истифодаи инфиродӣ ё оилавии онҳо сурат мегирад. [4,11] Аз ин ҷо, захираҳои молиявии хоҷагии хонавода ин воситаҳои пулии худӣ, ҷалбкардашуда ва қарзии аҳоли, мебошад, ки барои ташаккул ва истифодабарии фондҳо бо мақсади таъмини талаботи ҳаётан муҳим истифода мегардад. [4,14] Ба андешаи мо, вазифаҳои идоракунии молияи шахсии хонаводаҳо асосан, аз ниёз ва эҳтиёҷи аъзоёни оила ба унсурҳои зерин бармеояд:

➤ Сабткунӣ ва мувофиқсозии манбаи воридот ва самти истифодаи маблағҳои пулии хоҷагии хонавода ҳам аз рӯйи маблағ ва ҳам тибқи муҳлат;

➤ Муносибгардонии таносуби даромадҳои хонавода бо хароҷоти он ҷиҳати қонеъсозии талаботи аъзоёнаш дар алоҳидагӣ ва дар маҷмӯъ (шахсӣ ва умумихонаводагӣ), бо назардошти қоидаи рушди бештари талаботи инсон нисбат ба имкониятҳои қонеъгардонии онҳо (яъне, хароҷоти оила ҳамеша нисбат ба даромадҳои он тезтар меафзоянд);

➤ Ҷудо кардани маблағҳо аз буҷети оила барои хароҷоти ғайриистеъмоли – барои пасандоз ва сармоягузорӣ;

➤ Имкониятҳои идоракунии тағйирёбандаи ўҳдадорихои қарзии оилавӣ, дороиҳо ва ўҳдадорихои он (суғуртавӣ, сармоягузорӣ, нафақаӣ ва дигар намудҳои ҷомадонҳо);

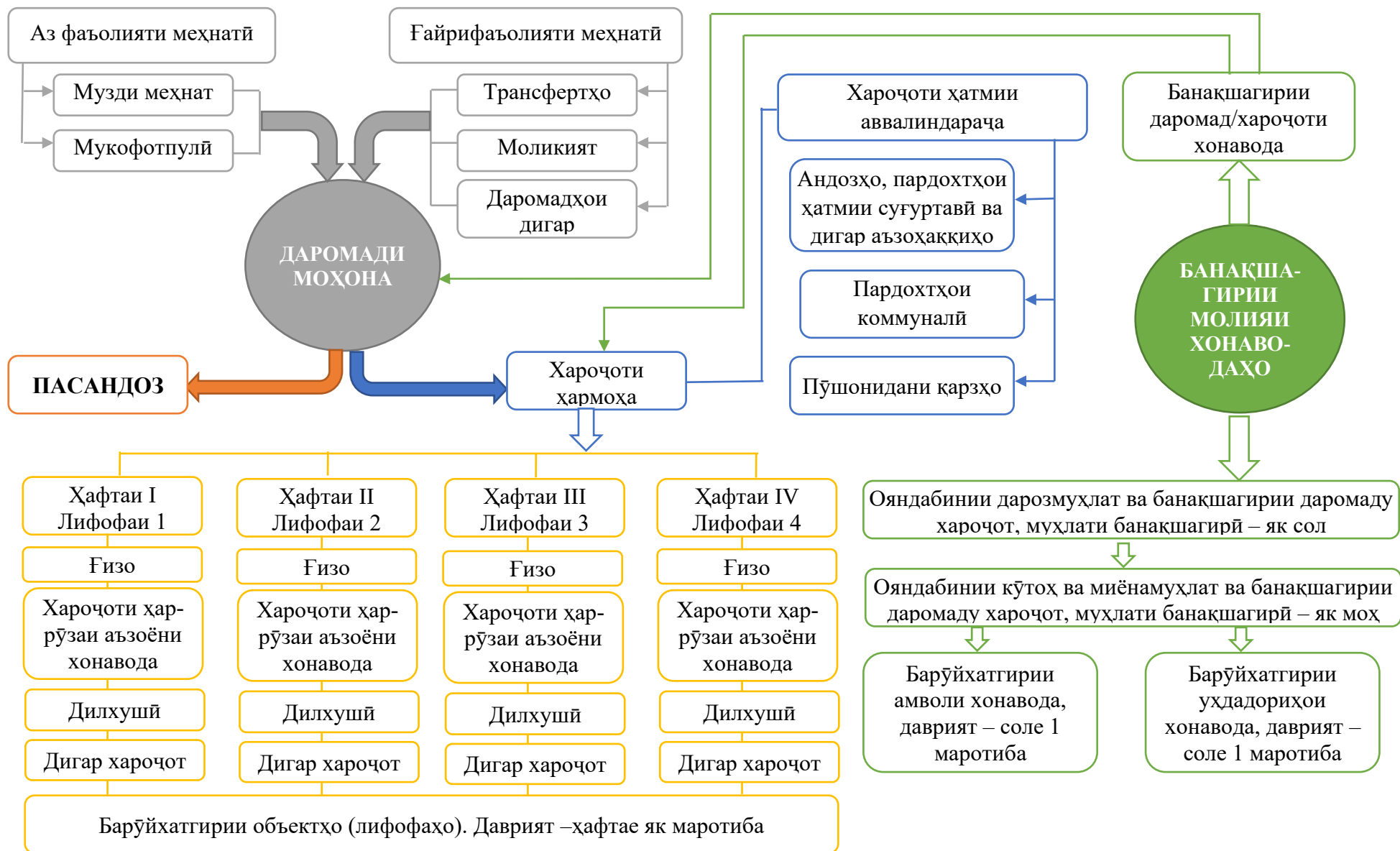
➤ Бунёди болиштаки амнияти молиявии оила ҳамчун як сохтори дороиҳои пардохтпазириашон баланд, ки таъиноти асосии онҳо таъмин намудани аъзоёни хоҷагии хонавода бо воситаҳои рӯзгузаронӣ дар мавриди пайдоиши хароҷоти ғайриҷашмдошт ва ҷуброн намудани талафоти муваққатии манбаи асосии даромад ба муҳлати аз се то шаш моҳ (масалан, дар ҳолати корношоям шудани коргари асосии оила) мебошад.

Бар замми ин, ташаккули молияи шахсии хонаводаҳо бояд ба талаботи қобили таҳлил ва мулоҳиза будан, сода будани назорат ва танзими объекти идоракунӣ ҷавобгӯ бошад.

Мо пешниҳод мекунем, ки банақшагирии маблағҳои буҷети хонаводаҳо ва раванди тақсимоти онҳоро ба самтҳои хароҷот ва истифодабарандагон аз ҳам ҷудо намоем. Барои банақшагирии маблағҳои буҷети хонавода истифода бурдани феҳристи даромадҳо ва хароҷоти оила ва дар баъзе ҳолатҳо, феҳристи амвол (дороиҳо), ўҳдадорихо ва манбаъҳои ғайрифаъл (манбаъҳои воридшавии даромад) ба мақсад мувофиқтар аст. [4,128]

Тақсимоти даромадҳо бо тарзи механикӣ, бо роҳи ҷудо кардани маблағҳо мустақиман ба лифофаҳое, ки самти мақсадноки харчкунӣ доранд, ба роҳ мондан дуруст аст. Теъдоди лифофаҳо вобаста ба шумораи ҳафтаҳо дар давраи банақшагирӣ муайян мегардад, вале набояд аз 10 самт зиёд буда, бояд бо унвони лифофаҳо мувофиқат кунанд. (расми 1) [4,129]

Расми 1 -Стратегияи банақшагирии даромадҳо ва хароҷоти хонавода

Ғояи сарфаи маблағҳо ва банақшагирии буҷети хоҷагиҳои хонавода таваҷҷуҳи муҳаққиқони бисёрро ба худ ҷалб кардааст. Баъзеҳо муҳосиботи хонаводаҳоро ба роҳ монданӣ мешаванд, дигарон бошанд, пешниҳод мекунанд, ки ҳар як харч ботафсил ва дирам ба дирам навишта шавад. Ҳамаи ин чораҳо аз хоҷагиҳои хонавода, бахусус аз сардорони онҳо интизому вақти холии зиёдеро талаб мекунанд. Бояд гуфт, ки дар тамоми китобҳои молия қоидаеро талқин мекунанд, ки бояд харч камтар аз дахл бошад. Ҳатто дар ин мазмун шайх Саъдии бузургвор низ панде дорад: [11, 88]

Бар аҳволи он мард бояд гирифт,
Ки дахлаш бувад шонздаҳу харч бист.

Маҳз хароҷоти барзиёд ва бисёр вақт нодаркор ҳамаи андӯхтаро ба коми худ кашида имкон намедиханд, ки буҷети хоҷагии хонавода ташаккул ёбад. Дар ин ҷо якчанд омил нуҳуфтааст:

- Нигоҳ доштани нуфузи худ дар ҷомеа (харидории ашёи қимат чихати зоҳир кардани шукуҳу шаҳомати худ дар чашми аҳли маҳалла. Одамон чунин меҳисобанд, ки онҳо ба ин харҷҳо сазоворанд, аммо аслан чунин рафтор на нишон додани вазъи молиявӣ, балки қабри пасандозҳои худро қандан аст.

- Умед бастан ба оянда. Бисёриҳо тахмин мекунанд, ки онҳо ба ҳамин наздикиҳо нисбат ба имрӯз бисёртар пул кор мекунанд ва тибқи мақоли “Бача дар сафар, номаш Музаффар” амал мекунанду мурғи шикорнашударо пар мекананд.

Кафили вазъияти боэтимоду босуботи оянда ин ба нақшагирии буҷети хоҷагии хонавода мебошад, ки марбут ба ин масъала Осипова Т.Ю низ ибрози ақида намудааст. [7] Бинобар ин, усули дар расми боло овардашудаи “чор лифофа” ҳам дар самти баланд бардоштани маърифати молиявии хоҷагиҳои хонавода ва ҳам дар самти ба нақша гирифтани харчу дахл, сарфаи оқилона ва тақсмоти муносибтарини маблағҳо кумак мекунанд. Моҳияти ин усул дар он зоҳир мегардад, ки якчанд амал оид ба даромади хоҷагиҳои хонавода пай дар пай бо тартиби зерин сурат бигирад:

1. Муайян кардани даромади хоҷагии хонавода. Бисёр вақт даромад аз вазъияти беруна вобастагӣ дошта, тағйирёбии онро ба самти зиёд ё камшавӣ дар назар дорад. Масалан, агар музди меҳнату даромади хоҷагиҳои хонавода дар давоми моҳ тағйир ёбад, пас бояд бузургии миёнаи онро ба назар гирифт.

2. Ҳатман як миқдори муайяни даромадро, фарз мекунем, ки дар ҳаҷми 10 дар сади онро пасандоз қардан. Барои ин аз ҳама хубтар мешуд, агар хоҷагиҳои хонавода суратҳисоби амонатӣ мекушоданду ҳармоҳа ин маблағро ба он мегузоштанд. Агар даромад муътадил бошад, суратҳисоб низ якмаром меафзояд, агар номуътадил бошад, пас ҳамон 10%-ро барои ин кор ҷудо қардан оқилона мебуд.

3. Муайян кардани андозаи хароҷоти доимӣ, яъне хароҷоте, ки ҳар моҳ ҷой доранд ва мо онҳоро ба хароҷоти ҳатмӣ ҷудо қардем.

4. Муайян кардани маблағи хароҷот барои эҳтиёҷоти иҷтимоӣ.

5. Тақсим кардани маблағи боқимонда ба чор ҳафта. Ин маблағро дар давоми моҳ барои эҳтиёҷоти боқимонда харч қардан лозим. Нуктаи муҳим дар ин ҷо ин аст, ки бояд барои аз ҷорчӯбаи муқарраршуда набаромадани хароҷот кӯшиш қардан лозим.

Аммо ба мисли ҳамаи методҳо, ин усул низ ҷанбаҳои маҳдудкунанда дорад. Масалан, агар хароҷоти ғайриҷашмдошт пайдо шаванд, агар аъзои хоҷагии хонавода қори доимиашро аз даст диҳад, ягон нафарашон бемор шавад, меҳмонӣ барои ширкат дар тӯю маърака рафтан даркор шавад ва ба мисли ин дигар хароҷоти ногаҳонӣ ба вучуд ояд, ба ҷуз аз қатъ кардани усул ва истифодаи маблағи ҳамаи лифофаҳо дигар роҳи ҳал нест.

Барои оқилона идора кардани маҷроҳои пулии оила бояд банақшагирии (ояндабинии) даромадҳо ва хароҷоти оила, ҳадди ақал барои як моҳ пешакӣ, дурусттараш барои аз шаш то 12 моҳи оянда, бо назардошти усули барои хоҷагии хонавода мақбули иҷрои пасандозҳо, ба роҳ монда шавад. Усулҳои зерини пасандозкунӣ имконпазир мебошанд:

Пасандози сифрӣ, вақте ки тамоми даромади ҷорӣ харч қарда мешавад;

Пасандози бақиявӣ, вақте ки маблағи салдои мусбӣ байни даромадҳо ва хароҷоти оила пасандоз мегардад;

Пасандози пешакӣ, вақте ки аз даромадҳои ба дастмада маблағи пасандозшавандаи пул гирифта мешавад (андозаи он ё ба таври маблағи собит муайян мегардад ё ба таври ҳисса аз даромадҳои оянда ифода меёбад).

Бо чунин усул иртибот байни банақшагирии маблағҳои буҷети хонавода ва тақсимои воқеии пул дар оила мувофиқи маблағҳои даромаду хароҷот таъмин гардида, барои ташаккули саривактии захираҳои пулӣ ҷиҳати пӯшонидани салдои манфӣ дар давраҳои оянда шароит фароҳам меояд.

Барои осонтар кардани банақшагирии молияи шахсӣ метавон аз барномаҳои махсуси компютери банақшагирӣ тавассути ҷадвалҳои электронии Excel, GoogleDocs ва амсоли онҳо истифода бурд. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки чунин банақшагирӣ ба онҳое дуруст мегирад, ки як манбаи даромад доранд. Мавҷудияти манбаҳои иловагии даромад чунин банақшагириро мураккабтар гардонида, сохтани низоми худии банақшагириро тақозо мекунад, ки барои истифодабарандагони аз ҷадвалҳои электронӣ бебаҳра ва малакаи заруриро надошта, амалан ғайриимкон аст. Яъне, танҳо маълумотро сари вақт ба ҷадвал дохил кардан ва ҳосили маблағро баровардан кофӣ нест. Зарур аст, ки низоми банақшагирии аз тарафи истифодабаранда интиҳобгардида имконияти таҳлили маълумоти дохилшударо дошта бошад, то ки иттилооти андӯхташуда сари вақт таҳлили худро ёбанд.

Дар ҳоли ҳозир, ҷорисозии принципҳои банақшагирӣ дар амалияи хоҷагиҳои хонавода дар ду самт татбиқ мешавад: якум, назарияи содагардидаи банақшагирӣ ҷиҳати идоракунӣ ва банақшагирии молияи шахсӣ ташаккул меёбад; дуюм, барномасозии компютерӣ хеле бошиддат рушд карда, аз як тараф, барои банақшагирии автоматикии даромаду хароҷоти хонаводаҳо (барномаҳо оид ба банақшагирии воситаҳои буҷети оилавӣ), аз тарафи дигар, ҷиҳати арзёбӣ ва ҳисобкунии самаранокии маблағгузорӣ ба афзорҳои алоҳидаи молиявӣ (ҳисобкунакҳои қарзӣ, нафақавӣ, ипотекаӣ) ба роҳ монда мешавад.

Инкишофи назариявии равиши пешниҳодгардида нисбат ба низоми банақшагирӣ дар хоҷагиҳои хонавода дар оянда як системаи ягона ва ҷандири ҳисобҳо ва объектҳои банақшагириро дар сатҳи хоҷагиҳои хонавода ба вуҷуд меорад, ки бо афзорҳои собити барӯйхатгирии ҳисобҳо ва объектҳо зич алоқаманд буда, таъминоти бисёр босифати барномавии раванди автоматикӣ доранд.

Ҳамин тавр, дар бораи захираҳои молиявӣ ҳамчун ифодаи арзишии иқтидори молиявии зуҳуроти хоҷагидор сухан ронда, ҳаминро дарк намудан лозим аст, ки танҳо захираҳои молиявӣ бо фаҳмиши маъмулии онҳо ба ҳисобкуниҳо шомил намешаванд. Балки, инчунин, баҳои арзишии захираҳои моддӣ, қарздорӣ дебиторӣ ва ҳамзамон дороиҳои ғайригардонро низ ба ҳисоб мегиранд. Яъне, ҳамаи дороиҳои, ки дар фаъолияти хоҷагидорӣ иштирок мекунанд, восита ё захираи иқтидори молиявии хонаводаҳо ҳисоб карда мешаванд. Дар натиҷа, меъёри асосӣ ин имконияти бо пул ифода кардани арзиши захираҳо, инчунин иштироки ин дороиҳо дар фаъолияти хоҷагидорӣ субъект маҳсуб меёбад. Далелро ба назар гирифтани зарур аст, ки захираҳои молиявӣ дар намуди маблағҳои пулӣ ва баробарвазни онҳо омили ягонае нестанд, ки натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро ташаккул медиҳанд.

Ба андешаи мо, агар мо усули таҳлили муқоисавиро истифода бурда, хоҷагиҳои хонаводаро ҳамчун созмони тичоратӣ тасаввур намоем, чунин равиш имкон медиҳад, ки таркиб ва сохтори захираҳои молиявии хоҷагиҳои хонаводаро аниқ муайян намоем. Ҷиҳати ин мақсад таҷрибаи муҳаққиқони хориҷиро истифода бурдан мувофиқ аст, ки хоҷагии хонаводаро ҳамчун корхонаи тичоратӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. [2] Дар таҷрибаи ватанӣ дар айни замон ин равиш аз мадди назари муҳаққиқон дур мондааст.

Зимнан, ин ақидаи барои андешаҳои иқтисодии олами Ғарб нав нест. Ҳанӯз Гэри Беккер дар осори илмӣ худ қайд карда буд, ки рафтори инсонӣ бо рафтори дигар иштирокчиёни иқтисод монанд аст, чунки ба ҳадди ниҳоикунӣ (максимизатсия) натиҷа нигаронида шудааст. [1] Оре, хоҷагии хонавода кӯшиш мекунад, ки самаранокии иқтисодии фаъолияти худро таъмин намояд, ки ин дурустии андешаи моро оид ба истифодаи равиши мазкур собит месозад. Бар замми ин, молияи хонаводаҳо бо созмони тичоратӣ шабоҳати хеле наздик доранд. Чунончӣ, аксари муҳаққиқони соҳа роҳҳои ташаккули ҳисоботи молиявиро барои хонаводаҳо ҷустуҷӯ мекунанд, яъне тавозунро, ҳисобот оид ба даромад ва хароҷотро, инчунин, ҳисоботро оид ба ҳаракати

маблағҳои пулӣ суроғ менамоянд, ки ин худ гувоҳи шабоҳати хонавода бо созмони тичоратист. Дар натиҷа, барои хоҷагии хонавода мураттаб сохтани ҳисоботи молиявии зарурӣ имкон медиҳад, ки бе ягон мушкилӣ бузургии захираҳои молиявии онро муайян намоем.

Барои сохтани тавозун дороиҳо, уҳдадориҳо ва сарвати хоҷагии хонаводаро чудо менамоянд (ҷадвали 1). Дар айни ҳол ҷудокунӣ аз рӯйи моддаҳои дар намуди зерин тасвир кардан мумкин аст:

Ҷадвали 1.- Таркиб ва сохтори тавозуни хоҷагии хонавода

Дороиҳо	Уҳдадориҳо
Дороиҳои воқеӣ	1. Сарват
1. Дороиҳои моддӣ	Сармояи ибтидоӣ
Амволи манқул ва ғайриманқул	Воридоти ройгон
Захираҳои моддӣ	Пасандозҳои андӯхта (Фоида)
2. Дороиҳои молиявӣ	2. Уҳдадориҳо
Маблағҳои пулӣ	Қарздорӣ
Маблағгузориҳои молиявӣ	Дигар вомҳо
Дороиҳои ғайримоддӣ	
3. Сармояи инсонӣ	

Ҳарчанд таснифоти манзуршудаи дороиҳо ва уҳдадориҳо дар маҷмӯъ фаҳмоянд, боз ҳам шарҳи муфассалтареро меҷӯянд, зеро хусусиятҳои хоҷагии хонавода дар баъзе маврид бисёр нодир мебошанд. Чунончӣ, дороиҳои воқеӣ дар мавриди мазкур ҳамон бузургии дороиҳоеро мефаҳмонанд, ки дар қисмати якум ва дуҷуми дороиҳои тавозун нишон дода мешаванд. Аммо гурӯҳбандӣ дар дохил аз қоидаҳои банақшагирӣ фарқ мекунад, ки дар он дороиҳо ба гардону ғайригардон тақсим мешаванд, чунки меъёри асосӣ даврае мебошад, ки дар давоми он дороӣ дар раванди истеҳсолот иштирок мекунад. Ин чиз муҳим аст, ки на ҳамаи хонаводаҳо фаъолияти истеҳсолиро дар намуди хоҷагии шахсии ёрирасон ё дигар фаъолияти соҳибдорӣ ба роҳ мемонанд ва агар фарз кунем, ки ҳамин гуна фаъолиятро иҷро мекунад, боз ҳам бо итминони комил гуфта наметавонем, ки ин ё он дороӣ дар ҷойи дигаре ба ғайр аз ин истифода намешавад. Масалан, мошинаи ҷомашӯиро дар фаъолияти утоқи ҷомашӯии хусусӣ истифода бурдан ва дар вақтҳои ғайри он кор, барои эҳтиёҷоти худӣ низ ба кор бурдан мумкин аст.

Таснифоти манзургардида аз принсипи дигаре бармеояд, ки онро ҳамчун вақте фаҳмонидан мумкин аст, ки дар давоми он дороӣ метавонад ба маблағи пулӣ шакл бадал кунад. Дороиҳои физикӣ (ғайримолиявӣ), ки аз амволи манқул ва ғайриманқул, инчунин захираҳои моддӣ пардохтпазириашон паст иборат мебошанд, барои ба пул мубаддал гардидан муддати дуру дарозро тақозо мекунад. Дороиҳои молиявӣ аз маблағҳои пулӣ нақдӣ (ҳам бо пулӣ миллий ва ҳам бо асъори хориҷӣ), маблағҳо дар суратҳисобҳои ҷорӣ, амонатҳо, инчунин маблағгузориҳои молиявӣ иборат буда, метавонанд, ки дар як муддати нисбатан кӯтоҳ ба пул мубаддал гарданд.

Дороиҳои ғайримоддӣ диққати махсусро талаб мекунад. Банақшагирии анъанавии молиявӣ ин намуди дороиҳоро, яъне патентҳо, тамғаҳои тичоратӣ ва амсоли онро ба назар намегирад, чунки онҳоро ҳисоб кардан ва баҳогузорӣ намудан хеле мушкил аст. Аммо барои хоҷагии хонавода таъсири сармояи инсонӣ аҳамияти ҳалкунанда дошта метавонад. Сармояи инсонӣ ҳамчун дороиҳо метавонад, ки бузургии калони даромадҳои хоҷагии хонаводаро тавлид кунад. Хоҷагиҳои хонавода аз ҳам бо шумораи аъзоён ва ҷинси онҳо фарқ мекунад. Худи аъзоёни хоҷагии хонавода мумкин аст, ки сатҳи гуногуни таҳсилот, таҷрибаи кор, маҷмӯи мухталифи қобилиятҳои муфид ва вазъи тандурустӣ дошта бошанд. Якчанд тарзи ҳисоб кардани сармояи инсонӣ вучуд дорад, аммо ҳисобкунии босаводонаи ин намуди дороиҳо дар доираи банақшагирии молиявии хоҷагии хонавода хеле мушкил аст. Бинобар ин, муҳаққиқон ин масъаларо дар осори худ сарфи назар намудаанд.

Дар муқобили дороиҳо, уҳдадориҳои хоҷагии хонавода аз сарватҳо ва уҳдадориҳо иборат мебошанд. Уҳдадориҳо – ин бузургии қарзи асосии хоҷагии хонавода аз рӯйи қарзҳо ва вомҳои аллакай ҷалбгардида мебошанд. Сарватҳо дар ин маврид ҳамчун фарқияти байни дороиҳо ва уҳдадориҳо ҳисоб карда шуда, моҳиятан ба сармояи худӣ дар созмони тичоратӣ ҳаммаъност.

Аммо сарвати хоҷагии хонавода сохтори дохилии комилан дигар дорад, зеро ба пуррагӣ ба худӣ хоҷагии хонавода тааллуқ дошта, моликони беруниро надорад. Фарқияти байни даромадҳо ва хароҷоти қорӣ – пасандозҳо мебошанд, ки ба сарвати хоҷагии хонавода зам мегарданд. Ҳамин тавр, сарват гуфта, натиҷаи раванди пасандозкуниро дар ҳар як лаҳза фаҳмидан мумкин аст. Дар ин маврид, бандаки “молиявӣ”-ро ба ин сарват часпонида шарт нест, чунки аз рӯи таркиби худ сарвати хоҷагии хонавода метавонад, ки ҳам дороиҳои молиявӣ ва ҳам дороиҳои физикӣ дошта бошад.

Дар ин ҷо инчунин, воридоти ройгон аз дигар субъектҳои иқтисод низ вуҷуд дошта метавонанд. Бисёр вақт дигар хоҷагии хонавода дар чунин нақш баромад мекунад, масалан, ёрдами ройғони падару модар ба фарзандони мустақили худ. Аз дигар сӯ, ба ин гурӯҳ кумақпулиҳои давлатиро низ мансуб кардан мумкин аст, ки ҳам дар намуди пул ва ҳам дар намуди натуралӣ чудо мегарданд. Масалан, идропулиҳои таҳсилотӣ ё дорувориҳои ба шахси имтиёзнок ҷудошаванда. Як қисми ин кумақпулиҳоро дар доираи ҳисобот оид ба даромаду хароҷот, агар мустақиман бо ҷуброни зарар аз рӯи иҷрои фаъолияти иқтисодии хоҷагии хонавода марбут бошанд, ба ҳисоб гирифтани мумкин аст. Аммо дар мавридҳои дигар ин захираҳоро ҳамчун воридоти ройгон ба ҳисоб гирифтани дурусттар мешавад.

Ба ҳамин монанд дигар шаклҳои ҳисоботро сохтан мумкин аст. Ҳисобот оид ба даромад ва хароҷот шабеҳи ҳисобот оид ба натиҷаҳои молиявӣ дар созишҳои тижоратӣ буда, дар бораи даромадҳои хоҷагии хонавода ва хароҷоти он, инчунин, бузургии маҷмӯӣ, ки онро шартан натиҷаи молиявӣ номидан мумкин аст, иттилоъ медиҳад. Аммо дар мавридҳои боқимонда ин ҳисобот аз ҳисоботи корхонаи тижоратӣ фарқ мекунад, чунки гурӯҳбандии дохилии даромадҳо ва хароҷот тафовут дорад. Дар доираи даромадҳои хоҷагии хонавода метавон даромадҳои берунӣ (музди маош, ёрии иҷтимоӣ аз тарафи давлат, даромад аз истифодаи дороиҳои молиявии хоҷагии хонавода) ва даромадҳои дохилиро ҷудо кард, ки бо фаъолияти хоҷагидорӣ иқтисодӣ (пешбурди хоҷагии шахсии ёрирасон, иҷрои фаъолияти соҳибдорӣ) марбутанд. Хароҷотро дар навбати худ метавон чунин ҷудо кард:

- Хароҷоте, ки бо қонебгардонии талаботи аъзоёни хоҷагии хонавода марбут аст;
- Хароҷоте, ки бо фаъолияти дохилии истеҳсолӣ марбут аст;
- Хароҷоте, ки бо хизматрасонии сармояи қарзӣ марбут аст;

Аммо, мо бояд дарк намоем, ки чунин тақсими хароҷот баъоят шартӣ мебошад, чунки бисёр муайян кардан мушкул аст, ки кадом хароҷот ба кадом гурӯҳ мансуб мешавад (Мисоли дар боло зикршудаи мошинаи ҷомашӯиро ба хотир меорем).

Ҳисобот дар бораи ҳаракати маблағҳои хоҷагии хонавода амалан аз рӯи сохтори худ бо ҳисоботи корхонаи тижоратӣ як хел аст. Дар ин ҷо, агар хоҷагии хонавода дорои хоҷагии шахсии ёрирасон бошад ё ба фаъолияти соҳибдорӣ, сармоягузорӣ ва молиявӣ машғул бошад, пас фаъолияти амалиётро низ ҷудо намудан мумкин аст. Аз тарафи дигар, барои муайянкунии бузургии захираҳои молиявии хоҷагии хонавода ин ҳисобот истифода намешавад.

Ҳамин тавр, ҳисоботи молиявии ташаккулёфтаи хоҷагии хонавода барои арзёбии комили захираҳои молиявии он имконият фароҳам меорад. Бузургии арзиши захираҳои молиявӣ аз тамоми амволи хоҷагии хонавода иборат аст, ки дар шакли пул ифода ёфтаанд. Дар ин маврид оид ба мансубияти амволи манқул ва ғайриманқул ба захираи молиявӣ савол ба миён намеояд. Гузашта аз ин, даромадҳои хоҷагии хонавода ба таркиби бузургии арзиши захираҳои молиявӣ шомил карда намешаванд, зеро меъёри арзёбии самаранокии захираҳои молиявӣ маҳсуб мешаванд, ҳарчанд барои ин мақсад дар қиёс бо даромад ғайридои низоири истифода бурдан дурусттар аст.

Ҳамзамон, оид ба нақши уҳдадорӣ хоҷагии хонавода дар доираи таҳқиқи захираҳои молиявӣ алоҳида суҳан кардан бамаврид мебуд. Аз як сӯ, уҳдадорӣ мавҷудаи хоҷагии хонавода бояд бузургии захираҳои молиявии онро кам кунанд, чунки уҳдадорӣ бори гарон буда, як қисми амволро банд намуда, барои пурра ва ҳама тарафа истифода бурдани захираҳо имкон намедиханд. Аз сӯи дигар, уҳдадорӣ танҳо сарчашмае барои васеътар кардани фаъолияти хоҷагидорӣ хоҷагии хонавода мебошанд, ки натиҷааш – истифодаи оқилонаи захираҳои қарзӣ барои гирифтани манфиатҳои калонтаре имкон медиҳад.

Дар ин чо бояд дарк намуд, ки дар доираи захираҳои молиявӣ ҳадафи фаъолияти иҷрошаванда хеле муҳим аст. Аслан, ҳадаф воситаҳоро, яъне, бузургии захираҳоро муайян мекунад. Агар ҳадафи хоҷагии хонавода истифодаи захираҳои қарзиро дар назар дошта бошад, пас уҳдадорихо омили маҳдудкунанда буда наметавонанд. Аммо ин ҷанба вобаста ба шароит тағйир меёбад. Масалан, агар ҳадафи муҳаққиқ – озод кардани захираҳои қарзӣ берун аз марзи субъекти хоҷагидор бошад, пас уҳдадорихо аз ҳисобкунии бузургии захираи молиявӣ хориҷ карда мешаванд. Яъне вобаста ба муҳаққиқ ва аҳдофе, ки ӯ пайгирӣ мекунад, ин ҷанба дигаргун мешавад.

Ба таҷрибаи қаблан тавсифшудаи муайян кардани захираҳои молиявии хонаводаҳо, ки муаллифони дигар пешниҳод кардаанд, рӯй карда, фарқиятҳои назаррасро дар фаҳмиши ин масъала метавон қайд кард. Сабаби ин набудани тавсифи хоҷагии хонавода ҳамчун иштирокчиҳои комилхукуки муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Таҷрибаи муаллифони қаблан пешниҳодшуда аз принсипи истеъмоли бармеояд, яъне барои муаллифон пеш аз ҳама муҳим аст, ки хоҷагии хонавода ба субъектҳои дигар чӣ медиҳад. Дар ин ҳолат, пеш аз ҳама, дар бораи потенциали сармоягузорӣ, қарзӣ, истеъмоли ва андозӣ сухан меравад. Яъне ба истилоҳ якдигарро ивазкунии мафҳумҳо сурат мегирад. Захираи молиявӣ хусусияти тамоман дигаргун дорад, ҳарчанд албатта, он ҳамаи унсурҳои дар боло номбаршударо дар бар мегирад.

Усули таҳлили муқоисавии хоҷагии хонавода бо созмони тичоратӣ имкон медиҳад, ки дарки захираҳои молиявии хоҷагии хонавода ба таври назаррас дуруст карда шавад ва инчунин захираҳои пинҳон барои омӯзиши минбаъдаи ин масъала ошкор карда шаванд.

Нишондиҳандаи сатҳи камбизоатӣ шурӯъ аз соли 1990 ба андозаи даромади якрӯзаи на камтар аз 1 доллари ИМА дар сатҳи ҷаҳонӣ қабулгардида, дар соли 2005 ба андозаи 1,25 ва дар соли 2018 ба андозаи 1,90 доллари ИМА аз рӯи баробарии қобилияти харидорӣ дар як рӯз боло бурда шуд. Албатта ин нишондиҳанда пурра тамоми паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҷомеаҳо вобаста ба гуногун будани сатҳи рушд дар миёни кишварҳои дунё фаро гирифта наметавонад. Аз ин рӯ Бонки Ҷаҳонӣ барои кишварҳои дорои даромади сатҳи миёна ду ва зиёда нишондиҳандаҳои сатҳи камбизоатиро (3,2 ва 5,5 дол. ИМА) муқаррар кардааст. Ҳамаи ин нишондиҳандаҳо ба камбизоатии мутлақ ё камбизоатии бо роҳи монетарӣ андозашаванда мансуб буда, дар асл бошад, камбизоатӣ ба мисли дилхоҳ раванди иҷтимоию иқтисодӣ бисёрҷенака аст. Ҳамаи равишҳои монетарӣ барои муайян намудани сатҳи камбизоатӣ дар бехтарин маврид танҳо тасаввуроти ғайримустақимро дар бораи некуаҳволии аҳоли медиҳанд, бинобар сабаб, дар солҳои мухталиф аз тарафи олимону муҳаққиқони сатҳи гуногун воқеӣ будани ин нишондиҳанда таҳти шубҳа қарор гирифтааст. Чунки чорчӯбаи пулии камбизоатӣ нишондиҳандаҳои зиёди дигари он – сатҳи истеъмоли асосӣ, норасоии имкониятҳо, камбизоатии бисёрҷенака, дастрасӣ ба хизматрасонии коммуналӣ, тандурустӣ, таҳсилот ва амсоли онро фаро гирифта наметавонад. Бинобар ин, зимни муайян кардани камбизоатӣ, маъмулан онро ба ду намуд – камбизоатии мутлақ ва камбизоатии нисбӣ ҷудо мекунанд. Сарфи назар аз тафовути байни ин назариёт, ҳар кадоме аз онҳо ин ё он ҷанбаи некуаҳволии аҳолиро ба назар гирифта, иддао мекунад, ки маҳз ҳамон ҷанба барои муайян кардани сатҳи камбизоатӣ ҳалкунанда мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба сабабҳои ба ҳамагон маълуми ҷанги таҳмиلى ва оқибатҳои фалокатбори он, сатҳи камбизоатӣ дар қиёс бо кишварҳои фазои пасошӯравӣ яке аз баландтаринҳо буд. Ҳушбахтона баъд аз ворид шудан ба марҳилаи рушди устувор, марҳила ба марҳила, зина ба зина ин нишондиҳанда поён рафта, бо эътирофи ниҳодҳои байналхалқӣ, аз ҷумла, Бонки Ҷаҳонӣ, танҳо дар давоми солҳои 2003-2009, аз 72 дарсад то ба сатҳи 47 дарсади аҳоли коҳиш ёфт. Ҳамин тамоюли мусбӣ дар солҳои минбаъда низ нигоҳ дошта шуда, дар соли 2024, ин нишондиҳанда то ба андозаи 21% поин бурда шуд. Бояд қайд кард, ки вобаста ба мавсимӣ будани даромади хонаводаҳои кишвар, ки бо кишоварзӣ марбут аст, сатҳи камбизоатӣ низ пасту баланд шудан мегирад.

Дар СМР-2030 барои амалисозии яке аз се вазифаи асосӣ: - ноил шудан ба сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои сегменти миёна бо даромади миёнаи муқоисашаванда анҷом додани тадбирҳои зерин ба нақша гирифта шудааст:

- нигоҳ доштани суръати устувори рушди иқтисодӣ ҳамасола дар сатҳи 7-8%;
- 3 маротиба ва аз ин зиёд афзоиш додани ММД-и кишвар;

- 2,5 маротиба афзоиш додани сатҳи нишондиҳандаи ММД ба ҳар нафар аҳоли;
- зиёда аз 2 маротиба паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва аз байн бурдани факри шадид;

[12,11]

Хулоса, бо истифода аз усулҳои методологии баҳисобирии муҳосибӣ молияи хоҷагиҳои хонаводаро тафриқабандӣ намуда, стратегияи банақшагирии даромадҳо ва хароҷоти хонаводаро пешниҳод намудем. Стратегияи мазкур дар заминаи усули машҳури идоракунии бучети хонавода – усули чор лифофа таҳия гардида, дар ҳолати истифода бурдани он, ҳатман пасандоз гардидани як қисми муайяни даромади хоҷагиҳои хонаводаҳо кафолат дода мешавад.

Адабиёт

1. Becker G.S. The Economic Approach to Human Behavior // Chicago: The University of Chicago Press. 1976. 320 p. – P.5.
2. Guiso L., Sodini P. Household Finance: An Emerging Field // Handbook of the Economics of Finance. 2013. pp. 1397–1532. ; Samphantharak K., Townsend R.M. House-hold as Corporate Firm: An Analysis of Household Finance Using Integrated Household Survey and Corporate Financial Accounting // N.Y.: Cambridge University Press. 2009. 199 p.
3. World Economic Outlook October 2007: Globalization and Inequality. — International Monetary Fund, 2007.
4. Бобомуродов, Б. Э. Захираҳои молиявии хонаводаҳо ҳамчун омили рушди устувор / Б. Э. Бобомуродов. / – Душанбе : Образовательное учреждение "Таджикский государственный финансово-экономический университет", 2022. – 167 p. – EDN YTZZWK.
5. Греков И. Е., Садков В. Г. О необходимости оценки среднего уровня благосостояния с учётом неравномерности распределения населения по доходам // Известия ОрелГТУ. Серия «Экономика, управление, право». - 2005. - № 2. - С. 35-46.
6. Ефимова Е. Г. Экономическая теория. — М.: [Изд-во МГИУ](#), 2007. — 198 с. — [ISBN 978-5-2760-1011-3](#).
7. Осипова Т.Ю. Система финансового планирования в домашних хозяйствах // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – №359. – С. 151–155 (0,25 п.л.)
8. Покудов А. В. Личные финансы-2. Секреты управления и индивидуальный финансовый план. М.: ЭКСМО, 2007. –С37-39.
9. Пятенко С. В., Сапрыкина Т. Ю. Как управлять личными деньгами. Не думая – не разбогатеешь. СПб: Питер, 2008. – С.31.
10. Савенок В. С. Личные финансы. Самоучитель. СПб: Питер, 2008. –С.29.
11. Саъдӣ Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: “Адиб”, 2015. –С.88
12. Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. <http://mmk.tj/>–С.11-12.
13. Шерназаров А.Ш. ва дигарон. Назарияи ҳисобирии бухгалтерӣ.-Душанбе, 2003.-С.18-23.
14. Эрдман Г. В. Инвестируй и богатей. М.: FullFreedom, 2010.
15. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – P. 375-382.

ХУСУСИЯТҲОИ МЕТОДОЛОГИИ АУДИТИ БЕРУНАИ МУСТАҚИЛИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саидов Рачабали Назифович - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи. Нахимова 64/14. Тел: (+992) 787-03-87-87; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

Дар мақолаи илмӣ методологияи аудити берунаи мустақили давлатӣ таҳқиқ шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки аудити мустақили давлатӣ бо мақсади арзёбии мутобиқати ғайриқонунии объектҳои аудит бо меъёрҳои қонун, қоида, созишномаҳои дахлдор, инчунин принсипҳои идоракунии молияи давлатӣ гузаронда мешавад, ки тартиби амалӣ намудани онро стандартҳои аудити мутобиқати Палатаи ҳисоб муқаррар менамояд. Қайд карда мешавад, ки нақшаҳои стратегӣ ва солонаи аудит аз ҷониби аъзои ҳайати мушовара ва сардори раёсати мустақил таҳия мегардад.

Калидвожаҳо: аудити давлатӣ, аудити молиявӣ, аудити самаранокӣ, нақшаи стратегӣ, методологияи аудити давлатӣ, воситаҳои буҷетӣ.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВНЕШНЕГО АУДИТА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидов Раджабали Назифович - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: (+992) 787-03-87-87; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

В научной статье рассматривается методология независимого внешнего государственного аудита. Автор отмечает, что независимый государственный аудит проводится в целях оценки соответствия деятельности аудируемого субъекта нормам законодательства, нормативным актам, соответствующим договорам, а также принципам управления государственными финансами, порядок его проведения установлен стандартом аудита соответствия Счетной палаты. Отмечается, что стратегические и годовые планы аудита разрабатываются членами совета директоров и руководителем независимого совета.

Ключевые слова: государственный аудит, финансовый аудит, аудит эффективности, стратегический план, методология государственного аудита, бюджетные средства.

METHODOLOGICAL FEATURES OF INDEPENDENT STATE EXTERNAL AUDIT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Saidov Rajabali Nazifovich - candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik state finances-economy university. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Tel: (+992) 787-03-87-87; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

This research article examines the methodology of independent external state audit. The author notes that independent state audits are conducted to assess the compliance of the audited entity with legislation, regulations, relevant contracts, and public financial management principles. The procedure for conducting independent state audits is established by the Accounts Chamber's compliance audit standard. Strategic and annual audit plans are developed by board members and the head of the independent board.

Key words: state audit, financial audit, performance audit, strategic plan, state audit methodology, budgetary funds.

Воқеан, методологияи аудити бахши давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон давоми солҳои соҳибистиклолӣ, аз ҷумла понздаҳсолаи охир дар сатҳи зарурӣ тақмил дода шудааст. Қабули қонунҳо, қарорҳои стандартҳои миллий ва қабули стандартҳои байналмилалӣ, андушти таҷрибаи мақомоти ваколатдори аудити бахши давлатӣ имконият дод, то унсурҳои методологияи аудити берунаи мустақили давлатӣ дар кишвар устувор гардад.

Тибқи қонунгузори амалкунандаи аудити баҳши давлатӣ фаъолияти аудити берунаи мустақили давлатӣ ба принципҳои зерин асос меёбад: қонуният; мустақилият; масъулиятнокӣ; дастҷамбӣ; бегаразӣ, эътимодноки ва поквичдонӣ; махфият; шаффофият дар доираи муқаррароти қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон; риояи стандартҳои аудит; риояи одоби касбӣ ва одоби хизматчи давлатӣ.

Дар амалияи имрӯзаи аудити давлатӣ мустақилияти фаъолият бо роҳҳои зерин таъмин карда мешавад: а) амалӣ намудани фаъолияти мустақилона мутобиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалии аудит; б) интиҳоби мустақилонаи объекти аудит зимни банақшагирӣ ва новобаста ба сохторҳои дигари давлатӣ ва шахсони мансабдор гузарондани аудит; в) интиҳоби мустақилонаи мавзӯ, тарзу усули амалисозӣ ва муҳлати аудит, инчунин шакли пешниҳоди ҳисобот; г) надодани тавзеҳот дар хусуси моҳияти аудити амалишаванда ба объекти аудит, ба истиснои ҳолатҳои пешбинишудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон [2].

Аудити молиявӣ аз ҷониби мақомоти аудити баҳши давлатӣ гузаронидашаванда равиши методиро дар бар мегирад, ки бо мақсади арзёбии эътимодноки маълумот ва амалиётҳои молиявӣ хоҷагидорӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, мутобикати онҳо ба стандартҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ гузаронда мешавад, ки аз натиҷаи он ҳисобот ва хулоса таҳия гардида, барои бартараф кардани қоидавайронкуниҳои молиявӣ муайянгардида ба объекти аудит тавсия ирсол карда мешавад. Ҳамчун қоида, тартиби гузарондани аудити молиявиро стандарти аудити молиявӣ Палатаи ҳисоб муқаррар менамояд.

Методологияи аудити мутобикат равишро дар бар мегирад, ки бо мақсади арзёбии мутобикати фаъолияти объекти аудит бо меъёрҳои қонун, қоида, созишномаҳои дахлдор, инчунин принципҳои идоракунии молияи давлатӣ гузаронда мешавад, ки тартиби амалӣ намудани онро стандарти аудити мутобикати Палатаи ҳисоб муқаррар менамояд.

Аудити самаранокӣ бо мақсади беҳтар намудани сифати ҷа раёни идоракунии воситаҳои бучети давлатӣ ва захираҳои давлатӣ дар асоси пешниҳоди маълумоти пурра, саҳеҳ ва бегаразона оид ба сарфаноки, маҳсулноки ва натиҷанок будани фаъолияти корхона, муассиса ва ташкилотҳои дигар гузаронда мешавад, ки тартиби амалӣ намудани онро стандарти аудити самаранокӣ Палатаи ҳисоб муқаррар менамояд.

Аз натиҷаи аудити самаранокӣ оид ба масъалаҳои самаранокӣ иқтисод, молия, фаъолияти объекти аудит, инчунин тақлифҳо оид ба тақмили қонун дар бораи бучети давлатӣ ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон хулоса таҳия ва пешниҳод карда мешавад.

Вазифаҳои асосии аудити самаранокӣ: - муайян намудани сабабҳои истифодаи ғайрисамаранокӣ маблағ ва захираҳои давлатӣ аз тарафи гирандагону истифодабарандагони онҳо; - таҳлил, таҳлил ва муайян намудани самаранокӣ фаъолияти объекти аудит дар самти муайян; - ташаққули таркиб, муайян намудани тавсияҳо барои беҳтар кардани самаранокӣ фаъолияти объекти аудит ва фаъолияти аудити дохилӣ дар баҳши давлатӣ; - пешниҳоди хулоса ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои баҳодиҳӣ ба натиҷанокӣ қарорҳо оид ба танзими раванди иҷрои бучети давлатӣ; - таъмини мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо маълумот ва тавсияҳо оид ба афзун намудани самарани истифодаи захираҳо.

Палатаи ҳисоб аз натиҷаи аудити берунаи мустақили давлатӣ оид ба мутобикати фаъолияти идоракунии молиявӣ, амалиётӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ объекти аудит хулосаи мусбат бо қайди шартҳо ва дар ҳолати номутобикати онҳо ва муайян гардидани қоидавайронкуниҳои молиявӣ, хулосаи манфӣ медиҳад.

Палатаи ҳисоб дар сурати ғайриимкон гаштани ҷамъоварии далелҳои кофӣ, аз додани хулоса даст кашида, гузарондани аудитро қатъ мекунад ва вобаста ба ҳолати мазкур маълумоти дақиқ ва муфассалро ба мақоми болоии объекти аудит, аз ҷумла ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамояд.

Палатаи ҳисоб кори худро мутобиқи самтҳои асосии фаъолият, нақшаи солона, нақшаҳои қорӣ барои таъмини иҷрои вазифаҳои Палатаи ҳисоб бо назардошти дастури супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дарҳости Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон, ташкил менамояд. Татбиқи нақша бо пайдарҳамии арзёбии натиҷаҳои аудитҳои молиявӣ, мутобиқат ва самаранокӣ амалӣ карда мешавад.

Палатаи ҳисоб нақшаи сесолаи стратегии аудитро тартиб медиҳад, ки дар он аудити дар ин давра гузарондашаванда барои ҳар сол ва захираҳои инсонӣ барои иҷрои корҳои нақшавӣ муфассал дарҷ карда мешаванд. Нақшаи аудити стратегӣ ҳар сол таҷдид карда мешавад.

Нақшаи стратегӣ вақти ҷудошударо барои корҳои иловагии аудиторӣ дар бар мегирад, ки зимни таҳияи нақша пешбинӣ нашудаанд. Нақшаҳои солонаи аудит бошад, аз нақшаи стратегии аудит дар қисмате, ки дар ҷараёни аудити ҳисоботи молиявии солона дар давоми соли ҷорӣ гузаронда мешавад, иборат мебошанд [4, с.59].

Палатаи ҳисоб нақшаи умумии ҷорабиниҳои аудиториро барои соли оянда (нақшаи солона) таҳия менамояд, ки дар он объекти аудит (зерсохторҳои объект), намудҳои ғайриқонунии он, мавзӯ, мақсад ва давраи аудит, инчунин муҳлати гузарондани аудит нишон дода мешаванд.

Нақшаҳои стратегӣ ва солонаи аудит аз ҷониби аъзои ҳайати мушовара ва сардори раёсати мустақил таҳия гардида, аз ҷониби ҳайати мушовараи Палатаи ҳисоб тасдиқ карда мешаванд.

Палатаи ҳисоб ҳуқуқ дорад бо супориши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дарҳости мақомоти қонунгузор ё иҷроия, инчунин бо қарори асосноки мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар доираи парвандаи ҷиноятӣ оғозгардида ва таъйиноти суд ҷорабиниҳои ғайринақшавӣ гузаронад.

Методологияи аудити давлатӣ унсурҳои зеринро дар бар мегирад, ки онҳо марҳилаҳои зеринро амалӣ менамояд: а) омодагӣ ба ҷорабиниҳои аудиторӣ; б) гузарондани ҷорабиниҳои аудиторӣ дар объекти аудит; в) омода намудани ҳисобот, хулоса ва тавсия аз натиҷаи аудит [3, с.73].

Палатаи ҳисоб сифати ҷорабиниҳои аудиторӣ, инчунин татбиқи натиҷаҳои аудит ва тавсияҳоро ҷиҳати бартараф намудани камбудҳои муайянгардида назорат менамояд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми муайян намудани мавзӯ ва намуди ҷорабиниҳои аудиторӣ, ки дар асоси баҳодиҳӣ амалӣ мешавад, Палатаи ҳисоб меёриҳои зеринро ба инобат мегирад: а) муҳимияти мавзӯи ҷорабиниҳои аудиторӣ; б) дараҷаи хавф, ки ба ғайриқонунии объект хос аст; в) муҳлати аз лаҳзаи анҷом ёфтани ҷорабиниҳои қаблӣ гузашта; г) ҳаҷми воқиъаҳои бучетии ба объекти аудит ё барномаи мазкур ҷудогардида; ғ) камбудҳои дар низомии идоракунии дохилӣ, ки дар ҷараёни аудити қаблӣ аз ҷониби Палатаи ҳисоб ё мақомоти назоратии дигар муайян карда шудаанд. Барои ҳар як ҷорабиниҳои аудиторӣ барнома таҳия ва тасдиқ гардида, дар асоси фармоиши раиси Палатаи ҳисоб оид ба гузарондани аудит ва дар муҳлати муайянгардида амалӣ карда мешавад.

Адабиёт

1. Давлатзода Д.А. [Способы повышения эффективности осуществления государственного аудита в Республике Таджикистан](#) / Д.А. Давлатзода // [Управленческий учет](#). – 2023. – № 3. – С. 233-240.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Тоҷикистон».- ш. Душанбе, 22 июни соли 2023, № 1977. – [Манбаи электронӣ].– Ҳолати дастрасӣ: <http://sai.tj> (санаи мурочиат: 11.03.2025 с.)

3. Низомов С.Ф., Зокирова Ф.Дж., Давлатзода Д.А. Развитие государственного аудита в условиях цифровизации экономики: теория и практика / Монография // С.Ф. Низомов, Ф.Дж. Зокирова, Д.А. Давлатзода. – Душанбе. «Матбааи ДМТ». – 2022. – 159 с.

4. Саидов Р.Н. Афзалиятҳои ҳамкории воқидҳои аудити дохилии ташкилотҳои бахши давлатӣ бо мақоми олии аудити давлатӣ / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 3 (42). С.58-65.

5. Саидов, Р.Н. Ташаккул ва тақмили асосҳои рушди аудити технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 1. – Р. 110-119.

ВАЗЪИ ТАШАККУЛЁБИИ ТАРКИБИ ВОРИДОТИ АНДОЗ АЗ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Баротов Амирхон Холмирзоевич – н.и.и., муаллими калон, мудири кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш.Душанбе, н.Сино, м. Навбаҳор 2, бинои Б, Телефон: 918-35-55-73. E-mail: amirkhon.barotov@mail.ru

Дар мақола вазъи ташаккулёбии иқтисодиёт, механизми ҳавасманд гардонии соҳаи воқеии иқтисодиёт, афзоиши шумораи соҳибкорони қонунаи фаъолияткунанда, таҳлили нишондиҳандаҳои ММД, воридоти андоз, дефитсит (профитсит), гаронии андоз, принципҳои пардохт ва меъёрҳои андозҳои алоҳида нишон дода шуда, дар ин замина имкониятҳои афзун гардонидани рушди фаъолияти соҳибкории хурду миёна, роҳҳои ҳавасмандгардонии соҳибкорон ва муфидгардонии андозҳо дастгирии соҳибкорони соҳавӣ ва ғайи гардидани буҷет нигаронида шуда, таҳия гардидаанд.

Калидвожаҳо: Ташаккули иқтисодиёт, ташаккули иқтисодии андозӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, низоми андоз, воридоти андоз, даромади буҷет, гаронии андоз.

СОСТОЯНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОСТАВА НАЛОГОВЫХ ДОХОДОВ ОТ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Баротов Амирхон Холмирзоевич – к.э.н, старший преподаватель, заведующий кафедрой аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Душанбе, р-н Сино, ул. Навбахор 2, корпус Б. Телефон: 918-35-55-73. E-mail: amirkhon.barotov@mail.ru

В статье показаны состояние экономического развития, механизм стимулирования реального сектора экономики, рост числа легально действующих предпринимателей, проведён анализ показателей ВВП, налоговых поступлений, дефицита (профицита), налоговой нагрузки, принципов уплаты и ставок отдельных налогов, и на этой основе разработаны возможности для повышения развития малого и среднего бизнеса, пути стимулирования предпринимателей и повышения полезности налогов, направленных на поддержку отраслевых предпринимателей и пополнение бюджета.

Ключевые слова: Экономическое развитие, формирование налогового потенциала, предпринимательская деятельность, налоговая система, налоговые поступления, доходы бюджета, налоговая нагрузка.

THE STATE OF FORMATION OF THE COMPOSITION OF TAX REVENUES FROM ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Barotov Amirkhon Kholmirezovich – c.e.s., senior lecturer, head of the audit and revision department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Dushanbe, Sino district, Navbahor 2, building B, Phone: 918-35-55-73. E-mail: amirkhon.barotov@mail.ru

The article shows the state of economic development, the mechanism for stimulating the real sector of the economy, the increase in the number of legally operating entrepreneurs, an analysis of GDP indicators, tax revenues, deficit (surplus), tax burden, payment principles and rates of individual taxes, and on this basis, opportunities for increasing the development of small and medium-sized businesses, ways to stimulate entrepreneurs and make taxes more useful, aimed at supporting sectoral entrepreneurs and enriching the budget, are developed.

Keywords: Economic development, tax capacity formation, entrepreneurial activity, tax system, tax revenue, budget revenue, tax burden.

Ташаккули иқтисодиёти шакли нав ва татбиқи ислоҳоти сохторӣ, ки барои беҳтар кардани сифати зиндагии аҳоли дар шароити иқтисоди бозорӣ дар солҳои охир мусоидат кардааст, арзёбии иқтисодии захирахоро барои ноил шудан ба мақсадҳои ба миён гузошташуда тақозо менамояд. Нишондиҳандаи муҳимме, ки дастгирии молиявӣ ва нақши давлатро дар

иктисодиёт ва дар робита бо ҳамкориҳои давлат ва соҳибкорӣ инъикос менамояд, ин гаронии андоз ва самаранокии хароҷоти давлатӣ мебошад.

Қараёни андозбандӣ бо пайдоиши низоми давлатдорӣ дар таърихи инсоният алоқаманд аст, ки то давраи ҳозира 4 марҳилаи таҳаввулро аз сар гузаронидааст [3, с.10]. Дар назарияи намояндаи ғайри ин давра профессор Артур Лаффер, андоз ҳамчун механизми ҳавасмандгардонии соҳаи воқеии иқтисодиёт инъикос гардидааст. Нуқтаи асосӣ дар ин назария камкардани миқдори андозҳо ва афзоиши воридоти онҳо ба буҷет мебошад, ки дар доираи ақидаи худ, А. Лаффер вобастагии даромадҳои буҷетро аз дараҷаи миқдори андозҳо ба тариқи математикӣ ва кашфи графикӣ самарани А. Лаффер нишон додааст. Ба ақидаи мо мавриди истифода қарор додани қарҳатаи Лаффер барои андозбандии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар низоми андоз мувофиқи мақсад буда, бо камкардани меъёрҳо, манбаи андоз дар ниҳоят зиёд мешавад ва дар муҳити андозбандӣ шумораи соҳибкории қонуни ғайриқонуни афзоиш ёфта, субъектони хоҷагидори зиёд мешавад.

Солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ислоҳоти гуногунҷабҳаи андоз гузаронида шуда, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, алалхусус Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардид, ки он аз соли 2020 инҷониб таҷдиди назар карда шуда, аз 1 январи соли 2022 мавриди истифода қарор гирифтааст. Зимнан зикр мегардад, ки ислоҳоти мазкур асосан ба содагардонии низоми андоз ва камкардани гаронии андоз ба субъектҳои хоҷагидор ҳам аз ҳисоби камкардани теъдод ва меъёрҳои андоз, ҳам тағйир додани қоидаҳои ҳисоб ва пардохти андозҳо, инчунин баланд бардоштани самаранокии маъмуригардонии андоз равона карда шудааст.

Дар солҳои 2015-2023 буҷети ҷумҳурӣ аз рӯйи таносуби нишондиҳандаҳои таркибии худ, аз ҷумла ММД, воридоти андоз, таносуби даромад ва хароҷоти буҷет, инчунин гаронии андоз майли зеринро гирифтааст (нигар ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. – Динамикаи нишондиҳандаҳои ММД, воридоти андоз, дефицит (профитсит) ва гаронии андоз барои солҳои 2015-2023

Солҳо Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
ММД, млн сомонӣ	50977,8	54790,3	64434,3	71059,8	83958,3	83958,3	101076,3	115739,4	130791,5
Воридоти андоз, млн сомонӣ	10613,4	11188,4	13099,7	14564,9	15775,4	15366,5	19669,6	21824,2	25769,1
Дефицит (профитсит)-и буҷет, млн сомонӣ	309,1	110,9	-2308,7	-261,9	-337,2	252,5	711,1	717,9	868,6
Гаронии андоз, %	20,8	20,4	20,3	20,5	18,8	18,3	19,5	18,9	19,7

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморий. – Душанбе, 2020. - С. 445-461; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморий. – Душанбе, 2023. - С. 214, 363-39; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморий. – Душанбе, 2024- С. 214, 367-398.

Пеш аз ҳама, қайд кардан ба маврид аст, ки дар давраи таҳлилӣ номувозинатии даромад ва хароҷоти буҷет ба амал омада, зарурати омӯзиш ва таҳқиқро ба миён меорад. Тибқи маълумоти ҷадвали 1 нишондиҳандаҳои ММД, воридоти андоз, дефицит (профитсит) ва гаронии андоз ба тариқи тафриқавӣ майл пайдо кардаанд. Аз ҷумла солҳои 2017-2019 норасоии қисми даромади буҷет ва солҳои 2015, 2020-2023 таносуби мазкур майли мусбатро гирифтааст. Яъне дар солҳои таҳлилӣ бо дарназардошти омилҳои дохила ва беруна ташаккулёбии даромад ва хароҷоти буҷети давлатӣ ба амал омада, бо вучуди бухронҳои молиявӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аз ҳисоби дар амал татбиқ намудани ҳадафҳои барномавӣ ва стратегияи кишвар, инчунин тақвият ёфтани низоми андози миллий дар фазои муносибатҳои иқтисодӣ беруна дар маҷмӯъ майли мусбат гирифтааст. Тибқи талаботи ҷойдошта дар шароити муосир, алалхусус бо дарназардошти рақамикунории равандҳои иқтисодӣ миллий зарурати мутобиқгардонии низоми амалкунандаи андози миллий бо роҳандозии талаботи созмонҳои бонуфузи

байнидавлатӣ ба миён омадааст. Дар ин ҳолат, заминаи муфиди рушди иқтисод шуғли пурмаҳсул, дастгирии соҳибкорони соҳавӣ ва ғанӣ гардидани бучет ба шумор меравад.

Ҳамин тавр, дар рафти ислоҳоти андози миллий, чӣ тавре аз маълумоти ҷадвали 1 бармеояд, гаронии андоз майли тафриқавӣ пайдо карда, дар маҷмӯъ кам гардидааст. Ба назари мо, чунин майл асосан аз ҳисоби татбиқ ёфтани ислоҳоти андозӣ мебошад. Ҳамзамон, ҳолати мазкур ҳамчун таҳкурсии пуриқтидор барои рушди соҳаҳои истеҳсолию ғайристеҳсолӣ ва зиёд гардидани гардиши бучети мамлакат ҳисобидан мумкин аст. Ба ақидаи мо, дар ин замина имкониятҳо барои диверсификасияи иқтисодиёт ва фароҳам омадани шароити амалкарди бозори молу маҳсулот дар кишвар, ҳавасмандгардонии субъектони хоҷагидорӣ, афзоиши иқтидори содиротӣ ва баланд гардидани нуфузи кишвар дар доираи муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Дар ин асно метавон гуфт, ки низоми андоз дар марҳилаҳои ислоҳотӣ ба унвони як абзори таъсирбахши амалнамояндаи буча ба шумор рафта, фурсатҳоеро дар худ ҷой додааст, ки равобити иқтисоди миллии кишвар рақобатпазир шуда, дар ниҳояти қор, ин ба рушди иқтисоди миллий боис мегардад. Ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки яке аз унсuri низоми нави андозбандӣ, ин пеш гирифтани роҳҳои ҳавасмандгардонии соҳибкорон ва муфидгардонии андозҳо мебошад. Чунки баъзе аз намудҳои андоз, ба монанди ААИ ва андози иҷтимоӣ барои субъектҳои соҳибкории андозсупор гарон ба ҳисоб мерафт. Илова ба ин, кӯшиши давлат аз он бармеомад, ки низоми андоз ба тартиб дароварда шавад, чунки ҳолатҳои бо пуррагӣ фаро нагирифтани пардохтҳои андозӣ, вусъат надоштани мубодилаи мол, сатҳи нокифояи иҷрои қонунгузории андоз аз ҳисоби бо пуррагӣ татбиқ нагардидани имтиёзҳо ва сабукиҳои андозӣ эҳсос мегардид.

Дар робита ба давраҳои ислоҳоти андоз, ки аз соли 2000 оғоз шуда буд, ҳам ба ҷанбаҳои институтсионалии равобити байни андозсупорандагон ва давлат ва ҳам ба принципҳои пардохт ва меёриҳои андозҳои алоҳида таъсир расонид. Аз ҷумла дар солҳои 2012-2021 замина барои дар оянда беҳтар кардани низоми андозбандӣ гузошта шуда, шароити мусоиди ташкилию ҳуқуқӣ ба миён омад. Чунинчӣ, барои таҳлили муқоисавии самтҳои асосии сиёсати андозӣ муқаррароти Кодекси андози нав ва пештара мавриди баррасӣ қарор гирифт. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав аз 23.12.2021, №1844 қабул гардида, аз 2 қисм, 15 фасл, 57 боб, 399 модда ва 7 номгуӣ андоз иборат мебошад. Чунин тағйироти меёрию ҳуқуқӣ муҳити андозбандиро аз ҳисоби муфид гардонидани меёриҳо ва асоснок гардидани заминаи андозбандӣ барои тамоми соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайристеҳсолӣ майли мусбат медиҳад, ки инро дар мисоли андоз аз даромад, ААИ, андози аксизӣ, андоз барои сарватҳои табиӣ ва андози иҷтимоӣ дидан мумкин аст.

Тибқи муқаррароти Кодекси нави андоз нишондиҳандаҳои таркибии андоз аз даромади шахсони воқеӣ, аз қабилӣ тарҳи шахсӣ аз 60 сомонӣ то ба 128 сомонӣ соли 2023 ва ҳоло ин тарҳи шахсӣ 144 сомонӣ, меёри андоз - 12% ва даромади воқеии ғайрирезидентӣ аз 25% то 20% сабуқӣ ба амал овард. Аз муқоисаи нишондиҳандаҳои мазкур чунин бармеояд, ки майли шахсони воқеии андозсупоранда ҳавасмандии фаъолияти онҳоро ифода мекунад.

Дар мавриди ААИ, тибқи муқаррароти Кодекси нави андоз чунин тамоиле ба назар мерасад, ки сол ба сол кам гардидани меёри ААИ, яъне аз 18%-и соли 2021 то ба 13% барои соли 2027 муайян шудааст. Бо ҳамин мазмун, дигар намуди андозҳо низ тавре аз рӯйи нишондиҳандаҳои таркибии худ тағйир ёфтаанд, ки онҳо тамоили умумиро барои таъмини ҳавасмандии субъектҳои соҳибкорӣ, васеъ шудани истеҳсоли молҳои ватанӣ, афзоиши ҷойҳои корӣ дошта, дар ниҳоят, ҳамаи ин шароити баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардуми минтақаро аз ҳисоби беҳтар кардани таркиби иқтидори андозӣ ифода мекунад.

Дар маҷмӯъ, сатҳи гаронии андоз дар давраи таҳлилий дар иқтисоди миллий, ки ҳамчун таносуби андозҳои пардохташуда ба ММД муайян карда шуда, ба ҳисоби миёна сатҳи 19,5%-ро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки нишондиҳандаи мазкур дар робита ба таҷрибаи умумиҷаҳонӣ меёри кам буда, аз пурсамар гардондани сиёсати андоз бармеояд. Ҳамин тариқ, чунин меёр дар шароити татбиқи чорабиниҳои зиддибухронӣ ва таъсири мусбати ислоҳоти андозӣ ташаккул ёфт.

Чорабиниҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва меёриҳои қабулгардида барои ташаккул додани бучети

давлатӣ мақоми устувор дошта метавонад. Бинобар маълумоти расмӣ, дар соли 2023 ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ 43903,4 млн сомони рошкӣ дод, ки дар таносуб бо ММД 33,6 фоизро таркӣб медиҳад, ки нисбат ба буҷети соли 2022 ба андозаи 18,9 фоиз зиёд шудааст [2, С.386-394]. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар сохтори даромади буҷети ҷумҳуриявӣ дар соли 2022 саҳми бештари воридотро ААИ хоҳад дошт, ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ба ҳисоби миёна ташаккули дараҷаи тағйирёбии воридоти андоз асосан аз ҳисоби андозҳои ғайримустақим ба амал омадааст ва ин дигаргуншавии майли иқтисодӣ андозиро аз ҳисоби хизматрасониҳои байнисоҳавӣ нишон медиҳад. Аз таркиби ташаккули буҷет бармеояд, ки қисми бештари он аз ҳисоби иқтисодӣ ААИ таркиб ёфтааст ва дар оянда меёри он кам гардида, боиси ҳавасмандии андозсупорӣ мегардад. Яъне бо дигаршавии равобити иқтисодӣ фурсатҳои густурдаи соҳибкорӣ дар равнақи иқтисоди миллӣ бо дар назар гирифтани фурсатҳои андозии иқтисодӣ андозӣ ба вуқӯ пайваستا, буҷаи давлатӣ пойдор мегардад. Дар мавриди ба эътибор гирифтани ин нишондиҳанда дар сатҳи буҷети маҳаллӣ маълум мегардад, ки дар давраи таҳлилӣ ҳиссаи бештарро андоз аз даромади шахсони воқеӣ ишғол намуда, 27,9%-ро таркӣб медиҳад. Бинобар ин, аз нуқтаи назари муаллиф, муайянкунандаи 1/3 ҳиссаи иқтисодӣ андозӣ ба шахсони воқеӣ рост омада, зарурати арзёбии имконоти ҷойдошта дар ин самт аз ҳисоби соҳибкорӣ инфиродӣ ба миён меояд [1, С. 23 – 25].

Қайд кардан ба маврид аст, ки таҳқиқи тамоилҳои тағйирёбии таркиби воридоти андоз ба он водор месозад, ки омилҳои муайянкунандаи иқтисодӣ андозиро дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам минтақаҳои алоҳидаи он барои рушди иқтисодӣ раво созем.

Дар замони муосир авлавияти расонидани кумаки молиявӣ давлат ба манотик, бо сабаби душворшавии муҳити иқтисодӣ ва молиявӣ ҷаҳонӣ ба вуқӯ пайваستاаст. Давлат метавонад ба минтақаҳо кумаки гуногун расонад. Лекин роҳи асосии рушди минтақаҳои истифодаи иқтисодӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ худӣ онҳо мебошад. Ба назари мо, дар ин самт ду равиши асосии захиравӣ ва сохторӣ нақши ҳалкунанда мебошанд. Ба ақидаи муаллиф, муносибати захиравӣ дар он зоҳир мешавад, ки иқтисодӣ иқтисодӣ молиявӣ минтақа ба имкониятҳои захиравӣ он вобаста аст. Дар мавриди равиши сохторӣ мавқеи мутахассисон ҷунин аст, ки ин раванд ҳамчун маҷмуи иқтисодӣ гуногун баррасӣ мешавад. Дар маҷмуъ, равишҳои маҷкур асоси методологии омӯзиши тамоилҳои тағйирёбии таркиби воридоти андоз ва омилҳои муайянкунандаи иқтисодӣ андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор мераванд.

Ҳамин тавр, иқтисодӣ андозии минтақа дар низоми иқтисодӣ он нақши муҳим дорад. Байни иқтисодӣ андозӣ ва иқтисодӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ минтақа вобастагии мутақобила вучуд дорад. Яъне иқтисодӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳар қадаре зиёд бошад, ҳамон андоза иқтисодӣ андозӣ мутаносибан меафзояд. Дар сурати роӣя шудани ҷунин алоқамандӣ имконе ба миён меояд, ки заминаи молиявӣ буҷет дар маҳалҳо майли устуворӣ гирифта, барои иҷроӣ вазифаҳои мушаххас аз ҷониби мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ба роҳ монда мешавад. Аз ин ҳисоб, қимати иқтисодӣ андозӣ имкониятҳои истифода ва рушди иқтисодӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ минтақаро дар алоқамандӣ бо захираҳои маҳаллӣ муайян мекунад.

Афзоиши иқтисодӣ андозӣ ва майлгирӣ он аз ҳисоби таъсири омилҳои ба амал меояд, ки шарт ва восиҳои асосии ташаккул ва воридоти андозҳоро муайян менамоянд. Дар маҷмуъ, омилҳои таъсиррасон манбаъ ва меъёрҳои андоз буда, таъбиқи онҳо ба омилҳои таъсиррасон, ба монанди захираҳои табиӣ, меҳнатӣ ва идоравӣ вобастагӣ дорад. Дар мавриди баҳисобгирӣ дараҷаи иҷроӣ нақшаи буҷети маҳаллӣ, бояд қайд кард, ки ҷунин тағйирот бо сабаби муфлисшавии субъектҳои хоҷагидорӣ, роӣя нагардидани қонунгузорӣ андозӣ ва ғайра ба амал меоянд.

Дар ҷараёни идоракунии низоми андоз норасоӣ ва камбудӣ бояд сари вақт мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шаванд. Дар ин замина, пеш аз ҳама, заминаи таҳлилие ба амал бароварда мешавад, ки иқтисодӣ андозии минтақа аз ҳисоби таъсири омилҳои муайян карда шаванд.

Тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 низоми андоз асосан майли ҳавасмандгардонӣ дошта, ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ хурду миёна нигаронида шудааст. Бинобар ин, аз таҳлили муқоисавӣ бармеояд, ки барои рушди

иҷтимоию иқтисодии минбаъдаи Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки таркиби ташаккули иқтисодии андозӣ аз ҳисоби бештар гардонидани андоз аз арзиши иловашуда ба роҳ монда шавад. Чунин ҳолат яке аз омилҳои мусбати татбиқи сиёсати стратегии рушди минтақаҳо мебошад. Чунки дар ин маврид имкониятҳои зиёди захиравӣ аз ҳисоби коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ ва захираҳои табиӣ ба вуҷуд меоянд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми баррасии масъалаҳои рӯзмарраи ташаккулёбии иқтисодии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чунончи аз ҷадвалҳои таҳлилии таркиби соҳавӣ ва муқоисавӣ бармеояд, тамоилҳои тағйирёбии таркиби воридоти андоз ва омилҳои муайянкунандаи иқтисодии андозии минтақаи мазкур ба татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва дар ин ҷода ҷоннок намудани истифодаи имкониятҳои рушди иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобастагии зиёд дорад, ки омӯзиш ва таҳқиқи минбаъдаи он дар таъмини рушди саноатикунории босуръати кишвар хело таъсирбахш мебошад.

Адабиёт

1. Бучети давлатӣ барои соли 2022 // Молия ва ҳисобдорӣ. Маҷаллаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. – 2022. - №3.- С. 23 – 25.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2023. – С.386-394.
3. Ризоқулов Т.Р., Сабуров Д.Ҷ., Сабуров В.Д. Андоз ва андозбандӣ: китоби дарсӣ – Хуҷанд; Парки технологияи ДДХБСТ, 2023-538 саҳ.
4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

МАЪРИФАТИ МОЛИЯВӢ – АСОСИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Муслихова Тахмина Тагоевна – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.

Мақолаи мазкур ба аҳамияти муҳими унсурҳои асосии устувории низоми иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бахшида шудааст. Муаллиф асоснок мекунад, ки маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ ду рӯкни муҳими пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҳар ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Муаллиф қайд мекунад, ки маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ омили муҳими рушди устувори иқтисоди миллӣ мебошад.

Калидвожаҳо: маърифати молиявӣ, кортҳои бонкӣ, ҳамёнҳои электронӣ, иқтисоди рақамӣ, фарҳанги андозсупорӣ.

ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ – ОСНОВА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Муслихова Тахмина Тагоевна – к.э.н., доцент, заведующая кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.

В статье рассматривается важнейшее значение ключевых элементов устойчивости экономической и социальной системы. Автор утверждает, что финансовая грамотность и налоговая культура являются двумя важными столбами экономического и социального прогресса любого общества. Автор отмечает, что финансовая грамотность и налоговая культура являются важными факторами устойчивого развития национальной экономики.

Ключевые слова: финансовая грамотность, банковские карты, электронные кошельки, цифровая экономика, налоговая культура.

FINANCIAL LITERACY IS THE BASIS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Muslikhova Tahmina Tagoevna - candidate of economics sciences, associate professor of the banking department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.

The article examines the critical importance of key elements of sustainability of the economic and social system. The author argues that financial literacy and tax culture are two important pillars of economic and social progress in any society. The author notes that financial literacy and tax culture are important factors in the sustainable development of the national economy.

Keywords: financial literacy, bank cards, electronic wallets, digital economy, tax culture.

Баланд бардоштани маърифати молиявии аҳоли, пеш аз ҳама, омили афзоиши бучаи оила мебошад. Бо назардошти ин нукта, имрӯз зарурати пешбурди корҳои фаҳмондадихӣ миёни аҳоли ба миён омадааст. Дар ин раванд, пеш аз ҳама, ҳуди бонкҳо бояд манфиатдор бошанд.

Дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ, маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ ба унсурҳои муҳими устувории низоми иқтисодӣ ва иҷтимоӣ табдил ёфтаанд. Омӯзиши ин мафҳумҳо ва таҳлили нақши онҳо дар рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандон дар назди давлат ва ҷомеа аҳамияти калон дорад. Маърифати молиявӣ мачмуи дониш, малака ва муносибатҳое мебошад, ки ба шахс ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ имкон медиҳанд, ки қарорҳои молиявии дуруст қабул карда, захираҳои худро самаранок идора намоянд. Маърифати молиявӣ на танҳо барои шахсони алоҳида, балки барои соҳибкорон ва идоракунии молиявӣ - давлатӣ низ муҳим аст.

Ба унсурҳои асосии маърифати молиявӣ дохил мешаванд:
- идоракунии даромад ва хароҷот;

- истифодаи воситаҳои молиявӣ (кортҳои бонкӣ, қарзҳо, суғурта ва ғайра);
- риояи меъёрҳои қонунгузорию андоз ва молия.

Фарҳанги андозсупорӣ маҷмуи дониш, боварӣ ва муносибати шаҳрвандон ба иҷрои уҳдадориҳои андозӣ мебошад. Баланд будани фарҳанги андозсупорӣ ба беҳтар шудани сатҳи даромади бучети давлатӣ ва рушди устувори иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Унсурҳои фарҳанги андозсупорӣ иборатанд аз:

- дарки аҳамияти андозҳо барои рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ;
- ихтиёран ва сари вақт пардохтани андозҳо;
- ҳисси масъулият дар назди давлат ва ҷомеа.

Маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ ду рукни муҳими пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Ташаккули ин ду мафҳум на танҳо барои ҳуди шаҳрвандон, балки барои давлат ва ҷомеа дар маҷмӯъ аҳамияти бузург дорад, аз ҷумла:

- 1) беҳтар намудани сатҳи некӯахлоқии халқ;
- 2) тақвияти ғайриқонунии иқтисодӣ тавассути рушди соҳибкории хурду миёна;
- 3) тавсеаи заминаи андозбандии миллӣ;
- 4) таъмини устувори бучети давлатӣ;
- 5) рушди устувори иқтисодии кишвар.

Дар замони муосири рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ аҳамияти бештарро касб менамояд. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ на танҳо идоракунии самараноки молиявии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро осон, балки шаффофияти низомии андозбандиро низ таъмин менамояд.

Технологияҳои рақамӣ дар рушди маърифати молиявӣ нақши муҳим мебозанд. Ин технологияҳо имконият медиҳанд, ки шаҳрвандон бо воситаҳои молиявии муосир шинос шуда, малакаи идоракунии дорҳои ва хароҷоти худро такмил диҳанд.

Андозсупорӣ раванди асосии ҳар як ҷомеа буда, дар таъмини ғайриқонунии молиявии давлатӣ ва рушди иқтисодӣ нақши калидӣ мебозад. Фарҳанги пасти андозсупорӣ боиси якҷанд натиҷаҳои манфӣ, ба монанди камбудии даромадҳои давлат, коррупсия ва ғайриқонунии ғайриқонунии иқтисодӣ мегардад. Баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ ва таълимоти дуруст дар бораи аҳамияти андозҳо дар рушди миллӣ ва иҷтимоии давлат барои таъмини як ҷомеаи адолатнок ва устувор зарур аст.

Самтҳои афзалиятнок вобаста ба баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ:

- такмили қонунгузорию андоз ва механизми ҳалли баҳсҳои андозӣ;
- ба таври назаррас баланд бардоштани самарабахшии ҳамкорӣ миёни мақомоти андоз ва андозсупорандагон;
- баланд бардоштани иттилоотонӣ, рушди машварати андозӣ, тарғиби фарҳанги андоз, интизом ва масъулияти андозӣ дар мактабҳо, донишгоҳҳо ва тавассути воситаҳои ахбори омма.

Андозбандӣ дар шароити муосир аз сатҳи фарҳанги андозсупорию андозсупоранда, ки аз бисёр ҷиҳат рафтори андозии ҳамаи иштирокдорони ин равандро муайян менамояд, вобастагӣ дорад. Рафтори андозии андозсупорандагон бо арзишҳои муайян, аз ҷумла, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳавасмандӣ ва анъанаве, ки бевосита ба ташаккули фарҳанги андозӣ таъсир мерасонанд, тавсиф карда мешавад.

Додани имтиёз низ яке аз роҳҳои баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ ба шумор меравад. Имтиёзҳои андозӣ афзалиятҳои ба шумор меравад, ки мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ё шартномаҳои байналмилалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон фароҳам оварда шудаанд. Ба имтиёзҳои мазкур аз ҷумла, бе ягон таъсири манфӣ ба андозсупорандаи имтиёздор додани имконияти напардохтан, ё дар ҳаҷми камтар ё дар муҳлати нисбатан дертар супоридани андоз дохил мешаванд.

Дар натиҷаи роҳандозии тадбирҳои зарурӣ рушди бемайлони нишондиҳандаҳои тадбирҳои зарурӣ рушди бемайлони нишондиҳандаҳои низомии пардохти мамлакат раванди афзоишҳои устувор дорад. Аз ҷумла, дар соли 2024 бо истифодаи воситаҳои электронии

пардохтӣ (кортҳои пардохтии бонкӣ ва ҳамёнҳои электронӣ) 92,4 млн амалиёти ғайринақдӣ ба маблағи 30,4 млрд сомонӣ гузаронида шудааст, ки нисбат ба соли 2023 аз руи шумора 61,7 % ва аз руи ҳаҷми амалиёти гузаронидашуда 95,3 % афзоиш ёфтааст. Дар ин раванд, ҳиссаи пардохти ғайринақдии молу хизматрасонӣ бо истифода аз воситаҳои электронии пардохтӣ 26,2 %-ро ташкил дода, нисбат ба соли қаблӣ 6,6 % зиёд мебошад (2. Саҳ 21-22).

Маърифати молиявӣ ва фарҳанги андозсупорӣ омили муҳими рушди устувори иқтисоди миллӣ мебошад. Баланд бардоштани сатҳи маърифати молиявӣ ва ташаккули муносибати мусбӣ нисбат ба пардохти андозҳо ба рушди иҷтимоиву иқтисодии кишвар мусоидат менамояд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккул додани маърифати молиявӣ ва баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ на танҳо зарурат, балки вазифаи муҳими ҳар як шаҳрванд ва давлат мебошад. Ин ду мафҳум ба ҳам алоқаманд буда, барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ, адолати иҷтимоӣ ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум нақши муҳим мебозанд.

Адабиёт

1. Муслихова Т.Т. «Пул, қарз, бонк», васоити таълимӣ, Душанбе -2023.
2. Маҷаллаи таҳлилии бонкӣ «Бонкдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ» 1 (108) январ – март, 2025.
3. Ш.Раҳимзода. Муомилоти пул ва қарз. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ. Душанбе, 2008.
4. Банковское дело. Учебник для взов. Под. ред. О.И. Лаврушина М.Кнорус, 2005.
5. Банковское дело и финансовое управление рисками. Учебное пособие. Маргарет Озиус и Блуфорд Х.Путнам. Вашингтон. 1992.
6. Банковское дело. Учебник для вузов. Под ред. Е.Ф.Жукова. М, Юнити, 2006г.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ СУБЪЕКТҲОИ ЧАРАЁНИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР НИЗОМИ САНОАТ

Шомадова Нилуфар - н.и.и., муаллимаи калони кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: +992917026503. E-mail: nilu.81@mail.ru

Убайдуллозода Файзулло - н.и.и., дотсент, мудири кафедраи молияи ДДМИТ. 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Нахимова 64/14. E-mail: Fk.2704@mail.ru. Тел: 918101051.

Дар шароити рушди бемайлоии рақобат густариши соҳаи саноат мубрамтарин масъала барои расидан ба ҳадафҳои рушди устувор арзёбӣ мегардад. Бар ин асос, муаллиф дар таҳқиқоти худ назарияҳо ва андешаҳои мухталифро дар самти тавсеаи ҳамгироии субъектҳои чараёни инноватсионӣ дар низоми саноатро мавриди омӯзиш ва баррасию таҳлил қарор додааст. Муаллиф, чиҳати ифшои назариявии ҳамгироии субъектҳои чараёни наазароти олимнро мавриди пешниҳод қарор дода аст.

Бо назардошти омӯзишу баррасии муфассали масъалаи мазкур, ба андешаи муаллиф шаклҳои ҳамгирӣ, ки барои тавсеа ва муносибсозии ҳамкорӣҳо нигаронида шудаанд, бояд на танҳо дар байни корхонаҳои саноатӣ, балки ба таври ҳатмӣ дар байни дигар таҳиякунандагон ва зимни татбиқнамоии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба роҳ монда шавад.

Калимаҳои калидӣ. чараёни инноватсионӣ, низоми саноат, ҳамгироии субъектҳо, арзиши асли, ҳарҷоти моддӣ, ҳамгирӣ, рушди иқтисодӣ, ашёи хом, субъектҳои соҳаи саноат, хизматрасонӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ СУБЪЕКТОВ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ПРОМЫШЛЕННУЮ СИСТЕМУ

Шомадова Нилуфар – к.э.н., старший преподаватель кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: 917026503 E-mail: nilu.81@mail.ru

Убайдуллозода Файзулло - к.э.н., доцент зав.каф. финансы ТГФЭУ. 734067, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: Fk.2704@mail.ru, Тел: 918101051.

В условиях неустанный развития конкуренции расширение промышленного сектора считается наиболее актуальным вопросом для достижения целей устойчивого развития. В данной связи автором изложены и рассмотрены ключевые моменты позитивно влияющие на развитие данного сегмента, автор проанализировал различные теории и идеи в направлении расширения интеграции субъектов инновационного процесса в промышленной системе. Кроме того, автором изложены видения ученых касаясь теоретических основ развития данного направления.

Ввиду детального изучения и рассмотрения данного вопроса, по мнению автора, формы интеграции, направленные на расширение и оптимизацию кооперации, должны устанавливаться не только между промышленными предприятиями, но и обязательно между другими разработчиками и при выполнении научно-исследовательских работ.

Ключевые слова: инновационный процесс, промышленная система, интеграция субъектов, стоимость, материальные затраты, интеграция, экономическое развитие, сырье, промышленные субъекты, услуги.

ISSUES OF INTEGRATING INNOVATION PROCESS PARTICIPANTS INTO THE INDUSTRIAL SYSTEM

Shomadova Nilufar – Candidate of Economic Sciences, senior lecturer in the Department of Economic analysis and statistics at the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan. Tel: 917026503. Email:

Ubaydulozoda Faizulo - c.e.s., associate professor, head of the finance department of TSUFE, Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. E-mail: Fk.2704@mail.ru, phone: 918101051.

In a context of relentless competition, expansion of the industrial sector is considered the most pressing issue for achieving sustainable development goals. In this regard, the author explores and examines key factors that positively influence the development of this segment, analyzing various theories and ideas for expanding the integration of innovation process participants into the industrial system. Furthermore, the author presents scholarly perspectives on the theoretical foundations for developing this area.

Based on a detailed study and examination of this issue, the author believes that integration forms aimed at expanding and optimizing cooperation should be established not only between industrial enterprises but also between other developers and in the context of research and development.

Keywords: innovation process, industrial system, integration of entities, cost, material costs, integration, economic development, raw materials, industrial entities, services.

Роҳҳои ташкил намудани афзалиятҳои рақобати субъектҳои соҳаи саноат аз самтҳои маъмулие мебошад, ки коркарди маҳсулот ва таҳияи технологияҳои нави истеҳсолиро бо қувваи ҳуди корхонаҳо ва зерсохторҳои онҳо пешбинӣ менамояд. Дар шароити муосир модели актуалии рушди рақобат дар самаранокӣ ҳамкориҳои иштирокчиёни гуногуни чараёни коркардҳо, ташкил ва тичоратикунони навоариҳо асос меёбад, ки дарёфти шаклҳои нав ва самтҳои устувор гардониданро тақозо менамояд.

Дар робита ба ин, пеш аз ҳама, мафҳуми «ҳамгирӣ»-ро баррасӣ менамоем. Мафҳуми мазкур (калимаи латинӣ *integratio* - барқарорсозӣ, аз калимаи *integer* - пуррагӣ) чараёни муттаҳиднамоии ҷузъҳоро дар воҳиди ягона, ки ба пайдо шудани таркибҳои якҷояшавӣ ва самаранокӣ синергетикӣ оварда мерасонад, инъикос менамояд. Дар доираи соҳаи саноат ҳамгирӣ ин маҷмӯи муносибатҳои ташкилии иқтисодиро байни субъектҳо ҳамчун ҷузъҳои соҳа маънидод менамояд. Вобаста ба ин, тибқи ақидаи А.А. Попов «ҳамкориҳои такроршавандаи устувор дар чараёни ташкили истеҳсолот, меҳнат ва идоракунии, мубодилаи натиҷаҳои истеҳсолот бо мақсади ҳамохангардонии ҳавасмандии иқтисодӣ, ноилгардӣ ба самаранокӣ синергетикӣ ҳангоми фаъолияти муштарак» [5, с.15] мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, олимони рус Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов қайд менамоянд, ки дар шароити муосир ҳамгирӣ барои корхонаҳои инноватсионӣ соҳаи саноат аҳамияти муҳим дорад [2, с.289]. Бинобар ин, дар таҳқиқи мазкур ҳамгирӣ ҷузъҳо ё субъектҳои соҳаи саноат бо мақсади самаранок намудани чараёни инноватсионӣ таваҷҷуҳи бештар пайдо мекунад. Вобаста ба ин, бояд ба шаклҳои ҳамгирӣ, ки барои тавсеа ва муносибкунӣ ҳамкориҳо на танҳо дар байни корхонаҳои саноатӣ, балки дар байни дигар таҳиякунандагон ва ҳангоми амалигардонии корҳои илмӣ аҳамият дода шавад. Фаъолгардонии чараёни тақсими меҳнат ва махсусгардонии он фарзияҳоро оид ба маҳдудияти самаранокӣ корхонаҳо танҳо аз ҳисоби афзоишёбии моликияти ҳуди корхона пеш меорад, яъне на ҳамаи корхонаҳои ҳамкорикунанда муносибатҳои мушаххас доранд, бинобар ин, баландшавии мавқеи механизми ғайриамволии ҳамгирӣ субъектҳои соҳаи саноатро муайян намуд. Аз ин лиҳоз, шурӯъ аз соли 2000-ум, дар адабиёти иқтисодӣ [6, с. 97] барои самаранок шудани чараёни инноватсионӣ зарурати фаъолгардонии чараёнҳои «квинтегратсия», ки дар худ нишонаҳои ҳам ҳамгирӣ ва ҳам парокандашавиро ифода менамоянд, қайд карда мешавад.

Мафҳуми квинтегратсия зери таъсири чараёнҳои дар як вақт рушдкунандаи интернационализатсия ва экстернализатсия ба вучуд омад. Дар ин шароитҳо мустақилияти шакли субъектҳои ҳамкорикунандаи соҳаи саноат, назорати муштарак ва алоқамандии пурзӯр гардида, дар заминаи чунин омилҳо ба вучуд меояд:

а) дар асоси ҳамкориҳои нисбатан самаранокӣ ҷузъҳо ё субъектҳои соҳаи саноат дар

доираи мубодилаҳое, ки аз ибтидо бозорро танзим мекунанд ва онҳо барои муносибатҳои дарозмуддати қарордодӣ ё созишномавӣ, бо нигоҳ доштани мустақилияти чузъҳо ва амалинамоии рафтори онҳо сабаб мешаванд;

б) ҳамчун натиҷаи таъсири берунаи функцияҳои дохилӣ, вақте ки корхонаи алоҳида дар шароити баланд гардидани нақши омилҳои муҳити беруна чузъҳои танзимкунандаи бозориро ба тарзҳои гуногун роҳандозӣ менамояд (аутсорсинг ва ғайра) [1, с. 86].

Дар адабиёти иқтисодӣ чунин шаклҳои иқтисодии квазинтегратсияро чудо менамоянд: Иттиҳоди стратегӣ, аутсорсинг, франчайзинг, корпоратсияи виртуалӣ, занҷира (шабакаҳо), арзишҳо, шабакаҳои интиқол ва кластер. Дар қорҷубаи ин шаклҳо ҳамкориҳои шабакавии активҳои алоҳида, ки дар доираи муносибатҳои қарордодӣ таҳвил мешаванд, ташаккул меёбанд, инчунин дар доираи қараёни ин ё он шакли инноватсионӣ таҳвили активҳои ғайримоддӣ сурат мегирад.

Муқаррароти дар боло зикргардидаро ба асос гирифта, қайд менамоем, ки дар низоми саноати шаҳри Душанбе заминаҳои объективӣ ташаккули квазинтегратсия, ки аз заминаи зарурати ташкили истеҳсолот, пеш аз ҳама, ташаккули хароҷот ва занҷираи технологияи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ бармеоянд, мавриди таҳқиқ қарор диҳем. Яъне, дар ҳар як маҳсулоти ниҳии низоми саноат саҳми хароҷоти тамоми субъектҳои соҳаи саноат инъикос мегардад. Пеш аз ҳама, дар ташаккули хароҷоти моддӣ, ки арзиши аслиро ташкил менамоянд, тамоми субъектҳои соҳаи саноат иштирокдоранд [4, 132]. Арзиши аслии маҳсулоти саноатӣ аз рӯйи мазмуни иқтисодӣ ба хароҷоти моддӣ, пардохти музди меҳнат, андозҳои иҷтимоӣ, фарсудаҳои фонди асосӣ ва дигар хароҷот гурӯҳбандӣ мешаванд. Дар қараёни ташаккули ин гурӯҳи хароҷот низоми алоқамандӣҳо ва рафтори тамоми субъектҳои соҳаи саноат инъикос меёбанд (ниг. ба қадвали 1).

Қадвали 1. - Сохтор ва корхонаҳои ташаккулдиҳандаи арзиши аслии истеҳсоли маҳсулоти саноатии субъектҳои соҳаи саноат

№	Гурӯҳи хароҷот	Мазмун	Иштирокчиён, субъектҳои соҳаи саноат
1.	Ашёи хом ва маводҳо	Ашёи хом ва маводҳои асосӣ, маводҳои кумакрасон барои мақсадҳои технологӣ, хароҷоти нақлиётӣ оид ба интиқоли ашёи хом ва маводҳо	Корхонаҳои истихроҷ ва коркарди маҳсулоти саноатӣ, нақлиётӣ, сохтмонӣ ва ғайра.
2.	Маснуоти харидоришаванда, маҳсулоти нимтайёр ва хизматрасониҳои истеҳсолии субъектҳо	Хароҷот барои хариди молҳо, маҳсулоти нимтайёр ва хизматрасониҳои хусусияти истеҳсолидошта, хароҷот барои тамоми намуди сӯзишворӣ ва энергия барои қараёни истеҳсоли маҳсулот	Корхонаҳои савдои берунаи шаҳр, корхонаҳои соҳаи хизматрасонӣ, соҳаи бонкӣ ва суғурта, корхонаҳои сӯзишворию энергетикӣ, сохтмон, саноати коркард ва ғайра
3.	Музди меҳнати кормандони асосӣ	Музди меҳнат барои вақти муайяни сарфшуда, иловапулӣ, мукофотпулӣ; арзиши маҳсулот.	Институтҳои иҷтимоӣ, корхонаҳои хизматрасонӣ ва иҷтимоӣ, фонди нафақа, фонди суғуртаи тиббӣ ва иҷтимоӣ.
4.	Хароҷот барои нигоҳдорӣ ва истифодаи таҷҳизот	Фарсудаҳои таҷҳизот, истифодабарии таҷҳизот, таъмири асосӣ ва ҷорӣ таҷҳизот, ҳамаи нақли дохили корхона.	Корхонаҳои соҳаи таъминоти моддӣ – техникӣ, корҳои таъмирӣ – сохтмонӣ, корхонаҳои хизматрасонӣ истеҳсолӣ.
5.	Хароҷоти умумикоргоҳӣ	Музди меҳнати кормандон ва дастгоҳи идоракунандаи коргоҳ, фарсудаҳои,	Корхонаҳои таъминоти моддӣ – техникӣ,

		нигоҳдорӣ, хароҷот барои озмоиш ва таҷрибаҳо.	хизматрасониҳои истеҳсоли ва илмӣ.
6.	Хароҷоти умумиистеҳсоли ва умумихоҷағӣ	Хароҷоти коргоҳӣ дар сатҳи корхона, хароҷоти идоракунии корхона, таъмири асосӣ ва ҷорӣ воситаҳои асосӣ, андозҳо, пардохтҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ.	Корхонаҳои таъминоти моддӣ – техникӣ, корхонаҳои истеҳсоли, хизматрасониҳои истеҳсоли, институтҳои мақомотҳои андоз.
7.	Зарар аз нуқсон	Хароҷоте, ки то вақти ошкор шудани нуқсон ба вучуд омадаанд- маводҳо, музди меҳнат ва ғайра.	Корхонаҳои стандарти давлатӣ, экология ва ғайра
8.	Дигар хароҷоти истеҳсоли	Хизматрасониҳои кафолатнок; хароҷот барои стандарткунонӣ ва ғайра.	Корхонаҳои соҳаи хизматрасонии истеҳсоли, корхонаҳои стандартизатсия, ҳифзи муҳити зист ва ғайра.
9.	Хароҷоти тиҷоратӣ	Хароҷот барои фурӯш; борҷома, бастабандӣ, таҳвили маҳсулот то ҷои таъйиншуда; хароҷот барои реклама ва ғайра.	Корхонаҳои соҳаи савдо, нақлиёт, алоқа, нигоҳдорӣ, реклама ва ғайра .

Аз ҷониби муаллиф омода шудааст.

Ҳамин тариқ, арзиши асли (хароҷоти ашёи хом, маводҳо, сӯзишворӣ, энергия, захираҳои табиӣ, воситаҳои асосӣ ва дигар хароҷотҳо) дар натиҷаи иштирок ва ҳамкориҳои якҷояи бозоргонии тамоми субъектҳои низоми саноат ташкил меёбад. Дар ҷадвали 2 сохтори хароҷот барои истеҳсоли маҳсулоти саноатии низоми саноат оварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Сохтори хароҷот барои истеҳсоли маҳсулоти саноатии соҳаи саноати шаҳри Душанбе

Ҷузъҳои иқтисодии хароҷот	2017	2022	Фарқияти беруншавӣ (+,-)
Ашёи хом ва маводҳои асосӣ	83,5	81,7	-1,8
Маводи кумақрасон	2,9	2,4	-0,5
Сӯзишворӣ	0,4	0,3	-0,1
Энергия	1,2	1,4	0,2
Фарсудашавӣ	0,9	1,6	0,7
Музди меҳнат ва пардохтҳои суғуртаи иҷтимоӣ	8,9	9,2	0,3
Дигар хароҷотҳо, ки аз рӯи ҷузъҳо тақсим нашудаанд	2,2	3,4	1,2

Ҳисоби муаллиф аз рӯи: ҳисоботи корхонаҳои саноатӣ, шуъбаи саноати ш. Душанбе, соли 2023.

Тавре аз маълумоти ҷадвали 2 мушоҳида мешавад, бодарназардошти он ки истеҳсолоти саноатӣ, чун қоида, зарфияти моддӣ дорад, аз ин ҷо хароҷоти ашёи хом ва маводи асосӣ дар сохтори хароҷоти умумӣ нисбатан вазни қиёсии баланд дорад. Инчунин, вазни қиёсии хароҷоти ашёи хом ва маводи асосӣ дар сатҳи хароҷоти умумии маҳсулоти саноатии соҳаи саноатии шаҳри Душанбе аз 83,5% то 81,7%, яъне 1,8 банди фоиз кам гардидааст. Саҳми назарраси хароҷот, аз ҷумла энергия (+0,2) фарсудашавӣ (+0,7) ва музди меҳнат (+0,3) ва дигар хароҷоте, ки аз рӯи ҷузъҳо тақсимои нашудаанд (+1,2), ба назар мерасанд. Ҳамзамон, саҳми фарсудашавӣ аз 0,9 то 1,6 зиёд мешавад, ки аз вусъатёбии яке аз нишондиҳандаҳои рушди инноватсионӣ - навшавии фондҳои асосӣ шаҳодат медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки бо воридшавии чараёнҳои инноватсионӣ ва автоматикунонии равандҳои технологӣ бояд вазни қиёсии фарсудашавии таҷҳизот ва музди меҳнати

мутахассисони касбӣ баланд шавад. Дар ин шароит хароҷоти моддӣ бояд мавқеи худро аз даст диҳанд. Аммо дар соҳаи саноати шахр айни замон хароҷоти моддӣ гарчанде тамоюли пастравӣ дошта бошад ҳам, аммо чун пештара як қисми сахмро дар сохтори хароҷот доро мебошад. Барои таъмини рушди инноватсионӣ, афзалан шакли интенсивии рушди иқтисодӣ, болоравии он бо омилҳои нав, ки пеш аз ҳама, истифодаи дастовардҳои пешрафти илмию техники таъмин мешавад, бояд шаклҳои иқтисодии квазиинтеграция дар доираи соҳаи саноати шаҳри Душанбе инкишоф ёбанд.

Дар ин замина яке аз шаклҳои инноватсионии квазиинтеграция – аутсорсинг муҳим аст. Аутсорсинг шакли ғайриасосии (зерқарордодӣ) ҳамкориҳо (шакли кооператсияи истехсолӣ) дар доираи соҳаи саноат ба шумор меравад. Дар соҳаи алоқа як корхона (пудратчӣ) дигар корхонаро (зерпудратчӣ) вазифадор менамояд, ки як қатор хизматрасониҳо ва истехсоли маҳсулотро дар мутобиқати бо талаботи пешниҳодшуда иҷро намояд. Соҳаи зерпудратии бавучудода асосан соҳаҳои истехсолот ва илмию истехсолиро фарогир мебошад.

Ҳамин тариқ, аутсоринг дар худ шакли алоқаи мутақобилаи иқтисодиро байни фармоишгар ва иҷрокунанда ифода менамояд, ки мутобиқи он фармоишгар ба шаклҳои асосии ғайриасосӣ, пудратчӣ бошад, ба равандҳои асосии функционалӣ дар асоси қарордоди дарозмуддат таваҷҷуҳ менамояд. Дар натиҷа, сифати маҳсулот баланд, хароҷот паст шуда, вақти иҷрои ин чараёнҳо кам мегардад ва бартариҳои рақобат ба даст оварда мешавад.

Адабиёт

1. Дементьев, В.Е. Квазиинтеграция в фокусе институциональной теории/В.Е. Дементьев// Вестник университета. Серия Институциональная экономика. – 2001. – №1(2). – с. 84-95.
2. Клейнер, Г.Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность / Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов; под общей редакцией д-ра тех. наук, проф. С.А. Панова и д-ра экон. наук, проф. Г.Б. Клейнера. М.: ОАО Изд-во «Экономика». – 1997. – с. 288-296.
3. Мирсаидов А.Б. Институциональные аспекты инновационного развития учреждений общественного сектора экономики//Экономика Таджикистан - 2017. - С. 43-52.
4. Мирсаидов А.Б., Шомадова Н.С. Рушди инноватсионии системаи саноатии шаҳри Душанбе. Монография. – Душанбе, 2019. – 170с.
5. Попов, А.А. Интеграция хозяйствующих субъектов в рыночной экономике : Автореф. дис. канд. экон. наук : 08.00.01 Воронеж. гос. ун-т Воронеж, 2005.
6. Шмелева, О.Г. Сетевые образования в экономике мезоуровневых систем/О.Г. Шмелева// Экономические науки. – 2010. – №10. - с. 95-102.
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои ғайриасосӣ тибқи ҳизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.
8. Сайдахмадов, Ф. Б. Ҷойгиркунии захираҳои сармоягузори минтақавӣ дар сохторҳои корпоративӣ / Ф. Б. Сайдахмадов, А. А. Сафаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 4-2(43). – Р. 171-177.

СИЁСАТИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА НАҚШИ ОН ДАР ПЕШРАФТИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШВАР

Шукуров Сухроб Музафаршоевич - н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон:734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кучаи Нахимова, 64/14. Телефон: 927-29-84-84.

Ҳусейнов Далерҷон Зубайдуллоевич – магистранти курси 1-уми ихтисоси идораи давлатии факултети иқтисодиёт ва идоракунии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон:734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кучаи Нахимова, 64/14. Телефон: 987200917.

Дар мақолаи мазкур нақши сиёсати андоз дар рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон иникос ёфтааст. Усулҳои гуногуни таъсирасонӣ ба иқтисодиёт таввасути сиёсати андоз пешниҳод гардидааст. Дар шароити бӯхрони ҷаҳони ва таназзули иқтисодӣ, нақши танзимкунандаи давлат пурзӯр гардида, нақши сиёсати андоз низ ба сифати яке аз муҳимтарин нави танзими макроиқтисодии рушди иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон боло меравад. Хулоса карда шудааст, ки Ҳукумати кишвар вобаста ба тақмили сиёсати андоз ҳамеша дар пайи дастгирии соҳибкорон-андозсупорандагон буда, дар Кодекси андоз дар таҳрири нав сабукиро нисбати онҳо ба назар гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: сиёсати андоз, маъмурикунонии андоз, фаъолияти соҳибқарӣ танзими андоз, муносибатҳои андоз, назорати андоз, иқтисодиёт.

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Шукуров Сухроб Музафаршоевич - к.э.н., доцент кафедры налог и страхование Таджикского государственного финансово-экономического университета: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14.Телефон: 927-29-84-84.

Хусейнов Далерджон Зубайдуллоевич – магистрант 1-го курса, специальность государственное управление, факультет экономика и менеджмента, Таджикский государственный финансово-экономический университет: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 987200917.

В данной статье анализируется роль налоговой политики в экономическом развитии Республики Таджикистан. Предлагаются различные методы воздействия на экономику посредством налоговой политики. В условиях мирового кризиса и экономического спада усиливается регулирующая роль государства, а также повышается роль налоговой политики как одного из важнейших видов макроэкономического регулирования развития национальной экономики Республики Таджикистан. Сделан вывод, что Правительство страны всегда ищет поддержки предпринимателей-налогоплательщиков в связи с совершенствованием налоговой политики, и в новой редакции Налогового кодекса учтены льготы для них.

Ключевые слова: налоговая политика, налоговое администрирование, деловая деятельность налогового регулирования, налоговые отношения, налоговый контроль, экономика.

THE ROLE OF THE TAX POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Shukurov Suhrob Muzafarshoevich - Ph.D., Associate Professor, Department of Tax and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street, 64/14. Phone: 927-29-84-84.

Huseynov Dalerjon Zubaydulloevich – 1st year master's student in the specialty of public administration, Faculty of Economics and Management, Tajik State University of Finance and Economics: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street, 64/14. Phone: 987200917.

In this article, the role of tax policy in the economic development of the Republic of Tajikistan is analyzed. Various methods of influencing the economy through tax policy are proposed. In the conditions of the global crisis and economic recession, the regulatory role of the state is strengthened, and the role of tax policy also rises as one of the most important types of macroeconomic regulation of the development of the national economy of the Republic of Tajikistan. It was concluded that the Government of the country is always looking for the support of entrepreneurs-taxpayers in connection with the improvement of the tax policy, and in the new edition of the Tax Code, reliefs for them are taken into account.

Keywords: tax policy, tax administration, business activity of tax regulation, tax relations, tax control, economy.

Сиёсати андозӣ барои рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти муҳим дорад. Бинобар ин ҳар як давлат танзими иқтисоди миллиашро ба воситаи даҳолати гуногун ба иқтисод, бо мақсади таъмини фаъолияти самараноки низоми иқтисодӣ амалӣ менамояд. Дар замони имруза ҳар як давлат дар амалигардонии танзими иқтисодӣ, аз усулҳои гуногуни таъсирасонӣ ба иқтисодиёт, тавассути бучет, сиёсати андоз, сиёсати пулию қарзӣ ва ғайраро истифода мебарад.

Тавре аз Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019 сол бармеояд: “Дар мулоқоте, ки ман бо кормандони мақомоти молия, андоз, гумрук, сармоягузорӣ ва бонкҳо доштам, чиҳати таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав супориши қатъӣ додам. Масъулонро зарур аст, ки ҳангоми таҳияи он ҳавасмандсозии истеҳсолкунандагони ватанӣ, боз ҳам соддаву оммафаҳм гардонидани маъмурикунонии андоз ва беҳтар кардани фазои сармоягузорию пешбинӣ намоянд” [2].

Аз ин лиҳоз сиёсати андоз, бояд дар мадди аввал барои ҳавасмандсозии намудҳои алоҳидаи фаъолият, рушди корхонаҳои хурду миёна, инчунин рушди соҳаҳои афзалиятдошта баҳри таъмини бозори истеъмолӣ равона гардад.

Аҳамияти мақолаи пешниҳодгардида дар зарурияти тақмили сиёсати андоз дар рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, чунки дуруст ба роҳ мондани фишангҳои сиёсати андозӣ ба сифати воситаи асосии таъсири давлат ба рушди истеҳсолот ва муайян намудани афзалиятҳои рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад мекунад.

Дар шароити бӯҳрони ҷаҳонӣ ва таназзули иқтисодӣ, нақши танзимкунандаи давлат пурзӯр гардида, нақши сиёсати андоз низ ба сифати яке аз муҳимтарин наъби танзими макроиқтисодии рушди иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон боло меравад.

Сиёсати андоз дар асоси дастуру супоришҳо ва раҳнамоии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва дастгирии Ҳукумати мамлакат зина ба зина роҳандозӣ шуда истодааст. То имрӯз дар самтҳои мухталифи иқтисодиёти кишвар, аз ҷумла содагардонии расмиёти бақайдгирии соҳибкорӣ, ҳимоя ва дастгирии соҳибкорон ва сармоягузoron, содагардонии санҷишҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ислоҳот низоми иҷозатдиҳӣ ва иҷозатномадиҳӣ, ислоҳоти низоми андозбандӣ, ташкили низоми ҳуқуқиву иқтисодии шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ва рушди соҳаҳои дигар тадбирҳои муҳим андешида ва амалӣ шудаанд. Аз ин лиҳоз, пурзӯргардонии нақши давлат дар дуруст ба роҳ мондани сиёсати андоз ва мукамалгардонии вазифаҳои он дар рушди иқтисодиву иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои асосӣ ба шумор меравад.

Вазифаи асосии сиёсати андоз-таъмини бучети бо захираҳои молиявӣ, барпо намудани шароити ривочи ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ, соҳибкорӣ, таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳоли бо роҳи татбиқи сиёсати андозҳои гуногун мебошад. Бинобар ин мутобиқи сиёсати андози пешгирифти, стратегияи андоз, ки баҳри таъмини болоравии иқтисодӣ, аз байн бурдани ҷараёнҳои беқуршавӣ, паст кардани касри бучет таҳия карда мешавад. Ҳар як давлат вобаста ба ҳолат ва шароити иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии худ сиёсати андози худро тахрезӣ месозад ва амалӣ менамояд. То чӣ андоза ин сиёсат бомуваффақият татбиқ мешавад аз пешравии ва рушди минбаъдаи он ё баръакс нигоҳ доштани он баҳо дода мешавад. Татбиқи сиёсати андоз

дар заминаи механизми андоз, яъне пешгуйй ва банақшагирии андоз, танзими андоз ва назорати андоз ба роҳ монда мешавад. Сиёсати андоз ҳамчун як қисми муносибатҳои молиявӣ, баромад намуда онҳо ба ташкилҳои фондҳои мутамаркази маблағҳои пулии давлат, яъне фондҳои бучетӣ ва ғайрибучетӣ алоқаманд мебошад.

Кодекси андози амалкунанда на аз 2 қисм, 15 фасл, 57 боб, 399 модда иборат буда, дар муқоиса бо Кодекси андози қабли шумораи қисмҳо бетағйир, фаслҳо 3 адад кам, ҳамзамон шумораи бобҳо 7 адад ва моддаҳо 70 адад зиёд мебошад.

Зиёдшавии муқаррароти меъёрӣ ба содда ва оммафаҳм намудани муҳтавои Кодекси андоз, инчунин муқаммал намудани маъмурикунонии андоз равона гардида, он фарогири мушаххасот вобаста ба принципҳои андозбандӣ, субъектҳои муносибати андозӣ, танзими қанорагирӣ аз андозбандӣ ва пешгирии саркашӣ аз пардохтҳои андоз, мониторинги андоз, машваратдиҳӣ оид ба масъалаҳои андозӣ хусусияти андозбандии даромади бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва нархгузории трансфертӣ, иборат мебошад.

Дар Кодекси андоз амалкунанда бо мақсади баланд бардоштани мавқеи кишвар дар раддабандии агентҳои байналмилалӣ ва ҷалби сармоя ба соҳаҳои иқтисоди миллӣ, шумораи умумии андозҳо бо роҳи хориҷ намудани андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард ва муттаҳид намудани андозҳои ба ҳам алоқаманд аз 10 намуд ба 7 намуд кам карда шуд.

Вобаста ба содагардонии расмиёти маъмурикунонии андоз дар Кодекси андоз дар таҳрири нави усулҳои муосири пешбиникунондаи таҳкими иқтисоди рақамӣ, заминаи ҳуқуқи батанзимдарории хизматрасонии муосири электронӣ бо шумули ҳучра ва ҳамиёни электронӣ, чеки электронии фискалӣ, ҳисобнома - фактураи электронӣ, мубодилаи электронии иттилоот, аъзори функционалӣ, хизматрасонии фосилавӣ тавассути майдони электронии тичорат, низоми рамзгузории электронии молҳо ва ё рамзҳои QR пешбинӣ карда шудааст.

Бо мақсади танзими имтиёзҳои андозӣ ва татбиқи принципҳои адолатнокӣ ҳангоми татбиқи имтиёзҳо, дар лоиҳа мушаххасот оид ба маҳдуд намудани имтиёзҳои хусусияти инфиродидошта, барои мақсадҳои муайян истифода шудани маблағҳои дар ихтиёри андозсупоранда аз ҳисоби имтиёзҳо боқимонда, муҳлати пешниҳоди имтиёзҳо, инчунин муайян намудани номгуи соҳаҳои афзалиятнок, ки нисбат ба онҳо имтиёзҳои мавҷуда ва ё иловагӣ татбиқ мегардад, пешбинӣ карда шудааст.

Бояд қайд кард, ки Кодекси андози амалкунанда бо назардошти тағйироту иловаҳое, ки бо мақсади он то имрӯз ворид карда шудаанд, самтҳои асосии маъмурикунонии андоз ва қонунгузории андозро дар маҷмӯъ дуруст ифода намудаанд. Бо вучуди ин, тағйирот дар ҳаёти иқтисодиёти иҷтимоӣ, раванди ислоҳоти иқтисодӣ, рӯз зарурати бештар мавриди амал қарор додани технологияи муосири иттилоотӣ дар муомилоти андозӣ, заминагузори барои дар сатҳи замонавӣ ба роҳ мондани хизматрасонӣ ба андозсупорандагон ва омилҳои дигар зарурияти давра ба давра тақмили қонунгузории андозро ба миён меоварад.

Бояд гуфт, ки бо назардошти Кодекси андоз дар меъёрҳои қонунгузории андоз аниқтар гардида, системаи андози ҷумҳурӣ тақмил дода шуда, барои ба бучети давлатӣ сари вақт ва пурра ворид карда шудани маблағҳои пешбинишудаи маблағҳои пешбинишудаи даромадҳои андозӣ шароити мусоиди андозсупорӣ муҳайё карда мешавад. Инчунин қонунгузории андоз, давраи гузариши пурра ба муносибатҳои бозаргонӣ нисбатан устувор гардида, барои субъектҳои соҳибкории хурд низоми муқамалтари содакардашудаи андозбандӣро пешниҳод намудааст.

Ҳамин тавр, қайд кардан бамаврид аст, ки Ҳукумати кишвар вобаста ба тақмили сиёсати андоз ҳамеша дар пайи дастгирии соҳибкорон-андозсупорандагонанд ва дар муайян намудани қонунгузории андоз сабукиҳо ва имтиёзҳои андозиро нисбати онҳо амали намуда истодааст. Ин аст, ки матни Кодекси андоз дар таҳрири нави бо забони ҳаддалимкон соддаю фаҳмо таҳия гардида, нисбат ба Кодекси андози пешина шумораи қантари андозҳоро дарбар гирифтааст.

Адабиёт

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Матни расмӣ - Душанбе, 2021. - С. 335.

2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: [захираи электронӣ] - <http://www.president.tj/node/21975>.
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020 – 2025» (аз 30.12.2019 № 643).
4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тиҷоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

НАҚШИ ҲОИДАИ СОҒ ДАР ҒАЪОЛИЯТИ СОҒИБКОРӢ

Нуров Ш.С. - дотсенти кафедраи менеҒменти молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Дар мақолаи мазкур муаллиф дар бораи нақши ҳоидаи соғ ва аҳамияти он дар ғаъолияти соғибкорӣ дар шароити муосир мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст, инчунин дар бораи, муаммоҳо ва пешгирии корхона аз хавфҳои молиявӣ дар ғаъолияти соғибкории корхонаҳои истеҳсолӣ дар шароити муосир баррасӣ шудааст. Дар мақолаи мазкур дар бораи пешгирии хавфҳои молиявии дар ғаъолияти соғибкории корхонаҳо, гирифтани ҳоидаи соғ ва расидан ба ҳадафҳои гузашташудаи соғибкорӣ барраси карда шудааст.

Калидвожаҳо: соғибкорӣ, ҳоидаи соғ, хавфҳои молиявӣ, шароити муосир, ҳоида, даромад, соғибкории истеҳсолӣ, муаммоҳо, бозори молиявӣ, сармоягузорӣ, иқтисодиёт, банақшагири.

Нуров Ш.С. - доцент кафедри финансового менеджмента Таджикского государственного университета финансов и экономики. тел. 93.710.40.77

РОЛЬ ЧИСТОЙ ПРИБЫЛИ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нуров Ш.С. - доцент кафедры финансового менеджмента Таджикского государственного Университета финансов и экономики.

В данной статье автор проанализировал роль чистой прибыли и ее значение в предпринимательской деятельности в современных условиях, а также обсудил проблемы и предотвращение финансовых рисков предприятия в предпринимательской деятельности производственных предприятий в современных условиях. В данной статье рассматривается предотвращение финансовых рисков, связанных с предпринимательской деятельностью предприятий, получение чистой прибыли и достижение поставленных предпринимательских целей.

Ключевые слова: предпринимательство, чистая прибыль, финансовые риски, современные условия, прибыль, доход, производственное предпринимательство, финансовый рынок, инвестиции, экономика, планирование.

THE ROLE OF NET PROFIT IN ENTREPRENEURSHIP

Nurov Sh.S. - is an associate professor of the department of financial management at the Tajik state university of finance and economics.

In this article, the author analyzes the role of net profit and its importance in entrepreneurial activity in modern conditions, as well as discusses the problems and prevention of financial risks of an enterprise in the entrepreneurial activity of manufacturing enterprises in modern conditions. This article examines the prevention of financial risks associated with the entrepreneurial activities of enterprises, the receipt of net profit and the achievement of set entrepreneurial goals.

Keywords: entrepreneurship, net profit, financial risks, modern conditions, profit, income, industrial entrepreneurship, puzzles, financial market, investments, economics, planning.

Соғибкорӣ ғаъолияти мустақилонаи аз рӯи таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудае, ки барои ба даст овардани ҳоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасони) равона шудааст.

Ғаъолияти соғибкорӣ дар ҳолатҳои бо қонун муқарраршуда, яъне ба мақсади ҳимояи соҳти конститусионӣ, ахлоқ, таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахсони дигар, таъмини мудофия ва беҳатари кишвар маҳдуд карда шуданаш мумкин аст. Ба ибораи дигар ҳатто маҳдудиятҳо дар ғаъолияти соғибкорӣ бояд бо қонун пешбинӣ шуда бошанд. Мунтазам ба

даст овардани фоида мувофиқи таърифи қонунии фаъолияти соҳибкорӣ- мақсади асосии соҳибкор аст.

Соҳибкорӣ дар асл қор, фаъолият, шуғл, шавқ ё худ амалиётро ифода мекунад, ки он ягон ҳел даромад ва фоидаро таъмин карда тавонад.

Фаъолияти соҳибкорӣ ҳамеша дар доираи муносибатҳои муайян, муносибатҳои байни субъект ва объектҳои иқтисодӣ сураат мегирад.

Фоида нишондиҳандаест, ки самаранокии истеҳсолот, миқдору сифати маҳсулоти таълидшуда, вазъи ҳосилнокии меҳнат, сатҳи арзиши аслии маҳсулотро пурратар инъикос менамояд. Фоида ифодаи пулии қисми асосии пасандозҳои пулие мебошад, ки соҳибкор дорои ҳама гуна шакли моликият ба вуҷуд овардааст.

Чун категорияи иқтисодӣ фоида натиҷаи ниҳой молиявии фаъолияти соҳибқори қорхонаро нишон медиҳад. Фоидаи қорхона барои ганигардонидани Бучети давлатӣ саҳми арзанда дорад, чунки қорхонаҳо баъд аз гирифтани фоида тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ҳатман ба бучаи давлат андоз аз фоида 20% барои қорхонаҳои истеҳсолӣ, қорхонаҳои тичоратӣ бошад 25% андоз ва қормандони он бошад андоз аз даромад 13 % месупоранд. Барои фаъолияти самарабахши ҳар як соҳибқор ва қорхона нақшаи қори пешакии соҳибқорӣ, барои ҳисоб қардани фоида ва даромадноқӣ муҳим аст ва авалиндараҷа мебошад.

Фарқияти байни ин ду шартҳо қист ва ҷӣ бояд нишондиҳандаи асосии фоида ва даромадноқиро фаҳманд. Дар асоси фоида фаҳмидани арзише, ки самаранокии сохторро инъикос медиҳад ва сарчашмаи маблағгузорӣ барои хароҷоти иҷтимоию истеҳсолӣ мебошад. Фоиданоқӣ таносуби ҳисобқардашудаест, ки ба андозаи фуруш ва истеҳсолот гирифта шудааст. Консепсияи фоида ва фоидаи соф барои ҳар як қорхона ва соҳибқор муҳим мебошад ва натиҷаи ниҳойи қорхона ба ҳисод меравад. Қорхонаи соҳибқор субъекти хоҷагидорие мебошад, ки барои истеҳсол қардани маҳсулот, фуруши он ва гирифтани фоида мебошад, ки барои рушду тарақиёти қорхона равона қарда мешавад. {3}

Дар қоробари ин ҳама фоида ба таҳкими ҳисоби тичоратӣ, ривоҷ додани истеҳсолот дар ҳама гуна шакли моликият таъсири танзимқунанда меасонад. Фоида чун натиҷаи ниҳойи молиявии фаъолияти қорхона фарқи байни қамъи умумии даромадҳо ва хароҷот барои истеҳсолу фуруш бо назардошти зарарҳо аз амалиёти гуногуни хоҷагӣ мебошад. Барои муайян қардани фоида, қорхонаи соҳибқор аз натиҷаи амалиётҳои молиявӣ ҳар моҳ дар нозироти андози ноҳия ҳисоботи молиявӣ тартид дода пешниҳод мекунад, ки дар ин ҳисобот фоида муайян қарда мешавад ва баъди қардохти андозҳо фоидаи соф дар ихтиёри соҳибқор мемонад ва онро соҳибқор барои самтҳои зарури ва рушди соҳибқорӣ сафарбар мекунад. Дар ҳисоботи мазқур фоидаи аввал, фоидаи умумӣ ҳисоб қарда шуда, баъдан аз фарқи байни фоидаи умумӣ ва хароҷотҳои маъмурӣ, тичоратӣ, хароҷотҳои қоизӣ ва дигар хароҷотҳо, инчунин ҳисоби андоз аз фоида ва қамъи даромади қоизӣ, даромад аз фаъолияти ғайрималиётӣ дар натиҷа фоидаи соф пайдо меқардад.

Фоидаи соф – фоидаест, ки баъди қардохти андозҳо ба бучаи давлат даст ба меояд. Ин нишондиҳанда, муҳимтарин нишондиҳандаи фаъолияти соҳибқорӣ ба ҳисоб меравад. Барои дақиқ қардани фоидаи соҳибқорӣ нишондиҳандаи омори яъне ҳисоботи молияви соҳибқорӣ шарт ва зарур аст, ки ҳолати моливии ҳолати моливиро муайян мекунад.

Ҳисоботи молиявӣ дар қоробари оид ба ҳолати моливии қорхона маълумот додан, дар навбати худ оид ба амалиётҳое, ки дар раванди соли ҳисоботӣ иҷро меқардад, қисман дарбар мегирад.

Муҳимияти ҳисоботи молиявӣ дар он аст, ки асос барои пешгӯии фаъолияти ояндаи соҳибқорӣ ва барои ба даст овардани даромад, пешгӯии оид ба қараёни маблағҳои озоди соҳибқор ва дивидендҳо истифода бурда мешавад.

Ҳамин тариқ, фоида дар натиҷаи амали мутақобилаи бисёр унсурҳои мусбат ва ҳам манфӣ ташаққул меёбад. Дар асоси фоида он фаҳмидани арзише, ки самаранокии сохторро инъикос медиҳад ва сарчашмаи маблағгузорӣ барои хароҷоти иҷтимоию истеҳсолӣ мебошад. Фоиданоқӣ таносуби ҳисобқардашудаест, ки ба андозаи фуруш ва истеҳсолот

гирифта шудааст. Концепсияи фоида ва фоидаи соф барои ҳар як корхонаҳо муҳим аст. Яке аз пешниҳоди беҳтар гардонидан ва баланд бардоштани сатҳи молиявии соҳибкорӣ ин истифодаи таҷҳизоти ҳозиразамон, бо ин роҳ ҳаҷми истеҳсолиашро зиёд гардондан ва паст кардани арзиши аслии маҳсулот мебошад.

Дар натиҷа фоидаи зиёд ба даст оварда шуда, соҳибкор метавонд ӯҳдадорихои кредиторӣ ва қарзиашро сари вақт пардохт намуда, ғаёлияти истеҳсолиашро аз муфлисшавӣ нигоҳ дорад.

Омилҳои таъсиррасон ба фоида: омилҳои берунӣ ва дохилӣ тақсимнамудан мумкин аст.

Ба омилҳои берунӣ инҳо шомиланд:

- суботи сиёсӣ;
- вазъи иқтисод;
- вазъи демографӣ;
- вазъи бозор, аз ҷумла бозори молҳои истеъмолӣ;
- суръати таваррум;
- меъёри фоизи кредит.

Омилҳои дохилӣ инҳо мебошанд:

- ҳаҷми маҷмӯи даромад (ва ҳам омилҳое, ки онро муайян мекунанд);
- ҳосилнокии меҳнати кормандон;
- суръати гардишхӯрии молҳо;
- мавҷудияти воситаҳои гардони худӣ;
- самаранокии истифодаи фондҳои асосӣ.

Омилҳои субъективӣ: сатҳи ташкилӣ-техникии идораи ғаёлияти соҳибкорӣ, рақобатпазирии маҳсулоти тавлидшаванда, сатҳи ҳосилнокии меҳнат, хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, сатҳи нархи маҳсулоти тайёр.

Омилҳои объективӣ: сатҳи нархи захираҳои моддӣ ва энергетикӣ, меъёри истеҳлок, вазъи бозор.

Манбаи асосии ба даст овардани фоида аз тарафи соҳибкор аз фуруши маҳсулот ва даромади умумӣ мебошад. Даромади умумӣ дар ифодаи ҷамъи чун фарқи байни арзиши харид ва арзиши фурӯши молҳо муайян карда мешавад.

Даромади умумӣ аз фурӯши молҳо нархи хизматрасониҳои савдо, яъне ҳиссаи савдори дар нархи чаканаи мол инъикос менамояд.

Манбаи асосии ба даст овардани фоида аз тарафи корхона аз фуруши маҳсулот ва даромади умумӣ мебошад. Даромади умумӣ дар ифодаи ҷамъи чун фарқи байни арзиши харид ва арзиши фурӯши молҳо муайян карда мешавад. Даромади умумӣ аз фурӯши молҳо нархи хизматрасониҳои савдо, яъне ҳиссаи савдори дар нархи чаканаи мол инъикос менамояд.

Фоидае, ки дар ихтиёри соҳибкор мемонад, аз ҷамъи маблағи андоз аз фоида, фоидаи соф мебошад, ки аз ҷамъи хароҷот вобаста аст, ки ба фоида нисбат дода мешавад. {2}

Фоидаи софро соҳибкор ба самтҳои зерин равона месозанд:

1. Барои созмон додани фонди захиравии корхона;
2. Фонди истеҳлок (хурдашавӣ);
3. Фонди такрористеҳсоли корхона;
4. Фонди музди меҳнати кормандон;
5. Фондҳои иҷтимоии корхона.

Натиҷаи ниҳоии молиявии ғаёлияти хоҷагидорӣ соҳибкорӣ (ширкат, фирма) фоидава фоидаи соф мебошад. Он қисми амалишудаи даромади соф аст, ки тавассути меҳнати изофа ба вучуд омадааст. Аҳамияти фоидаи софи корхона аз ин бармеояд, ки аз як тараф, он асосан аз сифати кори корхона вобаста аст, манфиатдорӣ иқтисодии кормандонро ба истифодаи самараноктари захираҳо баланд мекунад, зеро фоидаи соф манбаи асосии рушди истеҳсолӣ ва иҷтимоии соҳибкорӣ мебошад, аз тарафи дигар, фоидаи соф ба сифати манбаи ниҳоят муҳими даромади бучети давлатӣ хизмат мекунад. Ҳамин тариқ, ҳам соҳибкор ва ҳам давлат ба афзоиши фоида манфиатдоранд. {2}

Идоракуни ғоидаи соф ва даромаднокии корхонаро, ки бо сатҳи коркард алоқаманд аст, назорат мекунад ва бо назардошти муқоисаи моддӣ ифода мегардад. Маълумот метавонад тасвири пурраи ғайолияти сохториро нишон диҳад. Ба ибораи дигар, ғоида - маблағи дороиҳои моддӣ, ки мо пас аз муайян кардани хизматрасониҳои худ ва маҳсулот барои муддати муайян ҳосил кардем. Чунин ду мафҳумҳо ҳамчун ғоида ва ғоидаи соф бо ҳам алоқаманданд ва қобилияти таъсири баробар ба иҷроиши он доранд. Бо вучуди ин, онҳо тафовутҳои муайяне доранд, ки дар он асосан дар муқоиса бо нишондиҳандаи ғоидаҳо ва нишондиҳандаҳои даромадноқӣ нисбӣ мебошанд. Аввалан бевосита аз дуюм вобаста аст. Бо ҳисобҳои нодурусту ҳатто, **соҳибкор** метавонанд ба талафоти калон хотима гузоранд. Барои ғайолияти самаранок, муҳим аст, ки ҳама чизро пешакӣ банақша гирем ва муҳим будани онро асоснок кунем. {2} Дар айни замон, мо бояд бидонед, ки чӣ гуна намуди ғоида ва даромаднокии **соҳибкор** дорад.

Дар байни категорияҳои машҳури ҷаҳонӣ идоракунии ғоидаи соф ин:

1. Ғайолият - натиҷаи истеҳсолот ва маркетинг, ё асоси кор дар ин корхона;
2. Поквичдонӣ- соҳибкор ва кормандони он бояд Поквичдона ғайолият кунанд;
3. Сармоягузориҳои оқилона- вобаста ба имконият ва лақоят соҳибкор ба корхона сармоягузорӣ кунанд;
4. Истеъмолкунанда барои пардохти саҳмияҳо ба ҳамаи саҳмиядорон ва муассисон.
5. Андозбандишаванда – тибқи кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкор бояд кадом намуди андоз, андозбандӣ карда шавад.
6. Номаълум ва воқеӣ – вобаста ба таҳлили вазъии молиявии соҳибкор.
7. Меъёри таваррум - вобаста ба талаботи бозор баназар гирифта мешавад.
8. Тарҳрезӣ, муқоисаи ҳисоботи соли гузашта ба имсола- ғоидаи софи гирифташудаи соли ҷорӣ муқоиса ба ҳисоботи соли гузаштаи бояд ҳатман гузаронида шавад.

ХУЛОСА: Ғоидаи соф дар ғайолияти соҳибкорӣ нақши арзандаро мебозад ба монандӣ:

1. Барои пардохти саривақтии музди меҳнати кормандон.
2. Барои рушди ғайолияти соҳибкорӣ.
3. Баланд бардоштани музди меҳнати кормандон.
4. Расидан ба зиндагии шоистаи кормандон
5. Ҳавасмангардонӣ дар ғайолияти соҳибкорӣ.
6. Рушд додани ғайолияти соҳибкорӣ.
7. Саҳмгузорӣ ба рушди иқтисодиёти кишвар.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ”Дар бораи соҳибкорӣ” АМОҶТ с.2014, №7, қ.2, мод. 404; с.2015, №3, мод.216).
2. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 10 июли соли 1996 , №262 «Дар бораи тасдиқ кардани Низомномаи тартиби тақсим ва истифодаи ғоидаи корхонаҳо», Душанбе, 1996.
3. Комилов С. Ҷ., Давлатзод. У.Д. «Иқтисоди корхона», Душанбе, Собириён-2012.
4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои ғайолияти тижоратиро хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.
5. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – Р. 375-382.

АҲАМИЯТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДӢ БОЗОРӢ

Гулмуродзода Робиямох Гулмурод – н.и.и, дотсенти кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Наҳимова, 64/14. Тел: 907511201. E-mail: robiamoh@inbox.ru

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои омӯзиши бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар кишварҳои пешрафта аҳамияти хоса дорад баррасӣ шудааст. Ин таҳқиқот ба баррасии моҳият, сабабҳо ва омилҳои рушди бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ, инчунин оқибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии он нигаронида шудааст. Соҳаи иҷтимоӣ дар таъмини фаъолияти иқтисодӣ, ташаккули сармояи инсонӣ ва ҷандирии бозори меҳнат нақши муҳим мебозад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, алоқаи зич байни хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва нархгузориҳои инҳисорӣ мушкилоти ислоҳоти сохториро ба миён меорад. Таҳқиқи мазкур ба ташаккул ва такмили низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ, танзими давлатӣ ва стратегияи азнавсозии иқтисодиёт дар ин соҳа мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: бозори хизматрасонии иҷтимоӣ, тағйирпазирии бозори меҳнат, ислоҳоти сохторӣ, танзими давлатӣ, соҳаи иҷтимоӣ, оқибатҳои иқтисодӣ, ҳадамоти иҷтимоӣ.

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Гулмуродзода Робиямох Гулмурод – к.э.н., доцент кафедры налог и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республики Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. тел: 907511201. E-mail: robiamoh@inbox.ru

В данной статье рассматривается изучение рынка социальных услуг в развитых странах приобретает особую значимость. Исследование посвящено анализу сущности, причин и факторов развития рынка социальных услуг, а также его экономических и социальных последствий. Социальная сфера играет ключевую роль в обеспечении экономической деятельности, формировании человеческого капитала и гибкости рынка труда. В Республике Таджикистан тесная связь между социальными услугами и ценообразованием естественных монополий порождает проблемы структурных реформ. Данное исследование способствует формированию и совершенствованию системы социальных услуг, государственного регулирования и стратегии реформирования экономики в этой сфере.

Ключевые слова: рынок социальных услуг, гибкость рынка труда, структурные реформы, государственное регулирование, социальная сфера, экономические последствия, социальные услуги.

THE IMPORTANCE OF SOCIAL SERVICES IN MARKET ECONOMY CONDITIONS

Gulmurodzoda Robiyamokh Gulmurod – Ph.D., Associate Professor, Department of tax and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova street, 64/14. Tel: 907511201. E-mail: robiamoh@inbox.ru.

In the context of a modern market economy, studying the social services market in developed countries is of particular importance. This research focuses on analyzing the essence, causes, and factors of the social services market's development, as well as its economic and social implications. The social sector plays a critical role in supporting economic activities, forming human capital, and ensuring labor market flexibility. In the Republic of Tajikistan, the close link between social services and natural monopoly pricing creates challenges for structural reforms. This study contributes to the formation and improvement of the social services system, state regulation, and strategies for economic restructuring in this sector.

Key words: social services market, labor market flexibility, structural reforms, government regulation, social sphere, economic consequences, social services.

Хусусияти давраи муосири рушди иқтисоди бозорӣ дар кишварҳои тараққикардаи ҷаҳон аз он иборат аст, ки дар онҳо ба омӯзиши бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ аҳамияти бештар дода мешавад. Аз ин лиҳоз, тағйироти куллии низоми куҳнашудаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шароити давраи гузариш аҳамияти таҳқиқотии омӯзиши моҳияти бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ, сабабҳо ва омилҳои рушди он, оқибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дигаргуншавии онро ба вуҷуд овард. Ҳамзамон омӯзиши масъалаҳои марбут ба равандҳои истеҳсол, тақсирот ва истеъмоли хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо байни худ аҳамияти муҳим дорад. Талаботи рӯзафзуни баррасии ҳамаҷонибаи ин равандҳо ҳамчун пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба миён омадааст, ки барои дарёфти посух ба саволҳои мубрам дар мавриди роҳҳои самараноки фаъолияти соҳаи иҷтимоӣ ва муайянсозии самтҳои имконпазири азнавташкилдихии он имконият фароҳам меорад.

Соҳаи иҷтимоӣ, ки равандҳои фаъолияти иқтисодиро таъмин мекунад, дар ҷараёни истеҳсолот ва андушти сармояи инсонӣ нақши махсусро мебошад. Он ба эҷоди асосҳои институтсионалӣ ва ташкилии бозори меҳнат ва таъмини ҷандирии он таъсири назаррас мерасонад, психология ва стратегияи пасандозҳои аҳолиро ташаккул медиҳад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаи зичи байни фаъолияти соҳаҳои иҷтимоӣ ва наҳзгузориҳои инҳисории табиӣ хос мебошад. Оқибати ин диққати бисёр ислоҳоти сохторӣ ба мушкилоти ташкили системаи пешниҳоди хизматрасонии иҷтимоӣ мебошад.

Худи соҳаи иҷтимоӣ, дар айни замон, бо мавҷудияти сохтори нисбатан мураккаб, ки аз қисмҳои асосии аз ҷиҳати ташкилӣ ба ҳам наздик иборат аст, фарқ мекунад. Баррасии ҳамаҷонибаи ин равандҳо ҳамчун пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ зарур буда, имкон медиҳад ба саволҳои мубрами марбут ба муайян намудани самтҳои имконпазири рушд, дигаргунсозӣ ва тақмили фаъолияти соҳаи иҷтимоӣ ҷавоби мувофиқ пайдо намояд.

Барои ҳалли ин мушкилот таҳқиқи асосҳои концептуалии рушди шаклҳои бозори ташкили фаъолияти истеҳсолӣ ва хоҷагидорӣ дар соҳаи хизматрасонӣ пешбинӣ шудааст. Дар ин ҳолат, ба рушди бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ бояд аҳамияти махсус дода шавад, ки асоси онро баҳодихии хусусиятҳо, ҳолат ва рушди соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ ба назардошти таъсири омилҳои объективӣ ташкил медиҳад.

Нақши афзоянда ва аҳамияти бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ бунёди воситаҳои муосири идоракунии иқтисодӣ, омӯзиши мушкилотҳои танзими фаъолияти субъектҳои бозор, таъсиси механизми танзими давлатии пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба шаҳрвандон, инчунин таҳия ва асосноксозии стратегияи азнавсозии иқтисодӣ дар ин соҳа талаб мекунад. Марҳилаи муҳим дар таҳияи концепсияи нави рушди соҳаи иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши назария ва амалии ташаккул ва рушди системаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад. Дар шароити гузариш ба бозори иқтисодӣ яке аз самтҳои муҳимтарини омӯзиши муносибатҳои бозоргонӣ нава дар кишвар ошкорсозии моҳият ва муайян кардани тамоюлҳо дар рушди минбаъдаи соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ мебошад.

Бо ташаккули иқтисоди бозорӣ зарурати рушди соҳаи иҷтимоӣ, ки ҷавобгӯи талаботи муносибатҳои бозорӣ, ташаккули сохторҳо ва институтҳои нава мебошад меафзояд. Ислоҳоти кунунӣ дар кишвар ва тағйироти пайваستا дар муносибатҳои иқтисодӣ воқеияти ворид кардани дигаргуниҳоро дар низоими анъанавии таъминоти иҷтимоӣ асоснок менамояд. Суръатнокии мутобиқшавии соҳаҳои иҷтимоӣ ба қонунҳои иқтисоди бозоргонӣ асосан аз ислоҳоти муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳолатҳои объективӣ субъективӣ вобастаанд, ки ҳангоми амалисозии онҳо бояд ба назар гирифта шаванд.

Дар шароити нави бозоргонӣ барои гузаштан ба бозор дастгирии молиявии соҳаи иҷтимоӣ ва барномаҳои иҷтимоӣ аз рӯи принципҳои иқтисоди омехта бо иштироки бахшҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ амалӣ карда мешаванд. Аз ин рӯ, зарурати муайян кардани роҳи самтҳои гузариши соҳаи иҷтимоӣ ба муносибатҳои бозорӣ меафзояд.

Ташаккули асосҳои иқтисодии рушди соҳаи иҷтимоӣ дар шароити иқтисоди гузариш аҳамияти калони илмию амалӣ дорад. Ҳадафи тағйироти идомаёбандаи иқтисодиёт ва дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоии ҷумҳурӣ дар маҷмӯъ баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии миллии мебошад, ки ноил шудан ба он ба таъсис ва тақмили доимии идоракунии тамоми соҳаҳо, бахшҳо ва шохаҳои ибтидоии иқтисоди миллий, бахусус соҳаи хизматрасонӣ мусоидат мекунад.

Аҳамияти ин равиш ба он асос ёфтааст, ки бахши хизматрасонӣ бо қариб тамоми паҳлӯҳои таъминоти аҳоли ва иқтисод, инчунин ба зарурати рафъи омилҳои манфии рушди ин соҳа алоқамандии зич дорад. Сарфи назар аз баъзе дигаргуниҳои мусбӣ, ки дар чараёни тағйирёбии бозорӣ дар ҳолати динамикаи бахши хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он ба амал омадаанд, аммо ҳиссаи он дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ паст боқӣ мондааст ва шумораи шуғлдорон аз 30,3 фоизи онҳое, ки дар иқтисодиёти миллий кор мекунанд, зиёд нест. Ислоҳи вазъият таҳия ва татбиқи сиёсати дақиқро барои рушди соҳаи хизматрасонӣ тақозо мекунад, ки асоси онро бояд амалисозии дигаргуниҳои сохторӣ, таҳкими заминаи ҳуқуқӣ, баланд бардоштани фарҳанги муносибатҳои бозаргонӣ ва тақвияти нақши омили инсонӣ дар тамоми соҳаҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳо ташкил диҳад.

Вале дар шароити имрӯза механизми самараноки рушди соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ вучуд надорад, ки сабаби монеаи тағйиротҳои зарурӣ дар ин соҳа буда, корхонаҳои соҳаро барои таъмини рушд ва беҳсозии сифати хизматрасониҳо ба аҳоли равона месозад. Дар бахши хизматрасонӣ сиёсати дақиқи иқтисодии соҳа таҳия карда нашудааст, дигаргуниҳои гузаронидашаванда хусусияти гуногуни номуайяниро доранд. Ҳамаи ин эҷоди механизми самараноки идоракуниро барои рафъи омилҳои манфӣ ва тақвияти омилҳои мусбӣи рушдро тақозо мекунад.

Дар шароити муносибатҳои бозаргонӣ таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, тадриҷан баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагӣ аз ҷиҳати самараноки механизмҳои иҷтимоӣ ва сифати хизматрасонии иҷтимоии ба аҳоли пешниҳодшаванда вобастагӣ дорад.

Дар шароити ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ, соҳаи босуръат рушдёбандаи хизматрасонӣ ҳамчун ҷузъи муҳими рушди самараноки иқтисодиёти миллий баҳисоб меравад.

Дар шароити имрӯза дигаргуниҳои иқтисодӣ низ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, ки дар ташаккули шахсият нақши калидӣ дорад, ба амал меоянд.

Аз нуқтаи назари мо соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ асосан аз ҷиҳати иҷтимоию иқтисодӣ ва моддӣ тафсир карда мешавад. Таъминоти моддӣ нақш ва мавқеи соҳаи иҷтимоиро дар иқтисодиёти миллий инъикос намуда, шабакаҳои муассисаҳои хизматрасонии иҷтимоиро дар бар мегирад. Таъминоти иҷтимоию иқтисодии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ ин як низоми муносибатҳои байни субъектҳои хоҷагидорӣ дар масъалаи пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ мебошад.

Дар баробари ин хизматрасониҳои зерини иҷтимоӣ мавҷуд аст: хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ мусоидат мекунанд; дар марҳилаи хизматрасонӣ тағйироти назарраси объекти омӯхташаванда ба назар мерасад; хизматҳои иҷтимоӣ дар як вақт пешниҳод ва истеъмол карда мешаванд; мавҷудияти истифодаи бисёркаратаи самарои хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар асоси татбиқи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (китобҳои электронӣ, усулҳо ва барномаҳои ташхиси тиббӣ); мавҷудияти равандҳои зиёди хизматрасониҳои иҷтимоӣ; хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҳиснашаванда буда, вале натиҷаи онҳо неъматҳои ғайримоддиро ташкил медиҳанд; сифати неъматҳои ғайримоддӣ аз истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ вобастагии зич дорад; нақши бахши давлатӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ тақвият меёбад; самарои хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар оянда ошкор карда мешавад; хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрисамаранок ҳисобида мешаванд, зеро онҳо аҳамияти иҷтимоӣ доранд; самаранокии хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз ҳуди истеъмолкунанда вобаста аст.

Дар сохтори соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ, хизматрасониҳои иҷтимоии давлатӣ ва хусусиро бояд фарқ намуд. Гурӯҳбандии зерини хизматрасониҳои иҷтимоиро мавҷуд аст. (ҷадвали 1).

Чадвали 1. - Гурӯҳбандии хизматрасониҳои иҷтимоӣ мутобиқи таъинот

Шаклҳо	Самти амалиёт
1. иҷтимоӣ - маишӣ - якҷағза - комплексӣ	таъмини фаъолияти ҳаётан муҳими шахрвандон дар ҳаёти ҳаррӯза (дасштирии рӯзгордорӣ дар ҳаёти ҳаррӯза);
2. иҷтимоӣ - тиббӣ - якҷағза - комплексӣ	нигаҳдорӣ ва беҳсозии саломатии шахрвандон (тандурустӣ, тарбияи ҷисмонӣ);
3. иҷтимоӣ – психологӣ - одӣ - мураккаб	мусоидат дар ислоҳи вазъи равонии истеъмолкунандагони хизматрасониҳои иҷтимоӣ барои мутобиқшавӣ ба муҳити иҷтимоӣ, аз ҷумла пешниҳоди кӯмаки психологӣ ба таври пинҳонӣ бо истифодаи телефони боварӣ (тандурустӣ, соҳаҳо ва сохторҳои ҳуқуқӣ ва амнияти шахсро таъмин мекунанд);
4. иҷтимоӣ - меҳнатӣ - доимӣ	барои мусоидат дар дарёфти шуғл ва ҳалли дигар мушкилотҳои мутобиқгардонии меҳнат равона карда шудааст;
5. иҷтимоӣ – педагогӣ	пешгирии қачравӣ дар рафтор ва номуносибӣ дар рушди шахсии муштариёни хизматрасониҳои иҷтимоӣ, ташаккули манфиатҳои мусбӣ дар байни онҳо, аз ҷумла дар соҳаи фароғат, ташкили истироҳати онҳо, мусоидат дар тарбияи оилавии фарзандон (маориф, маърифат, педагогӣ, фарҳанг);
6. иҷтимоӣ - иқтисодӣ	бо мақсади нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли (тандурустӣ, тарбияи ҷисмонӣ, маориф, маърифат, педагогӣ);
7. иҷтимоӣ - ҳуқуқӣ	ба кумаки хизматрасониҳои ҳуқуқӣ нигаронидашуда, аз ҷумла ройгон, дар ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии истеъмолкунандагони хизматрасониҳои иҷтимоӣ (соҳаҳо ва сохторҳои ҳуқуқие, ки волияти қонун, тартибот ва амнияти шахсро таъмин мекунанд);
8. хизматрасониҳои иҷтимоии коммуникатсионӣ	хизматрасонӣ бо мақсади баланд бардоштани нерӯи иртиботии гирандагони хидматҳои иҷтимоии шахсони имконияташон маҳдуд, аз ҷумла кӯдакони маъҷуб (мақомоти хидмати иҷтимоӣ ва ғайритиҷоратӣ);
9. хизматрасониҳои таъҷилии иҷтимоӣ - якҷағза	хизматрасонӣ, ки ҳӯроки фаврии ройгон ё маҷмӯи маҳсулот, либос, пойафзол ва дигар чизҳои заруриро пешкаш мекунанд; мусоидат дар гирифтани манзили муваққатӣ; кӯмаки ҳуқуқӣ бо мақсади ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии истеъмолкунандагони хизматҳои иҷтимоӣ; ёрии равонии таъҷилий бо ҷалби равоншиносон (хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва ғайритиҷоратии иҷтимоӣ);

Бояд қайд кард, ки механизми идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ яке аз хусусиятҳои асосии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҳисобида мешавад. Ҳадафи механизми идоракунӣ таъсири самаранок ба фаъолияти корхонаҳо ва ташкилотҳои бахши хизматрасонии иҷтимоӣ ва ташаккули нерӯи иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Механизми идоракунии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ бояд чунин чузъҳоро дар бар гирад: иҷтимоӣ-иқтисодӣ, молиявӣ-сармоягузорӣ, илмию техникӣ, инноватсионӣ, экологӣ. Ҳамзамон, барои ташаккули механизми идоракунии соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ зарур аст, ки сохтори механизми танзими давлатии иқтисодиёти кишвар ва сохтори ин механизм аз ҷиҳати мазмун ва шакл аниқ карда шавад. Аз ҷиҳати мундариҷа, сохтори механизми рушди

минтақаҳо шакли моликият, захираҳои табиӣ ва системаи молиявӣю кредитиро дар бар мегирад. Аз рӯи шакл сохтор ба меъёрӣ ва қонунгузорӣ тақсим мешавад.

Аз ин рӯ, сохтори умумии механизми идоракунии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ вазифаҳо, принципҳои идоракунии ва воситаҳои таъсиррасонӣ ба объектҳои идоракуниро дар бар мегирад (Расми 1).

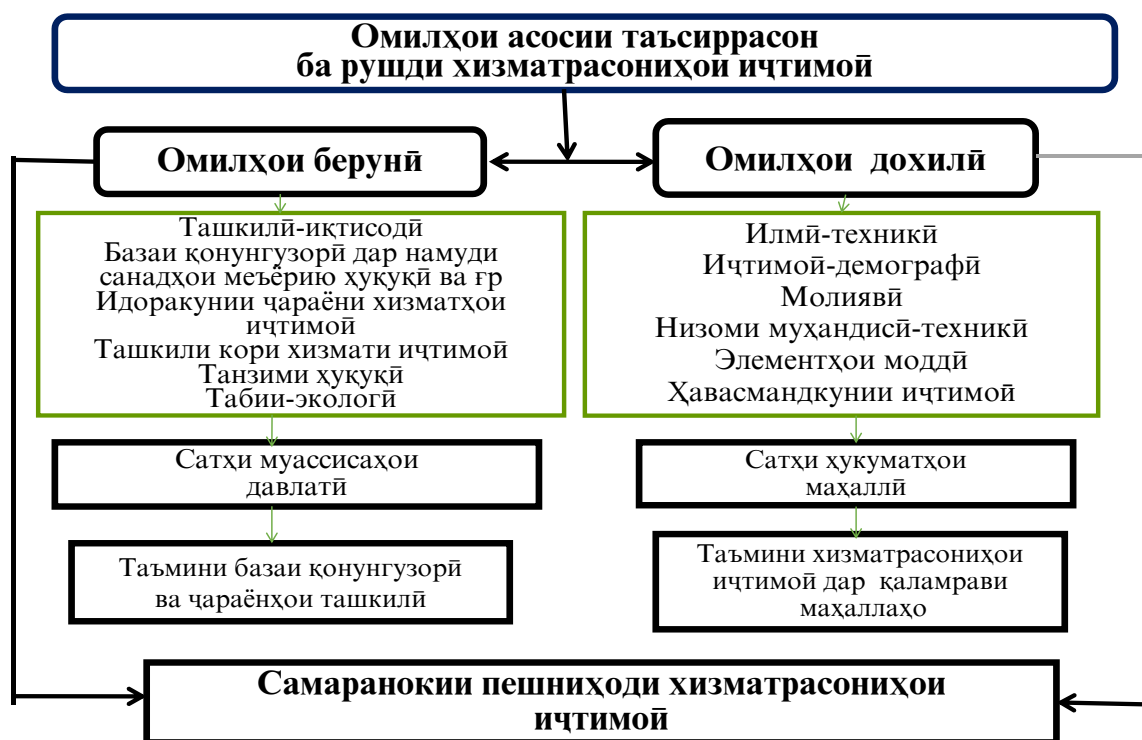
Расми 1. - Сохтори системаи механизми идоракунии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки барои фаъолияти самараноки соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ бояд вазифаҳое, ки мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ танзим мекунанд, дақиқ муайян карда шаванд. Дар рушди соҳаи хизматрасонӣ инҳо ширкат меварзанд: сохторҳои минтақавӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳо), аҳоли, системаи қарзӣю пулӣ, андоз, системаи молиявӣ, корхонаҳои шакли моликиятҳои гуногун.

Дар шароити имрӯза соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ яке аз ҷузъҳои таркибии системаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Ҳиссаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар иқтисодиёти миллии давлатҳои тараққикарда бештар ба назар мерасад. Аз ин рӯ, рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба инкишофи мутаваззини сокинон мусоидат мекунанд. Азбаски 2/3 аҳолии ҷумҳури дар деҳот зиндагӣ мекунанд, рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба баланд шудани сатҳи зиндагии аҳоли ва афзудани ҳиссаи он соҳа дар комплекси агросаноатии кишвар мусоидат менамояд. Натиҷаи рушди соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ манфиатҳои иҷтимоӣю иқтисодии ҳамаи қишрҳои аҳолиро ба назар мегирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар давраи баррасишаванда ҳаҷми хизматрасонӣ дар минтақа тақрибан 2,1 маротиба афзудааст. Барои солҳои 2018-2023 аз рӯи намуди фаъолият хизматрасониҳои иҷтимоӣ тамоюлҳои мусбати рушд доранд: афзоиши бештари хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар чунин намудҳо ба монанди хизматрасониҳои тандурустӣ 55,5 маротиба; фарҳанг 7,0 маротиба; санаторияҳо ва осоишгоҳҳо тақрибан 6,3 маротиба, нақлиёти мусофирбар 6,2 маротиба, маориф 2,6 маротиба ва маишӣ тақрибан 1,7 маротиба ба назар мерасад.

Ба зами ин, суръати рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ нисбат ба дигар хизматрасониҳо каме пасттар аст. Ҳамзамон, ҳиссаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар ҳаҷми хизматрасониҳо ба 87,4% расид, ки афзоиши назарраси хизматрасониҳои иҷтимоиро муайян мекунад, ба рушди инсон ва дастрасии ин хизматҳо ба қишрҳои осебпазир аҳолии минтақа мусоидат мекунад ва тамоюли рушд дорад.

Расми 2. – Омилҳое, ки ба рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонанд

Ташаккули механизми танзими давлатии соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ баргараф кардани мушкилоти мавҷудаи рушди корхонаҳои ин соҳа бо дарназардошти фаъолияти самаранокӣ системаи дастгирии давлатии соҳаи хизматрасонӣ мусоидат мекунад. Дар робита ба ин, кишвар барои ҷалби сармоягузориҳо ниёз дорад ба сиёсати самаранокӣ сармоягузорӣ бо назардошти иқтисодии захиравии худ ва эҷоди ҷолибияти тичоратии татбиқи нақшаҳои рушди хизматрасонӣ. Ҷолибияти тичоратии минтақаро асосан омилҳои зерин, ба монанди рушд ва суботи соҳаи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ; сатҳи зина низомҳо дар идоракунии маҳаллӣ; муҳити инноватсионӣ дар сатҳи вилоятҳо муаррифӣ мекунад.

Ба ақидаи мо пешниҳоди хизматрасонии иҷтимоӣ бо истифода аз се намуди механизми иқтисодӣ амалӣ карда мешавад: механизми бозори ҷамъаангезии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни раванди расонидани хизматрасонии иҷтимоӣ; механизми институтсионалӣ ё давлатии пешниҳоди хизматрасонии иҷтимоӣ; механизми омехтае, ки механизмҳои бозор ва давлатро тавассути истифодаи субсидияҳо, дотатсияҳо, сарпарастон, субвенсияҳо, шарикӣ иҷтимоӣ муттаҳид мекунад.

Дар баробари ин, самтҳои асосии тақмили механизми идоракунии хизматрасонии иҷтимоӣ инҳоянд: истифодаи афзалиятҳои рақобатии субъектҳои хоҷагидорӣ, аз ҷумла васеъкунии истифодаи шабакаи иттилоотӣ, таъмини онҳо бо технологияҳои инноватсионии ба қабул ва татбиқи қарорҳои идоракунии асос ёфта, дар истифодаи васеи усулҳои стратегии идоракунии аз ҷониби роҳбарони баландпоя, ки ба онҳо имкон медиҳад дар бозор мавқеи устуворро ишғол намоянд; истифодаи усулҳои муосири идоракунии, ки истифодаи самараноки тамоми захираҳоро бо назардошти афзоиши нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии субъектҳои соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, шароити пешбурди тиҷорат, дастрасии хидматҳо ба аҳоли, тавсеаи истифодаи шабакаи иттилоотӣ, пешниҳоди технологияҳои инноватсионӣ таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, мушкilotи асосии рушди хизматрасонии иҷтимоӣ дар кишвар инҳоянд: сифати пасти хизматрасониҳои иҷтимоӣ, асосан аз ҳисоби нокифояи захираҳои инсонӣ дар соҳаи иҷтимоӣ; мавҷуд набудани маҳзани маълумот дар бораи шахсони ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ниёздошта, ки гузаронидани мониторинг ва банақшагирии молиявии вобаста ба эҳтиёҷотро имконнопазир мегардонад; мавҷуд набудани механизми пурраи назорати хизматрасонии иҷтимоӣ, аз ҷумла назорати сифати хизматрасониҳо ва таъсири имконнопазир ё натиҷаҳои дигар дар қараёни хизматрасониҳо; кам будани музди меҳнат дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, илова бар ин, набудани мақоми ҳуқуқии кормандони соҳаи иҷтимоӣ ба салоҳияти кормандон, малака ва муносибати онҳо ба кор таъсири манфӣ мерасонад; бахши сусти ғайритиҷоратӣ, шумораи созмонҳои ғайридавлатии хизматрасонии босифати иҷтимоӣ ҳале маҳдуд аст (асосан ташкилотҳои ғайриҳукумати занон, ки ба кӯдакон хидмат мерасонанд).

Адабиёт

1. Роль социальной политики в обеспечении развития экономики (на примере РТ) / Р.Г. Тагоева // Известия Академии наук РТ. Отделение общественных наук. - Душанбе, 2013. - № 2. - С. 84-89. (0,31 п.л.);
2. Специфика социальных услуг в Республики Таджикистан / Р.Г. Тагоева // Вестник Таджикского национального университета, Серия экономических наук. - Душанбе: «СИНО», 2015. - № 2/9 (190). - С.184-188. (0,25 п.л.);
3. Социальные услуги: особенности и классификация / Р.Г. Тагоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2016. - №2/5 (207). - С. 34-37. (0,25 п.л.);
4. Факторы развития сферы услуг в Хатлонской области республики Таджикистан / Р.Г. Тагоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2018. - № 6. Ч.II. - С. 80-84. (0,17 п.л.);
5. Современное развитие сферы платных услуг Республики Таджикистан в условиях рыночной экономики / Р.Г. Тагоева, Т.Д. Низамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2019. - № 8. - С. 9-15. (0,4 п.л.). (в соавтор., автором - 0,2 п.л.);
6. Теоретические аспекты роль и значения сферы услуг в современной экономике / Р.Г. Тагоева // Вестник Финансово-экономического университета. Серия экономических наук. - Душанбе, 2019. - № 4(20). - С. 107-114. (0,4 п.л.);
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тиҷоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №. 3(32). - Р. 169-176.
8. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №. 4-1(38). - Р. 375-382.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ЕГО РОЛЬ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Мамадризоева Нигина Мамадзафоевна - к.э.н., и.о. доцента кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета **тел:** 987094988
mamadrizoeva69@mail.ru

В данной статье говорится о значении и роли предпринимательства в Республике Таджикистан. Известно, что данная сфера играет важную роль в экономическом и социальном развитии страны. Развитие предпринимательства прежде всего дает возможность многим гражданам любого государства быть занятым, что имеет положительное влияние на социальную сферу и налогово-бюджетную политику страны. Кроме того, в статье отмечена роль государства в поддержке развития предпринимательства в стране.

Ключевые слова: предпринимательство, развитие, общество, поддержка, экономика, туризм, страна.

СОҶИБКОРӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ҶАМӢИЯТ

Мамадризоева Нигина Мамадзафоевна - н.и.и., и.в. дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Тел.: 987094988
mamadrizoeva69@mail.ru

Дар мақолаи мазкур аҳамият ва нақши соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Маълум аст, ки ин соҳа дар рушди иқтисодии иҷтимоии кишвар нақши муҳимро мебозад. Рушди соҳибкорӣ, пеш аз ҳама, имкон медиҳад, ки шумораи зиёди шахрвандони ҳар давлат бо кор таъмин шаванд, ки ин ба соҳаи иҷтимоӣ ва сиёсати андозиву бучетии кишвар таъсири мусбат мерасонад. Илова бар ин, дар мақола нақши давлат дар дастгирии рушди соҳибкорӣ дар кишвар зикр шудааст.

Возжакалимаҳо: соҳибкорӣ, рушд, ҷомеа, дастгирӣ, иқтисод, сайёҳӣ, кишвар.

ENTREPRENEURSHIP AND ITS ROLE IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Mamadrizoeva Nigina Mamadzafoevna - Ph.D., Acting Associate Professor, Department of Accounting Tajik State Financial and Economic University. Tel. 987094988
mamadrizoeva69@mail.ru

This article discusses the importance and role of entrepreneurship in the Republic of Tajikistan. It is well known that this sector plays a vital role in the country's economic and social development. The development of entrepreneurship, first of all, provides the opportunity for many citizens of any state to be employed, which has a positive impact on the social sphere and the tax and budgetary policy of the country.

In addition, the article notes the role of the state in supporting the development of entrepreneurship in the country.

Key words: entrepreneurship, development, society, support, economy, tourism, country.

Одной из важных задач, стоящих перед правительством страны и выдвинутое в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года является поддержка малого и среднего предпринимательства для создания занятости в высокотехнологических инновационных отраслях, в социальной сфере, в том числе с учетом расширения возможностей молодежи и женщин.

Говоря о развитии предпринимательства в стране следует отметить тот факт, что данная сфера действительно положительно влияет на занятость населения и развитие экономики в целом.

Выступая на республиканском семинаре-совещании с руководителями областей, городов и районов страны в Дангаринском районе Президент страны Эмомали Рахмон отметил: «Мы должны принять все необходимые меры для обеспечения продовольственной безопасности в стране, в полной мере и эффективно использовать все имеющиеся возможности и ресурсы для снижения зависимости потребительского рынка от импортных товаров и продукции.

В этом контексте соответствующие структуры и органы, предприниматели и руководители дехканских хозяйств и все граждане страны обязаны обеспечить эффективное и экономичное использование воды и земли, в частности, приусадебных и президентских земель, расширение и обязательное проведение повторного сева.

Также соответствующим структурам и органам необходимо принять конкретные меры по внедрению энергосберегающих ирригационных технологий, защите сельскохозяйственных культур от болезней и вредителей, развитию семеноводства, решению экологических проблем и продвижению научных исследований в этих областях».

Государственная поддержка развития предпринимательства в стране ощущается из года в год.

Туризм является одним из секторов, играющих ключевую роль в экономическом развитии, привлечении иностранных инвестиций и благосостояния населения. Этот сектор отражает природу и красоту страны.

Данная отрасль помогает жителям отдаленных регионов развивать свою культуру и традиции, а также дает возможность улучшить благосостояние страны и повысить уровень жизни населения.

В целом, туристическая инфраструктура, дороги, гостиницы, чайные домики с национальными мотивами, а также все виды услуг на данной территории – все эти составляющие в совокупности обеспечивают комплексный пакет туристических услуг, привлекая все большее количество туристов.

Важнейшей особенностью экономической деятельности, связанной с сектором туристического бизнеса, является то, что она способствует росту трех высших приоритетов развивающихся стран: получению доходов, занятости и поступлению иностранной валюты, в связи с этим сектор туризма может играть важную роль как фактор экономического развития.

В условиях углубления рыночных отношений и процесса экономической глобализации каждая страна может быть конкурентоспособной только в том случае, если она стабильна с точки зрения организации и развития своей экономики, имеет прочную социальную, экономическую и духовную основу.

В связи с этим объявление 2019-2021 годов годами развития туризма, села и народного ремесла рассматривается как один из главных вопросов и основ достижения устойчивой и конкурентоспособной социальной экономики. [5,2]

В дальнейшем устойчивом развитии туризма как социального, экономического и духовного ресурса есть необходимость, естественного получения пользы от важности и роли туризма в современном мире, опыта стран-лидеров, возможностей развития сектора и перспектив его эффективного использования в стране.

Туристическая индустрия в последние годы приобрела свою значимость и позиции в мировом масштабе, постепенно и с каждым днем развиваясь в различных направлениях и предлагая широкий спектр услуг.

Существует четкий консенсус относительно влияния туристического предпринимательства на развитие национальной экономики.

А именно, туристическое предпринимательство способствует созданию новых рабочих мест, сокращению валютного дефицита страны, укреплению экономики, развитию производства товаров и услуг, которые прямо или косвенно удовлетворяют потребности и

желания туристов, то есть осуществляет распределение доходов. Необходимо принять меры по развитию и совершенствованию туристической отрасли, а также других секторов, используя опыт развитых стран и новые технологии с новым видением. Заметное влияние данной сферы на формирование валового внутреннего продукта страны, снижение безработицы и сбалансированность валютных платежей привело к тому, что туристическую экономику учитывают при планировании развития экономики страны.

Сложно планировать и прогнозировать развитие туристического бизнеса в долгосрочной перспективе, поскольку на него негативно влияют многие нежелательные явления века, такие как экстремизм и терроризм.

Но, несмотря на все это, услуги и их инфраструктура могут быть организованы таким образом, чтобы они могли быстро адаптироваться к различным экономическим и политическим изменениям, потребностям и т. д. В этом случае туризм может стать важнейшим фактором после энергетического сектора и одним из важнейших факторов экономического прогресса страны.

Следует отметить, что для включения туристов в процесс развития экономики страны необходимы планирование и контроль отрасли. В первую очередь, для совершенствования данной сферы необходимо определить объем ресурсов туристских объектов для развития данной сферы, недостатки и пробелы в развитии сферы, а также сделать выводы из опыта прошлых лет с учетом недостатков.

Президент страны Эмомали Рахмон также выдвинул ряд существенных льгот и предложений по развитию туристического предпринимательства. В частности, было отмечено, что развитие туристической сферы является приоритетным направлением нашей государственной политики, и в целях ее дальнейшего развития Правительством страны предоставлен ряд льгот по уплате налогов и таможенных пошлин.

Стоит отметить, что за первый год объявления «Годами развития туризма, села и народных ремесел» в селах страны наблюдается ряд изменений, продолжается развитие туризма и изучение народных ремесел. По инициативе и поддержке правительства страны на сегодняшний день в стране действуют более 200 туристических компаний, а 15 проектов туристической инфраструктуры получили предоставленные льготы. Для начала необходимо определить, кто такой внутренний турист? - внутренние туристы - граждане Республики Таджикистан и другие лица, постоянно проживающие в Республике Таджикистан, которые выезжают за пределы места своего постоянного жительства в другие части, города и районы Республики Таджикистан с целью туризма. По инициативе Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан был несколько раз запущен внутренний туризм и информационный туризм по различным маршрутам.

Конечно, каждый турист, приезжающий в Таджикистан, приносит пользу всему нашему народу и обогащает государственный бюджет. Стоит отметить, что, согласно научным исследованиям, семьдесят центов с каждого доллара, потраченного туристом в стране, поступают в государственный бюджет. В связи с этим в ближайшие годы будет улучшено состояние туристической инфраструктуры на всех туристических направлениях, а также повышены уровень и качество услуг. [7,4]

Для конкурентоспособности отрасли на мировом рынке туризма, необходимо готовить специалистов, свободно владеющих языками, культурой и историей, национальной цивилизацией, современными технологиями, а также обучать сотрудников туристических компаний, гидов, переводчиков и других специалистов отрасли в соответствии с потребностями туристического рынка. Так как туристическая отрасль страны нуждается в высококвалифицированных кадрах и знании иностранных языков.

В целях развития туризма Правительством Республики Таджикистан разработана соответствующая нормативно-правовая база и приняты следующие меры, имеющие важное значение в контексте развития страны:

- туристические компании освобождены от уплаты налога на прибыль в течение первых пяти лет своей деятельности;

- введение упрощенной визовой системы (единой электронной сети) для граждан более 80 стран мира;
- установление более 10 социально-экономических льгот в рамках Закона Республики Таджикистан «О внутреннем туризме»;
- в целях дальнейшего улучшения инвестиционного климата и поощрения иностранных предпринимателей, инвестирующих в экономику Таджикистана более одного млн. долл. США, Министерством иностранных дел и дипломатическими представительствами Таджикистана за рубежом им выдана пятилетняя многократная виза;
- гражданам иностранных государств, имеющим право на получение визы в Республику Таджикистан в упрощенном порядке, выдана многократная туристическая виза, срок действия которой продлен до 60 дней. Безусловно, это серьезный импульс для дальнейшего развития туристической отрасли в стране и, в конечном итоге, развития национальной экономики.

Для устойчивого развития туристического предпринимательства в стране важно реализовать ряд мер, отвечающих требованиям мирового туристического рынка:

- во-первых, коллективное участие общественных структур;
- во-вторых, продвижение и продвижение туристических ресурсов и возможностей на основе международных стандартов;
- в-третьих, создание туристической инфраструктуры с благоприятными условиями для прибыльной деятельности и стимулирование предпринимателей;
- четвертое, подготовка кадров, а именно специалистов по туризму;
- в-пятых, привести систему обслуживания туристов в соответствие с международными стандартами.

Учитывая вышесказанное, следует отметить, что Таджикистан с его красивыми ландшафтами, ясной погодой и благоприятным климатом, природными и рекреационными объектами, а также богатым историко-культурным наследием имеет большой потенциал для привлечения большего количества туристов.

В заключение можно сделать вывод, что роль туризма в развитии экономики страны, несомненно, огромна. Он играет уникальную роль в дальнейшем развитии экономики страны и представлении миру стране.

Литературы:

1. Закон Республики Таджикистан «О социальном предпринимательстве» от 2 января 2025г., №2119
2. Закон Республики Таджикистан «О туризме» от 7 августа 2020г. № 1717
3. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе, 2016г.
4. Аминов Х.И. Становление и развитие предпринимательства в Республике Таджикистан // ЭТАП. 2017. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-predprinimatelstva-v-respublike-tadzhikistan> (дата обращения: 05.10.2025).
5. Бобоев Г. Г. Институциональные аспекты развития предпринимательства в Республике Таджикистан // Вестник ТГУПБП. 2014. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-aspekty-razvitiya-predprinimatelstva-v-respublike-tadzhikistan-1>
6. Дадоматов Д. Н. Пути развития промышленного предпринимательства в Республике Таджикистан // Вестник педагогического университета (Естественных наук). 2020. №1-2 (5-6). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/puti-razvitiya-promyshlennogo-predprinimatelstva-v-respublike-tadzhikistan>
7. Джураев Д. М. Развитие негосударственных и некоммерческих форм поддержки предпринимательства в республике Таджикистан // Экономика и управление. 2010. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-negosudarstvennyh-i-nekommercheskih-form-podderzhki-predprinimatelstva-v-respublike-tadzhikistan>
8. Кочкаева Д.О. Экономическая эффективность инвестиционной деятельности / Д.О. Кочкаева // «Научно-практический журнал Аллея Науки». – 2019. №3(30)

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Абдумухторзода Н.А. - к.э.н., доцент кафедры экономики предприятий и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимов 64/4, тел: (+992) 971236023.

В статье рассматриваются принципы оптимальности распределения и использования водных ресурсов в отраслях национальной экономики. Предложены механизмы устойчивого водопользования путем разработки систем организационных мер, направленных в более экономном и эффективном использовании водных ресурсов.

Ключевые слова: водные ресурсы, устойчивое водопользование, орошаемое земледелие, объем водопотребления, водные ресурсы, дефицит воды.

МУАММОҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҶОИ ОБӢ

Абдумухторзода Н.А. - н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳрии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел: (+992) 971236023.

Дар мақола принципҳои тақсимот ва истифодаи оптималии захираҳои об дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ баррасӣ карда мешаванд. Механизмҳои истифодаи устувори об тавассути таҳияи системаҳои тадбирҳои тақиие, ки ба истифодаи сарфакорона ва самараноки захираҳои об нагаронида шудаанд, пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: захираҳои обӣ, истифодаи устувори об, заминҳои обёришаванда, ҳаҷми истифодаи об, захираҳои об, камёбии об.

PROBLEMS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF WATER RESOURCES USE

Abdumukhtorzoda N.A. - candidate of economic sciences, senior lecturer at the department of enterprise economics and entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: (+992) 971236023.

This article discusses the principles of optimal allocation and use of water resources in the sectors of the national economy. The mechanisms of sustainable water management by developing a system of organizational measures in a more economical and efficient use of water resources.

Keywords: water resources, sustainable water use, irrigated agriculture, the volume of water use, water resources, water scarcity.

При переходе к рыночным отношениям государственное регулирование водохозяйственной деятельности сохраняет ведущее положение. Органы управления осуществляют регулирование в сфере водопользования, используя для этого и экономический механизм.

Под экономическим механизмом управления водопользованием понимается совокупность экономических мер и действий по обеспечению охраны вод, рационального использования водных ресурсов и защиты от вредного воздействия водных стихий.

Анализ особенностей территориального распределения водных ресурсов, водообеспеченности территорий и населения различных природно-экономических районов, структуры водопотребления и безвозвратных потерь воды свидетельствует о том, что одной

из главных причин истощения водных ресурсов в ряде природно-экономических районов Таджикистана является водозатратная, экстенсивная технология использования воды.

Главная цель водного хозяйства состоит в надежном обеспечении водой жилищно-коммунального, сельского, рыбного хозяйства, промышленности, энергетики и рекреации. Достижение этой цели зависит от многих факторов и, прежде всего от концепции водопользования, которая по существу отражает уровень развития общества и в значительной мере определяет перспективы экономического и социального развития [2, С. 80-84]. В качестве концепции водопользования на различных этапах развития общества принимались такие, как безаварийность сооружений, безаварийность водных объектов, максимальное удовлетворение требований водопотребителей и, наконец, принятая в 50-е годы концепция комплексного использования водных ресурсов, в соответствии с которой разрабатывались схемы перспективного развития водного хозяйства. Концепция комплексного использования водных ресурсов отражала принципы распределения воды между водопотребителями, покрытия дефицита воды за счет строительства новых водохранилищ, охраны вод путем введения новых очистных сооружений.

В республике Таджикистан на водозабор для полива орошаемых земель приходится до четверти от общего объема потребления водных ресурсов, большая часть из которых относится к категории безвозвратного водопотребления. При этом эффективность использования оросительных вод в нашей республике значительно ниже, чем в развитых странах [3]. По данным на 2023 год в Таджикистане на производство одной тонны хлопко-сырца затрачивалось около 10700м^3 , риса - 30000м^3 , в то время средней объем водопотребления в мире для производства 1т пшеницы составляет 1790м^3 , хлопко-сырца - 5600м^3 , а на 1 тонну риса - 2380м^3 . В этой связи и на фоне снижения урожайности сельскохозяйственного производства и ущерба природных экосистем необходим поиск более эффективных способов использования водно-земельных ресурсов в условиях аридной зоны, что в свою очередь, требует пристального внимания.

Водохозяйственная деятельность человека непосредственно связана с использованием природных ресурсов и изменением параметров природной среды. В процессе водохозяйственной деятельности используются климатические, воздушные, земельные, водные, лесные, энергетические, материально-сырьевые, экономические и социальные ресурсы. В производственный процесс включаются такие важнейшие компоненты биосферы как почвы, воды, растения, приземный слой атмосферы, тесно связанные потоками воды, энергии, веществ и информации. Водохозяйственная деятельность вызывает изменение интенсивности и направленности природных процессов, свойств и параметров природной среды.

Загрязнение и деградация водных экосистем, нарастание дефицита воды по количественным и качественным показателям определяют необходимость формирования новых подходов к управлению водопользованием и функционированием водохозяйственного комплекса. Представляется целесообразным прежде всего объединение двух направлений деятельности в области использования и охраны вод в единое - экосистемное водопользование. Экосистемное водопользование - это водохозяйственная деятельность, основанная на экосистемном принципе управления водопользованием в едином технологическом процессе, включающем потребление, использование и отведение воды с учетом экологических требований и ограничений по количественным и качественным показателям [1]. Экосистемное водопользование включает понятие целостного подхода к

экологически обоснованному использованию водных, земельных, биологических, экономических и социальных ресурсов в пределах водосборного бассейна, ландшафта и ориентацию на предупреждение загрязнения наземных и водных экосистем.

Целью эко-системного водопользования является обеспечение устойчивого, экологически безопасного и экономически эффективного водопользования, безопасной эксплуатации водохозяйственного комплекса, защиты населения и объектов экономики от наводнений и другого вредного воздействия вод. Достижение поставленной цели возможно на основе реализации системы мероприятий по восстановлению и сохранению структурной и функциональной целостности, экологической безопасности водосборных бассейнов, ландшафтов и водных экосистем.

Концепция эко-системного водопользования ориентирована на экологическую и экономическую оптимизацию использования водных, земельных, биологических и социальных ресурсов, снижение безвозвратного водопотребления, предупреждение загрязнения водных и наземных экосистем, согласование потребностей экономики и населения в воде с возможностями природных экологических систем.

Для финансового обеспечения перечисленных мероприятий необходимо совершенствование организационно-экономического механизма водопользования и функционирования водохозяйственного комплекса.

Литература

1. Бобоходжиев, Р.Х. Экономико-организационный механизм управления водными ресурсами в регионе / Р.Х. Бобоходжиев, О. Сафарова, Д. Исмаилова // Сборник научных трудов ТТУ им. М.С. Осими. - Душанбе: Изд-во «Хирад», 2010.

2. Кудратов, Р.Р. Региональные аспекты организации управления сельскохозяйственным водопользованием / Р.Р. Кудратов // Вестник университета. – Душанбе: РТСУ, 2016. – 2016. - №3 (54). – Ч.1. – С. 80-84.\

3. Латипов Р.Б., Абдусаматов М. Состояние и перспективы использования водных ресурсов в Таджикистане. // Сельском хозяйство и охране природы.- 2007. -№ 2.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ СОҲАҲОИ КЛАСТЕРӢ ДАР КОМПЛЕКСҲОИ АГРОСАНОАТӢ

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва ғайрибазарӣ ва молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Наҳимов 64/14. Телефон: 992907022000 Email: farzona070489@mail.ru

Қудратова Фарзона Рустамовна - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Наҳимов 64/14. Телефон: 992907022000 Email: farzona070489@mail.ru

Дар мақола ба омӯзиши қазияҳои ташаккул ва рушди кластерҳои агросаноатӣ бахшида шудааст. Инчунин ососҳои илмӣ-назариявӣ ва методии ташаккул ва рушди кластерҳои гуштуширӣ ҷамбаст шудаанд. Диққати махсус ба мафҳуми кластери агросаноатӣ дода шуда нигоҳи унвочӣ муайян гардида хусусиятҳои рушди кластерҳои агросаноатӣ ҳамчун маҷмуи иҷтимои-иқтисодӣ дар қараи пурра таъмин намудани тақрористехсол, ки гуногунии якҷанд омилҳои ядроӣ кластерро таъмин мекунад пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, саноат, аграрӣ, агросаноатӣ, кластер, кластерҳои аграрӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАСТЕРНЫХ ОТРАСЛЕЙ В АПК

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс — кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансовая экономика» и «Фондовая биржа и финансовая деятельность» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 992907022000. Электронная почта: farzona070489@mail.ru

Қудратова Фарзона Рустамовна — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 992907022000. Электронная почта: farzona070489@mail.ru

В статье повешена проблемам формирования и развития регионального агропромышленных кластеров. В работе обобщено научное обоснование теоретических и методологических основ формирования мясомолочных кластеров в изучаемом регионе. Особое внимание уделено понятию агропромышленный кластер и обобщается авторским толкованием, выявлены особенности развития мясомолочного кластера, представляющая, как социально-экономическую систему, способствующую обеспечения полного воспроизводственного цикла, рентабельностью, которая обусловлена рядом характеристик, формирующих ядро кластера.

Ключевые слова: экономика, промышленность, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, кластер, аграрные кластеры.

THEORETICAL ASPECTS OF FORMATION OF CLUSTER SECTORS IN AGRO- INDUSTRIAL COMPLEXES

Sulaimonzoda Shukhrat Firdavs - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Financial Economics and Stock Exchange and Financial Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Phone: 992907022000 Email: farzona070489@mail.ru

Kudratova Farzona Rustamovna - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Phone: 992907022000 Email: farzona070489@mail.ru

The work is devoted to the problems of formation and development of the regional agro-industrial cluster. The paper summarizes the scientific substantiation of the theoretical and methodological foundations for the formation of meat and dairy clusters in the region under study. Particular attention is paid to the concept of an agro-industrial cluster and is summarized by the author's interpretation, the features of the development of the meat and dairy cluster are revealed, representing, as a socio-economic system that contributes to ensuring a full reproduction cycle, profitability, which is due to a number of characteristics that form the core of the cluster.

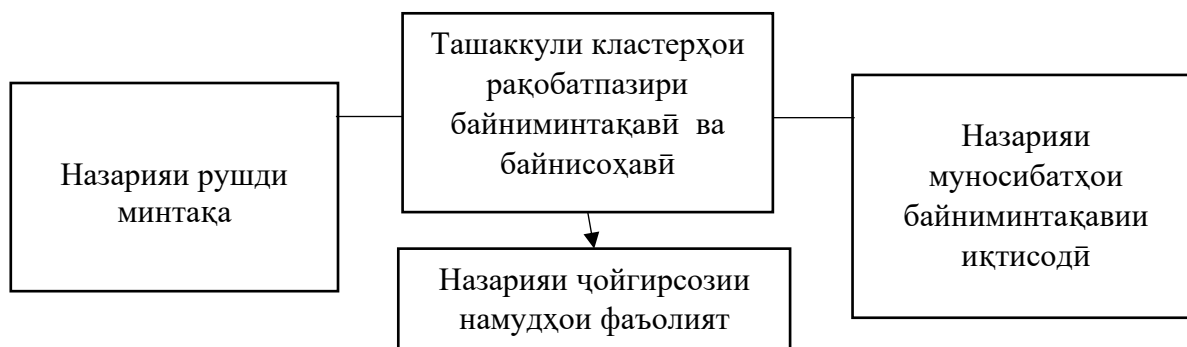
Keywords: economy, industry, agriculture, agro-industrial complex, cluster, agricultural clusters.

Равандҳои ҷаҳонишавӣ, рақобати шадид дар бозорҳои молҳои агросаноатӣ ва дастовардҳои муосири илми иқтисодӣ кутби рушди ташкили соҳаи саноатро дигаргун сохтанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон ташаккули сохторҳои истеҳсоли ба баландбардории рақобатпазирии корхонаҳо дар заминаи ҳамгироӣ, рушди кооператсияи истеҳсоли ва таъсиси низомҳои инноватсионии иқтисодӣ – кластерҳои саноатӣ равона гардидааст. Равиши институтсионалии ташкили саноат кластерро ҳамчун маҷмуи сохторҳои, ки миёни якдигар бо муносибатҳои тарафайн дар доираи шабакаи истеҳсоли, ки дар заминаи механизми ҳамохангӣ амал мекунанд тавсиф месозад. Ташаккули кластерҳои агросаноатӣ ба рақобатпазирии корхона таъсири муайяно мегузорад. Дар шабакаҳои истеҳсоли афзалияти муттаҳидсозии ҷараёнҳои молиро нигоҳ дошта, алоқаҳои миёнифирмавӣ дар доираи кластер, инчунин хизматрасониҳо, сармояҳо ва технологияҳо низ муттаҳид месозанд. Дар баробари ин, ҳамкориҳои ширкатҳо ба ташаккули сохтори кластерҳои равона гардидааст, ки самаранокии баланди соҳибкории истеҳсолиро таъмин месозанд. Кластерҳо дар айни замон нақши заминаи муосири марҳилаи рушди инноватсионии саноатро мебозанд. Ташкили онҳо ба коҳишдиҳии хароҷотҳо ба таҳқиқотҳои бунёдӣ ва ҷорисозии навгониҳо аз ҳисоби муносибгардонии истеҳсолот мусоидат менамояд. Иштирокчиёни кластер бартариятҳои рақобатии иловагиро таҳти даҳлати маҷмуи таъсири самарои микёсӣ, фарогирӣ ва синергия соҳиб мегарданд. Ин ба ширкатҳои истеҳсоли имкон фароҳам меорад, то фаъолияти муътадили инноватсионии худро амалӣ созанд.

Методологияи таъсис ва рушди кластерҳо дар асарҳои олмони рус низ баррасӣ гардидааст, ба монанди Войнаренко М. П., Гайнутдинов Р.И., Газимагомедов Р.К., Емельянов В.Е., Кибиткин А.И., Лозинского С. В., Марков Л.С., Пилипенко И.В., Третьяк В.П., Ягольников М.А ва дигарон.

Дар миёни олимони ватанӣ метавон асарҳои илмии зеринро қайд намуд Каримов Р.К., Каюмов Н.Қ., Одинаев Ҳ.О., Ғаниев Т.Б., Пиризода Ҷ. С., Қудратов Р.Р., Раҷабов Р.К., Бозоров Ш.Ш., Умаров Ҳ.У., Исайнов Ҳ.Р., Раҳимзода Ш., Шарифов З.Р., Ашуров И.С., Самандаров И.Х., Саидмуродов Л.Х., Мирсаидов А.А., Ахророва А.Д., Розиков В.А., Фақеров Х.Н., Комолиддинов С.К., Раҷабова З.С., Абдурахимов А.А. ва дигарон. Дар адабиёти ватанӣ рушди кластерҳои агросаноатӣ, чун қоида, аз мавқеи макроиқтисодӣ баррасӣ гардида, диққати асосӣ дар асарҳои илмӣ ба назарияи ташкили онҳо дода мешавад. Дар адабиёти хориҷӣ ва ватанӣ ба таври муфассал масъалаҳои умумии кластеризатсияи саноат мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Вале масъалаҳои мукамалгардони мунтазами механизми рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он, то кунун дар адабиёти иқтисодӣ ба таври зарурӣ равшанандозӣ нагардида, соҳаи ҳалли амалӣ ва конструктивии рушди кластерҳои агросаноатӣ ба таври кофӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

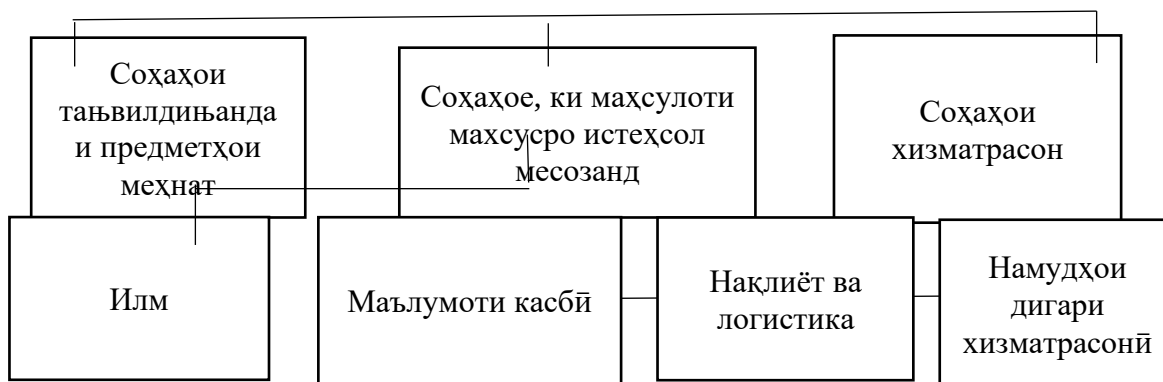
Дар адабиёти хориҷӣ ва ватанӣ ба таври амиқ масоили умумии кластеризатсияи саноат таҳқиқ гардидаанд. Вале, масъалаҳои мукамалгардонии низомноки механизми рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он то ҳол ҳалли қонекунамандаро дар адабиёти иқтисодӣ пайдо нанамуда, соҳаи ҳалли вазифаҳои амалӣ ва конструктивии рушди кластерҳои агросаноатӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифта боқӣ мондаанд.

Расми.1.1.1 Кластерҳо ҳамчун унсурҳои ҷудонашавандаи қисмҳои асосии назарияи иқтисодӣ минтақавӣ.

Ҳангоми татбиқи сиёсати иқтисодии минтақавӣ дар субъектҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар сатҳи минтақавӣ, зарур аст ба дониши амиқи моҳияти концепсияи кластеризатсия таъҷило намоем. Ин бо он алоқамандӣ дорад, ки, новобаста аз мавҷудияти андешаи маъмул оид ба самаранокии ташкилотҳои кластерӣ ҳамчун механизми универсалии ҳалли масоили рушди самаранокии минтақаҳо ва мақомҳои маҳаллӣ, то кунун андешаи қобили қабули умумӣ оиди он ки ташкилоти кластерӣ чист, моҳияти он дар ҷи ҳулоса меёбад ва дар заминаи кадом принсипҳои кластеризатсия дар ҷанбаи минтақавӣ амалӣ мегардад, вуҷуд надорад.

Мафҳуми кластери аз ҷониби мо пешниҳодгардида ба андешаи Майкл Портер наздикӣ дорад, ки дар боло оварда шуда буд. Ҳол он ки, М. Портер чунин меҳисобад, ки рақобатпазирӣ мамлакат ва минтақаҳои онро бояд тавассути рақобатпазирӣ байналхалқӣ на сохторҳои соҳавӣ алоҳида, балки тавассути кластерҳо, ки корхона, ташкилотҳо, ширкатҳо, ки инфрасохтор, сохторҳои давлатӣ ва таълимии соҳаҳои гуногун, ки бо якдигар ҳамкорӣ мекунанд, пурра созанд.

Расми 1.2.1. Сохтори кластери минтақавӣ.

Дар шароити муосир нишондиҳандаи асосии ҷудосозӣ ба сифати соҳавӣ базавӣ, ҳамчун кластер, «қобилияти» соҳаи мазкур оид ба истеҳсол намудани маҳсулоти рақобатпазир дар мувофиқа бо талаботҳои бозори ҷаҳонӣ мебошад. Кластерҳо бояд дорои аломатҳои фарқкунандаи асосии зерин бошанд:

- ҳиссаи маҳсулоти дахлдор дар бозори милли ва ҷаҳонӣ бояд аз ҳиссаи миёнаи иқтисодӣ минтақа (МММ) дар ин бозор зиёд бошад;
- суръати афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кластер бояд аз суръати афзоиши миёнаи иқтисодӣ минтақа (МММ) зиёд гардад;
- рақобатпазирӣ кластер аз нуктаи назари хароҷотҳои қиёсӣ ба як воҳиди маҳсулот ва сифату сатҳи маҳсулот аз параметрҳои дахлдори иқтисодии дигар мамлакатҳо ва минтақаҳо набояд паст бошад;

- бояд кооператсияи устувори соҳаҳое, ки ба кластер дохил мешаванд, таъмин намуда, ба татбиқи равандҳои агрегатсионӣ мусоидат намуда, шаклҳои шабакавии ташкилиро ҷорӣ намояд;

- бояд алоқаҳои иттилоотӣ ва инчунин, маркетингӣ миёни корхонаҳои кластери мазкур бо таъба технологияҳои муосир қавӣ гардад, дар доираи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ ташаккули звеноҳои норасоӣ занҷир, яъне меъёрҳои умумии истеҳсол, нақшаҳои мувофиқагардидаи таҳвил ва идоракунии, рушди фаъоли брендҳои кластерӣ.

Ҳамин тавр, бо назардошти аломатҳои фарқкунандаи дар боло баёнгардидаи кластерҳо ва инчунин мавҷуд набудани мафҳуми ягонаи кластер, ки оид ба марҳилаи ибтидоии рушди назарияи кластерӣ шаҳодат медиҳанд ва инчунин, таҳлил намудани дидгоҳи гуногуни муаллифони кӯшиш менамояд, то мафҳуми муаллифии кластерро пешниҳод намоям.

Маҳз, аз ин нуқтаи назар, дар миқёси ҷаҳонӣ дар даҳсолаи охир, «стратегияҳои кластерӣ»-и самаранок аҳамияти калонро касб намудаанд, ки дар марказҳои фаъоли касбӣ татбиқи гардида, рақобатпазирии худро дар бозори ҷаҳонӣ исбот намудаанд. Дар мамлакатҳои, ки концепсияи мазкур амалӣ мегардад, кӯшишҳои Ҳукумат ба дастгирии кластерҳои мавҷуда ва таъсиси кластерҳои нав равона гардидааст.

Адабиёт

1. Бегматов А.А., Умаров Д. М. Водное хозяйство в условиях рынка. Душанбе,- 2007. - 189 с.
2. Каюмов Н.К., Умаров Х.У. Глобализация экономики и внешне-экономические связи Таджикистана Душанбе: «Деваштич», 2005- 240 с.
3. Қудратов Р.Р. Самтҳои асосии баланд бардоштани сармоягузорӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ [Матн] / Р.Р. Қудратов, Ф.Р. Қудратова // Кишоварз, 2021. – №2(91). – С. 124-127.
4. Николаев, М.В. Кластерная концепция эффективной интеграции регионов в глобальную экономику [Электронный ресурс] / М.В. Николаев // Проблемы современной экономики. - 2005. - №1(13) / URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=671> (дата обращения 15.07.2012)
5. Портер М, К. Кетельс, М. Дельгадо, Р. Брайден // Институт стратегии и конкурентоспособности Гарвардской школы бизнеса. - 2006. - пер. с англ. - С. 11 - Режим доступа: http://www.spved.narod.ru/MATERS/PORTER_RFstrategy.pdf. -№10.-С. 105.
6. Портер, М. Конкурентоспособность на распутье: направления развития российской экономики [Электронный ресурс] / М. Портер, К. Кетельс, М. Дельгадо, Р. Брайден // Институт стратегии и конкурентоспособности Гарвардской.
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратию хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚӢ - КОНСТИТУТСИОНИИ РУШДИ ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мирзоев С.А. - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети менеҷмент ва ҳуқуқи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон E-mail: m.subhon-85@mail.ru, Тел: (+992) 934445553

Эраҷи М. - ассистенти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети менеҷмент ва ҳуқуқи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Абдуразоқов Х.Р. - ассистенти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва муқовимат бо коррупсияи факултети менеҷмент ва ҳуқуқи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мақолаи мазкур ба **асосҳои ҳуқуқӣ - конститусионии рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон** бахшида шудааст. Муаллифон ҳуқуқҳои конститусионии субъектони фаъолияти соҳибкориро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додаанд. Муаллифон ҷалби бештари соҳибкоронро ба дарки моҳияти меъёрҳои Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунгузори амалкунандаи кишвар вобаста ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ (соҳибкорӣ) мувофиқи мақсад меҳисобанд.

Калидвожаҳо: Конституция, маърифати ҳуқуқӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, инсон, шаҳрванд, қафолат, ҳуқуқ, давлат, озодӣ, молия, иқтисодӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ.

ПРАВОВЫЕ И КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Мирзоев С.А. - кандидат юридических наук, доцент кафедры административного права и противодействия коррупции факультета менеджмента и экономического права Таджикского государственного финансово-экономического университета.

Эраҷи М. - ассистент кафедры административного права и противодействия коррупции факультета менеджмента и экономического права Таджикского государственного финансово-экономического университета.

Абдуразоқов Х.Р. - ассистент кафедры административного права и противодействия коррупции факультета менеджмента и экономического права Таджикского государственного финансово-экономического университета

Данная статья посвящена правовым и конституционным основам развития предпринимательской деятельности в Республике Таджикистан. Авторы проанализировали и рассмотрели конституционные права субъектов предпринимательской деятельности. Авторы считают целесообразным привлечь больше предпринимателей к пониманию сути норм Конституции Республики Таджикистан и другого действующего законодательства страны, касающихся экономических (предпринимательских) прав.

Ключевые слова: Конституция, правовое просвещение, предпринимательская деятельность, человек, гражданин, гарантия, право, государство, свобода, собственность, экономический, нормативно-правовые акты.

LEGAL AND CONSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Mirzoev S.A. - Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Administrative Law and Anti-Corruption, Faculty of Management and Economic Law, Tajik State University of Finance and Economics

Eraji M. - assistant of the Department of Administrative Law and Anti-Corruption, Faculty of Management and Economic Law, Tajik State University of Finance and Economics.

Abdurazokov H.R. - Assistant Professor, Department of Administrative Law and Anti-Corruption, Faculty of Management and Economic Law, Tajik State University of Finance and Economics

This article examines the legal and constitutional foundations for the development of entrepreneurship in the Republic of Tajikistan. The authors analyzed and examined the constitutional rights of business entities. The authors believe it would be appropriate to involve more entrepreneurs in understanding the essence of the provisions of the Constitution of the Republic of Tajikistan and other current legislation of the country concerning economic (entrepreneurial) rights.

Key words: Constitution, legal education, entrepreneurial activity, person, citizen, guarantee, law, state, freedom, property, economic, legal acts.

Ҳуқуқи инсон яке аз масъалаҳои муҳиму ҳассоси ҷомеаи муосир ба шумор меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ, дар татбиқи принципҳо ва меъёрҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон бетараф нест. Дар ин замина, таҳкими давлатдории демократӣ ва ҳуқукбунёд яке аз самтҳои асосӣ ва афзалиятноки сиёсати давлатии Тоҷикистон маҳсуб меёбад [8, 3, с. 64].

Озодии фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун яке аз категорияҳои ҳуқуқу озодиҳои иқтисодии инсон ва шаҳрванд дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида, амалигардии он кафолат дода шудааст, ки метавонад боиси баланд гардидани маърифати ҳуқуқии субъектони фаъолияти соҳибкорӣ гардад.

Ҳуқуқу озодиҳои иқтисодии инсон ва шаҳрванд низ дар баробари ҳуқуқҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва шахсӣ, ки ҳар яки онҳо ба худ хос маърифати ҳуқуқиро доро мебошанд аз ҷониби давлат кафолат дода шуда, эътироф, риоя ва ҳифз мегарданд.

Аз ҷумла: дар моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр мегардад, ки «Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ мебошанд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд». Машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ низ яке аз категорияҳои ҳуқуқу озодиҳои иқтисодии шаҳрвандон ба ҳисоб меравад, ки таҷассумгари гуфтаҳои болост.

Конститутсия ҳамчун қонуни асосии давлат соҳаҳои муҳимтарини фаъолияти давлат, ҷамъият ва шаҳрвандонро танзим менамояд. Гарчанде масъалаҳои зиёди муносибатҳои соҳибкорӣ аз тарафи қонунҳои ҷорӣ танзим мегарданд, принципҳои асосии танзими муносибатҳои соҳибкориро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудааст [9, с. 444]. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро дар моддаи 12 Конститутсия кафолат медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки ягон имтиёзҳо ё маҳдудиятҳо ба моликияти субъектони фаъолияти соҳибкорӣ новобаста аз шаклҳои моликияти давлатӣ ё хусусӣ дар алоҳидагӣ дода намешавад ва дар натиҷа боиси нобаробарии онҳо гардад [4, с. 110, 6, с. 415].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аз ҷумла ҳуқуқ ва озодиҳои иқтисодии (соҳибкорӣ) ӯ дар сатҳи конститутсионӣ ба роҳ монда шудааст, ки меъёрҳои он ба Эълонии умумии ҳуқуқи башар, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, инчунин дигар санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ин самт мувофиқат мекунад [3, с. 64].

Конститутсия ва қонунҳои нави иқтисодии Тоҷикистон дар низоми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ иқтисодии инсон ва шаҳрванд ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ва тарзи татбиқи онро муқаррар кардаанд [5, с. 172].

Рушди қонунгузори соҳаи граждани (мадани), иқтисодӣ (соҳибкорӣ) заминаи таърихӣ дорад, ки олимони тоҷики соҳаи мазкур дар мақолаи илмӣ худ онро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаанд [6, с. 405-440].

Бояд қайд намуд, ки нақши муҳими Конститутсияи кишвар ва қонунҳои иқтисодӣ дар рушду нумӯи Тоҷикистони имрӯза ва баланд бардоштани маърифати ҳукукии субъектони фаъолияти соҳибкорӣ аз манфиат холи нест.

Мусалам аст, ки имрӯз шумораи зиёди санадҳои қонунгузорӣ қабул ва ба санадҳои қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъйиру иловаҳои зарурӣ ворид карда шудаанд, аксарияти онҳо дар заминаи Паёмҳои Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олӣ ва бо истифода аз ҳукуқи ташаббуси қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод гардидаанд [11, с. 193].

Объекти танзимномаи конститутсионии ҳаёти иқтисодӣ - ин заминаҳои иқтисодии мамлакат, муносибатҳо оид ба моликият, меҳнат, фаъолияти соҳибкорӣ, молия ва ғайра мебошад. Дар конститутсияи бисёре аз мамлакатҳо (Италия, Испания, Португалия, Бразилия, Перу, Ўзбекистон ва ғ.) оид ба ин масъала боби алоҳида ҷудо гардидааст [2, с. 57].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти соҳибкорӣ аз моддаи 12 Конститутсия асос ёфта, яке аз самтҳои сиёсати иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад. Яъне асоси ҳукукии озодона машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ аз моддаи мазкур бармеояд [7, с. 792], ки ҳислати конститутсионӣ – ҳуқуқи гирифта, дарки мазмун ва моҳияту мундариҷаи моддаи зикршуда боиси баланд гардидани маърифати ҳукукии субъектони фаъолияти соҳибкорӣ мегардад.

Қобили қайд аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мунтазам ба дастгирии ҳамаҷонибаи давлатии субъектони фаъолияти соҳибкорӣ, ва баланд бардоштани маърифати ҳукукию молиявии онҳо ғамхорӣ зоҳир менамояд [10, с. 236].

Ҳамасола дар Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи дастовардҳои фаъолияти соҳибкорӣ, дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, имтиёзҳои андозӣ дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ ироа мегардад.

Дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2024 қайд гардид, ки барои иҷрои нақшаи қорҳои ободониву бунёдкорӣ ба истиқболи ҷашни 35-солагии истиқлоли давлатӣ аз ҳисоби соҳибкорону шахсони саховатпеша ва сокинони бонангу номуси кишвар дар се соли охир беш аз 20 миллиард сомонӣ хароҷот карда шуд.

Ҷавобан ба ин иқдомҳои некбинонаи субъектони фаъолияти соҳибкорӣ роҳбари давлат аз минбари баланди бинои нави мақоми олии қонунгузори мамлакат – Маҷлиси Олӣ ба ҳамаи соҳибкорон, шахсони саховатпеша ва кулли мардуми Тоҷикистон барои дастгирии ташаббусҳои Ҳукумат ва сармгузорӣ дар ободиву пешрафти мамлакат сипосу миннатдории самимӣ баён намуданд.

Қайд карда шуд, ки Ҳукумати мамлакат ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ пайваста ҷораҷӯӣ карда истодааст.

Масалан татбиқи ислоҳот дар самти санчиши субъектҳои хоҷагидор имкон дод, ки то имрӯз шумораи мақомоти санчиш аз 31 то ба 23 ва санчиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор аз 300 ҳазори соли 2016-ум то 42 ҳазор дар соли 2024-ум кам гардад. Аз ҷумла муқаррароти дар Кодекси андоз доир ба роҳандозии санчишҳои андоз тибқи низоми идоракунии хавфҳо имкон дода истодаанд, ки шумора ва муҳлати гузаронидани онҳо маҳдуд ва сифатнокӣ таъмин карда шавад.

Тибқи маълумот соли 2023 нисбат ба соли 2014 шумораи санчишҳои андоз дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ду баробар кам гардидааст.

Инчунин дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар аз 28 декабри соли 2024 ироа гардид, ки бо мақсади дастгирии минбаъдаи рушди соҳибкорӣ зарур аст, ки тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санчиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор» бо роҳи такмил додани меъёрҳои амалкунандаи арзёбии хавфҳо шумораи санчишҳо ва даврияти гузаронидани онҳо (ба истиснои хавфҳои андоз) боз ҳам маҳдуд карда шавад. Аз ин лиҳоз Пешвои муаззами миллат пешниҳод намуданд, ки дар давраи такмили санадҳои меъёрии ҳукукии зикршуда бо мақсади дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, фароҳам овардани фазои мусоид барои ҷалби сармоя ва

таъсиси чойҳои корӣ ба ҳама намуди санчишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ (ба истиснои санчишҳои мақомоти андоз) то 1-уми январи соли 2027-ум мораторий эълон карда шавад.

Бо мақсади амали шудани ин амали нек, ки ба манфиати субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ба Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ супориш дода шуд, ки якҷо бо дигар мақомоти марбута дар муҳлати як моҳ лоиҳаи санади меъёрии ҳукукиро оид ба амалисозии пешниҳоди мазкур таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат манзур намояд.

Дар доираи ҳадафи стратегӣ оид ба саноатикунони босуръат дар панҷ соли охир ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти саноатии кишвар аз 27 миллиард ба 53 миллиард сомонӣ расонида шуд, ки қариб ду баробар зиёд мебошад қайд гардид дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон. Дар ин давра дар мамлакат беш аз 2040 корхонаи саноатӣ ва 74 ҳазор чойи корӣ таъсис дода шуд.

Ишора шуд, ки танҳо дар соли 2024-ум 740 коргоҳу корхонаҳои нави истеҳсолӣ бунёд гардида, дар ин бахш, дар маҷмӯъ, қариб 20 ҳазор чойи корӣ ташкил карда шудааст. Вобаста ба датстовардҳои мазкур саҳми субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ нарас буда ва давлату Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ нисбати онҳо дар дастгирии давлатӣ бетараф нест [1, санаи мурочиат: 19.09.2025].

Инчунин ҳамчун рамзи дастгирии фаъолияти касбии соҳибкорон ва баланд бардоштани маърифати ҳукукии онҳо дар роҳи ободии Ватан бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 14-уми октябр - Рӯзи соҳибкорон эълон гардид. Ҳар сол моҳи октябр Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо фаёлону соҳибкорони кишвар як воҳӯрии ботантана баргузор менамояд. Бо ғамхориҳои давлату ҳукумат дар кишварамон фаъолияти соҳибкорӣ дар ҳолати рушд қарор дорад [12, санаи воридшавӣ – 17.09.2025].

Барои расидан ба мақсадҳои иқтисодӣ ва ворид гаштан ба муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ дар заминаи асосҳои конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунҳои сершуморе кабуд гардида, амал карда истодаанд.

Аввалин бор дар таърихи давлатдорӣ Тоҷикистон Қонуни асосӣ ба шахрвандон озолии фаъолиятро дар самтҳои соҳибкорӣ, сиёсӣ ва идеологӣ кафолат дод. Қайд намудан зарур аст, ки гарчанде дар Конститутсия истилоҳи «иқтисоди бозорӣ» истифода нашуда бошад ҳам, аммо моддаи 12 Конститутсия пурра мазмуни ин истилохро кушода, унсурҳои асосии иқтисоди бозорӣ, аз ҷумла, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳамаи шаклҳои моликият, озолии фаъолияти соҳибкориро муайян менамояд. Назар ба конститутсияҳои шӯравӣ Конститутсияи муосири Тоҷикистон нақши давлатро дар танзимнамоии иқтисодиёт пурра дигаргун намудааст. Агар қаблан давлат пурра иқтисодиётро танзим мекард, ҳоло бошад давлат иқтисодиётро дар доираи принсипҳои муқаррарнамудаи Конститутсия ва дигар қонунҳои ҷорӣ танзим менамояд.

Бояд қайд намуд, ки дар давраи шуравӣ фаъолияти соҳибкорӣ манъ ва барои он ҷавобгариҳои ҷиноятӣ низ муқаррар гашта буд, чунки он гӯё сабабгори нобаробарии байни одамон мегашт [5, с. 172].

Аз рӯи мазмуни конститутсияи амалкунанда бармеояд, ки барои даҳолат намудани давлат ба фаъолияти корхонаҳо ва шахрвандон маҳдудият чой дорад. Барои монъе шудан ба фаъолияти қонунии соҳибкорӣ ҳатто моддаи 258 Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгариҳои ҷиноятиро пешбинӣ мекунад.

Яке аз бартариҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он ифода меёбад, ки он тамоми ҳукуку озодиҳои иқтисодӣ дар Эъломияи умумии ҳукуқи башар пешбинигардидаро дар худ чой додааст. Ҳатто дар Конститутсия ҳукуқҳои кафолат дода шудааст, ки дар Эъломияи умумии ҳукуқи башар ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ин ҳуқуқҳо кафолат дода нашудааст, аз қабилӣ ҳуқуқ ба мерос ва ҳуқуқ ба моликият [14, с. 7].

Бо мақсади арчу эҳтиром гузоштан ба меъёрҳои қонуни асосии давлат ва ба ифтихори сиёмун солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин барои баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷомеа (аз ҷумла субъектони фаъолияти соҳибкорӣ) дар шароити муосир соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ» аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон эълон гардида буд.

Дар ин замина бо мақсади иҷрои дастуру супоришҳои, ки аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28 декабри соли 2023 бармеоянд, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 30 декабри соли 2023, №668, ба имзо расида буд [13, санаи мурочиат: 15.09.2025].

Мақсад аз ба тавсиб расидани фармони мазкур, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон аз ҷумла соҳибкорон, тарғиби арзишҳои демократӣ, мустаҳкам намудани институти ҳуқуқи инсон, муносибати эҳтиромона бо он, баланд бардоштани мақоми қонун, тарбияи шаҳрвандон дар руҳияи эҳтиром нисбат ба он ва таъмин намудани волияти қонун, ташкил намудани механизми самараноки ҳамкории давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ (аз ҷумла субъектони фаъолияти соҳибкорӣ) дар самти маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад.

Аз ин лиҳоз ҷалби бештари соҳибкоронро ба дарки моҳияти меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунгузори амалкунандаи кишвар вобаста ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ (соҳибкорӣ) мувофиқи мақсад меҳисобем.

Дар ҳулоса ҷунин қайд менамоем, ки фаъолияти соҳибкорӣ ва машғул шудан ба он ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд дар баробари дигар ҳуқуқҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва шахсӣ ҷойгоҳи муҳимро касб мекунад. Ҳуқуқу озодиҳои иқтисодии шаҳрвандон, аз ҷумла ҳуқуқ ба соҳибкорӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардида, аз ҷониби давлат қарорат дода мешаванд ва ҳифз мебаранд. Давлат барои таъмини амалӣ шудани ин ҳуқуқҳо тадбирҳои муассир андешида, ҳамзамон бо баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, шароити мусоид барои рушди соҳибкории муҳайё месозад.

Инчунин, дар доираи сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии худ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳосатан Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста тадбирҳои дастгирии соҳибкории роҳандозӣ менамоянд. Ин тадбирҳо, аз қабili пешниҳод кардани имтиёзҳои андозӣ, қам қардани монеаҳои маъмурӣ ва маҳдуд сохтани санҷишҳои беасоси фаъолияти соҳибкорон, ба ҳифзи манфиатҳои онҳо ва рушди минбаъдаи муҳити соҳибкорӣ дар кишвар мусоидат менамоянд.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2024 [Манбаи электронӣ] – URL: <https://www.president.tj/event/photoreport/photoreport/49226> (санаи мурочиат: 19.09.2025).

2. Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В., Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В. Конституционное право: Учебник. М: Юрист, 2000. С. 57.

3. Завқизода С.А. Принципиҳои ҳимояи судии ҳуқуқи инсон // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълонии умумии ҳуқуқи инсон) // Зери таҳрири номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. С. 64.

4. Исмаилов Ш.М. Совершенствование предпринимательского права в Таджикистане. В сборнике «Право и бизнес». Сб. статей Первой ежегодной межд. Научно-практ. конференции, приуроченной к 80 – летию со дня рождения проф. В.С. Мартемьянова. Москва, 2012. С. 110; 6Исмаилов Ш.М., Сулаймонов Ф.С., Бобоев Д.К. Развитие гражданского законодательства в Республике Таджикистан // Частное право в странах бывшего СССР: итоги 30-летия : сборник статей / Исследовательский центр частного права

имени С.С. Алексеева при Президенте РФ ; под ред. Л.Ю. Михеевой. – Москва : Статут, 2022. – С. 415.

5. Имомов А. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 1997. С. 172.

6. Исмаилов Ш.М., Сулаймонов Ф.С., Бобоев Д.К. Развитие гражданского законодательства в Республике Таджикистан // Частное право в странах бывшего СССР: итоги 30-летия : сборник статей / Исследовательский центр частного права имени С.С. Алексеева при Президенте РФ ; под ред. Л.Ю. Михеевой. – Москва : Статут, 2022. – С. 405-440.

7. Исмаилов Ш.М. Правовое регулирование статуса субъектов предпринимательской деятельности. Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика / Избранное / под ред. А.Г. Диденко. – Алматы: 2020. Т. VI. С. 792.

8. Консепсияи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди устувор барои солҳои 2007-2030 / бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.10.2007, №500; 3 Завқизода С.А. Принсипҳои ҳимояи судии ҳуқуқи инсон // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон) // Зери таҳрири номзоди илмӣ ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. С. 64.

9. Мирзоев С.А., Эраҷи М. Фаъолияти соҳибкорӣ – ҳуқуқи конститутсионии инсон ва шахрванд // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ таҳти унвони масъалаҳои назариявӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон (5-уми декабри соли 2023) – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. С. 444.

10. Мирзоев С.А., Эраҷи М. Асосҳои ҳуқуқ-конститутсионии фаъолияти соҳибкорӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Ҳифзи ҳуқуқи инсон ва масъалаи муқовимат ба коррупсия дар ҷаҳони муосир: консепсияҳо, воқеият ва дурнамо”: (1-2-юми декабри соли 2023) // – Душанбе: Аршан, 2023. – С. 236.

11. Сайнозимода Ф.С. Ташаббусҳои қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни ироаи Паёмҳо ба Маҷлиси Олӣ ва аҳамияти онҳо дар ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон) // Зери таҳрири номзоди илмӣ ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. С. 193.

12. Суханронӣ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузори ватаниву хориҷӣ аз 14 октябри соли 2017 // [Маводи электронӣ]. Речаи дастрасӣ: www.president.tj. (Санаи воридшавӣ – 17.09.2025).

13. *Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 30 декабри соли 2023, №668 // Ҷумҳурият* [Манбаи электронӣ] – URL: <https://jumhuriyat.tj/uato/2334-tavzeot-ba-farmoni-prezidenti-umurii-toikiston-dar-borai-soli-marifati-uu-jelon-namudani-soli-2024-az-30-dekabri-soli-2023-668.html> (санаи мурочиат: 15.09.2025).

14. Шаҳнозаи Абдухалил // Минбари ҳуқуқшинос. №4. 13 сентябри соли 2014. С.7.

БАРНОМАҲОИ СТРАТЕГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ МИНТАҚАҲО

Аҳадов Исматилло Қаюмович – н.и.и., муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кўчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

Эмомов М.Н. – доторанти (Phd) кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Нахимов 64/14.

Барномаҳои рушди самтҳои афзалиятнок дар минтақаҳо барои баланд бардоштани сатҳи иқтисодии минтақа, масъалаҳои тараққи додани бозори истеъмоли ва зиёд кардани даромади аҳоли равона карда шудааст.

Муаллифон дар асоси таҳқиқи адабиётҳои иқтисодӣ ва стратегияҳои рушд тавонистаанд, ки нақши барномаҳо дар рушди минтақаҳо пурра таҳлил намуда, муайян намудааст, ки самаранокии он ба татбиқи дурусти он вобаста аст.

Дар хулосаи мақола муаллифон мушаххас намудаанд, ки дар ҳолати иҷроиши талаботҳои дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ як қатор проблемаҳо ҳал карда шуда, ба дастовардҳои назаррас ноил гаштан мумкин аст.

Калидвожаҳо: барнома, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, самтҳои афзалиятнок, рушди минтақа, рушди устувор, СМР-2030, субъектҳои иқтисодӣ, сармояи инсонӣ, БМРҚТ, гурӯҳбандии минтақаҳо.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ

Аҳадов Исматилло Қаюмович - к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: +992 918 90 41 46. Электронная почта: im-yusuf@mail.ru.

Эмомов М.Н. - докторант (PhD) кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Нахимова 64/14.

Программы развития приоритетных направлений в регионах направлены на повышение уровня региональной экономики, развитие потребительского рынка и увеличение доходов населения.

На основе исследования экономической литературы и стратегий развития авторы смогли полностью проанализировать роль программ в развитии регионов и установил, что ее эффективность зависит от правильной реализации.

В заключении статьи авторы указали, что в случае выполнения требований правовых норм можно решить ряд проблем и добиться значительных достижений.

Ключевые слова: программа, нормативные правовые акты, приоритетные направления, региональное развитие, устойчивое развитие, НСР-2030, экономические субъекты, человеческий капитал, СПР, классификация регионов..

STRATEGIC PROGRAMS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THEIR IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF REGIONS

Ahadov Ismatillo Qayumovich - Candidate of Economic Sciences, Art. Lecturer of the banking department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

Emomov M.N. - assistant professor (PhD) of the Department of Finance of Tajikistan State University of Finance and Economy. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Nakhimov Street 64/14.

Development programs of priority areas in the regions are aimed at increasing the level of the regional economy, developing the consumer market and increasing the income of the population.

Based on the research of economic literature and development strategies, the authors was able to fully analyze the role of programs in the development of regions and found that its effectiveness depends on its correct implementation.

In the conclusion of the article, the authors specified that in the case of fulfillment of the requirements of legal regulations, a number of problems can be solved and significant achievements can be achieved.

Keywords: program, normative legal acts, priority directions, regional development, sustainable development, NDS-2030, economic subjects, human capital, MDP, classification of regions.

Иқтисодӣи мамлакат бар замми он ки дорои як қатор масъалаҳои ҳалталаб мебошад, инчунин рушд додани самтҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ дар сатҳи минтақаҳо низ бояд дар мади назари ҳукумати ҷумҳурӣ қарор гирад. Ин пеш аз ҳама барои баланд бардоштани сатҳи иқтисодӣи минтақа, масъалаҳои тараққӣ додани бозори истеъмолӣ ва зиёд кардани даромади аҳоли равона карда шудааст. Дар ҳалли ин масъала ва бартараф намудани ин мушкилотҳои дар ин самт ҷойдошта, нақши тамоми ниҳодҳои давлатӣ дар ҳамкорӣ бо мақомоти иҷроияи маҳаллӣ назаррас мебошад.

Ҳадафи олии рушди дарозмӯҳлати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардуми кишвар бар пояи таъмини рушди устувори иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Барои ноилшавӣ ба ин ҳадафи олии ҳадафҳои зерини стратегияи рушд барои 15 соли оянда муайян шудаанд:

1. Таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ;
2. Раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил ба кишвари транзитӣ;
3. Таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат;
4. Вусъатдиҳии шуғли пурмаҳсул[3].

Пешгӯӣ ва таҳия намудани барномаҳои стратегияҳо барои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ минтақа, ки дар замони муосир ояндабинӣ намудан бениҳоят мушкил аст, як раванди мураккаб боқӣ мемонад. Ҳангоми таҳияи нақшаҳои стратегияи дар шакли барномаву стратегияҳои омилҳои зерин, ки барои расидан ба ҳадафҳои дар пешгузошта таъсиргузор мебошад, ба назар гирифта мешавад:

- вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ минтақа;
- сатҳи сифати зиндагии аҳоли;
- нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бадастомадаи минтақаҳо дар давраҳои гузашта;
- иҷроиши буҷет дар давраҳои гузашта;
- натиҷаҳои татбиқи барномаҳои мӯҳлатнок (миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат);
- сатҳи иҷроиши қарору дархост ва фармонҳо аз тарафи мақомоти маҳаллии минтақаҳо.

Банақшагирӣ ё худ банақшагирии ояндабинӣ ин равандеро дар назар дорад, ки мақсади асосиро ҳангоми таҳия намудани он ҳадафҳо ва меъёрҳои идоракунӣ, муайян намудани мушкилот ва ғояҳои стратегияи, рақобатпазирии рақибон ва пешгӯии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ дар бар мегирад.

Барои татбиқи нақшаи дар пешгузошта доир ба ягон намуди фаъолият, ки метавонад дар пешрафти ягон соҳа ва ё соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ нақшгузор бошад, ҳатман барнома ва стратегияи махсус лозим мешавад, ки тавассути он афзалиятҳои манфиатҳои хусусиятҳои рушди соҳа муайян карда мешавад. Бинобар ин, доир ба нақшаҳои рушди иқтисодӣ, рушди соҳаҳои афзалиятнок, махсусан рушди минтақаҳо як қатор стратегияву барномаҳо аз тарафи ҳукумати мамлакат ба амал бароварда шудаанд. Ҳар яке аз барномаҳои

баровардашуда дорои хусусияти хоси худ буда, дар маҷмуъ алоқамандии байниҷаҳонии зич доранд. Дар ҳолати иҷроиши талаботҳои ин барномаву стратегияҳо мақсадҳои гузоштаи он доир ба рушди ин ё он соҳа дар амал татбиқ мегардад. Аз тарафи дигар риояи талаботҳои барномаву стратегияҳо аз тарафи тамоми мақомоти ҳокимият ҳатмӣ буда, онҳо ҳамчун роҳнамои расидан ба рушди устувор мебошанд.

Доир ба ин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2016 баён намуд, ки баланд бардоштани самаранокии истифодаи боигарии кишвар, ки дар сармояи инсонӣ, табиӣ ва моддӣ муаррифӣ мегардад, ҳамчун самти афзалиятноки амалҳо дар стратегияи барномаҳои давлатии рушд барои давраи то соли 2030 махсус мегардад[1].

Дар ҳақиқат, барномаҳои миёнамуҳлату дарозмуҳлат ва стратегияҳои рушд барои давраҳои муайян имконият медиҳад, ки тамоми проблемаи камбудии соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ муайян карда шуда, роҳҳои ҳалли он ёфта шавад. Мақсадҳои банақшагирии стратегӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноил гаштан ба ҳадафҳои стратегӣ ва татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ, инчунин суръат бахшидан ба рушди иқтисодӣ буда, ҳамаи он баҳри баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳоли равона карда шудааст.

Дар СМР-2030 ҳамчун воситаи асоси низоми банақшагирии стратегии мамлакат баромад менамояд, рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ ва таъсири он ба рушди минтақаҳои кишвар ҳадафҳои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Рушди минтақаҳои кишвар сатҳи муҳимтарини татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ буда, ҳамчун нуқтаи ниҳии тамоми кушишҳои қатъии ҳукумат дар самтҳои афзалиятнок дида барои менамояд: аз ҷумла, таъмини сатҳи қобили қабули амнияти энергетикӣ ва озуқаворӣ, рушди имконоти коммуникатсионии кишвар ва вусъатдиҳии шуғли пурмаҳсул[3].

Дар ин самт санадҳои меъёрии ҳуқуқии зиёде аз тарафи ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал бароварда шудаанд аз қабili қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ», қонуни ҚТ «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ», қонуни ҚТ «Дар бораи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ», «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020», «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025», «Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ барои солҳои 2012-2020», «Консепсияи сиёсати давлатии ҷалб ва ҳимояи сармоягузори Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки ҳамаи ин барои ҷалби сармоя, рушди минтақаҳои кишвар ва фаъолияти соҳибкорӣ равона гардидааст.

Ҳамаи ин санадҳои меъёрии татбиқшаванда бо хусусиятҳои худ баҳри ташаккул додани тамоми соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодии минтақа таъсири ҳудро гузоштаанд ва ё дар оянда мегузоранд.

Дар барномаҳои ба рушди минтақа алоқаманд масъалаҳои гуногун аз қабili таҳкими низоми маъмурӣ дар минтақа, дастрасӣ ба захираҳо ва самаранок истифода намудани онҳо, рушди соҳибкории истеҳсолӣ, тақвият бахшидан ба ислоҳоти аграрӣ, таъмини рушди инфрасохтор дар бахшҳо, аз ҷумла дар бахши нақлиётӣ, таъмини рушди самтҳои афзалиятнок, таъмини аҳоли бо ғизои комил, таҳакими рушди маориф ва тайёр намудани кадрҳои баландихтисос, тадбирҳо барои паст кардани таъсири тағйирёбии иқлим, таъмини сиёсати гендерӣ, ҳифзи иҷтимоии гурӯҳҳои осебпазири ҷомеа, таъмини тамоми бахшҳо бо технологияи иттилоотӣ ва ғайра баҳри расидан ба мақсад вазифагузорӣ карда шудаанд.

Яке аз онҳо Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 мебошад, ки дар он тамоюлҳои рушди имрӯзаи ҷаҳонӣ дар шароити ҷаҳонишавиро ба назар гирифта, нақши минтақаҳоро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ муайян намудааст. Дар давоми 20 соли истиқлолияти Тоҷикистон тағйиротҳои зиёд дар фаъолнокии иқтисодиёти минтақаҳо ба амал омада, дар асоси ин дастовардҳо нақшаҳои мукамал барои солҳои оянда тартиб дода шуд. Тибқи нақша бояд низоми таъминоти молиявии минтақаҳо тақмил, сохтори маҷмӯи маҳсулоти минтақаҳо ва молияи хусусии минтақаҳо афзоиш дода шуда, низоми

муносибатҳои субъектҳои иқтисодии минтақахоро куллан тағйир додан лозим буд. Инчунин, баромадан аз иқтисодиёти нақшавӣ ва таъмини сифати баланди зиндагии аҳоли дар минтақаҳо ва ҳалли масъалаҳои асосии рушд бо ба миён гузошта шуда буд.

Чи тавре ки маълум аст равандҳои муносири глоболизатсия фарқияти нобаробарии иқтисодиву иҷтимоии аҳолиро зиёд намуда, инчунин боиси ба миён омадани як қатор мушкилот гардид, ки онҳо муносибатҳои иҷтимоиро дар кишвар мушкил гардонид, сабаби асосии номутаносибии байниминтақавӣ гаштааст.

Проблеммаи дигаре ки дар ин барнома инъикос ёфтааст ин норасоӣ ва ё ҳамаи маҳдудияти барқ дар минтақаҳои кишвар мебошад, ки он ба сатҳи зиндагии аҳоли ва рушди минтақаҳои мамлакат таъсири манфӣ мерасонад. Тибқи таҳлилҳои коршиносон норасоии барқ ба муҳити зист ва саломатии аҳоли низ таъсири манфӣ мерасонад.

Чи тавре ки дар «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020» оварда шудааст: «Дар шароити кунунӣ минтақаҳои Тоҷикистон дорои иқтидор ва имкониятҳои зиёд барои рушд мебошанд, ки мутаассифона бинобар самаранокии пасти идоракунии давлатӣ дар сатҳи минтақаҳо ва норасоии шадиди кадрҳои баландихтисос истифода намешаванд. Минтақаҳои мамлакат, пеш аз ҳама ба сармоягузориҳои ҳаҷман калон ва кадрҳои баландихтисос эҳтиёҷ дорад. ...Барои таъмини рушди мутавозини мамлакат тадбирҳо оид ба бунёди низоми шахрҳои миёна ва хурд, шаҳракҳои калони аҳолинишин ҳамчун «самтҳои рушди» устувор андешида мешаванд»[1].

Ҳамаи он камбудӣҳову бартариятҳои «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020»-ро ба назар гирифта, барномаи миёнамуҳлати нав «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025» - ро мавриди амал қарор доданд. Мақсади барномаи миёнамуҳлат аз он иборат аст, ки дар давраи пурталотуми иқтисодӣ ба нақша гирифтани нақшаи панҷсола кифоя буда, иҷро кардани он махсусан дар сатҳи минтақа осон мегардад.

Дар БМР 2021–2025 чораҳои зерин ҳамчун ҳадафҳо ва вазифаҳои афзалиятнок муайян карда шудаанд:

- баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллӣ;
- рушди босуръати соҳаҳои воқеии иқтисодиёти миллӣ;
- устувор намудани асосҳои иқтисодиёти институтсионалӣ;
- рушди сармояи инсонӣ ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои бахши иҷтимоӣ;
- ташкили фазои мусоид барои ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ;
- рушди минбаъдаи мутавозини минтақаҳои кишвар, ки самаранокии ислоҳоти иқтисодӣ ва дараҷаи ноил шудан ба ҳадафҳои стратегияи рушди миллиро арзёбӣ менамоянд[2].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон минтақа яке аз ҷузъҳои асосии иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, он аз ҷузъҳои гуногуни минтақавӣ таркиб ёфтааст, бинобар ин, пешбурдани сиёсати минтақавӣ барои ҳалли мушкилоти сиёсати иқтисоди миллӣ бениҳоят муҳим мебошад. Бояд қайд намуд, ки рушди иҷтимоӣи иқтисодӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ягона набуда, балки аз ҳамдигар фарқи беандоза дорад. Ин маънои онро дорад, ки тафовутҳои сатҳи инкишофи иқтисодии байниминтақавӣ зиёд буда, аз рӯи нишондиҳандаҳои гуногун аз ҳамдигар фарқ менамоянд ва онро бо баъзе нишондиҳандаҳо гурӯҳбандӣ менамоянд.

Аммо, онҳоро вобаста ба сатҳи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ баробар намудан ғайриимкон буда, омилҳои географӣ, экологӣ ва минтақавӣ ҷойгиршавии он таъсири манфии ҳудро мерасонад. Бинобар ин, дар сатҳи давлат низ ин масъала зерини таваҷҷӯҳ қарор дошта, дар нақшаҳои стратегияи худ баробаркунии минтақахоро ба нақша мегиранд, яъне, аз ҳисоби бучети як минтақа бучети минтақавӣ дигарро таъмин менамоянд, то ки самтҳои афзалиятноки минтақавӣ даромадаш паст ҳадди ақал дар як сатҳи миёна рушд намояд.

Инчунин, нобаробарӣ дар ҷойгир шудани корхонаҳои саноатӣ ва қувваҳои истеҳсолкунанда дар минтақаҳо ба мушоҳида мерасад, ки ин ба рушди мутавозини минтақаҳо таъсир мерасонад. Масалан, аз 2164 корхона ва коргоҳҳои саноатии дар ҷумҳурӣ мавҷуда 30 фоиз дар вилояти Суғд, 27,5 фоиз дар вилояти Хатлон, 21,1 фоиз дар шаҳри Душанбе, 19 фоиз дар НТҶ ва танҳо 2,4 фоиз дар ВМКБ ҷойгир мебошанд[2].

Барои рушди фаъолияти иқтисодиву иҷтимоии минтақа, афзоиши ҳаҷми сармоягузориҳо ба минтақа, рушди самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ, ташкили соҳибкории хурду миёна дар минтақа якҷанд омилҳо таъсири мусбат расонанд, аз қабili муътадил намудани фазои сармоягузорӣ дар сатҳи минтақавӣ ва милли, мукамал намудани раванди ташкили соҳибкорӣ ва соҳибкорӣ, такмил додани сиёсати давлатии сармоягузорӣ, такмил додани сиёсати дастгирии давлатӣ оид ба сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ.

Дар натиҷаи корбарӣ ва иҷроиши талаботҳои дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дарҷгардида як қатор проблемаҳо ҳал карда шуда, ба дастовардҳои назаррас аз қабili баланд бардоштани иқтисодии содиротии минтақа, баланд бардоштани рақобатпазирии молу маҳсулот ва хизматрасонҳо, таҳкими фаъолияти молиявии корхонаҳои истеҳсоливу хизматрасонӣ, рушди механизмҳои молиявӣ қарзӣ, таъминоти корхонаҳо бо ашёи хом, бартараф намудани монеаҳои ба рушди иқтисодиёт таъсиррасон, вусъат додани сиёсати содиротии мамалакат ва ғайра ноил гардидан мумкин аст.

Адабиёт

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020, Душанбе – 2016. 253 с.
2. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025. Душанбе – 2021. 283 с.
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе – 2016, 89 с.
4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.
5. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – Р. 375-382.

МУҲОЧИРАТИ ДОХИЛӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАҚСИМОТИ ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ

Сафарова Муборак Бобохоновна - Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, и.в.дотсент кафедраи фаъолияти бонкӣ. Суроға: 734061, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, к. Дехотӣ ½. Телефон: 918695093. E-mail: safarova-muborak@mail.ru

Нуралиева Миҷгона Давлаталиевна - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи иқтисоди корхонҳо ва соҳибкорӣ. Суроға: 735360, ш. Кӯлоб, вилояти Хатлон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, к. С.Сафаров, 16. Телефон: 985265228

Муҳоҷират як раванди мураккаби иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, ки бевосита ё бавосита бо ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти ҷомеа алоқаманд аст. Масъалаи мазкур дар доираи мақола аз ҷониби муаллифон мавриди таҳқиқ қарор гирифта, дар раванди муҳоҷирати аҳоли, маҳз муҳоҷирати дохилӣ дар Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Омили демографӣ ҳамчун омили асосӣ ба вазъи бозори меҳнати кишвар таъсири бевосита дошта, Тоҷикистон дар байни собиқ кишварҳои пасошӯравӣ дорои афзоиши баланди табиӣи аҳоли мебошад. Омили демографӣ ва иқтисодӣ яке аз омилҳои асосӣ ва калидии раванди муҳоҷират дар кишвар ба шумор мераванд.

Калидвожаҳо: муҳоҷират, захираҳои меҳнатӣ, муҳоҷирати дохила, омилҳо, демография

ВНУТРЕННЯЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

Сафарова Муборак Бобохоновна - к.э.н., и.о. доцента кафедры банковского дела Таджикский государственный университет коммерции. Адрес: 734061, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Дехотӣ ½. Телефон: 918695093. E-mail: safarova-muborak@mail.ru

Нуралиева Миҷгона Давлаталиевна - ассистент кафедры Экономика предприятий и предпринимательство Кулябский государственный университет имени А. Рудаки. Адрес: г. Куляб, Хатлонская область, Республика Таджикистан, ул. С. Сафарова, 16. Тел: 985265228

Миграция – сложный социально-экономический процесс, напрямую или косвенно связанный со всеми аспектами жизни общества. В статье авторы исследуют этот вопрос, а в рамках миграции населения изучается внутренняя миграция в Таджикистане. Демографический фактор, как основной, оказывает непосредственное влияние на ситуацию на рынке труда страны, а Таджикистан имеет самый высокий естественный прирост населения среди стран бывшего Советского Союза. Демографические и экономические факторы считаются одними из основных и ключевых факторов миграционного процесса в стране.

Ключевые слова: миграция, трудовые ресурсы, внутренняя миграция, факторы, демография

INTERNAL MIGRATION AS A FACTOR IN THE DISTRIBUTION OF LABOR RESOURCES

Safarova Muborak Bobokhonovna - candidate of economics, acting associate professor of department «Banking» Tajik state university of commerce. Address: 734061, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Dehoti street, ½. Phone: 918695093. E-mail: safarova-muborak@mail.ru

Nuralieva Mijgona Davlataliyeva - assistant at the department of enterprise economics and entrepreneurship Kulob state university named after A. Rudaki. Address: 735360, Kulob, Khatlon region, Republic of Tajikistan. S. Safarova street, 16/ Phone: 985265228

Migration is a complex socioeconomic process, directly or indirectly linked to all aspects of society. In this article, the authors explore this issue, examining internal migration in Tajikistan within the context of population migration. Demographic factors, as a key factor, directly impact the

country's labor market, and Tajikistan has the highest natural population growth rate among the countries of the former Soviet Union. Demographic and economic factors are considered among the main and key drivers of the migration process in the country.

Keywords: migration, labor recourse, internal migration, factors, demography

Муҳоҷират дар ташаккули шумораи аҳоли, бозори меҳнати кишвар ва минтақаҳои алоҳида, рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии онҳо нақши муҳим бозида, ба ҳама ҷанбаҳои ҳаёти одамон таъсири бевосита мерасонад. Сиёсати бомуваффақияти иқтисодӣ бидуни баррасии ҳамаҷонибаи падидаи муҳоҷирати аҳоли ғайриимкон мебошад. Муҳоҷирати аҳоли падидаи табиӣ буда, новобаста аз низоми иҷтимою иқтисодӣ дар ҳама ба вуҷуд омада, дар доираи илмҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор мегирад. Аз ин ҷост, ки иқтисодчиён, демографҳо, равоншиносон, ҳомашиносон, ҳуқуқшиносон, сиёсатшиносон, экологҳо, географҳо ва дигар доираҳои илмӣ паҳлуҳои гуногуни раванди муҳоҷирати аҳолиро чӣ дар дохили кишвар ва чӣ берун аз ҳудуди он таҳқиқу омӯзиш менамоянд. Нигоҳ накарда ба ҳама он монеаҳо ва маҳдудиятҳо, ки ба ҳаракати табиӣ шахсони алоҳида ва ё ғурӯҳи одамон ҳалал мерасонад, раванди муҳоҷират сурат мегирад.

Дар раванди муҳоҷират ҳам дар дохили минтақаҳои як кишвар ва берун аз он, рақобати байни харидорони қувваи корӣ, яъне корфармоён афзуда, ҳамзамон муҳоҷират ба фароҳам овардани мувозинат дар бозори меҳнат мусоидат менамояд. Татбиқи сиёсати дахлдори давлатӣ метавонад муҳоҷирати меҳнатиро ба яке аз шартҳои зарурии баланд бардоштани сатҳ ва сифтаи зиндагонии аҳоли гардонид, инчунин дар натиҷаи баланд гардидани даромадҳои аҳоли ба ҳавасмандии бозори молу хизматрасонӣ тавассути афзоиши талабот ба онҳо мусоидат намояд.

Захираҳои меҳнатӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ муносибатҳои аҳолии дорои қобилияти ҷисмонӣ ва зехнӣро мутобиқи шароити тақрористехсоли қувваи корӣ инъикос намуда, хусусияти микдорӣ ва сифатӣ дорад. Хусусиятҳои микдорӣ барои арзёбии таркиби демографии аҳоли ва муайян намудани суръати миёнаи афзоиши аҳоли заруранд.

Муҳоҷирати меҳнатӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ, ба яке аз намунаҳои асосии муҳоҷират табдил ёфта, барои аксари оилаҳо манбаи муҳими даромади оилавӣ ба ҳисоб меравад.

Муҳоҷират метавонад бо сабабҳои гуногун ба вуҷуд ояд, аз ҷумла:

- иқтисодӣ- меҳнатӣ: тағйири ҷои корӣ, касб, зинаи мансабӣ;
- иҷтимоӣ-иқтисодӣ: баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, гузаронидани синну соли нафақа дар иқлими гарму мусоид, ва ғ.;
- иҷтимоӣ-солимигардонӣ: зарурат бо сабаби тағйирёбии иқлим, бемории худ ё аъзои оила, рафтани ба минтақаи аз ҷиҳати экологӣ муосид;
- демографӣ: издивоҷ, якҷояшавӣ бо оила.

Яке аз шаклҳои ҳаракати ҳудудии захираҳои меҳнатӣ муҳоҷирати меҳнатӣ буда, дар маҷмӯъ раванди муҳоҷират, аз ҷумла муҳоҷирати меҳнатӣ дар ҳар як минтақа хусусиятҳои хоси худро доро буда, ба таври худ сурат мегиранд [1].

Дар ҳоле, ки равандҳои муҳоҷират шиддат мегиранд, ин тамоюлҳо ба тафовути минтақавӣ вобаста ба ҷанбаҳои гуногуни рушди иҷтимою иқтисодии минтақаҳо вобастагӣ дорад, аз ҷумла сатҳи зиндагонии аҳоли, талабот ва талкифоти қувваи корӣ дар бозори меҳнати минтақавӣ ва ғайраҳо. Ҳамзамон оқибатҳои равандҳои муҳоҷират аз самт, миқдос ва хусусиятҳои хоси онҳо вобастагӣ дорад. Чунки дар раванди муҳоҷирати меҳнатӣ як тараф ҳамчун минтақаи «интқолдиҳандаи қувваи корӣ» ва тарафи дигар ҳамчун «қабулкунандаи қувваи корӣ» баромад менамоянд. Аммо минтақаҳо, ки ҳамчун «интқолдиҳандаи қувваи корӣ» баромад мекунанд, дар оқибат ба норасоии қувваи корӣ рӯ ба рӯ гардида, чунин ҳолат ба рушди минбаъдаи иқтисодии ин минтақаҳо низ таъсири калон мерасонад.

Муҳоҷирати дохилӣ механизмest, ки изофаи қувваи кории як минтақаро бо норасоии қувваи корӣ дар минтақаи дигар мепӯшонад.

Муҳоҷирати дохилӣ аз ҷониби доираҳои илмӣ, муҳоқиқотӣ ва коршиносон камтар мавриди таҳқиқи омӯзиш қарор гирифтааст. Ҳамзамон омӯзиши муҳоҷирати дохилӣ барои таҳлили муҳоҷирати меҳнати берун ба бозори меҳнати миллӣ ва дарки фаҳмиши имкониятҳои истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ моҳияти калон дорад.

Муҳоҷирати дохилӣ – ин ҳаркати муваққатии шаҳрвандон дар ҳудуди кишвари худ бо мақсади пешбурди фаъолияти меҳнатӣ ва ё ҷустуҷӯи кор дар минтақаи дигари дуртар аз макони зисташ, дар назар дошта мешавад.

Муҳоҷири меҳнати дохилӣ – шаҳрванди кишвар, ки бо мақсади амалисозии фаъолияти меҳнатӣ ва ё ҷустуҷӯи кор муваққатан ба минтақаи дигари кишвари худ сафар мекунад.

Ба раванди муҳоҷирати дохилӣ дар кишвар асосан аҳолии деҳотҷойҳо ва минтақаҳо фарогир мебошанд, ки сабабҳои асосии таъсиррасони худро доранд, ба монанди даромади паст, набудани ҷойҳои корӣ дар деҳотҷойҳо, мавсими будани корҳо дар деҳа, шароити вазнин ва номусоиди корӣ, музди меҳнати паст ва ғ. [6].

Ҳангоми таҳқиқи раванди муҳоҷират ҳамчун яке аз ҷузъҳои ташаккул ва тақсимои захираҳои меҳнатӣ, омилҳои демографӣ ва иҷтимоӣ муҳим ба ҳисоб мераванд.

Омӯзиши натиҷаҳои таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки муҳоҷирони корӣ чӣ дар дохили кишвар ва чӣ берун аз он асосан дар бахшҳои иқтисодӣ, аз қабili сохтмон, хизматрасонӣ, нақлиёт ва тиҷорат шуғл меварзанд. Қайд намудан лозим аст, ки дар байни муҳоҷирати меҳнати дохилӣ ва берунӣ робита ва хусусиятҳои умумӣ мавҷуд аст.

Муҳоҷират дар маҷмӯъ тақсимои ҳудудӣ, хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии аҳоли, захираҳои меҳнатиро тағйир дода, ба таври муайян ба иқтисоди кишвар таъсир расонида, дар навбати худ омили рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа ва кишвари мушаххас ба ҳисоб меравад.

Тафовути минтақаавии сатҳи рушд яке аз сабабҳои муҳоҷирати дохилӣ гардида, маҳдудияти фарогирии қувваи корӣ дар бозори меҳнати дохилӣ, омили талқинкунандаи қувваи корӣ ба хориҷи кишвар гардидааст.

Масъалаи муҳоҷирати дохилии аҳоли ва танзими он бо дарназардошти ҳукуки ҳар як фард барои интихоби озоди ҷои зист, тақмилдиҳии неруи кории ҷомеа ва паст намудани сатҳи камбизоатӣ барои ҳамаи кишварҳо мубрам буда, бахусус барои кишварҳое, ки суръати баланди афзоиши аҳоли ва афзоиши аҳолии қобили меҳнат ба онҳо хос аст аз ҷумла Тоҷикистон, аҳамияти муҳим дорад. Чунки суръати баланди афзоиши аҳоли, рушди иқтисодӣ ва равандҳои муҳоҷирати дохилии ва берунӣ, вазъи бозори меҳнати миллӣ байни ҳам робитаи ногусастанӣ доранд.

Равандҳои муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ибтидои солҳои 1990 ба омили муҳими динамикаи аҳоли табдил ёфта, ин тамоюл то ба имрӯз давом дорад. Раванди демографӣ ҳамчун омили асосӣ ба вазъи бозори меҳнат таъсири бевосита дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои суръати баланди афзоиши табиӣ аҳоли буда, ба ҳисоби миёна афзоиши он дар як сол 2,1-2,2 фоизро ташкил медиҳад.

Бозори меҳнат дар кишвар наметавонад аҳолии қобили меҳнатро пурра ба шуғл фаро гирад, бинобарин шуғли ғайрирасмӣ ва муҳоҷирати меҳнатӣ қувваи кории дар бозори меҳнат фарогир нашударо, аз худ менамояд. Дар навбати худ ин ҳолат аз сесатҳа будани бозори меҳнат дар кишвар шаҳодат медиҳад: бозори меҳнати расмӣ, шуғл дар бахши ғайрирасмӣ ва муҳоҷирати меҳнатӣ [4].

Муҳоҷирати дохилӣ дар Тоҷикистон яке аз омилҳои азнавтқсимкунии захираҳои меҳнатӣ мебошад, чунин одамон аз минтақаҳое, ки ҷойҳои кории кофӣ мавҷуд нест ва музди меҳнати паст доранд (масалан деҳотҷойҳо) ба шаҳр ва минтақаҳое, ки дорои имконоти бештар барои шуғл, сатҳи баландтари зиндагонӣ, дастрасӣ ба хизматрасониҳои маориф, тандурустӣ ва ғайраҳо мебошанд, барои зисти доимӣ ва ё муваққатӣ мекӯчанд. Раванди мазкур ба бештар ба дарёфти ҷойҳои корӣ нигаронида шуда, боиси тамаркуз гардидани қувваи корӣ дар шаҳр ва минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкарда мегардад. Ҳамзамон ин раванд, дар навбати худ, дар минтақаҳои мазкур мушкilotҳои иҷтимоӣ ва инфрасохториро ба вуҷуд меорад.

Сабабҳои асосии муҳоҷирати дохилӣ дар Тоҷикистон инҳоянд:

- омилҳои иқтисодӣ: набудани ҷойҳои корӣ дар деҳотҷойҳо, даромади паст, кори мавсимӣ, сатҳи нисбатан баланди бекорӣ ҳамчун омили тақондихандаи барангезидани тарқи макони зист намудани одамони аҳолида;

- омилҳои ҷалбкунанда: ҷустуҷӯи ҷойҳои кории даромадаш баланд, дурнамои имконияти шуғли беҳтар ва стаҳи баландтари зиндагонӣ дар шаҳрҳо ва минтақаҳои рушдкарда;

- шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ: сатҳи зиндагонӣ, дастрасӣ ба таҳсил, тандурустӣ барои қабули қарор оиди муҳоҷират нақши муҳим мебозанд [5]..

Тибқи дурнамои нишондихандаҳои асосии макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2025, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 июли соли 2022, № 370 тасдиқ шудаанд шумораи аҳолии кишвар дар соли 2027 то ба 11097,0 ҳазор нафар мерасад, ки дар муқоиса ба соли 2022 10,4 фоиз меафзояд. Дар заминаи афзоиши шумораи аҳоли, захираҳои меҳнатӣ низ афзоиш ёфта, дар соли 2027 теъдоди онҳо ба 6398,0 ҳазор нафар мерасад, ки нисбат ба соли 2022-ум 9,8 фоиз зиёд мебошад. ва баргузор карда мешавад [2].

Бояд қайд намуд, ки вазъи имрӯзаи ноустувори сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар ҷаҳон метавонад ба вазъ дар бозори меҳнати Тоҷикистон таъсири бевосита дошта бошад. Аз ин хотир, дар марҳилаи кунунӣ хеле муҳим аст, ки шакли усулҳои нави хизматрасонӣ дар самти мусоидат ба шуғли аҳоли роҳандозӣ гардида, ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи таҳассуси касбии қувваҳои корӣ, тақсимои босамари аҳолии қобили меҳнат дар соҳаҳои иқтисодиёт тадбирҳо амалӣ карда шаванд.

Зимни амалисозии сиёсати муҳоҷирати дохилӣ масоили ҷойгиркунонии самараноки қувваҳои корӣ, бо дараназардошти оқибатҳои марқоиқтисодӣ ва ҳамгиро намудани сиёсати даҳолати мустақим ва ғайримустақими давлатӣ бояд амалӣ карда шавад. Сиёсати мустақим назар ба сиёсати ғайримустақим самаранок ва таъсирнок буда, вай ба сабабҳои асосии муҳоҷират, (яъне нокифоя будани ҷойҳои корӣ, сатҳи баланди бекорӣ) таъсир мерасонад, ки вай асосан ба набудани сиёсати рушди минтақавӣ, рушди нобаробари деҳа ва шаҳр ва ё як минтақа ба минакаи дигар алоқаманд аст. Таъсири ғайримустақим ба ангеаҳои муҳоҷират ва ба таври ғайримустақим ҳавасмандгардонии аҳоли, метавонад тамоюлҳои номатлуби рушди равандҳои муҳоҷират ва ҳаракати парокандаи муҳоҷирни меҳнатиро пешгирӣ кунад. Ҳамаи ин тадбирҳо барои муайян намудани самтҳои афзалиятноки муҳоҷират мусоидат намуда, дар натиҷа ба ҷойгиркунии самараноки захираҳои меҳнатӣ, рушди минтақаҳои сусттарқикарда ва азхудкунии заминҳои нав мусоидат менамояд. Дар самти шуғли аҳоли ва муҳоҷиртаи дохилӣ бояд чораҳои мушаххаси таъхирнопазир андешида шавад, тоинки муҳоҷирати дохилӣ яке аз фишангҳои муассири рушди иқтисодӣ гардад. Қайд кардан зарур аст, ки суботи иқтисодӣ ва амнияти сиёсии минтақаҳои гуногун ва дар маҷмӯъ ҷумҳурӣ аз батанзимдарории раванди муҳоҷирати дохилӣ вобастагии калон дорад.

Адабиёт

1. Акчулпанов Ю.К., Мамлеева Э.Р., Сазыкина М.Ю., Марьина А.В., Бесчастнова Н.В. Миграция как элемент воспроизводства трудовых ресурсов // Экономика труда. – 2018. – Том 5. – № 4. – С. 1007- 1014. doi: 10.18334/et.5.4.39531
2. Барномаи давлатии мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027
3. Мрачковский, А. Е. Рынок труда: учеб. пособие / А. Е. Мрачковский, А. А. Михайлов. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2011. – 100 с.
4. Саидмуродов Л.Х.//Статья-Политика создания рабочих мест на трехкомпонентном рынке труда Таджикистана. www.pbo.tj
5. Сафарова М.Б. Совершенствование внешней трудовой миграции и ее влияние на рынок труда (на материалах Республики Таджикистан): дисс...канд. экон. наук:5.2.3 /М.Б.Сафарова. - Душанбе, 2023. – 206 с.

6. Хакимов П.Ш. Внутренняя миграция населения как фактор социально-экономического развития (на материалах Республики Таджикистан): автореферат дис....кан. экон. наук: 08.00.01 / Хакимов Парвиз Шарифович. – Душанбе., 2011. – 23 с.

САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ ИДОРАКУНИИ ИННОВАТСИОНИИ СОҲАИ САНОАТИ ХҶҶОҚВОРӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Носирзода Ҳусейни Саъдулло – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, н.и.и, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: nosirzoda.0707@mail.ru. Телефон: 903-03-30-35

Дар мақола баъзе аз масъалаҳои рушди идоракунии инноватсионии соҳаи саноати хӯроқвории кишвар бо таъсири ҷоринамоии технологияҳои инноватсионӣ баррасӣ шуда, дар он самтҳои асосии рушд, омилҳои рушди устувор, баланд бардоштани рақобатнокӣ, заминаҳои ташаккули саноат, беҳтаргардонии сифати маҳсулот, тақмили равандҳои технологияҳои замонавӣ, баланд бардоштани параметрҳои инноватсионӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст.

Муаллиф вобаста самтҳои асосии рушди идоракунии инноватсионии соҳаи саноати хӯроқворӣ, баланд бардоштани рушди устувори саноатии кишвар, ташаккули равандҳои истеҳсолӣ, самаранок истифода бурдани захираҳои истеҳсолӣ, таҳия ва тадбиқи лоиҳаҳои нави инноватсионӣ, ташкили корхонаҳои нави хӯрди саноатӣ, сарчашмаҳои нави рушд, барориши маҳсулоти нав ба бозор андешаҳои судманд ибраз намудаанд.

Дар мақола қайд карда мешавад, ки барои сатҳи асосии рушди идоракунии соҳаи саноати хӯроқворӣ нақши техника ва технологияҳои инноватсионӣ бузург буда, тақвияти иқтисодии истеҳсолӣ ва ташкили истеҳсоли молу маҳсулоти рақобатнок аз он вобастагии зич дорад.

Калидвожаҳо: инноватсия, техника ва технология, саноати хӯроқворӣ, лоиҳаҳои инноватсионӣ, иқтисодии истеҳсолӣ, рушди равандҳои инноватсионӣ, хизматрасонӣ, маҳсулоти воридотивазкунанда ва рушди устувор.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Носирзода Ҳусейни Садулло – Таджикский государственный финансово-экономический университет, к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Электронная почта: nosirzoda.0707@mail.ru. Телефон: 903-03-30-35.

В статье рассматриваются некоторые вопросы развития инновационного менеджмента в пищевой промышленности страны под влиянием внедрения инновационных технологий, а также определяются основные направления развития, обсуждались факторы устойчивого развития, повышение конкурентоспособности, основы развития промышленности, улучшение качества продукции, совершенствование современных технологических процессов, повышение параметров инноваций.

Автор акцентирует внимание на основных направлениях развития инновационного менеджмента в пищевой промышленности, способствующих повышению устойчивости промышленного развития страны, формированию производственных процессов, эффективному использованию производственных ресурсов, развитию и реализации новых инновационных проектов, созданию новых промышленных предприятий, новых источников развития, вывод на рынок новых продуктов высказали полезные идеи.

В статье отмечается, что на основных этапах развития менеджмента в пищевой промышленности велика роль инновационной техники и технологий, от которой тесно зависит укрепление производственных мощностей и организация выпуска конкурентоспособных товаров и услуг.

Ключевые слова: инновации, технологии и оборудование, пищевая промышленность, инновационные проекты, производственные мощности, развитие инновационных процессов, услуги, импортозамещающая продукция, устойчивое развитие.

MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT IN THE FOOD INDUSTRY IN MODERN CONDITIONS

Nosirzoda Husseini Sadullo – Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Department of Accounting. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/14. E-mail: nosirzoda.0707@mail.ru. Phone: 903-03-30-35.

The article examines some issues of development of innovative management in the food industry of the country under the influence of the introduction of innovative technologies, and also defines the main directions of development, discussed the factors of sustainable development, increasing competitiveness, foundations for industrial development, improving product quality, improving modern technological processes, and increasing innovation parameters.

The author focuses on the main directions of development of innovative management in the food industry, which contribute to increasing the sustainability of the country's industrial development, the formation of production processes, the participants expressed useful ideas on the efficient use of production resources, the development and implementation of new innovative projects, the creation of new industrial enterprises, new sources of development, and the launch of new products on the market.

Key words: innovation, technology and equipment, food industry, innovative projects, production capacities, development of innovative processes, services, import-substituting products, sustainable development.

Фароҳам овардани заминаи рушди идоракунии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ ва фаъолияти муътадили соҳаи хӯрокворӣ ба таъмини суръати баланди рушди идоракунии иқтисоди инноватсионӣ вобаста аст. Ҳамин тариқ, инноватсия мавқеи баланди субъекти иқтисодиро дар фазои ҷаҳонӣ ва равандҳои идоракунии соҳиб будан созгор аст. Таъсири ҷаҳонишавӣ ба ин соҳа ва густариши равандҳои идоракунии инноватсионии муосир дар шароити иқтисоди бозорӣ нақши муассир мегузорад.

Суръатнокии равандҳои инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллий ва рушди идоракунии иқтисодию иҷтимоии кишвар, сатҳи рақобатпазирии корхонаҳои ватанӣ ба баланд бардошта, амнияти иқтисодии миллиро таъмин месозад.

Дар ҷомеаи муосири технологӣ манбаи асосӣ рушди саноат буда, аҳаммияти ин соҳа дар иқтисодиёт бузург аст. Татбиқи стратегияи рушди кишвар ба иқтисодӣ баланди саноати хӯрокворӣ ҳамчун соҳаи афзалиятноки иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Бояд гуфт, ки дар давлатҳои пешрафта ба фаъолнокии инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ диққати махсус дода, бо дастгирии молиявӣ мушкilotи ҷойдоштаро бартараф мекунад. Масалан, дар ИМА Қонун дар бораи маблағгузори давлат ба ширкатҳои хурд барои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ амал мекунад. Тибқи ин қонун вазорату идораҳои дахлдори давлатӣ ҳамасола аз ҳисоби бучаи худ ба ширкатҳо барои корҳои илмӣ таҳқиқотӣ кумаки молиявӣ мерасонанд. Дар Чин корхонаҳо ба рушди эҷодӣ диққати махсус медиҳанд. Онҳо муносибатро тағйир дода, фаъолияти навоарона ва истеҳсоли маҳсулоти навро ба роҳ мебаранд. Ҳатто баъзе аз корхонаҳои истеҳсоли бо марказҳои илмӣ-техникӣ ва донишгоҳҳои бонуфуз шартнома баста, аз ҳисоби бучаи худ барои корҳои илмӣ таҳқиқотӣ ва навоариҳо маблағгузорӣ менамоянд.

Албатта, давлатҳои мутараққӣ, ки ба марҳилаи нави иқтисодӣ ворид гаштаанд, имкони таъмини дигар давлатҳоро бо техникаю технологияҳои муосир доранд. Онҳо пайваستا оид ба модели нави рушди устувори иқтисодӣ ва рушди босуръати инноватсионӣ чораҳои зарурӣ меандешанд. Дар ин маврид Зинова В.Г. чунин меандешад: “Яке аз омилҳои муҳимми васеъ кардани миқёси навоарӣ дар иқтисодиёти кишварҳои мутараққӣ рушди босуръати корҳои инноватсионӣ шудааст, ки сифати ҳаёти таъмин мекунад ва ба ниёзҳои инсон нигаронида шудааст”[1,20].

Тибқи маълумотҳо дар Ҷумҳурии Узбекистон барои рушди устувори иқтисодиёт суръати инноватсионӣ ва васеъ намудани миқёси навоарӣ фондҳо таъкил карда шудаанд, ки дар ҳалли масъалаҳои идоракунии инноватсионӣ нақши муҳим мебозанд.

- фонди дастгирии рушди инноватсионӣ ва ғояҳои инноватсионӣ;
- фонди маблағгузориҳои илм ва дастгирии инноватсия;
- фонди рушди тичоратӣ ва тичоратикунони натиҷаҳои фаъолияти илмӣ ва техникаӣ;
- фонди дастгирии ҷавонони лаёқатманд [5].

Таъкили ҷунин фондҳо дар кишвари мо низ барои пешбурди идоракунии инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ муҳим аст. Давлат дар ин соҳаҳо бояд таъаббус нишон дода, маблағ ҷудо карда, барои таъкили фондҳои зикршуда дар соҳаи инноватсия шароит фароҳам созад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки Узбекистон дар гурӯҳи кишварҳои дорой сатҳи даромади миёнаашон пастр мақоми даҳумро ишғол намуда, дар рушди сармояи инсонӣ, сатҳи инфрасохтор ва рушди бозори дохилии идоракунии инфрасохторҳои соҳибкорӣ миёни онҳо фарқ мекунад.

Аз ин бармеояд, ки Ҷумҳурии Узбекистон барои баланд бардоштани идоракунии самаранокии фаъолияти инноватсионӣ созмонҳои илмӣ таъкил намуда, рушди устувори босуботи иқтисодиётро дар шароити муосир таъмин мекунад.

Бояд гуфт, ки усулҳои идоракунии равандҳои инноватсионии давлатҳои хориҷа муваққатӣ ва ғайримуваққатӣ буда, аз як тараф, ба ҳавасмандгардонии равандҳои инноватсионӣ ва, аз тарафи дигар ба фароҳам овардани шароити мусоиди иқтисодӣ-иҷтимоӣ ҷиҳати рушди минбаъдаи фаъолияти илмӣ ва техникаӣ созгор ва мувофиқанд.

Бояд таъаккур дод, ки кишвари мо низ метавонад аз таҷриба ва усулҳои фаъолсозии равандҳои инноватсионии давлатҳои хориҷа барои рушди минбаъдаи равандҳои инноватсионӣ ва фаъолияти илмӣ-техникаӣ истифода барад. Барои рушди идоракунии инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ муваққатан фаъолият бурдану, қарорҳои иқтисодӣ баровардан доираи фаъолиятро густарда месозад. Давлат бояд дар таъаккули иҷтимоӣ низ сатҳи гузашта, шароити хуби инноватсионӣ фароҳам оварад. Дар навбати худ вазорату идораҳои давлатӣ ба қорхонаҳое, ки ба муфлисшавӣ наздиканд, ёрии иқтисодӣ расонида, бо идеяҳои нав онҳоро аз ин ворта берун созад.

Солҳои охир дар низоми инноватсионии қорхонаҳои саноатӣ як қатор пешравиҳо ба назар мерасад, ки ба он идоракунии рушди устувори инноватсионӣ мусоидат мекунад. Нишондиҳандаҳои рушди устувор, ки ба истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ иртиботдоранд, дар ин марҳила афзоиш ёфтаанд.

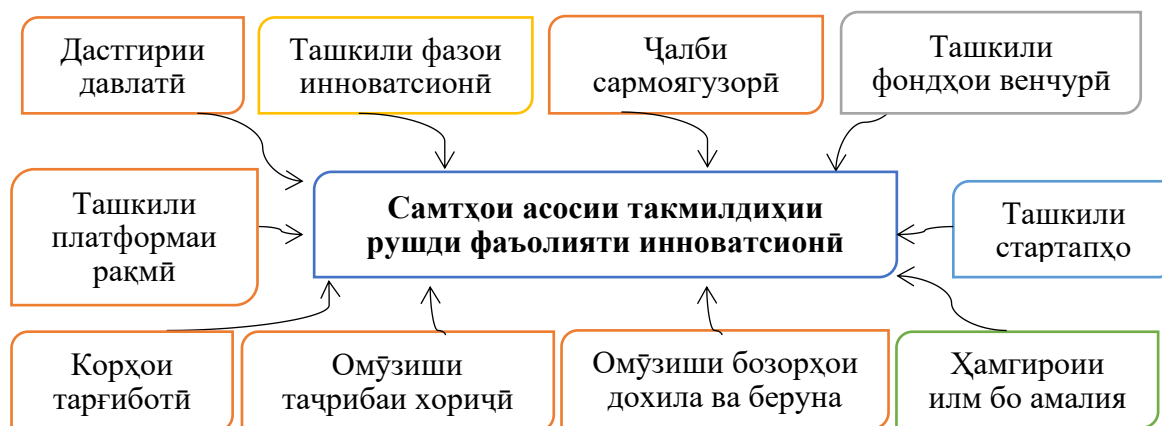
Ҳиссаи ҳаҷми истеҳсоли саноати хӯрокворӣ нисбат ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар ҳоли афзоиш қарор гирифта, ба дастгирии рушди иқтисодиёт мусоидат мекунад. Бо вучуди он ки сатҳи истеҳсолот ва ҳаҷми содироти он дар Тоҷикистон рушд ёфта истодааст, суръат ва пешрафти иқтисодиёт, аз ҷумла истеҳсолот ва саноатикунони қаноаткунанда нест.

Аз ин ҷост, ки Ҳукумати мамлакат барои таъмини амнияти озуқаворӣ Барномаи беҳатарии маҳсулоти озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2023, ки аз 31 октябри соли 2018, №520 таъдиқ шудааст, қабул намуд. Он ба масъалаҳои таъмили механизмҳои низоми қорхонаҳои воҳиди давлатӣ, муваққатгардонии усули идоракунии захираҳои озуқаворӣ, системаи мониторинг ва омӯзиши захираҳои моддии давлатӣ нигаронида шудааст.

Сиёсати иқтисодии инноватсионии давлат метавонад, ки ин мушкilotро рафъ созад. Яъне, таъҳо давлат қодир аст, ки низоми идоракунии инноватсионии қорхонаҳои саноатиро бо роҳи таҷрибаомӯзии ҷаҳонӣ ва қабули санаду меъёрҳои нави идоракунии инноватсионӣ таъмил диҳад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ таъмилдиҳии равандҳои фаъолияти инноватсионии қорхонаҳои саноатӣ ва ба низоми ягона даровардани онҳо масъалаи муҳими сиёсати иқтисодӣ буда, ҷиҳати рушди устувори фаъолияти инноватсионӣ ҳар як субъекти фаъолияткунанда кӯшиш намуда истодааст.

Аз нигоҳи мо, низоми идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатии кишвар бо назардошти таъсири ҷаҳонишавӣ чунин шаклро бояд дар бар гирад:

Расми 1. Самтҳои асосии тақмилдиҳии фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ

Расми мазкур шаҳодати он аст, ки давлат тавассути қабули санаду меъёрҳои ҳуқуқӣ, воридкунии техника ва технологияҳои инноватсионӣ, ба роҳ мондани муносибатҳои иқтисодии тарафайн, маблағгузорӣ ба соҳаи илм ва инноватсия метавонад ба рушди устувори инноватсионии корхонаҳои саноатӣ таъсири мусбат расонад. Инчунин, ҷалби сармоягузориҳои мустақим ва дастрасӣ ба стартапҳо низ ба рушди устувори корхонаҳои саноатӣ, эҷоди платформаҳои рақамӣ дар корхонаҳои саноатӣ ва гузариш ба иқтисоди рақамии корхонаҳо низ ба он таъсир мерасонанд.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ ва тақмили ихтисос дар хориҷи кишвар ҳам, ба рушди устувори корхонаҳои саноатӣ таъсири хуб мерасонад.

Бояд гуфт, ки рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сатҳи рушди соҳаҳои саноати хӯрокворӣ алоқамандии зич дошта, саҳми соҳаҳоро дар таъмини рушди босуръати инноватсионии иқтисодӣ объективона инъикос менамояд. Ба мақсади таъмини диверсификатсияи иқтисодиёт рушди иқтисодии инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ ҳамчун параметри асоси рушди иҷтимоию иқтисодӣ баромад мекунад.

Айни замон ин ду соҳа дар марҳилаи кунунии рушди иқтисодӣ қарор дорад, ки асоси рушди самаранокии идоракунии инноватсионии иқтисодро ташкил медиҳад. Ба андешаи Файзуллоев М.К. “Барои таъмини рушди самаранокии фаъолияти инноватсионӣ бо истифодаи технологияҳои инноватсионии идоракунӣ, шартҳои ибтидоӣ ё унсурҳои идоракунӣ фаъолияти инноватсионии зерин зарур мебошанд: донишоварӣ; омодагии касбӣ ва таҳсилот; истеҳсоли хизматҳо ва маҳсулот; таъминоти инноватсионӣ молиявӣ ва инфрасохтори кадрҳо. Ин бояд як шабакаи ягонаро ташкил диҳад, ки озодона ҷараён ёфтани донишҳо, ғояҳо, таҷрибаҳо, иттилоот ва инноватсияҳоро ҳам дар дохили низоми миллии инноватсионӣ ва ҳам берун аз марзҳои он таъмин намояд”[4,19].

Бояд гуфт, ки ҳадафи рушди устувори саноатӣ таъмини рушди иқтисодӣ ва дар як вақт беҳтар намудани некуаҳволии халқ мебошад. Имрӯз, аз сабаби тамоюли ҷаҳонӣ ва имкониятҳои афзоиши суръати баланди прогресси илмию техникаи рушди иқтисоди миллӣ ба идоракунии муосир ва механизмҳои танзимшавандаи соҳаҳои саноат ниёз дорад. Ба воситаи идоракунии муосир ва механизмҳои танзимшаванда соҳаи саноат метавонад марҳила ба марҳила рушд кунад.

Самти дигари тақмили сиёсати инноватсионӣ ва саноатии корхонаҳои хӯрокворӣ ин таъсиси фазои мусоид ва беҳтар намудани муҳити иқтисодии он дар доираи бучетӣ, пулӣ, андоз ва сиёсати берунии иқтисодӣ мебошад. Ҳамзамон, самти муҳимми тақмили сиёсати инноватсионӣ ва саноати иқтисодиёти кишвар бояд амиқтар қардани ҳамгироии соҳаи илмию инноватсионӣ бо сектори воқеии иқтисодиёт, аз ҷумла соҳаҳои саноати коркард бошад.

Бояд гуфт, ки асоси инкишофи соҳаи инноватсияро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон системаҳои марказҳои илмӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии ва институтҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, онҳо бояд ҳамеша ба асосҳои бунёдии рушди иқтисодӣ диққати махсус диҳанд, аз ҷумла ба:

1. таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои нави инноватсионӣ;
2. тайёр намудани мутахассисони баландихтисоси дорои донишҳои васеъ;
3. ташкили корхонаҳои хурди инноватсионӣ бо технологияҳои пешрафта дар марказҳои шаҳр ва минтақаҳо;
4. ташкили марказҳои таҳқиқотӣ ва конструкторӣ, IT - паркҳо, паркҳои илмӣ-технологӣ ва бизнес–инкубаторҳо;
5. ташкили озмоишгоҳҳои “рушди устувор” дар назди муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар;
6. таъсиси фондҳои нави маблағгузорӣ, аз ҷумла фонди венчурӣ, дастрасии стартапҳо ба соҳаҳои соҳибкорию хизматрасонӣ.

Дар айни замон тамоми иқтидорҳои иқтисодиро барои ташаккули парадигмаи нави рушди инноватсионии иқтисоди Тоҷикистон ва ғаёлсозии равандҳои инноватсионӣ равона сохтан мувофиқи мақсад аст. Ин роҳу усул метавонад ба баланд бардоштани рақобатпазирии кишвар дар ҷаҳон боис гардад. Ғайр аз ин, моро зарур аст, ки бештар ба масъалаҳои баланд бардоштани рақобатнокии иқтисоди миллӣ, густариши равандҳои инноватсионӣ, рақамикунонии иқтисод, татбиқи “иқтисоди сабз”, саноатикунони босуръат ва ниҳоят, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, ки ҳамаи ин ба рушди неруи инсонӣ вобастагӣ дорад, диққати аввалиндараҷа диҳем.

Системаи идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ аз омилҳои берунӣ ва дохилӣ вобаста буда, корхона омилҳои муайянкунандаро тибқи шароити фаъолияти самаранок пайдо мекунад. Фаъолияти инноватсионӣ ба қобилияти навоарӣ вобаста нест, балки ба иҷро намудани кор, таҳияи конструкцияҳои нави маҳсулот, таъмини дараҷаи баландсифати техникӣ ва комёбиҳои илму техника вобастагӣ дорад.

Ба андешаи С.Ҷ. Комилов “Сатҳи баланди самаранокии иқтисодии истеҳсолоти саноатӣ истифодаи пурраи захираҳои истеҳсолии корхонаро талаб мекунад. Барои ин, пеш аз ҳама, коркарди нишондодҳо ва муайян намудани имкониятҳои истеҳсолии корхона зарур аст. Яке аз ин нишондодҳо иқтидори истеҳсоли комплексӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он тамоми фаъолияти асосии истеҳсолӣ дар назар дошта мешавад” [2, 47]. Ба андешаи мо, сатҳи баланди самаранокии иқтидори истеҳсоли саноатӣ ба истифодаи дурусти захираҳои истеҳсолӣ, иқтидори фондҳои асосии техникӣ ва идоракунии самараноки чараёни истеҳсолот иртибот дорад.

Қодиров Ф.А. дар ин хусус ҷунин менигорад: “Рушди фаъолияти инноватсионӣ бо омилҳои ташкилӣ, истеҳсолӣ, маркетингӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ алоқамандӣ дорад. Дар асоси ин метавон гуфт, ки фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун омили асосии татбиқи сиёсати босуръати саноатикунонӣ ва механизми мураккаб, шароити мусоидро тақозо мекунад” [3,160]. Албатта, бидуни таъсири омилҳои низоми идоракунии инноватсионии корхонаҳои саноатӣ тақмил намеёбад. Маҳз бо пайдо шудани омилҳои ташкилӣ, истеҳсолӣ ва молиявӣ иттилоотӣ низоми идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дар кишвар ба тақмил ниёз дорад.

Аз ин рӯ, дар асоси идоракунии инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ омилҳои масъалаи навоариҳо дар самти қору хизматрасониҳо, истеҳсоли молҳои нави босифат, бехтаргардонии сифати маҳсулот, тақмили равандҳои технологияҳои замонавӣ, баланд бардоштани параметрҳои инноватсионӣ ва ғайра ба миён меояд. Аз ин рӯ, дар шароити густариши ҷаҳонишавӣ бояд хусусиятҳои идоракунии инноватсионӣ ҳамаҷониба ба талаботи замони муосир мувофиқ карда шавад. Тиҷорати инноватсионӣ, хизматрасонӣ ва муносибати нав низ дар фаъолияти меҳнатӣ ба роҳ шавад.

1. Зинова, В.Г. Инновационное развитие компании: управление интеллектуальными ресурсами / Учеб. Пособие.- М.: Издательство «Дело» АХН, 2009. -С.20.
2. Komilov, S. J. Capacity of the enterprises of an industry of building materials of Republic Tajikistan // Herald of the Tajik State University of Commerce. – 2021. – No. 1(35). – P. 47-53.
3. Кодиров, Ф.А. Некоторые вопросы ускоренной индустриализации и инновационной активности университетских технопарков // Таджикистан и современный мир. – 2020. – № 4(72). – С. 160-172.
4. Файзуллоев, М.К. Формирование и развитие национальной инновационной системы Республики Таджикистан (метододлогические подходы и механизм управления) // Автореф.дис. на соис. уч. степ. док. экон. наук.-М., 2012. – С.-19.
5. Инновационный Узбекистан: страна бросит силы на развитие 6 научных отраслей (Электронный ресурс) <https://uz.sputniknews.ru/20210406/innovatsionnyy-uzbekistan-strana-brosit-sily-na-razvitie-6-nauchnyx-otrasley-18172624.html>.
6. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.

МУАММОҲОИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МЕҲНАТИ КОРМАНДОН

Мирзозода Аҳлиддин Довудхоча – Доктори фалсафа (PhD), дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 98-776-16-80. e-mail: ahliddin.tabarov@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ҳавасмандгардонии меҳнати кормандон дар асоси адабиёти иқтисодии ватанию хориҷӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Инчунин, зимни омӯзиши масъалаи мазкур шарҳи пурраи ҳавасмандгардонии меҳнати кормандон аз тарафи муаллиф пешниҳод гардидааст. Дар раванди таҳлил ду гурӯҳи калони татбиқи усулҳои ҳавасмандӣ ба монанди ҳавасмандӣ тибқи воситаҳои пулӣ ва ғайри пулӣ омӯхта шудааст. Моҳияти иқтисодию иҷтимоии ҳавасмандгардонӣ ва таъсири онҳо ба ташаккули роҳҳои молиявии кормандон арзёбӣ карда шудааст.

Калидвожаҳо: усулҳои молиявии ҳавасмандии меҳнат, усулҳои ғайримолиявии ҳавасмандии меҳнат, соати корӣ, сатҳи сифати фаъолияти корӣ, мукофотпулӣ, имтиёзҳои инфиродӣ, мавқеи иқтисодии ҳавасмандӣ.

ПРОБЛЕМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ТРУДА РАБОТНИКОВ

Мирзозода Аҳлиддин Довудхоча – Доктор философия (PhD), доцент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансового-экономического университета. Адрес: 734067 Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 98-776-16-80. e-mail: ahliddin.tabarov@mail.ru

В данной статье анализируются вопросы стимулирования персонала на основе отечественной и зарубежной экономической литературы. Автором предложено полное объяснение стимулирования трудовой деятельности персонала. В рамках анализа данного вопроса рассмотрены две основные группы методов стимулирования: денежное и неденежное поощрение. Оценена экономическая и социальная природа стимулирования и их влияние на формирование доходов работников.

Ключевые слова: финансовые методы стимулирования персонала, нематериальные методы стимулирования, рабочее время, уровень и качество труда, стипендия, индивидуальные льготы, экономический фактор стимулирования.

PROBLEMS OF STIMULATING WORKERS LABOR

Mirzozoda Ahliddin Dovudkhoja – Doctor of Philosophy (PhD), associate professor of department accounting of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067 Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nakhimov street. Phone: 98-776-16-80. e-mail: ahliddin.tabarov@mail.ru

This article analyzes the issues of staff stimulation on the basis of domestic and foreign economic literature. The author offers a complete explanation of the stimulation of the labor activity of the staff. As part of the analysis of this issue, two main groups of stimulation methods are considered: monetary and non-monetary incentives. The economic and social nature of motivations and their influence on the formation of employees' incomes are assessed.

Keywords: financial methods of staff motivation, non-material methods of motivation, working hours, level and quality of work, scholarships, individual benefits, economic factor of motivation.

Низомии иқтисодии бозор аз субъектҳо талаби онро мекунад, ки нисбати кормандони худ низомҳои ҳавасмандгардониро дар сатҳи зарурӣ ва бо сифати баланд татбиқ намоянд. Ҳавасмандгардонии кормандон нисбат ба корхона ва шӯғли вазифавии онҳо дар замони муосир яке аз омилҳои асосӣ баъди захираҳои молиявӣ ба ҳисоб меравад.

Сутуни асосии тамоми корхона ва муассисаҳо кормандон ба шумор рафта, онҳоро устувор нигоҳ медоранд. Ҳамзамон, пешбарандаи ҳамаи соҳаҳои ҷамъият аз коргар вобаста буда, рушду тартибот ва низоми он дар ҳамбастагӣ бо кормандон фаъолият мекунад. Аз ин хотир, ҳавасмандгардонии кормандон дар низоми ҷамъият дар мадди аввал меистад. Барои ҳар як корхонаву муассиса ҳавасмандгардонӣ арзиши олӣ дорад ва манфиатовар низ ба шумор меравад. Чунки инсоният ҳамеша дар тӯли таърих то кунун, ҷустуҷӯи шароити хуби кориву зиндагиро меҷӯяд. Бинобар ин, ҳавасмандгардонӣ яке аз принципҳои фаъолияти ҳамаи корхонаву муассисаҳо ба ҳисоб меравад.

Дар ҳама давру замон синфи коргар дар ҷомеа мавқеи муайяни худро дошт ва дорад. Аз ин рӯ, барои ҳавасмандгардонии кормандон бояд, пеш аз ҳама, шароити хуби корӣ бароиамали гардонии фаъолиятшон пешниҳод карда шавад. Фазаи идеологии кормандон дар доираи корӣ маҳдуд набошад, то ки коргар худро озод ҳис намояд. Инчунин, имконият фароҳам бошад, ки кормандон барои пешрафти кор андешаҳои худро дар рӯҳияи озод баён намојанд.

Имрӯзҳо дар баъзе корхонаву муассисаҳо низоми ҳуҷчагузории маҳдуд мавҷуд аст, ки барои коргар на он қадар шароити хуби кориро пешкаш менамојад, ки ин боиси вобастагии зиёд барои коргар мегардад. Ин низоми ҳуҷчатнигорӣ на барои корхона ва на барои кормандон манфиатовар мебошад. Аз дигар тараф, назар афканем, низоми ҳуҷчатнигорӣ барои кормандон доираи кориро танг намуда, шавқу ҳаваси онҳоро коста мегардонад. Корхона ё худ муассиса, пеш аз ҳама, манфиатҳои тарафайнро дар асоси низомномаи худ ба инобат гирад ва бештари имконияти хубро ба коргар пешниҳод намојад. Дар ин ҳолат, кормандон бо шавқу завқӣ хуб, барои кор равона мегарданд, ки ин намуди фаъолияти онҳо, албатта, ба манфиати корхонаву муассиса мебошад.

Масъалаҳои ҳавасмандгардонии кормандон доимо дар таваҷҷуҳи олимон қарор доранд, ки бевосита ба яке аз объектҳои таҳлил мубаддал гардидаанд.

Асосҳои ҳавасмандгардонии меҳнат аз тарафи иқтисодчиёни классикӣ ба монанди А. Смит, Д. Рикардо, Н. Макиавелли, Т. Гобс, А. Пигу, Дж. Кейнс, К. Маркс ва дигарон омӯхта шудааст, ки таҳлилҳои заминавӣ бунёди дар самти мазкур ба ҳисоб меравад. Яъне, дар асоси таҳлили олимҳои номбаргардида, таҳлили минбаъдаи масъалаи мазкур ба роҳ монда шудааст.

Ба ақидаи Иванова О.Е., дар шароити муосир ҳавасмандгардонии коргар яке аз муаммоҳои мубрами мудирияти кормандон ба ҳисоб меравад, ки хоҳиш ва омода будани коргар, зимни фаъолият, яке аз омилҳои асосие мебошад, ки ба дарстовардҳои молиявӣ иқтисодии ташкилотҳо таъсиргуздор мебошад [3, с. 116-124].

Зимнан бояд қайд кард, ки ҳавасмандгардонӣ раванди мушқил буда, бояд ба рӯҳияи коргар таъсиргуздор бошад. Яъне, кормандон ҳавасмандгардониро нисбати фаъолиятшон эҳсос намојанд.

Чорабиниҳое, ки бо мақсади такмил ва татбиқи низоми ҳавасмандгардонии меҳнат амалӣ мегарданд, бояд дар асоси муҳтавои қонунҳои объективии иқтисодӣ таҳия шуда бошанд.

Ба ақидаи Лозовая И.В. дар замони муосир идоракунии кормандон дар самти баланд бардоштани самаранокии фаъолияти меҳнат, фишангҳои нави ҳавасмандиро аз худ намуда истодааст. На танҳо ҳавасмандгардонии классикӣ иқтисодӣ ба монанди кумакпулӣ, музди меҳнати баланд, балки усулҳои ғайрииқтисодӣ татбиқ гардида истодааст, ки чорабиниҳое, ки ба фаъолияти ташкилии ва рӯҳияи коргар таъсиррасон ба роҳ монда шудааст [4, с. 73-79].

Дар самти ташкили корхонаи нав, олими дигар бар он ақида аст, ки фаъолияти корхонаҳои навбунёд бештар ба хавфҳои иқтисодӣ наздик буда дар натиҷаи самаранок татбиқи стратегияи идоракунии кормандон ва иқтидорӣ онҳо муаммои мазкур бартараф карда мешавад. Раванди таҳияи барномаи идоракунии кормандон ва ҳалли муаммоҳои пайдогардида яке аз самтҳои асосии ширкатҳои наваъсис ба ҳисоб меравад.

Вобаста ба ин, бояд қайд кард, ки дар ширкатҳо низоми идоракунии кормандон бо комплекси ҳавасмандгардонии онҳо таҳия карда шавад, ки ҳар як коргар аз ин барнома ё низом бояд хабардор ва баҳрабар бошад. Низоми кушод метавонад дар корхона фазаи фаъолиятро таъмин намуда, коргарро барои дар сатҳи баланд иҷро намудани вазифаҳои инфиродинаш

даъват кунад. Дар ин раванд ба коргар нисбати корхона бояд маълумотҳои зарурӣ дода шавад, ки тавонад вазифаи худро дар сатҳи зарурӣ иҷро кунад.

Зимнан, корхона ва ширкатҳоро зарур аст, ки дар чараёни таҳияи низом ва ташаккули роҳҳои ҳавасмандгардонӣ тибқи принципҳои зерин фаъолият намоянд [1, с. 124–133]:

- мақсаднок – яъне, усулҳои татбиқшаванда бояд кормандонро фаъол намуда, барои расидан ба мақсади стратегии корхона муносибат кунанд;

- татбиқшаванда – яъне, усулҳо ва роҳҳои ҳавасмандгардонӣ бояд татбиқшаванда бошанд, ки дорои воситаҳои захираҳои молиявӣ ва техникӣ бошанд;

- низомсоз - усулҳои истифодашаванда ҳамчун низоми муттаҳид таҳия ва татбиқ гарданд;

- таҳвилӣ - усулҳои татбиқшаванда бояд тавони дигаргун намудани вазъи кориро дошта бошанд;

- самаранокӣ - усули интиҳобгардида бояд самаранокӣ иқтисодӣ, иҷтимоиро таъмин намуда, зимни хароҷоти камтарин таҳия ва татбиқ гардад.

Барои таҳияи низоми самаранокӣ идоракунии кормандон ва ҳавасмандгардонии фаъолияти меҳнатӣ, муҳим он ба шумор меравад, ки консепсияи идоракунии кормандон таҳия, қабул ва татбиқ гардад, ки дар ширкатҳои алоҳида фарқкунанда мебошад. Яъне, ширкатҳо вобаста ба ҳадафи стратегӣ, миссия ва вазифаҳои худ ин гуна консепсияро таҳия мекунанд, ки бояд ҳадафмандона бошад.

Вобаста ба масъалаи мазкур олимони ватанӣ низ, якҷанд қорҳои илмӣ бунёди анҷом додаанд, ки дар рушди таҳия ва татбиқи усулҳои ҳавасмандгардонии кормандон саҳми арзанда гузоштаанд. Баъзе аз онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Дар раванди омӯзиши масъалаҳои ҳавасмандӣ, олимони барҷастаи ватанӣ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Ғаниев Т.Б. дар ҷилди якуми китобаш зери унвони “Менеҷмент” чунин қайд мекунад: “Ҳавасмандӣ ҷамъи ҳолатҳои рӯҳӣ, ки рафтори одамонро пурра муайян мекунад, инъикос месозад. Бо ҳолатҳои маънавию зеҳни рафтори инсонӣ тамоми ҳолатҳои одамон: мақсад, ҳавас, афсӯсхӯрӣ, ҳаракат, ақида, боварӣ, талабот, масъалагӯзорӣ ва ғайра дохил мешавад” [2, с. 473]. Аз ҷуғрафаҳои профессор бармеояд, ки ба ҳавасмандии меҳнати кормандон ҷузъҳои алоҳида ҳамчун омил таъсири мусбат мебошанд. Яъне, ҳолатҳои рӯҳӣ равиши кормандон дар корхона нисбати кор мувофиқ карда шавад.

Моҳияти иҷтимоии ҳавасмандгардонии кормандон дар он зоҳир мегардад, ки бевосита он бояд ба сатҳи зиндагии коргар таъсир намояд, яъне баъди бадастории ҳавасмандӣ сатҳи зиндагии кормандон беҳтар гардад.

Зимни татбиқи усули фарҳанги корпоративӣ аз тарафи роҳбарони корхона муносибати хуби фарҳангӣ ва маданияти баланди гуманизм дар ҷойи кории кормандон муҳайё бошад, ки бевосита ба фаъолияти кормандон таъсир мерасонад. Яъне, кормандон бо роҳбари корхона ва дигар зинаҳои роҳбарият бе ягон маҳдудият муаммоҳои худӣ ва қорхонаро ҳаллу фасл намояд.

Ташкили фазои солими қорӣ бевосита ба уҳдаи роҳбарияти қорхона вобаста мебошад, ки ӯ тавонад чунин фазоро дар қорхона барпо намояд. Чунин фазои қорӣ бояд ба рӯҳияи равиши кормандон таъсир намуда, онҳоро барои ҳарчи бештар иҷрои вазифаҳои онҳо даъват кунад. Мисол, ташкили қорабиниҳои фарҳангӣ рӯҳбаландкунанда ҳафтае як маротиба дар қорхона бо иштироки сарояндагон ва ҳаҷвнигорон барпо карда шавад.

Инчунин, бояд ба коргар вақтҳои иловагӣ аз тарафи қорхона пешниҳод шавад, ки кормандон тавонанд ба лоиҳаҳои шахсии худ қорғузӯрӣ кунанд. Яъне, онҳо набояд дар қорхона пурра бо қор банд карда шаванд, ки ин қорғузӯрии кормандонро афзун мекунад. Агар қоргар рӯзе ду соат ба қорҳои шахсии худ (лоиҳаҳои инвестиционӣ, тижорат, китобхона ва ғайра) машғул шавад, бевосита маҳсулнокии меҳнати ӯ баланд мегардад [5, с. 130].

Яъне, агар қоргар доимо дар сафарҳои хизматӣ бе ягон хароҷоти шахсӣ равона карда шавад, ӯ ҳарчи бештар ба он майл мекунад, ки вазифаҳои дар назди ӯ гузошташуда бояд ба манфиати қорхона ҳал карда шаванд, ки дар натиҷа қорхона аз чунин рафтори қоргар самарани иҷтимоӣ иқтисодӣ ба даст меорад. Чун аз ҳисоби қорхона ба қоргар мошини хизматӣ,

алокаи мобилии ройгон ва тамоми хароҷоти сафари хизматӣ пардохт карда мешавад, ки бевосита ӯ ҳамаи ин чузъиётро ба инобат гирифта, вазифаҳояшро пурра иҷро мекунад.

Ба гурӯҳи ҳавасмандии молиявӣ пардохтҳои пулӣ дар назар дошта мешавад, ки ба воситаи пардохти музди меҳнат, мукофотпулӣ, имтиёзҳои пулӣ ва бонус ба роҳ монда мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сиёсати пешгирифтаи давлатсозии Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зина ба зина музди меҳнат, ки яке аз сарчашмаҳои асосии даромади аҳоли ва аз усулҳои муосири ҳавасмандӣ мебошад, зиёд шуда истодааст.

Усули дигари ҳавасмандии кормандон ин қорӣ намудани бонус аз ғайрипардохт ба ҳисоб меравад, ки дар бонкҳои тижоратӣ бештар ба назар мерасад. Сохтори музди меҳнат дар Тоҷикистонро назар афканем, меҳнати баландро маҳз кормандони соҳаи бонкдорӣ мегиранд. Яъне, ба ғайр аз меҳнати ҳатмие, ки бонк бояд тибқи шартномаи меҳнатӣ пардохт кунад, боз маблағҳои ҳаҷман калони бонусӣ ҳамчун бо номи “меҳнати 13” пардохт карда мешавад, ки кормандонро водор месозад, ки ҳарчи бештар дар мавқеи қорӣ худ устувор буда ба бонк даромади зиёд оранд. Яке аз сабабҳои рушд ёфтани соҳаи мазкур ҳамин мебошад, ки ҳавасмандии пулӣ дар ин соҳа нисбати соҳаи дигар бештар мебошад, ки мутахассисони ботаҷрибаҳо ҷалб мекунад.

Имтиёзҳо бештар дар шакли ғайрипулӣ амалӣ карда мешаванд, ки имрӯз татбиқашон дар сатҳи паст қарор дорад. Ин гуна имтиёзҳо бештар қорҳои давлатӣ ба қормандонашон пешниҳод мекунад. Сабаби кам қардидани онҳо аз байн рафтани қорҳои давлатӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз сабабҳои аз байн рафтани қорҳои давлатӣ ин амалӣ намудани сиёсати иқтисоди бозорӣ мебошад, ки ҳукумат қўшиш дорад, ки бахши воқеии иқтисодиётро соҳибқорон ва қорҳои хусусӣ ташаккул диҳанд.

Ҳамин тавр, усулҳои, ки дар боло таҳлил намудем, дар қорҳои ё ширкат амалӣ шаванд, ба афзоиши истеҳсолоти қамъиятӣ мусоидат менамоянд. Барои боз ҳам беҳбуд намудани вазъии ҳавасмандқардонии меҳнати қормандон дар асоси таҳлили анҷомдодашуда тавсия ва ҳулосаҳои зерин намудан мумкин аст:

1. Зимни омӯзиши муаммои мазкур маълум қардид, ки бештари қорҳои илмӣ дар самти ҳавасмандқардонии шугли меҳнат аз тарафи олимони ватанӣ ва қорӣ қорҳои зиёде ба анҷом расонидааст. Аммо масъалаҳои тақмили низом то қанӯз ҳам қалталаб ва муҳрам мебошанд.

2. Дар асоси таҳлили васеи назариявӣ оид ба ҳавасмандқардонӣ пешниҳод қардид, ки аз дигар ақидаҳо бо технологияи амалиаш фарқ мекунад. Яъне, тақя бар он қарда шудааст, ки бештар барои тақмили низоми ҳавасмандқардонӣ аз технологияҳои муосир истифода намуда, ба қарчи қамтарини умумӣ амалӣ қарданд.

3. Барои таснифи усулҳои ҳавасмандқардонӣ дар асоси адабиёти иқтисодии қарбути масъалаи мазкур таснифоти қурраи усулҳои ҳавасмандӣ пешниҳод қардид, ки имқони қурра таҳлил намудани онҳоро дар алоҳидагӣ қароҳам овард.

4. Ётироф қарда шуд, ки яке аз усулҳои молиявии ҳавасмандии қормандон ин музди меҳнат ва бонусҳои пулӣ ба ҳисоб мераванд, ки бевосита афзоиши онҳо ба сатҳу сифати зиндагии қардум мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Гапонова О.С. Система мотивации персонала как инструмент внутрифирменного планирования в инновационных компаниях ранних фаз развития // О.С. Гапонова. Вестник Пермского университета / Сер. «Экономика». 2015. № 1(24). С. 124–133.

2. Ғаниев Т.Б. Менечмент (асосҳои методологий) қисми 1, Т.Б. Ғаниев, -Душанбе, “Ирфон” 2016 сол, С. 473

3. Иванова О.Е. Оценка эффективности в управлении персоналом: основные методы и направления применения // Строительство и архитектура – 2015: материалы Международной научно-практической конференции / О.Е. Иванова. – Ростов н/Д: РГСУ, 2015. С. 116-124

4. Лозовая И.В. Эффективные методы мотивации персонала // Территория науки / И.В. Лозовая. -2016. №6 С.73-79.

5. Мирзозода А.Д. Асосҳои зарурияти ҳавасмандгардонии меҳнати кормандон. Маҷаллаи илмӣ молия ва иқтисоди ДДМИТ. №3 (96) / А.Д. Мирзозода. - Душанбе -2022 с. 128-133 саҳ.

ИҚТИСОДИ “САБЗ” ВА ТАМОҶОЛИ РУШДИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдуллозода Одилҷон Пардаали – дотсенти кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Телефон: (+992)938060604.

Якубов Рустам Шарафович — муаллими калони кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Телефон: (+992)918-23-58-23 E-mail: mega.rus2022@mail.ru

Мақола ба таҳлили концепсия ва принципҳои иқтисоди "сабз" дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он асосҳои назариявии иқтисоди сабз, таърихи ташаккул ва таракқиёти он дар ҳаҷон ва хусусиятҳои татбиқи ин концепсия дар шароити Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд. Муаллифон таъкид мекунанд, ки иқтисоди сабз дар асоси Стратегияи рушди иқтисоди "сабз" барои солҳои 2023-2037 ва тибқи сиёсати Президенти кишвар амалӣ мегардад. Дар мақола қорҷӯбаҳои асосии иқтисоди сабз, аз қабилӣ волоияти арзиши истеъмолӣ, гуногунии экологӣ, истифодаи самараноки захираҳо ва афзалияти энергияи барқароршаванда шарҳ дода шудаанд. Масъалаҳои тағйирёбии иқлим, офатҳои табиӣ ва таъсири онҳо ба иқтисодиёти милли мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Имкониятҳои истифодаи захираҳои алтернативии энергия дар Тоҷикистон, аз ҷумла энергияи обӣ, офтобӣ, геотермалӣ ва биогаз баррасӣ шудаанд. Мақола бо пешниҳодҳои амалӣ оид ба ҷалби сармоягузорӣ, системаи имтиёзҳо, тақвияти таҳсил ва тавсеаи инфрасохтори "сабз" хотима меёбад.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, рушди устувор, Ҷумҳурии Тоҷикистон, энергияи барқароршаванда, тағйирёбии иқлим, энергияи геотермалӣ, биогаз, захираҳои табиӣ, муҳити зист, офатҳои табиӣ.

“ЗЕЛЕНАЯ ” ЭКОНОМИКА И ТЕНДЕНЦИИ ЕЕ РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Абдуллозода Одилҷон Пардаали - к. с/х.н., доцент кафедры естественных наук, [Таджикского государственного финансово-экономического университета](#). Адрес:, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Телефон: (+992)938060604.

Якубов Рустам Шарафович – старший преподаватель кафедры естественных наук Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Телефон: (+992)918-23-58-23 E-mail: mega.rus2022@mail.ru.

Статья посвящена анализу концепции и принципов "зеленой" экономики в Республике Таджикистан. В ней рассмотрены теоретические основы зеленой экономики, история ее формирования и развития в мире, а также особенности применения данной концепции в условиях Таджикистана. Авторы подчеркивают, что зеленая экономика реализуется на основе Стратегии развития зеленой экономики на 2023-2037 годы и в соответствии с политикой Президента страны. В статье описаны основные принципы зеленой экономики, включая приоритет потребительской ценности, экологическое разнообразие, эффективное использование ресурсов и приоритет возобновляемой энергии. Проанализированы проблемы изменения климата, стихийных бедствий и их влияние на национальную экономику. Рассмотрены возможности использования альтернативных источников энергии в Таджикистане, включая гидроэнергию, солнечную энергию, геотермальную энергию и биогаз. Статья завершается практическими предложениями по привлечению инвестиций, системе льгот, укреплению образования и развитию "зеленой" инфраструктуры.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, Республика Таджикистан, возобновляемая энергия, изменение климата, геотермальная энергия, биогаз, природные ресурсы, окружающая среда, стихийные бедствия

THE "GREEN" ECONOMY AND ITS DEVELOPMENT TRENDS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abdullozoda Odiljon Pardaali – Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor at the Department of Natural Sciences, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe city, Nakhimov Street 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Phone: (+992)938060604.

Yakubov Rustam Sharafovich – Senior Lecturer at the Department of Natural Sciences, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe city, Nakhimov Street 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. Phone: (+992)918-23-58-23 E-mail: mega.rus2022@mail.ru.

The article is devoted to the analysis of the concept and principles of the "green" economy in the Republic of Tajikistan. It examines the theoretical foundations of the green economy, the history of its formation and development in the world, as well as the features of applying this concept in the conditions of Tajikistan. The authors emphasize that the green economy is being implemented based on the Strategy for the Development of Green Economy for 2023-2037 and in accordance with the policy of the President of the country. The article describes the main principles of the green economy, including the priority of consumer value, ecological diversity, efficient use of resources, and the priority of renewable energy. The problems of climate change, natural disasters, and their impact on the national economy are analyzed. The possibilities of using alternative energy sources in Tajikistan, including hydropower, solar energy, geothermal energy, and biogas, are examined. The article concludes with practical proposals on attracting investments, a system of incentives, strengthening education, and developing "green" infrastructure.

Keywords: green economy, sustainable development, Republic of Tajikistan, renewable energy, climate change, geothermal energy, biogas, natural resources, environment, natural disasters

Иқтисоди сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Ташаккули иқтисоди "сабз" дар Тоҷикистон дар асоси "Стратегияи рушди иқтисоди "сабз" барои солҳои 2023–2037", ки соли 2022 бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидааст, амалӣ мешавад [1].

Тибқи сиёсати хирадмандонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон диверсификатсияи иқтисодӣ бо роҳи рушди "сабз", инноватсия ва рақамизатсияи нерӯи инсонӣ, яке аз афзалияти асосӣ муайян гардидааст.

Оҳиста-оҳиста андешаҳо дар бораи зарурати ҳифзи захираҳои табиӣ барои истироҳат ва тадқиқоти илмӣ дар ҷомеа боиси ташаккули концепсияҳои илмӣ дар асоси масъулияти экологӣ барои наслҳои оянда гардид. Табиқи ин ғояҳо бо роҳи таъмини тараққиёти устувор ҳал карда мешаванд [2]. Рушди устуворро метавон ҳамчун раванде пешниҳод кард, ки дар натиҷаи таъсири синергетикӣ ба рушди ҳамдигар вобастагии сегонаи "иҷтимоӣ"-иқтисодӣ"-экологӣ" асос ёфтааст [2]. Муносибати иқтисодӣ ба рушди устувор оқилона истифода бурдани захираҳои маҳдудро пешбинӣ мекунад. Равиши иҷтимоӣ ба таъмини суботи иҷтимоӣ ва гуногунии фарҳангӣ дар миқёси ҷаҳонӣ нигаронида мешавад. Муносибати экологӣ бошад, бояд ба таъмини фаъолияти муътадили ҳама гуна системаҳои экологӣ хизмат кунад.

Иқтисоди сабз яке аз бахшҳои муосири илми иқтисод буда, тайи ду даҳсолаи охир ба арсаи илм ворид гардидааст ва дар доираи он бахшҳои дигари иқтисод, ки аз ҷузъҳои табиати муҳити зист вобастагӣ доранд, баррасӣ мешаванд [3]. Аз ин рӯ, солҳои охир ибораи иқтисоди сабз дар маркази тавачҷуҳи олимон, сиёсатмадорон, муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаҳои ҳифзи муҳити зист, кишоварзӣ, энергетика, иқтисод ва дигар соҳаҳо қарор дорад. Концепсияи иқтисоди сабз ғояҳои муҳталифи илми иқтисод ва фалсафа, аз ҷумла иқтисоди феминистӣ, иқтисоди захиравӣ, иқтисоди экологӣ, иқтисоди муҳити зист, постмодернистӣ, зиддиистеъмолот, муқобил ба ҷаҳонишавӣ, анархияи сабз, сиёсати сабз ва назарияи муносибатҳои байналмилалиро дарбар мегирад [3]. Ҳамин аст, ки барои амиқан ифода кардани иқтисоди сабз то ҳанӯз фаҳмиши ягонаю умумӣ вучуд надорад. Бо вучуди ин,

назарияи иқтисоди сабз аз се аксиома - 1) васеъ намудани майдони таъсир дар фазои маҳдуд ғайриимкон аст; 2) афзоиши бемеъёри талаботҳои қонеъкунанда дар шароити маҳдуди захиравӣ ногузир аст ва 3) ҳам чизҳо дар сатҳи Замин бо ҳам алоқаманданд, асос ёфтааст [3].

Айни замон ҷомеа моҳияти иборати иқтисоди «сабз»-ро ба маъноҳои мухталиф фарқ мекунад. Гурӯҳи аввал чунин меҳисобанд, ки ин соҳаи нави иқтисод буда, табиати муҳити зистро беҳтар мегардонад. Тарафи дуюм ин ифодаро ҳамчун технологияи нав ва як нави экосистема, ки ба кӯмаку ғоидаоварӣ ба табиат даъват мекунад, мефаҳманд. Гурӯҳи сеюм чунин мепиндоранд, ки он марҳилаи нави гузариши рушд буда, мақсади асосиаш истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза аст. Дар маҷмӯъ, иқтисоди сабз ба технология тоза ё «сабз» асос ёфтааст [3].

Баробари рушди иқтисоди сабз тарафдорони он низ сол аз сол зиёд мегарданд, ки Мюррей Букчин (ҷомеашиноси иртиқои амрикоӣ), Чейн Чекобс (нависандаи канадагӣ-амрикоӣ), Эрнст Шумахер (иқтисоддони британи), Рейчел Карсон (биологи амрикоӣ), Дэвид Кортен (профессори тичорат), Роберт Костанса (иқтисоддони экологии амрикоӣ), Линн Маргулис (биологи амрикоӣ), Деннис Медоуз (профессори идоракунии система), Герман Дэйли (иқтисоддони экологии амрикоӣ), Амос Тверски (равоншиноси исроилӣ) ва Светлана Липина (иқтисоддони Русиягӣ) аз аввалинҳо мебошанд. Ҷонибдорони иқтисоди сабз аз соли 2006 ин ҷониб маҷаллаи International Journal of Green Economics нашр мекунад ва ҳамзамон, Институти иқтисоди сабзро таъсис додаанд.

Дар баробари ин, мушкилоти мухталифи глобалии экологӣ, амнияти озуқаворӣ, талаботи рӯзафзуни аҳоли бо неруи барқ ва ҳоказо тамоми соҳмонҳои минтақавию байналмилалӣ ва кишварҳоро маҷбур сохтааст, ки барои бартараф кардани ин проблемаҳо, коҳиш додани таъсироти манфӣ ба муҳити зист ва мутобик гардонидани шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ ба тағйирёбии глобалии иқлиму баландшавии ҳарорат ҳарчи зудтар ба модели нави иқтисодӣ рӯи оранд [4]. Чунки зарурати коркарди модели нави рушди иқтисодӣ, яъне иқтисоди сабзро афзудани хатарҳои экологӣ ва таъсири манфӣ ба муҳити зист ба миён овардааст. Аз ин рӯ, қисме аз коршиносон иқтисоди сабзро ба маънои васеъ, тарзи фаъолияти хоҷагидорие меҳисобанд, ки ба боло рафтани сатҳи зиндагии аҳоли ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад [3]. Ба маънои маҳдуд бошад, ҳамчун технологияи коркард, истеҳсолу истифодабарии таҷҳизот барои назорат ва коҳиш додани партовҳои ифлоскунандаю газҳои гулхонаӣ, мониторинги тағйирёбии иқлим ва инчунин, технологияҳои энергиясарфакунада ва энергетикаи барқароршаванда маънидод карда мешавад [3].

Фаҳмиши иқтисоди сабз ба ҳарду маъно, ҳам бо манои васеъ ва ҳам бо маънои маҳдуд истифодаи васеъ дошта, он дар ҳардуи маъно ба самти мутобик гардонидани шаклҳои мухталифи хоҷагидорӣ ба тағйирёбии иқлим, коҳиш додани таъсироти манфӣ ба муҳити атроф ва солимии ҷомеа, истифодаи босамари захираҳои табию инсонӣ, ҳифз кардани тавозуни биомасса, истеҳсолу истифодаи маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза ва рӯй овардан ба манбаъҳои алтернативии энергия нигаронида шудааст [5]. Барои амалӣ гардидани ин нақшаҳо ва ноил шудан ба аҳдофи гузошташуда дар барномаҳои Созмони Милали Муттаҳид гузариш ба "иқтисоди сабз" ("green economy") ва "рушди сабз" ("green growth") пешниҳод шудаанд. Ин пешниҳодот аз як тараф барои рушди иқтисоди сабз заминаҳои меъёриву ҳукукиро дар саросари ҷаҳон таъмин мекунад ва аз ҷониби дигар тамоми мамӯлики ҷаҳонро водор менамояд, ки дар марзи худ рушди сабзро тақвият диҳанд [6]. Ва мусаллам аст, ки ҳадафи ягонаю умумӣ ҳифзи табиати сайёра, солимии аҳоли ва чун сабзу зебо ба мерос гузоштани хонаи умеди башарият - сайёраи Замин ба насли ояндаи инсоният мебошад.

Таърих гувоҳ аст, ки дар тақдире толеӣ инсоният ҳеҷ гоҳ монанди имрӯз барои рушду инкишоф додани сохтори афқору андеша имконият фаро нарасида буд. Тавре ба назар мерасад, бо вучуди он ҳама комёбиҳои беназир, боз якқатор муаммоҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва экологӣ инсониятро ба ташвиш оварда, олимон, мутахассисону сиёсатмадорон барои бартараф намудани онҳо ғояҳои рушдро пешниҳод менамоянд, ки яке аз онҳо маҳз иқтисоди сабз аст [6]. Дар иқтисоди сабз ба фаъолияти он хоҷагидорие афзалият дода мешавад, ки дар баробари

таҷдид ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, ба баланд шудани сифати ҳаёт ва беҳбудии муҳити зист мусоидат намояд. Дар ҳуччатҳои расмӣ кишварҳои мухталиф ҳадафҳои иқтисоди сабз аз ҳам тафовут доранд. Масалан, барои кишварҳои рушдёфта ҳадафи асосӣ - рақобат ва таъмини ҷойҳои корӣ ва дар ҳуччатҳои кишварҳои рӯ ба инкишоф ҳадаф - расидан ба рушди устувор, коҳиш додани масоили камбизоатӣ, масъалаҳои ҳуқуқӣ ва бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Вале дар ягон ҳуччат қазияҳои экологӣ, бахусус маҳдудияти экологии рушд дар мафҳуми иқтисоди сабз ишора нагардидааст. Ин исботи он аст, ки омили асосӣ дар иқтисоди сабз - ҳуди иқтисод ва соҳаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ба ҳисоб меравад [3]. Бо вучуди ин, иқтисоди сабз ба таъминоти талаботҳои инсон бо назардошти алоқамандӣ бо муҳити зист ташаккул меёбад.

Бинобар ин, яке аз принципҳои асосии иқтисоди сабз волоияти арзиши истеъмоли ва сифат мебошад, ки он ба истеъмолгари ниҳой ва беҳдошти муҳити зист нигаронида шудааст [5]. Дар иқтисоди сабз усулҳои ғайрисамаранок ва исрофкорунаи ташкили ҳама гуна бахши иқтисод ҷойиз нест. Тибқи ин концепсия дар табиат партов вучуд надорад, анҷоми як раванд ё ҷараён ин оғози равандҳои дигар мешавад [4]. Яъне, ин чунин маъно дорад, ки партовҳо ба сифр баробар мешаванд. Принципи дигари иқтисоди сабз ба гуногунӣ рабт дорад ва ин мафҳум ба ҳамаи сатҳҳои зиндагӣ (гуногунӣ намудҳо, экосистемаҳо, минтақаҳо) ва инчунин, гуногунӣ иҷтимоӣ экологӣ дахл дорад. Бо экологикунӣ ҷомеа ҳудудҳои сиёсӣ иқтисодӣ аз байн рафта, ба иқтисоди биоминтақавӣ табдил меёбад [6]. Дар иқтисоди сабз бештар ба рушди устувори соҳаи кишоварзӣ, ба роҳ мондани истеҳсолоти саноати "сабз" ва энергияи барқароршаванда афзалият дода мешавад. Аз ин рӯ, ҷанбаи тағйироти иҷтимоӣ экологиро дар концепсияи иқтисоди сабз дар якҷоягӣ дида баромадан мумкин аст. Дар концепсияи рушд ба ягон бахши ҷамъиятӣ хусусии иқтисод афзалияти махсус дода намешавад. Чунки, бахшҳои давлатӣ хусусӣ дар бозор таваҷҷуҳи ҳудро бояд ба арзишҳои иҷтимоӣ экологӣ равона намоянд [2]. Ва дар ин раванд ҳамкории зич миёни давлат бо иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо мақсади таҳаввулоти инноватсионӣ вучуд дошта бошад. Барои амалӣ кардани ин таҷриба бояд тарҳи нави раванду қоидаҳои иқтисодӣ тартиб дода шаванд ва рафтори экологиро ташаккул дода, дар ҳаёти ҳаррӯзаи иқтисодӣ татбиқ намоянд.

Омили дигари амалӣ шудани иқтисоди сабз барои бартарафсозии камбизоатӣ имкони хуб фароҳам меорад. Зеро байни бартарафнаомии камбизоатӣ ва идоракунии устувори захираҳои табиӣ экосистемаҳо робитаи мустақим вучуд дорад, чунки аз афзоиши сармояи табиӣ барои қишри камбизоати аҳоли манфиати бевосита мерасад [6]. Дар баробари ин, тадбирҳои гузариш ба иқтисоди сабз ва дар ҳудуди 2 дараҷа нигоҳдории гармшавии глобалӣ имкон медиҳанд, ки то соли 2030 24 млн ҷойи нави корӣ ташкил мешавад. Бино ба иттилои Созмони байналмилалӣ меҳнат ҷойҳои нави дар натиҷаи дигаргунӣ дар бахши энергетика ба вучуд омада, зарурат ба кормандон дар соҳаҳои тозасозии ҳаво, об, замин ва инчунин, ҳифз аз офатҳои хусусияти табиӣ дошта низ хоҳад афзуд.

Зеро тибқи гузориши Созмони умумиҷаҳонӣ метеорологӣ зиёда аз 80% талафоти оқибатҳои офатҳои табиӣ дар саросари ҷаҳон ба обу ҳаво, иқлим ва об: тўфонҳо, обҳезиҳо ва хушксолиҳо робита доранд. Давоми 30 соли охир шумораи ин офатҳо се маротиба зиёд гардида, дар натиҷаи ҳодисаҳои фавқулодаи табиӣ солҳои 90-уми асри XX зиёд аз 600 000 нафар ҷон боктаанд. Ин боиси зиёдшавии басомади шиддатнокии боронҳои саҳт, шамолҳои саҳт, афзоиши шумораи рӯзҳои беҳад гарм, микдори ниҳоят баланд ва хеле пасти ҳаҷми маҷро ва ҳамчунин Гурӯҳи коншиносони байнихукуматӣ оид ба тағйирёбии иқлими Созмони умумиҷаҳонӣ метеорологӣ тасдиқ менамояд, ки ин тамоил дар оянда низ идома меёбад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 93%-и ҳудуди онро кӯҳҳо ишғол мекунанд, ҳолатҳои фавқулода хусусияти табиӣ дошта ба соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ таъсири манфӣ зиёд мерасонанд ва ҳадафҳои рушди устуворро коҳиш медиҳанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Тоҷикистон ҳолатҳои фавқулода аз ҳама бештар дар Бадахшон ва Зарафшон ба вучуд меоянд. Масалан, аз шумораи умумии офатҳои табиӣ дар тамоми ҷумҳурӣ 6,5%-и онҳо ба Зарафшон рост меояд.

Дар боровари ҳолатҳои фавқулода яке омилҳои асосие, ки раванди тағйирёбии иқлиму мушкилоти оби нӯшокиро тезонида, барои расидан ба ҳадафҳои рушди устувор монеагӣ эҷод мекунад, обшавии пирияхҳо ва коҳиш ёфтани майдони яхбандиҳо мебошад. Ин раванд дар навбати аввал боиси серобии дарёҳо, шусташавии соҳил ва харобшави киштзор гардида, баъдан ба хушкшавии рӯдҳои хурд, хушксолиҳо ва норасоии об барои киштзорҳо оварда мерасонад. Зеро мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки давоми солҳои 1970-2015 камшавии майдони пирияхҳо ва афзудани шумораи офатҳои табиӣ бештар ба назар мерасид ва маҳз дар ин давра масоҳати пирияхҳои кӯҳҳои Помиру Олой 11-16% ва ҳаҷмашон соли аз 12 то 17% кам шудааст. Агар ин вазъ ба чунин тарз ифдома ёбад, то соли 2050 тахмин 30%-и пирияхҳои Тоҷикистон аз байн равад.

Мусаллам аст, ки мушкилоти мавҷуда масъалаи як бахши муайяни илм набуда, аз масоили гуногуни маҷмӯии байнисоҳавӣ иборат аст, зеро тағйирёбии иқлим на танҳо ба коҳишёбии пирияхҳо, соҳаҳои кишоварзӣ иқтисодӣ, балки ба саломатии одамон низ таъсири манфии зиёд дорад. Дар бораи сабабҳои тағйирёбии иқлим фикру ақидаҳо хеле гуногунанд. Масалан, як гурӯҳи олимони зиёдшавии гази карбонатро дар ҳаво сабаби гармшавии иқлим меҳисобанд. Тарафдорони ин фарзия ақида доранд, ки дар натиҷаи сол то сол зиёд сӯختани газ, нафту ангишт ихроҷи гази карбонат ба ҳаво зиёд мешавад ва бад-ин сабаб соли зиёда аз 20 млрд тонна оксиген нобуд шуда, ҳаҷми гази карбонат зиёд мешавад. Ба ақидаи гурӯҳи дигари олимони омилҳои маҳаллӣ метавонанд сабаби гармшавии иқлим гарданд. Масалан, аз соли 1912 то соли 2007 ҳаҷми пирияхҳои кӯҳи Килиманҷаро (Танзания) 85% кам шуда, чоряк ҳиссаи он ба давраи аз соли 2010 ба ин ҷониб рост меояд. Сабаби босуръат коҳиш ёфтани майдони пирияхи Килиманҷаро буридани ҷангалзор бо мақсади бунёди қавқазуру бананзор мебошад. Дар натиҷаи буридани дарахтони сӯзанбарг намоиҳои ҳаво кам шуда, гармсел пирияхро об намуздааст.

Яке аз роҳҳои мубориза ба ин ҳатари бузург ва мутобиқ намудани соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ ба тағйирёбии иқлим кам кардани партовҳои саноатӣ маишӣ, афзун намудани ҷангалзорҳо, гузариш ба манбаҳои алтернативии энергия ва истеҳсоли истифодаи маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ба шумор меравад [1]. Дар Тоҷикистон истифодаи бурдани энергияи офтобу шамол, дарёҳои хурд ва биогаз дурнамои хуб дорад. Мисол, истифодаи обгармкунаки офтобӣ дар шаҳри деҳот боиси сарфаи ҳезуму барқ мешавад. Аз пори чорво ба ҷои таппак кардан метавон биогаз ҳосил кард, ки самарайи он дахчанд аст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо масоҳати 141,4 ҳазор км² дорои захираи бузурги барқароршавандаи энергия мебошад. Мувофиқи ҳисобҳои назарӣ иқтисодии захираҳои алтернативии энергия дар Тоҷикистон: энергияи обӣ - 527 млрд кВтст/сол, энергияи офтобӣ - 3103 млрд кВтст/сол, энергияи биомасса - 2 млрд кВтст/сол, энергияи бод - 25-150 млрд кВтст/сол, энергияи геотермалӣ - 450 млрд кВтст/сол мебошад [1]. Ҳатто қисман истифодабарии ин захираи бузурги энергетикӣ ҳама гуна фаъолиятҳои ба энергия эҳтиҷёдоштаи кишварро бо нерӯи барқ таъмин мекунад ва боқимондааш тавазунӣ энергетикӣ вазъи экологии минтақаи Осиёи Марказиро устувор мегардонад. Маҳз ин иқтисодии бузурги энергетикӣ ба назар гирифта, созишҳои байналмилалӣ соҳавӣ нишон медиҳанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи истеҳсоли «энергияи сабз», яъне нерӯи аз ҷиҳати экологӣ тоза ба қатори шаш кишвари пешсафи сайёра шомил мебошад. Чунки дар кишвари мо истеҳсоли нерӯи барқ танҳо аз ҳисоби энергияи обӣ 98%-ро ташкил медиҳад. Тибқи маълумоти Бонки умумиҷаҳонӣ дар Тоҷикистон тайи солҳои 2011-2015 ба ҳисоби миёна 99,56% нерӯи барқ аз манбаҳои барқароршавандаи энергия истеҳсол шудааст.

Барои ба ҳадафҳои созида расидан ва ташаккули рушди иқтисоди сабз дар ҷумҳурии мо захираҳои алтернативӣ хеле зиёданд, ки яке аз онҳо нерӯи геотермалӣ ба шумор меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нерӯи геотермалӣ бештар дар минтақаҳои кӯҳии Вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон дида мешавад. Ин минтақа дорои манбаҳои обҳои гарм мебошад, ки ба рушди энергияи сабз заминаи босазои худро мегузорад [1]. Дар ин минтақаи дурдасти Ҷумҳурии Тоҷикистон 70 манбаи обҳои минералӣ дар минтақаи ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқӣ Помир ба қайд гирифта шудаанд, ки барои истифодаи энергияи геотермалӣ ва

парвариши маводи озукаворӣ дар гармхонаҳо хеле ба манфиати кор аст. Манбаҳои номбаршуда инчунин дар барқарор кардани саломатии бардавом мусоидат менамоянд, ки ин ҳам яке аз ҳадафҳои асосии иқтисоди сабз ба шумор меравад [6]. Обҳои шифобахш дар ҳудуди ноҳияҳои Шугнон ва Рӯшон ба қайд гирифта шудаанд.

Барои истифодаи нерӯи геотермалӣ ё энергияи гармии зери замин таҷҳизот вобаста ба навъи система ва миқёси истифода фарқ мекунад.

Барои нерӯгоҳи геотермалиро дар Тоҷикистон ташкил намудан ба мо таҷҳизотҳо ба монанди скважина, насоси геотермалӣ, турбина ва генератор, асбоби табдилдиҳандаи гармӣ, системаи автоматикӣ заруранд, ки онҳо моро ба дастрасӣ ба об, обе ки бо воситаи буғ ба амал меояд, гармидиҳии биноҳои истиқоматӣ, истеҳсоли қувваи барқ, интиқоли гармӣ бидуни ифлосшавӣ, назорат ва идоракунии равандро таъмин менамоянд.

Истифодаи обу корез низ (обҳои партови хонагӣ ё саноатӣ) барои тавлиди нерӯи барқ як усули устувор ва самаранок ба шумор меравад [5]. Дар саросари дунё технологияҳои махсус барои ин кор мавҷуданд, ки ҳам барқароркунии энергияи гармии обу корез ва ҳам биогаз аз партовҳои органикиро истифода мебаранд [4]. Роҳҳои асосии истеҳсоли нерӯи барқ аз обу корез мавҷуданд. Мо метавонем аз нерӯи обу корез биогазро ташкил намоем, ки он пеш аз ҳама ба сифати муҳити зист, баъдан ба иқтисодиёт манфиати зиёде меорад. Ҳангоми ҳосил кардани биогаз мо метавонем баъд аз ҷудо кардани моддаҳои органикӣ дар партоби об онҳоро ба реакторҳои махсус андохта, дар онҳо бактерияҳои анаэробиро ворид намуда, биогазро ташкил намоем. Барои инро таҳкил намудан ба мо биореактор, газогенератор ва турбинаҳо лозим мешаванд. Дар натиҷа мо биогазро ташкил намоем. Биогаз метавонад ба барқ ва оби гарм мубаддал гардад, ки он ба сифати муҳити зист ва рушди иқтисодиёт заминаи босазои ҳудро мегузорад, зеро мо метавонем биогазро дар корхонаҳо, шаҳракҳо, нерӯгоҳҳои иншооти тозакунандаи оби партов истифода намоем [4]. Ингуна нерӯгоҳи обтозакуни дар мамлакатҳои пешрафта ташкил карда шудааст, ки зиёда аз 2 МВт нерӯи барқро аз биогази обу корез истеҳсол мекунад.

Ҳарорати обу корез аз хона ва ё саноат 15-300С-ро ташкил менамояд, ки бо истифода аз насоси гармии геотермалӣ ин ҳароратро ба гармкунии хонаҳо, таъмин бо оби гарм ба шаҳрвандон ва истеҳсоли барқро ба роҳ монд.

Барои татбиқи он дар Тоҷикистон ба мо зарур аст, ки саниши мазмуни обу корезро ба роҳ монем. Маълумот дар бораи ҳаҷм, ҳарорат, моддаҳои органикӣ, фишори ҷараёно муайян намоем. Баъдан интиҳоби технологияи мувофиқро ба роҳ монда биогаз ва насосҳои гармидиҳиро ё микротурбинаҳоро ташкил намоем.

Пешниҳодҳо барои таҳкими иқтисоди сабз дар Тоҷикистон:

1. Ҷалби сармояи хориҷӣ ва хусусӣ ба соҳаҳои "сабз" (энергияи тоза, агроэкология, сайёҳии экологӣ) [1];
2. Системаи имтиёзҳои андозӣ ва ҳуқуқӣ барои ширкатҳои сабз ва стартапҳо [2];
3. Тақвияти таҳсил ва касбомузӣ дар соҳаи сабз (агрономия, энергияи барқароршаванда, муҳити зист) [6];
4. Тавсеаи инфрасохтори "сабз" –нақлиёти электрикӣ, шаҳрҳои устувор, системаҳои партовпартоӣ [5];
5. Иштироки ҷомеа дар огоҳсозии аҳоли ва истифодабарии маҳсулоти "сабз" [6].

Хулоса. Иқтисоди сабз дар Тоҷикистон имкони беҳтар кардани сифати зиндагии мардум, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи самараноки захираҳоро фароҳам меорад [1]. Гарчанде ки кишвар дар ибтидои ин роҳ қарор дорад, вале бо доштани захираҳои табиӣ, захираи офтобу об ва кӯмакҳои байналмилалӣ, Тоҷикистон метавонад ба як низоми "сабзи иқтисодӣ" ва устувори минтақавӣ табдил ёбад [2, 6].

Адабиёт:

1. Стратегияи рушди иқтисоди сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037. Қарори Ҳукумати Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2022, №482.

2. [Имомёрбеков Ф.М., Аламшоев А.К. Интеграция социально-экономической системы с природным комплексом: новые взгляды// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2023.№1. С.143-148.](#)
3. [Нургисаева А.А., Таменова С.С. Концептуальные основы «зеленой» экономики.// Economy: strategy and practice. – 2020. - №15\(3\). – С.189-200.](#)
4. Амирова Н.Р., Саргина Л.В., Кондратьева Я.Э. Циркулярная экономика: возможности и барьеры//Известия ВУЗов. Поволжский регион. Общественные науки. 2021. №3 (59). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsirkulyarnaya-ekonomika_vozmozhnosti-i-bariery (дата обращения: 20.10.2024).
5. Солехзода А.А., Дилшод Ш. Внедрение принципов “циркулярной экономики” в условиях Республики Таджикистан// Финансово-экономический вестник. - 2023. - №3(37). - С.61-73
6. Курбонов Н. Иқтисоди “сабз”-заминаи бунёдии рушди устувор// “Равшанфикр” Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Душанбе, 2020.

РОҶҲОИ ТАКМИЛДИҲИ АУДИТИ РАҚАМӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Абдулхайров Фахриддин Маҳмадшоевич – муаллими калони кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/4. (+992) 93-535-30-05 E-mail: Fakhriddin0007@mail.ru

Дар мақола роҳҳои такмил ва инкишофи аудити рақамӣ дар ташкилотҳои қарзӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Бо рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, зарурати мутобиксозии низоми назорат ва аудити дохилӣ ба муҳити рақамӣ меафзояд.

Бояд қайд кард, ки истифодаи воситаҳои рақамӣ, ба мисли нармафзорҳои махсус, таҳлили маълумоти калон (Big Data), зехни сунъӣ ва блокчейн дар раванди аудити муосир баррасӣ шудааст. Дар асоси таҳлил пешниҳодҳо ҷиҳати беҳтарсозии равандҳои аудити рақамӣ ва баланд бардоштани самаранокии назорати дохилӣ, эътимоднокии ҳисоботҳои молиявӣ пешниҳод мегарданд.

Калидвожаҳо: аудити рақамӣ, такмилдиҳи, анъанавӣ, аудиити дохилӣ, технологияҳои рақамӣ, идоракунии, стандарт.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЦИФРОВОГО АУДИТА В КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Абдулхайров Фахриддин Маҳмадшоевич – старший преподаватель кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/4. (+992) 93-535-30-05 Электронная почта: Fakhriddin0007@mail.ru

В статье анализируются пути совершенствования и развития цифрового аудита в кредитных организациях. В условиях стремительного развития цифровых технологий возрастает необходимость адаптации системы внутреннего контроля и аудита к цифровой среде. Рассматривается применение цифровых инструментов, таких как специальное программное обеспечение, анализ больших данных, искусственный интеллект и блокчейн, в современном аудиторском процессе. На основе анализа формулируются предложения по совершенствованию процессов цифрового аудита, повышению эффективности внутреннего контроля и достоверности финансовой отчетности.

Ключевые слова: цифровой аудит, совершенствование, традиционный, внутренний аудит, цифровые технологии, управление, стандарт.

WAYS TO IMPROVE DIGITAL AUDIT IN CREDIT ORGANIZATIONS

Abdulkhairov Fakhriddin Mahmadsheovich – senior teacher, audit and revision Department, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov str., 64/4. (+992) 93-535-30-05 E-mail: Fakhriddin0007@mail.ru

The article analyzes ways to improve and develop digital auditing in credit institutions. With the rapid development of digital technologies, the need to adapt the internal control and audit system to the digital environment is increasing. It should be noted that the use of digital tools, such as special software, Big Data analysis, artificial intelligence and blockchain in the modern audit process is considered. Based on the analysis, proposals are made to improve digital audit processes and increase the efficiency of internal control and the reliability of financial statements.

Keywords: digital audit, improvement, traditional, internal audit, digital technologies, management, standard.

Дар шароити муосир рушди технологияҳои иттилоотӣ ва рақамикунонии фаъолияти ташкилотҳо, нақши аудити рақамӣ дар таъмини шаффофият, назорати дохилӣ ва самаранокии фаъолияти молиявӣ аҳамияти хоса пайдо намудааст. Ташкилотҳои қарзӣ, ки дар низоми молиявии кишварҳо ҷойгоҳи муҳим доранд, барои таъмини беҳатарӣ ва устувории амалиётҳои

худ бояд ба воситаҳои муосири аудити рақамӣ таъя намоянд. Мавзӯи мазкур аз он ҷиҳат саривақтӣ ва муҳим мебошад, ки имконият медиҳад моҳият, аҳамият, имкониятҳо ва мушкилоти марбут ба татбиқи аудити рақамиро дар муҳити муосири иқтисодӣ ва тичоратӣ таҳлил намоем.

Аудити рақамӣ як шакли аудити муосир аст, ки дар он аз технологияҳои рақамӣ ва нармафзорҳои махсус барои ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбии маълумоти молиявӣ ва амалиётҳои ташкилотҳои қарзӣ истифода бурда мешавад. Афзалиятҳои асосии он иборатанд аз:

- дақиқии баланд дар таҳлили маълумот;
- суръати баланд дар коркард ва таҳлил;
- кам кардани хатогиҳои инсонӣ;
- эҳтимоднокии ҳисоботҳои молиявӣ.

Дар ин ҷода дар яке аз Паёмҳои наватии худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баҳри андешидани ҷораҳои мушаххас дар, суръат бахшидан ба раванди рақамикунории бахшҳои иқтисодиёт, инкишофи неруи инсонӣ ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ равона карда шавад [4].

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва рақамикунории тамоми ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ, масъалаи таъмини шаффофият, дақиқият ва бозэтимодии маълумоти молиявӣ ва амалиётҳои ташкилотҳо аҳамияти хоса пайдо намудааст. Яке аз воситаҳои муассир барои назорат ва арзёбии фаъолияти молиявии ташкилотҳо аудит ба ҳисоб меравад. Бо назардошти рақамикунории равандҳои қарзӣ, ҳисобдорӣ ва иттилоот, зарурати аудити рақамӣ ба миён омадааст, ки ҳамчун шакли нави санҷиш ва арзёбӣ дар муҳити рақамӣ баромад мекунад.

Аудити рақамӣ ин истифодаи технологияҳои рақамӣ, механизмҳо ва усулҳои автоматиконидашуда дар ҷараёни санҷиш ва таҳлили иттилооти молиявӣ ва амалиётҳои ташкилотҳо мебошад. Аудити рақамӣ на танҳо самаранокии раванди аудитро баланд мебардорад, балки дақиқӣ, суръат ва фарогирии бештари маълумотро таъмин менамояд. Дар замони муосир, ки кибертаҳдидҳо ва хатарҳои рақамӣ афзоиш меёбанд, нақши аудити рақамӣ дар таъмини беҳатарӣ ва риояи стандартҳои байналмилалӣ низ хеле муҳим гардидааст [5].

Бо пешрафти босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва рақамикунонӣ фаъолиятҳои иқтисодӣ, зарурати мутабаққосии низоми назорат ва аудити молиявӣ бо талаботи замони муосир афзоиш ёфтааст. Дар ин замина, аудити рақамӣ ҳамчун василаи муассири назорат ва таҳлил дар муҳити рақамӣ ба таври васеъ роҳандозӣ мегардад. Бояд хотирасон кард, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар ин раванд бо тадриҷ ба самти рақамикунонӣ фаъолияти аудиторӣ қадам мегузорад. Мақсади асосии мақола таҳлили заминаҳои танзим, мушкилот ва дурнамои рушди аудити рақамӣ дар ташкилотҳои қарзӣ мебошад [3].

Ташкилотҳои қарзӣ яке аз унсурҳои муҳими низоми молиявии ҳар як кишвар ба ҳисоб мераванд. Онҳо ҳамчун миёнарав байни пасандозгуздорон ва истифодабарандагони маблағҳо амал мекунад ва рушди соҳаҳои гуногуни иқтисодро тавассути пешниҳоди қарзҳо ва хизматрасониҳои молиявӣ таъмин менамоянд. Бе иштироки муассир ва фаъолони ташкилотҳои қарзӣ, рушди устувори иқтисодӣ ғайриимкон аст.

Ташкилотҳои қарзӣ дар кишварҳои рушдёбанда аксар вақт бо мушкилоти зерин рӯ ба рӯ мешаванд:

- таъминоти нокифоя бо инфрасохтори рақамӣ;
- норасоии мутахассисони соҳибхтисос дар соҳаи аудит ва IT;
- муқовимати дохилӣ ба ислоҳот ва рақамикунонӣ;
- набудани стандартҳои ягона барои аудити рақамӣ;
- ҳавфҳои амнияти киберӣ ва махфият.

Аудити анъанавӣ ин як шакли классикии аудити молиявӣ мебошад, ки асосан бо усулҳои дастӣ, тавассути санҷиши ҳуҷжатҳои қоғазӣ, ҳисоботҳои муҳосибӣ ва мусоҳиба бо кормандон амалӣ мегардад. Он бар пояи меъёрҳо ва принципҳои анъанавии муҳосибӣ ва назорати дохилӣ асос ёфтааст.

Аудити рақамӣ ин равандест, ки дар он бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ, нармафзорҳои махсус, таҳлили додаҳои калон (Big Data) ва зиракии сунъӣ (AI) фаъолияти молиявӣ ва амалиётҳои ташкилот таҳти назорат ва таҳлил қарор дода мешавад [2].

Ҷадвали 1. - Ҷанбаҳои асосии аудити анъанавӣ ва аудити рақамӣ дар ҷадвали зерин ба таври мушаххас оварда шудааст

Хусусият	Аудити анъанавӣ	Аудити рақамӣ
Усулҳои кор	Бо дасти инсон, асосан ҳуҷҷатҳои қоғазӣ	Бо истифодаи технологияҳои рақамӣ ва механизмҳои
Манбаи маълумот	Ҳуҷҷатҳои қоғазӣ, ҳисоботҳои дасти	Маълумоти электронӣ, пайгоҳҳои додаҳо ва системаҳои, ки автомати кор мекунад
Вақти гузаронидан	Вақтгалаб ва меҳнатгалаб	Суръат ва самаранокии баланд
Дақиқӣ	Ҳатогиҳои инсонӣ бештар аст	Ҳатогиҳо камтар, таҳлил ва муайян кардани норасоиҳо дақиқтар
Имкониятҳои таҳлил	Маҳдуд ва асосан оддӣ	Таҳлили мураккаб, Big Data ва зехни сунъӣ барои пешгӯӣ ва муайян кардани хатарҳо
Мониторинг	Пас аз анҷоми амалиёт	Мониторинги вақти воқеӣ (real-time)
Тадбиқ дар ташкилотҳо	Ташкилотҳои хурду миёна	Ташкилотҳои калон ва корхонаҳои корпоративӣ

Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳои таҳияшуда.

Ҷадвали 2. - Хусусиятҳои дигари фарқкунандаи аудити анъанавӣ аз аудити рақамӣ дар ҷадвали мақур оварда шудааст

Ҷанба	Аудити анъанавӣ	Аудити рақамӣ
Суръат	Паст	Баланд
Дақиқӣ	Миёна	Баланд
Дастрасӣ ба маълумот	Маҳдуд	Пурра
Истифодаи технология	Кам	Баланд
Назорати real-time	Не	Ҳа
Хатари инсон	Баланд	Кам

Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳои таҳияшуда.

Ҳаминро қайд кардан ба маврид аст, ки аудити рақамӣ назар ба аудити анъанавӣ дақиқтар, суръатбахш, ва эҳтимодноқ аст. Аудити рақамӣ имконият медиҳад, ки ташкилотҳои қарзӣ дар муҳити рақобатнок ва хатарноки муосир муассирона фаъолият кунанд.

Бо назардошти аҳамияти афзояндаи рақамикунонӣ дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ, тақмил додани аудити рақамӣ на танҳо як талаботи замон, балки шартҳои асосии таъмини устувории молиявӣ ва боварии муштариён ба ҳисоб меравад. Бо татбиқи тадбирҳои мазкур, ташкилотҳои қарзӣ метавонанд назорати самарабахшро ба роҳ монда, дар баробари ин, амнияти иттилоотӣ ва шаффофиятро таъмин намоянд.

Барои тақмили аудити рақамӣ, метавон тадбирҳои зеринро андешид:

- Сармоягузорӣ ба инфрасохтори рақамӣ - ташкилотҳо бояд дар сатҳи лозимӣ таҷҳизоти муосир ва нармафзорҳо, яъне механизмҳои касбии аудитиро истифода баранд, ки имкони таҳлили автоматикӣ ва мониторинги доимиро фароҳам меоранд.

- Таҳкими иқтисодии инсонии кормандон - омӯзиш ва бозомӯзии кормандон оид ба истифодаи технологияҳои рақамӣ ва усулҳои муосири аудит бояд мунтазам гузаронида шавад.

- Рақамикунонӣ равандҳои дохилӣ - беҳтар кардани низоми ҳуҷҷатгузорӣ, ҳисоботдихӣ ва нигоҳдории иттилоот дар шакли рақамӣ барои осон кардани раванди аудит нақши муҳим мебозад.

- Истифодаи зеҳни сунъӣ ва Big Data - бо истифода аз зеҳни сунъӣ (AI) ва таҳлили маълумоти калон (Big Data), ташкилот метавонад таҳлили амиқтар ва дақиқтари хатарҳоро анҷом диҳад.

- Татбиқи низоми идоракунии хавфҳо - аудити рақамӣ бояд бо низоми идоракунии хавфҳо ҳамоҳанг карда шавад, то имконияти пешгӯии хатарҳои молиявӣ ва амалии ташкилот баланд гардад [6].

Сарфи назар аз зарурати танзими аудити рақамӣ, як қатор мушкilot дар амалисозии он вучуд доранд:

- норасоии мутахассисони соҳибхитос дар соҳаи аудити рақамӣ;
- сатҳи пасти рақамикунони баъзе ташкилотҳо;
- камбуди инфрасохтори рақамӣ дар минтақаҳои дурдаст;
- норасоии санадҳои меъёрии мувофиқ.

Барои рушд ва такмилдиҳии аудити рақамӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

- такмили қонунгузорӣ бо ворид намудани мафҳумҳо ва меъёрҳои вобаста ба аудити рақамӣ;
- омӯзиш ва бозомӯзии кадрҳо дар соҳаи аудити рақамӣ;
- сармоягузорӣ ба инфрасохтори рақамӣ ва нармафзорҳои аудиторӣ;
- татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ ва ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ.

Аудити рақамӣ барои ташкилотҳои қарзӣ воситаи муҳими таъмини шаффофият, кам кардани хавфҳо ва баланд бардоштани сатҳи эътимод ба ниҳодҳои давлатӣ ва хусусӣ мебошад. Барои татбиқи пурраи он зарур аст, ки ҳамзамон бо рушди инфрасохтори рақамӣ, заминаи ҳуқуқӣ ва кадрӣ он низ таъмин гардад. Танзими самараноки аудити рақамӣ метавонад як бахши муҳими сиёсати мубориза бо ғасод ва рушди иқтисоди рақамӣ гардад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ», № 993 аз 22.07. 2013 сол. <http://www.mmk.tj>.
2. Подольский В.И., Кулакова Н.И. – Аудит, Москва: Инфра-М, 2020.
3. Ярункова И.А. Цифровой аудит: технологии и инструменты, Москва, 2022.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23.12.2022 12:30, шаҳри Душанбе, 2022 (<http://www.prezident.tj>).
5. Николаева С.А. Влияние цифровизации на внутренний аудит финансовых организаций, Финансы и кредит, 2021.
6. Саидов Р.Н. Афзалиятҳои ҳамкории воҳидҳои аудити дохилии ташкилотҳои бахши давлатӣ бо мақоми олии аудити давлатӣ / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 3 (42). С.58-65.
7. Саидов, Р.Н. Ташаккул ва такмили асосҳои рушди аудити технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – No. 1. – P. 110-119.
8. PWC – “Digital Audit Technology Outlook”, 2023.

АМАЛИНАМОИИ САНОАТИКУНОНӢ БО ПРИНЦИПҲОИ ИҚТИСОДИ «САБЗ» ДАР ҲУДУДҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти биржавӣ, унвонҷӯ-докторанти кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов. 64/14. Тел.: (+992) 940-63-63-63. Почтаи электронӣ: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявӣ ва институтсионалии амалигардонии Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Дар мақола нуктаҳои олимони хориҷию ватанӣ доир ба фаҳмиши иқтисоди сабз ва ақидаи худӣ муаллиф оварда шудааст. Дар он муқаррароти умумӣ, таҳлили вазъ ва имкониятҳои мақсаднокӣ стратегия таҳлил шудаанд. Дар мақолаи мазкур тамоюли гузариш ба раванди иқтисоди “сабз” дар ҷаҳон ва мамлакат ва истифодаи таҷрибаи хориҷӣ дар кишвар аз нигоҳи илмӣ баррасӣ шудаанд. Аз он ҷумла, дар он тадқиқ ва амалисозии иқтисоди “сабз” дар саноатикунонии кишвар таҳлилу баррасӣ гардида, ва самтҳои амалигардии рушди устувори иқтисодӣ оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, дурнамои рушд, ҳадафи стратегӣ, нишондиҳандаҳои мақсаднок, устувории иқтисодӣ, рушди устувори иқтисодӣ, тағйирёбии иқлим, инфрасохтори иқтисоди “сабз”.

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ «ЗЕЛЕННОЙ» ЭКОНОМИКИ НА ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры биржевой деятельности, докторант кафедры экономики предприятий и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Нахимов. 64/14. Тел.: (+992) 940-63-63-63. Электронная почта: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

В данной статье обсуждаются теоретические и институциональные основы реализации Стратегии развития “зеленой” экономики в Республике Таджикистан. В статье представлены взгляды зарубежных и отечественных ученых на понимание зеленой экономики и собственное мнение автора. В нем анализируются общие положения стратегии, анализ ситуации и возможности целенаправленности. В данной статье рассматривается тенденция перехода к процессу “зеленой” экономики в мире и стране и использование зарубежного опыта в стране с научной точки зрения. В частности, в нем анализируются меры и реализация “зеленой” экономики в индустриализации страны и приводятся направления реализации устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: зеленая экономика, перспективы развития, стратегическая цель, целевые показатели, экономическая устойчивость, устойчивое экономическое развитие, изменение климата, инфраструктура “зеленой” экономики.

IMPLEMENTATION OF INDUSTRIALIZATION BASED ON THE PRINCIPLES OF A "GREEN" ECONOMY IN THE TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sulaymonzoda Shuhrat Firdavs - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Stock Exchange Activities, Doctoral Candidate of the Department of Economics of Enterprises and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street. 64/14. Tel.: (+992) 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

This article discusses the theoretical and institutional foundations of the implementation of the Strategy for the development of the “green” economy in the Republic of Tajikistan. The article

presents the views of foreign and domestic scientists on the understanding of the green economy and the author's own opinion. It analyzes the general provisions of the strategy, the analysis of the situation and the possibilities of targeting. This article examines the trend of transition to a "green" economy in the world and the country and the use of foreign experience in the country from a scientific point of view. In particular, it analyzes the measures and implementation of the "green" economy in the industrialization of the country and provides directions for the implementation of sustainable economic development.

Keywords: green economy, development prospects, strategic objective, target indicators, economic sustainability, sustainable economic development, climate change, infrastructure of the "green" economy.

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ҳамаи мушкilotи ҷанги шаҳрвандӣ нигоҳ накарда, бо мақсади расидан ба истиқлолияти энергетикӣ таваҷҷуҳи худро бештар ба масъалаи истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ равона намуд. Гарчанде беш аз 60 фоизи захираҳои оби минтақаи Осиёи Марказӣ дар Тоҷикистон маҳфуз аст, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати истифодабарии мақсадноки ин неъмат ба беаҳади табиӣ дар ҳамкорӣ муфиди давлатҳо ин минтақа ва ҷаҳон ба роҳ мондааст.

Иқтисоди сабз дар Тоҷикистон ҳамчун як маҳфуми нав дар рушди иқтисодии милли ба ҳисоб меравад, ки дар асоси ҳифзи муҳити зист, истифодаи захираҳои табиӣ ва таъмини адолати илтимой бунёд ёфтааст.

Масалан ба, ақидаи Раҳимзода Ҳ.Р. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати иқтисодии ҷаҳон дар самти таъмини рушди иқтисоди милли ҳадафҳои муайянеро дар пеши худ гузоштааст, ки хоси марҳилаҳои рушди иқтисодӣ ва илтимои кишвар буда, пеш аз ҳама аз инҳо иборат мебошанд:

✓ баромадани ҷумҳурӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил додани ҷумҳурӣ ба кишвари транзитӣ;

✓ таъмини амнияти озуқаворӣ

✓ расидан ба истиқлолияти энергетикӣ;

✓ саноаткунории босуръат мебошад.¹

Бо татбиқи иқтисоди «сабз» Тоҷикистон метавонад мавқеи пешсафро дар истифодабарии иқтидорҳои тавлиди нерӯи барқ аз сарчашмаҳои барқароршаванда дар ҷаҳон ишғол намояд, ҳамчунин ба содироткунандаи азими қувваи барқ дар минтақа, истеҳсолкунандаи нерӯи барқ аз дигар манбаъҳои барқароршавандаи энергия (оғоб, бод ва ғайра), истеҳсолкунанда ва содироткунандаи маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологии тоза (органикӣ) шуда, ба қатори давлатҳои камхӯркунандаи газҳои гулхонаӣ (карбон) ва аз ҷиҳати сайёҳии экологӣ рушдёфта ворид гардад.

Тибқи ақидаи муаллиф, фаҳмиши иқтисоди сабз бо маънои “мутобик гардонидани шаклҳои мухталифи хоҷагидорӣ ба тағйирёбии иқлим, хоҷиш додани таъсироти манфӣ ба муҳити атроф ва солимии ҷомеа, истифодаи босамари захираҳои табию инсонӣ, ҳифз кардани тавозуни биомасса, истеҳсолу истифодаи маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза, кам кардани газҳои гулхонаӣ ба атмосфера ва рӯй овардан ба манбаъҳои алтернативии энергия нигаронида шудааст, ки барои рушди устувор мусоидат кунанда бошад.

Баҳри ноил гардидан ба Ҳадафҳои Рушди Устувор (ҲРУ 9) соли 2018 дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ» саноаткунории босуръати кишвар барои таъмини гузариши иқтисодии кишвар аз модели аграрӣ саноатӣ ба саноатӣ аграрӣ ва бо дар назар доштани аҳамияти бахши саноат дар

¹ Сулаймонзода, Ш. Ф. Сиёсати давлатӣ дар самти рушди корхонаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш. Ф. Сулаймонзода, М. Н. Раҳимзода // Endless Light in Science. – 2025. – No. 4. – P. 263-267. – DOI 10.24412/2709-1201-2025-302-263-267. – EDN NUUPAB.

ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, иҷрои уҳдадориҳои кишвар ҳамчун ҳадафи чоруми миллӣ ва стратегияи кишвар эълон гардид. Бо мақсади амалӣ намудани ин ҳадаф Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2025 қабул карда шудаанд. Дар ин раванд дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 декабри соли 2021 солҳои 2022–2026 «Солҳои рушди саноат» эълон гардиданд.²

Айни замон дар ҷаҳон раванди иқтисоди «сабз»-ро ҳамчун низоми томи муносибатҳо тавсиф намуда, ба принципҳои зерин тақсим менамоянд:

- ❖ адолат (баробарӣ дар дастрасӣ ба табиат);
- ❖ эҳтиром (ба шукуфои ва неқӯаҳволӣ);
- ❖ принципи эҳтиёткорӣ (баҳисобгирии сарбориҳои ҳудудӣ ба сайёра);
- ❖ иштирок (иштироки васеъ ҳангоми қабул кардани қарорҳо);
- ❖ идоракунии (ҳисоботдиҳӣ);
- ❖ устуворӣ (ноил гардидан ба устувории иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ);
- ❖ самаранокӣ (истеҳсоли устувор ва истеъмоли босубот);
- ❖ робитаи байни наслҳо (сармоягузорӣ барои оянда)³.

Пешвои миллат борҳо дар баромадҳоиашон оид ба масъалаи тағйирёбии иқлим, таъсири манфии глобалӣ ва минтақавӣ доштани он дар шароити таҳаввулоти босуръату пешгуинашавандаи иқтисоди ҷаҳонӣ, рақобатҳои шадид барои дастрасӣ ба захираҳо ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим суҳанрони намуда такид карданд, ки бояд дар кишвар тамоми воситаҳои муосири ғайриқардонии сармоягузорӣ ба таври васеъ истифода бурда шаванд. Аз ин лиҳоз, механизми маблағгузорию фондҳои махсус дар самти татбиқи «лоиҳаҳои сабз», хусусан, барои роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» чораҳои зарурӣ андешида шаванд. Барои амалӣ намудани «лоиҳаҳои сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моро зарур аст, ки ба кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ки дар ин самт таҷриба доранд ва ин лоиҳа амалӣ шуда истодааст, бештар таваҷҷуҳ намуда, аз таҷрибаи онҳо самаранок истифода барем.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таҷрибаи кишварҳои пешрафта ҷонибдори амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» мебошад. Дар ин раванд таҳияи заминаи муносиби ҳуқуқӣ тавассути қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии нав, инчунин қабули стратегия ва барномаҳо дар маҷмӯъ барои амалисозии иқтисоди «сабз» заминаи муносиб фароҳам оварда, рушди кишвар ва нигоҳ доштани мувозинати экологиро таъмин менамояд.

Маврид ба зикри хос аст, ки 30 сентябри соли 2022 Ҷумҳурии Тоҷикистон “Стратегияи рушди «иқтисоди сабз барои солҳои 2023-2037»-ро қабул кард, ки мақсади ин Стратегияи - гузаронидани ислоҳоти дастурӣ, таъмини истифодаи самараноки сармояи табиӣ, ҷалби сармоягузорӣ, роҳандозии технологияи муосиру инноватсионӣ ва таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти “иқтисодиёти сабз” мебошад.⁴

Дар баробари ин, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2021 ба 38 826,1 млн. сомонӣ баробар гардида, дар сохтори саноат ҳиссаи саноати коркард 57,5 ғоиз, саноати истихроҷ 21,6

² Паёми ҚТ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ» Душанбе -26.12.2021. С3-8

³ Барномаи иқтисоди «сабз» С.5-39.

⁴ Сулаймонзода, Ш. Ғ. Ғайриқардонӣ ва рушди корхонаҳои саноатӣ асоси татбиқи Стратегияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 / Ш. Ғ. Сулаймонзода // Масъалаҳои мубрами молия ва иқтисод дар шароити рушди индустриалию инноватсионӣ : Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандон, магистрантону докторантон ва донишҷӯён бахшида ба «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардидани солҳои 2025-2030, «Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияҳо» эълон шудани соли 2025 ва 34-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии ТОҶИКИСТОН, Душанбе, 21–26 апрели 2025 года. – Душанбе: Образовательное учреждение "Таджикский государственный финансово-экономический университет" = Муассисаи таълимии "Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон", 2025. – Р. 173-177. – EDN JPWEQV.

фоиз, таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво 20,4 фоиз ва таъминоти об, тозакунии, коркарди партовҳо ва дастрасии коркарди дуҷумдараҷа 0,5 фоизро ташкил намуд.

Ҳадафи асосии саноатикунории босуръати кишвар ташаккул додани саноати миллии рақобатпазир ва дар асоси он ба сатҳи сифатан баланд бардоштани тамоми иқтисоди миллӣ ва таъмини некуаҳволии мардуми кишвар ба ҳисоб меравад.

Дар доираи амалисозии ҳадафи саноатикунории босуръати кишвар пешбинӣ мегардад, ки то соли 2030 ҳиссаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба сатҳи 30 фоиз расонида мешавад ва дар баробари ноил гардидан ба ин нишондиҳанда амалишавии васеъи иқтисоди «сабз» дар соҳаи саноат муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар соли 2021 теъдоди корхонаҳои саноатӣ ба 2 386 адад расонида шудааст, ки аз он 291 адад корхонаҳо дар самти саноати истихроҷ, 1 931 адад корхонаҳо дар самти саноати коркард, 72 адад корхонаҳо дар самти таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво ва 92 адад корхонаҳо дар самти таъминоти об, тозакунии, коркарди партовҳо ва дастрасӣ ба коркарди дуҷумдараҷа фаъолият менамоянд.

Дар тӯли панҷ соли минбаъда (то соли 2026) таъсиси зиёда аз 870 корхонаи саноатӣ (ба ҳисоби миёна 175 корхона дар як сол) ва расонидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 95 миллиард сомонӣ пешбинӣ гардидааст.

Ҳамзамон, ба экология партовҳои корхонаҳои кимиёвӣ, ки 35 ҳазор тонна партовҳои саҳти маиширо дар як сол ташкил медиҳад, таъсири манфӣ мерасонанд. Вобаста ба ин, дар раванди рушди иқтисоди «сабз» коркарди партовҳои саҳти маишӣ ва саноати муҳим ва афзалиятнок арзёбӣ мегардад.

– Мушкилиҳои соҳа:

- сатҳи нокифояи истифодаи технологияи муосири каммасрафу бепартов дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– мушкилоти нигоҳдорӣ ва коркарди партовҳои саҳти маишию саноатӣ;

– мукамал набудани стандартҳои экологӣ нисбат ба фаъолияти корхонаҳои саноати истихроҷ ва коркард;

– сатҳи нисбатан пасти роҳандозии менеҷменти экологӣ дар корхонаҳои саноатӣ;

– истифодаи таҷҳизоти фарсуда ва энергияталаб дар баъзе корхонаҳои соҳаи саноат;

- ақибмонии техникаю технологӣ ва дараҷаи баланди фарсудашавии моддию маънавии таҷҳизоти саноатӣ дар корхонаҳое, ки то давраи истиқлоли Ҷумҳурӣ сохта шудаанд;

– коркарди нокифояи саноатии маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологӣ тоза;

– сатҳи нокифояи рақобатпазирӣ ва диверсификатсияи маҳсулоти саноатӣ;

- норасоии мутахассисони баландихтисос, ба монанди менеҷерони сатҳи баланд ва менеҷменти миёнаи дорои донишҳои самти иқтисоди «сабз»;

– сатҳи нокифояи ҳамкориҳои дохиливу байниминтақавӣ ва рушди муносибатҳои кластерӣ вобаста ба роҳандозии истеҳсолоти бепартов.

Ҳадафҳои асосии соҳа:

- таҳкими асосҳои институтсионалӣ барои рушди иқтисоди «сабз» дар соҳаи саноат;

- рушди соҳаи саноат тавассути таъмини шуғли пурмаҳсул ва зиёд намудани ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ бо ба инобат гирифтани принципҳои иқтисоди «сабз» (ҲРУ 9.2);

– таҷдиди инфрасохтори соҳаи саноат тавассути баланд бардоштани самаранокии иқтидорҳои истеҳсолӣ бо татбиқи бештари технологияҳои муосир ва ҷавобгӯ ба талаботҳои экологӣ (ҲРУ 9.4);

– тақвияти корҳои илмӣю тадқиқотӣ дар соҳаи саноат ва таъмини рушди технологиву инноватсионии иқтидорҳои истеҳсолӣ (ҲРУ 9.5);

– афзоиши арзиши иловашудаи маҳсулоти саноатӣ тавассути рушди муносибатҳои кластерӣ дар истеҳсолоти бепартов.

Вазифаҳои асосии соҳа:

- таҳмили қонунгузорӣ ва таҳияи стандарҳои миллӣ мутобик ба талаботи иқтисоди «сабз» дар саноат;

- афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва таъмини талаботи бозори дохилӣ бо маҳсулоти экологии мутобиқ ба стандартҳо;
  - баланд бардоштани самаранокии иқтидорҳои истеҳсолӣ бо дарназардошти татбиқи васеи технологияҳои муосири инноватсионии ҷавобгӯ ба талаботи экологӣ;
  - баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва диверсификатсияи саноат бо дарназардошти васеъ татбиқ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар истеҳсолот;
  - афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва таъмини талаботи бозори дохилӣ бо маҳсулоти тайёри аз ҷиҳати экологӣ тоза;
  - афзоиши арзиши иловашудаи маҳсулоти саноатӣ тавассути рушди кластерҳо дар самти истеҳсолоти бепартов;
  - мусоидат ба рушди содирот ва низоми миллии воридотивазкунии интиҳобӣ бо истифода аз раванди иқтисоди «сабз»;
  - коркарди васеъи маҳсулоти кишоварзӣ ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии органикӣ.
- Тадбирҳои асосии соҳа:
- такмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои рушди саноати кишвар бо дарназардошти татбиқ намудани иқтисоди «сабз»;
  - ташкили кластерҳои саноатӣ кишоварзӣ бо истифода аз технологияи бепартов дар минтақаҳои кишвар;
  - гузариши иқтидорҳои истеҳсолӣ ва инфрасохтори амалкунандаи саноатӣ ба принципҳои иқтисоди «сабз» бо роҳи татбиқи стандартҳои муосир;
  - афзалиятнокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ оид ба бунёди корхонаҳои саноатии бепартов;
  - такмили сиёсати андозӣ бо мақсади ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузори бахши хусусӣ аз рӯи принципи иқтисоди «сабз» ва маҳдуд намудани ихроҷи партовҳо;
  - таҳия ва қабули маҷмӯи тадбирҳо оид ба баланд бардоштани самаранокии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва инноватсионӣ тавассути таъсиси паркҳои технологӣ, бизнес-инкубаторҳо ва IT-паркҳо;
  - роҳандозии таҷдиди технология ва таҷҳизоти техникӣ корхонаҳои саноатӣ, ба технологияи каммасрафи барқӣ гузаронидани равандҳои истеҳсолӣ;
  - таҳияи механизми ҳавасмандгардонӣ барои сармоягузoron дар бахши коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, ки стандартҳои байналмилалӣ сифат, аз ҷумла Global GAP – стандартҳои эътирофшудаи байналмилалӣ кишоварзиро ҷорӣ менамоянд;
  - ба роҳ мондани истеҳсоли ватании маҳсулоти бастабандӣ, ки ба талаботи иқтисоди «сабз» мувофиқ мебошад;
  - паст намудани хароҷоти истеҳсолӣ дар соҳаҳои саноат аз ҷисби васеъ ҷорӣ намудани технологияҳои «сабз»;
  - ҷорӣ намудани стандартҳои «сабз» барои корхонаҳои соҳаи истихроҷ ҷиҳати бунёди экосистемаи мусоид дар атрофи корхона;
  - ташкил намудани нуқтаҳои қабули захираҳои моддии такрористеҳсолшаванда ва рушди инфрасохтор оид ба коркард ва фурӯши онҳо (ҷамъовариҳои партовҳои саҳти маишӣ барои коркарди минбаъдаи онҳо);
  - таъсис додани корхона ва коргоҳҳо барои коркарди партовҳо дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳо;
  - ба роҳ мондани истеҳсоли саноатии панелҳо ва таҷҳизоти офтобӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ бо истифода аз ашёи хоми ватанӣ ва ба ин васила кам кардани хароҷоти истеҳсоли неруи барқ аз ин сарчашма;
  - ташкили корхонаҳо дар самти истеҳсол ва васлкунии воситаҳои нақлиёти барқӣ (электромобилҳо, электромопедҳо, троллейбус ва локомотивҳои барқӣ);
  - ташкили корхонаҳои муосири коркарди корезӣ дар якҷанд деҳоти кишвар тариқи пилотӣ;
  - ташкили корхонаҳо дар самти истеҳсоли техника ва технологияҳо ҷиҳати пешгирӣ ва маҳфузнигоҳдории партовҳои саноатӣ;
  - ташкили корхонаҳо оид ба истеҳсоли воситаҳои каммасрафи энергия ва коркарди партовҳои онҳо;

– ҷалби сармоя ва ташкили корхонаҳои истеҳсоли нуриҳои минералии ҷавобгӯ ба талаботи иқтисоди «сабз» дар кишвар.

Натиҷаҳои ҷашмдошт дар ин соҳа:

- меёриҳои қонунгузори соҳаи саноат ба принципҳои иқтисоди «сабз» мутобиқ карда шуда, санадҳои меёрии ҳуқуқии зерқонунӣ, меёриҳо ва стандартҳои дахлдор қабул мегарданд;

– рақобатпазирӣ ва диверсификатсияи маҳсулоти саноатии аз ҷиҳати экологӣ тоза таъмин мегардад;

– ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии ниҳой бо арзиши баланди иловашуда афзоиш меёбад ва ҳиссаи саноати коркарди бепартов то 80 фоиз дар соҳа афзоиш меёбад;

– кластерҳои саноатии кишоварзӣ аз рӯйи принципҳои иқтисоди «сабз» ва технологияи бепартов дар минтақаҳои кишвар ба роҳ монда мешаванд;

– истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ бо истифода аз технологияи сарфачӯӣ ва истифодаи самараноки энергия ба роҳ монда мешавад;

– сармоягузорӣ ба корхонаҳои истеҳсоли бо принципи иқтисоди «сабз» фаъолияткунанда васеъ роҳандозӣ мегардад;

– корҳо дар самти ҷорӣ намудани наовариҳо таъмин меёбанд;

– корхонаю коргоҳҳо барои коркарди партовҳо ва нуқтаҳои қабули партовҳои саҳти маишӣ барои коркарди минбаъдаи онҳо ташкил мегарданд;

– корхонаҳо дар самти истеҳсол ва васлкунии воситаҳои нақлиёти барқӣ ва истеҳсоли саноатии панелҳо ва таҷҳизоти офтобӣ ташкил меёбанд;

– воридотивазкунӣ дар самти истеҳсоли маҳсулоти бастабандӣ таъмин мегардад;

- ҳаҷми содироти маҳсулоти органикии коркардшуда афзоиш меёбад.

Татбиқи «лоиҳаҳои сабз» хусусан, истифодаи васеи манбаҳои таҷдидшавандаи «энергияи сабз» ба рушди иҷтимоиву иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намуда, бо роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» Тоҷикистон ба яке аз кишварҳои туризми сабз табдил гардида, ояндаи наздик метавонад дар минтақа яке аз кишварҳои пешсаф бошад.

Раванди пешрафти иқтисоди «сабз» идомаи мантикии рушди устувор буда, дар фарқият аз охири ҷамбаастагии унсурҳои рушди иқтисодӣ ва устувории экологиро инъикос менамояд. Ташаббуси иқтисоди «сабз» ба се принципи асосӣ таъяс мекунад:

✓ истифодаи механизмҳои бозоргонӣ барои ба даст овардани рушди устувор;

✓ нигоҳдории сармояи табиӣ дар сатҳи милливу байналмилалӣ;

✓ таъмини шуғли аҳоли аз ҳисоби ташкил кардани ҷойҳои кори «сабз»⁵.

Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037 ҷиҳати амалӣ намудани ҳадафу вазифаҳои дар бахшҳои он муайянгардида ба панҷ марҳила тақсим мегардад:

❖ марҳилаҳои якум ва дуюм (солҳои 2023–2025 ва солҳои 2026–2028) ҷорабиниҳо дар самти оммавигардонии маълумот оид ба иқтисоди «сабз», таълим ва ташаккули тафаккури иқтисодию экологӣ, ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар санадҳои меёрию ҳуқуқӣ, риоя намудани онҳо ҳангоми қабули қарорҳои идоракунӣ ва оғози амалигардонии стандартҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодии кишварро дар бар мегирад, ки барои онҳо маблағгузори давлатӣ ва шарикони рушд зарур аст;

❖ марҳилаҳои сеюм ва чорум (солҳои 2029–2031 ва солҳои 2032–2034) ҷорабиниҳо дар самти ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаҳои саноат, кишоварзӣ, нақлиёту инфрасохтор, сохтмон, хоҷагию манзилии коммуналӣ, сайёҳӣ, сармоягузорӣ, ҳифзи муҳити зист ва кам кардани газҳои гулхонаӣ, инчунин идомаи таҳкими асосҳои институтсионалии иқтисоди «сабз» дар кишварро дар бар мегирад;

❖ марҳилаи панҷум (солҳои 2035–2037) ҷорабиниҳо дар самти рушди иқтисоди «сабз», нигоҳ доштан, афзун намудан ва истифодаи босуботи сармояи табиӣ ва афзоиши

⁵ СРИ дар ҚТ барои солҳои 2023–2037. С-5-39.

сармоягузори дар асоси принципи иқтисоди «сабз»-ро дар бар мегирад. Дар ин марҳила бозори рушдкардаистодаи сармоягузории «сабз» дар кишвар ташаккул меёбад.

Мақсаду вазифаҳо ва чорабиниҳои марҳилавӣ бо назардошти тағйирёбии вазъи муосир ва афзалиятҳои стратегӣ такмил ва тақвият дода мешаванд. Зеро иқтисоди "сабз" механизми муҳимтарини ба даст овардани рушди "сабз" мебошад, ки барои татбиқи парадигмаи нави рушди иқтисодӣ, ки дар он талош барои рушди устувор дар доираи системаи сегона вучуд дорад, пешбинӣ шудааст, ки ин **“иқтисодӣ солим” - “ҷомеа” - “муҳити зист”** бахисоб мервад.

Адабиёт

1. Паёми ЉТ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муътарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ» Душанбе -26.12.2021. С. 3-8.

2. Барномаи иқтисоди “сабз” С.5-39.

3. СРИ дар ҚТ барои солҳои 2023-2037. С-5-39.

4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Сиёсати давлати дар самти рушди корхонаҳои саноати Љумњурии Тоҷикистон / Ш. Ф. Сулаймонзода, М. Н. Раҳимзода // Endless Light in Science. – 2025. – No. 4. – P. 263-267. – DOI 10.24412/2709-1201-2025-302-263-267. – EDN NUUPAB.

5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Фаъолгардонӣ ва рушди корхонаҳои саноатӣ асоси татбиқи Стратегияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 / Ш. Ф. Сулаймонзода // Масъалаҳои мубрами молия ва иқтисод дар шароити рушди индустриалию инноватсионӣ : Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандон, магистрантону докторантон ва донишҷӯён бахшида ба «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардидани солҳои 2025-2030, «Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияхҳо» эълон шудани соли 2025 ва 34-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии ТОҶИКИСТОН, Душанбе, 21–26 апрели 2025 года. – Душанбе: Образовательное учреждение "Таджикский государственный финансово-экономический университет"= Муассисаи таълимии "Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон", 2025. – P. 173-177. – EDN JPWEQV.

6. Ҷанбаҳои институтсионалии амалигардонии Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / У. С. Асрорзода, М. И. Садриддинов, Ф. Р. Қудратова // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – P. 427-435. – EDN REPOWC.

Манбаҳои интернетӣ

1. <https://economic.tnu.tj> (санаи мурочиат 15.09.2025).

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ КОММУНИКАЦИИ

Расулов Туйгун Миркозиевич - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела маркетинга и прогнозирования ГНУ ЦИИ НАНТ. Адрес: 734024, Таджикистан, ш. Душанбе, улица Айни 193; Телефон: (+992) 918-90-55-30; Электронная почта: farid-rasulov2000@mail.ru

Автор данной статьи считает, что цифровой маркетинг в экономике является одной из основных задач и приоритетных направлений национальной стратегии Республики Таджикистан.

В статье отмечается, на сегодня вся реклама многих компаний обращена в сторону цифрового маркетинга, который называют Интернет-маркетинг, вебмаркетинг или онлайн-маркетинг. Все новые предложения товаров и услуг осуществляются через онлайн.

Существует еще одно понятие цифрового маркетинга – digital маркетинг, который не только собирает информацию о целевой аудитории, но и прослеживает результаты продвижения бренда или продукта. В последнее время часто используют понятие цифровизации digital-технологии в маркетинге. Мы знаем, что нас окружает сегодня – все вокруг в современном коммуникационном пространстве пользуются гаджетами, которые обеспечивают взаимодействие со своим владельцем при помощи подключения к Интернету.

Таким образом, цифровой маркетинг – это продвижение товаров и услуг с подробным представлением информации потребителям товара или услуги, нежели используемой в коммуникациях традиционных инструментах по маркетингу. Эта особенность формирует цифровой маркетинг и его специфику инструментов, прежде всего предполагающих ориентировать потребителя на поиск нужной ему информации и на управление данной системой поиска через коммуникационное цифровое пространство. Цифровой маркетинг является продвижением брендов товаров и услуг через взаимодействие потребителей в цифровых каналах с ними.

Управление поиском и получением информации объединяет в себе методы и инструменты неприсущие традиционному классическому маркетингу, но необходимые для достижения коммуникативных целей. средств предприятия, увеличения процентных расходов по банковским кредитам. Автор приходит к выводу, что в этих условиях цифровой маркетинг играет важную роль в современную эпоху благодаря выгодному положению целей, внутренних и внешних источников финансирования, институтов управления и реализации, диагностических и экономических основ, уровня реализации вопросов эффективного управления цифрового маркетинга.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, цифровой коммуникации, сегментации в маркетинге, развитие экономики, онлайн общение, оценка ситуации, социальные сети, анализ цифровой компании, финансовых затрат, интернет-маркетинг, товаров и услуг, инструменты цифрового маркетинга.

FEATURES OF DIGITAL MARKETING IN THE MODERN COMMUNICATION SYSTEM

Rasulov Tuygun Mirkazievich - Candidate of Economic Sciences, Senior Researcher of the Laboratory of Marketing and Forecasting of the SSI OTCFROITOT NAOSOT. Address: 734024, Tajikistan, Dushanbe, Ayni Street 193; Phone:(+992) 918-90-55-30; e-mail: farid-rasulov2000@mail.ru

The author of this article believes that digital marketing in the economy is one of the main tasks and priorities of the national strategy of the Republic of Tajikistan.

The article notes that today all advertising of many companies is directed towards digital marketing, which is called Internet marketing, web marketing or online marketing. All new offers of goods and services are carried out online.

There is another concept of digital marketing - digital marketing, which not only collects information about the target audience, but also tracks the results of brand or product promotion. Recently, the concept of digitalization of digital technology in marketing has often been used. We know what surrounds us today - everyone around in the modern communication space uses gadgets that provide interaction with their owner using an Internet connection.

Thus, digital marketing is the promotion of goods and services with a detailed presentation of information to consumers of a product or service, rather than used in traditional marketing communications tools. This feature forms digital marketing and its specific tools, primarily aimed at orienting the consumer to search for the information he needs and to manage this search system through the digital communication space. Digital marketing is the promotion of brands of goods and services through the interaction of consumers with them in digital channels.

Management of search and receipt of information combines methods and tools that are not inherent in traditional classical marketing, but are necessary to achieve communication goals. enterprise funds, increasing interest expenses on bank loans. The author comes to the conclusion that in these conditions, digital marketing plays an important role in the modern era due to the advantageous position of goals, internal and external sources of financing, management and implementation institutions, diagnostic and economic foundations, the level of implementation of issues of effective management of digital marketing.

Key words: digital marketing, digital communications, segmentation in marketing, economic development, online communication, situation assessment, social networks, analysis of a digital company, financial costs, Internet marketing, goods and services, digital marketing tools.

ХУСУСИЯТҲОИ МАРКЕТИНГИ РАҚАМӢ ДАР НИЗОМИ МУОСИРИ КОММУНИКАТСИЯ

Расулов Туйғун Мирқозиевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими калони илмӣ озмоишгоҳи маркетинг ва ояндабинии МДИ МТТИ АМИТ. Суроға: 734024, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 193; Тел.: (+992) 918-90-55-30; e-mail: farid-rasulov2000@mail.ru

Муаллифи мақолаи бар ин ақида аст, ки маркетинги рақамӣ дар иқтисодиёт яке аз вазифаҳои асосӣ ва самтҳои афзалиятдори стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар мақола зикр шудааст, ки имрӯз ҳамаи рекламаи ширкатҳои бисёр ба сӯи маркетинги рақамӣ, ки онро маркетинги интернетӣ, вебмаркетинг ё маркетинги онлайн меноманд, рӯ ба рӯ шудааст. Ҳамаи пешниҳодҳои нави товару хизматрасонӣ тавассути онлайн сурат мегирад.

Як мафҳуми дигари маркетинги рақамӣ мавҷуд аст – digital-маркетинг, ки на танҳо иттилоот дар бораи маҳдуди мақсаднок чамъ мекунад, балки натиҷаҳои тарғиби бренд ё маҳсулотро пайгирӣ мекунад. Охирон бештар мафҳуми рақамӣ қардани digital-технологияҳоро дар маркетинг истифода мебаранд. Мо медонем, ки ҳар чӣ имрӯз моҳияти атрофи моро ташкил медиҳад – ҳама чиз дар фазои муосири алоқа аз ғачетҳо истифода мебарад, ки бо пайваستшавӣ ба Интернет муомила бо соҳиби онро таъмин мекунад.

Аз ин рӯ, маркетинги рақамӣ – ин тарғиби товару хизматҳо бо пешниҳоди муфассали иттилоот ба истеъмолкунандагони товар ё хизмат мебошад, ки нисбат ба абзорҳои анъанавии маркетинг дар муомилот истифода мешавад. Ин хусусият маркетинги рақамӣ ва хусусияти абзорҳои онро ташкил медиҳад, ки пеш аз ҳама истеъмолкунандаро ба ҷустуҷӯи иттилооти зарурӣ ва идоракунии ин системаи ҷустуҷӯӣ тавассути фазои рақамии алоқа ба самт гирифтано пешбинӣ мекунад. Маркетинги рақамӣ тарғиби брендҳои товару хизматҳо тавассути муомилаи истеъмолкунандагон бо онҳо дар каналҳои рақамӣ мебошад.

Идоракунии ҷустуҷӯ ва гирифтани иттилоот усулҳо ва абзорҳои, ки ба маркетинги классикии анъанавӣ хос нестанд, аммо барои дастёб ба мақсадҳои алоқавӣ заруранд, муттаҳид мекунад. Зарурати воситаҳои корхона, афзоиши хароҷоти ғоизӣ ба қарзҳои бонкӣ. Муаллиф ба ҳулосе омадааст, ки дар ин шароит маркетинги рақамӣ ба ҳолати мусоиди мақсадҳо, манбаҳои дохилӣ ва хориҷии молиявӣ, муассисаҳои идоракунии ва иҷроӣ, асосҳои таҳлили иқтисодӣ, сатҳи иҷроӣ масъалаҳои идоракунии самараноки маркетинги рақамӣ сабабҳо дар даври муосир нақши муҳим мебарад.

Калидвожаҳо: маркетинги рақамӣ, алоқии рақамӣ, сегментатсия дар маркетинг, рушди иқтисодиёт, мулоқоти онлайн, арзиши вазият, шабакаҳои иҷтимоӣ, таҳлили ширкати рақамӣ, хароҷоти молиявӣ, маркетинги интернетӣ, товару хидматҳо, абзорҳои маркетинги рақамӣ.

Цифровой маркетинг (Интернет-реклама, цифровой маркетинг, вебмаркетинг) играет существенную роль в современной рекламе. По сравнению с привычными классическими формами рекламы развитие ее идет более быстро и динамично, в связи с большим переходом пользователей в Интернет из офлайн сферы. Объемы онлайн продвижения услуг и товаров компании в разы превосходят продвижение более привычными формами рекламного продвижения. Привычные формы рекламного продвижения – это журналы, флаеры, реклама наружных конструкций, радио-ролики. При этом, затраты на цифровой маркетинг и систему продвижения могут превышать затраты на обычные формы рекламы для компаний. На цифровую рекламу объем затрат немалый, но и объем контактов с потребителями намного больше [1]. Отметим, что пользователи сети Интернет и покупатели товаров и услуг все больше обращаются в сеть за поиском конкретных товаров или услуг, обращая внимание на цифровую рекламу.

На сегодня вся реклама многих компаний обращена в сторону цифрового маркетинга, который называют Интернет-маркетинг, вебмаркетинг или онлайн-маркетинг. Все новые предложения товаров и услуг осуществляются через онлайн.

Существует еще одно понятие цифрового маркетинга – digitalмаркетинг, который не только собирает информацию о целевой аудитории, но и прослеживает результаты продвижения бренда или продукта. В последнее время часто используют понятие цифровизации digital-технологии в маркетинге. Мы знаем, что нас окружает сегодня – все вокруг в современном коммуникационном пространстве пользуются гаджетами, которые обеспечивают взаимодействие со своим владельцем при помощи подключения к Интернету.

Таким образом, цифровой маркетинг – это продвижение товаров и услуг с подробным представлением информации потребителям товара или услуги, нежели используемой в коммуникациях традиционных инструментах по маркетингу. Эта особенность формирует цифровой маркетинг и его специфику инструментов, прежде всего предполагающих ориентировать потребителя на поиск нужной ему информации и на управление данной системой поиска через коммуникационное цифровое пространство. Цифровой маркетинг является продвижением брендов товаров и услуг через взаимодействие потребителей в цифровых каналах с ними.

Управление поиском и получением информации объединяет в себе методы и инструменты неприсущие традиционному классическому маркетингу, но необходимые для достижения коммуникативных целей.

Основными инструментами являются: поисковая оптимизация (SEO) поисковой маркетинг, таргетированная реклама (SEM), чат боты, видеомаркетинг, реклама в социальных мессенджерах, контент маркетинг, визуальный поиск, пользовательский контент (UGS), сторителлинг в социальных сетях, маркетинг влияния (influencer marketing), автоматизация создания контента, маркетинг в электронной коммерции, маркетинг социальных медиа (SMM), прямые рассылки, контекстная реклама, реклама в электронных книгах, программах, играх и других формах цифровой продукции. Инструменты цифрового маркетинга и его методы зависят от развития достижений в области цифровой коммуникации по сравнению с классическим маркетингом и его инструментами.

Цифровой маркетинг интерактивен и проявляется в зависимости от успешного применения инструментов цифрового маркетинга от участия потенциальных потребителей услуги или товара во взаимодействиях с ними. Посещая цифровые ресурсы, потребитель должен знать, что он ищет и основную информацию, и способы использования цифровых коммуникаций, не забывая про знания, необходимые для работы с цифровыми инструментами для пользователя. Производитель услуг лояльно относится к брендам, давая именно полезные знания о бренде и информацию нужную и полезную пользователю. Его задача – обеспечение реакции пользователя на подаваемую информацию и ее воздействие посредством цифрового маркетинга. Информация должна обеспечивать постоянство реакции на воздействии средств цифрового маркетинга.

Цифровой маркетинг проявляется в степени последовательного взаимодействия потенциального потребителя и его инструментов, включающих в себя этапы:

1) Вовлечение потребителя. Создание интересного контента. Посетитель в любое время может зайти на сайт и получить интересующую его информацию и в любой момент выйти из страницы или ресурса. В этот момент необходимо включить систему удержания пользователя (посетителя) удерживая его последовательностью переходов. Если это сравнивать с классическими традиционными формами рекламы данная задача перед ними не стоит. Две эти системы схожи только в оповещении клиента и разнятся в способах глубины подаваемой информации.

2) Коммуникационное маркетинговое воздействие, осуществляемая в ходе посещения сайта или страницы с рекламой, на сознание потребителя с целью заинтересовать его данным рекламным предложением либо рассказать о услуге о которой хотелось бы узнать.

3) Внимание посетителя путем показа ему продвигаемого (рекламируемого) товарного предложения. Именно так совершаются пробные покупки.

4) Удержание посетителя либо возврат на ресурс. Потенциальный клиент или посетитель вступает во взаимодействие с маркетинговыми инструментами и попадает в систему восприятия той или иной информации о продукте товаре или услуге сформированными посредством маркетинговых инструментов цифрового маркетинга для формирования лояльности к информации предлагаемого бренда и его услуг.

5) Рост продаж (первичных или повторных) и увеличение конкурентоспособности продаваемой услуги товара или продукта.

6) Спрос и его поддержка посредством стимуляции продаж. Первично созданный спрос путем применения инструментов информационно глубоких и насыщенных информацией через цифровой маркетинг. Например, визуализация, интересный контент до обновления товарного предложения. Инструменты, которые перечислены выше, предназначены для привлечения первичного внимания потенциального потребителя товаров и услуг. Формирование первичного спроса так и формирование лояльности к бренду через цифровую среду [2].

Ключевым тут является лидогенерация. Цель – вовлечение покупателей в бренд и привлечения внимания к маркетинговым коммуникациям этого бренда. Задача лидогенерации сохранить клиента, как в цифровом, так и в реальном пространстве. Основные особенности лидогенерации:

1. Обеспечение переходов на Интернет ресурс с помощью блогов, социальных сетей, и страниц с ключевыми словами через которые клиент делал поиск так называемые (ключевики).

2. Призывы к действию. Вовлечение клиента в интересующую ему область. Вовлеченность в бренд.

3. Продолжение отношений с клиентом реализуется через заявку с оставлением контактов либо через подписку e-mail и мессенджеры либо через CRM систему.

4. Социальные сети путем взаимодействия общения с клиентом через группы как пример или блоггеров.

Лиды и генерация лидов – это полностью прозрачная система для клиента, что позволяет удерживать клиента полным образом. Поисковая оптимизация Интернет ресурсов и лидогенерация это процесс поисковой оптимизации Интернет ресурсов компании и ее бренда. Для генерации лидов активно применяются инструменты контент маркетинга и оптимизация вебпоиска. Лидогенерация и ее основа это чисто маркетинговой подход. Переходы на лендинговые ресурсы формируются за счет создания ценности в самом действии перехода для них за счет правильно созданного предложения за счет презентационного рекламного материала. Игра этого материала строится за счет сильных сторон бренда.

Нельзя не отметить тот факт, что есть и проблемы сегментации клиентской цифровой аудитории.

Основные признаки при сегментации в маркетинге: демография, образ жизни, привычки и хобби. Все это вполне измеряемый процесс для Интернета для исследования аудитории. Аудитория имеет низкую релевантность в первую очередь для сегментации, так как аудитория обезличена. Все это накладывает ограничения при выявлении целевой аудитории. Например, есть регистрация по личным данным при получении им доступа к веб ресурсу. Чаще всего маркетинговые компании осуществляются исходя из характеристик целевой аудитории, именно контент выполняет задачу продвижения. Маленьким компаниям в силу штата иногда бывает сложно сделать продвижение в Интернет из-за недостающих ресурсов на весь спектр цифровых каналов и форм охвата целевой аудитории. Чаще всего маркетинговые компании планируются исходя из опыта и предполагаемых характеристик целевой аудитории. Проверка структуры и размера целевой аудитории сделать трудно. Наиболее релевантным способом оценки является обработка сводных баз данных посетителей ресурса [3]. Доступ к базам не требует затрат.

Маркетинг электронной почты через веб-ресурсы состоит из множества коммуникаций. Компания его не отслеживает. Есть способ электронной рассылки, он отправляется в массовый сегмент и не отслеживается компаниями. Недосток продвижения рекламы этим способом заключается в отсутствии реакции на коммуникацию и обратную связь с потребителем. Сложность вызывает форма или заявка в Интернете, где клиент должен заполнить личные данные о себе. Письма рассылаются потребителю, но он не всегда заполняет ее.

Онлайн общение – еще одна система для общения с клиентом сокращающая время и темп получения информации посетителем. Важность общения с посетителем как потенциальным клиентом является основным для комплекса маркетингового Интернет продвижения компании бренда. Важно так же завязать длительный контакт с посетителем. Развитие групп и сообществ в сетях психографическим и социологическим и социологическим показателям в социальных сетях, как метод продвижения удачен и приводит к эффективным результатам. Например, создание групп в социальных сетях с презентационными материалами и привлекающих потенциальных посетителей таких групп по интересующий их информации. Например, очень распространено использование чат – ботов, что зачастую очень эффективно. Однако эффективное продвижение в сообществах и чат-ботах обеспечивается средствами цифровой оптимизации. Ориентир на социальные сети.

Бизнес и его продвижение в системе соцсетей требует временных и финансовых затрат по сравнению с другими веб-ресурсами. Социальные сети и используемый маркетинг в качестве его инструментов – это баннеры, всплывающие окна, видеомаркетинг (видео о продукте несколько секунд).

В видеомаркетинге с использованием визуальных видео эффектов. показываются только сильные стороны услуги или продукта который заинтересует потенциального покупателя. В социальных сетях маркетинг и видеомаркетинг уже можно назвать объединенной системой продвижения.

Следует помнить об объеме подаваемого текста так называемого контента. Контент бывает текстовой и визуальный. Потребность в контенте достаточно высокая. Его создание

требует временных и финансовых затрат. Все чаще и чаще требуется практически уникальный и оригинальный контент для продвижения по социальным сетям, для этого требуется привлечение высокограмотных специалистов копирайтеров и видео режиссеров с дорогой видеоаппаратурой. Это особенно сложно для компаний малого масштаба. Это заставляет вырабатывать стратегию маркетингового цифрового продвижения и рассчитывать бюджет продвижения как решение для оптимизации к контенту любого сетевого ресурса, ориентированного на продвижение это важно. Персонализация контента создает для цифрового маркетинга является сложной задачей для оценки емкости и потенциальности рынка.

Продвигающий контент должен быть запоминающимся и аттрактивен. Информация должна поступать к пользователю в виде маркетинговых посланий. Дополнительные ограничения на контент может сделать целевая аудитория, что приводит к сложности создания контента. Контенту необходимо содержать в себе уникальную атрибутику услуги или выделяющую сторону товара.

Важной составляющей является вопрос общения с потенциальным клиентом и выхода с ним на реальную связь, неустанно расширяется Интернет и его аудитория несколько лет или десятилетий, особенно это заметно в среде цифрового маркетинга [4], так как является наиболее перспективной и усложняющейся со временем.

Компании увеличивают свои затраты на цифровой маркетинг. Его рост в последнее время очевиден. Сложностью является получение надежной оценки отдачи цифрового маркетинга.

Выделим ряд особенностей цифрового маркетинга.

При написании стратегии цифровой компании по маркетингу и расчета его бюджета обязательно определение целевой аудитории пользования брендом и выделения ее сегментов по интересам и Изучение потребительского поведения в сети на различных веб ресурсах. Определение системы удержание потребителей и их возвратный момент к сайту бренда. Необходимо так же использовать в своем подходе систему корреляции и агрегации аккумулированных данных.

1. Использование не одного, а много инструментов цифрового маркетинга ведет к потере клиентов из-за уменьшения рекламного бюджета на каждый инструмент продвижения. Поэтому лучше выбрать один или два основных инструмента продвижения. Необходимо рассчитывать ресурсы компании и ее штат работающий над продвижением бренда.

2. Планирование и анализ цифровой компании в целом с использованием маркетинга и его инструментов, в том числе и инструменты веб-ресурсов должны тестироваться перед запуском. В этом случае, можно использовать классический маркетинг фокус групп в сети.

3. При этом не надо забывать о роли маркетинга и его стратегии и четко составленного плана в продвижении бренда компании и его услуг.

Литература

1. Priyanka Malik, Madhu Khurana, Rohit Tanwar. Digital Marketing: Transforming the Menagement Practices. Transforming Menagement with AI, Big -Data, and Lo T. URL: [//doi.org/10.1108/978-1-80071-348-220211001](https://doi.org/10.1108/978-1-80071-348-220211001)

2. Smith T.M. Consumer perceptions of a brand's social media marketing. The University of Tennessee, Knoxville. URL: http://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4332&context=utk_gradt_hes

3. Manas Khantri. How Digital Marketing along with Artificial Intelgance is Transforming Consumer Behaviour «International Joornal For Research in Applied Science & Enginering Technology(IJRASET)». ISSN: 2321-9653; Volume 9 Issue VII July2021

4. Chithaluri P., AL-Turjman F. Kuman M. & Stefan T.I-Areor: An energybalanced clustering protocol For impiementing green Io T in smart cities Sustainable Cities and Society. URL: [//doy.org/ 101016/j.scs.2020.102254](https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102254)
5. Le D. Nguyen, T.-M. Quach. S., Thaichon P. and Ratten V. «The Development and Current Trends of Digital Marketing and Relationshop Marketing Reserch», Thaichon, P.and Ratten.V.(Ed) Development Digital Marketing Emerald Publishing Limited. URL: [//doy.org/10.1108/ 978-1-80071348-220211001](https://doi.org/10.1108/978-1-80071348-220211001)

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ВОРИДНАМОИИ ФАНОВАРИҶОИ РАҚАМӢ ДАР БАХШИ БОНКӢ

Сатторзода Эрач Ибодулло - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 918-74-74-86. E-mail: esattorov@mail.ru

Дар мақола масъалаҳои марбут ба истифоданамоии фановариҳои рақамӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудаанд. Муаллиф, дар таҳқиқоти худ дигаргунсозии фаъолияти бонкиро нуктаи калидии тавсеаёбии бахши бонкӣ арзёбӣ намудааст. Ҳамзамон, дар мақола таҷрибаи кишварҳои мухталиф дар самти коркард ва татбиқи бонкдорӣ рақамӣ мавриди пешниҳод қарор дода шудааст. Муаллиф, дар таҳқиқоти худ, қайд менамояд, ки рақамикунонии хизматрасониҳои бонкӣ метавонанд фарояндҳои бизнес-чараёнхоро тағйир диҳанд ва ҳамзамон, равишҳои хизматрасониҳо ба муштариёро куллан дигаргун намоянд. Ба андешаи муаллиф, гузариш аз бонкдорӣ анъанавӣ ба рақамӣ ва умқтар омӯзиши талаботҳои муштариён-тренди замони муосир буда, он дар барномаҳои байналмилалӣ ва конфронсҳои фаромилалии иқтисодӣ мунтазам мавриди омӯзиш, таҳлил ва баррасӣ қарор дода мешавад.

Калидвожаҳо: бахши бонкӣ, бонкдорӣ рақамӣ, иқтисоди рақамӣ, абзорҳои муосири молиявӣ, блокчейн, чат-ботҳо, фановариҳо, инфрасохтори коммуникатсионӣ, бизнес-чараёнҳо, бонкҳои анъанавӣ, иқтисоди эҷодӣ, хизматрасониҳои бонкӣ.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БАНКОВСКИЙ СЕКТОР

Сатторзода Эрадж Ибодулло - кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Саид Носира, 33. Тел.: (+992) 918-74-74-86. E-mail: esattorov@mail.ru

В статье изучаются и анализируются вопросы, связанные с использованием цифровых технологий. В своем исследовании автор отмечает, что трансформация банковской деятельности является ключевым моментом развития банковского сектора. Автор, в исследовании изучил опыт зарубежных стран по внедрению цифровых технологий в банковский сектор. Автором отмечено, что цифровизация банковских услуг может изменить развитие бизнес-процессов. На основе изучения международного опыта, автор приходит к выводу, что переход от традиционной банковской деятельности к цифровому банкингу может стать современным трендом, поскольку данный процесс изучается и дискутируется на международных конференциях и профессиональных площадках.

Ключевые слова: банковский сектор, цифровой банкинг, цифровая экономика, современные финансовые инструменты, блокчейн, чат-боты, коммуникационная инфраструктура, бизнес-модели, традиционные банки, креативная экономика, банковские услуги.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE BANKING SECTOR

Sattorzoda Eradj Ibodullo - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration and National Economy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 33, Said Nasir, str . Phone: (+992) 918-74-74-86. E-mail: esattorov@mail.ru

This article examines and analyzes issues related to the use of digital technologies. The author notes that the transformation of banking activities is a key factor in the development of the banking sector. In this study, the author examines the experience of foreign countries in implementing digital

technologies in the banking sector. The author notes that the digitalization of banking services can transform the development of business processes. Based on an analysis of international experience, the author concludes that the transition from traditional banking to digital banking could become a modern trend, as this process is being studied and discussed at international conferences and professional forums.

Keywords: banking sector, digital banking, digital economy, modern financial instruments, blockchain, chatbots, communication infrastructure, business models, traditional banks, creative economy, banking services.

Дар шароити муосир, дигаргуниҳои куллие ба назар мерасанд, ки бо рушд ва тавсеаи фановариҳои технологӣ-коммуникатсионӣ алоқаманд мебошанд. Ҳамзамон, иқтисоди ҷаҳон низ дар ҳолати дигаргунӣ қарор дорад, ки он бо афзоишбӣ ва торафт паҳншавии самараи фановариҳои рақамӣ дар низоми молиявӣ асоснок карда мешавад. Чунин як самти фановариҳо метавон рақамикунонӣ арзбӣ намуд. Зеро он ба зинаҳои алоҳидаи занҷираи фановариҳо таъсиргузор буда, фарогирандаи равандҳои кулӣ низ мебошад. Натиҷаи иқтисодии вориднамоии рақамикунонӣ, коҳишбӣ захираҳои меҳнати истифодашавандаро ба бор меоварад, ки он дар навбати худ боиси камшавии истифоданамоии захираҳои инсонӣ мегардад.

Дар ҳоли ҳозир, дар саросари ҷаҳон дигаргунсозии низоми молиявӣ ва махсусан қисмати таркибии он, яъне низоми бонкӣ мушоҳида карда мешавад, чунин як тағйиротро дар низоми бонкии кишвар низ мушоҳида намудан мумкин аст, зеро дар натиҷаи вориднамоии чунин дигаргуниҳо, низоми бонкии кишвар ба фаъолияти сифтан беҳтар қадам мениҳад, ки он ба талаботи фановариҳои барномаи миллии рақамикунонии иқтисоди миллии ҷавобгӯ мебошад. Дигаргунии рақамӣ дар таҳаввул ва рушди бизнес-моделҳо, вориднамоии қарорҳои ҷадид ва концептуалии низоми молиявӣ мусоидат менамояд, ки он аз тақмили фановариҳои интернет-банкӣ оғоз ёфта, дар дигаргунсозии куллии амалиётҳои анъанавии пулӣ анҷом меёбад. Вориднамоии фановариҳои инноватсионии рақамӣ ба унвони як заминаи мустаҳкам, метавонад дар таъмини рушди мунтазам ва устувори дарозмуддати низоми бонкӣ, аз ҷумла дар фаъолияти босамари бонкҳои тижоратӣ ва муассисаҳои молиявӣ нақши калидиро иҷро намояд. Ногӯфта намонад, ки ҳоло, дар куллии ҷаҳон маҳз рақамикунонии низоми молиявӣ ва алалхусус бахши бонкии он босуръат тавсеа ёфта, ҷоринамоии фановариҳои муосири бонкӣ, ба ҳайси самти стратегӣ иқтисоди ҷаҳон арзбӣ мегарданд. Муҳарриқи тағйиротҳо дар бахши бонкӣ асосан фановариҳои молиявӣ маҳсуб меёбанд [1, с.10].

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бахши бонкдорӣ ҷаҳонӣ дар ҳоли ҳозир, дар маркази таҳавулотӣ рақамӣ ва ё дижиталӣ қарор дорад, бинобар ин, он бонкҳои анъанавӣ, ки қасди рақобат дар ояндаи рақамиро доранд, талошҳои зиёде баҳри дарёфти фановариҳои муосирии рақамӣ анҷом медиҳанд. Зеро маҳз дар натиҷаи татбиқи чунин як дигаргуниҳо, бонкҳо метавонанд миқдор ва суръати хизматрасониҳои худро вусъат бахшида, ба мизочон доираи васеи маҳсулотҳои нави бонкиро пешниҳод намоянд.

Тавсеаи муназами фановариҳои молиявӣ (Fintech) боиси пайдоиши бонкҳои муосир-бонкҳои рақамӣ (digital banks) гардид, бояд иброз дошт, ки то пайдошавии чунин муассисаҳо, бештари бонкҳо талоши онро доштанд то миқдори муштариёни ҷаҳанро зиёд намоянд ва ба онҳо хизматрасониҳои бонкиро пешниҳод намоянд.

Бонкҳои рақамӣ дар фаъолияти худ хизматрасониҳои бонкиро на дар доираи фронт-офисҳо, балки бо истифода аз барномаҳои мобилӣ ва интернет-сомонаҳо роҳандозӣ менамоянд. Дар аксар маврид ин бонкҳо ба унвони онлайн-бонкҳо ва ё директ-бонкҳо арзбӣ менамоянд, масалан дар Бритониёи Кабир онҳо ҳамчун “challenger banks”, яъне “бонки-довталаб” мешиносанд [1, с. 15]. Номгӯи хизматҳои бонкии аз тарафи бонкҳои рақамӣ пешниҳодшаванда шабеҳи хизматрасониҳои Fintech-ширкатиҳо мебошанд, ки навҳои зерини хизматрасонӣ ба монанди, амалиётҳо вобаста ба ҳисобҳо, пешниҳоди қарзҳо ва сармоягузориҳо ба муштариёни худ пешниҳод менамоянд. Бо вучуди ин, бонкҳои рақамӣ истифодаи форматҳои навро, ки аз тавсеаи иқтисодӣ ва фановариҳои давлат, пойгоҳи

қонунгузории қабулшуда ва аз сатҳи тараққиёти бахши бонкӣ вобаста мебошанд, оғоз намудаанд [2, с. 49].

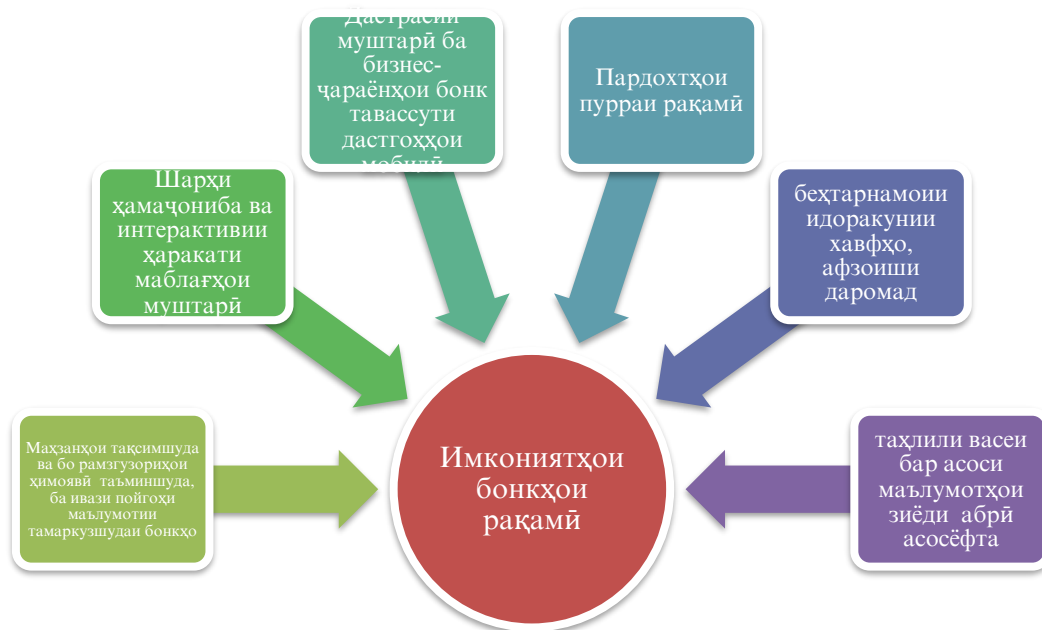
Бозори пардохтҳои мобилӣ ва бидуни тамос, Р2Р хизматҳо, асърҳои рақамӣ ва ғайраҳо бо суръат дар ҳоли рушд мебошанд. Бонкҳо дар ҳоли баррасии имкони истифода аз фановариҳои блокчейн, bigdata қарор доранд. Дар чунин шароит, муштаримадорӣ, шахсисозии пешниҳодот ва зудҳаракатӣ - нуқтаҳои калидии концепсияи бонки рақамӣ арзёбӣ мегарданд. Барои босамар татбиқ ва коркарднамоии онҳо, ҳали мушкилоти бар таҷрибаи муштарӣ мутамарказшуда ва ҳамчунин муарифии навовариҳое, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои пойгоҳии муштариро ҳифз менамоянд, зарур мебошанд. Дар айни ҳол, як бонки рақамӣ бояд бо суръати тағйироте, ки дар атрофи он рӯй медиҳанд тавсеа ёбад. Барои ҳифзи назму тартиби навгониҳо, бонкро зарур аст, ки аз чандирии Agile- фарҳанг, чӣ дар вақти татбиқи роҳи ҳал ва чӣ дар вақти меъморӣи IT-низом бархурдор бошад. Маҳсулотҳои нави рақамии бонкҳо торафт густариш ёфта, digital- тимҳо ва ё гурӯҳҳоеро бунёд намуда истодаанд, ки салоҳиятҳои тичорат, IT ва маркетингро муттаҳид менамоянд.

Аксар бонкҳои бузург, ки дорои IT-шӯъбаҳои рушднамуда мебошанд тамоюл бар он доранд, ки экспертизаи рақамиро дар дохили худ ташкил диҳанд ва бо ин роҳ тамаркуз ба ҳали масъалаҳои фармоишӣ намоянд. Аммо ногуфта намонад, ки ҳар чӣ қадар бонк бузургтар бошад, ҷоринамоии навоарҳо барояш мушкилтар мегардад. Бинобар ин, барои дарёфти роҳҳо шарикӣ бо стартап- тимҳо зарур шуморида мешавад. Барои ин ҳадафҳо бонкҳо fintech-лоიაҳоро харидорӣ намуда, рушди онро тавассути сармоягузориҳо бо мақсади такмили хизматрасониҳои худӣ ва баландбардории сатҳи қоньгардонии мизочон дастгирӣ менамоянд. Fintech-ширкатҳо бошанд дар навбати худ барои бонкҳо ҳамчун омили муҳим ва муҳаррики тағйиротҳое, баромад менамоянд, ки метавонанд бизнес-моделҳои онҳоро ба шакли мобилию рақамӣ дароварда, фарҳанги тичорати бонкҳоро куллан дигаргун намоянд ва бо ин роҳ барои бонкҳо пешсафтарин ва мубрамтарин навъи хизматрасониҳоро ҷиҳати қоньгардонии талаботи муштарӣ пешниҳод намоянд. Дар чунин шароит бонкҳо метавонанд сохтори худро куллан тағйир дода, аз як бонки анъанавӣ ба як ниҳоди бузурги расонандаи диҷитал хизматҳо табдил ёбанд [3, с. 840].

Дар ҷаҳони муосир, маъмултарин бонкҳои рақамӣ инҳо мебошанд: Citibank, Atom, Monza ва Revolut (Бритониёи Кабир), Number 26 и Fidor Bank (Олмон), Saxo Bank (Дания), Moven (ИМА), Nemea (Малта), WeBank и MyBank (Чин), Тинкофф Банк (Русия), Ferratum (Финланд), Morning (Франса).

Мутолеаи таҷрибаи байналмилалӣ тавсеаи бонкинги-рақамӣ гувоҳӣ медиҳад, ки бонки-рақамӣ аз диди истеъмолгари маҳсулоти бонкӣ, сармоягузор ва ҳуди бонк дорои маҷмӯи имконоти муосир мебошад ва он дар расми 1 мавриди пешниҳод қарор додашудааст.

Расми 1. Маҷмуи имкониятҳои бонкҳои рақамӣ

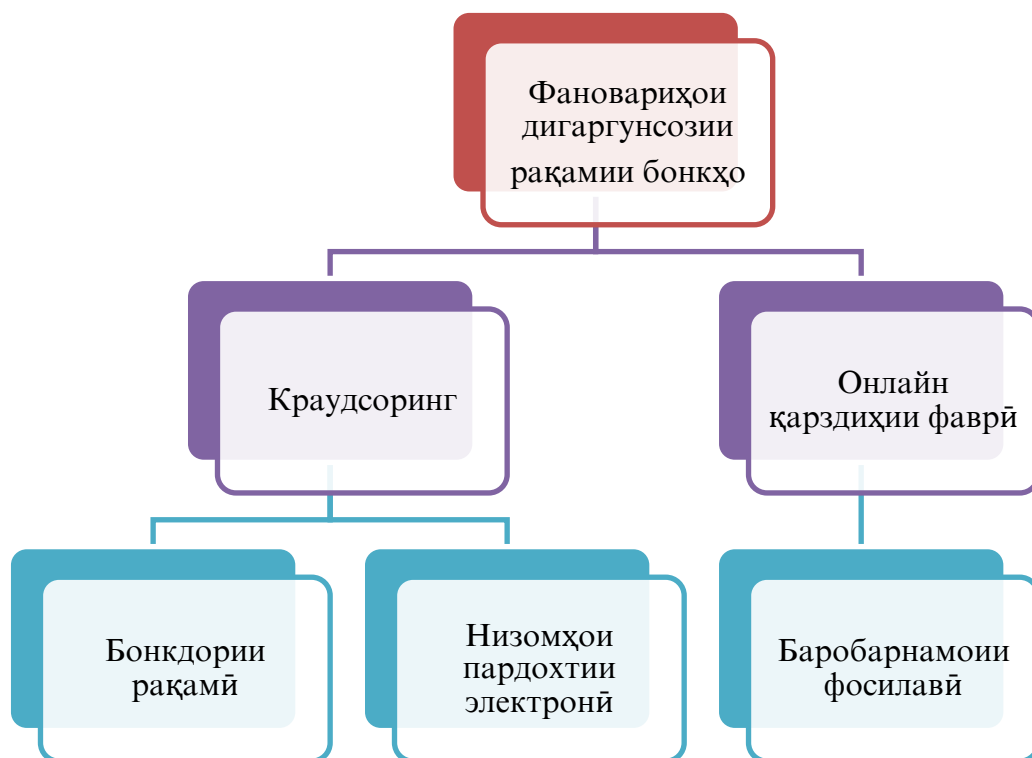
Ҳамзамон, бояд ибраз дошт, ки бонкҳои рақамии муосир аз бартариятҳои зерин бархурдор мебошанд:

- муштарӣ ба хизматрасониҳои бонкии 24/7 дар дилхоҳ гушаи дунё дастарсӣ пайдо менамояд;
- барҳамдиҳии шӯъбаҳо хароҷотҳоро коҳиш медиҳад, ихтисори хароҷотҳои амалиётӣ, арзиши хизматрасониҳои бонкиро паст мефарорад;
- вақти муштарӣ сарфа мегардад, муштарӣ ҳама амалиётҳоро дар вақти барояш мусоид анҷом медиҳад, дар баробари ин, доираи истифоданамоии интернет аз ҷониби муштарӣ ба амаротиб меафзояд;
- нуфуз ва мавқеи бонк ҳамчун як ташкилоти муосири технологияи пешниҳодкунандаи доираи хизматрасониҳои муносиб ва муосир афзоиш меёбад.

Афзалияти яқини бонкҳои рақамӣ дар тарофаҳои нисбатан арзон, суръати баланд ва амнияти хизматрасониҳо, тавоноии муштарӣ барои то ҳади аққал расонидани вақти анҷоми амалиётҳо инъикос меёбад. Қобилияти дигари бонкҳои рақамӣ ин ҳамгирӣ бо шабакаҳои иҷтимоӣ ва маркетинги рақамӣ маҳсуб меёбад.

Инчунин, метавон самтҳои муҳимтарини дигаргунсозии рақамии бонкҳои тижоратии Иттиҳоди Аврупо (расми 2) мавриди омӯзиш қарор дод. Бояд қайд намуд, ки аз тарафи бонкҳои анъанавӣ ин минтақа ба татбиқи хизматрасониҳои молиявӣ бо кӯмаки платформаҳои мобилӣ ва онлайн, ки фаъолият ва сифати кори бонкро бо муштарӣ тақмил медиҳанд, вақт ва хароҷотҳоро сарфа менамоянд, амнияти маълумотҳои махфии шахсиро таъмин менамоянд, инчунин суръат ва сифати хизматҳоро дучанд мегардонанд, таваҷҷӯҳи хоса зоҳир карда мешавад [4, с. 5].

Тибқи одат ва анъана, аз лаҳзаи оғози фаъолияти бонкӣ, хизматрасониҳо ба муштарӣ тавассути тамоси ҷисмонӣ дар шӯъбаҳои бонкӣ амалӣ мегаштанд. Дар марҳилаи ташаккул ва тавсеаёбии фаъоли хизматрасонии фосолавии бонкӣ, каналҳои зерини хизматрасонӣ ба монанди телефон-бонкинг, терминал-бонкинг, интернет-бонкинг, ТВ-бонкинг, бонкдорӣи мобилии дарбаргирандаи пардохтҳо ва интиқолҳо бо кумаки смартфонҳо аз як шахс ба шахси дигар торафт вусъат ёфтанд.

Расми 2. Мухимтарин самтҳои дигаргунсоии рақамии бонкҳои анъанавӣ

Мувофиқ ба маълумотҳои бехтарин коршиносони ҷаҳонӣ, дар соли 2025- 25 ғисади иқтисоди ҷаҳон рақамӣ хоҳад гашт, аз ин хотир, вориднамоии фановариҳои иқтисоди рақамие, ки ба давлат, тиҷорат ва ҷамъият имкони равобити босамарро фароҳам меоварад, ба мақсад мувофиқ мебошад, зеро дар ояндаи наздик чунин як таҳавуллот фарогири ҷаҳони муосир хоҳад шуд.

Зиёда аз 15 кишвари пешсафи ҷаҳон ва аз ҷумла, Дания, Норвегия, Бритониёи Кабир, Канада, Олмон, Арабистони Саудӣ, барномаҳои миллии рақамии худро мавриди коркард ва табиқ қарор додаанд. Фановариҳои дигаргунсоии рақамии бонкҳо краудсорсинг, онлайн-қарздиҳии фаврӣ, баробарсоии фосилавӣ, низомҳои пардохтҳои электронӣ ва бонкинги-рақамиро кишварҳои зерин ба монанди Ҳиндустон, Русия, Чин, Кореяи Ҷанубӣ, Малайзия, Сингапур, Австралия, Зеландияи нав дар ҳоли ҳозир коркард ва дар амал татбиқ намудаистодаанд. Чин дар барномаи “Интернет +” инфрасохтори рақамиро бо анъанавӣ ҳамгиро намудаистодааст. Сингапур бошад дар пайи эҷоди барномаи “Иқтисоди-оқил ” мебошад, давлати Канада дар шаҳри Торонто барномаи ИКТ-хабро сохтаистодааст, Кореяи Ҷанубӣ дар барномаи “Иқтисодӣ эҷодӣ ва ё креативии” худ ба тавсеаёбии сармояи инсонӣ, соҳибкорӣ ва паҳннамоии ИКТ таъя намудааст, Дания бошад ба рақамикунонии бахши давлатӣ фарогир шудааст.

Тавре аз таҳлилҳо бар меояд, рақамикунонии хизматрасониҳои бонкӣ метавонанд фарояндҳои бизнес-ҷараёнҳоро тағйир диҳанд ва ҳамзамон, равишҳои хизматрасониҳо ба муштариёро куллан дигаргун намоянд. Гузариш аз бонкдории анъанавӣ ба рақамӣ ва умқтар омӯзиши талаботҳои муштариён-тренди замони муосир буда, он дар барномаҳои байналмилалӣ ва конфронсҳои фаромилалии иқтисодӣ мунтазам мавриди омӯзиш, таҳлил ва баррасӣ қарор дода мешавад. Албатта, гоҳе вақтҳо он нисбат ба блокчейн камтар мубрам мебошад, аммо дар асл мавзӯи нисбатан муҳимтар барои тавсеаёбии бонкдории рақамӣ арзёбӣ мегардад [5, с. 20]⁶.

Таъсиси як бонки рақамӣ ин муносибсоии фарояндҳо, фарҳанги ташкилии нав ва қабули IT-қаррорҳои нисбатан ғасеҳеро, тақозо менамояд, ки қобилияти босуръат воридсоии

⁶ Технологии финансовых услуг в 2020 году и в дальнейшем: революционные перемены [Электронный ресурс]//Pricewaterhouse Coopers.–Режим доступа: https://www.pwc.ru/ru/banking/publications/_FinTech – Дата доступа: 31.03.2020.

маҳсулотҳоро ба бозор ва шахсисозии пешниҳодотро доранд. Вазифаҳои рақамикунонӣ ин, муттаҳидшавӣ дар доираи як платформаи ягонаи бонкӣ буда, ба ҷолишҳои иқтисодии рақамии нав ҷавобгӯ буданро тақозо менамояд. Бонкҳои воситаҳои азимро баҳри тавсеасозии бизнес-моделҳои “Бонки-рақамӣ” сафарбар менамоянд. Бонкҳои рақамии қаблан таъсисёфта, теъдоди зиёди маҳсулот ва хизматрасониҳои худро дар шакли рақамӣ бо истифода аз каналҳои рақамӣ пешниҳод менамоянд. Инфрасохтори чунин бонк барои коммуникатсияҳои рақамӣ муносиб кардашуда, барои ивазнамоии технологияҳо омода мебошад. Лозим ба зикр аст, ки теъдоди бонкҳои рақамӣ дар ҷаҳон рӯз то рӯз афзоиш ёфта истодааст, дар ин радиё динамикаи хубтар ҳосил он ташкилотҳо мебошад, ки умуман дафтарҳои кори худро ба банкоматҳо надоранд. Онҳо метавонанд беҳтар аз бонкҳои одатӣ ва рағбатҳои муштариёро ба назар гиранд ва барои онҳо шароити махсус ва инчунин хизматрасониҳои мухталифи ғайримолиявиро пешниҳод намоянд, ки он барои бонкҳо ва бозори бонкӣ ғайримаъмулӣ мебошад (Ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Пешсафтарин бонкҳои рақамии ҷаҳонӣ вобаста ба андоза ва миқдори муштариён

№	Бонк	Сарширкат	Давлат	Миқдори мизочон (млн)
1	ING Diba	ING Group	Олмон	8,5
2	CapitalOne 360	CapitalOneFinancial	ИМА	7,8
3	USAA Bank	USAA	ИМА	7
4	FNBO Direct	FirstNationalofNebraska	ИМА	6
5	RakutenBank	Rakuten	Ҷопон	5
6	Тинкофф банк	-	Русия	5
7	TIAA Direct	TIAA-CREF TrustCompany	ИМА	3,9
8	DiscoverBank	DiscoverFinancialServices	ИМА	3,5
9	AliorBank	-	Польша	3
10	DKB AG	-	Олмон	3

Сарчашма: аз тарафи муаллиф бар асоси маводҳои интернетӣ омода карда шудааст.

Нишондиҳандаи кишварҳои истифодабарандаи банкинг-электронӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ин нави хизматрасонии бонкӣ босуръат афзоиш ёфта истодааст. Дар ҳоли ҳозир, дар ИМА аз 100 бонки бузург 86 он бо раоснидани интернет-хизматрасониҳо сару кор доранд. Дар ИМА бонкдории мобилӣ нисбатан рақобатпазир дар фаъолияти бонкӣ маҳсуб меёбад. Дар ИМА хизматрасониҳои бонкдории мобилӣ дар умум 47%-ро ташкил менамоянд.

Низоми федералии рақамии интиқоли пул ҷиҳати татбиқи брутто-ҳисоббаробариҳо аз барномаи Fedwire истифода менамояд, ин барнома барои интиқоли маблағ байни 6 ҳазор бонк мавриди истифода қарор дода шуда, дар айни ҳол зиёда аз 99%-и ҳама пардохтҳои ташкилотҳои қарзӣ дар ИМА тавассути барномаи Fedwire амалӣ карда мешаванд [7, с. 65]. Ҳамзамон, дар давоми солҳои охир амалиётҳо ба қортҳои бонкӣ босуръат афзоиш ёфта то ба 13,6 млрд., доллар баробар шудаанд. Инчунин, дар як марҳилаи кӯтоҳ, криптоасъорҳо абзори муосири ҳисоббаробаркуниҳо гашта, хизматрасониҳои банкинг-рақамӣ (digitalbanking) ва банкинг-электронӣ (e-banking) тавсеа ва густариш ёфта истодаанд.

Ҳамин тавр, бо кӯмаки банкинг-электронӣ бонкҳои тижоратӣ ба мизочони худ навиҳҳои гуногуни хизматрасониҳоро ба монанди пешниҳоди ҳисобот вобаста ба амалиётҳо ва ифтиҳои ҳисобҳо, пешниҳоди маъулмот ба мизочон доир ба навиҳҳои мухталифи маҳсулотҳои бонкӣ (пасандоз, қарз, Фондҳои сармоягузори ҳиссаӣ), барасмиятдарории дархостҳо ҷиҳати ифтиҳои суратҳисобҳои пасандозӣ, қарзӣ ва қортҳои бонкӣ, амалинамоии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо дар доираи интиқоли дохилӣ аз рӯи ҳисобҳои бонкӣ, интиқоли воситаҳои пулӣ аз ҳисоби як бонк ба бонки дигар [6, с.12].

Ҳамчунин, таҳқиқотҳо гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки бонкҳо аз ҷиҳе дар изтироб ва нигарон мебошанд. То соли 2025 насли ҷавон 60% теъдоди умумии коргаронро ташкил хоҳад намуд. Ин насл, наслест, ки бо интернет ва смартфонҳо ҳамсол мебошад ва ба ҷуз аз Google, Apple, Facebook ва Amazon дигар ҷизро наметавонад. 33%-и насли ҷавон, ба ин назаранд, ки

бонкҳо умуман даркор нестанд. 75%- бошад муътақиданд, ки барои онҳо истифоданамоӣ аз хизматрасониҳои молиявии Google ва Amazon афзалтар мебошад. Мувофиқ ба ҳисобҳои Juniper, ҳанӯз дар соли 2021 зиёда аз 3 млрд.аҳолии кураи замин аз хизматҳои бонкӣ тавассути смартфонҳо ва компютерҳо истифода менамояд. Ҳамчунин, таҳлилгарон дар натиҷаи таҳқиқоти роҳандозӣ намудаашон собит намуданд, ки бонкҳои зерин аз қабili BancoSantander, BankofAmerica, Barclays, BBVA, BNP Paribas, Citi, HSBC, JP MorganChase, RBS, SociétéGénérale, UniCredit ва WellsFargo ба комёбиҳои назаррас дар дигаргунсозии рақамӣ ноил гаштанд. Bank of America бошад, бори нахуст шӯъбаи бонкии бе ҳайатро мавриди таҳхис қарор дод. Ин шӯъбаҳо танҳо бо банкоматҳо ва ҳуҷраҳои махсус барои алокаи видеоеконфронсӣ бо кормандони бонк (дар сурате, ки ин ва ё он масъалаи мушаххасро бояд бо бонк ҳал намуд) таъмин мебошанд. Дар оғоз воқуниши муштариёро доир ба таъсиси чунин як мини-шӯъбаҳо мавриди санҷиш қарор дода, бар асоси натиҷагирии он дар ояндаи наздик робо-банкингҳо наслу васл хоҳанд намуд. Бонки Barclays, ки теъдоди муштариёни истифодабарандаи барномаҳои мобилӣ ба 6,5 миллион нафар расидааст (ҳар яке он ба ҳисоби миёна дар давоми як моҳ 26-маротиба дохили барнома мешванд), тасмим гирифтааст то як канали иловагии рақамии – Facebook-иро созмон диҳад. BNP Paribas тасмим гирифтааст, ки барои дигаргунсозии рақамӣ 3 млрд.евро масраф намояд. Интиқоли хизматрасониҳо ба каналҳои рақамӣ дар ҳоли ҳозир ба бонк имкони то 10% ихтисори миқдори шӯъбаҳои чаканаро дар Фаронса ба бор овард.

Рушди шабакаҳои иҷтимоӣ ва қабули қарорҳои дахлдор ҷиҳати густариши интеллектӣ сунъӣ, дар таъсиси роҳҳои бошитоб воридшавии фановариҳои рақамӣ ва нигоҳдории рақобатпазирии бонкҳо дар шароити паҳншавии ҷаҳони рақамии оқил, боис хоҳад гашт. Ҳамгироии видео-банкинг тартиби пешниҳоди ҳисоботҳо оид ба садамаҳои нақлиётӣ ба ширкатҳои суғуртавӣ осон намуда, ҳамзамон бо камтарин харҷ раванди равобитаи дучонибаи истифодабарандаро бо банкомат таъмин менамояд. Тахминан 80 ҷисади расонандагони хизматрасониҳои молиявӣ, видео-банкингро ба унвони абзори беҳбудбахшандаи равобит бо муштарӣ арзёбӣ намуда, онро ҳамчун як васоили коҳишдиҳандаи сатҳи хароҷотҳо истифода менамоянд.

Истифода аз чат-ботҳо ва дастёрони маҷозӣ ба муассисаҳои молиявӣ имкон медиҳад, ки тақрибан дар ҳар мавзӯе бо муштариёни худ гуфтугу дошта бошанд, аз иттилоотҳои марбут ба ҳисобҳо то таърихи хароҷотҳо, инчунин ироаи тавсияҳо ва пешниҳодоти шахсӣ.

Қоршиносон тахмин менамоянд, ки муассисаҳои молиявии аврупоӣ дар натиҷаи автоматизатсиякунонии равандҳои қорӣ ва истифодаи абзорҳои ба монанди чат-ботҳо метавонанд то 90% хароҷотҳои худро коҳиш диҳанд. Истифодаи робот-мушовир – бо истифода аз фановариҳои интеллектӣ сунъӣ бонкҳо метавонанд механизмҳои зеҳниро эҷод намоянд, ки дар ҳама бора маълумот доранд ва метавонанд мушоври муштариён бошанд, ба муштарӣ худ маслиҳатҳои муфидро дар бораи имконоти сармоягузорӣ, маҳсулотҳои муосири бозори молиявии ҷаҳонӣ пешниҳод намоянд. Бояд ироз дошт, ки расидан ба чунин комёбиҳо танҳо дар натиҷаи таъсиси як низоми кушодаи ҳамгирошудаи ягона ва яхелаи маълумотҳои бонкии муштарӣ ба даст хоҳад омад.

Адабиёт

1. Абрамова, М.А. Об основных направлениях единой государственной денежно-кредитной политики на 2019 год и период 2020 и 2021 годов: мнение экспертов Финансового университета / М.А. Абрамова [и др.] // Экономика. Налоги. Право. – 2019. – № 1. – С. 6–19.
2. Венгеровский, Е.Л. Инновации интернет-банкинга как фактор конкурентоспособности кредитных организаций на современном рынке банковских услуг / Е.Л. Венгеровский // Банковское право. – 2018. – № 1. – С. 47–52. – ISSN 1812-3945.
3. Жданович, В.В. Стратегии и модели банковской деятельности в условиях развития цифровых технологий / В.В. Жданович // Экономика и предпринимательство. – 2020. – № 2 (115). – С. 838–841.

4. Кронк Дж. Цифровая трансформация финансовых услуг – надёжное вложение в будущее [Электронный ресурс] / Дж. Кронк // Cisco. – Режим доступа: https://www.cisco.com/c/dam/m/ru_ru_Financial_ru.pdf
5. Технологии финансовых услуг в 2020 году и в дальнейшем: революционные перемены [Электронный ресурс]//Pricewaterhouse Coopers.–Режим доступа: https://www.pwc.ru/ru/banking/publications/_FinTech.
6. Ernst & Young. Режим доступа: EY Global Banking Outlook 2019 [Electronic resource] // Ernst & Young. – Mode of access: https://www.ey.com/Publication/wLUAssets/Global_Banking_Outlook_2021.
7. Digital currencies of Bank of England = Цифровые валюты Банка Англии. – Текст : электронный // Сомонаи расмии Бонки Англия. – URL: <https://www.bankofengland.co.uk/research/digital-currencies> (дата обращения: 04.07.2024).

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ ЗЕҲНИ СУНӢЙ

Сайдуллоева Дилором Каримовна – дотсенти кафедраи идоракунии иқтисодиёт ва маркетинг МДТ ДДХ ба номи академик Б.Гафуров, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, куч.Мавлонбеков, 1 (+992935971717, e-mail:dsaidullaeva@mail.ru)

Дар мақола пайдоиш, рушд ва марҳилаҳои асосии зеҳни сунӣ, асосгузори он, саҳми онҳо дар ояндаи зеҳни сунӣ, инчунин баъзе аз дастовардҳо ва вазъи кунунии рушди он баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: зеҳни сунӣ, омӯзиши мошинсозӣ, тести Тюринг, технологияи иттилоотӣ, шабакаҳои нейрон, автоматика, маълумоти калон.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Сайдуллоева Дилором Каримовна – доцент кафедры управления экономикой и маркетинг Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова, г.Худжанд Республики Таджикистан. куч.Мавлонбеков, 1 (+992935971717, e-mail:dsaidullaeva@mail.ru)

В статье рассматриваются зарождение, становление и главные этапы развития искусственного интеллекта, основатели данного направления, их вклад в будущее искусственного интеллекта, а также некоторые достижения и уровень развития искусственного интеллекта на сегодняшний день.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучение, тест Тьюринга, информационные технологии, нейросети, автоматизация, Big Data.

SOME ISSUES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT

Saidulloeva Dilorom Karimovna - associate professor of the department of economic management and marketing of the Academician B. Ghafurov, Khujand city, Republic of Tajikistan. куч.Мавлонбеков, 1 (+992935971717, e-mail:dsaidullaeva@mail.ru)

The article discusses the origin, formation and main stages of the development of artificial intelligence, the founders of this direction, their contribution to the future of artificial intelligence, as well as some achievements and the level of development of artificial intelligence today.

Key words: artificial intelligence, machine learning, Turing test, information technology, neural networks, automation, Big Data.

Мавзӯи зеҳни сунӣ дар ҷаҳони муосир ба шарофати рушди босуръати бахши ИТ, кашфиётҳои нави муосир ва хоҳиши такмил, модернизатсия ва автоматикунории ҳаёти мо муҳим аст. Аммо фикр накунад, ки зеҳни сунӣ мустақиман бо асри технология - асри 21 алоқаманд аст.

Зиёда аз ҳафтсад сол пеш, миссионерҳои каталонӣ ва яке аз асосгузори арабшиносӣ ва комбинатории аврупоӣ Раймонд Луллий аввалин мошини мантиқиро офаридааст, ки аввалин кӯшиши дубора эҳё кардани тафаккури инсонро нишон медиҳад. Баъди қариб ҳашт аср мо чунин номҳои бузургро мешиносем ба монанди Чорч Бул, Готфрид Лейбниц, Чарлз Бэббидж ва албатта Илон Маск муосир. Инҳо одамоне ҳастанд, ки қисми зиёди ҳаёти худро ба рушди зеҳни сунӣ бахшидаанд ва бахшида истодаанд, зеро он ояндаи бузург дорад [5].

Таваҷҷӯҳ ба зеҳни сунӣ рӯз аз рӯз меафзояд. Кишварҳои пешрафта дар таҳия ва лоиҳаҳои нав бо ҳам рақобат мекунанд ва тамоми институтҳо, паркҳои илмӣ ва корпоратсияҳои баландтехнологӣ ба таҳияи технологияҳои нави бар асоси зеҳни сунӣ тамарқуз мекунанд.

Рушди зеҳни сунӣ ҳалли чунин саволхоро дар бар мегирад: оё мошин метавонад мисли инсон фикр кунад ва оё зеҳни сунӣ ҳамеша фикри оқилонаи инсониро иваз мекунад?

Мақсади ин мақола баррасии рушди зеҳни сунӣ аз ӯғози он то имрӯз мебошад.

Таърифи зеҳни сунъӣ дар бисёр сарчашмаҳо аз он иборат аст, ки зеҳни сунъӣ қобилияти дастгоҳи техникӣ ё роботест, ки тавассути системаи компютерӣ идора карда мешавад, барои иҷрои вазифаҳо, ки аз ҷониби зеҳни оқилонаи инсон иҷро карда мешаванд. Чунин дастгоҳҳо ё системаҳо бояд дорои хосиятҳои хоси тафаккури инсон бошанд - қобилияти фикр кардан, мулоҳиза кардан, қарор қабул кардан, интиҳоб кардан ва таҷриба дар асоси кори худ [3].

Ҳадафи зеҳни сунъӣ аслан ба такрор кардани функсияи нейронҳо дар майнаи инсон вобаста аст. Нейронҳо ҳуҷайраҳои асаб мебошанд, ки вазифаи онҳо гирифтани сигналҳо аз дигар ҳуҷайраҳои асаб ва интиқоли онҳо ба дигарон аст. Як нейрон метавонад ба ҳазор ё ҳатто бештар аз нейронҳои дигар сигнал фиристад. Ҳамин тариқ, дар зеҳни сунъӣ, нейрон низ сунъӣ аст ва воҳиди асосӣ дар шабакаҳои нейронии сунъӣ мебошад, ки зеҳни сунъиро ташкил медиҳанд. Нейрони сунъӣ функсия, модел ё прототипи математикии нейрони биологии инсон мебошад [2].

Зеҳни сунъӣ ба таҳияи сахтафзор ва нармафзоре асос ёфтааст, ки метавонанд на танҳо ҳалли ҳудро диҳанд, балки мушкilotи зеҳнӣ низ эҷод кунанд. Гузашта аз ин, ҳадафи зеҳни сунъӣ дастрас кардани ин абзорҳо барои доираи васеи корбарон аст, ҳатто онҳое, ки бо технологияҳои муосири IT ва иттилоотӣ, инчунин забонҳои гуногуни барномасозӣ ошно нестанд.

Дар айни замон, се ҳадафи асосии рушди зеҳни сунъиро бояд ҷудо кард. Ҳадафи аввал ва шояд муҳимтар аз ҳама, автоматикунонӣ ва оптимизатсияи меҳнати инсон, яъне он вазифаҳои зеҳнӣ мебошад, ки дар марҳилаи кунунии рушди зеҳни сунъӣ метавонанд ба онҳо воғузур карда шаванд. Ҳар рӯз, ширкатҳои гуногун, бузургҷуссаҳои соҳаи IT ва таҳиягарони пешсаф кӯшиш мекунанд, ки ҳосилнокии меҳнатро бо истифода аз зеҳни сунъӣ ба ҳадди аксар расонанд. Ҳадафи дуюм ин эҷод кардани прототипҳои компютерӣ мебошад, ки равандҳои ҳалли ин мушкilotи интеллектуалиро тақлид карда, ба ин васила моҳияти ҳуди равандҳоро фаҳманд, то ҳадди аксар ба рушд ва сохтани системаҳои интеллектуалӣ ноил шаванд.

Ва ниҳоят, ҳадафи сеюм, ки дертар аз дигарон ба вуҷуд омадааст, эҷоди як пурқувваткунандаи иқтишофӣ мебошад. Ин мақсад ба як маъно натиҷаи ду мақсади пештара мебошад. Агар шумо дар ин бора фикр кунед, нақшаи идеалии рушди зеҳни сунъӣ бояд ба он оварда расонад, ки зеҳни сунъӣ аз зеҳни табиӣ инсон болотар гардад ва аз ин рӯ, охири мустақам ҳоҳад шуд [7].

Аввалин кӯшиши дубора эҳё кардани тафаккури инсон ин офариниши аввалин мошини мантиқӣ аз ҷониби Раймонд Луллий, тақрибан ҳафтсад сол пеш буд. Идеияи Раймонд ин буд, ки ҳақиқатҳо, мафҳумҳо ва категорияҳои мавҷударо дар доираҳои қоғазии мутамарказ ҷойгир кунанд ва бо гардиши ин доираҳо ҳақиқат ва донишҳои нав ба даст орад. Гарчанде ки ин идея ноком шуд, ин аввалин нишонаи он буд, ки мулоҳизаро метавон ба таври механикӣ иҷро кард.

Дар бораи пайдоиши интеллекти сунъӣ сухан ронда, дар бораи дастоварди Готфрид Лейбниц, яъне мошини арифметикии Лейбниц ёдовар шудан лозим аст. Ин дастгоҳ як воҳиди даҳӣ аз дувоздаҳ рақам буд, ки қодир ба иҷрои амалҳои арифметикӣ, аз ҷумла зарб ва тақсим аст. Бо мурури замон ин дастгоҳ ҳамчун мошини арифметикӣ-мантиқӣ маъруф шуд, зеро дар он як қатор амалҳои мантиқӣ мавҷуд буд. Ин яке аз аввалин намунаҳои барҷастаи дастгоҳест, ки қодир ба иҷрои вазифаҳо мебошад, ки барои зеҳни инсон пешбинӣ шудааст. Олими дигаре, ки дар пайдоиши зеҳни сунъӣ осор гузоштааст, математик Чарлз Бэббич буд. Вай ихтироъкори аввалин муҳаррики аналитикӣ мебошад, ки дар асри нӯздаҳум таҳия шудааст. Аналитика, ҷуноне ки мо медонем, қобилияти мулоҳиза кардани мантиқӣ, факултаест, ки танҳо ба одамон хос аст. Ҳангоми сохтани мошини худ, Бэббич ният дошт, ки он на танҳо ҷадвалҳоро ҳисоб кунанд, балки инчунин масъалаҳои мураккаби риёзиро ҳал кунанд, ки танҳо математикҳо ва муҳандисон ба даст меоранд. Гарчанде ки ин рушд ҳеҷ гоҳ бо сабаби ноқоимии технологияи амалӣ карда нашуд, баъдтар муҳаррики таҳлили Чарлз Бэббич ба прототипи аввалин компютерҳои электронӣ табдил ёфт [5].

Қадамҳои калон дар рушди зеҳни сунъӣ ҳамчун як соҳаи илмӣ дар нимаи аввали асри 20, маҳз пас аз пайдоиши аввалин компютери электронӣ гузашта шуданд. Баъдан Алан Тюринг, риёзидон, ки ҳоло номаш мустақиман бо рушди зеҳни сунъӣ алоқаманд аст, дар

мақолаи илмӣ худ чунин саволро дод: “Оё мошинҳо фикр карда метавонанд?” Маҳз дар ин кор Тюринг далели асосноки мавҷудияти зеҳни сунӣ дар мошинҳоро таҳия кард, ки ба зудӣ бо номи санчиши Тюринг маълум шуд. Номи Алан Тюринг низ бо рушди риёзӣ ва информатика дар Бритониё алоқаманд аст. Маҳз ҳамин олим мошинеро офарид, ки барои шикастани рамзи “Enigma” истифода мешуд - мошини рамзгузори сайёре, ки Олмони фашистӣ дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ истифода мекард. Уинстон Черчилл дар бораи А.Тюринг гуфта буд: “Дар ғалабаи мо дар ҷанг ҳеҷ каси дигар чунин саҳм нагузоштааст” [1].

Санчиши Тюринг дар мақолаи илмӣ Алан Тюринг бо номи “Машинаҳои ҳисоббарорӣ ва иктишофӣ” пешниҳод шудааст. Ин мақола, ки соли 1950 дар маҷаллаи фалсафаи Mind нашр шудааст, кори бунёди дар соҳаи зеҳни сунӣ гардид [4]. Тафсири стандартӣ ин санчиш чунин аст: “Инсон бо як компютер ва як инсон муошират мекунад. Бар асоси посухҳои худ ба саволҳо бояд муайян кунад, ки бо инсон сӯҳбат мекунад ё барномаи компютерӣ. Ҳадафи барномаи компютерӣ гумроҳ кардани шахс дар интихоби нодуруст аст.”

Санчиш ҳамчун як бозӣ бо мошин (робот), инсон ва имтиҳонкунанда баррасӣ мешавад. Имтиҳондиханда дар як ҳучраи алоҳида ҷойгир аст ва танҳо метавонад бо иштирокчиёни дигар бидуни دیدани онҳо сӯҳбат кунад. Ҳадафи имтиҳондиханда аз он иборат аст, ки саволҳоеро пешниҳод кунад, ки мошин ва инсон ба онҳо дар шакли хаттӣ ҷавоб медиҳанд ва муайян мекунад, ки кӣ воқеан инсон аст. Агар имтиҳондиханда дар бораи он ки кӣ воқеан инсон аст, ҷавоби асоснок дода натавонад, санчиш ноком ҳисобида мешавад ва мошин ғолиб шудааст. Санчиш чунин савол медиҳад: “Оё мошин метавонад мисли одам фикр кунад?” — яъне амалҳоеро иҷро кунад, ки аз амалҳои қасдан пешбинишудаи инсон фарқ накунад, таҳлил кунад ва қарор қабул кунад.

Фаҳмидани он муҳим аст, ки ҳадафи зеҳни сунӣ дар ин ҷо бартарӣ додани коршинос нест, балки тақрори қобилиятҳои маърифатӣ инсон аст.

Солҳои зиёд олимоне, ки мушкilotи маърифатӣ, зеҳни сунӣ ва майнаи инсонро меомӯзанд, нишон доданд, ки ин озмоиш метавонад ба мо дар фаҳмидани мафҳумҳои бунёдии зеҳни сунӣ кӯмак кунад, ки дар ниҳоят ба мо дар кушодани зарфиятҳои ниҳони тафаккури инсон ва кашфи марзҳо ва қобилиятҳои нави майнаи мо кӯмак мекунад. Вариантҳои гуногуни санчиши Тюринг дар асоси санчиши Тюринг, ки муддати тӯлонӣ мавриди баҳс қарор гирифтаанд, таҳия шудаанд ва ҳоло ҳам таҳия карда мешаванд. Масалан, як санчиши маъруф ин санчиши баръакс Тюринг ё САРТСНА мебошад. Идеяи паси санчиш ин аст, ки шахс матни таҳрифшударо тарҷума кунад, зеро ягон мошини хеле интеллектуалӣ, ки қодир аст рамзҳои таҳрифшударо таҳлил ва дарк кунад, сохта нашудааст. Ин санчиш дар ҷаҳони муосири интернет ҳамчун санчиши ҳақерӣ ва дастрасии беиҷозат дар вебсайтҳои гуногун ва нармафзор фаъолона истифода мешавад.

Паёми асосӣ барои рушди зеҳни сунӣ, ки ба назари мо, Алан Тюринг дар санчиши худ пешбинӣ кардааст, ҷавоб ба саволҳои зерин аст:

Оё мошин метавонад мисли инсон фикр кунад?

Оё мошин метавонад оқилона фикр кунад?

Ҷавоб ба саволи аввал мураккабтар аст, зеро мафҳуми «ҳамчун одам фикр кардан» аслан нодуруст аст, зеро майна, ақл ва амали инфиродии инсон ҳанӯз пурра омӯхта нашудааст, ва мутаносибан сохтору механизмҳоеро, ки ин равандро амалӣ мекунад, дақиқ муайян кардан мумкин нест.

Маҳз аз ин рӯ метавон бо итминон гуфт, ки на танҳо тафаккури инсон тавассути таҳия, таъсис ва татбиқи зеҳни сунӣ идора карда мешавад, балки баръакс - баробари инкишоф додани зеҳни сунӣ, омӯзиши майнаи инсон низ дар як ҷой намеистад. Маълум мешавад, ки ин равандҳо мутақобилаанд.

Санчиши Тюринг на танҳо тавачҷуҳи мутахассисонеро, ки зеҳни сунӣ, кибернетика ва эҷоди мошинҳоеро таҳия мекунад, ҷалб кард ва ҷалб мекунад, ки қодир ба гузаранда ё ҳадди аққал наздик шудан ба озмоиш, балки бисёр психологҳо ва равоншиносон, ки дар “бозӣ” маънои психоаналитикиро пайдо кардаанд.

Худи Алан Тюринг изҳор дошт, ки “баъди 50 сол имкон пайдо мешавад, ки мошинҳои дорои иқтидори хотираи тақрибан 106 бит барномарезӣ шаванд, то онҳо тавонанд Бозии тақлидро чунон бомуваффақият бозӣ кунанд, ки шонси миёнаи инсон барои дарёфти хузури мошин пас аз панҷ дақиқа пас аз пурсиш беш аз 70% хоҳад буд.” Бо вучуди ин, нуктаи назари Тюринг аз ҳад зиёд хушбин буд, зеро компютерҳои дорои иқтидори хотираи 109 ва 1012 бит танҳо ба ўҳдаи ин вазифа шурӯъ мекунанд, аммо онро ҳал намекунанд [6].

Асоси тадқиқоти зиёд дар соҳаи зехни сунъӣ идеяи аз нав сохтани раванди тафаккури инсон бо истифода аз системаи техникӣ, яъне компютер мебошад. Мошинҳои интеллектуалии худомӯз, ки метавонанд барои арзёбӣ ва қабули қарорҳои барои инсон зарурӣ истифода шаванд, дар рушди худ ба пешравиҳои назаррас ноил гардиданд. Мисоли ин Siri аст, ёвари интеллектуалӣ, ки дар iOS барои корбарони Apple сохта шудааст. Siri як ёвари шахсии абрӣ ва системаи саволу ҷавоб аст, ки коркарди забони табииро барои посух додан ба саволҳо, иҷрои вазифаҳо ва пешниҳоди тавсияҳо истифода мебарад.

Бо рушди зехни сунъӣ, ба истилоҳи AI Effect (самараи зехни сунъӣ) пайдо шуд. Оддӣ карда гӯем, он ба кам шудани аҳамияти таҳаввулотӣ зехни сунъӣ, ки ҳар дафъа пешниҳод мешавад, ишора мекунад, ҳоҳ он шашкабозӣ бошад, ҳоҳ ҳалли масъалаҳои сохторнашуда ва ғайра. Олими компютер Ларри Теслер ин таъсирро нисбатан мухтасар тавсиф кардааст: “Зехни сунъӣ ҳама чизест, ки ҳанӯз анҷом наёфтааст” [3].

Зехни сунъӣ муносибати одамонро бо мошинҳо ва чӣ гуна муносибатҳои онҳо бо ҳамдигар тағир медиҳад. Имруз машинаҳои ҳозиразамон баъзе вазифаҳоро назар ба одамон беҳтар иҷро карда метавонанд, ки ин барои ҷамъияти мо ояндаи бузургро ваъда медиҳад.

Ба шарофати технологияҳои муосир, аз ҷумла робототехника, воқеияти виртуалӣ, омӯзиши мошинҳо, ассистентҳои интеллектуалӣ, додаҳои калон ва албатта, зехни сунъӣ, аксарияти ширкатҳо дар саросари ҷаҳон маҳсулнокии худро беҳтар мекунанд, самаранокии равандҳои бизнесро баланд мебардоранд ва қисми зиёди истеҳсолоти худро автоматӣ мекунанд.

Аз сабаби пешрафтҳои бузург дар рушди зехни сунъӣ, амалан ҳар як таҳиякунанда ба миқдори зиёди маълумот дастрасӣ дорад, ки онҳо метавонанд барои гузаронидани тадқиқот дар соҳаи зехни сунъӣ истифода баранд ва илмро ба сатҳи нави рушд, то ба комилият наздиктар кунанд.

Ҳамин тариқ, дар айни замон ба шабакаҳои нейронӣ, ки аллакай дар боби аввали мақола муҳокима карда шуда буданд, тавачҷӯҳи зиёд дода мешавад. Шабакаҳои нейронӣ ҳоло дар бисёр соҳаҳои ҳаёт - тиб, муҳандисӣ, физика, геология ва ҳатто тичорат истифода мешаванд. Ин ба он вобаста аст, ки шабакаҳои нейронӣ метавонанд масъалаҳои назорат, гурӯҳбандӣ ва пешгӯиро ҳал кунанд [8].

Сармоягузорӣ ба стартапҳо дар рушди зехни сунъӣ дар асри 21 нақши асосиро мебозад. Мисоли чунин пешрафт водии Силикон аст, ки дар он ҳазорон таҳиягарон, барномасозон ва муҳандисон аз саросари ҷаҳон кор мекунанд, ки аксари онҳо идеяҳои стартапҳои зехни сунъӣ доранд. Донишгоҳи Стэнфорд сармоягузори асосии чунин стартапҳо мебошад.

Бисёре аз ширкатҳои бузурге, ки дар таҳияи зехни сунъӣ кор мекунанд, дар мусобиқаи ба даст овардани технологияҳо, механизмҳо ва стартапҳои гуногун рақобат мекунанд, ки албатта метавонанд ба тамоми соҳаи зехни сунъӣ дар маҷмӯъ таъсири мусбӣ расонанд. Дар зимистони соли 2016 Клаус Шваб, иқтисоддони олмонӣ ва бунёдгузори Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ дар Давос гуфт, ки зехни сунъӣ нерӯи пешбарандаи инқилоби ҷоруми саноатӣ аст: “Ин инқилоби ҷоруми саноатӣ мисли сунамӣ ба сари мо меояд ва омилҳои асосии он пешрафтҳо дар соҳаи технологияҳои сунъӣ, робототехника, зехни сунъӣ, интернет ва технологияҳои дигар мебошанд. соҳаҳои илм» [3].

Хулоса, коршиносон бар ин назаранд, ки зехни сунъӣ то соли 2030 ба авҷи худ мерасад, ки ин аз имрӯз чандон дур нест. Коршиносон ба ду ҷониб тақсим шудаанд: зехни ҳақиқии сунъӣ барои инсоният хатари ҷиддӣ дорад ва баръакс, наҷот аст. ВАО, баъзе пажӯҳишгарон ва ҳатто тоҷирон, аз қабили Билл Гейтс, Илон Маск ва Стивен Ҳоккинг давра ба давра ба оташ

сӯзишворӣ меандозанд. Аммо ҳеч яки мо наметавонем ҳақиқат ё ояндаро бидонем, аз ин рӯ мо метавонем танҳо рушди зехни сунъиро мушоҳида ва дастгирӣ кунем.

Адабиёт

1. Алан Тьюринг - человек, у которого отобрали право любить [Электронный ресурс]: - Александр Кан, обозреватель по вопросам культуры Русской службы Би-би-си. - 2014. - Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/society/2014/11/141112_imitation_game_turing (Дата обращения: 29.04.2025).
2. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум и поведение: Пер. с англ. - М.: Мир, 1988. - 248 с.
3. Искусственный интеллект как ключевой фактор цифровизации глобальной экономики [Электронный ресурс]: - исследование, проведенное консультантами J'son & Partners. - 2017. - Режим доступа: Consulting <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=117544> (Дата обращения: 29.04.2020).
4. Минимальный тест Тьюринга: докажи одним словом, что ты - человек [Электронный ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/vert-fut-46400107> (Дата обращения: 29.04.2020).
5. Новиков Ф. А. Символический искусственный интеллект: математические основы представления знаний: учебное пособие для вузов / Ф. А. Новиков. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 279 с.
6. Персоны в коллекции «Современные проблемы информатики» [Электронный ресурс]: - Новосибирский государственный университет. -Режим доступа: [http : //www.nsc.ru/win/elbib/data/show page.dhtml?76+62](http://www.nsc.ru/win/elbib/data/show_page.dhtml?76+62) (Дата обращения: 29.04.2025).
7. Потапов А.С. Технологии искусственного интеллекта - СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. - 218 с.
8. Пройдаков Э.М. Современное состояние искусственного интеллекта. - Москва: ИНИОН РАН, 2018. - 153 с.
9. Словарь справочник по информатике [Электронный ресурс]: -Новосибирский государственный университет. - Режим доступа: [http : //www.nsc.ru/win/elbib/data/show page.dhtml ?77+550+35](http://www.nsc.ru/win/elbib/data/show_page.dhtml?77+550+35) (Дата обращения: 28.04.2025).

НАҚШИ ПАЁМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР САМТИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ БАХШИ СОҲИБКОРИВУ САРМОЯГУЗОРӢ

Хукматов Давлатҷон Ҷамшедович - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, н.и.и., муаллими калони кафедраи баҳисобирии муҳосибӣ. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: sohibkortvt@mail.ru. Телефон: +992919-11-11-64

Мақсади асосии таҳияи мақолаи мазкур, нақши Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рушди бахши хусусию соҳибкорӣ ва беҳсозии фазои сармоягузорӣ дар кишвар ба ҳисоб меравад. Инчунин, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста андешидани тадбирҳои судманд дар бахши соҳибкориву сармоягузорӣ, аз ҷумла ислоҳоти қонунгузорию амалқунанда дар ин самт, пешниҳоди имтиёзҳои андозию гумрукӣ, кам намудани шумораи мақомоти санҷишӣ, эълони мораторий ва ғайраҳо.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, рушди фаъолияти соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, дастгирии давлатии соҳибкорӣ, бахши хусусӣ, мораторий.

РОЛЬ ПОСЛАНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ИНВЕСТИЦИОННОЙ СФЕРЫ

Хукматов Давлатҷон Ҷамшедович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: sohibkortvt@mail.ru. Телефон: +992 919-11-11-64

Основной целью данной статьи является рассмотрение роли Посланий Президента Республики Таджикистан в развитии частного сектора и предпринимательства и улучшении инвестиционного климата в стране. Также Правительство Республики Таджикистан продолжает принимать полезные меры в сфере бизнеса и инвестиций, в том числе реформировать действующее законодательство в этой сфере, предоставлять налоговые и таможенные льготы, сокращать количество проверяющих органов, объявлять мораторий и т.д.

Ключевые слова: предпринимательство, развитие бизнеса, инвестиции, государственная поддержка предпринимательства, частный сектор, мораторий.

THE ROLE OF THE MESSAGE OF THE LEADER OF THE NATION IN STATE SUPPORT FOR ENTREPRENEURSHIP AND INVESTMENT

Khukmatov Davlatjon Jamshedovich – candidate of economic sciences, senior lecturer at the department of accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: sohibkortvt@mail.ru. Phone number: (+992) 919-11-11-64.

The main objective of this article is to examine the role of the Messages of the President of the Republic of Tajikistan in the development of the private sector and entrepreneurship and improving the investment climate in the country. The Government of the Republic of Tajikistan also continues to take useful measures in the sphere of business and investment, including reforming the current legislation in this area, providing tax and customs benefits, reducing the number of inspection bodies, declaring a moratorium, etc.

Key words: entrepreneurship, business development, investment, government support for entrepreneurship, private sector, moratorium.

Паём роҳнамо, муайянқунандаи сиёсати дохиливу хориҷии кишвар ва дастури руи мизии қуллӣ қормандон маҳсуб меёбад. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дастовард, натиҷа рушди тамоми соҳаҳои афзалиятнок мавриди таҳлилу барассии ҳамаҷониба қарор гирифта, дурнамо ва нақшаи ояндаи кишварро барои як соли пеш муайян месозад.

Рушди фаъолияти соҳибкорӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Дар иқтисодиёти бозоргонӣ ягона соҳае, ки ба пешрафти зиндагӣ ва таъмини одамон бо шуғл нақши калидиро мебозад соҳибкорӣ эътироф гардидааст. Солҳои охир, бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ислоҳоти кулӣ дар самти беҳсозии фазои сармоягузорӣ ва рушди бахши хусусиву соҳибкорӣ гузаронида шуданд, ки натиҷаҳои назаррас дода истодааст. Аз ҷумла, ислоҳоти қонунгузорӣ дар бахши сармоягузориву соҳибкорӣ гузаронида шуда, пойгоҳи ҳукукии соҳа мукамал карда шуд.

Барои сазовор истиқбол намудани ҷашни 35-умин солгарди истиқлоли давлатӣ аз ҳисоби соҳибкорону шахсони саховатпеша ва сокинони бонангу номуси кишвар барои иҷрои нақшаи корҳои ободониву бунёдорӣ, танҳо дар се соли охир беш аз 20 миллиард сомонӣ хароҷот карда шуд. Корҳое, ки дар ин самт анҷом дода шуданд, ба таъмин гардидани нишондиҳандаҳои пешбинигардидаи рушди иҷтимоиву иқтисодӣ ва пешрафту ободии шаҳру деҳоти мамлакат мусоидат намуданд.

Тавре зимни ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд: “дар се соли охир дар мамлакат беш аз 1500 иншооти соҳаи маориф, яъне муассисаҳои томақтабӣ ва таҳсилоти миёнаи умумӣ, 660 иншооти соҳаи тандурустӣ, 480 иншооти варзиш, 175 иншооти фарҳангу фароғат ва ҳазорҳо иншооти дигари истеҳсоливу иҷтимоӣ бунёд ва ба истифода дода шуданд. Дар ҳамаи ин корҳои хайри ободонӣ саҳми соҳибкорон ва сокинони мамлакат бисёр бузург мебошад.” [1].

Ҳамчунин бо истифода аз фурсат, ба ҳамаи соҳибкорон, шахсони саховатпеша ва кулли мардуми Тоҷикистон барои дастгирии ташаббусҳои Ҳукумат ва сармоягузорӣ дар ободиву пешрафти мамлакат сипосу миннатдории самимии худро низ Пешвои муаззами миллат баён намуданд.

Ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид аз ҷониби Ҳукумати мамлакат баҳри пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ пайваста тадбирҳои зарурӣ андешида мешавад. Ин аст, ки тибқи маълумот соли 2023 нисбат ба соли 2014 шумораи санҷишҳои андоз дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ду баробар кам гардидааст. Татбиқи ислоҳот дар самти санҷиши субъектҳои хоҷагидор имкон дод, ки то имрӯз шумораи мақомоти санҷиш аз 31 то ба 23 ва санҷиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор аз 300 ҳазори соли 2016-ум то 42 ҳазор дар соли 2024-ум кам гардад.

Вале новобаста ба ин тадбирҳои зарурии андешида шуда, то ҳол бо ҳолатҳое вохӯрдан мумкин аст, ки мутассифона аз ҷониби баъзе субъектҳои хоҷагидор риоя нагардидани қонунгузориҳои андоз ва сатҳи пасти фарҳанги андозсупории онҳо дарак медиҳад. Чунончи, таҳлилҳо нишон медиҳанд, танҳо дар 11 моҳи соли 2024 аз ҳисоби санҷиши 1150 андозсупоранда ба бучети давлат иловатан 1 миллиарду 640 миллион сомонӣ ворид карда шудааст, ки ин нишондиҳандаҳо гувоҳи гуфтаҳои боло мебошад.

Соҳибкор метавонад ҳамагуна фаъолияти хоҷагидориро мувофиқи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ба амал барорад, агар онҳоро қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ накарда бошад. Соҳибкор молҳои (корҳои, хизматрасониҳои) истеҳсолнамуда ва ба дастовардаашро мустақилона ба муомилот мебарорад. Супоришҳои давлатиро соҳибкор дар асоси шартнома иҷро мекунад.

Дар асоси моддаи 13 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» соҳибкор бо назардошти манфиатҳои худ ва ҷомеа фаъолияти хешро бояд ба самтҳои зерин сафарбар намояд: [2].

- бо мақсади кам кардани бекорӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум барои ба вучуд овардани ҷойҳои иловагии корӣ дар саноат, сохтмон, хоҷагии қишлоқ ва дигар соҳаҳо, махсусан соҳаи хизматрасонӣ тадбирҳо андешида;

- ба кори ташкили истеҳсолот, махсусан оид ба коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, сохтмон ва ба бозори дохилию хориҷӣ баровардани он чораҳои зарурӣ бинад;

- меъёрҳои амалкунандаи экологӣ, ҳифзи муҳити зист, ҳолати санитарӣ, саломатии аҳоли, техникаи бехатарӣ ва стандартҳои риоя намояд;
- ба молҳои истеҳсоли хориҷӣ бо назардошти афзалиятҳои нисбии мамлакат ва истифодаи самараноки захираҳои табиӣ маҳаллӣ рақобат ба вучуд орад;
- аз дастовардҳои навини илму техникаи ҷаҳонӣ, омӯзиши дигар забонҳо, истифодаи усулҳои ҳозиразамони маркетинг, менеҷмент, инчунин татбиқи технологияи навтарин вокиф бошад.

Иҷозатномадихӣ ба намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ мутобики Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадихӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» анҷом дода мешавад. Тартиби додани патент, шаҳодатнома ва номгӯи намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси патент амалишавандаро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд. [3].

Бо мақсади дастгирии минбаъдаи рушди соҳибкорӣ дар Паёми навбатиашон Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод намуданд, ки бо мақсади дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, фароҳам овардани фазои мусоид барои ҷалби сармоя ва таъсиси ҷойҳои кори нав ба ҳама намуди санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ (ба истиснои санҷишҳои мақомоти андоз) то 1-уми январи соли 2027-ум мораторий эълон карда шавад. Ҳадаф аз роҳандозии чунин тадбир бартараф намудани санҷишҳои беасосу такрорӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ арзёбӣ мегардад. Амалан, соҳибкорӣ хурд, хусусан дар соҳаи истеҳсолӣ ба кумак ва дастгирии давлат дар шароити имруза эҳтиёҷ дорад.[4,С. 18] Инчунин дар Паёми навбатӣ ба мақомоти дахлдор супориш дода шуд, ки баҳри беҳтар намудани фазои сармоягузори кишвар дар муҳлати се моҳ Стратегияи ҷалби сармояро барои давраи то соли 2040 таҳия намоянд. Ҳадаф аз таҳия намудани чунин як стратегияро ин боз ҳам муҳаё гаштани имкониятҳои нави рушди баҳши хусусиву соҳибкорӣ дар кишвар маънидод карда мешавад.

Воқеан ҳам, дастовардҳо дар бахшҳои соҳибкориву сармоягузорӣ дар давоми 34-соли соҳибистиклолӣ назаррас буда, рушди ин ду соҳаи муҳимми иқтисодиёт сол аз сол бо вучуди мавҷуд будани баъзе мушкилоти иқтисодӣ хуб арзёбӣ мегардад. Дар заминаи баҳши хусусӣ ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар самти тақвияти иқтидорҳои нави истеҳсолӣ ба соҳибкорони истеҳсолӣ имтиёзҳои андозию гумрукӣ фароҳам оварда шудааст [6, С. 54-61]. Ҳадаф аз роҳандозӣ гардонидани чунин тадбир рушди бемайлони истеҳсолоти ватанӣ ва фароҳам овардани ҷойҳои нави корӣ мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки субъектҳои соҳибкорӣ аз надониستاني талаботи низоми андозбандӣ, муҳосибот, воситаҳои муосири идоракунии, тарзи дурусти таҳияи стратегияи рушд, маркетинг, муқарароти муколамаи давлат ва баҳши хусусӣ ва ғайраҳо ба мушкилот дучор гардида, дар натиҷа муфлис ва ё барҳам меҳӯранд.

Рушди босуботи иқтисодиёти кишвар аз соҳибкорӣ сармоягузорӣ вобастагии мустақим дорад. Ҳамин аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рушду пешрафти ин бахшҳо пайваста тадбирандешӣ менамояд [5, С. 5-11]. Воқеан ҳам, дар даврони соҳибистиклолӣ кишварӣ мо дар соҳаи иқтисодиёт аз ҷумла, баҳши соҳибкориву сармоягузорӣ ба як қатор дастовардҳои назарас ноил гардид ва ташаббускориҳо дар ин баҳши муҳимми иқтисоди миллӣ дар оянда низ идома хоҳад ёфт.

Дар маҷмӯъ, бояд гуфт, ки барои рушди фаъолияти соҳибкориву сармоягузорӣ дар кишвар заминаҳои меъёрию ҳуқуқии кофӣ фаъолият ташкил карда шудаанд ва соҳибкоронро мебошад бо истифода аз ин имконоту шароитҳои муҳаёкардашуда, фаъолияти худро аз ҳар вақта дида, боз ҳам густариш диҳанд.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар” ба Маҷлиси Олӣ, аз 28.12.2024.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26.07.2014, №1107.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» аз 17.05.2004, №37.
4. Комилов С.Ҷ., Давлатзод У. “Иқтисодиёти корхонаҳо”, Васоити таълимӣ, Душанбе: “Диловар ДДМТ”, -2000, 130 саҳ.
5. Хушвахтзода, Қ. Х. Заминаҳои бунёдгари ва рушди назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ / Қ. Х. Хушвахтзода, Д. Ҷ. Хукматов, Н. Ҷ. Ҳасанова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №. 2. – С. 5-11.
6. Хукматов, Д. Ҷ. Таҳлили вазъ ва зарурати бунёди назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д. Ҷ. Хукматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №. 6. – С. 54-61.
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.
8. Сайдахмадов, Ф. Б. Ҷойгиркунии захираҳои сармоягузори минтақавӣ дар сохторҳои корпоративӣ / Ф. Б. Сайдахмадов, А. А. Сафаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 4-2(43). – Р. 171-177.

ОСОБЕННОСТИ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Холов Рустам Шермахмадович - к.э.н., десант - кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: 985-24-96-95

Бурхонов Бахтиёр Джонгирович - старший преподаватель кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: 931-98-01-53

В статье рассматриваются теоретические аспекты малого бизнеса, считающегося одной из основных проблем экономического развития страны. В этой связи следует отметить, что развитие малого бизнеса является уникальным фактором экономического и социального развития страны. В частности, на первом совещании в 2001 году президент страны Эмомали Рахмон оценил развитие частного сектора как основное направление экономической политики государства, особо подчеркнув, что «в будущем деятельность частного сектора, предпринимательство и быстрое развитие малого и среднего бизнеса в стране станут основными факторами экономического развития». Именно поэтому в последние годы этот вопрос является предметом дискуссий и обсуждений среди ученых и исследователей современной и классической экономики. В целом, авторы рассмотрели спорные теоретические вопросы в сфере малого бизнеса в сравнительном ключе с негативными и позитивными аспектами.

Ключевые слова: Рыночная экономика, малое предпринимательство, предприниматель, экономический агент, факторы производства, свободного предпринимательства, дуалистической экономики, многосекторальной экономики.

ХУСУСИЯТИИ НАЗАРИЯВИИ ЧАНБАҲОИ СОҲИБКОРИИ ХУРД

Холов Рустам Шермахмадович - н.и.и., дотсенти, кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва оморӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел: 985-24-96-95

Бурхонов Бахтиёр Джонгирович - муаллими калони кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва оморӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел: 931-98-01-53

Дар мақола чанбаҳои назариявии соҳибкории хурд, ки яке аз проблемаҳои асосии рушди иқтисодии кишвар баҳисоб меравад, мавриди таҳқиқи қарор ёфтааст. Вобаста ба ин бояд қайд намуд, ки рушди соҳибкории хурд ҳамчун омили ягонаи рушди иқтисодиёт ва иҷтимоии мамлакат мебошад. Аз он ҷумла дар мулоқоти аввалин соли 2001 Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон рушди баҳши хусусиро ҳамчун самти асосии сиёсати иқтисодии давлат арзёбӣ намуда, аз ҷумла таъкид намуданд, ки “минбаъд фаъолияти баҳши хусусӣ, соҳибкорӣ ва инкишофи босуръати бизнеси хурду миёна дар кишвар аз омилҳои асосии рушди иқтисодиёт хоҳад буд”.

Аз ин ҷост ки чандин солҳои охир ин масъала боиси баҳсу музокираҳои олимону муҳаққиқони замони муосир ва классикии иқтисод гаштааст. Дар маҷмӯъ масъалаҳои баҳсноки назариявии соҳаи соҳибкории хурдро бо тариқи қиёспазирӣ бо чанбаҳои манфӣ ва мусбӣ аз тарафи муаллифони мавриди муҳокима қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: Иқтисоди бозорӣ, соҳибкории хурд, соҳибкор, агенти иқтисодӣ, омилҳои истеҳсолот, соҳибкории озод, иқтисоди дуалистӣ, иқтисодиёти серсоҳа.

ECONOMIC AND THEORETICAL ASPECTS OF SMALL ENTREPRENEURSHIP

Kholov Rustam Shermakhmadovich - Candidate of Economic Sciences, Dotsent - Head of the Department of Statistics of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. Tel: 988-25-65-81

Burkhonov Bakhtiyor Dzhongirovich - Senior Lecturer, Department of Economic Analysis and Statistics, Tajik State University of Finance and Economics Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Tel: 931-98-01-53

This article examines the theoretical aspects of small business, considered one of the main challenges to the country's economic development. In this regard, it should be noted that small business development is a unique factor in the country's economic and social development. In particular, at the first meeting in 2001, President Emomali Rahmon assessed private sector development as a key focus of the state's economic policy, emphasizing that "in the future, private sector activity, entrepreneurship, and the rapid development of small and medium-sized businesses in the country will become the main factors in economic development." Therefore, in recent years, this issue has been the subject of debate and discussion among scholars and researchers in modern and classical economics. Overall, the authors examined controversial theoretical issues in the field of small business, comparing their negative and positive aspects.

Key words: Market economy, small business, entrepreneur, economic agent, factors of production, free enterprise, dualistic economy, multi-sectoral economy.

В последнее десятилетие в Таджикистане осуществляются экономические и другие реформы, результатом которых является становление и развитие новых экономических, финансовых, социальных и других отношений, базирующихся на формировании рыночной экономики, в которой ведущим субъектом хозяйствования являются предприниматели.

Тема предпринимательства, в том числе и малого, стала объектом внимания экономической науки, особенно в части проведения прикладных исследований.

Проблемы развития малого предпринимательства стоят как перед странами с развитой рыночной экономикой, так и в странах с развивающейся рыночной системой так как в последних все в большей мере осознается факт, что рыночная экономика - это экономика предпринимательства по своей сущности.

Рассмотрим взгляды отдельных ученых – экономистов на сущность предпринимательства и предпринимателей.

По мнению американских ученых Р. Хизрича и М. Питерса, в XVIII в. предприниматель (антрепренер) – это лицо, заключившее с государством контракт, стоимость которого оговорена заранее. [12; стр. 68.] Такой человек берет на себя всю полноту финансовой ответственности за выполнение условий контракта, но если ему удастся уложиться в сумму, меньшую оговоренной, то разницу он присваивает. По их мнению, первым ученым – экономистом, разработавшим одну из первых концепций, является Ричард (1680-1734), по определению которого предприниматель – это человек, предпринимательства, действующий в условиях риска. [12; стр. 104.] Можно утверждать, что Кантильон является родоначальником тезиса о предпринимателе как о хозяйствующем субъекте, принимающем на себя обязанность несения различных рисков из-за неопределенности исхода экономической деятельности. Р. Кантильон отличал функцию представления капитала от предпринимательской функции.

Значительный вклад в разработку теории предпринимательства внес А. Смит (1723-1790). В классическом произведении «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776) он анализировал важнейшие проблемы развития экономики, считая, что экономика – это система, в которой действуют объективные экономические законы, поддающиеся познанию. [7; стр. 92.] Важное значение имеет учение Смита о разделении труда. Он разработал теорию о роли рынка в развитии народного хозяйства.

Предприниматель по Смигу - это собственник капитала, который ради реализации какой-то коммерческой идеи и получение прибыли идет на экономический риск. По мнению

ученого, предприниматель большей частью является капиталистом. По Смиту, чтобы частное предприятие было полезно обществу, необходимы два важных условия:

- 1) у предпринимателя должна быть личная выгода от предприятия;
- 2) конкуренция должна держать его в определенных условиях.

А. Смит – первый из ученых – экономистов наиболее комплексно исследовал вопросы предпринимательства с учетом уровня развития экономической жизни в середине XVIII в.

Также интерес представляет мнение Ж. Бодо о том, что предприниматель- это лицо, несущее ответственность за предпринимаемое дело, это тот человек, который планирует, контролирует, организует и владеет предприятием. [8; стр. 179]

Значительный вклад в становлении теории предпринимательства внес французский ученый Жан Батист Сэй (1767-1832), который изучив фундаментальный труд А. Смита «Богатство народов», изложил свою точку зрения на сущность и функции предпринимательства. В «Трактате по политической экономии» (1803) Сэй большое внимание уделяет такой персоне, как предприниматель, «которая отныне не сойдет со страниц экономической теории» [9; стр. 114.].

Ж.Б.Сэй дает оригинальное толкование сущности предпринимателя: это экономический агент, который комбинирует факторы производства, «перетаскивает» ресурсы из сферы низкой производительности и прибыльности в области, в которых они могут дать наибольший результат (прибыль , доход). Следовательно, предпринимательство –это экономическая деятельность, осуществляемая посредством постоянного комбинирования факторов, направленная на эффективное использование всех ресурсов и получение наивысших результатов. По мнению Сея, человек, земля и капитал поставляют то, что он, называя производительными услугами.

По мнению Сея, предприниматель стоит в центре классической концепции распределения богатства. Предприниматели, - пишет он, - являются лишь, так сказать, посредниками, ищущими необходимые производительные услуги для производства и реализации продукта в соответствии со спросом на него. Спрос на производительные услуги и является «одним из оснований ценности этих услуг» для предпринимателей. «С другой стороны, агенты производства, люди и вещи, земля, капиталы или промышленники в большей или меньшей степени, по разным соображениям предлагают свои услуги» [1; стр. 128.] для конкретных потребителей. Благодаря предпринимателю ценность продуктов распределяется между «различными производительными услугами», а различные услуги распределяются между потребителями сообразно их потребностям.

Сэй, как и А. Смит, был сторонником свободного предпринимательства. Он указывал на активный, инновационный характер предпринимательства, связанный не только поиском, но и с необходимостью создания новых комбинаций факторов производства.

Важнейшее значение для развития современного предпринимательства имел вывод ученых-экономистов XVIII-XIX вв. о том, что предприниматель – это собственник капитала, владелец собственного дела, управляющий им, часто совмещающий, особенно на первой стадии функционирования собственного капитала (дела), функции собственника с личным производительным трудом. Приведенные в их трудах мотивы предпринимательства – получение прибыли (дохода) путем производства продуктов (выполнения работ) и их реализации потребителям в соответствии с их спросом – можно рассматривать как основу общеэкономической функции предпринимательства.

Не менее актуально и определение предпринимателя как хозяйствующего субъекта, принимающего на себя все виды рисков, которые могут возникнуть в процессе осуществления предпринимательской деятельности, и прежде всего из-за неопределенности исхода этой деятельности.

Таким образом, сторонники классической экономической теории первыми определили одно из важнейших свойств предпринимательства – рисковый характер этой деятельности.

В трудах классиков фактически изложена точка зрения о новаторской, инновационной функции предпринимательства, базирующейся на постоянном комбинировании факторов

производства, на поиске новых возможностей для достижения наилучших результатов. В связи с этим большое значение приобретают выводы ученых о необходимости развитии конкуренции в предпринимательской среде, об ограничении монополистической деятельности, а также вмешательства государства в свободную предпринимательскую деятельность, (чему посвящено 2.3 данного исследования) о роли таких регуляторов предпринимательства, как налоги, пошлины, проценты и др.

В последнее время широко развивалось предпринимательское образование, во многих странах все больше усиливалась роль государства в поддержке предпринимательства, особенно малого.

Вторая половина XX века и начало XXI век – это период развития в большинстве западных стран практического цивилизованного предпринимательства. В то же время к этой актуальной проблеме обращаются учитывая, что в развитых странах именно предпринимательские организации (фирмы, компании) являются наряду с домохозяйствами и государством важнейшими хозяйствующими субъектами.

В этой связи весом вклад в развитие теории предпринимательства таких ученых, как А.И.Агеев., В.Я.Горфинкель, В.А. Швандар и др.

Рассмотрим точки зрения на предпринимательство таких выдающихся ученых-экономистов, как Ф. Хайека, Й. Шумпетер и П. Друкер, внесших большой вклад в экономическую теорию. По мнению Хайека «отсутствие духа предпринимательства является не прирожденным свойством их жителей, а следствием ограничений, налагаемых существующими обычаями и институтами». Эта мысль имеет прямое отношение к деятельности таджикских предпринимателей. Следовательно, для развития предпринимательства необходимо изменить менталитет общества, сформировать в стране соответствующую предпринимательскую инфраструктуру. В то же время, по мнению известного американского ученого Й. Шумпетера, «своеобразие поведения предпринимателя заключается в двух моментах. Во-первых, быть предпринимателем – значит делать не то, что делают другие; во-вторых, быть предпринимателем – значит делать не так, как делают другие, а это требует качественно иных способностей, нежели способность просто давать оценки в рамках обычного кругооборота. Предприниматель выполняет особую функцию в социально-экономическом процессе». Он считает, что можно характеризовать фигуру предпринимателя при помощи таких понятий, как «инициатива», «авторитет», «дар предвидения» и т.п. Статус собственника дела, по мнению Шумпетера, не является определяющим при отнесении индивидуума к категории предпринимателя. Ведущую роль играет поведение индивидуума.

Й. Шумпетер разработал теорию предпринимательской прибыли. Он считал, что сумма прибыли от нововведений в экономическом процессе, характеризует только основу предпринимательской прибыли, а общая сумма прибыли будет обнаруживать динамику, независимую только от движения предпринимательской прибыли. «Предпринимательская прибыль – это часть средств, остающаяся свободной после покрытия всех издержек, свободной прежде всего с точки зрения предпринимателя»- писал в своей книге «Теория экономического развития» Й. Шумпетер.

Малое предпринимательство включает в себя, экономические отношения предполагает экономическую свободу, самостоятельность и ответственность бизнеса во всем, включая разработку стратегии и тактики конкурентной борьбы, инвестирование и окупаемость вложенного капитала, определение потребностей, оценку рыночной конъюнктуры и результатов хозяйствования.

Малое предпринимательство внедряет новации, сознательно идет на риск для достижения поставленных целей и задач. Способствуя росту общественного благосостояния, создавая благоприятные условия для реализации экономических интересов и способностей членов общества, предпринимательство содействует и интеграционным процессам. Каждый руководитель малых предприятий должен обладать определенными предпринимательскими способностями, в частности соединять средства производства, труда, природно-климатические и финансовые ресурсы для возрастания их совокупной стоимости. В связи с

этим, малое предпринимательство есть процесс поиска, и достижения наиболее эффективного соединения основных производственных факторов с целью извлечения прибыли.

Значение малых предприятий заключается не только в росте доходов и удельного продукта, но и является катализатором структурных сдвигов в народнохозяйственном комплексе, его инфраструктуре, выступающей в качестве гаранта и необходимого условия экономического роста.

В научной литературе встречается множество отличающихся друг от друга по содержанию формулировок понятия «малое предпринимательство», что позволяет определить различные формы проявления и функционирования данного явления и характеризует множественность подходов к исследованию его сущности, внутреннее содержание предмета.

Сущность же нельзя определить однозначно в силу подвижности понятийного аппарата, отражающего ее различные проявления в различных условиях, так как малое предпринимательство является отнюдь не изолированным явлением и связано бесчисленными связями с различными сферами общественной жизни: экономической, социальной, политической, социально-психологической и культурной.

Предприниматели, коммерсанты и бизнесмены в условиях рынка в условиях рынка являются особыми фигурами, ускорителями процесса модернизации сельского хозяйства. Некоторые ученые – экономисты Запада, путая экономические категории с философскими выдвигают идеи «дуализма» в экономике.

Теорию дуалистической экономики впервые выдвинул в своей концепции лауреат Нобелевской премии (1979) профессор Принстонского университета Уильям Артур Льюис. Суть «дуалистической экономики», по утверждениям Льюиса, заключается в ведущей роли сельскохозяйственного производства по сравнению с промышленным в странах «третьего мира». Однако отметим, что темпы роста городского населения в странах «третьего мира» значительно опережают темпы роста производственной деятельности, порождая чрезвычайно острую проблему занятости. Фактически происходит перелив трудовых ресурсов из традиционного аграрного в традиционный промышленный (ремесленный) сектор экономики. Статистические данные и вообще практическая жизнь в странах «третьего мира» показывают, пишет Р. Нуреев, что для всех освободившихся стран типично гигантское разбухание городской сферы услуг, расширение неформальной сферы экономики. [10. стр 19.]

Как видим суть модели «дуалистической экономики» сводится в основном к поддержанию развития двух секторов экономики: а) сельское хозяйство и б) промышленность. Однако отметим, что в силу глобализма мировой экономики, расширения границ международной специализации, развития интеграционных процессов и международного труда происходит и расширение многосекторальной экономики в странах «третьего мира». Наравне с названными отраслями в агроиндустриальных зонах и сельских территориях Юга и Севера республики бурно развиваются и другие отрасли: связь, услуги, торговля и т.д., учет роли которых важен и для нашей национальной экономики и всего агропромышленного производства. Для перспектив развития национальной экономики весьма ценен также и учет роли выдвинутых идей представителей институциональной концепции как составной части теории развития вообще. Заметим, что и неокейнсианские, и неоклассические модели, несмотря на их существенные различия, базировались на сходной методологии. В отличие от них концепция институционализма находится на качественно ином теоретическом фундаменте модернизации экономики. Р. Нуреев подчеркивает, что «сформировавшись на американской почве, институционализм вобрал в себя многие идеи немецкой и исторической школы», английских фабианцев, французской социологической традиции. [10. стр 78] Определенное влияние на развитие институционализма оказала и марксистская теория. С точки зрения разработки новых концепций развития стран «третьего мира» наибольшим влиянием пользовались идеи М.Вебера (1864-1920), сформированные в первую очередь в его работах «Протестантская этика и дух капитализма» и «Три чистых типа легитимного правления». [4.стр.120.] В своем первом исследовании М. Вебер, напрямую связывая генезис рыночной экономики со спецификой европейской цивилизации и уникальностью

протестантской ментальности, поднимает острый вопрос о традиционализме жизни на Востоке, об обусловленной этим невозможности быстрой капиталистической модернизации. Ошибка Вебера, на наш взгляд, заключается в том, что он оценивает капитализм как особый систему отношений для всех времен и всех народов. Однако следует признать, что Восток шел и идет тысячелетиями своим путем развития и формирования рыночной экономики, исходя из собственной Восточной ментальности.

Приведенная Вебером классификация ведущих («идеальных») типов правления показала, что они зиждутся на разных основаниях: рационально-легальный тип управления – на законодательно определенном рациональном праве, традиционный тип управления – на исторически сложившихся нормах, харизматический тип управления – на преданности личности лидера, вере в его уникальные способности, геройство, силу духа и ораторский талант.

Некоторые авторы считают, что без включения земли в орбиту рыночных отношений на основе развития арендных отношений можно формировать слоя сельских предпринимателей. Например, А. Бугаев в этой связи пишет, что «для формирования слоя сельских предпринимателей - эффективных товаропроизводителей не обязательны коренные изменения земельных отношений, в том числе развитие частной собственности» [3: с. 18.]. Трудно согласиться с такой позицией. Аренда земли еще не означает, что последняя будет объектом купли-продажи и поэтому в принципе аренда земли не меняет форму собственности на землю, а лишь дает право арендатору в рамках арендного договора распоряжаться произведенной продукцией. При кратко и среднесрочном арендном договоре арендатор стремится к максимальному извлечению выгоды из земли, несмотря на ухудшение её качества и, более, того он не заинтересован во вложении капитала на землю. Поэтому аренда земли в ее классической форме может существовать в рамках определенной формы собственности на землю и не приводить к формированию земельного рынка. Мы полагаем, что для формирования земельного рынка возможны два пути: либо введение частной собственности на землю, либо расчленение отношений государственной собственности на землю и превращение права пользования в объект рыночных отношений. Первый путь – частная собственность на землю, как показывает мировой опыт, не эффективна с точки зрения общегосударственных интересов и неприемлема для постсоветских стран в связи с отсутствием частнособственнических традиций на землю. Поэтому для стран СНГ в том числе Республика Таджикистана наиболее подходящим является второй путь – расчленение отношений государственной собственности на землю и превращение права пользования землей в объект рыночных отношений. Это, по нашему мнению, создаёт необходимые предпосылки для интенсивного и эффективного развития малого предпринимательства в аграрном секторе экономики стран с переходной экономикой.

Рассматривая развитие малого предпринимательства в сельском хозяйстве нельзя упускать из виду, что сельскохозяйственное производство имеет ярко выраженный сезонный характер и по этой причине здесь не совпадают по времени осуществление расходов и получение доходов. В силу чего потребность сельскохозяйственного производства, а, следовательно, малых предприятий в краткосрочных кредитах очень велика, т.е. до завершения цикла производства (до созревания урожая) они не имея никаких доходов несут только затраты и в этих условиях из-за нехватки собственных оборотных средств они будут вынуждены прибегать к получению краткосрочных кредитов. В тех отраслях сельского хозяйства (садоводство, виноградарство, молочное скотоводство и др.), где первоначальный цикл производства весьма продолжительный и капиталоемкий потребуются долгосрочные кредиты. Отсюда можно сделать вывод о том, что без льготного и четко налаженного кредитования, малых предприятий не получают должного развития.

В ходе рыночных преобразований национальной экономики и структурных сдвигов в хозяйственном комплексе республики в переходный период к рыночной экономике канули в лету оценки предпринимательства как антиобщественного явления. В нации был истреблен дух свободного предпринимательства, этот дух был загнан в капкан «теневой экономики» [5.

стр 83.]. Сегодня же малое предпринимательство как главный субъект рыночной экономики и новой системы отношений собственности со сложившимся организационным механизмом своей деятельности стал не только реальностью экономической жизни народов Таджикистана, но и важнейшим предметом исследования экономической теории. При этом заметим, что современная экономическая наука по-разному трактует понятийную сущность категорий «малое предприятие» и «бизнес», нередко отождествляя их или же особо выделяя существующие между ними различия. Однако в главном сущностном значении этих понятий большинство ученых сходятся в том, что малое предприятие и бизнес (независимо от экономико-территориальных границ) являются такой сферой экономической деятельности, которая основана на новаторском, анти бюрократическом стиле хозяйственного поведения, в основе которого лежит постоянный поиск новых возможностей организации бизнеса, управления им, умение находить и использовать ресурсы из самых разнообразных источников. Целью малых предприятий является прибыль, а его содержанием – поиск таких комбинаций, которые обеспечивают достижение поставленных целей. Субъектами малых предприятий могут быть отдельные индивиды или группа (коллектив) людей, решивших создать собственное дело в любой отрасли экономики независимо от формы собственности.

Малое предприятие же, ставший в условиях перехода к рынку одной из центральных фигур социально-экономической жизни в его современном понимании, трактуется в экономической науке как новатор, который ради достижения целей эффективно использует имеющиеся в его распоряжении факторы производства (капитал и рабочую силу). На этой основе может реформироваться способ производства путем использования ресурсосберегающей технологии в производстве товаров.

В заключение можно отметить, что развития малых предприятий рассматривается нами как специфический фактор общественного производства и как процесс, включающий в себя поиск новых творческих идей, их анализ и оценку с точки зрения потребностей рынка и экономической выгоды, формирование целей и реализация идей в новом предприятии, в создании нового, в освоении производства, т.е. в реализации и воплощении идей в конкретный результат, приносящий прибыль.

Литературы

1. Абдугаффаров А.А. Собственность, предпринимательство и проблемы перехода экономики Республики Таджикистан к рыночному хозяйству. - Худжанд: 1997, с. - 165.
2. Актуальные проблемы становления и развития предпринимательства в Таджикистане. // Коллектив авторов под общей редакцией д.э.н., профессора Джурабаева - Душанбе: «Ирфон», 2003, с. 94.
3. Бугаев. А. Предпринимательство как один из основных факторов производства в аграрном секторе экономики. //Международный сельскохозяйственный журнал. 2004., №4, с. 18.
4. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990, с. 44-135
5. Гафуров Х. Таджикистан на рубеже и в 21 веке. Президент Эмомали Рахмон и подъем экономики. Душанбе, 1999, с. - 214.
6. Комилов С.Дж., Забиров Н.Х. Предпринимательство: вопросы развития и государственного регулирования. - Душанбе: РИА Статус, 2004, с. 82-83.
7. Кугай А.И. Религиозные основания власти в современном обществе / А.И. Кугай // Управленческое консультирование. – 2020. – №5. – С. 138–148. – DOI 10.22394/1726-1139-2020-5-138-148. – EDN WNXHEL
8. Кантильон. Р. К вопросу о сущности предпринимателей. – СПб.: Литера плюс, 1996. – 220 с.
9. Лапуста М. Г. Предпринимательство: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 224 с.
10. Нуреев Р. Теория развития: неоклассические модели становления рыночной экономики. «Вопросы экономики», № 5, 2000, с.150
11. Словарь предпринимателя / под общ. ред. Н.Н. Пилипенко. М.: Дашков и К, 2016.

12. Хизрич, Р. Питерс М. Предпринимательство, или Как завести собственное дело и добиться успеха / Р. Хизрич, М. Питерс. – Москва : Прогресс, 1993 . – ISBN 5-01-003304-6.
13. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратиро хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.
14. Раҳимзода, Ф. М. Заминаҳои назариявии пайдоиш ва рушди бозори молиявӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – P. 375-382.

ТАРТИБИ АНДОЗ ВА МЕЪЁРҲОИ ҲИСОБКУНИИ ДАРОМАДҲОИ ШАХСОНИ ВОҶЕИИ ҒАЙРИРЕЗИДЕНТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Гулмуродзода Робиямоҳ Гулмурод – н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва суғурта, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Телефон. +992907-51-12-01. E-mail: robiyamoh@inbox.ru, тел: 907511201.

Ормонова Мохрӯ Муҳаммадиевна - ассистенти кафедраи андоз ва суғурта, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Телефон. +992917-19-55-85. Email: mohru89@mail.ru

Андозҳо – як шакли пардохти маблағҳои дорои хусусияти ҳатми мебошанд: ки шахсони ҳуқуқӣ воқеъӣ ба буҷети умумидавлатӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ дар асоси қоидаи тартиботи қонунгузори амалкунанда: дар муддати муайяншуда месупоранд. Дар мақола ҷиҳати назариявии андозбандии даромади шахсони воқеиӣ ғайрирезидентон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки яке аз манбаҳои муҳими даромади буҷет аст, ҳамзамон ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат мекунад маълумот пешниҳод шудааст. Аммо меъёрҳои баланди андоз (то 25%) ва мураккабии маъмурияти андоз аз нигоҳи иқтисодӣ монеаҳои ҷиддӣ эҷод меkunанд, зеро онҳо метавонанд тибқи назарияи Д. Рикардо сармоягузориҳо коҳиш диҳанд. Инчунин оид ба имтиёзҳои андозӣ, ба монанди озодкунии даромадҳои коргарони муваққатӣ ва лоиҳаҳои иҷтимоӣ, аз нигоҳи иқтисодӣ ба ҷалби мутахассисони хориҷӣ ва афзоиши лоиҳаҳои муштарак кумак кардаанд, дида барои маҷмааи шудааст.

Калидвожаҳо: даромади шахсони воқеӣ, резидентҳо, ғайрирезидентҳо, соҳаи андозҳо, рушди иқтисодӣ, сиёсати молия, тақсимои даромадҳо, меъёрҳо, даромадҳои буҷет.

ПОРЯДОК НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ И КРИТЕРИИ ИСЧИСЛЕНИЯ ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ-НЕРЕЗИДЕНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Гулмуродзода Робиямоҳ Гулмурод – к.э.н., доцент кафедры налог и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республики Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. тел: 907511201. E-mail: robiyamoh@inbox.ru.

Ормонова Мохрӯ Мохаммадиевна – ассистент кафедры налог и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республики Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон. +992917-19 55-85. Электронная почта: mohru89@mail.ru

Налоги представляют собой форму обязательной уплаты денежных средств, которые юридические лица уплачивают в государственный бюджет и местные бюджеты на основании правил и процедур, установленных действующим законодательством: в установленный срок.

В статье приведено, что налогообложение доходов физических лиц-нерезидентов в Республике Таджикистан является одним из важных источников доходов бюджета и в то же время способствует привлечению иностранного капитала. Однако высокие налоговые ставки (до 25%) и сложность налогового администрирования создают серьезные препятствия с экономической точки зрения, поскольку могут, согласно теории Д. Рикардо, сократить инвестиции. Рассмотрены налоговые льготы, такие как освобождение от доходов временных работников и социальных проектов, помогли экономически привлечь иностранных специалистов и

Ключевые слова: Доходы физических лиц, реальные резиденты, нерезиденты, налоговый сектор, экономическое развитие, финансовая политика, распределение доходов, предприятия и организации, доходы бюджета.

TAXATION PROCEDURE AND CRITERIA FOR CALCULATING INCOME OF NON-RESIDENT INDIVIDUALS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Gulmurodzoda Robiyamokh Gulmurod – Ph.D., Associate Professor, Department of tax and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova street, 64/14. Tel: 907511201. E-mail: robiyamoh@inbox.ru.

Ormonova Mohru Mohammadievna - assistant of the department of tax and insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova street, 64/14. Tel: +992917-19-55-85. Email: mohru89@mail.ru

Taxes are a form of mandatory payment of funds that legal entities pay to the state budget and local budgets on the basis of the rules and procedures established by current legislation: within the prescribed period. The website states that taxation of income of non-resident individuals in the Republic of Tajikistan is one of the important sources of budget revenue and at the same time helps to attract foreign capital. However, high tax rates (up to 25%) and the complexity of tax administration create serious obstacles from an economic point of view, since they can, according to the theory of D. Ricardo, reduce investment. Reviewed tax incentives, such as income exemptions for temporary workers and social projects, have helped to economically attract foreign talent and increase the number of joint projects.

Key words: Income of individuals, real residents, non-residents, tax sector, economic development, financial policy, income distribution, enterprises and organizations, budget revenues.

Андозҳо – як шакли пардохти маблағҳои дорои хусусияти ҳатми мебошанд, ки шахсони ҳуқуқӣ воқеӣ ба буҷети умумидавлатӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ дар асоси қоидаҳои тартиботи қонунгузории амалкунанда, дар муддати муайяншуда месупоранд.

Дар шароити муносири ҷаҳонишавии иқтисод, масъалаи андозбандии даромадҳои шахсони воқеӣ ғайрирезидент яке аз самтҳои муҳими сиёсати андозии давлатҳо ба ҳисоб меравад. Бо рушди муносибатҳои иқтисодии байнидавлатӣ, шумораи зиёди шахсони воқеӣ дар кишварҳои, ки шаҳрванди он нестанд, фаъолият меkunанд ва даромад ба даст меоранд. Барои таъмини адолати иҷтимоӣ ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат, зарур аст, ки чунин даромадҳо мувофиқи қонунгузории андозии кишвар андозбандӣ шаванд.

Андоз аз даромади шахсони воқеӣ ғайрирезидентҳо яке аз намудҳои муҳими андозҳои мустақим дар низомии андозбандии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки муносибатҳои андозбандии даромадҳои шахсони воқеӣ хориҷиро, ки дар қаламрави кишвар фаъолият доранд, ба танзим медарорад.

Масъалаи мазкур дар амалия аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ғайрирезидентҳо метавонанд даромад аз манбаъҳои гуногун ба даст оранд — мисли музди меҳнат, фоизҳо, дивидендҳо, иҷора ва ғайра. Андозбандии чунин даромадҳо бояд бо дарназардошти шартномаҳои байналхалқӣ оид ба пешгирии андозбандии дукарата ва қонунгузории миллӣ амалӣ гардад.

Шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, аз ҷумла ғайрирезиденте, ки фаъолияташ мутобиқи сархати чоруми қисми 3 моддаи 17 Кодекси мазкур ҳамчун муассисаи доимии шахси ҳуқуқӣ – ғайрирезидент баррасӣ карда мешавад, уҳдадор аст дар давоми 10 рӯзи қорӣ аз санаи ба имзо расонидани шартномаи дахлдор бо шароки худ ё дар давоми 10 рӯзи қорӣ аз санаи амалан оғоз намудани чунин фаъолият бо мақсади ба шахси ҳуқуқӣ – ғайрирезидент додани рақами мушаххаси андозсупоранда, ба мақомоти андоз дар бораи ба ҳисоб гузоштани шарикаш-шахси ҳуқуқӣ-ғайрирезидент ариза пешниҳод намояд;

Намояндагҳои дипломатӣ ва намояндагҳои ба онҳо баробаркардашудаи давлатҳои хориҷӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аккредитатсия шудаанд, дар маҳалли ҷойгиршавии онҳо дар асоси ариза ва (ё) маълумоти Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ба ҳисоб гузоштани шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ-ғайррезидентҳо, ки фаъолиятшонро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе таъсис додани филиал ва (ё) намояндагӣ амалӣ менамоянд, асос барои аз ҷониби онҳо мустақилона пардохт намудани андозҳо шуда наметавонад.

Дар навбати худ Мақомоти андоз ба Феҳристи андозсупорандагон маълумоти зеринро ворид менамоянд:

- дар бораи шахси ҳуқуқӣ-ғайррезиденте, ки фаъолиятро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути муассисаи доимӣ бе таъсис додани филиал ва (ё) намояндагӣ амалӣ менамояд, – оид ба маҳалли агенти вобаста – шахсе, ки функцияҳои муассисаи доимии ғайррезидентро амалӣ менамояд;

- дар бораи шахси воқеӣ ва ҳуқуқии ғайррезиденте, ки коғазҳои қиматнок, ҳиссаи иштирок, молу мулк ғайриманқуло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон меҳарад (мефурӯшад), - оид ба маҳалли ҷойгиршавии ин молу мулк ва (ё) резиденте, ки ваколати пешбури Феҳристи соҳибони коғазҳои қиматнок ва (ё) ҳиссаи иштироки зикргардидаи резидентро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дошта, коғазҳои қиматнок, ҳиссаи иштирок ва (ё) молу мулк ғайриманқуло меҳарад (мефурӯшад);

- дар бораи ғайррезиденте, ки фаъолиятро бе таъсис додани филиал ва намояндагӣ тавассути муассисаи доимӣ амалӣ менамояд – оид ба маҳалли бақайдгирии шахсе, ки ваколатҳои муассисаи доимии ғайррезидентро амалӣ менамояд;

- дар бораи ғайррезиденте, ки дар ташкилотҳои қарзии молиявии резидентӣ суратҳисоб мекушояд – оид ба маҳалли ҷойгиршавии ташкилоти қарзии молиявӣ-резидент (агенти андоз);

Дар қонунгузори андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми “резидент” ва “ғайррезидент” бо нишондиҳандаи мӯҳлати амалаш дар кишвар ва маркази манфиатҳои иқтисодӣ муайян карда мешавад. Шахси воқеӣ, ки дар давоми як сол (365 рӯз) бештар аз 183 рӯз дар қаламрави Тоҷикистон зиндагӣ намекунад, ҳамчун ғайррезидент ҳисобида мешавад.

Ғайррезидент метавонад шаҳрванди хориҷӣ бошад, ки дар қаламрави кишвар фаъолият мекунад ё шаҳрвандие надошта бошад, вале даромад ба даст меорад. Баръакси ин, резидент шахсест, ки мӯҳлати зисти ӯ дар кишвар бештар аст ва маркази манфиатҳои иқтисодии ӯ низ дар дохили кишвар ҷойгир аст.

Тағйироти имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат аҳли ҷомеа ба муносибатҳои андоз беш аз пеш ҳавасманд мегардонад. Аз ҷониби қонунгузорону иқтисодонҳо ҷустуҷӯ шудани як тамсилаи низомии андоз, ки муносиби ҳам манфиати давлат ва ҳам соҳибкорон бошанд, масъалаҳои нав ба нави қонунгузори ба он вобастаро ба миён меоварад. Омӯзиши таҷрибаи ҳаёти, тадқиқи донишҳои назариявӣ дар амалия, ҷорӣ намудани нуқтаҳои қонунгузори андоз дар ҳамаи бахшҳои иқтисодиёт як амали асосӣ, ки дар ҷараёни он бисёр ақидаву афкори ҷолиб тавлид меёбад. Бешубҳа, ҳар як қонун ба санадҳои меърию ҳуқуқӣ доимӣ нест. Он дар натиҷа ба инобат гирифтани эроду пешниҳодҳои аъзои ҷомеа тақмил меёбад.

Андозбандии даромадҳои шахсони воқеӣ ғайррезидент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи муқаррароти боби 10-и Кодекси андоз танзим карда мешавад. Меъёрҳои андоз барои ғайррезидентҳо вобаста ба намуди даромад аз 8% то 25% фарқ мекунад, ки даромади аз музди меҳнат бо меъри 13% андозбандӣ мешавад⁷.

Тибқи Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои андоз барои даромадҳои шахсони воқеӣ ғайррезидент вобаста ба манбаи даромад муайян карда мешаванд.

---

⁷ Кодекси андозии ҚТ соли 2022.

Намудҳои асосии даромади шахсони воқеии ғайррезидент ва меъёрҳои онҳо чунинанд:

– Музди меҳнат: Даромад аз фаъолияти меҳнатӣ дар Тоҷикистон бо меъёри 13% андозбандӣ мешавад. Масалан, агар як мутахассиси хориҷӣ дар як ширкати тоҷик кор кунад, даромади вай аз ин манбаъ бо ин меъёр андозбандӣ мегардад⁸.

– Дивидендҳо ва фоизҳо: Даромад аз дивидендҳо ва фоизҳо, ки аз манбаъҳои Тоҷикистон ба даст омадаанд, бо меъёри 12% андозбандӣ мешавад⁹.

– Роялти ва ичора: Даромад аз роялти (масалан, аз истифодаи моликияти зеҳнӣ) ва ичораи амволи ғайриманқул бо меъёри 15% андозбандӣ мешавад.

– Фурӯши амвол: Даромад аз фурӯши амволи ғайриманқул ё сахмияҳо дар Тоҷикистон бо меъёри 25% андозбандӣ мегардад, агар шартномаи пешгирӣ аз андозбандии дукарата татбиқ нашавад.

Ба ақидаи муаллиф А. Саидов, "меъёрҳои гуногуни андоз барои намудҳои мухталифи даромад ба хусусияти иқтисодии онҳо ва аҳамияташон барои буҷети давлат вобастаанд". Масалан, меъёри баланди 25% барои фурӯши амвол ба пешгирии сармоягузориҳои спекулятивӣ ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодии кишвар нигаронида шудааст.

Тибқи маълумоти буҷети давлатии тасдиқшудаи соли 2025, андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва андоз аз ҶОИД дар маҷмӯъ 5 906 168,4 сомониро ташкил додааст, ки аз он андоз аз даромади шахсони воқеӣ 2 856 964,7 сомонӣ ва андоз аз ҶОИД 3 049 203,7 сомониро дар бар мегирад. Ин нишон медиҳад, ки андоз аз даромад яке аз манбаъҳои муҳими ғайрибуҷети давлат аст.

Тартиби ҳисоббаробаркунии андоз барои ғайррезидентҳо аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

1. Муайян кардани манбаи даромад: Танҳо даромадҳое, ки аз манбаъҳои Тоҷикистон ба даст омадаанд, андозбандӣ мешаванд. Масалан, даромади аз фаъолияти хориҷии ғайррезидент дар Тоҷикистон андозбандӣ намешавад.

2. Ҳисоб кардани ҶОИД андозбандишаванда: ҶОИД андозбандишаванда ҳамчун фарқияти байни даромади умумӣ ва хароҷоти тарҳшаванда муайян мегардад. Ба гуфтаи муаллиф М. Раҳимов, "барои ғайррезидентҳо муайян кардани хароҷоти тарҳшаванда метавонад мушкул бошад, зеро онҳо аксар вақт ҳуҷҷатҳои кофӣ тасдиқкунанда пешниҳод намеkunанд".

3. Татбиқи меъёри андоз: Пас аз муайян кардани ҶОИД андозбандишаванда, меъёри мувофиқи андоз (аз 8% то 25%) татбиқ карда мешавад.

4. Пардохти андоз: Одатан, андоз аз ҷониби агенти андоз (масалан, корфармо ё ширкати пардохткунанда) нигоҳ дошта шуда, ба буҷети давлат интиқол дода мешавад.

Масалан, агар як ғайррезидент даромади моҳонаи 15 000 сомонӣ аз музди меҳнат дар Тоҷикистон ба даст орад, андоз бо меъёри 13% ҳисоб карда мешавад: $15,000 \times 13\% = 1,950$ сомонӣ. Даромади ҳолис 13 050 сомонӣ хоҳад буд.

Шартномаҳои байналмилалӣ пешгирӣ аз андозбандии дукарата, ки Тоҷикистон бо кишварҳое чун Русия, Чин ва Туркия имзо кардааст, барои коҳиши бори андоз барои ғайррезидентҳо муҳиманд. Тибқи ин шартномаҳо, баъзе намудҳои даромад метавонанд бо меъёри пасттар андозбандӣ шаванд ё умуман аз андоз озод гарданд. Масалан, дивидендҳои аз Тоҷикистон ба як ғайррезидент аз Русия пардохтшуда метавонанд бо меъёри 10% ба ҷои 12%

⁸ Кодекси андози ҚТ соли 2022.

⁹ Ҳамон ҷо

андозбандӣ шаванд, агар ҳуччатҳои зарурӣ пешниҳод шаванд. Ба андешаи муаллиф Н. Қосимов, "ин шартномаҳо на танҳо бори андозро коҳиш медиҳанд, балки ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат мекунанд".

Проблемаҳои андозбандии даромади ғайррезидентҳо дар шароити имрӯзаи кишвар инҳоянд:

1. Ношаффофии муқаррарот: Ба гуфтаи муаллиф Ф. Шарипов, "нофаҳмии баъзе муқаррароти Кодекси андоз метавонад боиси хатоҳо дар ҳисоббаробаркунии андоз гардад". Масалан, муайян кардани манбаи даромад барои ғайррезидентҳо, ки дар якҷанд кишвар фаъолият доранд, метавонад мураккаб бошад.

2. Мураккабии ҳисоботдиҳӣ: Ғайррезидентҳо аксар вақт бо мушкилоти пешниҳоди ҳисоботҳои андоз рӯ ба рӯ мешаванд, хусусан агар онҳо бо забони тоҷикӣ ошно набошанд.

3. Норасоии иттилоот: Ба андешаи муаллиф Д. Алиев, "бисёр ғайррезидентҳо аз имтиёзҳои андоз, ки тибқи шартномаҳои байналмилалӣ дастрасанд, огоҳ нестанд".

Имтиёзҳо ва сабукиҳои андоз барои ин гурӯҳи андозсупорандагон барои ҷалби сармояи хориҷӣ, ҳавасмандгардонии фаъолияти иқтисодӣ ва мусоидат ба рушди иқтисодиёти миллӣ муҳиманд.

Мутобиқи моддаи 1-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, резиденти давлати хориҷе, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо он давлат созишномаи байналмилалӣ дар бораи канорагирӣ аз андозбандии дукарата ба имзо расонидааст, ҳукуки татбиқи чунин созишнома ро танҳо дар ҳолате дорад, ки агар барои мақсадҳои созишнома молики асосӣ (ниҳой) шахси мазкур ё шахсоне бошанд, ки резидентони ин давлати хориҷӣ мебошанд, инчунин агар яке аз шартҳои зерин иҷро шуда бошад:

1) бастаи асосии саҳмияҳо ё дигар ҳиссаи иштироки шахс дар биржаи фондии ин давлати хориҷӣ мунтазам савдо шаванд;

2) ҳар ду шarti зерин иҷро шавад:

а) шахс фаъолияти фаъолнаро дар ин кишвари хориҷӣ тавассути кормандони худ ва иншоот дар чунин кишвар анҷом медиҳад;

б) даромади шахс аз манбаъҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз амалиёти фаъоли шахс дар ин давлати хориҷӣ вобаста аст.

Барои баланд бардоштани самаранокии имтиёзҳо ва сабукиҳои андози барои шахсони воқеии ғайррезидентҳо, пешниҳодҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Ҷорӣ кардани платформаи электронӣ: Барои содда кардани пешниҳоди эъломияҳои андоз ва назорати имтиёзҳо, платформаи электронии шабеҳи низоми Эстония таҳия карда шавад.

2. Коҳиши меъёри андоз барои сармоягузoron: Меъёри андоз барои даромадҳои сармоягузории ғайррезидентҳо то 10% коҳиш дода шавад, то сармояи хориҷӣ бештар ҷалб гардад.

3. Имтиёзҳои мушаххас барои лоиҳаҳои иҷтимоӣ: Имтиёзҳои андоз барои шахсони ғайррезидент, ки дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ, ба монанди сохтмони мактабҳо ва беморхонаҳо, иштирок мекунанд, васеъ карда шаванд.

4. Баланд бардоштани шаффофият: Назорати қатъии риояи имтиёзҳои андози тавассути санҷишҳои мунтазми мақомоти андоз таъмин шаванд.

Хулоса имтиёзҳо ва сабукиҳои андоз аз даромади шахсони воқеии ғайррезидентон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷӣ, рушди бозори меҳнат ва дастгирии

лоиҳаҳои иҷтимоӣ аҳамияти калон доранд. Маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки ин имтиёзҳо ба афзоиши сармояи хориҷӣ ба андозаи 15% дар соли 2024 мусоидат кардаанд, аммо ҳамзамон боиси коҳиши даромади буҷет ба маблағи 450 миллион сомонӣ шудаанд. Таҷрибаи байналмилалӣ кишварҳо, ба монанди Сингапур ва Эстония, нишон медиҳад, ки соддагардонии низомӣ андозбандӣ ва пешниҳоди имтиёзҳои мушаххас метавонанд ба рушди иқтисодӣ мусоидат кунанд.

Бо ҷорӣ кардани пешниҳодҳои дар боло зикршуда, аз қабili соддагардонии низомӣ андозбандӣ, коҳиши меъёрҳои андоз ва баланд бардоштани шаффофият, бояд рақобатпазирии ҳудро дар бозори ҷаҳонӣ афзоиш диҳад ва сармоягузори хориҷиро бештар ҷалб намояд. Ин тадбирҳо на танҳо ба рушди иқтисодиёт, балки ба беҳтар шудани вазъи иҷтимоӣ аҳоли низ мусоидат хоҳанд кард.

Адабиёт

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав бо назардошти тағйири иловаҳо аз 17.12.2021, №1844.
2. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
3. Ҳисобот оиди иҷроиши буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023;
4. Китоби молияи Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ – 2013;
5. Раҳимов М., "Мушкилоти андозбандӣ дар бозори молиявӣ", Маҷаллаи иқтисодӣ, 2021.
6. Қосимов Н., "Сиёсати андоз дар соҳаи суғурта", Душанбе, 2019.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ғайриқонунии суғуртавӣ", <https://mmk.tj>.
8. Алиев Д., "Устувории молиявии ширкатҳои суғуртавӣ", Маҷаллаи молия, 2022.
9. Саидов А., "Андозбандӣ ва иқтисодиёт", Душанбе, 2020. Ҳасанов А., "Ҳусусиятҳои андозбандӣ дар бозори суғурта", Душанбе, 2023.
10. Шарипов Ф., "Оптимизатсияи андоз дар Тоҷикистон", Маҷаллаи иқтисодӣ, 2020.
11. Назаров Р., "Рақамикунории андозбандӣ", Душанбе, 2021.
12. Каримов З., "Захираҳои суғуртавӣ ва андозбандӣ", Маҷаллаи молия, 2023.

НАҚШИ СОҲАИ САНОАТ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Нуридинов Сунатуло Зубайдулов - н.и.и., дотсент, мудири кафедраи иқтисоди миллӣ ва соҳибкориҳои Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, Нахимова 64/16. Тел: 986405050, E-mail: nuridinovsunatulo68@gmail.com

Дар давраи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими иқтисодии иқтисодиёти иҷтимоии бахши хусусӣ дар саноат, баланд бардоштани маъқеи он дар ҳалли мушкилоти шуғл ва бекорӣ, афзоиши даромаднокӣ ва инкишофи хусусиятҳои касбии зехнии кормандони соҳа, таҳкими сохтори таркибии истеҳсолот, самарабахш гардонидани сиёсати сармоягузорӣ ва инноватсионӣ ва тақмили механизми дастгирии давлатии ин соҳа маъқеи асосиро ишғол мекунад. Рушди иҷтимоии иқтисодии Тоҷикистон ба сатҳи инкишофи техникию технологияи саноат алоқаи зич дошта, он дар камолоти истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддӣ қомеа, хусусан ташаккули даромадҳои аҳоли ва ғайри гардонидани буҷети давлатӣ, таъмини эҳтиёҷоти мамлакат бо маҳсулоти саноатии ватанӣ ва ҷалби аҳолии қобили меҳнат ба истеҳсолот нақши муайянкунандаро мебозад.

Калидвожаҳо: маҳсулот, соҳа, саноат, рушд, иқтисод, миллӣ, хоҷагӣ, инкишоф, коркард.

РОЛЬ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Нуридинов Сунатуло Зубайдулов – к.э.н., доцент, заведующий кафедрой «Национальная экономика и предпринимательство» Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/16. Тел.: 986405050, E-mail: nuridinovsunatulo68@gmail.com

В период независимости Республики Таджикистан основными задачами были укрепление экономического и социального потенциала частного сектора промышленности, улучшение его позиций в решении проблем занятости и безработицы, повышение рентабельности и развитие профессионально-интеллектуальных качеств работников промышленности, укрепление структурной структуры производства, повышение эффективности инвестиционной и инновационной политики, совершенствование механизма государственной поддержки этой отрасли. Социально-экономическое развитие Таджикистана тесно связано с уровнем технико-технологического развития промышленности, которая играет решающую роль в развитии материального и нематериального производства общества, в частности, в формировании доходов населения и пополнении государственного бюджета, удовлетворении потребностей страны в отечественной промышленной продукции, привлечении трудоспособного населения к производству.

Ключевые слова: продукт, сектор, промышленность, развитие, экономика, национальный, экономика, развитие, переработка.

THE ROLE OF THE INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Nuridinov Sunatulo Zubayduloevich – c.e.s., research associate professor, Head of the Department of National Economy and Entrepreneurship, Tajik State University of Finance and

During the period of independence of the Republic of Tajikistan, the main tasks were to strengthen the economic and social potential of the private sector in industry, improve its position in solving the problems of employment and unemployment, increase profitability and develop the professional and intellectual characteristics of industry workers, strengthen the structural structure of production, make investment and innovation policy more effective, and improve the mechanism of state support for this sector. The socio-economic development of Tajikistan is closely related to the level of technical and technological development of industry, which plays a decisive role in the development of material and non-material production of society, in particular, in the formation of incomes of the population and the enrichment of the state budget, in meeting the country's needs for domestic industrial products, and in attracting the working-age population to production.

Keywords: product, sector, industry, development, economy, national, economy, development, processing.

Барои ба мақсадҳои гузоштаи мамлакат расидан бояд пеш аз ҳама ба тараққиёти соҳаи саноат аҳамияти махсус дод, зеро саноат соҳаи асосӣ ва муҳимтарини хоҷагии халқ мебошад. Саноат ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқро бо техникаи пешрав таъмин мекунад. Аз дараҷа, суръат ва хусусияти инкишофи саноат дараҷаи техникии соҳаҳои кишоварзӣ, сохтмон, нақлиёт, алоқа, савдо ва прогресси техникии ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ вобаста аст. Инкишофи минбаъдаи соҳаи саноат, ва пеш аз ҳама соҳаҳои саноати вазнин заминаи муҳимтарини пурзӯр кардани потенциал ва ҳалли бомуваффақияти масъалаҳои истиқлолияти иқтисодии кишвари мо Тоҷикистон мебошад.

Ин соҳа маҳсулоти кишоварзиро коркард намуда ҳиссаи асосии молҳои сермасрифро истеҳсол менамояд. Бинобар ин аз рушди соҳаи саноат ҳамчун таъминкунандаи асосии афзунгардонии некуаҳволии ҳаёти мардуми мамлакат вобаста аст.

Соҳаи саноат, хусусан саноати мошинсозӣ, металлургия, коркарди металл асоси тақриристеҳсолкунии васеи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ мебошад. Ин соҳа мунтазам воситаҳои истеҳсолотро ҳам барои соҳаи саноат ва ҳам барои ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ тақриристеҳсол мекунад. Таҷҳизонии техникии ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ аз тарафи соҳаи саноат ҳамчун асоси рушди бемайлони ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши мунтазами миқёси истеҳсолот хизмат менамояд.

Дар давраи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими иқтисодии иҷтимоии бахши хусусӣ дар саноат, баланд бардоштани мавқеи он дар ҳалли мушкилоти шуғл ва бекорӣ, афзоиши даромаднокӣ ва инкишофи хусусиятҳои касбию зехнии кормандони соҳа, таҳкими сохтори таркибии истеҳсолот, самарабахш гардонидани сиёсати сармоягузорӣ ва инноватсионӣ ва тақмили механизми дастгирии давлатии ин соҳа мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Рушди иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистон ба сатҳи инкишофи техникаю технологияи саноат алоқаи зич дошта, он дар камолоти истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддӣ ҷомеа, хусусан ташаккули даромадҳои аҳоли ва ғайи гардонидани буҷети давлатӣ, таъмини эҳтиёҷоти мамлакат бо маҳсулоти саноатии ватанӣ ва ҷалби аҳолии қобили меҳнат ба истеҳсолот нақши муайянкунандаро мебозад.

Таҳлили вазъияти иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳад, ки рушди иқтисодӣ, ҳалли бештари муаммоҳои иҷтимоӣ, баландбардории некуахлоқии аҳолии мамлакат дар асоси инкишофи соҳаи саноат муайян карда мешавад.

Имрӯз саноати Тоҷикистон ба симои хоси миллии давлати мустақил соҳиб гардидааст. Акнун он бояд ба тамоми хусусиятҳои мақоми нав мувофиқ шуда, дар доираи чорабиниҳои ташкилию техникии аз ҷиҳати илмӣ асоснокшуда, ки самаранокии истеҳсолотро бо устувории занҷири арзиши иловашуда ва баланд бардоштани дараҷаи коркарди маҳсулот аз ашё то ба маҳсулоти тайёр бурда расонидани онро таъмин карда тавонанд, фаъолият намояд.

Президенти ҚТ Эмомали Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ қайд намуданд: “...ба масъалаҳои тақвияти рушди содирот, тезонидани чараёни диверсификатсияи истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда аҳамияти махсус дода, барои коркарди ниҳии маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла пахта ва меваю сабзавот, истихроҷи маъдан, коркарди металлӯ сангҳои қиматбаҳо тадбирҳои зарурӣ андешида шаванд [1].

Бо дарназардошти тағйирёбии вазъи талаботи бозори ҷаҳонӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ тараққӣ додани соҳаи саноат ва коркарди маҳсулоти он то ҳадди ниҳой аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимт арин мебошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат дар Паёми худ аз 26.12.2018 сол ба Маҷлиси Олӣ қайд намуданд: «Дар натиҷаи тадбирҳои амалинамудаи Ҳукумати мамлакат дар се соли охир ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ аз 15,2 то 17,3 фоиз афзоиш ёфт.

Дар робита ба ин ва бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоем, ки саноатикунони босуръати кишвар ҳадафи ҷоруми миллий эълон карда шавад.

Вобаста ба ин, зарур аст, ки то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 22 фоиз расонида шавад» [2].

Бояд қайд намуд, ки саноатикунонӣ ин пеш аз ҳама тараққии рӯзафзуни истеҳсолоти саноатӣ бо дарназардошти комёбиҳои прогрессии илмӣ-техникӣ мебошад. Саноатикунонӣ нақши калидиро дар инкишофи хоҷагии халқ ва таъмини рушди иқтисод, беҳтар намудани дараҷаи некуахлоқии моддӣ ва сифатии аҳоли, тараққии соҳаҳои ғайрисаноатӣ, таъмини беҳатарӣ ва суботи иқтисодиёт ва эҷоди шароит барои афзунгардони суръати тараққиёти иқтисодиёт фароҳам меоварад.

Ғайр аз ин, дар Паёми соли 2016 қайд гардидааст: “Истеҳсолоти саноатӣ пешбарандаи иқтисоди миллий, таъминкунандаи шуғли аҳоли, сарчашмаи даромади буҷети давлатӣ ва дар маҷмӯъ, омили муҳимтарини ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ мебошад.” [3].

Мо инкишофи устувори минбаъдаи кишварро дар шакли индустриалӣ ва инноватсионӣ пешбинӣ карда, барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираву имкониятҳо дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ талош менамоем ва ҷиҳати роҳ надодан ба осебпазирии иқтисоди миллии кишвар дар давраи дарозмуҳлат тадбирҳои алоҳидаро амалӣ карда истодаем.

Бо мақсади иҷрои ин вазифаҳо ва ноил шудан ба пешрафти саноати кишвар то ба имрӯз як қатор барномаҳои соҳавӣ татбиқ гардиданд, ки ба тавсеаи коркарди аввалияи ашёи хоми саноатӣ ва маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат намуданд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи муосир ба тараққиёти соҳаи саноат аҳамияти махсус медиҳад. Дар ҳуҷҷати “Стратегияи миллии рушд то давраи 2030” ба ин соҳа ҳамчун соҳаи ҳалкунандаи иқтисодиёти ҷумҳурӣ баҳо дода шудааст. Аз ҷумла қайд гардидааст, доир ба рушди бахшҳои меҳнатталаби иқтисодиёт, ки маҳсулоти он ба содирот равона карда мешавад (комплексӣ агросаноатӣ, саноати бофандагӣ ва истихроҷи канданиҳои ғоиданок).

Ҳамаи дар боло гуфтаҳо исбот мекунанд, ки соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтори муҳимтарини иқтисодиёти кишвар мебошад.

Соҳаи саноати Тоҷикистон дар солҳои давраи Шуравӣ ташаккул ёфтааст. Масъалаҳои ташаккул, тараққӣ ва ҷойгиршавии саноати Тоҷикистон, самаранок ҷаъолият намудани он дар давраҳои гуногун асарҳои илмӣ олимони-иқтисодшиносони ҷумҳурӣ бахшида шудааст. Ба онҳо, пеш аз ҳама, дастовардҳои академикон – шодравон Нарзиқулов И.Қ., Саидмуродов Х.М. ва Раҳимов Р.К., олимони имрӯз дар соҳаи илм самаранок таҳқиқбаранда, академик Қайюмов Н.Қ, доктори илмҳои иқтисодӣ Хоналиев Н, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Низомова Т.Д. ва дигаронро номбар кардан мумкин аст, ки дар асарҳои онҳо масъалаҳои ташаккул, инкишоф ва ҷойгиркунии соҳаи саноати Тоҷикистон, ҷаъолияти самараноки соҳа дар давраҳои гуногун баррасӣ гардидааст.

Хусусан, дар инкишофи илми тоҷик ҳиссаи академик Нарзиқулов И.Қ. назаррас аст. Зери роҳбарии ӯ чунин асарҳо ба нашр расонида шудааст: «Ҳосилнокии меҳнат дар саноати Тоҷикистон» (дар ҳаммуаллифӣ бо академик Раҳимов Р.К.), «Нақши умумихалқии НОБ-и Норақ», ки зери таҳрири ӯ ва профессор Пробст А.Е., ки дар он маҷмӯи мақолаҳои олимони Тоҷикистон ва ҶР ҷоп шуда буд. Соли 1967 зери таҳрири ӯ монографияи «Проблемаҳои инкишоф ва ҷойгиршавии саноати РСС Тоҷикистон» ба ҷоп расид, ки дар он вазъи муносири саноати Тоҷикистон ва ҷойгиршавии он таҳлил гардида равандҳои самаранокгардонии рушди саноати Тоҷикистон баррасӣ гардидааст.

Ҷабҳаҳои гуногуни инкишофи саноати Тоҷикистон аз ҷониби чунин олимони ба монанди Аминов Ш.А., Бобоев О.К., Бобокалонов О.К., Бурҳонов М.А., Дустбоев Ш.Д., Завулунов А.И., Клецьельман У.Х., Комилов С.Ҷ., Курцер Г.Я., Мирзоев Р.К., Муҳаббатов Х.М., Низомова Т.Д., Соломонов Ш.М., Султонов З.С., Умаров Х.У., Хоналиев Н.Х., Юнусов Б.В. ва дигарон таҳқиқ гардидааст.

Соҳаи саноати Тоҷикистон дар солҳои давраи Шуравӣ хеле ташаккул ёфтааст. Ҷи тавре ки профессор Хоналиев Н. қайд мекунад: “Аз давраи ташкил шудани Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии автономӣ ва то давраи ҷумҳурии мустақил ва ба даст овардани истиқлолият дар соли 1991 ҳислати ташаккул, инкишофи минбаъда ва тағйироти сохтори соҳавии саноати мамлакат дар асоси заминаҳои бо шароитҳои муайяни табиӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, инчунин нақши ҷумҳурӣ дар тақсмоти территориявии собиқ Иттифоқи Советӣ вобаста буд [4]. Дар марҳилаи аввал (то солҳои ҷилуми асри XX) дар Тоҷикистон асосан соҳаҳои саноати сабук ва саноати ҳӯрокворӣ тараққӣ карда буданд (то солҳои ҳафтодуми асри XX ҳиссаи ин соҳаҳо мувофиқан 53,6-56,5% ва 34,5%-ро ташкил намуда буд). Дар аввали солҳои 70-ӯм соҳаҳои саноати вазнин, хусусан гидроэнергетика, мошинсозӣ ва коркарди металл, саноати маводи сохтмон ва саноати кимиё бо суръати баланд инкишоф ёфтанд.

Соҳаи саноат яке аз соҳаҳои калонтарини истеҳсолоти моддӣ буда дар он воситаҳои меҳнат, қисми зиёди ашёи хом ва предметҳои истеъмолоти аҳоли тавлид мегардад. Дар соҳаи саноат ҳамаи намудҳои мошину дастгоҳҳо, унсурҳои конструктивӣ барои биноҳо ва иншоот истеҳсол мегардад, истихроҷи канданиҳои ғойаданок (сӯзишворӣ, маъдан, намакҳо, маводҳои ғайримаъданӣ), коркарди ашёи хоми минералӣ, табиӣ ва ҷорво, тайёр кардани предметҳои истеъмолӣ амалӣ карда мешавад.

Саноати Тоҷикистон дорои заминаи маҷмӯи инкишофёфта ва аз ҷиҳати техникӣ муҷаҳҳаз буда, онро зиёда аз 90 самти истеҳсолот муаррифӣ менамоянд, ки ба соҳаҳои зерин мансуб мебошанд:

соҳаи истихроҷ – корхонаҳои марбут ба истихроҷ ва бойгардонии ашёи хоми маъданӣ ва ғайримаъданӣ;

соҳаи коркард – корхонаҳои коркарди маҳсулоти саноати истихроҷ, маҳсулоти нимтайёр, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва ашёи дигар.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018.

3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сол 2016.
4. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. Душанбе.
5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.

ХУСУСИЯТҲОИ ИДОРАКУНИИ ВА ҲАҶОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРӢ

Холбойзода Бехзод Эргашали - номзади илмҳои иқтисодӣ - Сардори кафедраи Ҷанҳои давлати ҳуқуқӣ Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, факултети №4 e-mail: Allashukurov2015@mail.ru тел.: (+992) 92 720-23-77

Имрӯз асоси рушди устувори ҳар як давлат ҳаҷолияти инноватсионӣ мебошад. Имрӯз мо бо роҳи рушди инноватсионӣ ҳаракат дорем, ки ба навсозии куллии тамоми соҳаҳои зиёде ҳаёти давлат ва ҷомеа нигаронида шудааст. Ин албатта беҳуда нест. Зеро дар ҷаҳонишавӣ имрӯзаи босуръат, кӣ пирӯз мешавад? Давлате, ки ба ғояҳои нав, навоарӣ асос ёфтааст, пирӯз мешавад.

Дар шароити муосир илм ҳамчун нерӯи мустақими истеҳсолкунандаи ҷомеа ширкат меварзад. Он дар муҳити истеҳсолии моддӣ ҳаҷолтар мешавад ва доимо ба он таъсири калон мерасонад.

Калидвоҷаҳо: рақобатпазирӣ, ҳоҷагии қишлоқ дар иқтисодиёти миллий, соҳаи кишоварзӣ, озуқаворӣ ҳоҷагии қишлоқ, раванди рушди мақсаднок инноватсия.

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ И ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Холбойзода Бехзод Эргашали - кандидат экономических наук - начальник кафедры государственно-правовых дисциплин Академии МВД Республики Таджикистан, факультет № 4 e-mail: Allashukurov2015@mail.ru тел: (+992) 92 720-23-77

Сегодня основой устойчивого развития каждого государства является инновационная деятельность. Сегодня мы движемся по пути инновационного развития, направленного на радикальное обновление всех многих сфер жизни государства и общества. Это, конечно, не напрасно. Кто победит в сегодняшней стремительной глобализации? Государство, основанное на новых идеях, инновациях, побеждает. В современных условиях наука выступает в качестве непосредственной производительной силы общества. Он становится более активным в материальной производственной среде и постоянно оказывает на нее большое влияние.

Ключевые слова: конкурентоспособность, сельское хозяйство в национальной экономике, сельское хозяйство, продовольственная промышленность, процесс целенаправленного развития инноваций.

MANAGEMENT FEATURES AND INNOVATION ACTIVITIES IN AGRICULTURE

Kholboyzoda Bekhzod Ergashali - candidate of economic sciences - Head of the Department of State and Legal Disciplines of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan, Faculty No. 4 e-mail: Allashukurov2015@mail.ru tel: (+992) 92 720-23-77

Today, innovation is the foundation of sustainable development for every state. We are moving along a path of innovative development aimed at radically renewing all aspects of state and societal life. This, of course, is not without reason. Who will win in today's rapid globalization? The state founded on new ideas and innovations wins. In today's conditions, science acts as a direct productive force for society. It is becoming more active in the material production environment and constantly exerts a significant influence on it.

Key words: competitiveness, agriculture in the national economy, agriculture, food industry, process of targeted development of innovations.

Имрӯз асоси рушди устувори ҳар як давлат фаъолияти инноватсионӣ мебошад. Таърих гувоҳ аст, ки инсон бо зехни худ, аз ихтирои аввалин олотҳои меҳнат то кашфи алгоритмҳо ва компютерҳои муосири инноватсионӣ, супер микроэлектроника, биология, муҳандисии генетикӣ, офтоб ва дигар технологияҳои олий така кардаистодааст. Аз солҳои 80-ум ҷаҳон ба марҳилаи нави рушд, ба давраи ҷаҳонишавӣ дохил шуд. Ин ба тавсеаи бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ, навигарии технология - зарурати эҷоди технологияҳои компютерӣ рушди воситаҳои нави алоқа вобаста аст ва дар солҳои 90-ум бо пайдоиши интернет имрӯз бо миллиардҳо корбари менамоянд. Раванди ҷаҳонишавии имрӯза рақобатро шадидтар кард, мӯҳлати эҷоди маҳсулоти навро кӯтоҳ кард ва ширкатҳоро маҷбур кард, ки рушди маҳсулоти нави инноватсиониро (технологияҳо, мавод, мошинсозӣ, муҳандисӣ, нақлиёт ва коммуникатсия, дорусозӣ, кишоварзӣ ва дигар маҳсулот) тезонанд.

Имрӯз мо бо роҳи рушди инноватсионӣ ҳаракат дорем, ки ба навосии куллии тамоми соҳаҳои зиёде ҳаёти давлат ва ҷомеа нигаронида шудааст. Ин албатта беҳуда нест. Зеро дар ҷаҳонишавӣ имрӯзаи босуръат, кӣ пирӯз мешавад? Давлате, ки ба ғояҳои нав, навоарӣ асос ёфтааст, пирӯз мешавад. Инноватсия маънои ояндаро дорад. Мо бузургем агар мо имрӯз ба сохтани ояндаи худ шурӯъ кунем, мо бояд онро дар асоси идеяҳои инноватсионӣ, равишҳои инноватсионӣ оғоз кунем [1, Саҳ. 25]. ”

Дар ҳақиқат, дар тӯли солҳои охир олимони ҷомеаҳои илмӣ ҷумҳурии мо дар ҷаҳон натиҷаҳои назарраси илмӣ ба даст оварданд. Яъне, дар баробари дастовардҳои бузург дар соҳаҳои физика, кимиёи супермолекулавӣ, тиб, дар соҳаи кишоварзӣ якҷанд навигарӣ ба вуҷуд оварда шудааст. Зеро кишоварзӣ яке аз самтҳои афзалиятноки илм мебошад. Имрӯзҳо ба таҳияҳои илмӣ, ки ба эҷоди навҳо ва зотҳои маҳсули зироатҳои кишоварзӣ ва ҷорводорӣ дар заминаи истифодаи оқилонаи замин, захираҳои об ва гуногунии биологӣ ва тақмили системаи ивази он, истифодаи самараноки агротехнология, захираҳои генетикӣ ва дастовардҳои пешрафтаи илм нигаронида шудаанд, талабот зиёд аст. Аз ҷумла, солҳои охир олимони Тоҷикистон дар парвариши пахта як гардиши кулӣ ба амал оварданд ва мушкilotро ҳал карданд, ки дар боз интиҳобкуни кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ба шумор мерафтанд. Мувофиқи маълумоти мутахассисони хориҷӣ, ин навъ пас аз навъи нахи хуби дар Миср парвариш ёфтааст. Олимони мо навъе офариданд, ки имкон медиҳад, аз навҳои анъанавии пахтаи дар киштзорҳои мамлақати мо парвариш ёфта ва асосан ба категорияи ҷорум-панҷум дохилшавандаи 1-2 намуди нах ба даст оварда шавад. Ин навъи пахта метавонад барои илова кардани нахҳои синтетикӣ барои истеҳсоли маҳсулоти бофтаи баландсифат, яъне матоҳҳои курта истифода шавад. Имрӯз, зиёда аз 60 ғоизи навҳои пахтаи аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта дар кишварҳои пахтакор парвариш карда мешаванд ва ба ҳуҷайраҳои биологии онҳо як гени ҳашаротҳои бегона ворид карда мешавад. Олимони мамлақати мо механизми «илова кардан» ё «нест кардани» генро, ки барои тағир додани растаниҳо, ки бевосита ба худ пахта заруранд, таҳия кардаанд [4, Саҳ. 47-57]. Дар ин ҳолат, ба сохтори ҳуҷайра ягон гени бегона илова карда намешавад. Ин технология барои ҳама генҳои системаи зинда универсалӣ аст ва метавонад барои тағир додани генҳои дигар растаниҳои кишоварзӣ истифода шавад. Технология бо патенти байналмилалӣ муштараки ва ИМА ҳимоя карда мешавад ва инчунин дар зиёда аз 140 кишвари ҷаҳон патент гирифта шудааст. Имрӯзҳо кормандони марказ дар роҳи офаридани навъи гандум кор мекунанд. Ин навъ ба саноати истеҳсолоти макарон ва нон имкон медиҳад, ки ордо бо миқдори зиёде ва босифат гиранд. Олимони Институти иқтисодии кишоварзии ба бемориҳои гуногун тобовар буда, ба шароити иқлими маҳаллӣ мутобиқ

шудаанд, ва дар ин маврид олимон барои ба вучуд овардани навъи серҳосили картошкаи барвақтина корбари намуда истодаанд.

Ин метавонад талаботи истеҳсолкунандагони маҳсулоти тайёрро дар кишвари мо пурра қонеъ гардонад. Дар оянда ҳуди ҳаёт тақозои чунин навоари мусбатро дар саросари кишвар талаб мекунад. Аз ин рӯ, агар ба равишҳои назариявии навоарӣ назар афканем, дар адабиёти ҷаҳонии иқтисодӣ потенциали «инноватсия» ҳамчун табдили пешрафти илмӣ-техникӣ ба раванди воқеӣ, ки дар маҳсулот ва технологияҳои навоарӣ ифода ёфтааст, тафсир карда мешавад [3, Саҳ. 100]. Зеро калимаи инноватсия аз калимаи англисии INNOVATION гирифта шудааст, ки маънои «навоарӣ» -ро дорад. Дар маркази ин навоарӣ зарурати фаҳмидани тартиботи навоарӣ, одаҳои навоарӣ, услуби навоарӣ ва кашфиёт мебошад. Дар таҷрибаи ҳамаҷуз тақлид ба мафҳумҳои навоарӣ, маъмул аст. Вақте ки ягон кашфиёт, ҷараёни навоарӣ, хидмат ё усулҳои гуногун барои паҳнкунии қабул карда мешавад, он аз ҷониби ҷомеа эътироф карда мешавад.

Таҳлили таърифиҳои гуногун ба мо имкон медиҳад хулоса барорем, ки вобаста ба мавзӯ ва объекти таҳқиқот иқтисоддонҳои гуногун категорияи «инноватсия» -ро ба тариқи гуногун баррасӣ мекунанд, вобаста ба хусусияти навоарӣ дар таҳқиқот самтҳои асосии зеринро муайян кардан мумкин аст. Масалан, муҳаққиқи рус Титов А.Б. инноватсия ҳамчун "натичаи ниҳонӣ ба вучуд овардан ё тағир додани воситаи мавҷудаи меҳнат, ки талаботи мушаххаси иҷтимоиро қонеъ мекунад ва самарайи муайян медиҳад" фаҳмида мешавад. Муҳаққиқи дигари рус Семенов С.А. Тибқи гуфтаи ӯ, инноватсия "раванди рушди мақсаднок, эҷоди навоариҳо мебошад, ки боиси тағироти эҳтимолии судманд дар ҳадафҳо, муносибатҳо, амалиёт ва маҳсулоти дар системаи баррасишавандабуда мегардад [2, Саҳ. 13]." Тафовути куллии ин таърифҳо ва тафсирҳо нишон медиҳад, ки дар ин истилоҳ назари кулلى вучуд надорад.

Ба назари мо, ҳамаи равишҳои дар боло овардашуда фарогирии яктарафаи ин категорияро амалӣ карданд. "Инноватсия" ҳамзамон бо ҷорӣ кардани "инноватсия" маъно надорад, балки падидаест, ки бо раванди ҷорӣ намудани навоариҳо дар шакли донишҳои навоарӣ, равишҳо алоқаманд аст. Дар асоси таҳлил ва ҳадафҳои таҳқиқотӣ, мо чунин шарҳи навоариро пешниҳод мекунем: инноватсия натичаи тағирёбии қарорҳои навоарӣ ё такмилёфтаи илмӣ, техникӣ ё иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад, ки ба ғояҳо, таҳқиқот, таҳия ва эътирофи мардум тавассути татбиқи амалии онҳо мусоидат мекунад. Инноватсия инчунин фаъолиятест, ки истифодаи донишҳои навоарӣ, ҳоу-ноҳӯх, омезишҳои навоарӣ омилҳои истеҳсолотро дар якҷоягӣ бо технологияҳои навоарӣ, инчунин эҷоди маҳсулоти навоарӣ, ки метавонанд вазифаҳои навоарӣ хусусиятро бо иқтидори бозаргонӣ хеле баландтар иҷро кунанд ё таъсири манфии равандҳои ҳаробиоварро бартараф созанд. Яъне, инноватсия метавонад ҳамчун натичаи тағирёбии ғояҳо, таҳқиқот, таҳия, қарорҳои навоарӣ ё мукаммали илмӣ-техникӣ ё иҷтимоӣ иқтисодӣ баррасӣ карда шавад. Имрӯз рақобатпазирии иқтисоди Тоҷикистонро танҳо тавассути ҷорӣ намудани технологияҳо, молҳо ва хизматрасониҳои навоарӣ зиёд кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо равиш ба потенциали миллии илмӣ-техникӣ сурат гирад, ки ба татбиқи самарабахши навоариҳо равона карда шудааст.

Ба андешаи мо, дар асоси таҳлили манбаъҳои навоарӣ, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ васеъ истифода мешаванд, ба хулосае омадем, ки фаъолиятҳои навоарӣ, ки дар татбиқи навоариҳо гузаронида мешаванд, ба мақсад мувофиқанд пешниҳод мекунад, ки навоариҳо вобаста аз нақши онҳо дар татбиқи гуногун мебошанд, дар асоси он баҳои дақиқтар, мукамал, ҳадафнок ва ҳамаҷонибаи натичаҳои навоариҳо имконпазир аст. Он инчунин ба шумо имкон медиҳад, ки дурнамои гуногуни инноватсияро муайян кунед ва барои ҳар як услуби идоракунии интиҳоб кунед.

Ин маънои онро дорад, ки навоарӣ ҳамеша натиҷаи тағир додани як қисми муайяни ташкилот мебошад. Интихоби объектҳои инноватсионӣ ихтиёрӣ буда наметавонад - он ба арзёбии вазъи кунунии системаи идоракунии асос ёфтааст.

Дар шароити муосир илм ҳамчун нерӯи мустақими истеҳсолкунандаи ҷомеа ширкат мебарзад. Он дар муҳити истеҳсолии моддӣ ғайбӣ мешавад ва доимо ба он таъсири калон мерасонад. Дар шароити гузашта ба тараққиёти интенсивӣ зарур аст, ки ғояҳои нави илмӣ дар истеҳсолот зудтар ва мунтазам ҷорӣ карда шаванд. Аз ин рӯ, таҳқиқоти бунёдӣ бояд аз доираи ниёзҳои технология ва истеҳсолот берун равад. Вазифаҳои асосии субъектии менеҷмент моҳияти раванди менеҷменти инноватсионро муайян мекунанд ва ташаккули ҳадафҳои ғайбӣ инноватсионӣ, банақшагирии навоариҳо, ташкил ва назорати истеҳсолоти онро дар бар мегиранд (Замимаи 1).

Раванди идоракунии дар шакл аз таҳияи ҳадафҳо ва вазифаҳои ғайбӣ инноватсионӣ дар муддати муайян оғоз меёбад. Ҳадаф дар менеҷменти инноватсионӣ ҳолати зарурӣ ё номатлуби (матлуби) системаи инноватсионӣ дар давраи ба нақша гирифташуда мебошад, ки ҳамчун маҷмӯи ҳама нишондиҳандаҳои гирифта мешавад. Ҳадафҳои ташкилот ё ғайбӣ бояд дар тӯли як вақт самти возеҳ дошта бошанд. Ҳамин тариқ, ҳадафи ташкилот, аз як тараф, оғози раванд ва натиҷаи пешгӯӣ бошад, аз тарафи дигар, ҳамчун маҳдудияти ғайбӣ банақшагирифтаи инноватсионӣ хидмат мекунад. Дар тамоми системаи идоракунии инноватсия, банақшагирӣ вазифаҳои асосии зеринро ҳал мекунад: ба низом даровардани ҳадафҳои ғайбӣ инноватсионӣ ва расонидани онҳо ба иҷрокунандагони инфиродӣ; ташаккули барномаҳо, тадбирҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои муқарраршудаи рушд, ҳалли вазифаҳои илмӣ-техникӣ ва истеҳсолӣ; робитаҳои муваққатӣ байни ҳадафҳо, ғайбӣҳо ва иҷрокунандагони мушаххас; арзёбии захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ, ки барои татбиқи барномаҳои инноватсионии қабулшуда заруранд; назорат аз болои иҷрои корҳо дар лоиҳаи инноватсионӣ. Яке аз вазифаҳои асосии менеҷменти инноватсионӣ ташкили навоариҳо мебошад, ки қисми муҳими ғайбӣ менеҷеронро дар ҳама сатҳҳо ташкил медиҳанд. Ташкили менеҷменти инноватсионӣ муттаҳидии ҳамаи унсурҳои ҷараёни инноватсионро мувофиқи ҳадафҳои замон ва фазо бо мақсади татбиқи самараноки қарорҳои ба нақша гирифташуда, ба низом даровардани ташкили навоарӣ ва дарки вазифаҳо, шаклҳо ва усулҳои қарорҳои ташкилӣ таъмин менамояд.

Рушди инноватсионии маҷмӯи агросаноатӣ (КАС) як намуди рушди иқтисодист, ки дар он инноватсия ҳамчун натиҷаи ниҳии ғайбӣ инноватсионӣ ба омили асосӣ табдил меёбад. Ғайбӣ инноватсионӣ ҳамчун ҷорӣ намудани маҳсулот ё хидмати нав ба бозор, таҳияи раванди нави истеҳсолот (технология) ё модели бизнес, эҷоди бахшҳои нави бозор маънидод карда мешавад [5, Саҳ. 227]. Ин функцияи қори мутавозинро дар заминаи ташкили оқилонаи ҷойҳои қорӣ, истифодаи оптималии захираҳои истеҳсолӣ, таълими пайвастаи кадрҳо, ҳамохангсозии сабӣ иҷрокунандагон дар назар дорад. Ташкили навоариҳо ташаккули сохтори ташкилии ғайбӣ инноватсионии ташкилот, инчунин ташкили раванди навоариҳо дар назар дорад. Мониторинг ва санҷиши иҷрои қоидаҳо, фармонҳо ва дастурҳои муқарраршуда тавассути функцияи назорати менеҷмент амалӣ карда мешавад. Амалисозии он таҳияи тадбирҳоро оид ба қабули қарорҳои идоракунии ва арзёбии самаранокии татбиқи онҳо, муайян кардани қавариҳо ва ислоҳи онҳоро дар бар мегирад. Илова бар функцияҳои дар боло зикршуда, вазифаҳои дастгирикунанда (ёрирасон) барои раванди идоракунии инноватсия - алоқа, ҳавасмандкунии, қабули қарорҳо ва тавонмандсозӣ низ муҳиманд.

Сиёсати давлатии инноватсионӣ дар соҳаи аграрӣ татбиқи лоиҳаҳои каммасрафи сарфакунандаи захираҳо ва дастовардҳои илмию техники, таъсис ва дастгирии институтҳо ва механизмҳои мувофиқ барои таъмини ҷаъолияти инноватсионии корхонаҳо мебошад. Механизми татбиқ ва идоракунии сиёсати инноватсионӣ метавонад унсурҳои зерини сохториро дар бар гирад: ҳадафҳои менеҷмент; омилҳои идоракунии; усулҳои таъсиррасонӣ ба омилҳо; захираҳои идоракунии.

Барои таъмини иқтидори зарурии рақобат, технологияҳои сарфакунандаи захираҳо ва биотехнологияҳо, ки нишондиҳандаҳои рушди инноватсионии соҳаи кишоварзии кишвар мебошанд, бояд то соли 2021 40-50% заминҳои қорами дунёро фаро гиранд; технологияҳои истифодаи мошинҳо ва таҷҳизоти бисёрфункционалии кишоварзӣ, технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза, кишоварзии органикӣ, ҳосилнокии баланди растаниҳо ва технологияҳои танзими татбиқи иқтидори баланди маҳсулнокии ҷорво дар маҷмӯъ 25-30 истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бояд бо% анҷом дода шавад. То соли 2021 рушди босуръати системаи навоарӣ дар соҳаи генетикаи интиҳоби барои истеҳсолот ҷорӣ намудани навҳо ва гибридиҳои ба шароити номусоид, касалиҳо ва ҳашаротҳои зараррасониро тобовар намудан муҳим аст, то ки беш аз нисфи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ аз онҳо самаранок истифода баранд.

Танзими давлатии равандҳои инноватсионӣ ба тақмили механизми ҷорӣ намудани навоариҳо дар соҳаи кишоварзӣ равона карда шудааст. Дастурҳои назариявӣ оид ба рушди инноватсионии соҳаи кишоварзии минтақа, аз ҷумла мафҳуми «инноватсия» барои муайян намудани хусусиятҳои равандҳои инноватсионӣ дар баҳши кишоварзӣ кӯмак мерасонанд.

Адабиёт

1. Долинская М.Г. ва Соловёв И.А. Маркетинг и конкурентоспособность промышленной продукции,-М. издательство стандартов, 1991. – С. 25.
2. Волкова И.А. Оценка эффективности систем менеджмента качества предприятий АПК: монография И.А. Волкова, под ред. Проф. В.Ф. Стукача. Омск: изд-ва Омского экономического института, 2007. – С. 13.
3. Международный маркетинг: Учебное пособие / Н.И.Перцовский, И.А.Спиридонов, С.В. Барсукова; под Ред.Н.И.Перцовского. – М.: Высшая школа, 2001. – С. 100.
4. Андрианов В.Д. Конкурентоспособность России в мировой экономике // Мировая экономика и международные отношения,-2000. -№3. – С. 47-57.
5. Фатхудинов Р.А. Стратегическая конкурентоспособность. Учебник. – М.: «Экономика», 2005. – С. 227.

СОҲИБКОРӢ ОМИЛИ КАЛИДИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Алишоев Х.Х. – дотсенти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон.

Чалилов Р. – дотсенти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон.

Муаллифон дар мақола мафҳуми соҳибкориро ҳамчун намуди махсуси фаъолияти иқтисодӣ муайян намуда, аҳамияти онро дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ ва ҷаҳонишавӣ нишон медиҳанд. Дар мақола дастовардҳои 34-солаи истиқлолияти Тоҷикистон дар соҳаи рушди соҳибкорӣ баррасӣ гардида, таъкид мешавад, ки соҳибкорӣ омили муҳими истеҳсолот буда, ба ташаккули фазои рақобат, афзоиши истеҳсолоти молҳои истеъмолӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ, дастгирии давлатӣ, имтиёзҳои андозӣ, Кодекси андози Тоҷикистон, соҳибкорӣи хурд.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО – КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Алишоев Х.Х. – доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.

Джалилов Р. – доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.

В статье авторы раскрывают понятие предпринимательства как особого вида экономической деятельности и показывают его значение в современных условиях рыночной экономики и глобализации. В статье рассматриваются достижения Таджикистана в области развития предпринимательства за последние 34 года независимости, подчеркивается, что предпринимательство является важным фактором производства, способствующим формированию конкурентной среды, увеличению производства потребительских товаров и созданию новых рабочих мест.

Ключевые слова: предпринимательство, экономическое развитие, государственная поддержка, налоговые льготы, Налоговый кодекс Таджикистана, малый бизнес.

ENTREPRENEURSHIP IS A KEY FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Alishoev Kh.Kh. – Associate Professor of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Jalilov R. – Associate Professor of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

The authors define the concept of entrepreneurship as a special type of economic activity in the article and show its importance in the modern conditions of a market economy and globalization. The article reviews the achievements of Tajikistan in the field of entrepreneurship development over the past 34 years of independence, emphasizing that entrepreneurship is an important factor of production, contributing to the formation of a competitive environment, increasing the production of consumer goods and creating new jobs.

Keywords: entrepreneurship, economic development, state support, tax incentives, Tax Code of Tajikistan, small business.

Имрӯзҳо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми сайёра мафҳуми умумии эътирофшудаи соҳибкорӣ вучуд надорад. Олими амрикоӣ, профессор Роберт Хизрич чунин мафҳуми Соҳибкориро муайян намудааст: “Соҳибкорӣ ҳамчун раванди эҷоди ягон моли наवे ба ҳисоб меравад, ки дорои арзиш аст ва соҳибкор бошад ҳамчун шахсе, ки ҳамеша қувваи заруриро барои он сарф мекунад, тамоми хатарҳои молиявӣ, раванӣ ва иҷтимоиро ба дӯш мегирад, то ки дар ин ё он соҳа муваффақ бошад”.

Умуман, соҳибкорӣ як намуди махсуси фаъолияти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад (бо он фаъолияти мақсаднокро дар назар дорем, ки ба гирифтани фоида нигаронида шудааст), ки ба ташаббуси мустақил, масъулият ва ақидаҳои инноватсионии соҳибкорӣ асос меёбад.

Дар шароити тезу тунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва раванди ҷаҳонишавии иқтисодиёт Тоҷикистон низ ҳамқадами замон пеш рафта истода ба рушди иқтисод ва фаъолияти соҳибкорӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамояд. Сараввал, фаъолияти соҳибкорӣ яке аз омилҳои асосии истеҳсолот ва баъдан самти асосии даромади буҷети давлатӣ ба ҳисоб меравад ва аз ҳамин сабаб аст, ки имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин самт таваҷҷуҳи хоса дода мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолият ва мушкilotи иқтисодӣ ба фаъолияти нав шурӯъ кард, зеро тамоми соҳаи иқтисодиёт коста шуда буд ва онро пурра аз сари нав барқарор кард. Вобаста ба ин сабаб, истилоҳи соҳибкорӣ барои баъзе шахрвандони ҷумҳурӣ мафҳуми нав ба ҳисобӣ мерафт. Сарфи назар аз ин, дар 34 соли истиқлолият давлат дар ин самт дастовардҳои зиёде ба даст овард.

Дар замони имрӯза дар мамлакат қисми зиёди соҳибкдороне арзи вучуд доранд, ки дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ кор ва фаъолият менамоянд. Роҷеъ ба ин гуфтаҳо, рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар мамлакат хеле муҳим арзёбӣ карда шуда барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат нақши калидӣ дорад.

Дар замони муосир ҳукумати ҷумҳурӣ ба рушди соҳибдории хурд аҳамияти ҷиддӣ дода, ҷиҳати ҳавасмандгардонӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорӣ дар ин баҳши иқтисодиёт, аз ҷумла тавассути ҷалби сармояи хориҷӣ тадбирҳои зарурӣ меандешад.

Соҳибкорӣ дар рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар нақши муҳим дошта, ба ташаккули фазои рақобат, афзоиши истеҳсоли молҳои истеъмолӣ, тавсеаи соҳаи хизматрасонӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат намуда, ба иқтисодиёт суботи иловагӣ мебахшад.

Тавре маълум аст, барои рушди босуръати ин баҳш барои фаъолияти соҳибкорӣ шароит ва замина фароҳам овардан зарур аст. Яке аз шартҳои асосии рушди муътадили фаъолияти соҳибкорӣ дастгирии мақсадноки иқтисодӣ аз ҷониби давлат ба ҳисоб меравад.

Солҳои охири ҳукумати ҷумҳурӣ ва бахусус бо кумак ва дастгирии асосгузори сулҳу миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои соҳибдорон моратория эълон карда шуд. Маҳз ҳамин мораторияҳо ва дастгирӣ барои рушди ин соҳа заминаи мусбӣ эҷод намуд. Инчунин сарвари давлат дар паёми худ ба маҷлиси олии кишвар қайд намуданд, ки : “Дар замони истиқлолият аз ҷониби давлату Ҳукумат ба рушди соҳибдориву сармоягузорӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардида, то имрӯз ба соҳибдорону сармоягузoron зиёда аз 110 имтиёз ва сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод карда шуданд ва шумораи сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1, муҳлати бақайдгирӣ аз 49 то 3–5 рӯз кам карда, ба таври ройгон ба роҳ монда шуд”. Маҳз чунин дастгириҳо ва имтиёзҳо омили пешрафти соҳа дар замони муосир ба ҳисоб меравад.

Илова бар ин, низомии дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро метавон қайд кард:

- санадҳои меъёрии ҳукукии давлат, ки ба ноил шудан ба рушди устувор ва дастгирии давлатии субъектҳои соҳибкорӣ нигаронида шудаанд;

- инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ, ки ба унсурҳои онҳо субъектҳои тичоратӣ ва ғайритичоратии давлатӣ ва ғайридавлатӣ дохил мешаванд, фаъолияти онҳо аз ҷониби давлат ҳавасманд ва дастгирӣ карда мешавад.

Иқтисодиёти ҳар як кишвар аз сатҳи неқӯаҳволии аҳоли, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, бекорӣ ва шуғл, рушди соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ ва ғайра вобаста аст. Соҳибдориро метавон муҳаррики иқтисоди муосир номид. Ин аст, ки рушди соҳибкорӣ ба иқтисодиёт таъсири калон мерасонад. Яъне метавон гуфт, ки рушди иқтисод ва рушди соҳибкорӣ бо ҳам алоқамандии зиёд доранд.

Чи тавре, ки дар боло қайд карда шуд, соҳибкорӣ омили истеҳсолотест, ки боқимондаи омилҳоро идора мекунад ва онҳоро ба ҳам мепайвандад. Маҳз соҳибкорӣ ҷойҳои нави корӣ

эҷод мекунад, навовариҳои технологӣ ҷорӣ мекунад ва дар ниҳоят ба афзоиши қудрати иқтисодии давлат мусоидат мекунад.

Яке аз вазифаҳои соҳибкор, ки ба ҳаёти иқтисодии кишвар таъсир мерасонад, дуруст гузоштани мақсадҳо, дарёфти захираҳои нодир ноил шудан ба онҳо, муттаҳид намудани саъю кӯшиши бисёр одамон барои ба даст овардани натиҷаи ниҳии барои ҷомеа муфид мебошад. Дар давлатҳои мутараққӣ мақомот кӯшиш ба ҳарч медиҳанд то ҳамаи мушкилоти ҷойдошта, ки ба густариши васеи ташаббуси соҳибкорӣ ҳалал мерасонанд бартараф карда шавад ва тамоми шароитро барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ муҳаё менамоянд.

Ҳангоми таъсиси тижорати худ соҳибкор бояд кӯшиш кунад, ки нуктаи назари дурнамои мушкилоти иқтисодии минтақа ва тамоми кишварро инкишоф диҳад.

Принсипи асосии конституцсионӣ дар соҳаи иқтисодиёт принсипи озодии фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки тавассути призмаи ҳуқуқ ва ӯҳдадорӣҳои шахрванд амалӣ мегардад. Ҳар як шахс ҳуқуқ дорад ба соҳибкорӣ ва дигар фаъолияти иқтисодии манънашуда машғул шавад.

Фаъолияти соҳибкорӣ – фаъолияти мустақилонае мебошад, ки бо таваккали худ анҷом дода мешавад ва ба гирифтани мунтазами ғоида аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷрои кор ё хизматрасонӣ аз ҷониби шахсоне, ки бо тартиби муқарраргардида ва тибқи қонун ба қайд гирифта шудаанд, равона карда шудааст.

Соҳибкории хурд омили фаъол дар бозори рақобат мебошад. Принсипи асосии соҳибкорӣ пайдо кардани ниёз ва қонеъ кардани он ба ҳисоб меравад.

Танзими ҳуқуқи рушди соҳибкориро Кодекси граҷдании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба танзим медароранд.

Ба субъектҳои соҳибкории хурд шахсони воқеие шомил мешаванд, ки бидуни ташкили шахси ҳуқуқӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғуланд.

Тараққиёти корхонаҳои хурд аз ҳисоби имтиёзҳои андоз барои истехсоли маҳсулот ва хизмат, қарзҳои имтиёзнок, аз руи шартномаҳои лизинг додани таҷҳизот ва дигар тадбирҳо ҳавасманд карда мешаванд.

Вазифаҳои муҳими ҳар як давлат таъсиси сохтори оптималии андозбандӣ, ноил шудан ба самаранокии баланди тамоми вазифаҳои андоз, риояи адолат дар андозбандӣ ва то ҳадди имкон бартараф кардани оқибатҳои таҳрифкунандаи андозҳо мебошад.

Барои ҳавасмандгардонии рушди фаъолияти соҳибкорӣ тавассути сиёсати андози давлат зарур аст, ки имтиёзҳои андози пешниҳодшуда ба меъёрҳои муайян, аз ҷумла бетараф будан нисбат ба самтҳои сармоягузори асосӣ, намудҳои фаъолияти иқтисодӣ, категорияҳои андозсупорандагон ба роҳ монда шавад. Ғоидаҳо бояд ба ҳавасмандгардонии марҳалаҳои ибтидоии процесси тақрористехсолкунӣ — аз маблағгузориҳои асосӣ ба тадқиқоти асосӣ то маблағгузорӣ ба истехсолоти мавҷуда равона карда шаванд.

Вобаста ба гуфтаҳои боло ба андешаи ман кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав нисбат ба таҳрирҳои пешина куллан фарқ намуда барои рушди иқтисодии мамлакат ва махсусан ба соҳибкорон дастгирии хуб арзёбӣ мегардад.

Дар таҳрири нави кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз 01.01.22 мавриди истифода қарор дода шуд, шумораи андозҳо аз 10 номгӯй ба 7 номгӯй кам карда шуд, ки нисбат ба солҳои қабли барои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ сабуқӣ овард. Шахсони воқеие, ки тибқи патент то соли 2021 фаъолият мекарданд наметавонистанд даромаде, ки дар муддати 12 моҳи тақвимӣ ба даст оранд зиёда аз 100 000 сомонро ташкил диҳад, вале дар таҳрири нави кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ин намуд фаъолияти соҳибкорӣ имтиёзро дар даромади солонаи онҳо аз 100 000 сомон ба 200 000 сомон зиёд карда шуд, ки барои пешрафти фаъолияти соҳибкорӣ такони ҷиддӣ ба ҳисоб меравад. Ин метавонад омиле бошад, ки барои рушди соҳибкорӣ ва пешбурди он заминаи асосӣ гузошта дар оянда рушди минбаъдаи соҳаро таъмин намояд.

Дар низоми андозбандӣ соҳибкоре ки дар асоси шаҳодатнома ғайолият менамоянд дар таҳрири нави кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёри андоз барои соҳибкоре, ки ба истеҳсоли молу маҳсулот машғуланд 5% муқарар карда шуда буд, аммо дар таҳрири нави кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ин меёр ба 6% расонида шудааст.

Ин ва дигар имтиёзҳо, ки дар дар таҳрири нави кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шудааст метавонад барои рушди иқтисоди кишвар ва пешрафти сатҳи зиндагии аҳоли саҳмгузор бошад.

Дар фарҷоми сухан, қайд намудан ба маврид аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамасола барои рушди соҳибкорӣ дар тамоми соҳаҳои дахлдор қарорҳои махсус қабул намуда имтиёзҳои бебаҳоро пешниҳод менамояд. Соҳибкоронро зарур аст, ки аз имтиёзҳои пешниҳод намудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар сохторҳои дахлдор истифода намуда ғайолияти худро дар соҳаҳои гуногун ҷоннок намуда баҳри таъмини талаботи аҳоли бо молҳои сифатнок ва рақобатпазир саҳмгузор бошанд.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». Солҳои 2021- 2024.
2. Асаул, А.Н. Организация предпринимательской деятельности / А.Н. Асаул. - М.: Питер, 2016. - 232 с.
3. Бараненко, С. П. Основы предпринимательства / С.П. Бараненко, М.Н. Дудин, Н.В. Лясников. - М.: Центрполиграф, 2016. - 192 с.
4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав. Душанбе 2022.
5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои ғайолияти тичоратию хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

МОДЕЛҲОИ МАТЕМАТИКӢ ВА ТАДБИҚИ ОН ДАР ҲАЛЛИ БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ

Солиев Мирзон Норович - номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Рушди илми муосири иқтисодӣ бо татбиқи васеи методҳо ва моделҳои математикӣ тавсиф карда мешавад. Методҳои математикӣ яке аз қисмҳои таркибии методҳои ҳамаи илмҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла назарияи иқтисодӣ ва омори математикӣ ба шумор меравад. Бо истифодабарии методҳо ва моделҳои математикӣ дар якҷоягӣ бо таҳлилҳои пураи иқтисодӣ имконоти нав ошкор карда мешаванд.

Калидвожаҳо: тарбияи иқтисодии донишҷӯён, чараёнҳо, ҳодисаҳои иқтисодӣ, моделҳои математикӣ, алоқамандии байни фанни математика бо фанҳои иқтисодӣ, дифференциал, кам кардани ҳаҷми хараҷотҳо, захираи музди меҳнат, арзиши асли, ҳосилнокии меҳнат, ҳаҷми маҳсулот, ҳаҷми даромад.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ ПРИ РЕШЕНИИ НЕКОТОРЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Солиев Мирзон Норович – кандидат педагогических наук, доцент кафедры высшей математики Финансово-экономического университета Таджикистана

Развитие современной экономической науки характеризуется широким применением математических методов и моделей. Математические методы являются одной из составляющих методов всех экономических наук, в том числе экономической теории и математической статистики. Использование математических методов и моделей в сочетании с тщательным экономическим анализом раскрывает новые возможности.

Ключевые слова: Математическое мышление, дифференциал, формализация, математическая модель, экономические интерпретации, себестоимость, производительность труда, заработная плата, объём производства, объём прибыли.

MATHEMATICAL MODELS AND THEIR APPLICATION IN SOLVING SOME ECONOMIC PROBLEMS

Mirzon Norovich Soliev - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics at the Finance and Economics University of Tajikistan

The development of modern economic science is characterized by the wide application of mathematical methods and models. Mathematical methods are one of the components of the methods of all economic sciences, including economic theory and mathematical statistics. Using mathematical methods and models in combination with thorough economic analysis, new opportunities are revealed.

The connection between mathematics and economic subjects is carried out in different forms and situations.

Key words: Mathematical thinking, differential, formalization, mathematical model, economic interpretations, cost, labor productivity, wages, production, arrived.

Назарияи иқтисодии муосир ҳам дар сатҳи микроиқтисодӣ ва ҳам дар сатҳи макроиқтисодӣ, истифодабарии методҳо ва моделҳои математикиро элементи зарурӣ ҳисоб мекунад. Истифодабарии моделҳои математикӣ дар иқтисодиёт дар навбати аввал имконият медиҳад, ки алоқамандии тағйирёбандаҳои иқтисодӣ ва объектҳои ҳақиқат ба таври сохта (рӯякӣ) тасвир намоем. Зеро, омӯзиши ҷунин объектҳои мураккаб аз мо дараҷаи баланди абстраксияро талаб мекунад. Дар навбати дувум, аз маълумотҳои саҳеҳи додашуда ва вобастагии методҳои дедуксия, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки он дар шарт пешакӣ омада буд. Дар навбати сеюм, методҳои математикӣ ва омор бо роҳи индуктивӣ имконият медиҳанд,

ки оиди объекти тадқиқшаванда донишҳои навин ҳосил намоем, ба шакл ва параметрҳои вобастагии тағйирёбандаҳо, ки дар тадқиқот бештар мушоҳида карда мешаванд, баҳо диҳем. Ва дар навбати чорум бошад, истифодабарии забони математикӣ имконият медиҳад, ки вазъи назариявии иқтисодиро саҳеҳ ва ихчам ифода намуда, ба мафҳумҳои он тасвият андохта, хулоса барорем.

Аввалин маротиба, ҳанӯз соли 1758 дар қорҳои илмӣ ва тадқиқотии худ иқтисодчии бузург Ф.Кене моделҳои математикиро дар «Қадвали иқтисодӣ» истифода бурда буд. Истифодабарии моделҳои гуногуни математикиро дар қорҳои дигар олимони иқтисодчиён вохӯрдан мумкин аст. Истифодабарии моделҳои математикӣ дар давраи муосир ба таври васеъ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ татбиқ карда мешаванд.

Вазифаи аввалиндараҷа дар давраи ҳозира, ин моделсозии давраи гузариш мебошад. Ба ҳама гуна тадқиқоти иқтисодӣ, ҳама вақт кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки назария (моделҳои иқтисодӣ)-ро ба амалия (маълумотҳои омори) ҳамчун намоёнд.

Мо моделҳои назариявиро барои навишт ва баёни чараёнҳои мушоҳидакардашуда истифода мебарем. Маълумоти омори бошад, бо мақсади сохтанҳои эмпирикӣ ва асосноккунии моделҳо ҷамъоварӣ менамоем.

Дар математикаи молиявӣ дар мавзӯи «Сармоягузориҳои тақрорӣ аз рӯи ғоизҳои одӣ» бо чунин моделҳои одитарини математикӣ вохӯрдан мумкин аст.

Омадааст: суммаи амонатҳои дар охири муддати нишондодашуда бо якҷоягии ғоизи ба он баҳисобгирифташуда мумкин аст бори дигар ба ин ва ё бо андозаи ғоизи дигар ба сармоя гузошта шавад. Раванди сармоягузориҳои тақрорӣ дар баъзе мавридҳо дар ҳудуди муҳлати баҳисобгирифташудаи- N , якчанд маротиба тақрор шавад. Суммаи афзуншуда дар ҳолати сармоягузориҳои бисёрқаратаи амонатҳои кӯтоҳмуддат ва татбиқи андозаи ғоизи одӣ барои тамоми муҳлати $N = \sum_i n_i$ -бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$S = P(1 + n_1 i_1)(1 + n_2 i_2) \dots (1 + n_m i_m) = \prod_{j=1}^m P(1 + n_j i_j) \quad (1),$$

ки дар ин ҷо:

$n_1, n_2, \dots, n_m$ –дарозмуддати муҳлатҳои пайдарпайи сармоягузориҳои тақрорӣ,

$i_1, i_2, \dots, i_m$ –меъёри ғоизҳое, ки бо онҳо сармоягузориҳои тақрорӣ иҷро мешаванд.

Масъалаи мушаххасро вобаста ба татбиқи модели 1 дида мебароем:

Масъалаи 1

Сармоягузор фарз мекунем, ки 5000 сомонӣ бо меъёри 8%-и солоне ба қорхонае дар шакли қарз аз 01.01 то 31.03 соли қорӣ пешниҳод менамояд. Ғоиз одӣ мебошад. Агар амалиёти сармоягузориҳои тақрорӣ дар муддати як семоҳа (квартал) ҳар моҳ гузаронида шавад, суммаи афзуншавӣ ёфта шавад.

Аз формулаи 1-ум истифода мебарем:

$$S = 5000 \cdot \left(1 + 0,08 \cdot \frac{31}{365}\right) \cdot \left(1 + 0,08 \cdot \frac{28}{365}\right) \cdot \left(1 + 0,08 \cdot \frac{31}{365}\right) = 5099,15 \text{ сомонӣ.}$$

Масъалаи 2

Транта (вексели интиқолшаванда)-и пардохти ба маблағи 1000 сомонӣ 15.05.2015 дода шудааст. Соҳиби вексел вайро дар бонк 15.04.2015 аз рӯи меъёри ҳисобии 28% ба ҳисоб гирифтааст. То муҳлати охири давра 30 рӯз боқӣ мондааст. Ҳангоми ҳисоби сумма (бе пардохти комиссияи) баробар аст:

$$P = 1000 \cdot \left(1 - \frac{30}{360} \cdot 0,28\right) = 976,67 \text{ сомонӣ.}$$

Дисконт $23,33 (1000 - 976,67 = 23,33)$ сомонино ташкил мекунад*.

Ба шарт мисол илова ворид менамоем. Бигзор барои ҳамаи маблағи қарз фоизро аз рӯи меъёри фоизи одӣ $i=28,5\%$ ҳисоб намоем. Дар ин ҳолат лозим аст ду вазифаро бояд ҳал кард: маблағи афзоиши қарз ва маблағи гирифташавандаро ҳангоми ҳисобнамоӣ муайян намоем. Ҳардуи амали пайдарпайиро бо як формула ифода менамоем.

$$\text{Яъне: } P^n = P \cdot (1 + ni)(1 - n'd)$$

дар ин ҷо:

n - муҳлати умумии уҳдадорӣ,

n' - муҳлат аз лаҳзаи ҳисобгирӣ то адонамоӣ.

*Дисконт- ин нигоҳ доштани фоиз дар амалиётҳои бонкӣ мебошад.

Бигзор дар мисоли мазкур $n = \frac{120}{360}$ бошад, он гоҳ

$$P^n = 1000 \cdot \left(1 + \frac{120}{360} \cdot 0,285\right) \left(1 - \frac{30}{360} \cdot 0,28\right) = 1000 \cdot 1,095 \cdot 0,9767 = 1069,49 \text{ сомонӣ}$$

мешавад.

Ҳамин гуна моделҳои математикиро дар соҳаҳои истеҳсолот ҳам истифода бурдан мумкин аст.

Масъалаи 3

Фарз мекунем, ки корхона баъди истифодабарии таҷҳизоти нави техникӣ, ҳаҷми миёнаи ҳосилнокии меҳнаторо ба андозаи 35% зиёд карда, миқдори истеҳсоли воҳиди маҳсулот дар як рӯз ба 200000 воҳид расонид. Талаб карда мешавад, ки истеҳсоли воҳиди маҳсулотро дар корхона то истифодабарии таҷҳизоти нав дар як рӯз ёфта шавад.

Барои бузургҳои дар масъала овардашуда ишоратҳои заруриро дохил менамоем:

истеҳсол дар ибтидо- T_0 ,

истеҳсол дар охир - T_1 ,

фоизи зиёдшавии ҳосилнокии меҳнат - R

ва вобастагии байни онҳоро (аз таърифи миёнаи ҳосилнокии меҳнат $\frac{T}{L}$) дар чунин

шакл менависем:

$$T_1 = T_0 \frac{L_1}{L_0} = T_0 \left\{ 1 + \frac{(L_1 - L_0)}{L_0} \right\} = T_0 \left(1 + \frac{R}{100} \right)$$

Бузургиеро, ки барои мо лозим аст, аз ҳалли муодилаи асосӣ меёбем:

$$T_0 = \frac{T_1}{1 + \frac{R}{100}} = \frac{200000}{1,35} = 148148,15 \text{ в.м.}$$

Хулоса, методҳо ва моделҳои математикӣ дар иқтисодиёт вобаста ба шарт ва мазмун масъала дар шаклҳои гуногун истифода бурда мешаванд. Аз ҷумла, ин методҳо ва моделҳои математикӣ барои ҳалли масъалаҳои гуногуни иқтисодӣ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ: бонк, молия, хоҷагии қишлоқ ва ғайраҳо васеъ татбиқ кардан мумкин аст.

Адабиёт

1.Бешелев С.Д, Гурвич Ф.Г. Математико-статистические методы экспертных оценок. М.Статистика,1977

2.Дубров А.М. Математическая статистика для бизнесменов и менеджеров : Учебное пособие с задачами / А.М. Дубров; В.С. Мхитарян, Л.И. Трошин, Каф. математической

статистики и эконометрики, М:МЭСИ 2000. - 142 с Мастяева, И.Н., Семенихина О.Н. Методы оптимизации: М.- МЭСИ, 2005.

3.Замков О.О, Толстопятенко А.В.,Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике, Москва, 2004.

4.Четыркин Е.М., Финансовая математика, учебник-7-еизд.,Москва., Дело, 2007, стр.50-54.

ЗАРУРИЯТ ВА РОҲУ ВОСИТАҲОИ ФАЪОЛ НАМУДАНИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ДАРС

Палавонов Амоншо Муминович - н.и.п, муаллими калони кафедраи психология ва сотсиологияи ракунии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33, тел: (+992) 934-41-77-92, Email: amonsho.palavonov@mail.ru

Дар ин мақола масъалаи зарурият ва истифодаи роҳу воситаҳои фаъолгардонии раванди таълимии хонандагон баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки дар амалияи мактаб ва адабиёти методӣ маъмулан тақсмоти роҳу воситаҳои таълим аз рӯи манбаи донишҳо - шифохӣ (сухбат, мутолиа, ҳикоя, лексия), аёний (навор, сабти аудиоӣ ва дигар асбобҳои аёний, таҷрибаҳо) ва амалӣ (корҳои лабораторӣ ва амалӣ) асоснок шудааст. Дар асоси таҳлили таҷрибаи педагогии муассисаҳои таълимӣ ишора ба он шудааст, ки дар раванди дарс усулҳои фаъолро бо назардошти мундариҷаи мавод, ҳадафҳои дидактикии дарс ва хусусияти синнусоли хонандагон ба кор бурдан зарур аст. Хулоса карда шудааст, ки дар раванди таълим густариш додани истифодаи усулҳои мухобиравӣ, ба миён овардани вазъияти проблемавӣ, рӯ ба рӯ кардани хонандагон бо зарурати исбот, баррасии дидгоҳҳои гуногун зарур аст, ки он барои фаъол намудани раванди таълимии хонандагон дар дарс нақши муҳим дорад.

Вожаҳои калидӣ: усулҳои фаъоли таълим, раванди таълим, амалияи мактаб, инноватсия, таълими муосир, таҷрибаи педагогӣ, фаъолияти маърифатӣ, омӯзгор, хонанда, омӯзиш, сифати таълим.

НЕОБХОДИМОСТЬ И ПУТИ И СРЕДСТВА АКТИВИЗАЦИИ УЧЕНИКОВ ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Палавонов Амоншо Муминович - к.п.н, старший преподаватель кафедры психологии и социологии Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе ул. Саид Носир, 33, тел: (+992) 934-41-77-92, Email: amonsho.palavonov@mail.ru

В данной статье рассматривается необходимость и использование методов и средств активизации учебного процесса учащихся. Отмечается, что в школьной практике и методической литературе деление методов и средств обучения обычно обосновывается источником получения знаний - устные (беседа, чтение, рассказ, лекция), наглядные (видео, аудиозапись и другие наглядные пособия, эксперименты) и практические (лабораторные и практические работы). На основе анализа педагогического опыта образовательных учреждений указывается, что в процессе обучения необходимо использовать активные методы, учитывая содержание материала, дидактические цели урока и возрастные особенности учащихся. Делается вывод о том, что в процессе обучения необходимо расширять использование коммуникативных методов, создавать проблемные ситуации, ставить учащихся перед необходимостью доказывать, рассматривать разные точки зрения, что играет важную роль в активизации учебного процесса учащихся на уроке.

Ключевые слова: активные методы обучения, образовательный процесс, школьная практика, инновации, современное образование, педагогический опыт, образовательная деятельность, учитель, ученик, обучение, качество образования.

THE NEED AND WAYS AND MEANS OF ACTIVATING STUDENTS IN THE LEARNING PROCESS

Palavonov Amonsho Muminovich - c.p.s senior lecturer of the Department of Psychology and Sociology of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe st. Said Nosir, 33, phone: (+992) 934-41-77-92, Email: amonsho.palavonov@mail.ru

This article discusses the need for and use of methods and means of activating the learning process of students. It is noted that in school practice and methodological literature, the division of teaching methods and means is usually justified by the source of knowledge - oral (conversation, reading, story, lecture), visual (video, audio recording and other visual aids, experiments) and practical (laboratory and practical work). Based on the analysis of the pedagogical experience of educational institutions, it is indicated that active methods must be used in the learning process, taking into account the content of the material, didactic goals of the lesson and age characteristics of students. It is concluded that in the learning process it is necessary to expand the use of communicative methods, create problem situations, put students before the need to prove, consider different points of view, which plays an important role in activating the learning process of students in the lesson.

Keywords: active teaching methods, educational process, school practice, innovations, modern education, pedagogical experience, educational activity, teacher, student, training, quality of education.

«Хонанда зарфе нест, ки онро пур кардан лозим аст, балки машъалест, ки бояд ڤурӯзон карда шавад».

Л. Г. Петерсон

Пешравӣ ва рушди ҷомеа, ба даст овардани дастовардҳои баланди ҷаҳонӣ дар тамоми соҳаҳои муҳими ҳаёти бо рушди устувори соҳаи маориф робитаи зич ва ногусастанӣ дорад. Ин аст, ки маориф ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон эътироф гардида, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ташаккул ва рушди он пайваста ғамхорӣ зоҳир менамояд. Зеро танҳо бо роҳи баланд бардоштани сифати таълим ва рушди соҳаи илму маориф, яъне баланд бардоштани сатҳи маърифати шаҳрвандон бо истифода аз дастовардҳои техникӣ ва инноватсионӣ ба дастовардҳои назаррас ноил шудан мумкин аст.

Баланд бардоштани сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот масъалаи муҳиму асосии соҳаи маориф маҳсуб мешавад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин бобат чунин қайд намудаанд: «Дар шароити кунунӣ баланд бардоштани сатҳи сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот вазифаи аввалиндараҷаи кормандони соҳаи илму маориф мебошад» [20, с. 23].

Фаъолгардонии фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон яке аз масъалаҳои асосии илми педагогикаи муосир мебошад. Аҳамияти он ба ҷустуҷӯ ва зарурати таҳияи усулҳои оптималии таълим ва воситаҳои таълим вобаста аст. Ҳангоми ҳалли масъалаи фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ роҳи ҳалли онро дар баланд бардоштани сатҳи назариявии маводи таълим дар баробари ошноӣ ва омӯзиши хонандагон ба усулҳои навтарин, мучаҳҳазонидани онҳо бо усулҳои кори мустақилона оид ба коркард ва аз худ намудани воситаҳои маърифатӣ дида мешавад. Аммо имкониятҳои мақсаднок барои аз худ намудани амалиётҳои фаъолияти равоӣ дар шароити ҳозира пурра истифода нашудаанд. Сабаби асосӣ дар он аст, ки ба даст овардани натиҷаҳои муайян дар таълим на ҳама вақт ба инкишофи равонии хонандагон таъсири кофӣ мерасонад. Хонандагон захираи муайяни дониш ва малакаро ҷамъ мекунанд, вале роҳи усули аз онҳо пурмаҳсул истифода бурданро наметонанд. Аз ин рӯ, барои ба даст овардани маълумоти микдорӣ оид ба таъсири мусбати омӯзиши илмҳои мухталиф ба рушди равоӣ ва фаъол гардонидани фаъолияти маърифатии хонандагон таҳқиқоти минбаъда зарур аст.

Мафҳуми фаъолияти таълими – маърифатӣ муҳим ва гуногунҷанба аст, ки дар асарҳои В.И. Дружинин, Е.В. Коротаева, А.М. Матюшкин, И.Ф. Харламов, Т. Шамова, Г.И. Шукина ва дигарон таҳлилу баррасӣ гардидааст. И.Ф. Харламов фаъолияти таълимӣ- маърифатиро «Ҳолати фаъоли хонанда, ки бо майли донишомӯзӣ, фишори равоӣ ва зухури кӯшишҳои ихтиёрӣ дар раванди азхудкунии дониш хос аст» маънидод намудааст [22]. Т.И. Шамова фаъолияти таълимӣ-маърифатиро як хислати шахсият медонад, ки дар муносибат ба мазмун ва раванди фаъолият, дар хоҳиши самаранок азхуд кардани дониш ва усулҳои ба даст овардани

он, сафарбар намудани қувваҳои ихтиёри барои расидан ба мақсади омӯзиш равона шудааст [23].

Бо эътирофи он, ки фаъолият ба маънои васеъ моликияти аз ҷиҳати биологӣ муайяншудаи инсон аст, ба он ҳамчун намуди муайяни фаъолият ва усулҳои қаноатмандӣ диққати махсус дода мешавад. Дар робита ба фаъолияти маърифатӣ ин маънои ташаккули ҳавасмандӣ ба таълим дар хонандагон ва ба онҳо омӯзонидани малакаҳои ба даст овардан ва истифода бурдани иттилоот, яъне малакаҳои фаъолияти рӯҳию равонӣ, ки имконияти татбиқи фаъолияти пурсамари таълимӣ ва маърифатиро муайян мекунанд, дар бар мегирад. Самаранокии фаъолият, ки эҳсосоти мусбӣ ва эҳсосоти ирфониро ба вучуд меорад, ба ин васила ба нигоҳдорӣ ва таҳкими манфиатҳои маърифатӣ, ҳавасмандкунии фаъолияти минбаъдаи таълимӣ-маърифатӣ мусоидат мекунад. Шартҳои зарурии амалисозии фаъолияти маърифатӣ худтанзимкунӣ мебошад, ки дар қобилияти танзими рафтори шахс вобаста ба хусусият ва шароити фаъолият, аз ҷумла, саъю кӯшиши ихтиёри барои расидан ба мақсади гузашташуда ифода меёбад. Инкишофи фаъолият, ки қобилияти худтанзимкунии рафтор, инъикос ва ҳавасмандии устувори таълимро дар назар дорад, ба хонанда имкон медиҳад, ки фаъолияти маърифатии худро ба таври мувофиқ амалӣ созад.

«Ташаккули хонанда ҳамчун субъекти фаъолияти таълимӣ бе сатҳи муайяни инкишофи равандҳои маърифатии равонӣ, пеш аз ҳама тафаккур ғайриимкон аст, зеро амалисозии назорат ва худбаҳодиҳӣ рушди амалиёти равониро пешбинӣ мекунад» [4, с. 40].

Набудани малакаю маҳорат дар фаъолияти таълимӣ боиси паст шудани самаранокии раванди таълим ва дар натиҷа бемуваффақии таълим мегардад, ки боиси аз байн рафтани ҳавасмандии фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ мегардад. Ду самти инкишофи фаъолияти маърифатиро шартан фарқ кардан мумкин аст – фаъл, ки аз худ намудани малакаҳо дар фаъолияти таълимӣ пешбинӣ менамояд ва шахсӣ, ки ба ташаккули соҳаҳои ҳавасмандӣ-талабот ва эмотсионалӣ-ихтиёрии шахсияти хонанда асос ёфтааст.

«Фаъолияти маърифатӣ, аз як тараф, шакли худташаккулкунӣ ва худшиносии хонандагон бошад, аз ҷониби дигар, натиҷаи саъю кӯшиши омӯзгор дар ташкили фаъолияти таълимӣ ва ташаккули онҳо ҳамчун субъекти фаъолияти таълимӣ мебошад» [10, с. 112].

Дар робита ба фаъолияти таълимӣ - маърифатӣ мавҷудияти шавқу завқи маърифатӣ, аз худ намудани малакаҳои ба даст овардани иттилоот ва дар амалия истифодаи онҳо ва ташаккули худтанзимкунии рафтори хонандагон ифода меёбад. Г.И. Шукина фаъолияти маърифатиро ҳамчун ҳамгирии самти ҷустуҷӯӣ дар таълим, шавқи маърифатӣ ва қаноатмандии он бо ёрии сарчашмаҳои гуногуни дониш ва шароити мусоид барои татбиқи фаъолият тавсиф мекунад [24]. Дар мактабҳои муосир ҷустуҷӯи пуршиддати роҳҳои наватарини баланд бардоштани инкишофи системаи анъанавии дарси синфӣ идома дорад, ки дар он бояд мавқеи асосиро фаъолияти оқилонаи маърифатии хонандагон ишғол намояд. Самаранокии чунин методикаро бо роҳи ба вучуд овардани системаи комплекси воситаҳои таълим ба даст овардан мумкин аст. Онҳо бояд вазифаи идоракунии фаъолияти маърифатиро иҷро намуда, барои нигоҳ доштани ҳавасмандии мусбии хонандагон ба фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ, ки арзиши назарраси иҷтимоӣ доранд ва ба тарбияи шахсияти хонанда ҳамчун субъекти ҳаёти ӯ мусоидат мекунанд, равона карда шаванд.

«Фаъолияти фаълонаи хонанда, аз ҷумла қори эҷодӣ барои ташаккул додани малакаҳои нав, фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ ба шароити мушаххаси раванди таълими муосир мувофиқтар мебошанд» [2, с. 74].

Ҳамин тариқ, унсурҳои фаъолияти таълимӣ - маърифатӣ, ки боиси фаъл шудани он мегардад, ҳам фаъолияти эмотсионалӣ дар сатҳи дарки ҳодисаҳо ва ташаккули афкор, ки бо хусусиятҳои равонӣ ва синну соли хонандагон муайян карда мешавад ва ҳам фаъолияти равонӣ дар сатҳи дарки назариявии падидаҳо ва далелҳо мебошанд.

Фаългардонии фаъолияти таълимию маърифатии хонандагон бо фаъл намудани онҳо, баланд бардоштани дараҷаи шинохти бошууронаи намунаҳои объективии реалӣ дар раванди таълимро дар назар дорем.

Дар раванди таълим ҳар як муаллим аз усулҳои ба худ хоси ғаёол гардондани ғаёолияти таълимӣ - маърифатии хонандагон истифода мебарад, вале таҷрибаи кори ин муаллимиро муаллими дигар дар синфи дигар истифода бурдан наметавонад. Вобаста ба ин, зарурати асосноккунии назариявии системаи кори омӯзгорон оид ба ғаёолгардонии ғаёолияти маърифатии хонандагон ба миён меояд.

Мақсади асосии ғаёолияти омӯзгор оид ба ғаёолгардонии ғаёолияти маърифатии хонандагон ин инкишоф додани ғаёолияти маърифатии хонандагон мебошад

Қобилияти эҷодӣ хонандагон. Аз фанни психология маълум аст, ки қобилияти инсон, аз ҷумла хонандагон дар раванди ғаёолият инкишоф меёбанд. Воситаи инкишофи ғаёолияти маърифати хонандагон қобилияти моҳирона истифода бурдани ҷунин роҳу усулҳое, ки ғаёолияти баланди хонандагонро таъмин менамоянд. Роҳ ва усулҳои ғаёолгардоние, ки муаллим истифода мебарад, бояд сатҳи қобилиятҳои маърифатии хонандагонро ба инобат гирад, зеро супоришҳои аз ҳад зиёд боварии хонандагонро ба худ суғ карда, таъсири мусбат намедиханд. Аз ин рӯ, системаи кори муаллим оид ба ғаёолгардонии ғаёолияти маърифатии хонандагон бояд бо назардошти инкишофи тадриҷан ва ба мақсад мувофиқи қобилияти маърифатии эҷодии хонандагон, инкишофи тафаккури онҳо ба роҳ монда шавад. Дар раванди таълим хонанда амалҳои гуногунро анҷом медиҳад, ки дар онҳо равандҳои асосии равонӣ: эҳсос, дарк, тасаввурот, тафаккур, хотира ва ғайра амал мекунанд. Азбаски аз ҳама равандҳои маърифатии равонӣ пешбарандааш тафаккур аст, гуфтан мумкин аст, ки ғаёол гардонидани ғаёолияти таълимии хонандагон ин ғаёол гардонидани тафаккури онҳост. Дар баробари ин дар хотир бояд дошт, ки бе хоҳиши донишомӯзӣ тамоми кӯшишу ғайрати муаллим натиҷаи ҷашмдошт намедихад.

Ҷаёолсозии раванди таълимӣ ва маърифатӣ ҳадафу мақсади раванди таълимиро на танҳо ба азхуд кардани дониш, балки ба инкишофи қобилияти мустақилона ба даст овардани донишу малака аз ҷониби хонандагон равона месозад.

Барои инкишоф додани шавқи маърифатии хонандагон аз намудҳои гуногуни дарсҳои анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ ба монанди дарс - презентатсия, дарс - семинар, бозии нақшбозӣ, сахнасозӣ, конфронси матбуотӣ, супоришҳои эҷодӣ, тартиб додани схемаҳо, тестҳо ва ғайра истифода намудан лозим аст.

Натиҷаи ҷунин ғаёолсозӣ боиси он мегардад, ки хонандагон дониши мукамал ва амиқ оиди мавзӯро ба даст меоранд, онҳо манфиатҳои доимии маърифатиро инкишоф медиҳанд, қобилияти мустақилона ҳалли мушкилоти пайдошуда ва шарҳ додани мушкилоти ҷори меомӯзанд.

«Донишҳои ҳосилшуда дар амалия (дар вақти тайёри ба машғулият-семинарҳо) татбиқ карда мешаванд ва дар амалӣ шудани он алоқаи байни фанҳо дар таълим нақши калон мебозад» [7, с. 42] .

Ҷадафҳои асосии ғаёолсозии раванди таълимӣ ва маърифатӣ:

➤ таъмини алоқаи байни субъектҳои ҷамъиятӣ - гуманитарӣ ва сиклҳои табиатшиносӣ ва алоқаи онҳо бо тарбияи меҳнатии хонандагон;

➤ барои амалӣ гардондани ин ҳадафҳо аз ҳалли мақсадноки маҷмӯи вазифаҳои таълиму тарбия, аз алоқаҳои байнисоҳавӣ истифода бурдан лозим аст.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ. Ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотӣ имкон медиҳад, ки ғаёолияти таълимию маърифатии хонандагон баланд бардошта шавад ва дастрасиро ба иттилооти баландсифат таъмин намояд. Технологияҳои иттилоотӣ имкон медиҳанд, ки иттилооти матнӣ, аудиоӣ, графикӣ ва видеоиро дар шакли нав истифода баранд. Дар шароити муосир вазифаи асосии таълим на танҳо барои хонандагон ба даст овардани миқдори муайяни дониш, балки дар онҳо ба вучуд овардани маҳорату малакаи татбиқи онҳо низ мебошад.

Амалия нишон медиҳад, ки хонандагоне, ки малақаҳои кори мустақилонаро ғаёолона истифода мебаранд, дараҷаи баланди маҳорат ва қобилиятҳоро ҳангоми паймоиш дар ҷараёни баланди иттилоот, таъкид кардани нуктаҳои асосӣ, ба низом даровардан ва дар оянда табиқро да ҳаёт соҳиб мегарданд.

Истифодаи интернет ба хонандагон имкон медиҳад, ки ҳаҷми маълумотеро, ки барои истифода ва кори мустақилона мегиранд ҳангоми омӯзиш васеъ ва мукаммал намоянд. Ҳангоми сохтани рӯнамо (презентатсия) хонандагон бояд пеш аз ҳама корҳои илмӣ-тадқиқотӣ гузаронанд, аз миқдори зиёди манбаъҳои гуногуни иттилоот истифода баранд, то ки дар таҳияи лоиҳаи эҷодӣ аз қолабҳои канорагирӣ кунанд. Дар чараёни намоиши презентатсия хонандагон таҷрибаи суҳанронии оммавино соҳиб мешаванд. Унсурҳои рақобат ба худшиносии хонандагон мусоидат мекунад ва ба онҳо имкон медиҳад, ки сифатҳои шахсии худро дар ҷомеаи иттилоотии муосир инкишоф диҳанд.

Дар системаи методикаи таълим **методҳои шифохӣ** ҷойи асосиро ишғол мекунанд. Бо ёрии усулҳои шифохӣ мумкин аст, ки маълумоти калонҳаҷмро дар муддати кӯтоҳтарин интиқол дод, барои хонандагон вазифаҳоро муайян кард ва ба роҳҳои ҳалли онҳо диққат дод. Ба шарофати суҳани хуб ва пуртаъсир ҳаёлот ғаёл мегардад, хотира ва ҳиссиёти хонандагон равшан мегардад. «Усулҳои шифохиро ба навҳои алоҳида ҷудо кардан мумкин аст: шарҳ, лексия, баҳс, сӯҳбат, ҳикоя, кор бо маводи дидактикӣ, кор бо китоб ва ғайра» [5, с. 122].

Инчунин аз усули мувоҳида истифода кардан мумкин аст, ки ба хонандагон барои озодона баён намудани андешаи инфиродии худ дар дарс имконият фароҳам оварда мешавад.

Усули кори мустақилона бо китоби дарсӣ барои беҳтар муайян кардани занҷири мантиқии маводи омӯхташаванда нигаронида шудааст. Барои тартиб додани нақшаи ҳикояи муаллим ё нақша-конспект бо муқаррароти муайян мустақилона супориш дода мешавад. Ин нақша-конспектро хонандагон асосан бомуваффақият истифода мебаранд, ки моҳияти асосии он ҳангоми тафтиши вазифаи ҳонагӣ бараъло эҳсос карда мешавад. Қобилияти ба қайд гирифтани тартиб додани нақшаи ҳикоя, ҷавоб додан, ҳондани шарҳи адабӣ, дарёфти идеяи асосӣ дар он, кор бо маълумотномаҳо, адабиёти илмӣ-оммавӣ ба ташаккули тафаккури назариявӣ ва образӣ-объективии хонандагон мусоидат мекунад.

Усулҳои амалӣ:

Усулҳои амалии таълим ба ғаёлияти амалии хонандагон асос ёфтаанд. Бо ёрии ин усулҳо малакаю маҳорати амалӣ ташаккул меёбад. Машқҳо, корҳои лабораторӣ ва амалиро метавон ба усулҳои амалӣ мансуб кард.

Корҳои эҷодӣ барои инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон, ташаккули маҳорати кори мустақилонаи мақсаднок, васеъ ва амиқ гардондани дониш, қобилияти татбиқи онҳо дар ҳалли масъалаҳои мушаххас аҳамияти калон доранд.

Корҳои лабораторӣ аз ҷониби хонандагон аз рӯи дастури муаллим бо истифода аз дастгоҳҳо ва дигар асбобҳои техникӣ ба воситаи таҷрибаҳо иҷро карда мешаванд, хонандагон бо ёрии таҷҳизоти махсус ҳодисаҳои муайяно меомӯзанд. «Дарсҳои амалӣ намуди асосии ғаёлияти таълимӣ мебошанд, ки ба ташаккули малака ва маҳорати таълимию амалӣ нигаронида шудаанд» [8].

Усулҳои таълими визуалӣ:

Бо ин усулҳо дарки маводи таълимӣ бештар ба воситаҳои аёнӣ ва воситаҳои техникӣ, ки дар раванди таълим истифода мешаванд, вобаста аст. Усулҳои визуалӣ дар якҷоягӣ бо усулҳои шифохӣ ва амалии таълим истифода мешаванд. **Усулҳои таълими визуалиро метавон ба ду гурӯҳи калон тақсим кард: усули тасвирӣ ва усули намоишӣ.**

Усули тасвирӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки воситаҳои тасвиршуда: расмҳо, плакатҳо, харитаҳо, ҷадвалҳо, эскизҳо дар тахтаи синфӣ нишон дода шаванд.

Усули намоишӣ асосан бо намоиши навор, сабти аудиой, диафилмҳо, дастгоҳҳо ва таҷрибаҳо алоқаманд аст.

Ба ғайр аз ин боз усулҳои зерини идоракунии ғаёлияти маърифатии хонандагон низ истифода мешаванд:

1) Усулҳои, ки ғаёлиятро дар марҳилаи дарк ғаёл мекунанд ва шавқу рағбатро ба маводи омӯхташаванда афзоиш медиҳанд:

➤ техникаи навоарӣ – истифодаи далелҳои ҷолиб, маълумоти нав, маълумотҳои таърихӣ дар маводи таълимӣ;

➤ техникаи маънидодкунӣ, ки дар натиҷаи ошкор намудани сермаъноии калимаҳо шавқу ҳавасро ба вучуд меорад;

➤ техникаи аҳаммиятноки – барои омӯхтани мавод вобаста ба аҳаммияти иқтисодӣ, биологӣ ва эстетикӣ он равона карда шудааст.

2) Усулҳои фаъолгардонии фаъолияти хонандагон дар марҳилаи азхудкунии маводи омӯхташаванда:

➤ техникаи эвристикӣ – додани саволҳои душвор ва истифодаи саволҳои ангезандае, ки ба ҷавоб оварда мерасонанд;

➤ техникаи мувоҳида – дар раванди дарс бо ташкил намудани муҳокимаи масъалаҳои баҳсбарангезе, ки ба хонандагон барои ташаккул додани қобилияти исботкунӣ ва асоснок кардани андешаи худ мусоидат мекунанд;

➤ техникаи тадқиқотӣ - аз он иборат аст, ки хонандагон дар асоси таҷрибаҳо, мушохидаҳо, ҳалли масъалаҳои маърифатӣ ва таҳлили адабиётҳо ҳулосаҳо мебароранд.

3) Усулҳои фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ дар марҳилаи аз нав эҷод намудани донишҳои гирифташуда:

Ҳама гуна усулҳои баҳодиҳии натиҷаҳои супоришҳои хонандагон дар синф бояд татбиқ карда шаванд. Барои нигоҳ доштани фаъолияти баланди маърифатӣ дар давоми дарсҳо зарур аст:

➤ вучуд доштани ҳакамони босалоҳият ва мустақил (муаллим ва мушовирони хонандагон аз дигар гурӯҳҳо);

➤ аз рӯйи қоидаҳо бевосита аз тарафи муаллим тақсим кардани супоришҳои осон ба хонандагони пурқувват, ки онҳо ба иҷрои корҳои оддӣ шавқу ҳавас надоранд ва барои хонандагони сустхон бошад супоришҳои мураккаб дода мешавад;

➤ баҳо додан ба кори инфиродии хонандагон ва дар гурӯҳ;

➤ барои дарси умумӣ вазифаи ҳонагии эҷодӣ дода мешавад. Дар ин ҳолат хонандагони ором ва сустхон аксар вақт худро дар пасманзари фаъолтар нишон медиҳанд.

Ҳангоми истифодаи усулҳои ивазшавандаи таълим, пеш аз ҳама, барои натиҷаи пурсамар кӯшиш кардан муҳим аст. Аз рӯи натиҷаҳо хонандагон бояд дониши гирифташонро на танҳо дарк намоянд, дар хотир дошта бошанд ва дубора эҳё кунанд, балки инчунин тавонанд онро дар фаъолияти амалӣ фаъолон истифода баранд. Бешубҳа, баланд бардоштани сатҳи маҳсулнокии таълим бештар ба фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонанда вобаста аст [13, с. 12].

Агар на танҳо дарк кардан ва дар хотир доштан, балки амалан азхуд кардани дониш низ зарур бошад, фаъолияти маърифатии хонандагон танҳо ба шунидан, дарк кардан ва ба қайд гирифтани маводи омӯхташаванда асос ёфта наметавонад. Дониши нав ба даст овардашуда на танҳо дар андеша, балки пеш аз ҳама татбиқи амалиро талаб мекунад. Ва равандҳои тарбиявӣ маърифатӣ ҳар қадар фаъолтар бошанд, ҳамон қадар самарабахштар мешаванд. Хонандагон маълумотҳои илмӣ нави устувортар пайдо мекунанд ва захираи касбии онҳо пурратар мегардад. Аз ин рӯ, дар раванди таълим фаъолсозии фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ аҳамияти калон дорад.

Фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон ҳислати доимӣ дошта, ба таври динамикӣ инкишоф меёбад ва метавонад бо таъсири мактаб, рафқон, оила ва дигар омилҳо пешрафт кунад ё қафо монад. Ба дараҷаи фаъолият муносибат ва услуби муоширати муаллим таъсири калон мерасонад.

Тавсияҳои методӣ. Барои фаъол намудани фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон чунин амалҳои иҷро намудан лозим аст:

1. Ташаккул додани ангежаҳо ва манфиатҳои на танҳо маърифатӣ, балки касбӣ.

2. Тарбияи тафаккури систематикӣ мутахассис.

3. Тафаккури гурӯҳӣ ва омӯзондани кори амалӣ.

4. Ташаккул додани малакаҳо ва қобилиятҳои иҷтимоӣ дар ҳамкорӣ ва муошират, қабули қарорҳои инфиродӣ ва муштарак.

5. Дар таълим ва тарбияи хонандагон пеш бурдани муносибати масъулиятнокро дар ҳалли масъала бо ба инобат ғирфтани арзишҳои иҷтимоӣ.

Азбаски қавонони асри XXI одамони асри иттилоотӣ мебошанд, дар қараёни қор бо онҳо қобилияти мустақилона ва ҳавасмандонаро ташаккул додан зарур аст. Истифода аз усулу методҳои фаъоли таълим, технологияи муосири таълимӣ ба мустақилии фаъолияти таҳқиқотӣ, қори эҷодӣ ва рушди толибилмон мусоидат менамоянд.

Дарси имрӯза бояд дар асоси роҳу воситаҳои нави таълимӣ ташкил карда шавад ва нисбат ба ҳама падидаҳои иҷтимоӣ қавоб дода тавонад. Омӯзгор танҳо бо истифода аз роҳу усулҳои фаъоли таълим, технологияҳои муосир метавонад дар таълиму тарбияи насли наврас, омода намудани мутахассисони соҳибихтисос ба қомеъҳои ноил гардад.

Адабиёт

1. Атақуллаев У. И. Развитие общего образования в Республике Таджикистан в период независимости (1991- 2005гг.). – Душанбе, 2010. – 46 с.
2. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии Н.В. Бордовская, Л.А. Даринская, С.Н. Костромина. – М. Кнорус, 2012. – 193с.
3. Березин С.В., Лисецкий К.С. Технология формирования социальных навыков: методическое пособие для психологов и социальных педагогов ИТУ. Самара, 1999. – 58 с.
4. Буйдаков Х. Б. Основы дидактики. – Душанбе, 1995.
5. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения.– М.,1977. – 251 с.
6. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995.
7. Волков П. Учитель творчеству. – М., 1982. – 160 с.
8. Дьяченко В. К. Организационная структура учебного процесса и ее развитие. – М.: Педагогика, 1989.
9. Залов Т.А. Наглядность и активизация учащихся в обучении. Просвещение, 2002. – 241 с.
10. Козлов И. Ф. Педагогический опыт А. С. Макаренко. – М.,1987. –159 с.
11. Коротков Э. М. Управление качеством образования. – 2-е изд.–М.: Академический проект, 2007. – 320 с. ISBN 978-5-8291-0836-6.
12. Карпенко М. Новая парадигма образования XXI в // Высшее образование в России. – 2007. – №4.
13. Каликова Т.А. Зависимость уровня усвоения знаний от активности учащихся в обучении Современная педагогика – 2002. – №8. – С. 12 - 24.
14. Круглов А.А. Методы активизации познавательной деятельности А.А. Круглов, В.Н. Платов, В.О. Шаров. – СПб. Знание, 2007. – 184с.
15. Лутфуллоев М. Дарс. – Душанбе: Маориф, 1995. – 162 с.
16. Лернер И. Я. Требования к современному уроку. Метод указания. – М., 1969.
17. Методы, приёмы, средства обучения. Классификация методов по источникам и уровням познавательной деятельности. – Режим доступа к источнику: <https://mybiblioteka.su/6-46236.html>
18. Махмутов М. И. Современный урок. – М., 1985.
19. Морозов Р.Д. Учителю о познавательном интересе Р.Д. Морозов – М: Знание, 1998. – 342с.
20. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2022. – Душанбе, 2023. – С. 23.
21. Панина Т. С. Современные способы активизации обучения. – М.: Академия, 2006.
22. Ушинский К. Д. Педагогические соч. В 6-ти т. Т. 2. – М.,1988.
23. Шамова Т.И. Активизация учения школьников Т.И. Шамова – М.: Педагогика, 1982. – 209с.
24. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М., 1979. – 160 с.

САМАРАНОКИИ ИТТИЛООТ ВА НАҚШИ ОН ДАР НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНА

Файзализода Муҳаммадраббӣ Музаффар - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 987-48-98-94. E-mail: fayzalizodam@list.ru

Дар шароити имрӯза тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ ба иттилооти аз ҷиҳати иқтисодӣ самарабахш эҳтиёҷ доранд. Мақолаи мазкур ба муқарароти назариявӣ ва методологӣ оид ба ҳалли мушкилоти марбут ба самаранокии таъминоти иттилоотии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхона бахшида шудааст. Зеро муваффақиятҳои фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳо пеш аз ҳама, дар асоси иттилооти ҷамъоваришуда, коркард, таҳлил ва қабули қарорҳои самараноки идоракунӣ вобаста аст.

Калидвожаҳо: иттилоот, низоми иттилоотӣ, идоракунӣ, стратегия, банақшагирӣ, корхона.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ЕЕ РОЛЬ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА ПРЕДПРИЯТИЯ

Файзализода Муҳаммадраббӣ Музаффар - ассистент кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: 987-48-98-94. Email: : fayzalizodam@list.ru

В современных условиях все субъекты хозяйствования нуждаются в экономически эффективной информации. Данная статья посвящена теоретическим и методическим представлениям о решении проблем, связанных с эффективностью информационного обеспечения системы управленческого учёта на предприятии. Потому что успех деловой активности предприятий зависит, прежде всего, от сбора информации, обработки, анализа и принятия эффективных управленческих решений.

Ключевые слова: информация, информационная система, менеджмент, стратегия, планирование, предприятие.

INFORMATION EFFICIENCY AND ITS ROLE IN THE COMPANY'S MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM

Fayzalizoda Muhammadrabbi Muzaffar - assistant of the Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nakhimov street. Tel: 987-48-98-94. E-mail: : fayzalizodam@list.ru

In today's conditions, all business entities need cost-effective information. This article is devoted to theoretical and methodological ideas about solving problems related to the effectiveness of information support for the management accounting system in an enterprise. Because the success of business activity of enterprises depends, first of all, on the collection of information, processing, analysis and making effective management decisions.

Key words: information, information system, management, strategy, planning, enterprise.

Дар ҷараёни фаъолияти истеҳсолӣ иттилоот, захираҳои иттилоотӣ ҳамчун нишондиҳандаи алоҳидаи иқтисодӣ шуморида мешавад, ки яке аз элементҳои муҳими идоракунӣ корхонаҳои муосир буда, асоснокунандаи қарори идоракунӣ баҳисоб меравад.

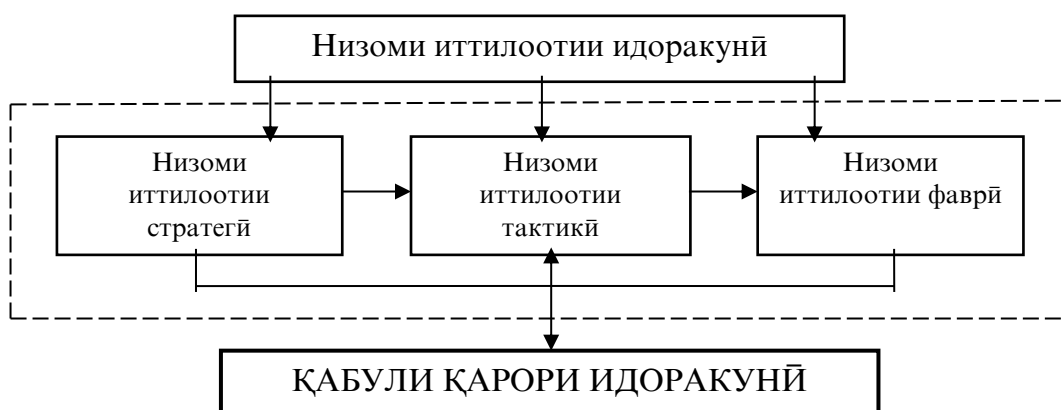
Имрӯзҳо иқтисодиёти муосирро иқтисодиёти иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, интернет-иқтисодиёт меноманд, ки барои рушди тичорат ва дастрасии корхонаҳоро бо бартариятҳои рақобат дар иқтисоди бозорӣ шароит фароҳам сохтааст. Тараққиёти технологияи иттилоотиву коммуникатсионӣ қисми ҷудонопазири низоми идоракунӣ рушди муносибатҳои бозорӣ гашта, сатҳи баланди идоракунӣ иқтисодиро тақозо менамояд. Низоми идоракунӣ корхона аз

мачмӯи иттилооти умумӣ иборат буда, истифодаи он имкон медиҳад, ки аз он вариантҳои алтернативиро интихоб намуда, қарори дурусти идоракунӣ қабул карда шавад. [1, с.24].

Унсурҳои зерини ба ҳам алоқаманд (марҳилаҳо, блокҳои ягонаи раванди идоракунӣ) чун функцияҳои асосии идоракунӣ - баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ, назорат ва танзим, таҳлил ва банақшагирӣ муайян карда мешаванд, ки раванди амалиётҳои пайвастаи ба ҳам алоқаманд мебошанд, ки сикли ба ҳам пайвастаи идоракуниро ташкил медиҳанд. Зеро дар шароити буҳрони молиявӣ, таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлили раванди идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ яке аз омилҳои муайянкунандаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо ба ҳисоб рафта, баҳисобгирии идоракунӣ ва назорати хароҷот ҳамчун унсурҳои муҳими фаъолияти он мебошанд. Баҳисобгирии идоракунӣ системаи мураккабест, ки мачмӯи шаклҳо ва усулҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ, назорат ва таҳлилро дар бар мегирад ва барои таъминоти иттилоотии раванди қабули қарорҳои идоракунӣ пешбинӣ шудааст. Ба тарзи дигар баён кунем баҳисобгирии, идоракунӣ ҳамчун функцияи идоракунии корхона, барои тавлиди иттилооти зарурӣ барои таҳияи қарорҳои самарабахш, ки ба ҳадди минималӣ расонидани хавфҳоро дар шароити буҳрони иқтисодӣ дар бар мегирад, пешбинӣ гардидааст [2, с.29].

Самаранокии идоракунӣ бештар аз сатҳи ташкили сифат ва чараёни таъминоти иттилоотии он муайян карда мешавад. Иттилоот дар натиҷаи идоракунӣ ташаккул меёбад ва идоракунӣ натиҷаи иттилоот мебошад. Аз ин рӯ, бидуни иттилоот идоракунӣ вучуд надорад, бидуни идоракунӣ иттилоот низ вучуд надорад. Вале набояд фаромӯш кард, ки иттилоот предмет ва натиҷаи кори идоракунӣ ба ҳисоб рафта, инчунин воситаи асосноккунии қарорҳои идоракунӣ мебошад, ки бидуни он раванди таъсири зерсистемаи идорашаванда ба идоракунанда ва ҳамкориҳои онҳо ғайриимкон аст. Такмили низоми идоракунӣ барои рушди устувори чараёнҳои идоракунии корхона бо модернизатсиякунонии (навсозӣ) системаҳои иттилоотӣ алоқаманд аст, ки аҳамияти аввалиндараҷаи иттилооти таҳлилно муайян мекунад [2, с.29-30].

Вобаста ба низомҳои идоракунӣ, фаъолияти иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ раванди пайвастаи ҷустуҷӯ, ҷамъоварӣ, коркард ва пешниҳоди иттилоот дар шакли барои истифодбаранда мувофиқ мебошад. Аз ин рӯ, фаъолияти иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ ин қабул, таҳлил ва ҷамъовариҳои мунтазами иттилоот бо унсурҳои пешгӯинамоя оид ба масъалаҳои марбут ба фаъолияти корхона аз ҷумла: захираҳо, хароҷотҳо, чараёни истеҳсолот, нарх ва фурӯшро дар бар мегирад.

Расми 1. Низоми иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ

1. Низоми иттилоотии стратегӣ. Рушд ва муваффақияти ҳар як корхонаро асосан стратегияи дар он қабулшуда муайян мекунад. Стратегия ҳамчун мачмӯи усулҳо ва воситаҳои ҳалли вазифаҳои дарозмӯҳлат фаҳмида мешавад, ки ба тағирёбии интиҳоби ҳадафҳои корхона, вазифаҳо ва усулҳои он таъсир мерасонад. Барои муайян кардани рақибон дар бозори истеҳсол ва фурӯш, инчунин ҳамкориҳои зичро байни истеъмолкунандагон ва таъминкунандагон ба роҳ мемонад. Низоми иттилоотии стратегӣ пеш аз ҳама барои вазифаҳои банақшагирии дарозмуддат ва истифодабарии роҳбарони баландпоя бидуни миёнарав тарҳрезӣ карда мешавад.

2. **Низоми иттилоотии тактикӣ** (сатҳи миёна) - ин чараёни ташкили заминаҳо барои амалисозии имкониятҳои нави стратегияи корхона, асосноккунии мақсад ва воситаҳои, ки барои ноилшавӣ ба мақсадҳои пешакӣ муқараршуда ва ё анъанавӣ қабулкардашуда заруранд, истифода карда мешавад.

Вазифаҳои асосии низоми иттилоотии тактикӣ:

- ✓ муқоисаи нишондиҳандаҳои ҷорӣ бо нишондиҳандаҳои давраҳои гузашта;
- ✓ омода сохтани ҳисоботҳои даврӣ барои як муддати муайян;
- ✓ таъмини дастрасӣ ба иттилооти базавӣ ва ғайра иборат мебошанд.

3. **Низоми иттилоотии фаврӣ** - ин низом мутахассисон, муҳосибон ва менечерони корхонаро тавассути коркарди маълумот дар бораи муомилот ва чараёнҳо (ҳисобҳо, харочотҳо, истеҳсолот, музди меҳнат, қарзҳо, гардиши захираҳо ва масолеҳҳо) дастгирӣ менамояд. Ҳадафи низоми иттилоотии фаврӣ дар ин сатҳ посух додан ба саволҳо оиди ҳолати кунунӣ ва пайгирии чараёнҳои муомилотӣ дар корхона мебошад, ки ба қабули қарори фаврӣ ва идоракунии самаранок мусоидаткунанда ба шумор меравад. Барои дарки ин сатҳи низоми иттилоотӣ маълумот бояд осон, дастрас ва доимоамалкунанда бошанд ва дар баробари ин маълумоти дақиқ саҳеҳ пешниҳод карда шавад. Низоми иттилоотии фаврӣ таъминкунандаи асосии иттилоот барои дигар намудҳои низомҳои иттилоотии корхона ба ҳисоб рафта, маълумоти амалиётҳои ҷорӣ ва ҳам бойгониро дар бар мегирад.

Вазифаҳои асосии низомҳои иттилоотии корхона аз инҳо иборатанд:

- таъмини раванди қабули қарор;
- пешниҳоди иттилоотӣ зарурӣ дар замон ва макони лозима;
- баландбардории самаранокии низоми идоракунӣ;
- ташкили муҳити иттилоотӣ ва техникаи идоракунии корхона;
- радбадании иттилоот ва ғайра[3, с.121-122].

Бояд таъкид кард, ки тадбирҳои пайвастаи иқтисодӣ, таъминоти иттилоотӣ низоми баҳисобгирии идоракунии корхона дар асоси таъсири мутақобилаи доимии роҳбарияти корхона бо ҷонибҳои манфиатдор (инвесторон, шарикон), ки барои бастанӣ шартномаҳо амалӣ карда мешаванд ва ба коҳиш додани хавфҳо, баланд бардоштани обрӯ ва эътибори тичоратии корхона, инчунин афзоиши капитализатсия ва рақобатпазирӣ нигаронида шудаанд, даромаднокии корхонаро таъмин мекунанд. Таъминоти иттилоотии низоми баҳисобгирии идоракунии корхона захираҳои иттилоотии корхонаро ташкил намуда, фаъолияти дурусти дарозмуддат ва самаранокро таъмин менамояд. Мувофиқи дараҷаи идоракунӣ дар корхона низомҳои иттилоотии стратегӣ, тактикӣ ва фаврӣ истифода бурда мешаванд, ки дар расми зерин оварда шудаанд.

Таъминоти иттилоотӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ, чун унсурҳои муҳими низоми идоракунии корхона имкон медиҳад, ки амалҳои баҳисобгирӣ ва таҳлилиро дар як раванд муттаҳид намуда, яқоя бо гузаронидани таҳлили микроиқтисодӣ муттасилии ин чараёнҳоро таъмин намуда, барои расидан ба ҳадафҳои гузашташудаи стратегияи корхона ва натиҷаҳои онро ҳангоми таҳия намудани тавсияҳо барои қабули қарорҳои идоракунӣ истифода баранд. Дар ин маврид методологияи умумӣ ва муқаррароти меъёрии баҳисобгирии идоракунии корхона ба хоҳири истифодаи оқилона дар низоми ягонаи баҳисобгирӣ, идоракунӣ ва таҳлилии корхона такмил дода мешаванд. Ҳоло аксари корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ислоҳоти низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки ҳадафи асосии он гузариши пурра ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) мебошад, қаҳд менамоянд, ки тадриҷан ба стандартҳои байналмилалӣ наздик шуда дар бозори байналмилалӣ сармоягузорӣ баромад кунанд. Расидан ба ин ҳадафи байналмилалӣ маҳз бо такмил додани низоми иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхона татбиқ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, таъминоти иттилооти низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар чараёни идоракунии корхона дар маҷмӯъ ба баланд бардоштани сатҳи мукаммали идоракунии равандҳои тичоратии корхона, амалисозии ҳадафҳои стратегӣ нигаронида шудааст ва ба методологияи умумии фаъолияти таҳлилӣ дар доираи татбиқи вазифаҳои идоракунӣ дар ҳама сатҳҳо асос меёбад.

Адабиёт

1. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет: учебник – 2-е издание, перерабат. и доп - Магистр, Инфра – М, 2011 – 576 с.
2. Файзализода М.М. Таъминоти иттилоотӣ–таҳлилии қараёнҳои идоракунии корхона [Матн] / М.М. Файзализода // Нашрияти илмӣ «Иқтисодиёти Тоҷикистон»-и Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2020. №4(2).С. 29-34.
3. Файзализода М.М. Мавқеъ ва нақши иттилооти баҳисобгирӣ–таҳлилӣ дар низоми менеҷменти корхона [Матн] / М.М. Файзализода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. №10. Қисми II – С. 120-127.
4. Файзализода М.М. Нақши иттилоот дар низоми баҳисобгирӣи идоракунии корхона [Матн] / Файзализода М.М. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи “Афзалиятҳои стратегии рушди иқтисоди миллӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти индустриалию инноватсионӣ” бахшида ба “Солҳои рушди саноат(2024-2026)” Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (01.04.2024) С. 690-692.
5. Файзализода М.М. Таҳлили вазъи муосири таъминоти баҳисобгирӣ–таҳлилӣ дар корхонаҳои саноати насочӣ [Матн] / Файзализода М.М. // Паёми молия ва иқтисод №4/1 (33) (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Душанбе, 2022 .Саҳ. 239-250.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ФИНАНСОВОГО КАПИТАЛА

Азизкулов Бехзод Джумабоевич - Старший преподаватель кафедры финансы Таджикского государственного финансово – экономического университета Ул. Нахимова 64/14 734067 Душанбе, Республика Таджикистан тел: (+992 37) 231-02-01 93 588 78 68.

В статье рассмотрены институциональные основы формирования и использование рынка финансового капитала. Институциональную среду рынка финансового капитала авторы рассматривают как совокупность эффектов, которые проявляются в реальном и финансовом секторах. К составляющим институциональной среды можно отнести: расчётно-кассовые центры и территориальные управления Национального банка республики, которые осуществляют регулирование и надзор за деятельностью кредитных организаций; нормы и правила, инструкции, которые определяют прядок функционирования рынка финансового капитала; внутренние правила и процедуры агентов, прежде всего банков, которые определяют приоритетные направления их предпринимательской деятельности, политику проникновения на различных сегментах, а также степень риска проводимых операций.

Доказано, что институциональные структуры банковского кредитного рынка, которые состоят из совокупности институтов разного уровня, прежде всего, обеспечивают условия эффективного функционирования рынка финансового капитала и предопределяют характер отношений между агентами рынка, предоставляют широкие возможности в реализации их функций и интересов. Институциональную среду банковского кредитования можно рассматривать как устойчивую систему взаимоотношений финансово-экономических, правовых, организационных и социальных условий, способствующих оптимальному эффективному размещению кредитных ресурсов в различных хозяйствующих субъектах секторов и отраслей экономики. Эта система отношений охватывает совокупность процессов, начиная с момента поступления заявки, составления кредитного контракта и до завершения полного погашения.

Ключевые слова: оценка, банковское кредитование, финансовый капитал, депозиты, кредит, клиент, денежные средства, институциональная среда.

АСОСҶОИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ РУШДИ БОЗОРИ САРМОЯИ МОЛИЯВӢ

Азизкулов Бехзод Чумъабоевич - муаллими калони кафедраи молия, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов 64/14, 734067 Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, Тел.: (+992 37) 231-02-01 93 588 78 68.

Дар мақола асосҳои институтсионалии ташаккул ва истифодаи бозори сармоияи молиявӣ баррасӣ карда мешаванд. Муаллифон муҳити институтсионалии бозори сармоияи молиявиро ҳамчун маҷмуи таъсирхӯр медонанд, ки дар бахшҳои воқеи ва молиявӣ зӯхур мекунад. Ба ҷузъҳои муҳити институтсионалӣ инҳо дохил мешаванд: марказҳои ҳисоббаробаркунии қассаӣ ва шӯъбаҳои ҳудудии Бонки миллии Тоҷикистон, ки ҷаъолияти ташкилотҳои қарзиро танзим ва назорат мекунад; меъёру қоидаҳо, дастурхӯр, ки ҷаъолияти бозори сармоияи молиявиро муайян мекунад; қоидаҳо ва расмиёти дохилии агентҳо, пеш аз ҳама бонкҳо, ки самтҳои афзалиятноки ҷаъолияти соҳибқориҳои онҳоро муайян мекунад, сиёсати воридшавӣ ба бахшҳои ғуногун, инчунин дараҷаи ҳавфи амалиёти онҳоро муайян мекунад.

Исбот шудааст, ки сохторҳои институтсионалии бозори қарзи бонки, ки аз маҷмуи институтҳои сатҳҳои ғуногун иборатанд, пеш аз ҳама шароити ҷаъолияти босамари бозори сармоияи молиявиро таъмин намуда, хусусияти муносибатҳои байни агентҳои бозорро пешақӣ муайян мекунад. , барои амалӣ гардондани вазифаю манфиатҳои худ имкониятҳои васеъ фароҳам оваранд. Муҳити институтсионалии қарздиҳии бонкиро метавон ҳамчун системаи устувори муносибатҳои байни шартҳои молиявӣ иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иҷтимоӣ арзёбӣ кард, ки ба тақсмоти оптималии самараноки захираҳои қарзӣ дар субъектҳои ғуногуни

хоҷагидорӣ дар соҳаҳо ва соҳаҳои иқтисодӣ мусоидат мекунад. Ин низоми муносибатҳо маҷмӯи равандҳоро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи қабули ариза, тартиб додани шартномаи қарз ва то ба охир расидани пардохти пулла.

Вожаҳои калидӣ: арзёбӣ, қарздиҳии бонкӣ, сармояи молиявӣ, пасандозҳо, қарз, муштарӣ, фондҳо, муҳити институтсионалӣ.

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL CAPITAL MARKET

Azizkulov Bekhzod Jumaboevich - Senior Lecturer, Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics, 64/14 Nakhimov Street, 734067 Dushanbe, Republic of Tajikistan, Tel.: (+992 37) 231-02-01 93 588 78 68.

The article examines the institutional foundations for the formation and use of the financial capital market. The authors consider the institutional environment of the financial capital market as a set of effects that manifest themselves in the real and financial sectors. The components of the institutional environment include: cash settlement centers and territorial departments of the National Bank of the Republic, which regulate and supervise the activities of credit institutions; norms and rules, instructions that determine the functioning of the financial capital market; internal rules and procedures of agents, primarily banks, which determine the priority areas of their business activities, penetration policies in various segments, as well as the degree of risk of their operations.

It has been proven that the institutional structures of the banking credit market, which consist of a set of institutions at different levels, first of all, provide the conditions for the effective functioning of the financial capital market and predetermine the nature of relations between market agents, providing ample opportunities in the implementation of their functions and interests. The institutional environment of bank lending can be considered as a stable system of relationships between financial, economic, legal, organizational and social conditions that contribute to the optimal effective allocation of credit resources in various economic entities in sectors and industries of the economy. This system of relations covers a set of processes, starting from the moment of receipt of an application, drawing up a loan contract and until completion of full repayment.

Key words: assessment, bank lending, financial capital, deposits, credit, client, funds, institutional environment.

Развитие рынка финансового капитала зависит от уровня формирования и развития институциональной структуры не только финансового сектора и рынка финансовых услуг, товарного рынка, но и от развития институциональной структуры национальной экономики страны. Развитие рынка финансового капитала необходимо рассматривать во взаимосвязи с экономическим ростом и социально-экономическим развитием общества, так как финансовый капитал, как отношения сращивания капиталов и, соответственно, интересов различных отраслей и секторов экономики сфер хозяйства, не может формироваться и развиваться при отсутствии таких экономических предпосылок, как накопление денежных средства хозяйствующих субъектов, среда для эффективного их размещения, укрепление доверия между партнёрами и их устойчивых долговременных связей.

В условиях развивающихся рыночных отношений создание институциональной среды, которая благоприятствует росту финансового сектора экономики, является важнейшим элементом и условием эффективного формирования и использования финансового капитала.

Институциональная среда представляет собой совокупность системообразующих правил и норм, определяющих рамки, в которых осуществляются производство, обмен и распределение инвестиционных ресурсов, капитала. Именно институциональная среда определяет процесс формирования и развития институциональной структуры финансового рынка. Дж. Р. Коммонсом институциональная структура определяется как комплекс взаимосвязанных институтов, которые выполняют определенные функции, тем самым способствуя эффективному взаимодействию экономических субъектов [14, С. 649].

Дальнейший ход нашего исследования об институциональной среде рынка финансового капитала опирается на определение Дж. Р. Коммонса.

Формирование и развитие институциональной среды рынка финансового капитала особенно необходимо для развивающихся стран, где реализация любой программы экономического роста не только зависит от состояния финансового рынка и рынка финансового капитала, но и исходит из него. В связи с этим Й. Шумпетер, отвергая ранее существовавшую парадигму, согласно которой деятельность агентов финансового рынка сводилась к чисто технической функции денежного опосредования актов обмена, подчеркивал, что любая новая комбинация «в отличие от существующей не может финансироваться за счёт поступающих доходов». Экономике постоянно необходимы кредиты для покупки необходимых средств производства. Следовательно, при переходе от простого обслуживания хозяйственного кругооборота к денежному или финансовому обеспечению развития субъектов экономики финансовые организации превращаются в могущественную силу, которая предоставляет субъектам предпринимательского сектора покупательную способность без незамедлительного создания нового товарного предложения [13, С. 249]. Эти фундаментальные положения лежат в основе государственной политики в сфере финансово-кредитной системы Республики Таджикистан.

В связи переходом страны на новый этап развития в Послании Президента Республики Таджикистан указывается на необходимость реформирования финансово-кредитной системы: «Состояние кредитно-денежной системы страны, в особенности давление на курс национальной валюты, неустойчивость банковского капитала, недостаточный уровень кредитования национальной экономики и привлечения инвестиций вынуждают нас принять неотложные меры в этом направлении. В связи с этим Национальному банку необходимо принять конкретные меры в части проведения надлежащей денежно-кредитной реформы, сохранения стабильности курса национальной валюты, уровня цен, деятельности банков, контроля за соблюдением банковского законодательства и его совершенствования, снижения уровня рисков и внедрения корпоративных методов управления» [8, С. 9].

Государство, таким образом, начало активно влиять на институциональную среду путём целенаправленного процесса формирования и совершенствования финансово-кредитной системы, как среды формирования и развития рынка финансового капитала.

Следует подчеркнуть, что сила и мощь финансового капитала кроется в его постоянном движении: именно в процессе движения он самовозрастает и происходит постоянное его воспроизводство. Его движение происходит на финансовом рынке, поэтому последний является средой существования финансового капитала.

Именно институциональные структуры финансового рынка, которые способствуют успешной работы его агентов (банки, страховые компании, взаимные и пенсионные фонды) по аккумулярованию денежных средств общества и последующей передаче их в распоряжение хозяйствующих субъектов, определяет условия и среды движения финансового капитала [6, С. 49]. Исходя из этого, можно констатировать, что важнейшей институциональной составляющей финансового рынка являются инфраструктуры финансовых отношений. Их функции заключаются в обеспечении работы механизмов межотраслевого и межтерриториального перераспределения денежного капитала в соответствии с потребностями процессов и стадиями общественного воспроизводства.

Инфраструктура является необходимым компонентом любого типа рынка, в том числе рынка финансового капитала. Инфраструктуру рынка капитала составляет совокупность институтов, служб, учреждений, организаций, обслуживающих рынок и выполняющих конкретные функции, обеспечивающие оптимальный и эффективный режим его функционирования.

В Республике Таджикистан по мере разветвления процессов рыночной трансформации финансово-экономических отношений формируются условия свободных взаимовыгодных отношений между любыми участниками финансового рынка и рынка капитала, что вызывает

объективный процесс формирования инфраструктуры финансовых отношений. В настоящее время в республике сформированы и развиваются инфраструктуры финансового рынка, которые способствуют созданию организационно-технологической и правовой среды, обеспечивают организацию системы взаимодействия субъектов рынка капитала и реальной экономики.

Таким образом, для поддержания и воспроизводства эффективной системы взаимосвязей участников инвестиционных и финансовых отношений, которая способствует согласованному взаимодействию финансового рынка с задачами социально-экономического развития страны и её регионов, возрастает роль и значение инфраструктуры рынка финансового капитала.

Эффективность функционирования рынка финансового капитала способствует формированию необходимых условий для удовлетворения потребностей субъектов хозяйствования в инвестировании капитала и организации эффективного воспроизводства с минимальными транзакционными издержками. Степень обеспечения данных процессов заложена в функциях инфраструктуры, а именно:

- организация рационального взаимодействия хозяйствующих субъектов, хозяйственных взаимосвязей, которые непосредственно отражаются в контрактной функции;
- регулирование движения денежных ресурсов, потока доходов в целях инвестиционного обеспечения воспроизводственных процессов.

Институциональная среда рынка финансового капитала базируется на взаимном соблюдении всеми участниками рынка правил игры. Нормы и правила должны быть адекватными реальным возможностям сторон и изменяющимся условиям и приоритетам социально-экономического развития. В институциональной среде существенное место занимает воздействие государства на уровень трансакций по обмену права собственности, траекторий или направлений, определяемых государством, и интенсивности государственного вмешательства. В современных условиях все более возрастает функция государства как главного участника финансового рынка при выполнении функций:

- обеспечения стабильности институциональной среды рынка финансового капитала;
- стратегического участия в инвестиционном процессе;
- своевременной корректировки инвестиционных проектов;
- обеспечения социальной ответственности за результаты.

Успешная реализация функции государства, стабильность социально-экономической жизни страны является гарантом для движения финансового капитала, прежде всего вхождение иностранного капитала в экономику страны. Несмотря на нестабильности в развитии мировой экономики в период 2014-2020 гг. объем накопление иностранных инвестиции на начало года в республике увеличилось от 4715,8 до 6474,8 млн. долл., увеличился более чем на 37,3 %. За анализируемый период объем накопление прямые инвестиций увеличилось от 2580,2 до 3760 млн. долл. или рост составлял – 145,7.(см: табл. 3)

**Таблица 3. - Динамика иностранных инвестиций в Республику Таджикистан
(млн. долларов)**

Показатели	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022 к 2015 в %
Инвестиции всего накоплено на начало отчетного года	5056,3	5063,8	5665,4	6266,2	6652,9	6474,8	6367,0	6360,0	1,3 раза
Поступило за год	977,8	842,7	1100,4	644,4	607,1	428,4	718,3	710,3	72,6

в том числе:									
прямые инвестиции	2785,5	3245,7	3584,8	3631,7	3948,4	3760	3653,8	3633,8	1,3 раза
Поступило за год	470,9	434,2	354,5	326,8	345,9	162,5	342,2	332,2	70,5

Рассчитано по: Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2021. - С.

374

Удельный вес прямых инвестиций к общему объему инвестиции в 2022 г. составлял около 57,13 %, против 55,08% в 2015, что является важным звеном в инвестиционном секторе, которые создает основной капитал, тем самым укрепляет финансового капитала экономики страны.

Современный этап развития экономики республики характеризуется все более интенсивными институциональными изменениями и институциональным проектированием, которые направлены на совершенствование организационно-правового поля, структурирование и упорядочение взаимодействия экономических агентов реального и финансового секторов.

Таким образом, коммерческие банки направляют свои активы в основном на обслуживание экономических субъектов, однако нельзя утверждать, что они формируют стимулы развития и становятся локомотивом роста экономики. Следовательно, без построения эффективной институциональной структуры и создания работающего рынка финансового капитала ограничены возможности развития его институциональной среды.

Литература

1. Банковский статистический бюллетень Республики Таджикистан, декабрь 2019 г. № 12 (281), с. 79-80, 90, 94;
2. Банковский статистический бюллетень Республики Таджикистан–2019, № 12 (293) с. 86-87;
3. Банковский статистический бюллетень Республики Таджикистан–2021, № 12 (305) с. 85-86
4. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан, 2018. - С. 548.
5. Гоманова Т.К. Кредитный рынок как фактор регионального развития // Деньги и кредит. - 2009. - № 1. - С. 60-63.
6. Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Д., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика: пер. с англ. - СПб., 1994. - 496 с.
7. Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <http://sur.ly/o/mmk.tj/AA000014>
8. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали РахмонаМаджлиси Оли Республики Таджикистан (22.12.2017). Душанбе, 26 апреля. URL: <http://president.tj/node/10585>
9. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2016 - С. 234.
10. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2019. - С. 230.
11. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2021. - С. 374
12. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. - М.: Дело, 2003. - 464 с.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития. (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / пер. с нем. В.С. Автономова и др.; под общ. ред. А.Г. Милейковского. - М.: Прогресс, 1982. - 456 с.
14. Commons J. Institutional Economics // American Economic Review. - 1931. - Vol. 21. - P. 648–657.

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТИЛООТӢ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ФАЪОЛИЯТИ СУҒУРТА

Ахроров Саидюсуф Хукматуллоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D – и кафедраи фаъолияти гумрукӣ. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Рӯдакӣ, 17. Тел.: +992909598689.

Муаллиф дар таҳқиқоти мазкур таҳлили масъалаҳои амалии истифодаи технологияи рақамӣ дар соҳаи суғурта дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор додааст. Тибқи таҷрибаи амалӣ дар шароити муосир, соҳаи суғурта на танҳо як воситаи барои идоракунии хатар ва ба таъмини амният табдил ёфтааст, балки бо назар ба таҳаввулоти технологӣ, иқтисодии ва иҷтимоии ҷаҳони муосир, он ба як соҳаи мураккаб ва динамикӣ табдил ёфтааст.

Калидвожаҳо: технологияи рақамӣ, суғурта, ташкилотҳои суғуртавӣ, бозори суғурта, хизматрасониҳои суғуртавӣ.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В СТРАХОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахроров Саидюсуф Хукматуллоевич – Таджикский национальный университет, докторант (Ph.D) кафедры таможенной деятельности. Адрес: 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Тел.: +992909598689.

В настоящем исследовании автором проанализированы практические вопросы применения цифровых технологий в страховой отрасли в современных условиях. Как показывает практика, в современных условиях страховая отрасль стала не только инструментом управления рисками и обеспечения безопасности, но и, учитывая технологические, экономические и социальные изменения современного мира, превратилась в сложную и динамичную отрасль.

Ключевые слова: цифровые технологии, страхование, страховые организации, страховой рынок, страховые услуги.

INFORMATION TECHNOLOGIES AND THEIR APPLICATION IN INSURANCE ACTIVITIES

Ahrorov Saidyusuf hukmatulloevich - Tajik National University, doctoral student (Ph.D) of the Department of Customs Activities. Address: 734025. 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan. Tel.: +992909598689.

In this study, the author analyzed the practical issues of using digital technology in the insurance industry in modern conditions. According to practical experience in modern conditions, the insurance industry has become not only a tool for risk management and ensuring security, but also, given the technological, economic and social developments of the modern world, it has become a complex and dynamic industry.

Keywords: digital technology, insurance, insurance organizations, insurance market, insurance services.

Баробари инкишофи фаъолони техника дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ бозори молиявӣ низ аз онҳо қафо намонда, балки бозори босуръат рушдбанда дар самти истифодаи технологияи молиявӣ ба ҳисоб меравад. Бо пайдо гардидан ва васеъ истифода шудани технологияи рақамӣ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ соҳаи суғурта низ дар раванди хизматрасониҳои худ аз усулҳои рақамикунонӣ, махсусан дар охири асри XX истифода намуд. Дигаргуниҳои технологӣ, ки дар ташкил ва раванди фаъолияти суғурта ба амал меоянд, сифат ва зудии хизматрасониҳои суғуратавиरो муайян мекунад. Гуфтан мумкин аст, ки соҳаи суғурта дар давоми тамоми таърихи худ борҳо дар баробари дигар соҳаҳо дар раванди фаъолияти худ аз навоариҳои технологӣ истифода намудааст ва ҳамаи ин боис гардидааст,

ки суғурта то ба имрӯз дар шакли суғуртаи муосир омада расад. Истифодаи технологияи муосир на танҳо ба мизочон ва осон намудани кори онҳо, балки ба худи ташкилотҳои суғуртавӣ дар ташкили кори суғурта таъсири беандоза дорад.

Рақамикунонии фаъолияти суғурта ин воситаи осон намудан кор ва сарфа намудани вақт ҳангоми пайдо шудани муносибатҳо байни ширкатҳои суғуртавӣ ва одамон буда, бо ин роҳ манфиатҳои мизочон ҳимоя мегардад ва қаноатмандии онҳо аз технологияҳои рақамӣ муайян карда мешавад. Инчунин, ин раванд шаҳодат аз он медиҳад, ки суғурта аз раванди пешрафти технология қафо намонда, дар баробари дигар соҳаҳои иқтисодиёт фаъолияти худро бо рақамикунонӣ фаро мегирад. Бояд қайд кард, ки мафҳуми навоариҳои технологӣ ё истифодаи технологияи нав дар суғурта бештар барои пешниҳоди маҳсулоти нави суғурта вобаста аст ва имкон медиҳад, ки манфиатҳои суғуртакунандагон қонеъ карда шавад. Бинобар ин, барои хизматрасонии суғурта навоарӣ ҳатман лозим аст.

Аммо, дар асл суғурта низ дар баробари дигар соҳаҳо қафо намонда аз технологияҳои рақамӣ барои такмил додани фаъолияти субъектон дар бозори суғурта истифода менамояд. Албатта, технологияҳои рақамӣ таъсири амиқи худро ба бозори суғурта расонида, рушди онро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамояд. Инчунин, рушди бемайлони соҳаи суғурта аз татбиқи самараноки технологияи инноватсионии рақамӣ вобаста буда, он имкон медиҳад ширкатҳои суғуртавӣ дар бозорҳои ҷаҳонии суғурта рақобатпазир бошанд.

Рақамӣ кунонидаи соҳаи суғуртаи аз татбиқи минбаъдаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи суғурта вобаста буда, мақсади асосии он баланд бардоштани сифати хизматрасонии суғуртавӣ, рушди тиҷорати суғурта ва таъмини амнияти маълумотҳо ва ҳифзи суғуртакунандагон ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, рақамикунонии соҳаи суғурта бозори суғуртаро устувор ва тиҷорати суғуртаро босуръат менамояд.

Суғуртаи рақамӣ ин як раванди инноватсионист, ки он ба тариқи онлайн фаъолият намуда, мизочон метавонанд аз доираи васеи хидматҳои суғуртаи истифода баранд.

Асосан, дар шароити имрӯза технологияҳои нав аз қабili нейротехнология ва зехни сунӣ, маълумоти калон, технологияҳои квантӣ, интернетӣ саноатӣ, робототехника, технологияҳои алоқаи бесим, технологияҳои виртуалӣ, технологияи абрӣ ва ғайра иборат мебошанд.

Дар фаъолияти суғуртавӣ низ метавонанд ин технологияҳо ба таври васеъ истифода гардида, раванди муносибатҳои суғуртавино байни ширкат ва мизочон осон гардонанд. Аксарияти технологияҳои дар боло номбаршуда алақай дар фаъолияти суғуртавӣ ба таври васеъ истифода мегарданд ва дар ин замина ширкатҳои суғуртавӣ низ кӯшиш менамоянд барои қафо намондан аз раванди технологӣ аз технологияҳои навини рақамӣ истифода баранд.

Новобаста аз он ки технологияи рақамӣ ба таври васеъ паҳн гардида истодааст ва ширкатҳои суғуртавӣ низ аз он васеъ истифода менамоянд, дар баробари ин хатарҳо, аз қабili хатарҳои киберӣ низ афзоиш меёбанд. Бинобар ин, ҳар як шахси истифодабарандаи технологияи рақамӣ аз ҷумла ширкатҳои суғуртавино зарур аст, ки баҳри кам намудани хатарҳои киберӣ ва таъмини амнияти худ мизочон чораҳои таъхирнопазир андешанд.

Яке аз самтҳои ояндадори рушди иқтисодиёти рақамӣ ин суғуртаи рақамӣ ҳамчун роҳи қонеъ гардонидани суғуртакунандагон – истеъмолкунандагони ҳифзи суғурта мебошад. Хизматрасониҳои суғуртавӣ, ки қаблан суғуртаи тиҷорати электронӣ, суғуртаи хатарҳои киберӣ ва ғайра номида мешуданд, на ҳамчун маҳсулоти мустақил, балки ҳамчун илова ба суғуртаи молу мулк баррасӣ шуданд[2].

Рақамикунонии суғурта дар натиҷаи ташаккул ёфтани иқтисодиёти рақамӣ рушд намуда, дар навбати худ ба пешрафти ин раванд ва кам намудани хатарҳои ба ин самт таҳдидкунанда нақши босазо мегузорад. Истифодаи фаъол ва самараноки технологияи рақамӣ ҳам ба пешрафти иқтисодиёти рақамӣ замина фароҳам меорад ва ҳам рақобатнок гардидани бозори суғурта дар байни дигар бозорҳои молиявӣ асос мегардад. Расонидани хизмати суғуртавӣ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ин маънои рӯ овардани ширкатҳои суғуртавӣ ба технологияи муосир ва кӯшишу талош баҳри қафо намондани бозори суғурта аз раванди ҷаҳонишавӣ мебошад.

Ба гуфтаи Д.В. Брызгалова, ҷорӣ намудани технологияҳои компютерӣ (рақамӣ) дар фаъолияти суғурта дар соли 1990 оғоз ёфт. Самтҳои рақамикунонии суғурта, аз ҷумла вариантҳои анъанавӣ ва рақамии рӯйдодҳо таъкид шудаанд[1].

Дар баробари боло рафтани суръати рақамикунонии суғурта тавассути барномаҳои мобилӣ, истифодаи зехни сунъӣ ва технологияҳои дигари рақамӣ харҷи омодакунии ҳуҷҷатҳо кам карда шуда, вақт низ сарфа мегардад.

Маълум аст, ки дар давраи наздиктарин замимаҳои мобилӣ метавонанд яке аз воситаҳои асосӣ дар раванди рақамикунонии суғурта гарданд. Чунки дар шароити имрӯза ҷузъи асосии технологияи молиявӣ ва иттилоотӣ ин барномаҳои мобилӣ ба ҳисоб меравад. Омода ва паҳн намудани замимаҳои мобилӣ аз тарафи ширкатҳои суғуртавӣ дар байни мизочон ба осонӣ метавонад хизматрасониҳои ширкатро таблиғ кунад ва муносибатҳои молиявӣ иртиботии байни мизоч ва ширкатро сода гардонад. Ҳамчунин, ин замима чун базаи маълумотдиҳии хизматрасониҳои ширкат барои мизочон баромад намояд ва маълумотро дар бораи маҳсулоти нав ба онҳо зуд расонад.

Пешрафти илму техника имкон медиҳад, ки воситаҳои нави техникӣ ба вуҷуд омада, мавқеи худро дар байни дигар технологияҳои рақамӣ муайян ва устувор намоянд. Дар солҳои охир зехни сунъӣ мавқеи худро дар низоми иттилоотӣ бо суръати баланд васеъ намуда истодааст. Аз рӯи маълумотҳо ва таҳлилҳо муайян намудан мумкин аст, ки дар давраи наздик зехни сунъӣ мавқеи тамоми воситаҳои дигари технологияҳои иттилоотиро дар фазои рақамисозӣ танг намуда, ҷои онҳоро худ ишғол менамояд. Бинобар ин, соҳаи суғурта барои истифодаи зехни сунъӣ дар фаъолияти худ ҳавасманд буда, он барои ширкат дар таҳлили маълумотҳо, муайян намудани хавфҳо, автоматикунонии фуруши маҳсулот, ташкили иртибот бо муштариён ба таври худкор ва ғайра қўмак менамояд. Ҳамаи ин, ба сарфа шудани вақт ва зиёд гардидани эътимоди ба ширкат дар байни мизочон лозим мебошад.

Технологияҳои рақамӣ ё дар шакли дақиқтар зехни сунъӣ дар фаъолияти суғурта шароит фароҳам меорад то маълумотҳо дар бораи мизочон ва хусусиятҳои хоси онҳо коркард ва таҳлил гардида, нисбати имконияти молиявӣ ва талаботҳои онҳо пешгӯиҳои дақиқ ва қарорҳои оқилона қабул карда шавад. Ҳамаи ин корҳо, яъне, пайдо ва таҳлил намудани маълумотҳои мизочон, инчунин, муайян намудани талаботи онҳо нисбати хизматрасониҳои суғуртавӣ бе истифодаи зехни сунъӣ мушкил буд.

Бояд қайд намуд, ки вобаста ба пешрафти илму технология бозори суғурта низ дар ҳоли афзоиш аст, яъне, технологияҳои нав имкон медиҳад, ки ширкатҳои суғурта хизматрасониҳои суғуртавиرو ба мизочон беҳтар намуда, рақобатпазирии технологиро дар байни худ тақвият диҳанд. Ҳарчанд, технологияи иттилоотӣ дар суғурта зиёд истифода шавад, ҳамон қадар эҳтимолияти қаллобии суғурта аз тарафи мизочон афзоиш меёбад. Чи тавре ки аз рӯи маълумотҳо муайян намудан мумкин аст, ҳар сол қаллобии суғурта 10% меафзояд.

Бинобар ин, зарур аст, ки барои коҳиш додани ин намуди қаллобӣ аз барномаҳои бо зехни сунъӣ асосёфта истифода бояд бурд. Зеро, зехни сунъӣ метавонад маълумотҳои муштариёро муқоиса намуда, мизочони боваринокро ҷудо менамоянд ва хавфи онро кам мекунад.

Дар навбати худ, технологияҳои нави рақамӣ ба мақомоти танзимкунандаи фаъолияти суғурта имкон медиҳад, ки дар баробар кам намудани хавфи қаллобии киберии тамоми шахсони ҳуқуқию воқеӣ, инчунин, хавфи фаъолияти худро паст намуда, дар як сатҳи муайян нигоҳ дорад, чунки, ин масъала эътимодно дар бозори суғуртавӣ аз тарафи мизочон таъмин намояд.

Хулоса, рақамикунонии суғурта ин бо рақамикунонии тамоми равандҳои тичоратии соҳаҳои гуногун алоқаманд буда, ҳамаи онҳо тавассути истифодаи технологияҳои гуногуни рақамӣ ба рақамикунонии фаъолият машғул мешаванд, ки он ҳам ба осон шудани кори ҳуду мизочон ва ҳам ба татбиқи рақамикунонии иқтисодиёт дар сатҳи давлат ва ҳукумати электронӣ замина мегардад.

Дар бозори ҷаҳонии хизматрасонии суғурта технологияҳои нав бо он мақсад истифода мегардад, ки дар шароити муносири иқтисодӣ воситаҳои нави қонун гардондани талаботи мизочон пайдо карда шавад. Ҳамчунин, технологияи нав, аз қабili барномаҳои мобилӣ

метавонад дар саводнокии молиявии мизоҷон таъсир расонад, яъне, муштариён тавассути истифодаи барномаи мобилӣ имкон доранд ба осонӣ маълумотхоро дар бораи суғурта пайо намуда, моҳияти онро ба қадри лозима дарк намояд.

Ғайр аз ин, тадбирҳои андешидашуда доир ба шаффоф гардонидани фаъолияти суғурта хизмат намуда, барои кам кардани ҳисоботу ҳуҷҷатҳо дар назди танзимгарро коҳиш медиҳанд.

Адабиёт

1. Брызгалов Д. В., Грызенова Ю. В., Цыганов А. А. Перспективы цифровизации страхового дела в России // Финансовый журнал. 2020. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-tsifrovizatsii-strahovogo-dela-v-rossii>.

2. Цыганов А.А., Брызгалов Д.В. Цифровизация страхового рынка: задачи, проблемы и перспективы // Экономика. Налоги. Право. 2018. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-strahovogo-rynka-zadachi-problemy-iperspektivy>.

ПОДДЕРЖКИ И РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Фозилова Мухайё Исмоилджоновна – к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учёта, финансово-экономического факультета, Бохтарский государственный университет им. Носири Хусрава. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни 67. Телефон: +992938244343.: mukhay.Fozilova@bk.ru

В данной статье рассматривается роль и значение развития малого бизнеса в современных условиях. Настоящее время малые предприятия играют важную роль в экономике всех стран мира, в том числе и в Таджикистане. Малые предприятия эффективны не только в потребительской сфере, но и как производители необходимых для производства конечной продукции отдельных узлов и малых механизмов, полуфабрикатов и других элементов, выпуск которых невыгоден крупным предприятиям.

Ключевые слова: малые предприятия, собственности субъектов, социальный слой, инновационный бизнес, предприятия-лидеры, бизнес-климат, конкурентоспособная продукция.

SUPPORT AND DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS INFRASTRUCTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Fozilova Mukhayo Ismoiljonovna – Candidate of Economic Sciences, senior Lecturer in the Accounting Department, Faculty of Finance and Economics, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Address: 67 Ayni Street, Bokhtar, 735140, Republic of Tajikistan. Tel: +992938244343.: mukhay.fozilova@bk.ru

This article examines the role and importance of small business development in today's environment. Small businesses currently play a vital role in the economies of countries around the world, including Tajikistan. Small businesses are effective not only in the consumer sector, but also as producers of individual components and small mechanisms, semi-finished products, and other elements necessary for the production of final products, the production of which is unprofitable for large enterprises.

Keywords: small business, entity ownership, social class, innovative business, leading enterprises, entrepreneurial climate, competitive products.

ДАСТГИРӢ ВА РУШДИ ИНФРАСОХТОРИ СОХИБКОРИИ ХУРД ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Фозилова Мухаё Исмоилҷоновна– номзади илмҳои иқтисодӣ, саромӯзгори кафедраи бахисобирии муҳосибӣ, факултети молиявӣ ва иқтисодӣ, Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. суроға: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айни, 67. рақами телефон: +992938244343.: mukhay.fozilova@bk.ru

Ин мақола нақш ва аҳамияти рушди тичорати хурдро дар муҳити имрӯза баррасӣ мекунад. Соҳибкории хурд дар ҳоли ҳозир дар иқтисоди кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Тоҷикистон, нақши муҳим мебозад. Корхонаҳои хурд на танҳо дар баҳши истеъмолӣ, балки ҳамчун истеҳсолкунандагони ҷузъҳои алоҳида ва механизмҳои хурд, маҳсулоти нимтайёр ва дигар элементҳои барои истеҳсоли маҳсулоти ниҳоӣ зарурӣ самаранок мебошанд, ки истеҳсоли онҳо барои корхонаҳои калон зараровар аст.

Калидвожаҳо: тичорати хурд, моликияти субъектҳо, табақаи иҷтимоӣ, тичорати инноватсионӣ, корхонаҳои пешқадам, ҷазои соҳибкорӣ, маҳсулоти рақобатпазир.

Значительное изменение подхода к малому предпринимательству и его роли в экономике различных государств. Особую важность приобрели такие направления содействия малым предприятиям, как создание институциональных условий, отвечающих требованиям

современного предпринимательства и рынка и призванных повысить конкурентоспособность малых предприятий. Конкретные меры включали развитие рынка капитала и облегчение доступа малых предприятий к финансовым средствам, упрощение налоговой системы, расширение экспортных возможностей, ликвидация бюрократических формальностей в предоставлении льгот и др.

Вместе с тем, в наших условиях важнейшим критерием, должна стать законодательно установленная мера ответственности органов власти и должностных лиц за действия, противоречащие или затрудняющие развитие малого предпринимательства на местах и четко определенный механизм реализации этой ответственности. Практика показывает, что имеющиеся рычаги давления на субъектов малого предпринимательства, с одной стороны, а также отсутствие конкретных эффективных инструментов воздействия на различные государственные властные структуры, с другой стороны, делают все усилия по поддержке малого бизнеса крайне неэффективными. Декларируемая на словах и слабо осуществляемая в реальной хозяйственной практике – такая институциональная поддержка компрометирует власть, усиливая к ней недоверие со стороны предпринимателей и населения.[2. 27-31]

Одновременно должны быть определены мероприятия, направленные на стимулирование должностных лиц, непосредственно связанных по роду своей деятельности с малым предпринимательством. Только в этом случае можно ожидать совпадения интересов малого бизнеса и различных структур, отвечающих за его развитие и поддержку.

Серьезной проблемой является обеспечение защиты прав и безопасности личности и собственности субъектов малого предпринимательства. В работе обосновывается вывод, что фактически малый бизнес существует в условиях действия институционального механизма отъема собственности в тех или иных формах. Сегодня предприниматели не чувствуют себя защищенными от любого произвола властей, так как большинство жалоб рассматривается теми же структурами, которые и допустили нарушения прав предпринимателей. В федеральном и местном законодательстве не определен механизм возмещения ущерба, нанесенного малому бизнесу государственными структурами и монополиями.

Курс на успешное проведение реформ невозможен без наличия достаточно многочисленного и сильного слоя населения, заинтересованного в политической стабильности общества, укреплении демократических принципов его организации, всех форм творческой, в том числе предпринимательской, деятельности. Такой социальный слой, представляющий собой базу функционирования социальных институтов современного гражданского общества, получил название «средний класс».

В западной социологии средним классом обычно называют ту часть общества, которая по своему статусу располагается между высшей элитой и основной массой трудящегося населения, включающую в себя научных и инженерно-технических работников, административный персонал, не занимающий высоких постов, работающую по найму интеллигенцию, мелких и средних собственников, фермеров, рабочих высокой квалификации, работников сферы обслуживания и др. [5. 19-25]

Следует особо подчеркнуть, что, по мнению автора, чрезвычайно большую роль в этой связи играет собственность. Сформировать мощный средний класс – как минимум означает, возможно большее число людей сделать эффективными собственниками. В частности, наемный работник (или лицо свободной профессии), который по основным параметрам может быть отнесен к среднему классу, при наличии собственности (ценных бумаг, недвижимости) перестает быть зависимым от единственного источника дохода – продажи своего труда. Стимулирование приобретения собственности представляет собой одну из наиболее действенных форм содействия укреплению среднего класса. Политика справедливой заработной платы сочетается в развитых странах с политикой формирования собственников из среды наемных работников. Полнота человеческого существования экономически обеспечивается собственностью как институтом свободного индивидуального выбора и связанной с ним ответственностью, что пронизывает все сферы и уровни экономики, наделяя ее способностью к эволюции.

Противоречивость государственного влияния на рынок труда особенно заметна в сфере развития малого предпринимательства. Вместо создания льготных условий налогообложения и механизма поощрения занятости, забота государства о малом бизнесе вылилась в форму государственных программ его поддержки, финансовые преимущества от которых получают, в основном, не субъекты малого предпринимательства, как таковые, а различные государственные и негосударственные организации (ассоциации, фонды, научные организации), являющиеся субподрядчиками программ. В значительной мере такая ситуация приводит к тому, что параллельно с разработкой программ утяжеление налогового бремени вызывает банкротство уже действующих субъектов, создание же новых предприятий представляется малопривлекательным. Складывается парадоксальная ситуация, когда государство изымает львиную долю доходов у малых предприятий, чтобы потом развернуть программу поддержки данного сектора экономики.

В настоящее время малые предприятия играют важную роль в экономике всех стран мира. Малые предприятия эффективны не только в потребительской сфере, но и как производители необходимых для производства конечной продукции отдельных узлов и малых механизмов, полуфабрикатов и других элементов, выпуск которых невыгоден крупным предприятиям. Все это обосновывает необходимость комплексного подхода к определению места и роли малых предприятий в экономике. В малом предпринимательстве кроются большие резервы, которые, нужно эффективно использовать и в Таджикистане.

В этих условиях малый бизнес уже не может рассматриваться в качестве самостоятельного сектора экономики. Необходима продуманная стратегия интеграции малых предприятий с мощными экономическими структурами. Развитие кооперации крупного и мелкого производства позволит не только повысить эффективность за счет удешевления, но и загрузить простаивающие мощности и площади крупных предприятий.

Зная о факторах, мешающих дальнейшему развитию малого бизнеса, можно определить шаги и направления, которые, в первую очередь, необходимо сделать для его всесторонней поддержки. [1. 34-41]

Важная роль в современной модели рыночного хозяйствования должна отводиться становлению малого инновационного бизнеса, который, как показал анализ зарубежного опыта, является серьезным фактором ускорения научно-технического прогресса благодаря созданию реальной конкуренции в инновационной сфере. Кроме того, развитие малых инновационных предприятий способствует эффективному использованию квалифицированных научно-технических кадров, неизбежно высвобождающихся в процессе приватизации научных организаций и конверсии предприятий ВПК, а также более полному задействованию научно-производственной инфраструктуры за счет коммерциализации законченных разработок, аренды, лизинга и других рыночных инструментов.

Анализ перспектив развития малого предпринимательства говорит о необходимости новых, современных подходов к разработке эффективного общегосударственного механизма его поддержки. Малый бизнес может стать той важной основой, с помощью которой будет осуществлен поворот к позитивным хозяйственным процессам – реальному становлению рынка, освоению новых ресурсов и технологий, восстановлению заброшенных производств, созданию новых рабочих мест и т.д. При этом необходимо учитывать важнейшие характеристики особенностей функционирования малого бизнеса в современной модели рыночного хозяйства. Таковыми, по мнению автора, являются:

- расширение и качественное изменение структуры горизонтальных связей;
- более тесная зависимость результатов функционирования малого бизнеса от макроэкономических показателей;
- сближение экономических интересов малого и крупного бизнеса;
- вывод оборотов малого бизнеса из «тени»;
- ослабление параметров государственной нагрузки на малый бизнес;
- соответствие форм соединения факторов производства в сфере малого бизнеса нормам трудового законодательства;

-создание эффективной правовой основы функционирования малого бизнеса;

В результате осуществляемых институциональных преобразований последовательная и целенаправленная деятельность всех объектов современной рыночной инфраструктуры малого бизнеса позволит вывести этот важнейший сектор экономики на качественно новый уровень, обеспечивающий устойчивый рост и эффективность.

При реализации кластерного подхода для поддержки малого бизнеса предполагается, что стратегической основой экономического кластера являются группы конкурентоспособных предприятий в рамках отдельных отраслей, занимающих лидирующие позиции на рынке. Для эффективного функционирования экономический кластер в своем составе должен иметь:

- базовые предприятия-лидеры, производящие и импортирующие свои товары за пределы республики;

- сеть внутриреспубликанских производителей-поставщиков, снабжающих лидеров сырьем, комплектующими изделиями, осуществляющих для них сервисные, логистические, информационные и др. услуги;

- бизнес-климат – инфраструктуру (производственную и транспортную), систему доступа к ограниченным ресурсам, систему налогообложения, наличие научно-исследовательских институтов и центров.

Таким образом, экономический кластер в современной модели рыночного хозяйствования представляет собой сеть экономических агентов и субъектов хозяйственно-экономической деятельности и социально-экономической инфраструктуры, реализующих региональный или территориальный предпринимательский потенциал, на основе общих экономических интересов в процессе создания конкурентоспособной продукции.

В результате, взаимодействие крупного, малого и среднего бизнеса при поддержке со стороны органов государственной и местной власти и эффективного использования имеющегося потенциала, способно самым принципиальным образом изменить содержание региональной и территориальной промышленной политики.

Литературы

1. Абдуллоева М.Р. Развитие малого и среднего бизнеса в республике Узбекистан: опыт для Республики Таджикистан//Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. - Белгород, 2020. - № 1 (80). - С.236-244.

2. Баженова К.С. Социально-экономические факторы развития малого предпринимательства на уровне региона (на материалах Смоленской области) // Автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05. - Москва, 2005. - 24 с.

3. Василёнок В.Л., Алексашкина Е.И. Развитие предпринимательства и факторы, его определяющие // Экономика и экологический менеджмент. - СПб., 2013. - № 1. - С. 8-16.

4. Исоков А.А. Необходимость финансовой поддержки малого и среднего предпринимательства в условиях Республики Таджикистан (социально-экономический аспект) // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - Душанбе: СИНО, 2013. - №2/4(114). - С.16-23.

5. Кадакоева Г.В. Инновационное предпринимательство: сущность, типология и возможности развития в условиях российских реалий//Вопросы инновационной экономики. - М.: «Креативная экономика», 2014. - № 2 (16). - С.3-12.

6. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г./Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 30 мая 2015 года № 354. - Душанбе, 2016. - 106 с.

7. Хайруллина Д.Р. Факторы, определяющие развитие малого бизнеса // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - Кисловодск, 2017. - № 3 (97). - С.4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-opredelyayuschie-razvitie-malogo-biznesa> (дата обращения: 28.03.2020).

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ ЭКОЛОГӢ БА ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДӢ

Орифҷонова В.Р.- муаллими калони кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон. Е: vazira.orifdhzonova@mail.ru, тел. 92-714-07-07

Исломова Г.С. – ассистенти кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон.

Мақолаи мазкур ба омӯзиши таъсири омилҳои экологӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ дар рушди устувори иқтисодӣ бахшида шудааст.

Муаллифон нишон медиҳанд, ки баррасии омилҳои муҳими экологӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аз ҷумла маориф, иқтисод ва иттилоот, барои таъмини фаъолияти соҳибкорон барои рушди устувор, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи самараноки захираҳои табиӣ аҳамияти калидӣ доранд. Бо таъкиди назариявӣ ва таҷрибаи байналмилалӣ, инчунин ҳуҷҷатҳои миллӣ зарурати ҳамгироии сиёсати иқтисодӣ ва ҳифзи муҳити зист асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, рушди устувор, омилҳои экологӣ, маориф, иттилоот, захираҳои табиӣ, муҳити зист.

ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ОБЛАСТИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Орифҷонова В.Р. – старший преподаватель кафедры естественных наук Таджикского государственного финансово-экономического университета. Эл. почта: vazira.orifdhzonova@mail.ru, тел. 92-714-07-07

Исломова Г.С. – ассистент кафедры естественных наук Таджикского государственного финансово-экономического университета.

Данная статья посвящена исследованию влияния экологических факторов на предпринимательскую деятельность в устойчивом экономическом развитии

Авторы показывают, что учет важных экологических, социальных и экономических факторов, включая образование, экономику и информацию, имеет ключевое значение для обеспечения деятельности предпринимателей по устойчивому развитию, охране окружающей среды и эффективному использованию природных ресурсов.

На основе теоретического анализа и международного опыта, а также национальных документов обоснована необходимость интеграции экономической политики и охраны окружающей среды.

Ключевые слова: предпринимательство, устойчивое развитие, факторы окружающей среды, образование, информация, природные ресурсы, окружающая среда.

INFLUENCE OF ENVIRONMENTAL FACTORS ON BUSINESS ACTIVITY IN SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Orifjonova V.R. - Senior Lecturer, Department of Natural Sciences, Tajik State University of Finance and Economics. E: vazira.orifdhzonova@mail.ru, tel. 92-714-07-07

Islomova G.S. - Assistant Professor, Department of Natural Sciences, Tajik State University of Finance and Economics.

This article is devoted to the study of the impact of environmental factors on business activity in sustainable economic development.

The authors show that consideration of important environmental, social and economic factors, including education, economy and information, are of key importance for ensuring the activities of entrepreneurs in sustainable development, environmental protection and effective use of natural resources.

Relying on theoretical analysis and international experience, as well as national documents, the need for integration of economic policy and environmental protection is substantiated.

Keywords: entrepreneurship, sustainable development, environmental factors, education, information, natural resources, environment.

Мукаддима. Дар марҳилаи кунунӣ масъалаи фаъолияти соҳибкорӣ дар рушди устувор аз муҳимтарин масъалаҳои ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Рушди устувор маънои ҳамоҳангии се унсур иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологиро дорад. Аз ин нуктаи назар, омилҳои экологӣ ҳамчун яке аз ҷузъҳои асосии сиёсати рушди иқтисодӣ миллий баррасӣ мешаванд. Агар муҳити зист солим бошад, рушди иқтисодӣ дарозмуддат ва самаранок мегардад, баръакс вайроншавии муҳити зист метавонад ба коҳиши имкониятҳои иқтисодии кишвар оварда расонад. Рушди иқтисодии миллий дар ягон кишвар бидуни ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, омӯзиши таъсири омилҳои экологӣ ба иқтисод барои муайян намудани роҳҳои таъмини рушди устувор аҳамияти назаррас дорад.

Таҳлил ва муҳокима. Омилҳои экологӣ маҷмӯи шароит ва омилҳои табиӣ, биологӣ ва антропогенӣ мебошанд, ки ба фаъолияти ҷомеа таъсир мерасонанд [2]. Ин омилҳо метавонанд ҳамчун сарчашмаи рушд хизмат кунанд ё монеаи рушди устувори иқтисод гардад. Омилҳои экологӣ дар низомии иқтисодии ҳар як кишвар нақши калидӣ мебозанд. Онҳо ҳамчун шароити табиӣ ва муҳити зисти атроф, имконият ва маҳдудиятҳои рушди иқтисодиро муайян менамоянд. Таҳлил нишон медиҳад, ки таъсири омилҳои экологӣ метавонанд дуҷониба бошанд: мусбат ва манфӣ.

1. Таъсири мусбат

Муҳити зисти солим ва захираҳои табиӣ фаровон ба рушди соҳаҳои гуногуни иқтисод, аз ҷумла кишоварзӣ, энергетика, саноат ва сайёҳӣ мусоидат мекунанд. Масалан, иқлими мусоид шароити хубро барои ҳосилнокии баланд фароҳам оварда, об ва замини ҳосилхез ҳамчун захираҳои асосӣ барои истеҳсолот хизмат менамоянд. Ҳамзамон муҳити зисти тоза оба саломатии аҳоли ва баланд шудани самаранокии меҳнатӣ кумак мекунад, ки ин дар маҷмӯъ ба афзоиши рушди иқтисодӣ оварда мерасонад.

Таъсири мусбати тағйирёбии иқлим, яъне гармшавии иқлим дар баъзе минтақаҳо метавонад мавсими кишоварзиро дароз кунад ва имконияти парвариши зироатҳои навро фароҳам оварад. Инчунин дар шароити тағйирёбии иқлим яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисодӣ ба истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия (энергияи офтоб, шамолӣ ва обӣ) вобаста аст. Рушди чунин энергетика метавонанд ҳамчун ҷавоби иқтисодӣ ба мушкилоти экологӣ арзёбӣ шуда, заминаҳои мусоиди пешрафти технологӣ ва ҷалби сармоягузори фароҳам оварад. Дар баробари ин талабот ба технологияи “сабз” метавонад имкониятҳои нави бозори низ ба миён оварда, шароити мусоид барои рушди рақобатпазирии миллий ва ҷалби сармояи хориҷиро таъмин менамояд.

2. Таъсири манфӣ

Ифлосшавии муҳити зист, нобудшавии ҷангалҳо, камшавии захираҳои обӣ ва тағйирёбии иқлим метавонанд рушди устувори иқтисодиро халалдор созанд[2]. Масалан, ифлосшавии ҳаво ва об боиси афзоиши бемориҳо дар байни аҳоли гардида, хароҷоти иловагии давлатӣ ва шахсиро ба соҳаи тандурустӣ зиёд мекунад. Истеъмоли зиёди захираҳои табиӣ, махсусан канданиҳои ғоиданок ва заминҳои кишоварзӣ, метавонад ба камшавӣ ва ҳатто аз байн рафтани онҳо оварда расонад. Нобудшавии захираҳои табиӣ имкониятҳои истеҳсолиро маҳдуд сохта, самтҳои муҳим, аз қабили кишоварзӣ ва саноатро зерӣ хатар мегузорад, ки ин ҳолат муддати зиёд барои иқтисоди миллий мушкилоти ҷиддӣ эҷод мекунад.

3. Тағйирёбии иқлим яке аз мушкилоти ҷаҳонии асри XXI мебошад, ки оқибатҳои он ба иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон, махсусан давлатҳои рӯ ба рушт, таъсири ҷиддӣ мерасонад. Афзоиши ҳарорати ҳаво, тағйирёбии тартиби боришот, обшавии пиряхҳо ва зиёдшавии офатҳои табиӣ боиси тағйироти назаррас дар сохтори иқтисоди миллий мегарданд [5,45].

Таъсири манфии тағйирёбии иқлим ба иқтисодиёти милли дар самтҳои зерин инъикос меёбад:

Кишоварзӣ: тағйирёбии иқлим ба ҳосилнокии зироатҳо таъсири мустақим мерасонад. Хушксолӣ, камборишӣ ё боришоти ғайриоддӣ метавонад боиси талафоти ҳосил ва коҳиши даромад гардад.

Захираҳои обӣ: обшавии пирахҳо ва кам шудани оби дарёҳо манбаи асосии обёрӣ ва гидроэнергетикаро зеро хатар мегузорад.

Саломатии аҳоли: гармшавӣ глобалӣ ва ифлосшавии муҳит боиси афзоиши бемориҳои сироятӣ, кам шудани қобилияти меҳнатӣ ва зиёд шудани хароҷоти иловагии соҳаи тандурустӣ мегардад.

Соҳтори иқтисодӣ: афзоиши офатҳои табиӣ (сел, zilзилаҳои иқлимӣ, тӯфонҳо) ба инфрасохтор, роҳҳо ва корхонаҳо зарар мерасонанд, ки барқарорсозии онҳо хароҷоти зиёд талаб мекунад [5,46].

Барои коҳиш додани таъсири манфии тағйирёбии иқлим ба иқтисоди милли ва истифодаи самраноки имкониятҳои он, татбиқи як қатор чораҳо заруранд:

1. Идоракунии самарноки захираҳои табиӣ: ин татбиқи усулҳои оқилона истифодаи замин ва об аз ҷумла, дар кишоварзии обёришаванда, барқарорсозии ҷангалҳо ва нигоҳдории экосистемаи табиӣ барои таъмини мувозинати иқлимӣ.

Муҳофизати пирахҳо ва манбаҳои обӣ, ки барои иқтисоди милли аҳмияти стратегӣ доранд.

2. Рушди энергетикаи барқароршаванда:

-гузариш ба манбаҳои энергияи сабз (оғтобӣ, шамолӣ, гидроэнергетикаи хурд геотермалӣ);

-коҳиши вообастагӣ аз ангиштсанг ва сӯзишвории кандани, ки ба гармшавии иқлим таъсири манфӣ мерасонад.

-чалби сармоягузории хориҷӣ ва дохилӣ ба соҳаи энергетикаи тоза.

3. Мутобиқсозии иқтисодиёт ба тағйирёбии иқлим:

-Татбиқи барномаҳои миллии мутобиқсозӣ дар соҳаҳои мутобиқсозӣ дар соҳаҳои кишоварзӣ, саноат ва инфрасохтор;

-Таҳияи механизмҳои суғуртаи иқлимӣ (хушксолӣ, сел, камборишӣ);

-Баландбардории устувории инфрасохтор (роҳҳо, пулҳо, корхонаҳо) ба офатҳои табиӣ;

4. Баландбардории сатҳи маърифати экологии аҳоли:

-Омӯзиши аҳоли дар бораи истифодаи самараноки захираҳо ва муҳофизати муҳити зист.

-Чалби ҷомеа ва бахши хусусӣ ба ташаббусҳои «иқтисоди сабз».

Рушди ҳамкориҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар самти мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим.

1. Татбиқи сиёсат ва қонунгузории муассир:

-Қабул ва иҷрои барномаҳои давлатӣ оид ба фаъолияти соҳибкорон ва рушди устувор;

- Мутобиқ кардани қонунгузории милли ба меъёрҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи иқлим;

- Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ барои ҷалби дастгирӣ ва сармоягузорӣ

Хулоса: Роҳҳои ҳалли масъалаи таъсири тағйирёбии иқлим бояд ҳамзамон самти кам кардани таъсири манфӣ ва истифодаи имкониятҳои навро дар бар гиранд. Ин раванд танҳо тавассути сиёсати оқилонаи давлатӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, иштироки фаъолонаи ҷомеа ва масъулияти баланди соҳибкорон имконпазир мегардад.

4. Норасоии маданияти экологӣ

Маданияти экологӣ маҷмӯи донишҳо, мафкура ва амалҳои масъулони инсон нисбат ба муҳити атроф мебошад. Норасоии маданияти экологӣ баёнгарӣ набудани сатҳи кофии маърифати экологӣ ва муносибати безътиноёна ба табиат аст.

Норасоии маданияти экологӣ дар Тоҷикистон яке аз омилҳои асосии заифшавии муҳити зист ва монеаи рушди устувор мебошад. Танҳо тавассути баланд бардоштани маърифати экологӣ, воридсозии донишҳои экологӣ ба низоми маориф истифодаи технологияҳои сабз ва иҷрои пайгириҳои сиёсати давлатӣ метавон ин мушкилотро коҳиш дод. Баланд бардоштани маданияти экологӣ на танҳо амри иҷтимоӣ, балки шартӣ ҳатмии рушди иқтисодии устувор ва таъмини амнияти экологӣ мебошад. Огоҳии пасти соҳибкорон ва ҷомеа нисбат ба масъалаҳои экологӣ метавонад ба зиёд шудани партовҳо ва харобшавии муҳити зист мусоидат намояд [3]. Масалан, аломатҳои норасоии маданияти экологӣ инҳоянд:

1. Партофтани партовҳои маишӣ ва саноатӣ дар ҷойҳои номуайян.
2. Бетаваҷҷуҳӣ ба истифодаи сарфакоронаи обу барқ ва дигар захираҳои табиӣ.
3. Сатҳи пасти иштироки ҷомеа дар корҳои ҳифзи муҳити зист.
4. Риоя накардани меъёрҳои қонунгузориҳои экологӣ ва набудани масъулияти шахсӣ

Масъалаи ҳифзи муҳити зист имрӯз яке аз мушкилоти глобалӣ ба ҳисоб меравад. Рушди борсӯрҷати иқтисодӣ ва афзоиши шумораи аҳоли дар аксари кишварҳо боиси тағйирёбии назарраси экосистемаҳо гардидааст. Тоҷикистон низ аз ин раванд истисно нест. Бо вучуди он ки кишвар дорои захираҳои бойи табиӣ ва иқлими нисбатан тоза мебошад, сатҳи пасти маданияти экологӣ дар ҷомеа монеаи қиддии рушди устувор гардидааст.

Омилҳои асосие, ки омӯзиши таъсири омилҳои экологиро ба иқтисод барои муайян намудани роҳҳои таъмини рушди устувор фароҳам меоранд ва барои ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ имконпазир аст инҳоянд[3,60].:

Маориф: камбудани соатҳои таълимии фанҳои экологӣ дар муассисаҳои таълимӣ.

Иқтисодӣ: сатҳи пасти даромади аҳоли, ки аксар вақт экологияро дар мадди аввал намегузорад.

Информатсионӣ: кам будани маъракаи омави ва иттилоотӣ оид ба ҳифзи муҳит.

Идоракунии: иҷрои сусти сиёсати давлатӣ ва назорати нокифоя нисбат ба қонуншиканиҳои экологӣ.

Ин норасоиҳо ба оқибатҳои зерин оварда мерасонанд:

- Афзоиши ифлосии ҳаво, об ва хок.
- Зиёдшавии бемориҳои вобаста ба муҳити ифлос.
- Камшавии ҳосилнокии заминҳо ва паст шудани иқтидори истеҳсоли.
- Маҳдуд гаштани имкониятҳои рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ.

Аз ин рӯ, роҳҳои ҳалли ин масъала

1. Маориф ва тарбия: ворид кардани фанҳои экология ва рушди устувор ба барномаҳои таълимӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифати экологӣ аз овони кӯдакӣ.

2. Таблиғ ва иттилоот: ташкил намудани маъракаи расонаӣ ва ҷамъияти дар бораи аҳамияти ҳифзи муҳит.

3. Иқтисод сабз: ташвиқи истифодаи технологияҳои сарфакорона ва бузарар ба муҳит.

4. Ҷомеа ва давлат: тақвияти ҳамкории давлат бо ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳамкории давлат бо ҷомеаи шаҳрвандӣ ва созмонҳои ғайридавлатӣ.

5. Қонунгузорӣ: саҳттар намудани назорат ва ҷазо барои вайронкунии қонунҳои экологӣ.

Роҳҳои ҳалли масъала

Барои таъмини фаъолияти соҳибкорӣ дар рушди устувори иқтисодӣ чунин чораҳо муҳим мебошанд:

1. Ҷорӣ намудани технологияҳои тоза ва каммасраф;
2. Истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия (оғтӣ, шамоли, гидроэнергетика);
3. Тақвияти назорати давлатӣ ва риояи қонунгузориҳои экологӣ;
4. Баланд бардоштани маданияти экологии соҳибкорон ва ҷомеа;
5. Таъмини ҳамоҳангӣ миёни ҳадафҳои иқтисодӣ ва ҳифзи муҳити зист.

Зарурати танзими оқилонаи омилҳои экологӣ.

Дар шароити муосир идоракунии дурусти омилҳои экологӣ барои таъмини фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди устувор аҳамияти бузург дорад. Ин вазифа асосан тавассути:

Татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист;

Истифодаи самараноки захираҳои табиӣ;

Воридсозии технологияҳои муосири камифлоскунанда ва энергиясарфкунанда;

Баланд бардоштани сатҳи маърифати экологии ҷомеа амалӣ мегардад[4].

Хулоса. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки фаъолияти соҳибкорӣ дар рушди устувори иқтисодӣ танҳо дар шароите имконпазир аст, ки байни истифодаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист тавозуни лозимӣ нигоҳ дошта шавад. Иқтисод ва экология ду соҳаи аз ҳам ҷудонашаванда буда, бе яке дигарӣ рушд намеёбад. Аз ин рӯ, барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар сиёсатҳои иқтисодиву иҷтимоии кишвар бояд ба масъалаҳои экологӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шавад.

Адабиёт

1. Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба рушди устувор. Душанбе, 2016.
2. Раҳимов А.Ш. Масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва рушди устувор дар Тоҷикистон. Душанбе: Дониш. 2020.
3. Раҳмонов Э. Маориф ва маърифати экологӣ ҳамчун омили рушди устувор //Маҷаллаи “Пажӯҳишҳои иҷтимоӣ”, №2, с. 60-68. 2021.
4. Саидов Ш. Иқтисодиёти экологӣ ва роҳҳои ҳалли масъалаҳои истифодаи самараноки захираҳо. Душанбе: Ирфон 2018.
5. Хоҷаев М. Таъсири тағйирёбии иқлим ба иқтисоди миллий: мушкилот ва дурнамо. //Маҷаллаи “Илм ва ҷомеа”, №3, с.45-53. 2019

СОҲИБКОРӢ ВА ДАВЛАТ: ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ БАҲРИ РУШДИ УСТУВОР

Чобиров Наврӯз - сармуҳаррири рӯзномаи «Молия ва иқтисод»-и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 907-51-52-43. E-mail.ru: Navruz89.vahdat@mail.ru.

Дар ин мақола масъулияти соҳибкорӣ ва нақши соҳибкорон омӯхта шуда, рушди устувори ин бахш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ баррасӣ мешавад. Бо истифода аз нишондиҳандаҳои рушди устувор омилҳои асоснок мекунад, ки ба рушди устувори соҳибкорӣ таъсир мерасонанд, ки рушди онҳо метавонад ба баланд шудани сатҳи зиндагӣ, даромад ва шуғли аҳолии мусоидат намояд. Муаллиф ҳамкориҳои давлат ва соҳибкоронро судманд арзёбӣ намуда, онро яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ медонад. Муаллиф дар асоси таҳлили суҳанронҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни Паёми худ «Дар бораи Самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии ҷумҳурӣ», инчунин ба муносибати Рӯзи дониш ва дарси сулҳ ба хулосае омадааст, ки сипосгузори Сарвари давлат аз соҳибкорон ба ҷаъолияти ояндаи онҳо илҳом бахшида, ба ташаббуси онҳо мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, муаллиф чунин мепиндорад, ки барои рушди минбаъдаи соҳибкорӣ дар Тоҷикистон минбаъд фароҳам овардани фазои мусоид зарур аст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, соҳибкорӣ, шарикии стратегӣ, рушди устувор, соҳибкор, иҷтимоӣ.

БИЗНЕС И ГОСУДАРСТВО: СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Джобиров Навруз - главный редактор газеты «Финансы и экономика» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 907-51-52-43. E-mail.ru: Navruz89.vahdat@mail.ru.

В статье раскрывается ответственность предпринимательства и роль предпринимателей, а также рассматривается устойчивое развитие этого сектора в Республике Таджикистан с точки зрения социально-экономического развития. На основе показателей устойчивого развития обосновываются факторы, влияющие на устойчивое развитие предпринимательства, развитие которых может способствовать повышению уровня жизни населения, доходов населения и развитию занятости населения. Автор оценивает сотрудничество государства и предпринимателей полезное и считает его одним из важных показателей. На основе анализа выступлений Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона во время оглашения Послания «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», а также по случаю Дня знаний и Урока мира, автор пришёл к выводу, что благодарность Главы государства предпринимателям воодушевляет их и помогает в дальнейшей деятельности и инициативах. Поэтому автор он так думает, что для дальнейшего развития предпринимательства в Таджикистане необходимо и впредь создавать для него благоприятные условия.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, стратегическое партнерство, устойчивое развитие, предприниматель, общество.

BUSINESS AND THE STATE: A STRATEGIC PARTNERSHIP FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Jobirov Navruz - newspaper editor-in-chief "Finance and Economics" of the Department of finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe city, Nachimova St. 64/14. phone: (+992) 907-51-52-43. E-mail.ru: Navruz89.vahdat@mail.ru.

This article explores the responsibilities of entrepreneurship and the role of entrepreneurs, and examines the sustainable development of this sector in the Republic of Tajikistan from a socioeconomic perspective. Using sustainable development indicators, it substantiates factors influencing the sustainable development of entrepreneurship, the development of which can contribute to improve living standards, incomes, and employment. The author assesses cooperation between the state and entrepreneurs as beneficial and considers it one of the key indicators. Based on an analysis of speeches by the President of the Republic of Tajikistan, Emomali Rahmon, during his Address "On the Main Directions of the Republic's Domestic and Foreign Policy," as well as on the occasion of Knowledge Day and Peace Lesson, the author concludes that the Head of State's gratitude to entrepreneurs inspires them and assists them in their future activities and initiatives. Therefore, the author concludes that for the further development of entrepreneurship in Tajikistan, it is necessary to continue creating a favorable environment.

Keywords: economy, entrepreneurship, strategic partnership, sustainable development, entrepreneur, society.

Соҳибкорӣ фаъолияти мустақилест, ки шахс ё гурӯҳи шахсон бо мақсади гирифтани фоида ба роҳ мемонанд. Ин фаъолияти иқтисодӣ ҳамеша бо хавф ва масъулияти шахсӣ алоқаманд аст. Яъне соҳибкор бо сармоя, дониш ва заҳмати худ таваккал мекунад, то маҳсулот истеҳсол намояд, хизматрасонӣ ва ё савдо пешниҳод кунад.

Дар шароити ҷаҳони муосир соҳибкорӣ яке аз нерӯҳои асосии рушду пешрафти иқтисод ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Бе фаъолияти соҳибкорон наметавон иқтисоди бозорӣ ва пешрафти ҷомеаро тасаввур кард, зеро онҳо бо ташаббуси шахсӣ, бо истифодаи имкониятҳои мавҷуда ва ғояҳои нав, на танҳо даромад ба даст меоранд, балки ҷойҳои корӣ фароҳам меоранд ва рушди ҷомеаро таъмин менамоянд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити зарурӣ барои рушди қору фаъолияти соҳибкориву соҳибкорон муҳайё гардида, воҳӯриву мулоқотҳои пайвастаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар дохил ва хориҷи кишвар бо соҳибкорон онҳоро барои амалисозии иқдомҳои шоиста раҳнамун ва дилгарм месозад.

Зеро ҳар як шахрванд тибқи Конститутсия ва қонунҳои Тоҷикистон ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ дорад. Ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ин фаъолияти ташаббускорона ва мустақилонаи шахс, ки баҳри гирифтани даромад ва фоида татбиқ мегардад ва аз номи худ, аз рӯи таваккал ва масъулияти молумулкии худ, ё аз ном ва ҷавобгарии молумулкии шахси ҳуқуқӣ - корхона ба амал бароварданро пешбинӣ мекунад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳкими ин намуди ҳуқуқ ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ва тарзи татбиқи онро муқаррар кардааст [5, С. 519].

Тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: «Соҳибкорӣ - фаъолияти мустақили ба таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст [1]», мебошад.

Дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар шакли ҳуқуқӣ, ташкилӣ, молумулкӣ, молиявӣ, иттилоотӣ ва дигар шаклҳо амалӣ шуда, ба беҳтар намудани шароити соҳибкорӣ асос меёбад, ки ҳамасола Пешвои миллат ба ин масъала тавачҷуҳ намуда, ба соҳибкорон миннатдорӣ баён менамояд.

Зимни суҳанронӣ ба муносибати Рӯзи дониш ва Дарси сулҳ низ Роҳбари давлат бо ёдоварӣ аз саҳми соҳибкорон ба онҳо бори дигар изҳори сипос карданд.

Тавре Пешвои миллат қайд намуданд: «Бо дарназардошти мунтазам афзудани шумораи аҳоли ва вобаста ба ин зиёд шудани шумораи хонандагон зарур аст, ки соҳтмони мактабҳо, синфхонаҳои иловагӣ ва бо таҷҳизоти таълимии замонавӣ таъмин кардани онҳо вусъат бахшида шавад.

Мо сипосгузorem, ки садҳо нафар соҳибкорони бонангу номус ва шахсони саховатпеша дар ин самт бо Ҳукумати мамлакат ҳамкориҳои самарабахшдоранд [4]».

Дар идома Сардори давлат бо қаноатмандӣ хотирнишон намуданд, ки тайи даврони соҳибистиклолӣ аз ҷониби соҳибкорони ватандӯсти кишвар ва шахсони саховатпеша ба маблағи 1 миллиарду 700 миллион сомонӣ 1435 муассисаи соҳаи маориф бо 231 ҳазор ҷойи нишаст сохта, ба истифода дода шудааст.

Тавре ёдовар шудем, соҳибкорӣ кори озод аст, ки шахс метавонад бо ташаббуси худ маҳсулот истеҳсол кунад, хизматрасонӣ пешниҳод намояд ё тичорат барад.

Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҳуҷҷати муҳими сиёсӣ-ҳуқуқӣ дар баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ, таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳоли, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, паст намудани сатҳи камбизоатӣ, таъмини адолати иҷтимоӣ, рушди соҳаҳои гуногуни ҳаёти кишвар ва маҷмуан, инкишофи давлати соҳибистиклоламон нақши бағоят муҳим дорад.

Маҳз Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сохтори мақомоти олии ҳокимияти давлатии кишвар мақоми марказиро ишғол намуда, ҳамчун пешбарандаи асосии сиёсати давлатӣ баромад мекунад. Президенти мамлакат самти рушди соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва дигар намудҳои сиёсати давлатиро муайян мекунад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми муайян кардани самтҳои рушди кишвар аз василаҳои мухталифи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ истифода мекунад. Яке аз ин воситаҳо паёмҳои Президент ба Маҷлиси Олӣ “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” мебошанд.

«Бо боварӣ аз таҳлили вазъи ҳозира ва рушди бахши хусусӣ аз ҷумла дастгирии бахши соҳибкорӣ сармоягузорӣ ва муҳайё намудани шароити зарурӣ чихати рушди минбаъдаи дурнамои иқтисодиёт қайд кардани Пешвои миллат дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” бесабаб набуд. Чунки амалияи пешрафтаи иқтисодиёти мамлакатҳои тараққиқардаи ҷаҳон шаҳодат аз он медиҳанд, ки аз мувафаксиятҳои соҳибкорон мувафаксиятҳои давлат вобаста аст. Аз ин рӯ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди соҳибкорӣ ва мусоидати ҳамаҷониба ба фаъолияти онро аз ҷумлаи вазифаҳои аввалиндараҷаи худ қарор додааст, зеро соҳибкорӣ хурду миёна, хусусан соҳибкорӣ истеҳсолӣ яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардуми кишвар ва заминаи бозғамии таъмини рушди босуботи иқтисодиёти миллий, афзун намудани табақаи миёнаҳол ва ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ мебошад [2].»

Қобили зикр аст, ки дар натиҷаи дастгириҳои пайвастаи давлат ва Ҳукумати мамлакат соҳаҳои охир аз ҷониби соҳибкорону сармоягузoron бунёди иншооти таъиноти иқтисодиву иҷтимоӣ вусъат ёфта истодааст.

«Барои иҷрои нақшаи корҳои ободониву бунёдкорӣ ба истиқболи ҷашни 35-солагии истиқлоли давлатӣ аз ҳисоби соҳибкорону шахсони саховатпеша ва сокинони бонангу номуси кишвар дар се соли охир беш аз 20 миллиард сомонӣ хароҷот карда шуд.

Корҳое, ки дар ин самт анҷом дода шуданд, ба таъмин гардидани нишондиҳандаҳои пешбинигардидаи рушди иҷтимоиву иқтисодӣ ва пешрафту ободии шаҳру деҳоти мамлакат мусоидат намуданд».

Тавре Пешвои миллат изҳор доштанд: «Дар ҳамаи ин корҳои хайри ободонӣ саҳми соҳибкорон ва сокинони мамлакат бисёр бузург мебошад.

Бо истифода аз фурсат, ба ҳамаи соҳибкорон, шахсони саховатпеша ва кулли мардуми Тоҷикистон барои дастгирии ташаббусҳои Ҳукумат ва саҳмгузорӣ дар ободиву пешрафти мамлакат сипосу миннатдории самимӣ баён мекунам [1, С. 5].»

Дарвоқеъ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкорӣ яке аз рукнуҳои асосии рушди иқтисодиёт ва пешрафти ҷомеа ва давлат мебошад. Барои он ки соҳибкорӣ дар Тоҷикистон боз ҳам рушд кунад, зарур аст, ки минбаъд низ ба онҳо шароити мусоид фароҳам оварда шавад, қонунгузорӣ сода ва равшан бошад ва соҳибкорон низ донишу таҷрибаи худро такмил диҳанд. Танҳо дар ҳамин сурат соҳибкорӣ метавонад ба манбаи воқеии пешрафти иқтисодиву иҷтимоӣ табдил ёбад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» №1107 аз 26 июли соли 2014.
2. Масъалаҳои мубрами фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Исмоилова М. И. - сардори шӯъбаи қонунгузории граждани, оилавӣ ва соҳибкории Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - Манбаъ: <https://mmk.tj/content/>.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28.12.2024 с. – «Шарқи озод», 2025.
4. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати Рӯзи дониш ва Дарси сулҳ аз 30.08.2025 с.
5. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ / Зери таҳрири Маҳмудов М.А. - Душанбе: ЭР-граф, 2009. - с. 519
6. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тиҷоратиро хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – Р. 169-176.

САНДУҚИ ҚАРЗӢ АЗ ДИДИ ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ

Чарыева Фариза Махмадназировна - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 904369799 E-mail: fariza.nabizoda1990@mail.ru

Дар шароити муносири иқтисодӣ бонки тичоратӣ пайваста ба ноустуворӣ ва номуайянии сабабҳои мухталиф, аз падидаҳои умумии иқтисодӣ ва ноустувории қонунгузорӣ сар карда, то ба ҳадди нарасидани қарзгирандагони босифат дучор мегардад. Дар таҷрибаи амалияи ҷаҳонӣ бо қорхонаи ҳар як дараҷаи қобилияти қарзӣ бонкҳо муносибатҳои қарзии худро ба таври мухталиф мураттаб мегардонанд.

Калидвожаҳо: бонки тичоратӣ, ноустуворӣ, қарзгирандагони босифат, таҷрибаи амалияи ҷаҳонӣ, қобилияти қарзӣ, муносибатҳои қарзӣ.

КРЕДИТНЫЙ ПОРТФЕЛЬ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Чарыева Фариза Махмадназировна - ассистент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: (+992) 904369799 E-mail: fariza.nabizoda1990@mail.ru

В современных экономических условиях коммерческие банки постоянно подвергаются воздействию нестабильности и неопределенности по разным причинам: от общеэкономических явлений и законодательной нестабильности до нехватки качественных заемщиков. В мировой практике банки по-разному выстраивают свои кредитные отношения с предприятиями разного уровня кредитоспособности.

Ключевые слова: коммерческий банк, волатильность, качественные заемщики, мировая практика, кредитоспособность, кредитные отношения.

CREDIT FUND FROM THE POINT OF VIEW OF FOREIGN EXPERIENCE

Charyeva Fariza Makhmadnazirovna - Assistant Professor, Department of Banking Activities, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 904369799. Email: fariza.nabizoda1990@mail.ru

In today's economic climate, commercial banks constantly face instability and uncertainty, caused by various factors, ranging from general economic phenomena and legislative instability to a shortage of quality borrowers. In global practice, banks structure their credit relationships with enterprises of varying levels of creditworthiness in different ways.

Key words: commercial bank, volatility, high-quality borrowers, global practice, creditworthiness, credit relations.

Бонкҳо метавонанд барои қарзгирандагони дараҷаи якум навъҳои қарзӣ қорӣ намоянд, аз рӯи маълумотҳои суратҳисобӣ қарз диҳанд, қарзҳои бланкӣ (бе таъминот) дода, дар ҳама ҳолатҳо нисбат ба ҳамаи қарзгирандагони дигар меъёри фоизи паस्तтар муқаррар намоянд. Қарздиҳӣ ба қарзгирандагони дараҷаи дуум аз ҷониби бонк дар сурати мавҷуд будани шаклҳои дахлдори таъмини ӯҳдадорихои мизочон оид ба пардохти қарз амалӣ карда мешавад. Пешниҳоди қарз ба мизочони дараҷаи сеюм бо хатари ҷиддӣ барои бонк алоқаманд буда, бинобар ин бонкҳо кӯшиш мекунанд, ки ба чунин мизочон қарз надиҳанд. Агар бонк тасмим гирад, ки ба чунин муштарӣ қарз диҳад, он гоҳ ҳаҷми қарз набояд аз сармои оинномавӣ зиёд бошад. Фоизи қарз дар сатҳи баландтар муқаррар карда мешавад.

Кишварҳои мухталиф барои муайян намудани сатҳи қобилияти қарзӣ усулҳои мухталифро истифода менамоянд. Ҳамин тариқ, дар таҷрибаи бонкҳои ИМА усули «қоидаи панҷ «си»» истифода мешавад, яъне:[1]

1С - customer character (хусусият, эътибори қарзгиранда);

2С - capacity to pay (имконияти пардохти қарз);

3С - collateral (мавҷудияти таъминоти гарав);

4С - capital (сармоя, моликияти дороиҳо);

5С - current business conditions and goodwill (вазъи иқтисодӣ ва дурнамои он).

Бояд гуфт, ки ин усул камбудиро низ дорад. Нишондиҳандаҳои номбаршударо, ба ғайр аз баъзе истисноҳо, мустақиман бо бузургии рақамӣ ифода намудан номумкин аст. Ин маънои онро дорад, ки дар он ҷо низ мушкilot дар эътимоднокии далелҳо ба манфиати ин ё он натиҷа ба миён меоянд. Бисёр нишондиҳандаҳо дар асоси маълумот дар бораи тавозун ҳисоб карда мешаванд, на балки вобаста ба муомилот.

Дар таҷрибаи амалияи бонкҳои Англия истилоҳи калидӣ «PARTS» ба ҳисоб меравад, ки он унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

purpose – таъинот, мақсад;

amount – маблағ, ҳаҷм;

repayment – пардохт, бозгардонии қарз ва фоизҳои он;

term – мӯҳлат;

security – таъминот, гарав.

Дар ин ҷо нишондиҳандаҳои зерин ҳисоб карда мешаванд:

- маблағи миёнаи қарзи баргардонидашуда, ки ҳамчун таносуби маблағи миёнаи қарзи дебиторӣ ба ҳаҷми фурӯш зарб ба шумораи рӯзҳои як сол муайян карда мешавад;

- гардиши молу мулк, ки бо таносуби арзиши миёнаи ба арзиши моли фурӯхташуда муайян карда мешавад, ба миқдори рӯзҳои сол зарб карда мешавад;

- маблағи миёнаи қарзи гирифташуда, ки ҳамчун таносуби маблағи миёнаи қарзи кредиторӣ ба арзиши моли фурӯхташуда, ки аз рӯи арзиш баҳо дода мешавад, ба миқдори рӯзҳои сол зарб карда мешавад.

Дар Япония ғайр аз коэффитсиентҳои аз тарафи умум қабулшуда, коэффитсиентҳои моликиятро низ истифода мебаранд (таносуби сармояи худӣ ба маблағи умумии мувозинат, таносуби қарз ба сармояи саҳомӣ, таносуби қарзи дарозмуддат ба сармояи саҳомӣ, таносуби сармояи ғайримуқаррарӣ ба маблағи сармояи худӣ ва қарзи дарозмуддат ва ғ.).

Бонки Ҷаҳонӣ аз усули CAMEL истифода менамояд:

- C - capital – мавҷудияти кофии сармояи шахсӣ;

- A - assets – андозаи дороиҳое, ки дар ширкат мавҷуд мебошад;

- M - management – дараҷаи касбияти менечерҳо, сифати идоракунӣ;

- E - earning – даромаднокии (фоиданокии) корхона;

- L - liquidity – бозоргирӣ. [2]

Арзёбии қобилияти қарзӣ бо истифода аз ҳама гуна усул кори зиёди техникиро тақозо менамояд, ки бе мутахассисони соҳаи дахлдори иттилоот ва барномасозӣ имконнопазир мебошад. Вобаста ба ин, дар кишварҳои дорои иқтисоди бозорӣ ба ғайр аз бонкҳо, ташкилотҳои қарзӣ ба омӯзиши қобилияти қарзӣ ҷалб карда мешаванд, ки дар онҳо баҳои сармоягузорӣ, кишварӣ, ҷаҳонӣ, кӯтоҳмуддат, дарозмӯҳлат ва дигар намуди рейтингҳо ҳисоб карда мешаванд. Онҳо ба бонкҳо маълумоти зарурӣ ва таҷдидшударо бо пардохти маблағи муайян пешниҳод менамояд. Ин вазифаи таҳлилгарони бонкро хеле осон мекунад ва вақти онҳоро сарфа мекунад.

Системаи баҳодиҳии субъектҳои соҳибкорӣ ва «нишондиҳандаҳои» роҳбарон. Системаи рейтингии Бонки Фаронса ин арзёбии қобилияти субъектҳои соҳибкорӣ барои иҷрои уҳдадориҳои молиявии худ дар давоми 3 соли оянда мебошад. Фарқияти асосии байни рейтингҳо ва баҳогузорӣ дар он аст, ки баҳогузорӣ танҳо ба ҳисоботи молиявии субъектҳои соҳибкорӣ асос ёфта ва баҳои назаррас миқдори маълумоти иловагии таҳлиلى барои рейтингҳо истифода мешавад.

Рейтингҳои Бонки Фаронса барои мақсадҳои зерин истифода мешаванд:

- ба Бонки Фаронса иҷозат дода шудааст, ки уҳдадори қарзии дар низоми бонкҳои марказии аврупоӣ бозтамвил шавандаро, муайян намояд. Танҳо қарзҳо ба мизоҷони дорои рейтинг қарзии баландтарин аз нав маблағгузорӣ карда мешаванд;
- комиссияи бонкӣ (мақомоти назорати бонкӣ дар Фаронса) ба мониторинги сифати сандуқи қарзии бонкҳо мусоидат мекунад;
- барои бонкҳо онҳо воситаи таҳлил ва нигоҳ доштани сифати хавфҳои муштарӣ мебошанд;
- барои субъектҳои соҳибкорӣ онҳо арзиши истинодро ифода намуда, ба роҳбарону шарикони молиявӣ худ арзёбии мустақил ва муқоисашавандаи беруниро пешниҳод менамоянд.

Бояд гуфт, ки рейтинг ба субъектҳои соҳибкорӣ ба таври худкор дода намешавад, балки натиҷаи баҳодиҳии гурӯҳи таҳлилгарон дар асоси синтези маълумоти ҷамъовардашуда мебошад. Агар таҳлилгарон маълумоти таҷдидгардидаи муҳимро дастрас намоянд, рейтинг метавонад аз нав таҳлил гардад.

Ҷадвали 1. – Рейтингҳои қарзӣ

3++	Аъло
3+	Хеле баланд
3	Баланд
4+	Ба қадри кофӣ баланд
4	Қобили қабул
5	Хеле заиф
5	Заиф
6	Хеле заиф
7	Дикқати махсусро талаб мекунад
8	Зери хавф қарор гирифтанд, ҳолатҳои напардохтан мавҷуданд
9	Мушкилнок, ҳолатҳои пардохт накардан маънои норасоии назарраси пули нақдро дорад.
P	Ширкат дар марҳилаи барҳамдиҳии судӣ қарор дорад
0	Рейтинг муҳим нест ё ягон маълумоти манфӣ вучуд надорад, вақте ки дар маҳзани маълумоти хуччатҳои муҳосибӣ мавҷуд нестанд

Яке аз шартҳои муҳими идоракунии бомуваффақияти сандуқи қарзии бонки тичоратӣ дар аксари кишварҳои пешрафтаи Ғарб қобилияти амалӣ намудани расмиёти муассир ва мунтазами банақшагирии фаъолияти қарзӣ бо назардошти тамоми системаи идоракунӣ, аз қабили: банақшагирӣ, ташкилӣ, таҳлилнамоя, назорат ва танзимнамоя, ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки соҳаи бонкии Ғарб бо фаъолияти банақшагирӣ қаблан солҳои 60-ум шинос шуда буд.

Ҳамин тариқ, рақобатро метавон нуктаи ибтидоӣ дар таҳияи стратегияи сандуқи қарзӣ шуморид. Мақсади таҳияи стратегия мубориза бо рақобат аст[3]. Раванди ташаккул ва таҳияи нақша хеле муҳим аст, зеро он дидгоҳи сандуқи қарзиро ба вучуд меорад. Банақшагирӣ як фаъолияти бисёрсатҳӣ буда, ки банақшагирии стратегӣ (ғояҳо, мафҳумҳо, вазифаҳо ва равишҳо оид ба ташаккул ва фаъолияти қарз), банақшагирии тактикӣ (муайян кардани фаъолият ва вазифаҳои татбиқи стратегия) ва банақшагирии молиявиро (таҳияи буҷетҳо барои фаъолияти қарзӣ ва стандартҳои мушаххаси молиявӣ) дар бар мегирад.

Адабиёт

1. Махшулов С.Ч. Хоҷаев Б.Б. Фаъолияти бонкӣ Васоити таълимӣ Душанбе - 2018.
2. Ҳонҷонов А. Фаъолияти бонкӣ.// Китоби дарсӣ. Душанбе - 2010.
3. Ҷураев Б. Фаъолияти бонкӣ Китоби дарсӣ -Душанбе 2014 с.

ТАКМИЛИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ АЛОҲИДАИ БОНКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Тел: (+992)553336307

Дар шароити имрӯзаи рушди муносибатҳои иқтисодии гуногунчанба ва васеъ шудани доираи фаъолияти низоми бонкӣ зарурияти дуруст муайян намудани стратегия ва сатҳи хавфҳои бонкӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, муаллиф дар ин радиф, баъди таҳлили як қатор нишондиҳандаҳои молиявии низоми бонкӣ таклифҳои пешниҳодшуда ба ҳалли як зумра мушкилотҳои низоми бонкӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, хавфҳои бонкӣ, хавҳои қарзӣ, амнияти иқтисодӣ, сиёсати макропруденсали, кифоятии сармоя, дороиҳои бонкҳо, бӯҳрони молиявӣ, ташкилоти қарзӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОТДЕЛЬНЫМИ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким – ассистент кафедры «Банковское дело» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Тел.: (+992)553336307

В современных условиях в развития многоплановых экономических отношений и расширения сферы деятельности банковской системы необходимо правильно определять стратегию и уровень банковских рисков. В связи с этим автор, проанализировав ряд финансовых показателей банковской системы, вносит предложения, способствующие решению ряда проблем банковской системы.

Ключевые слова: банковская система, банковские риски, кредитные риски, экономическая безопасность, макропруденциальная политика, достаточность капитала, банковские активы, финансовый кризис, кредитные организации.

IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF MANAGEMENT OF INDIVIDUAL BANKING RISK IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sharifzoda Gulrukhsor Mirzohakim – Assistant Professor of the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Str. 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Tel: (+992)553336307

In today's conditions of the development of multifaceted economic relations and the expansion of the scope of the banking system, it is necessary to correctly determine the strategy and level of banking risks. In this regard, the author, after analyzing a number of financial indicators of the banking system, presents proposals to help solve a number of problems of the banking system.

Keywords: banking system, banking risks, credit risks, economic security, macroprudential policy, capital adequacy, bank assets, financial crisis, credit institutions.

Дар шароити муосир таҳқиқи ин хавфи қарзӣ хеле зарур аст, зеро такмили низоми қарзӣ дар нигоҳ доштани чараёнҳои номатлуб, ба мисли хаиари қарзӣ дар инкишофи иқтисоди ҷумҳурии мо, таъмини бомуваффақият воридшавии он ба низоми ҷаҳонӣ таъсири бевосита дорад.

Низоми қарзӣ қисми даромадноктарини тижорати низоми бонки ба ҳисоб меравад. Аз ҳисоби ин сарчашма қисми асосии фоидаи соф ташкил меёбад, ба фондҳои захиравӣ гузаронида мешавад ва барои пардохти дивидендҳои саҳҳомони бонк сарф мегардад.

Барои омӯзиш ва пайдо намудани фаҳмиш оид ба моҳияти хавфи қарзӣ моро зарур аст, бо истилоҳи он шинос гардем. Дар китоби луғати мухтасари истилоҳоти бонкдорӣ истилоҳи хавфи қарзиро чунин шарҳ дода шудааст: Хавфи қарзӣ (кредитный риск) - хавфи ӯҳдадории худро иҷро накардани як тараф аз рӯи ҳуҷҷати молиявӣ ва дар натиҷа ба вучуд омадани зарари молиявӣ ба тарафи дигар [3, с. 22].

Дар китоби иқтисодони Ҷумҳурии Тоҷикистон Менгниева А.Х., Шобеков М.Ш., Мирзоалиев А хавфи қарзӣ чунин оварда мешавад: “Хавфи қарзӣ - хавфи ӯҳдадории худро иҷро накардани як тараф аз рӯи ҳуҷҷати молиявӣ ва дар натиҷа ба вучуд омадани зарари молиявӣ ба тарафи дигар” [2, с.19].

Хавфи қарз хусусияти асосии муносибатҳои қарзӣ буда дар механизми муайян ифода меёбад. Ин механизм аз ду ҷиҳат асоснок мегардад: аз як тараф дар ҷараёниҳои иқтисодии марбути ҳаракати баргардонидани қарз, аз тарафи дигар – дар муносибатҳои ҳуқуқии қарзидҳанда ва қарзгир, ки аз мавқеи онҳо дар созишномаи қарзӣ бармеоянд.

Асоси иқтисодии кам шудани хавфи қарзиро гирдгардиш ва ҳаракати воситаҳои аъзоёни ҷараёни тақрористеҳсолот, инчунин ғайриқарзӣ қарз ташкил медиҳанд. Аммо мавҷуд будани асоси иқтисодии воқеии хавфи қарз маънои онро надорад, ки ин ҷараён худ ба худ таъмин мегардад. Танҳо идоракунии мақсадноки ҳаракати арзишҳои маҳдуд имкон медиҳад, ҳифзи қобилияти пардохт ва баргардондани маблағҳои ба қарз додашуда таъмин карда шавад.

Азбаски дар созишномаи қарзӣ ду шахс – қарзидҳанда ва қарзгир иштирок мекунад, механизми ташкили баргардондани қарз мавқеи ҳар кадоми онҳоро дар амалигардонии ин ҷараён ба назар мегирад.

Қарзидҳанда бо пешниҳод намудани қарз ҳамчун ташкилкунандаи ҷараёни қарзӣ баромад мекунад ва манфиатҳои худро ҳимоя менамояд. Аз лиҳози асоси иқтисодии воқеӣ қарзидҳанда чунин соҳаҳои гузоштани воситаҳои қарзӣ, нишондиҳандаҳои миқдории қарз, усулҳои пардохти он, шартҳои созишномаи қарзиро интихоб менамояд, ки барои саривақт ва пурра баргардондани арзиши ба қарз додашуда заминаҳо пайдо шаванд. Лекин бозгашти арзиши номбурда аз қабili пардохт будани қарзгиранда, ки онро дар ғайриқарзӣ худ истифода менамояд, умуман аз вазъи иқтисодии бозори пул вобаста мебошад.

Шакли кам кардани хавфи қарзӣ гуфта, сарчашмаи мушаххаси адокунии қарзи мавҷуда ва расмикунонии ҳуқуқи назорати бонк аз болои кифоягӣ ва қабili қабул будани ин сарчашмаҳо фаҳмидан лозим аст. Агар механизми адокунии қарз аз ҳисоби фурӯши мол ва муқарраркунии он созишномаҳои қарзӣ заминаи асосии баргардондани қарз бошад, онгоҳ муайянкунии шаклҳои таъмини бозгашти қарз кафолати баргардонии он ба ҳисоб меравад.

Идоракунии хавф – ин ҷараёни коркарди созиш, ки барои ноил гаштан ба тавозуни ғайриқарзӣ аз ҳисоби кам кардани хавфҳо ва хароҷотҳои ба он зарура ва қабули қароҳои лозима равона карда шудааст.

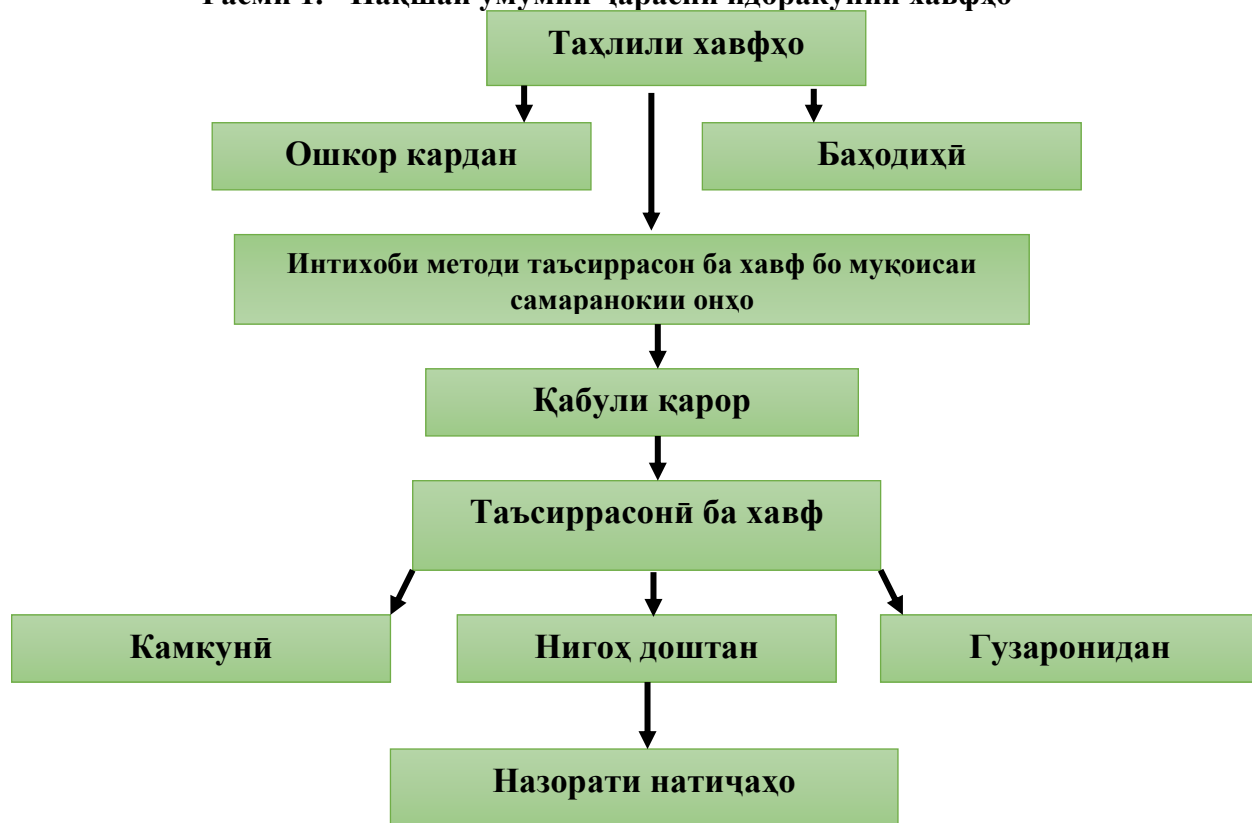
Ғайриқарзӣ идоравие, ки барои таснифоти хавфҳо, муқоиса, таҳлил ва баҳодиҳӣ, коркарди роҳи ҳалли он равона карда шудааст, идоракунии хавфҳо номида мешавад. Марҳилаи асосии хавф дар расми зер оварда шудааст.

Таҳлили хавф – ин марҳилаи аввалии ҷараёни идоракунии хавф, ки бо мақсади пайдо намудани маълумоти зарура оиди сохтор ва хусусиятҳои объекти хавфи мавҷудбуда ба ҳисоб меравад.

Таҳлили хавф ба ду гурӯҳи якдигарро пуркунанда ҷудо мешаванд:

- сифатан, мақсади асосиаш муайян кардани омилҳои асосие, ки ба ҳолати хавфӣ меорад;
- миқдорӣ, ки андозаи хавфро дар алоҳидагӣ ва дар маҷмӯъ ҳисоб мекунад;

Расми 1. - Нақшаи умумии чараёни идоракунии хавфҳо

Вазифаи таҳлили сифатӣ – барориши хавфҳои мавҷудбуда, пайдоиш ва сарчашмаҳои хавф, оқибатҳои манфӣ ва ё гирифтани ғоидаро баъди анҷом додани қабули хавф муайян мекунад. Дар рафти таҳлили сифатӣ бояд аҳамияти махсусро ба баровардани хавфҳои имконпазир, эҳтимолияти аз даст додани захираҳо дар вақти ҳолатҳои хавфӣ дода шавад.

Баҳодихии адабии хавф, муайян кардани дараҷаи он ва интихоби ҳалли дурусти онро таҳлили миқдорӣ тахмин мекунад. Баҳодихии миқдории эҳтимолияти сар задани хавфҳои алоҳида ва ҳисоби пулии оқибатҳои олин имкон медиҳад барои дарёфти хавфи эҳтимолан рух медиҳад, ки дар оянда объекти асосии таҳлил ҳисобида шуда, барои ҳалли он қарорҳои мақсаднок қабул хоҳанд кард.

Равшан кардани хавф муайян мекунад, ба кадом намуди хавф объекти таҳлил гирифторм шудааст. Барои самаранокии равшаннамоии хавф, лозим аст, ки масъалаи хавфро дар маҷмӯъ, бо ҳисобҳои омилҳои ба он таъсиррасонанда, дида баромадан лозим аст.

Ташкилоти амонатӣ қарзии Имон интернешнл айна замон бо якҷанд методҳои баҳодихии хавфҳои молиявӣ фаъолияти худро пеш мебарад, ки онҳоро шартан ба чунин гурӯҳҳо тақсим намудан мумкин аст:

- ✓ оморий;
- ✓ аналитикӣ;
- ✓ методи анологӣ;
- ✓ методи баҳодихии экспертӣ ва системаи экспертӣ;

Методи оморий – барои баҳодихии дисперсионӣ, регрессионӣ ва омилӣ (факторингӣ) истифода бурда мешавад. Қимати ин синфҳо дар он аст, ки барои таҳлил бояд маълумоти бисёр дошта бошем. Барои ҳисоби хавфи фаъолияти хоҷагидорӣ ин намуди методро кам – кам истифода мебаранд.

Методи аналитикӣ – ин намуди метод бисёртар истифода бурда мешавад. Этирофи онҳо дар он аст, ки онҳо хуб коркард шудаанд ва зудфаҳм мебошанд. Ба ин методҳо дохил мешаванд: методи дисконткунонӣ, таҳлили талафоти хароҷот, таҳлили безарарии истеҳсолот, таҳлили устуворӣ.

Ҳангоми истифодаи таҳлили дисконткунонӣ, меъёри дисконт ба коэффисенти хавф, ки методи баҳодихии экспертӣ ба даст оварда мешавад, ислоҳ карда мешавад. Камбудии ин метод

дар он аст, ки миқёси хавф субъективӣ муайян карда мешавад. Истифодабарии методи талафоти харҷ, дар ҳисоббаробаркунии муҳлати талофи лоиҳа дида мешаванд.

Бо методи таҳлили устуворӣ, тағйирёбии наишондиҳандаҳои асосии иқтисодии лоиҳа дар вақти номусоид дигаргуншавии омилҳои гуногун, муайян карда мешавад. Масалан, тағйирёбии ҳаҷми имконпазири дар ҳолати тағйирёбии нарх ба ашёи хом ва маҳсулотҳое, ки барои истеҳлоли маҳсулот заруранд. Дар зери мафҳуми устуворӣ дар иқтисодиёт, онро фаҳмидан мумкин аст, ки дар ҳолаи таъсиррасонии номусоиди омилҳо, системаи иқтисодӣ коршоямӣ худро аз даст намедихад.

Методи анологӣ – ин метод дар бораи пешгӯии ҳолатҳои молиявии лоиҳа, хавфи баамалбарории он бо лоиҳаи шабоҳатдоштаи гузашта муайян карда мешавад. Гузашта аз ин тахмин карда мешавад, ки системаи иқтисодие, ки дар чорчӯбаи он нақша амалӣ карда мешавад, ба таври анологӣ рафтор мекунад.

Методи баҳодихии экспертӣ ва системаи экспертӣ – ҳарчанд ки ин ду метод ба як қисмат дохил шаванд ҳам, дар асл инҳо методҳои гуногун мебошанд.

Методи баҳодихии экспертӣ ба ҳисси пешакӣ ва дониши пуртаҷрибаи одамони камшумор – экспертон асос ёфтааст. Дар рафти кор пурсиши экспертҳо гузаронида шуда, дар асоси ин пурсиш лоиҳаи пешакии сармоягузорӣ сохта мешавад. Дар шароити яккачини экспертҳо ва ташкили кори оптималии онҳо ин яке аз методҳои боэтимод ба ҳисоб меравад. Мураккабии кор дар механизми яккачинии экспертҳо ва ташкили кори онҳо, бартараф кардани низоъ байни онҳо, муайян кардани рейтингҳар як эксперт, дуруст гузоштани саволҳои тадқиқот, зоҳир мегардад.

Назар ба методи баҳодихии экспертӣ, ки ба ҳиссиёти экспертон асос ёфтааст, методи системаи экспертӣ ба программаи махсуси математикӣ ва компутерӣ асос ёфтааст.

Ин метод дар солҳои охир кор карда баромада шудааст. Таъмини программавӣ базаи маълумотҳо, базали донишҳо, интерфейсро дар бар мегирад.

Ҳамаи маълумотҳо оиди объекти тадқиқшаванда дар базаи маълумотҳо ҷамъ оварда шудаанд. Дар базаи донишҳо – қонунҳое, ки ҳангоми таҳаввули объекти адқиқшаванда ба вуқӯъ мепайвандад, шарҳ дода мешавад.

Интерфейс – ин системаи алоқаҳои компутерӣ мебошад, ки ба шахси дар системаи экспертӣ кор мекарда, ҷавоб ба саволҳои лозима тавассути моделҳои компютерикунонидашуда дастрас намояд, имкон медиҳад. Дар айни замон системаи экспертӣ хеле зуд тараққӣ карда истодааст. Ин программаҳои махсуси компютерие мебошад, ки ҷамъи амалҳои шахс – эксперт ҳангоми ҳалли як соҳаи хурди предмет дар асоси донишҳои ғуншуда, ки дар ҷамъ базаи маълумотҳоро ташкил медиҳад.

Камбудии ҳамаи методҳои дар боло зикргардида дар он аст, ки ҳамаи онҳо ба донишҳои ва қонунҳои коэффисенти хавфро муайянкунанда такя мекунанд.

Коэффисентҳо ё бо методи баҳодихии экспертӣ ва ё бо дигар методҳо ҳисоб карда мешаванд.

Марҳилаи қабули қарор – эҳтимолияти ба як шакли муайян даровардани стратегияи идоракунии ҳамаи намуди хавфро дар ар ғирифта, дар вақти зарур шудани захираҳои меҳнатӣ, ҷобачогузорӣ ва тақсмоти масъала байни менечерон гузошта мешавад.

Ҷараёни бевоситаи таъсиррасонида ба хавф ба се намуди асосӣ ҷудо мешаванд: пасткунӣ, нигоҳдорӣ ва гузаролнидани хавф.

Интиҳоби дурусти миқёси пешакии огоҳ намудани хавф ва кам намудани он дар системаи идоракунии хавф нақши калонро мебозад. Онҳо иборат аз воситаҳои ҳалли хавф ва методҳои кам намудани дараҷаи хавф иборат мебошанд.

Воситаҳои ҳалли хавф дар ташкилотҳои қарзӣ инҳо мебошанд:

- канора ғирифта аз хавф – ин қабули қарори бошууролнаи ғирифтор нашудан ба намуди хавфи муайян мебошад, ки на ҳама вақт муяссар мегардад.

- пешгирии зарар – ин амалҳое мебошанд, ки барои камкунии эҳтимолияти аз даст додан ва безараркунии оқибатҳои он амалӣ карда мешаванд.

- қабули хавф – рӯйпӯши зарарҳо аз ҳисоби захираҳои худӣ. Дар баъзе мавридҳо худ аз худ руҳ медиҳад, масалан, шахс гумон намебарад, ки хавф вучуд дорад ва ё ба он эътибор наметияд. Ҳолатҳои мешаванд, ки одамон бошууролна ба хавф мераванд. Баъзе ашхос аз суғуртакунии тиббӣ даст мекашанду дар ҳолати беморӣ қисми зиёди маблағҳои коркардаашонро ба муолиҷа сарф мекунанд.

- гузаронидани хавф – ҳангоми интиқоли хавфро ба ашхоси дигарро дар бар мегирад. Мисоли ин намуди стратегия фуруши қоғазҳои қиматноки хавфнок ба дигар шахсон ва ба даст овардани ҳуҷҷатҳои суғуртавӣ шуда метавонад. Мисоли дигар: Шумо ягон амалро, бо нияти канораҷӯӣ аз хавф, иҷро мекунед, бо умеди, ки зарари расонидашуда аз ҳисоби дигар рӯйпӯш карда мешавад.

Баъди ҳалли масъалаи кадом муносибатро ба хавф раво дид, бояд ба иҷрои он шурӯъ кард. Кам кардани хароҷот барои баамал баровардани самти интиҳобкардашуда – принципи асосӣ дар ин марҳила мебошад, ки бояд риоя кард. Ба таври дигар гӯйем – агар Шумо сахмия харидан хоҳед, бояд муқоиса кунед, ки хизмати кадоме ба Шумо арзонтар мефарояд – ширкатҳои идоракунандаи фондҳои дутарафа ё брокерон.

Паст кардани дараҷаи хавф – ин ихтисор кардани эҳтимолияти ҳаҷми зарар мебошад.

Барои паст намудани дараҷаи хавф методҳои бисёр мавҷуданд. Яке аз методҳои васеъ, ки дар ташкилотҳои қарзӣ истифода мебаранд ва он самарабахш, методҳои пешгӯйикунанда ва паст намудани хавф – ин диверсификасиякунонӣ, суғуртакунонӣ ва лимиткунонии воситаҳо ба ҳисоб меравад. Ҳоло методҳои охирин номбар кардаамонро дида мебароем ва баъдтар методҳои авваларо [1].

Лимиткунонӣ – ин гузоштани меъёр, миқёси муайяни маблағи хароҷотҳо, фуруш, қарз (кредит) ва ғайра. Яке аз олооти маъмултарини идора намудани хавф ин “лимит” мебошад. Аз тарафи субъектҳои хоҷагидор лимит дар вақти фуруши молҳо ба қарз (кредит), додани зайёмҳо, муайянкунии маблағи гузоштани сармоя ва ғайра истифода бурда мешавад.

Дар аксари вақт, гузоштани лимит ба намудҳои гуногуни амалиётҳо ҳамчун мафҳуми идоракунии хавфи молиявӣ фаҳмида мешавад. Бо вучуди ин, дар ин чараён ба яке аз стратегияҳои интиҳобкардашуда бояд таъкиди карда, чараёни лимиткунонии амалиётҳои бонк набояд дар ҳолати хаос гузorem.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Управление банковскими рисками / Ашуров Н., Рахимов Ш. - Душанбе, 2000. - 183 с.
2. Каюмов Н.К. К вопросу об угрозах экономической безопасности Таджикистана. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2006. - №1.
3. Олимшоев Р., Ашуров Х.М. Экономическая безопасность банковской деятельности//Вестник Таджикского Национального университета. Серия экономических наук. - №2/5(117). – 2013. – С. 258-259.
4. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. /Китоби дарсӣ. Эрграф.2018.-С.511
5. Фатхулло Шарипов. Луғати мухтасари истилоҳоти бонкдорӣ – Душанбе, 2012. -384 с.

СОҲИБКОРИИ САНОАТӢ - ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Ҳамидова М. М. - муаллимаи калони кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 907-18-40-04.

Дар мақола дастовардҳои давраи истиқлолияти Тоҷикистон дар соҳаи саноатикунонӣ ва рушди соҳибкории саноатӣ баррасӣ гардида, аҳамияти ҳадафи чоруми миллӣ - "Саноатикунонии босуръати кишвар" таҳлил карда шудааст. Диққати махсус ба низоми дастгирии давлатии соҳибкории саноатӣ, имтиёзҳои андозӣ-гумрукӣ ва чорабиниҳои ҳавасмандгардонӣ дода шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкории саноатӣ, саноатикунонӣ, рушди иқтисодӣ, ҳадафи чоруми миллӣ, дастгирии давлатӣ, иқтисоди миллӣ, диверсификасияи истеҳсолот.

ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО – ФАКТОР РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Ҳамидова М. М. – старший преподаватель кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 907-18-40-04.

В статье рассматриваются достижения независимости Таджикистана в области индустриализации и развития промышленного предпринимательства, анализируется значение четвертой национальной цели – «Ускоренная индустриализация страны». Особое внимание уделено системе государственной поддержки промышленного предпринимательства, налоговым и таможенным льготам и мерам стимулирования.

Ключевые слова: промышленное предпринимательство, индустриализация, экономическое развитие, четвертая национальная цель, государственная поддержка, национальная экономика, диверсификация производства.

INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP - A FACTOR OF NATIONAL ECONOMY DEVELOPMENT

Hamidova M. M. - Senior Lecturer, Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Tel.: 907-18-40-04.

The article discusses the achievements of Tajikistan's independence in the field of industrialization and development of industrial entrepreneurship, and analyzes the significance of the fourth national goal - "Rapid industrialization of the country". Special attention is paid to the system of state support for industrial entrepreneurship, tax and customs privileges and incentive measures.

Keywords: industrial entrepreneurship, industrialization, economic development, the fourth national goal, state support, national economy, diversification of production.

Дар шароити муосири ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва рақобати байналмилалӣ рушди соҳаи саноат ва фаъолияти соҳибкории саноатӣ яке аз самтҳои стратегии тараққиёти давлатҳои дар ҳоли инкишоф ба ҳисоб меравад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи саноатикунонии иқтисодиёт ва густариши фаъолияти соҳибкории саноатӣ аҳамияти махсус дорад.

Соҳибкории саноатӣ ҳамчун намуди махсуси фаъолияти иқтисодӣ дар соҳаи истеҳсолоти саноатӣ на танҳо ба эҷоди ҷойҳои нави корӣ мусоидат мекунад, балки ба модернизатсияи технологӣ, афзоиши рақобатпазирии маҳсулоти миллӣ ва густариши содироти ғайрианъанавӣ замина фароҳам меорад.

Тавре ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намудаанд, саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон гардидааст [1].

Соҳибкориҳои саноатӣ намуди махсуси фаъолияти соҳибкорист, ки дар соҳаи истеҳсолоти саноатӣ амалӣ гардида, ба истеҳсоли маҳсулот, коркарди ашёи хом, таҷдиди технологӣ ва эҷоди арзиши иловагӣ нигаронида шудааст. Ин намуди фаъолият дар бар мегирад: истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, истихроҷи канданиҳои ғойданок ва коркарди маҳсулоти саноатӣ то ба шакли ниҳой.

Барои ба мақсадҳои гузоштаи мамлакат расидан бояд пеш аз ҳама ба тараққиёти соҳаи саноат аҳамияти махсус дод, зеро саноат соҳаи асосӣ ва муҳимтарини хоҷагии халқ мебошад [2]. Саноат ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқро бо техникаи пешрав таъмин мекунад. Аз дараҷа, суръат ва хусусияти инкишофи саноат дараҷаи техникийи соҳаҳои кишоварзӣ, сохтмон, нақлиёт, алоқа, савдо ва прогресси техникийи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ вобаста аст.

Соҳибкориҳои саноатӣ дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

- **Сармояталабӣ** - барои таъсис ва рушди корхонаҳои саноатӣ сармоягузориҳои калон зарур аст;

- **Технологимаҳварӣ** - истифодаи технологияҳои пешрафта ва ҷорикунӣ навоарӣ;

- **Истеҳсоли миқёсӣ** - имкони истеҳсоли маҳсулот дар миқёси васеъ;

- **Эҷоди арзиши иловагӣ** - коркарди ашёи хом ва таҳвили он ба маҳсулоти тайёр;

- **Таъсири зиёд ба иқтисод** - нақши калон дар ташаккули ММД ва даромадҳои буҷет.

Соҳаи саноат яке аз соҳаҳои калонтарини истеҳсолоти моддӣ буда дар он воситаҳои меҳнат, қисми зиёди ашёи хом ва предметҳои истеъмолоти аҳоли тавлид мегардад [3]. Дар соҳаи саноат ҳамаи намудҳои мошину дастгоҳҳо, унсурҳои конструктивӣ барои биноҳо ва иншоот истеҳсол мегардад, истихроҷи канданиҳои ғойданок (сӯзишворӣ, маъдан, намакҳо, маводҳои ғайрмаъданӣ), коркарди ашёи хоми минералӣ, табиӣ ва ҷорво, тайёр кардани предметҳои истеъмолӣ амалӣ карда мешавад.

Инкишофи минбаъдаи соҳаи саноат, ва пеш аз ҳама соҳаҳои саноати вазнин заминаи муҳимтарини пурзӯр кардани потенциал ва ҳалли бомуваффақияти масъалаҳои истиқлолияти иқтисодии кишвари мо Тоҷикистон мебошад. Ин соҳа маҳсулоти кишоварзиро коркард намуда ҳиссаи асосии молҳои сермасрифро истеҳсол менамояд. Бинобар ин аз рушди соҳаи саноат ҳамчун таъминкунандаи асосии афзунгардонии некуаҳволии ҳаёти мардуми мамлакат вобаста аст.

Рушди иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистон ба сатҳи инкишофи техникийи технологияи саноат алоқаи зич дошта, он дар камолоти истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддии ҷомеа, хусусан ташаккули даромадҳои аҳоли ва ғайи гардонидани буҷети давлатӣ, таъмини эҳтиёҷоти мамлакат бо маҳсулоти саноатии ватанӣ ва ҷалби аҳолии қобили меҳнат ба истеҳсолот нақши муайянкунандаро мебозад [4].

Соҳаи саноат, хусусан саноати мошинсозӣ, металлургия, коркарди металл асоси тақрористеҳсолкунии васеи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ мебошад. Ин соҳа мунтазам воситаҳои истеҳсолотро ҳам барои соҳаи саноат ва ҳам барои ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ тақрор истеҳсол мекунад. Таҷҳизонии техникийи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ аз тарафи соҳаи саноат ҳамчун асоси рушди бемайлони ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши мунтазами миқёси истеҳсолот хизмат менамояд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат дар Паёми худ аз 26.12.2018 сол ба Маҷлиси Олӣ қайд намуданд: "Дар натиҷаи тадбирҳои амалинамудаи Ҳукумати мамлакат дар се соли охир ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ аз 15,2 то 17,3 ҶФ аз афзоиш ёфт. Дар робита ба ин ва бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоям, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон карда шавад. Вобаста ба ин, зарур аст, ки то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 22 ҶФ расонида шавад" [8].

Бояд қайд намуд, ки саноатикунонӣ ин пеш аз ҳама тараққиӣ рӯзафзуни истеҳсолоти саноатӣ бо дарназардошти комёбиҳои прогресси илмӣ-техникӣ мебошад. Саноатикунонӣ

накши калидиро дар инкишофи хоҷагии халқ ва таъмини рушди иқтисод, бехтар намудани дараҷаи некуаҳволии моддӣ ва сифатии аҳолӣ, тараққии соҳаҳои ғайрисаноатӣ, таъмини бехатарӣ ва суботи иқтисодиёт ва эҷоди шароит барои афзунгардонии суръати тараққиёти иқтисодиёт фароҳам меорад.

Ғайр аз ин, дар Паёми соли 2016 қайд гардидааст: "Истеҳсолоти саноатӣ пешбарандаи иқтисоди миллӣ, таъминкунандаи шуғли аҳолӣ, сарчашмаи даромади буҷети давлатӣ ва дар маҷмӯъ, омили муҳимтарини ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ мебошад" [5].

Дар давраи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими иқтисоди иҷтимоии бахши хусусӣ дар саноат, баланд бардоштани мавқеи он дар ҳалли мушкилоти шуғл ва бекорӣ, афзоиши даромаднокии ва инкишофи хусусиятҳои касбии зехнии кормандони соҳа, таҳкими сохтори таркибии истеҳсолот, самарабахш гардонидани сиёсати сармоягузорӣ ва инноватсионӣ ва тақмили механизми дастгирии давлатии ин соҳа мавқеи асосиро ишғол мекунанд [6].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат дар паёмҳои худ таъкид доранд: "...ба масъалаҳои таҳкими рушди содирот, тезонидани чараҳои диверсификасияи истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда аҳамияти махсус дода, барои коркарди ниҳои маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла пахта ва меваю сабзавот, истихроҷи маъдан, коркарди металлӯ сангҳои киматбаҳо тадбирҳои зарурӣ андешида шаванд" [7].

Соҳибкории саноатӣ яке аз омилҳои калидии рушди иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ёлон намудани ҳадафи қоруми миллӣ - "Саноатикунони босуръати кишвар" аз тарафи Президенти кишвар аҳамияти стратегии ин масъаларо нишон медиҳад.

Бо дарназардошти тағйирёбии вазъу талаботи бозори ҷаҳонӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ тараққӣ додани соҳаи саноат ва коркарди маҳсулоти он то ҳади ниҳой аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарин мебошад.

Мо инкишофи устувори минбаъдаи кишварро дар шакли индустриалӣ ва инноватсионӣ пешбинӣ карда, барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираву имкониятҳо дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ талош менамоем ва ҷиҳати роҳ надодан ба осебпазирии иқтисоди миллии кишвар дар давраи дарозмуҳлат тадбирҳои алоҳидаро амалӣ карда истодаем.

Ҳамаи дар боло гуфтаҳо исбот мекунанд, ки соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтори муҳимтарини иқтисодиёти кишвар мебошад ва рушди соҳибкории саноатӣ омили калидии тараққиёти иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018.
2. Хоналиев, Н.Х. Масъалаҳои инкишофи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2018. - С. 45.
3. Низомова, Т.Д. Иқтисодиёти саноати Тоҷикистон: назария ва амалия. Душанбе, 2019. - С. 67.
4. Қаюмов, Н.Қ. Масъалаҳои иқтисодиёти миллӣ. Душанбе, 2020. - С. 112.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сол 2016.
6. Султонов, З.С. Рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон. Душанбе, 2021. - С. 89.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2020.
8. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. Душанбе, 2016.
9. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТИЦЫ КАК ВЗАИМОСВЯЗАННЫХ ЯВЛЕНИЙ В ЭКОНОМИКЕ

Абдуллоева Шахноза Файзилахматовна - ассистент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: (+992) 909080990 E-mail: abdulloeva4048shaha@mail.ru

Взаимосвязь между занятостью и безработицей на сегодняшний день, являются характерными для экономики показателями уровня жизни населения. Занятость является важным макроэкономическим показателем, при помощи его уровня, выявляются другие макроэкономические показатели устойчивости социально-экономического развития, но по большей части влияние на занятость имеют не экономические явления, а демографические и социально политические процессы. Из этого следует, как социально – экономические явления безработица и занятость являются взаимосвязанными явлениями на рынке труда. В основу функций рынка труда входит регулирование этих двух взаимосвязанных явлений.

Ключевые слова: занятость, безработица, уровень жизни, экономика, макроэкономические показатели, экономическое явление, рынок труда, безработица, политические процессы.

АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ШУҒЛ ВА БЕКОРӢ ҲАМЧУН ПАДИДАҶОИ БА ҲАМ АЛОҚАМАНД ДАР ИҚТИСОДИЕТ

Абдуллоева Шахноза Файзилахматовна - ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 909080990 E-mail: abdulloeva4048shaha@mail.ru

Муносибати байни шуғл ва бекорӣ имрӯз нишондиҳандаҳои ҳоси иқтисодиёт дар сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Шуғл нишондиҳандаи муҳими макроиқтисодӣ буда, бо ерии сатҳи он дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодии устувории рушди иҷтимоию иқтисодӣ ошкор карда мешаванд, аммо дар аксари ҳолатҳо ба шуғл на падидаҳои иқтисодӣ, балки равандҳои демографӣ ва иҷтимоию сиёсӣ таъсир мерасонанд. Аз ин бармеояд, ки чӣ гуна падидаҳои иҷтимоию иқтисодӣ бекорӣ ва шуғл падидаҳои ба ҳам алоқаманд дар бозори меҳнат мебошанд. Вазифаҳои бозори меҳнат ба танзими ин ду падидаи ба ҳам алоқаманд асос ёфтаанд.

Калидвожаҳо: шуғл, бекорӣ, сатҳи зиндагӣ, иқтисод, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, падидаи иқтисодӣ, бозори меҳнат, бекорӣ, равандҳои сиёсӣ.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT AS INTERRELATED PHENOMENA IN THE ECONOMY

Abdulloeva Shahnoza Fayzilahmatovna - Assistant of the Department of Economic analysis and statistics of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov str., 64/14. Phone: (+992) 909080990 E-mail: abdulloeva4048shaha@mail.ru

The relationship between employment and unemployment is currently characteristic of the economy indicators of the standard of living of the population. Employment is an important macroeconomic indicator, with the help of its level, other macroeconomic indicators of the sustainability of socio-economic development are identified, but for the most part it is not economic phenomena that have an impact on employment, but demographic and socio-political processes. It follows from this that the socio-economic phenomena of unemployment and employment are

interrelated phenomena in the labor market. The basis of the functions of the labor market is the regulation of these two interrelated phenomena.

Keywords: employment, unemployment, standard of living, economy, macroeconomic indicators, economic phenomenon, labor market, unemployment, political processes.

Как отмечалось выше, занятость на прямую зависит от экономических, демографических, а также социально – политических этапов: а значит его экономическая суть является способность работника к труду для удовлетворения своих нужд и достойного существования, а также содействие для достижения плодотворного общественного производства; содержание занятости с демографической стороны выражает его взаимосвязь с возрастом, полом, структурой характеристики населения и т.п.

Нужно отметить, что свою печать в экономическую науку вставили концепции занятости классической и кейнсианской школ, которые и до сих пор и на современных рыночных отношениях не потеряли свою сущность. В рамках первой из них было обосновано положение о возможности рыночного регулирования экономики на основе свободной конкуренции [1].

Согласно кейнсианской концепции занятости полное равновесие на рынке труда может создать государственное регулирование и то что, не предложение создаёт спрос, а спрос создаёт совокупное предложение.

Как считает А. Смит «В условиях свободной конкуренции на рынке рабочей силы спрос и предложения сбалансированы, и занятость обеспечена» [2].

О.В. Сиполс считает, «занятость рассматривается как число граждан, зарегистрированных на бирже труда или в центре занятости, в качестве безработных и желающих получить работу» [3].

Занятость, являясь одной из экономических категорий, при помощи которого определяются уровень жизни населения включает в себя процесс трудовой деятельности населения обусловленную на удовлетворения своих нужд, а также и потребностей общества в труде и работниках, которые могут преподнести данный труд, что отражает полностью процесс удовлетворения потребностей и работодателей и работников в ходе которого и те, и другие получают доход. Данный процесс и выделяет занятость как одну из важнейших показателей рынка труда, поскольку занятость является необходимым условием процесса производства, что определяет её как источник жизнедеятельности населения.

С точки зрения многих исследователей занятость представляет с собой процесс где рабочая сила служит инструментом для достижения общественной выгоды и удовлетворения нужд человека.

Содержание занятости определяется как требования предоставления со стороны человека общественно полезного занятия, как было отмечено выше для удовлетворения личных и общественных нужд. В процессе взаимодействия на рынке труда, экономического явления как занятость квалифицируется анализ использования экономически – социальных институтов и правовых норм, оценка возникающего рынка труда определяющая, что занятость представляет из себя систему которая помогает объяснить связь с общественно – полезным занятием и придаёт ей тождественную структуру. Из этого следует что оценка сути занятости показывает надобность к её продуктивно – последовательному контролю.

Экономическая теория даёт такое определение: «занятые - лица в возрасте 16 лет и старше (а также лица младших возрастов), которые: а) работают по найму за вознаграждение (на условиях полного или неполного времени); б) трудятся без оплаты на семейных предприятиях» [4].

Занятыми – являются лица способные к труду, то есть трудоспособное число населения, которые принимаются на работу по найму согласно трудовому договору на полный или не полный рабочий день, а также лица, занятые не по найму, но на приносящей доход работе.

Понятие занятости взаимосвязана с такими понятиями как занятое, экономически активное, а также экономически неактивное население. В зависимости от времени уделяемое для работы занятого населения различаются полное и неполное рабочее время. Под полным

рабочим днем понимается время, которое установило государство, а неполное рабочее время это, время меньше установленного рабочего времени со стороны государства и его законодательства, например, по законодательству и трудовому кодексу Республики Таджикистан занятыми считаются люди старше 15 лет (статья 21. Кодекса труда Республики Таджикистан). В соответствии данному кодексу рабочий день должен составлять 6 или 7, а в неделю 40 часов, а также для некоторых профессий установленным законодательством 36 часов в неделю.

Как было отмечено выше занятыми в Республике Таджикистан считаются лица достигшие 15-его возраста (или приравненному к нему) в рассматриваемый период:

- наёмные рабочие, которые выполняют данную работу в зависимости от полного или неполного рабочего дня и тем самым получают доход от этой работы (службы);
- сама занятые, то есть лица сами обеспечивающее себя рабочим местом (предпринимателей малого и среднего бизнеса, фермеры (дехкан) и их члены семьи помогающее им и т.п.)
- военнослужащие Вооруженных Сил Республики Таджикистан, а также в других видов войск и воинских формированиях согласно законодательству и другим международным соглашениям;
- студенты очных отделений, обучающихся в общеобразовательных, профессиональных и других образовательных учреждениях, выполняющие работу по найму;
- лица, занятые в общественных некоммерческих и религиозных учреждениях в соответствии с законодательством;
- лица занятые, но в зависимости от обстоятельств временно отсутствующее на рабочем месте с вези с отпуском, нетрудоспособностью (инвалидность или т.п.), проходящие курсы повышения квалификации и переподготовки, а также временной приостановке производства и т.п.;
- занятые в государственных органах власти и управления;
- все занятые какой – либо деятельностью не противоречащими законодательству Республики Таджикистан [5].

Группы занятого населения, по статусу занятости делятся на: наёмных работников, работодателей, и лиц, работающих за свой счет, члены производственных кооперативов, помогающее члены семьи, а также работники, не классифицируемые по статусу.

Другим экономическим явлением взаимосвязанным с занятостью населения на современных условиях как отмечалось выше, является безработица, которая одна из самых важнейших социально-экономических проблем не только в республике, но и в других странах мира. Во всех странах мира для нейтрализации или сокращения данной дилеммы принимаются меры и уделяется большое внимание. Рассмотрение данной проблемы безработицы устанавливает, что в мировой практике безработица является основным свойством рыночной экономики и в зависимости от этого меры, направленные на искоренение, данной проблемы являются важнейшим курсом экономической политики каждого государства. Проблема безработицы в Республике Таджикистан тоже является важной потому, что уровень безработицы растёт, что в основном зависит от функционирования рынка труда на современных условиях, что обязует нас в большей изучении сущности безработицы на сегодняшний день.

Как считает М.В. Чекмарева безработица – это социально-экономическое явление или можно сказать ситуация в обществе, в которой часть активного трудоспособного населения не может найти работу, которую в силах выполнить, что вызвано распространением предложения труда над её спросом [6].

Н.В. Ковалев исследует безработицу как явление, являющееся социально-экономическим, в котором часть экономически активного населения не занята в экономики [7].

А в экономической энциклопедии понятие безработицы толкуется как социально – экономическое явление, при котором некоторая часть трудоспособного населения имеет

желание работать, но не находят работу, становясь чрезмерной тем самым пополняя незадействованной рабочей силы [8].

Безработные – это лица, имеющие возможность к труду, а также находящиеся в трудоспособном возрасте, но по каким – то причинам не работают или готовы работать, но не имеют определённой места работы, а также те, кто в поисках работы.

Как одна из категорий рынка труда безработица выступает как увеличение предложения над спросом рабочей силы. Из этого следует при низком уровне спроса наблюдается рост безработицы.

Реальность проявления безработицы в том, что непосредственно со временем и развитиями во всех сферах жизнедеятельности человека происходят изменения, то есть эволюция с вези с которой данное экономическое явление может увеличиться.

Основными показателями рынка труда как показывает теории занятости являются уровень безработицы и период его средней продолжительности. Уровень безработицы определяет количество безработных и занятого населения которые официально зарегистрированных в экономике, а средняя продолжительность безработицы определяет средней промежуток времени трудовой деятельности человека.

Значит занятость и безработица как взаимосвязанные явления имеют большое влияние на экономику страны. Для урегулирования данной проблемы государство принимает меры, которые представляют собой политику занятости населения. Само посебе проблема занятости и безработицы не могут решится но при вмешательстве со стороны государства данная проблема честично решается. Для регулирования рынка труда и реализации политики занятости государство использует аппарат кторыми являются органы исполнительной власти, государственной службы занятости при помощи которых реализуется взаимодействие федеральных, региональных а также местных программ занятости населения. Контроль за занятостью населения зависит о состоянии рынка труда и его дольнейшем изменении, но мы должны учитывать так же региональные, исторические и этнические особенности, которые играют немало важную роль. На сегодняшний день основные тенденции государственной политики занятост населения являются усиление качества рабочей силы для достижения продуктивной и качественной общественной производительности по средством непосредственно переподготовки, повышения квалификации, квалификационных атестации и т.п.

Следовательно экономическая – политика занятости представляет те или иные меры направленные для сокращения безработицы, регулирование рынка труда для дальнейшего развития, и включает в себя меропрятия качественного разделения рабочей силы, что способствует содействию продуктивной занятости.

В нынешнее время после получения независимости и восстановления экономики и перехода к рыночным отношениям одним из стратегических целей для Таджикистана является разрешение вопроса безработицы и занятости населения. Таджикистан хочет решить делему безработицы и довести его уровень до естественной, что небудет отрицательно отражаться на экономики страны. Для решения этой проблемы правительство страны приняло праграммы, которые способствуют увелечению свободных рабочих мест и управлению рынка труда, одна из этих программ является Национальная стратегия развития Республики Таджикистан в период 2021 и в период до 2030 года, Стратегия развития рынка труда, Стратегия сокращения бедности и т.п.. Данные программ направлены на улучшения жизни населения, безработицы, занятости, регулированию рынка труда, созданию новых рабочих мест, а также развитию бизнеса. За последние годы развития и трансформации экономики страны в соответствии с статестическими показателями заметно повышение занятости населения и понижение уровня безработицы.

Литература

1. Зверева Е. В., Шайкина Л. К. Ретроспективный анализ концепций регулирования занятости / Е.В. Зверева, Л. К.Шайкина // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2011. – [Электронный ресурс] - <http://www.uecs.ru>.
2. См.: Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Антология экономической классики. В 2-х том. Т.1. – М.: Эконов, 1991. – С. 65-66.
3. Сиполс О.В. Англо-русский словарь Справочник экономика/О.В. Сиполс.- М., 1998.- С.151-415.
4. Борисов Е.Ф. Экономическая теория/Е.Ф. Борисов. - М., 2005. - С. 230.
5. Закон Республики Таджикистан «О содействии занятости населения» от 01.08.2003, № 44.
6. Мумладзе Р. Г. Экономика и социология труда: учебник / Р. Г. Мумладзе, Г. Н. Гужина. – М.: КНОРУС, 2007. – 158 с.
7. Кустова Н.В. Виды безработицы и её динамика в странах с рыночной экономикой // Novainfo.ru. – 2013. - № 4. – 200 с.
8. Мумладзе Р. Г. Экономика и социология труда: учебник / Р. Г. Мумладзе, Г. Н. Гужина. – М.: КНОРУС, 2007. – 96 с.

ТАРТИБИ ГАРДИШИ ХУЧЧАТҲОИ МУҲОСИБӢ ДАР БОНКҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Тилакмуронова Сурайё Давлатмуродовна - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимова 64/14. Телефон: **93-563-02-53**.

Мақолаи мазкур дар мавзӯи тартиби гардиши ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон навишта шудааст. Гардиши ҳуҷҷатҳо дар бонк - ин гузаштани ҳуҷҷатҳои бонкӣ аз рӯи мақом, бо пайдарпаии муайяни онҳо, аз оғози бақайдгирӣ ва гузаронидани амалиёт то ба итмом расонидани он бо инъикоси пурраи баҳисобгирӣ мебошад. Муомилоти ҳуҷҷатҳо ду ҷузъи муҳим дорад: тартиби амалӣ намудани гардиши ҳуҷҷатҳо аз рӯи амалиёти алоҳида.

Калидвожа: Баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ, бонк, амалиёт, ҳисоббаробаркунӣ, ҳуҷҷатҳои электронии пардохт, ташкилоти қарзӣ.

ПОРЯДОК БУХГАЛТЕРСКОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА В БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Тилакмуронова Сурайё Давлатмуродовна – ассистент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: **93-563-02-53**.

Статья написана на тему порядке бухгалтерского документооборота в банках Республики Таджикистан. Документооборот в банке — это прохождение банковских документов по статусам, в определенной последовательности, от начала регистрации и исполнения операции до ее завершения с полным бухгалтерским отражением. Документооборот состоит из двух важных составляющих: порядка осуществления документооборота по отдельным сделкам.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, учетные документы, банк, операции, расчеты, электронные платежные документы, кредитная организация.

THE PROCESS OF ACCOUNTING DOCUMENT FLOW IN BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Tilakmurodova Surayo Davlatmurodovna - an assistant of department is an record-keeping of the Tajik state finances- economy university. Address: Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nahimova street. Phone: 93-563-02-53.

The article is written on the topic of the process of accounting document flow in banks of the Republic of Tajikistan. Document flow in a bank is the passage of banking documents by status, in a certain sequence, from the beginning of registration and execution of the operation to its completion with full accounting reflection. Document flow consists of two important components: the procedure for implementing document flow for individual transactions.

Keywords: Accounting, accounting documents, bank, operations, settlements, electronic payment documents, credit institution.

Амалиёт дар бонкҳо метавонад дар асоси ҳуҷҷатҳои электронии пардохт ва дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ва шартномаи амалкунанда нусхаи қоғазии он, ки аз ҷониби шахси ваколатдор тасдиқ шудааст, сурат гирад. Ҳуҷҷатҳои электронии пардохт бояд ҳамаи тафсилоти ҳуҷҷатҳои пардохтро, ки дар форматҳои тасдиқшуда ва санадҳои меъерии Бонки миллии Тоҷикистон пешбинӣ шудаанд, дар бар гиранд.

Нусхаҳои қоғазии ҳуҷҷатҳои электронии пардохтӣ, ки барои нигоҳдорӣ ҳамчун ҳуҷҷатҳои сафедкунӣ оид ба амалиёти комил пешбинӣ шудаанд, инчунин бояд ба изҳороти ҳисобҳо замима карда шаванд, бо муҳрҳои ташкилоти қарзӣ ва имзои кормандони он тасдиқ

карда мешаванд. Дар ҳуччатҳои электрони пардохт бояд аналоги имзои ҳуди муштарӣ таъмин карда шавад.

Дар фаъолияти бонкӣ ҳуччатҳои гуногун (директивӣ, ҳуқуқӣ, нақшавӣ) истифода мешаванд. Ҳуччатҳое, ки дар фаъолияти баҳисобгирӣ ва амалиётӣ истифода мешаванд, ба намуди махсуси ҳуччатҳои бонкӣ мансубанд. Ҳуччатҳои баҳисобгирӣ-амалиётӣ инҳоянд:

- он чизе, ки барои инъикоси амалиётӣ дар баҳисобгирии бонк асос аст;
- дар асоси он сабтҳои баҳисобгирӣ анҷом дода мешаванд;
- он чизе, ки дурустии амалиёти анҷомдодашуда ва инъикоси онҳоро дар баҳисобгирӣ тасдиқ мекунад.[2,25]

Бояд гуфт, ки дар низоми бонкҳо баҳисобгирии мемориалӣ-ордерӣ, истифода мешавад ва маънои онро дорад, ки сабтҳои баҳисобгирӣ на дар журналҳо, тавре ки ҳангоми ташкили баҳисобгирии дигар субъектҳои иқтисодиёт маъмул аст, балки дар ҳуди ҳуччатҳо сурат мегиранд. Таркиби ҳуччатҳо, ки сабтҳо дар бар мегиранд (ҳуччатҳои мемориалӣ) ва онҳое, ки мундариҷаи ин сабтҳо ошкор мекунад, дурустӣ ва эътимоднокии онҳоро тасдиқ мекунад (ҳуччатҳои ибтидоӣ). Ба шумораи ҳуччатҳои мемориалӣ ҳуччатҳои ҳисоббаробаркунӣ-пулӣ, ҳуччатҳои мемориалӣ, ордерҳои ҳазинавӣ ва ғайрибалансӣ дохил мешаванд.

Ҳуччатҳои ибтидоӣ санадҳо, маълумотномаҳо, векселҳо ва дигар ҳуччатҳое мебошанд, ки далели амалиёт, қонуниятҳои ҳуқуқии онро тасдиқ мекунад. Ҳуччатҳои ибтидоӣ одатан ба ҳуччатҳои мемориалӣ ҳамроҳ карда мешаванд. Дар охири дар бораи ҳуччатҳои аввалияи заминомашуда сабт карда мешавад. Дар ҳолате, ки ҳуччатҳои ибтидоӣ ба пайвандҳои алоҳида ҷамъа мешаванд, дар ҳуччатҳои мемориалӣ ба сана ва рақами ҳуччати ибтидоӣ, ки барои гузаронидани амалиётҳои муҳосибӣ (бухгалтерские проводки) асос гардидааст, ишора карда мешавад. [3,56]

Маҷмӯи ҳуччатҳои мемориалӣ ва ибтидоӣ, ки бонк барои пешбурди баҳисобгирӣ ва назорат истифода мебарад, ҳуччатҳои бонкиро ташкил медиҳад.

Намудҳои ҳуччатҳои мемориалии бонкӣ:

- ҳисоббаробаркунӣ (супоришҳо, талабот, чекҳо, аккредитивҳо, ордерҳои пардохтӣ, ордерҳо;
- фармонҳои шӯъбаи қарзӣ);
- ҳазинавӣ (эълонҳо, чекҳои пулӣ, ордерҳои даромад, хароҷот) ;
- ҳуччатҳо оид ба амалиёти дохилибонкӣ (ордерҳои мемориалӣ).

Ҳама ҳуччатҳо аз рӯи маҳалли тартиб додани онҳо ба ҳуччатҳои бонкӣ, ки аз ҷониби муассисаҳои бонкӣ тартиб дода мешаванд ва ҳуччатҳои муштарӣ, ки аз корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо ворид мешаванд, тақсим карда мешаванд. Амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ, ҳазинавӣ, қарзӣ ва дигар амалиётҳо дар бонкҳо анҷом дода мешаванд ва дар баҳисобгирии муҳосибӣ дар асоси ҳуччатҳои ҳисоббаробаркунӣ ва пулӣ, ки тибқи талаботи муқарраршуда ба расмӣ дароварда шудаанд, инъикос карда мешаванд. Истифодаи варақаҳои шакли муқаррарнашуда ё иваз кардани варақаи як шакли шакли дигар метавонад боиси инъикоси нодурустии амалиёт гардад. [1,106]

Хусусиятҳои коркарди ҳуччатҳо оид ба амалиётҳои алоҳида:

-амалиётҳое, ки бе ҳуччатҳои муштарӣ бонк анҷом дода мешаванд, бо ҳуччатҳое, ки ҳуди бонкҳо мувофиқи талаботи Қоидаҳои пешбурди ҳисоби муҳосибӣ дар бонкҳои дар қаламрави ҚТ ҷойгиршуда, дар бланкҳои шаклҳои амалкунанда тартиб медиҳанд, ба расмӣ дароварда мешаванд. Ба ин, аз ҷумла, ордерҳои даромад ва хароҷоти ҳазинавӣ, ордерҳои тавозунии мемориалӣ ва ғайритавозунӣ ва ғайра дохил мешаванд. Ин амалиётҳо назорати иловагиро талаб мекунад;

- ҳангоми гузаронидани амалиётҳо дар бозорҳои саҳомӣ, асъорӣ ва дигар бозорҳо барои баҳисобгирии амалиётҳои ҳисоботи марказҳои ҳисоббаробаркунии биржаҳо, дилерҳо, ҳисоботҳо дар бораи амалиётҳои гузаронидашуда ва дигар ҳуччатҳо асос мебошанд.

Ин ҳуҷҷатҳо, ки мундариҷаи онҳоро ошкор мекунанд, реквизи́тҳо номида мешаванд. Талабот ба тафсилоти ҳуҷҷат дар қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» мавҷуд аст.

Ҳуҷҷатҳои стандартӣ дорои реквизи́тҳои асосии зерин мебошанд:

- санаи ҳуҷҷат (санаи таҳия ва санаи иҷрои ҳуҷҷат фарқ мекунад: дар ҷое, ки холигӣ пешбинӣ нашудааст, аломат, дар ҷое, ки холигӣ пешбинӣ шудааст, реквизи́тҳои алоҳида);
- рақами ҳуҷҷат; - номи муштарӣ (РМА) ва бонки ӯ (БИК);
- номи контрагент ва бонки он (БИК);
- маблағ (бо рақам ва бо ҳуруф);
- ҳуҷҷатҳое, ки барои ба расмиятдарории амалиётҳо асос мебошанд, бояд контир карда (контрироваться) шаванд (рақамҳои суратҳисоби дебетӣ ва кредитӣ дошта бошанд);
- таъини пардохт (мазмунӣ амалиёт ва дар ҳолати зарурӣ барои анҷом додани он асос);
- рамзҳои коркарди техникӣ;
- имзои шахсони масъули муштарӣ ва ҷопи мӯҳри ӯ;
- имзои кормандони бонк, ки ҳуҷҷатро тафтиш кардаанд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки ҳама ҳуҷҷатҳо бояд электронӣ тартиб дода шаванд. Ҳуҷҷатҳои ҳазинавӣ бо дасти худ пур карда мешаванд. Ислоҳҳо дар ҳуҷҷатҳои бонкӣ эътибор надоранд, ҳатто агар онҳо мувофиқа карда шаванд. Ҳуҷҷатҳои пулиро ҳисоббаробаркунӣ бо усули мултипликатсия таҳия карда мешаванд, яъне шумораи онҳо бояд барои анҷом додани сабтҳои баҳисобгирӣ аз рӯи ҳамаи ҳисобҳои шахсии аз ин амалиёт зарардида кофӣ бошад. Бонк барои рад кардани қабули ҳуҷҷатҳои шубҳанок масъул нест. Варақаҳои ҳисоботи қатъӣ бояд баҳисобгирии иловагии ғайритавозунӣ дошта бошанд. [4,85]

Гардиши ҳуҷҷатҳо дар бонк - ин гузаштани ҳуҷҷатҳои бонкӣ аз рӯи мақом, бо пайдарпаии муайяни онҳо, аз оғози бақайдгирӣ ва гузаронидани амалиёт то ба итмом расонидани он бо инъикоси пурраи баҳисобгирӣ мебошад. Муомилоти ҳуҷҷатҳо ду ҷузъи муҳим дорад: тартиби амалӣ намудани гардиши ҳуҷҷатҳо аз рӯи амалиёти алоҳида (ҳисобкунӣ, ҳазинавӣ);

Тартиби муомилоти ҳуҷҷатҳо ва ҷадвалҳои он аз ҷониби ҳар як бонк мустақилона таҳия карда мешаванд ва аз ҷониби роҳбари бонк тасдиқ карда мешаванд. Дар ин ҳолат ташкили гардиши ҳуҷҷатҳо бояд иҷрои талаботи асосии зеринро таъмин намояд:

-ҳамаи ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунӣ ва пулие, ки дар давоми рӯзи амалиётӣ ба бонк ворид шудаанд, бояд дар ҳамон рӯз аз суратҳисобҳои баҳисобгирӣ қабул, ба расмият дароварда ва инъикос карда шаванд;

-ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунӣ ва пулие, ки пас аз гузаштани вақти рӯзи амалиётӣ ба бонк ворид шудаанд, аз рӯи суратҳисобҳои муштарӣ, чун қоида, рӯзи кории оянда гузаронида мешаванд.

Вақти мушаххаси анҷоми рӯзи амалиётӣ аз ҷониби роҳбари муассисаи бонк муқаррар карда мешавад.

Ҳангоми хизматрасонӣ:

- қабули ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунӣ
- пулӣ аз мизочон
- шахсони ҳуқуқӣ дар давоми рӯзи амалиётӣ бевосита аз ҷониби кормандони ҳисоббаробаркунӣ
- амалиётӣ (ё бо тартиби мутамарказ тавассути ячейкаҳои муштарӣ ё тавассути кормандони махсус) анҷом дода мешавад.

Дар вақти берун аз амалиёт ҳуҷҷатҳо тавассути қуттиҳои махсус ба бонк супорида мешаванд;

- амалиёти ҳуди бонк оид ба бақайдгирии қарзҳо ва амонатҳо, инчунин оид ба татбиқи ўҳдадориҳои қарзӣ одатан дар вақти амалиётӣ анҷом дода мешавад. Амалиёти дохилибонкӣ дар нимаи дуоми рӯз гузаронида мешавад.

Рӯзи кории кормандони баҳисобгирӣ ва амалиётӣ бо ҷунин ҳисоб ташкил карда мешавад, ки ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунӣ ва пулии воридшударо саривақт ба расмият

дароварда, онҳоро дар баҳисобгирии тавозунӣ ва ғайритавозунӣ бо тартиб додани тавозуни ҳаррӯза инъикос намояд. Ҳуччатҳои воридшаванда дар давоми рӯз тибқи чадвали пешниҳоди ҳуччатҳо ба компютер интиқол дода мешаванд. Интиқоли ҳуччатҳо ба дастгоҳҳои телеграф дар чадвал пешбинӣ шудааст, зеро ҳуччатҳои ҳисоббаробаркунии муштариён барои гузаронидани ҳисобҳои муштариён ва таҳияи телеграммаҳо асосан дар нимаи дуоми рӯз ба расмӣ дароварда мешаванд. Ҳамаи ҳуччатҳои пулӣ, ки бояд ба дигар муассисаҳои бонкӣ фиристода шаванд, ҳамон рӯз фиристода мешаванд.

Нақшаи гардиши ҳуччатҳо аз рӯи амонатҳои амалиёт барои намунаи кушодан ва пӯшидани амонат аз ҷониби шахси воқеӣ чунин аст:

Нақшаи гардиши ҳуччатҳо барои кушодани пасандоз;

МУШТАРӢ

1. Ба расмӣ даровардани шартнома барои кушодани амонат ва ордери даромади ҳазина, додани онҳо ба иҷрокунандаи масъул. ИҶРОКУНАНДАИ МАСЪУЛ

2. Бақайдгирии суратҳисоби шахсӣ ва дафтарчаи амонатии амонатгузор. 3. Интиҳоби намунаҳои имзои амонатгузор ба суратҳисоби шахсӣ.

4. Тафтиши ҳуччатҳои пешниҳодшуда. Дар сурати дуруст ба расмӣ даровардан, иҷрокунандаи масъул имзои худро ба ҳуччатҳо мегузорад.

5. Ҳисоби шахсӣ, ордери даромади ҳазина, дафтарчаи амонатӣ ва шартнома ба назоратӣ дода мешавад.

НАЗОРАТӢ

6. Тафтиши ҳуччатҳо. Дар сурати дуруст тартиб додани он бо имзои худ мустаҳкам карда мешавад. Ҳисоби шахсӣ ва як нусхаи шартнома ба иҷрокунандаи масъул баргардонида мешавад.

7. Дафтарчаи амонатӣ имзо мекунад.

8. Ордери воридотии ҳазинавӣ дар журнали воридотии ҳазинавӣ ба қайд гирифта мешавад.

9. Ордери кассаи даромад ва дафтарчаи амонатӣ ба ҳазинадор дода мешавад.

ҲАЗИНАӢ

10. Ордери даромади ҳазинавино тафтиш мекунад, имзои худро мегузорад, маблағи пулро аз муштарӣ қабул мекунад ва онро бо маблағи ордери даромади ҳазинавӣ муқоиса мекунад. [1,85]

11. Дафтарчаи амонатиро имзо мекунад ва онро ба амонатгузор медиҳад. Як нусхаи шартнома ба муштарӣ низ баргардонида мешавад.

12. Ордери даромади ҳазинавӣ ба ҳуччатҳои ҳаррӯза баста мешавад.

Агар пасандоз тавассути интиқол аз суратҳисоб ба талабот ташкил карда шавад, пас чунин амалиётҳои муҳосибӣ тартиб дода мешавад:

Гирифтани маблағи амонат аз дигар ташкилоти қарзӣ ҳамчун:

Дт – 10301 ҳисобҳои муросилотии ташкилотҳои қарзӣ дар Бонки дигар";

Кт- 20202 амонатҳои шахсони воқеӣ.

Ҳоизҳое, ки аз рӯи амонатҳои ҳисоб карда мешаванд, ба ҳароҷоти амалиетии бонк ҳангоми пардохт ба амонат гузоштан дахлдоранд. Дар ҳолати аввал, ин амалиёт ба таври зерин инъикос карда мешавад:

Дт- 17533 ҳоизи ҳисобшуда барои қабул

Кт- 24402 ҳоизҳои ҳисобшуда барои пардохт, 20202 амонатҳои шахсони воқеӣ.

Агар ҳоизҳо ба пасандозҳо дохил карда нашаванд, пас ҳисобкунии онҳо бо чунин амалиёт инъикос карда мешавад:

Дт- 51107 ҳароҷотҳои ҳоизи аз руи амонатҳои муҳлатнок пардохтҳои дарпешистода оид ба амалиётҳои марбут ба ҷалби маблағ аз муштарӣ (ба истиснои бонкҳо);

Кт- 17533 ҳоизи ҳисобшуда барои қабул.

Ҳангоми пардохти ҳоизҳо ба амонатгузор сабт карда мешавад:

1. тавассути ҳазина

Дт - 24402 ҳоизҳои ҳисобшуда барои пардохт

- КТ-10101 хазина бо пули милли
2. ғайринақдӣ тавассути интиқоли фоизҳо ба суратҳисоби бонкҳои дигар
- ДТ –24402 фоизҳои ҳисобшуда барои пардохт
- КТ- 10301 ҳисобҳои муросилоти ташкилотҳои қарзӣ дар Бонки дигар
- Ба саҳмгузорӣ дохил кардани фоизҳо:
- ДТ - 24402 фоизҳои ҳисобшуда барои пардохт
- КТ - 20202 Амонатҳои шахсони воқеӣ.

Фоизҳо аз оғози мӯҳлати амонат ё аз рӯзи охири фоизҳо то санаи охири моҳ ҳисоб карда мешаванд. Инчунин бояд қайд кард, ки аз рӯи пасандозҳои шахрвандон фоизи ҳисобшуда бояд бо андоз аз даромад андозбандӣ карда шавад, агар меъёри фоизӣ аз меъери бозтамвили Бонки милли Тоҷикистон зиёд бошад. Агар шумо хоҳед, ки пасандозро пӯшед, муштарӣ бояд ба бонк шартномаи пасандоз ва дафтарчаи амонатӣ пешниҳод кунад, ки бояд пардохт карда шавад. [1,94] Бонк ба муштарӣ пешниҳод менамояд, ки ба маблағи амонат ва фоизи он фармоиши нақдии хароҷотро тартиб диҳад. Низоми гардиши ҳуҷҷатҳо барои бастанӣ амонатро чунин тасаввур кардан мумкин аст:

Нақшаи гардиши ҳуҷҷатҳо барои бастанӣ пасандоз

МУШТАРӢ

1. Шартномаи амонатӣ ва дафтарчаи амонатӣ ба иҷрокунандаи масъул пешниҳод мекунад.

ИҶРОКУНАНДАИ МАСЪУЛ

2. Ҳуҷҷатҳои пешниҳодшуда, сабтҳо дар дафтарчаи амонатӣ ва суратҳисоби шахси месаҷад.

3. Дар рӯзи бастанӣ пасандоз фоизҳо ҳисоб мекунад ва дар суратҳисоби рӯ ва дафтарчаи амонатӣ қайдҳои дахлдор медиҳад.

4. Ба муштарӣ пешниҳод менамояд, ки ба маблағи амонат ва фоизи он фармоиш диҳад.

5. Ба назоратчӣ ҳисоби шахсии амонатгузор, дафтарчаи амонатии ӯ ва ордери хароҷоти ҳазинавиरो медиҳад.

НАЗОРАТЧӢ

6. Суратҳисоб ва дафтарчаи амонатиро месаҷад, имзои худро барои тасдиқи санҷиш мегузорад.

7. Ордери хароҷоти ҳазинавиरो имзо мекунад ва онро дар дафтари хароҷот сабт мекунад.

8. Ҳисоби шахсии амонатгузор баста мешавад ва ба иҷрокунандаи масъул барои супоридан ба бойгонии махсус дода мешавад.

9. Дафтарчаи амонатӣ ва фармоиши ҳазинавии хароҷот ба ҳазинадор дода мешавад.

ҲАЗИНАЧӢ

10. Ҳуҷҷатҳои пешниҳодшударо месаҷад ва барои тасдиқи дурустии он имзо мегузорад.

11. Маблағи пардохтро аз муштарӣ муайян мекунад, ба муштарӣ пул медиҳад ва дафтарчаи пасандозро пардохт мекунад.

12. Дафтарчаи амонатӣ ва фармоиши ҳазинавии хароҷот пардохт карда мешаванд ва ба ҳуҷҷатҳои ҳаррӯза дӯхта мешаванд.

Хулоса бонкҳо вазифадоранд, ки ҳифзи қатъии ҳуҷҷатҳои баҳисобгириро таъмин кунанд, ки на танҳо ҳуҷҷатҳои фаъолияти хоҷагии бонк, балки ҳуҷҷатҳои ҳисоббаробаркунии мизҷони бонкро низ дар назар доранд. Масъулият барои ташкили дуруст ва риояи тартиби муқарраршудаи нигоҳдории ҳуҷҷатҳои баҳисобгирӣ ба зиммаи роҳбарон ва сармуҳосибони бонк гузошта мешавад. Ҳуҷҷатҳо дар шакли қоғазӣ ва электронӣ нигоҳ дошта мешаванд. Дар қори худ оид ба ташкил ва пешбурди парвандаҳо ва қорҳои бойгонӣ бонкҳо бояд аз ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳадамоти давлатии бойгонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳам хусусияти умумӣ доранд ва ҳам бевосита барои ташкилотҳои қарзӣ таҳия шудаанд, роҳнамоӣ кунанд.

Адабиёт

- 1.Баҳисобгирии муҳосибӣ дар бонкҳо./Васоити таълимӣ дар заминаи маводи назариявӣ ва амалӣ, Душанбе: КВД “Матбаа”, 2024, 388 с. Сабзаева М.С.
- 2.Султонова С.М., Шарифова Р.Н., Тилакмуродова С.Д. Ҳуҷҷатгузори муҳосибӣ (васоити таълимӣ) Душанбе 2023с.270саҳ.
- 3.Бобомуродов Б.Э., Рачабов С. Баҳисобгирии андозҳо (васоити таълимӣ) Душанбе 2023
4. Банк, В. Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций [Текст] / В. Р. Банк - М.: Финансы и статистика, 2014. - 267 с.
5. Козлова, Е. П. Бухгалтерский учет в коммерческий банках [Текст] / Е.П. Козлова, Е.Н. Галанина. - М.: Финансы и статистика, 2012. - 640 с.
- 6.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон». Душанбе, 28 июни соли 2011. № 722.
7. Ахматов О. Бухгалтерский учет в банках. М.: Феникс, 2015.
- 8.Бакаев А.С. Бухгалтерские термины и определения. - Москва: Бухгалтерский учёт, 2002.
- 9.Гвелесиани Т.В. Бухгалтерский учет и отчетность в банках/ Гвелесиани Т.В. М.: Высшая школа экономики (Государственный университет) 2016.
- 10.Деятельность коммерческих банков/Под редакцией А.В.Калтырина –М.: Феникс 2016.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Пирова Мехрангез Азизовна - старший преподаватель кафедры финансы Государственного финансово-экономического университета Таджикистана, Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул.Нахимов, 64/14, Тел: (+992) 919022918.

Рассмотрены сущность, основные свойства и способы государственной поддержки развития предпринимательского потенциала в современных социально-хозяйственных условиях. Показано, что в результате исследования будет дана оценка текущей ситуации и сделаны рекомендации для улучшения мер государственной поддержки МСБ в Таджикистане с целью дальнейшего стимулирования их развития и инновационной активности.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, инновации, инновационное предпринимательство, государственная поддержка, субсидирование, финансирование.

STATE SUPPORT FOR INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP

Pirova Mehrangez Azizovna – Senior teacher of the Department of Finance, The Tajik State Finance and Economics University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, c.Dushanbe, Nakhimova street, 64/14, Tel: (+992) 919022918. E-mail: Pirova.79@bk.ru.

The study examines the essence, fundamental characteristics, and mechanisms of state support for the development of entrepreneurial potential in modern socio-economic conditions. The research provides an assessment of the current state of small and medium-sized business (SMB) support in the Republic of Tajikistan and develops recommendations to enhance government measures aimed at stimulating further growth and fostering innovative activity within the sector.

Keywords: small and medium-sized enterprises (SMEs), innovation, innovative entrepreneurship, government support, subsidies, financing.

Успех государственной инновационной политики во многом зависит от состояния и уровня развития малого бизнеса, который является источником инноваций, а также каналом трансферта знаний и технологий в производство. Малый бизнес вносит существенный вклад в трансформацию структуры различных секторов экономики, выступает основой формирования новых рынков. По имеющимся оценкам, на разработку большинства технических новшеств и доведение их до стадии промышленного образца, малые фирмы затрачивают примерно в четыре раза меньше времени, чем крупные предприятия. Предпринимательство представляет собой самостоятельную, инициативную, систематическую хозяйственную деятельность, осуществляемую на собственный риск, которая задействована во всех отраслях, независимо от сфер деятельности и форм собственности. [1].

Предпринимательство реализуется как в крупном бизнесе (организация крупных предприятий посредством вложения капиталов частных лиц, государств и т.п.), так и посредством малого и среднего бизнеса, который формируется, в основном, за счет средств частных капиталов, нередко имеет семейную или индивидуальную форму, но может развиваться и в совокупности положительно влиять на развитие экономики, для чего и требуется его поддержка со стороны государства.

Как правило, в государствах с рыночной экономикой всегда исходят из того, что существование предпринимательства – обязательное условие функционирования рынка. К общим условиям развития предприятия относятся следующие: стабильность государственной, как экономической, так и социальной политики, льготный налоговый режим, льготное кредитование и субсидирование, наличие развитой инфраструктуры предпринимательства, система защиты интеллектуальной собственности.

Весьма важным моментом формирования предпринимательского климата, как свидетельствует опыт развитых стран, является развитие информационно-консультационной

и образовательной инфраструктуры — «инкубаторов», школ бизнеса, рынка консультирование, создание новых предпринимательских ассоциаций. «Инкубаторы» новых предпринимателей как новый тип организации для управления экономическим ростом — это юридическое и финансово независимая прибыльная организация, где начинающий в течение двух лет за небольшую плату начинает собственное дело под присмотром специалистов. Клиентами "инкубаторов" являются мелкие фирмы по производству новой продукции, оказанию услуг, инновационные предприятия. [1].

Таким образом, малый бизнес является важным фактором динамичного развития предпринимательской деятельности, а также необходимым условием функционирования инновационной экономики.

Проблема перехода к инновационной экономике не сводится к закупке современных технологий и модернизации отдельных производств. Первоочередным объектом модернизации должны быть государственные институты, обеспечивающие устойчивый спрос на инновационную продукцию, соблюдение государственных образовательных стандартов, благоприятный инвестиционный климат, необходимую для инноваций инфраструктуру и другие элементы национальной инновационной системы.

Надо сказать, что развитие инновационного предпринимательства идет в весьма жестких условиях. Главной причиной слабого развития инновационной деятельности в малом бизнесе являются отсутствие серьезного спроса на его продукцию и, соответственно, низкая доходность этой деятельности. Тем не менее, инновационная составляющая в малом бизнесе Таджикистана присутствует, она хорошо заметна в торговле, сервисе, мелком производстве и строительстве. Однако смысл этой инновационности заключается в адаптации иностранных технологий и материалов.

В последние годы в Таджикистане усиливается поддержка развития малого и частного предпринимательства. В этих целях приняты соответствующие решения, направленные на дальнейшую либерализацию, упрощение, удешевление и обеспечение прозрачности всех процедур, связанных с ведением бизнеса в стране и развития инновационной деятельности.

Государство предлагает определенные алгоритмы формирования предпринимательского климата с помощью конкретных параметров предпринимательской среды. Базовые параметры задаются путем отработки соответствующего правового поля, принятием законодательства по формированию рынков капитала, земли, труда, товаров и услуг, предпринимательской деятельности, налогового режима, по защите прав интеллектуальной собственности, в том числе авторских прав, патентов, процентных ставок, с учетом уровня инфляции, трудового и социального законодательства, антимонопольного регулирования, санитарного, пожарного и экономического контроля. [4].

Каждое государство в рамках социально экономических отношений формирует предпринимательский климат. Основной государственный нормативно-правовой акт, регулирующий развитие предпринимательства - это Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства» от 17-го июля 2014 года, №694. Настоящий Закон регулирует общественные отношения, связанные с государственной защитой, поддержкой и развитием предпринимательства в Республике Таджикистан и обеспечивает государственную гарантию деятельности субъектов предпринимательства.

Выделяют следующие способы государственной поддержки развития предпринимательского потенциала, формы которой применяются не только в Таджикистане, но и за рубежом: финансовая поддержка (льготное кредитование, субсидирование, выдача грантов, льготное налогообложение и др.); имущественная поддержка (льготные условия аренды, приобретение государственного имущества на льготных условиях и пр.); информационная поддержка (создание официальных сайтов информационной поддержки хозяйствующих субъектов, развитие информационно-телекоммуникационных сетей, организация выставок, ярмарок и т.д.); консультационная поддержка (предоставление консультаций предпринимателям, организация курсов по их обучению, открытие центров помощи по ведению документации и пр.).

Перспективы развития Таджикистана связаны с формированием инновационной экономической системы, которая призвана обеспечить повышение инновационной активности хозяйствующих субъектов и рост их числа для обеспечения технологической модернизации предприятий, повышения конкурентоспособности национальной экономики и, в конечном счете, роста благосостояния и качества жизни населения. В рыночной экономике основная масса инноваций реализуется предпринимательскими структурами как средство решения производственных и коммерческих задач.

Поиск и внедрение новых технологий, новых видов продукции с улучшенными потребительскими характеристиками, постановка и решение нестандартных задач хозяйственного развития обеспечиваются посредством реализации таких функций предпринимательства, как инновационность, творчество, новаторство и готовность к риску.

Само зарождение и разработка инновации, ее воплощение, реализация и использование так же являются объектом предпринимательской деятельности. Инновационная экономика становится тогда, когда нововведения служат основой экономического развития. Экономический интерес предпринимателей состоит в продвижении инноваций, а инновации определяют важнейшие направления развития предпринимательской деятельности. Поэтому решение проблемы инновационной трансформации национальной экономики напрямую связано с использованием предпринимательства как фактора производства, необходимого для организации инновационного производства на основе как государственной, так и частной формы собственности. Такой подход, а также учет соответствующей социально-экономической среде ведущей роли государства в экономике, в соответствии с которой предпринимательство выступает не только частной инициативой, а составляющей государственной экономической политики, обуславливают исследование особенностей предпринимательской деятельности в национальной экономике.

В соответствии с поставленной целью необходимо провести анализ форм и методов государственной поддержки инновационного предпринимательства, а также предложить направления совершенствования форм и методов государственной поддержки инновационного предпринимательства. В качестве предложений для системного стимулирования инновационной деятельности в Республике Таджикистан можно предложить еформирование в различных сферах:

1. В сфере законодательства: разработать ряд нормативно-правовых актов по инновационной деятельности;
2. В сфере налогообложения:
  - освободить от налогообложения часть прибыли, направляемой на внедрение новых технологий;
  - ввести для инновационных предприятий, для предприятий в наукоемких сферах льготное налогообложение имущества;
  - предусмотреть для венчурных капиталистов налоговую регрессию, зависящую от объема вложенных в поддержку инновационного предпринимательства средств.
3. Для стимулирования спроса:
  - содействовать заимствованию технологий или субсидировать покупку технологий по ключевым связующим направлениям технологических циклов;
  - способствовать внедрению инструментов поощрения в виде грантов, премий субъектам, применяющим инновации в своей деятельности.
4. Для финансовой поддержки:
  - создать на базе Фонда поддержки инновационного развития и новаторских идей программу льготного кредитования под инновационные проекты;
  - упростить механизм и увеличить объем предоставления государственных гарантий по экспортным кредитам;
5. В сфере образования:

- создать специальные образовательные программы, ориентированные на формирование интеллектуального ресурса для разработки инноваций на предприятиях разных сфер;

- способствовать созданию научных школ на базе университетов и коммерческих образовательных учреждений.

6. Для развития инфраструктуры:

- содействовать решению проблем развития железнодорожного и автомобильного транспорта;

- внести предложение страховым компаниям для страхования инновационных рисков;

7. Для формирования имиджа инновационной активности страны:

- содействовать созданию условий для формирования совместных инновационных предприятий;

- обеспечить продвижение отечественных инноваций за рубежом;

- предпринять меры для вхождения в международные информационные системы для обмена информацией по инновационным проектам;

- субсидировать участие национальных инновационных компаний в международных выставках.

Важно, что и на уровне предприятий должно прийти понимание необходимости инноваций. Производство таких высокотехнологичных товаров как компьютеры и полупроводники, лекарственные средства и медицинское оборудование, средства связи и системы коммуникаций, особенно поощряется и стимулируется всеми государствами. Важное значение в этом случае имеет и привлечение инвестиций в перечисленные сферы деятельности.

В экономической системе Таджикистана государство является не только участником экономических процессов в различных формах, но и импульсом инновационного развития. Ведущая роль государства в экономике требует разработки конкретных форм и методов государственного регулирования нововведений, осуществляемых предпринимательскими структурами, что обеспечит инновационную направленность национальной экономики.

Литература

1. Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства» от 17-го июля 2014 года, №694.

2. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2012 год, №4, ст.272)

3. Вегнер-Козлова Е.О. Анализ институциональных механизмов формирования и развития предпринимательского потенциала регионов // Вестник ЮРГТУ (НПИ). 2015. №6, С.41-52.

4. Владимирская Д.А., Звягина Е.М. Налогообложение как инструмент формирования предпринимательского потенциала // Сборник V Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы развития финансового сектора». 2017. С. 71-79.

5. Водопьянова Н.А. Государственная поддержка на развитие предпринимательства // Сборник научных статей 3-й Международной молодежной научной конференции в 2-х томах «Будущее науки - 2015». 2015. С. 53-55.

6. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои ҷаҳолияти тижорати хизматрасони соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР СОХТОРИ КИШОВАРЗӢ АСОСИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Каландаров Раҳматулло Шарифҷонович – ассистенти кафедраи менеҷмент, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 985-94-74-85

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳими фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар самти кишоварзӣ, ки яке аз заминаҳои асоси барои рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад, дарч шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар замони муосир дар рушди қисми зиёди кишварҳо ин шакли фаъолият нақши калиди дорад. Аз ин лиҳоз, ки сол аз сол дар кишвари мо нисбат ба ин шакли фаъолияти пурмахсул аз ҷониби мамлакат дастгириҳо ва имтиёзҳо пешбини мегардаднд ва дар ин радиф рушди соҳаҳои мамлакат дида мешавад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, минтақа, рушд, хоҷагидорӣ, кишоварзӣ, соҳибкории хурду миёна, озуқаворӣ, маблағгузорӣ.

МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ – ОСНОВА РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Каландаров Раҳматулло Шарифҷонович кафедраи менеҷмент, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 985-94-74-85

В данной статье освещаются важные вопросы деятельности малого и среднего предпринимательства в сфере сельского хозяйства, которые считаются одной из основополагающих основ для развития национальной экономики. Следует отметить, что в наше время в развитии значительной части стран этот вид деятельности играет ключевую роль. В связи с этим, из года в год в нашей стране ожидается поддержка и льготы со стороны страны в отношении этой плодотворной формы деятельности, а также наблюдается развитие отраслей промышленности страны.

Ключевые слова: предпринимательство, инвестиции, регион, развитие, сельское хозяйство, сельское хозяйство, малый, средний, продукты питания, финансирование.

SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN AGRICULTURE ARE THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY IN MODERN CONDITIONS

Kalandarov Rakhmatullo Sharifdzhonovich - department of management, Tajik State university of finance and economics. Address: 64/14 Nakhimov street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan. Tel: 985-94-74-85.

This article highlights important issues of small and medium-sized enterprises in the field of agriculture, which are considered one of the fundamental foundations for the development of the national economy. It should be noted that nowadays this type of activity plays a key role in the development of a significant part of the countries. In this regard, support and benefits from the country are expected from year to year in our country in relation to this fruitful form of activity, as well as the development of the country's industries.

Keywords: entrepreneurship, investment, region, development, agriculture, food products, small and medium-sized businesses, finance.

Дар шароити мураккаби иқтисодӣ таъмини рақобатпазирии корхонаҳои хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ аз муҳимтарин масъалаи рушди иқтисодии кишвар маҳсуб меёбад. Баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии онҳо дар шароити иқтисоди бозорӣ барои фаъолияти самараноки онҳо аҳамияти хос дошта, дар чунин шароит қобилияти онҳо дар самти истеҳсоли маҳсулоти баландсифати кишоварзӣ маҳсуб меёбад. Дар ин росто, мафҳуми соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ маънои онро ифода мекунад, ки он ҳамчун сектори тараққиёбандаи иқтисодиёт буда, ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва ба баланд бардоштани рақобат мусоидат мекунад.

Мавриди зикр аст, ки таъмини рақобатпазирии фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ кишвар, яке аз ҳадафҳои муҳими субъектҳои хоҷагидорӣ ва сиёсати воридотивазкунандаи давлат маҳсуб ёфта, асосноккунии равишҳои муосирро доир ба таҳияи маҷмуи тадбирҳо ҷиҳати баландбардории афзалияти рақобатии онҳо тақозо менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ як қатор мушкilotи муҳим, аз ҷумла сатҳи пасти маҳсулнокии меҳнат, ҳаҷми нокифояи сармоягузорӣ барои коркард ва истеҳсоли маҳсулоти нав, фондҳои истеҳсолии қуҳнашуда, рушд наёфтани низоми идоракунии стратегӣ ва амсоли онҳо ҷой доранд. Маҳз ҳамин мушкilot боиси масъалагузорӣ дар фаъолияти соҳибкории хурду миёнаи сохтори кишоварзӣ гардид, ки ҷиҳати баландбардории афзалияти рақобатпазирии онҳо, рушди устувори соҳа, пешбурди фаъолияти соҳибкории кишоварзӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва мукамалсозии механизми ташкилӣ-иқтисодии фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ то андозае қўшиш намоем.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати дастгирии ҳамаҷонибаи фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар самти кишоварзӣ ва бо мақсади истифодаи пурсамар ва оқилонаи захираҳои замин ва об, афзун намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, санади дахлдор “Дар бораи таҷдиди корхонаҳо ва ташкилотҳои кишоварзӣ” қабул намуд ва дар раванди татбиқи он фармоишҳои давлатӣ ва нархи маҳсулоти кишоварзӣ озод эълон шуд, ки ин ба соҳибхитиёрии хоҷагидорон барои парвариши маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат намуд.

Бояд гуфт, ки дар кишвари мо кишоварзӣ аз рӯйи принципи диверсификатсия амал мекунад ва дастгирии тичорати хурд ба рушди баҳши кишоварзӣ мусоидат мекунад. Аз ин лиҳоз, соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ нақши муҳим дорад. Дар назди соҳибкорони хурду миёнаи соҳаи кишоварзӣ масъалаи таъмини рақобатпазирӣ ва рушди устувори онҳо, инчунин, таъмини амнияти озуқаворӣ дар заминаи модели нави инкишофи стратегӣ гузошта шудааст. Аз ин лиҳоз, бояд қайд кард, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми 28-уми декабри соли 2024 ба Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, ки “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар” буд, ба Ҳукумати мамлакат ва Вазорати кишоварзӣ супориш доданд, ки “... дар шароити болоравии нархҳо дар бозори ҷаҳонӣ ҷиҳати боз ҳам баланд бардоштани сатҳи таъминоти аҳоли бо маҳсулоти ватанӣ барномаи амнияти озуқаворӣ кишварро барои панҷ соли оянда қабул ва амалӣ намоянд” [1, С. 40].

Аз ин рӯ, татбиқи ислоҳот дар соҳаи кишоварзӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ озоии интиҳоб дар парвариши зироатҳои кишоварзӣ, кишти такрорӣ дар майдонҳои ҳосилхез, ҳамзамон дар баъзе аз майдонҳои ҳосилнокиашон баланди минтақаҳо, аз ҷумла минтақаи Рашт, боиси ҳал шудани баъзе аз масъалаҳои муҳими кишоварзӣ гашт. Гузариш ба тарзи нави муносибатҳои иқтисодӣ ва ташкили шаклҳои нави хоҷагидорӣ, инчунин, хусусигардони амвол дар соҳаи кишоварзӣ соҳибкорони хурду миёнаро сабаб шуд, ки дар самти фаъолияти худ тағйиротҳои

куллӣ дароранд. Яъне дар раванди фаъолият чорисозии инноватсия, устуворгардонию истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, парвариши зироатҳои типӣ нави кишоварзӣ ва гузаронидани кишти ду се картара дар як замини ҳосилхез ба миён омад.

Бояд гуфт, ки дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар баҳши кишоварзӣ шартӣ муҳимтарини рушди босуръати иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Дар чунин шароит соҳибкорони хурду миёнаро зарур аст, ки захираҳои истеҳсолии кишоварзиро ҷамъоварӣ намуда, онҳоро барои рушди бонизомии иқтисодии кишвар ва ташаккули пешрафти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа равона кунанд.

Соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ, яке аз омилҳои муҳими рушди инкишофи иқтисодии минтақа ба ҳисоб рафта, он на танҳо барои таъмини ҷойҳои корӣ, инчунин барои таъмини сатҳи озуқаворӣи ҷумҳурӣ, ҳамзамон, дар рушди устувори иқтисоди миллӣ, алаҳхусус ба инкишофи ММД мусоидат менамояд.

Ба андешаи Шодиев К.К. "... дар шароити имрӯза соҳибкории хурд ва миёна ба даҳҳо миллион одамон имконият медиҳад, ки бо истифода аз қувваи корӣ ва начандон сармояи зиёд фаъолияти истеҳсолӣ ва тиҷоратии худро ба роҳ монад" [2, С. 105-111]. Албатта, соҳибкории хурду миёна дар рушди иқтисодиёт, таъмини амнияти озуқаворӣ, афзоиши рақобат, коҳишёбии сатҳи бекорӣ ва ташаккул додани механизмҳои фаъолият, инчунин, қувваи ҳаракатдиҳандаи иқтисодиёт дар минтақаҳо ҳиссагузор буда, барои рушди муносибатҳои истеҳсолӣ ва ташаккули механизмҳои инноватсионии иқтисодиёт самараи хуб мегузорад.

Бо гузаштан ба иқтисоди бозорӣ соҳибкорӣ дар ҳолати кишлоқ нақши муҳим бозида, соҳибкорон навъҳои нави маҳсулот ва хизматрасониро пешниҳод мекунанд, ҳамзамон, барои беҳтар кардани сифати маҳсулот ва кам кардани арзиши аслии он талош меварзанд. Аз ин бар меояд, ки соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ бозори маҳсулоти кишоварзиро гуногунранг ва рақобатпазириро ҷаҳол месозанд.

Ба андешаи мо, нақши соҳибкории хурду миёна дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дар рушди устувори иқтисодиёт саҳмгузоранд ва онҳо имконият медиҳанд, ки муносибатҳои рақобатии истеҳсолӣ, бозорҳои истеъмолро бо маҳсулоти хушсифату аз ҷиҳати экологӣ тару тоза таъмин намоянд. Дар ин баробар, онҳо бо ҷорӣ намудани техника ва технологияҳои инноватсионии соҳа ба фаъолияти ҳоҷагидорӣ мусоидат мекунанд.

Ашуров И.С. бар он андеша аст, ки "рушди соҳибкории истеҳсолӣ аз таъсири омилҳои муҳталиф, ҳам дар сатҳи макроиқтисодӣ ва ҳам микроиқтисодӣ вобастааст. Ин омилҳо ё ба рушди устувори соҳибкории истеҳсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ таъсири мусбат мерасонанд ё монеъ мешаванд" [3, С. 164].

Наимов Б.Қ бошад, омилҳои монетаҷавии рушди соҳибкории кишоварзиро чунин тавсиф намудааст: "омилҳои боздорандаи рушди соҳибкории кишоварзиро дар баланд будани арзиши қарз ва сарбории зиёди андозӣ дониста, дар мисоли ҳоҷагҳои алоҳида микромуҳити молиявиро барои рушди соҳибкории кишоварзӣ ҳамчун омилҳои боздоранда нишон додааст" [4, С. 42]. Албатта, андешаҳои боло буда, мутлақо дуруст буда, рушди соҳибкории истеҳсолӣ аз таъсири омилҳои макроиқтисодию микроиқтисодӣ ва баланд будани арзиши қарз, сарбории зиёди андозӣ, ҳамзамон аз микромуҳити молиявӣ низ вобаста мебошад.

Дигар масъалаи муҳими дар сатҳи зарурӣ рушд наёфати соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ минтақҳо, аз ҷумла дар минтақаи Рапш ин рушд наёфтани заминаҳои технологӣ, сатҳи нокифояи фаъолияти инноватсионӣ, сатҳи баланди хурдаҷавии фондҳои асосии ҳоҷагии деҳқонӣ, кам будани корхонаҳои саноатии маҳсулоти кишоварзӣ, инчунин, нокифоягии сармоягузорӣ ба самти соҳибкории кишоварзӣ ва мавҷуд набудани кластерҳои истеҳсолӣ дар минтақа мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар баробари рушди соҳибкориҳои хурду миёнаи сохтори кишоварзӣ дар минтақа, алалхусус дар минтақаи Рашт, метавонад яке аз омилҳои баланд бардоштани тафаккури нави иқтисодии мардум ва фароҳам овардани муҳити рақобат дар минтақа, ҳамзамон, пайдоиш ва рушди тижорати хурд дар минтақаи Рашт гардад. Барои ташаккули тафаккури нави иқтисодии мардуми минтақаи Рашт дар замони соҳибистиқлолӣ фазои мусоид ташкил карда шуда, пайдоиши шаклҳои нави хоҷагидорӣ, хусусигардонии моликияти давлатӣ, пайдоиш ва рушди тижорати хурди кишоварзӣ ба миён омадистодаанд.

Ҳукумати мамлакат барои рушди соҳибкориҳои кишоварзӣ дар кишвар тадбирҳои судманд андешида, заминаҳои ҳуқуқӣ муҳайё гардидааст, ки он метавонад ба рушди соҳибкориҳои кишоварзӣ мусоидаткунанда бошад. Яъне қабул гардидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ”, ки он принципҳои умумӣ, шаклҳо ва самтҳои сиёсатро дар сатҳи давлатӣ муайян мекунад, метавонад ба низоми рушди фаъолияти соҳибкориҳои хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ таъсири мусбат расонад.

Бояд қайд намуд, ки дастгирии давлат барои рушди соҳаи соҳибкориҳои хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ муҳим буда, дастгирии давлат дар ин самт нақши калидӣ дорад. Зеро чи қадаре, ки имкониятҳои дастгирии соҳибкорони хурду миёнаи сохтори кишоварзӣ бештар гарданд, он ба рушди соҳибкорӣ ва ҳалли масъалаҳои ҷаҳонишавии соҳаи кишоварзӣ дар кишвари мо ба манфиати сокинон мусоидат хоҳад кард, зеро комплекси кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сохтори иқтисодии минтақавӣ мавқеи стратегиро ишғол мекунад. Аз ин рӯ, бо дастгирии ҳамҷонибаи давлат ҳаҷми назрраси истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва таъмини аҳолии минтақа бо маводи озуқаи истеҳсолии худӣ, пурра қонеъ гардонидани талаботи аҳолии минтақа ва дастгирасӣ ба содирот суръат мегирад.

Мо дар баробари омӯзиш ва андешаҳои олимони соҳа афзалият ва нуқсонҳои соҳибкориҳои хурду миёнаи сохтори кишоварзиро дар минтақаҳо дида баромада, чунин хулосабандӣ намудем (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Афзалият ва нуқсонҳои соҳибкориҳои хурду миёнаи сохтори кишоварзӣ дар минтақаҳо. Манбаъ: таҳияи муаллиф

Рушди комплекси кишоварзиро саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити доимо тағйирёбандаи иқтисодӣ сурат гирифта, доимо ба ҷолишҳои нав рӯ ба рӯ мегардад ва он ҳамеша роҳҳои инноватсионии тараққиётро талаб мекунад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва

афзоиши рақобат барои бозорҳо дар назди мақомоти минтақавӣ ва истеҳсолкунандагони кишоварзӣ вазифаи баланд бардоштани самаранокӣ ва рақобатпазирии соҳа меистад, ки бидуни таҳлили амиқ ва ҳамаҷонибаи вазъи кунунӣ ва тамоюлҳои рушди он ғайримкон мебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ислоҳот ва такмилдиҳии соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ ба механизмҳои бозорӣ, ҳадафҳои стратегияи мамлакат дар соҳаи кишоварзӣ ва пешрафти бахшҳои хусусии истеҳсоли замина гузор мебошад. Тавре Мирзоев Қ.С. ишора мекунад: "...роҳҳои такмилдиҳии соҳибкории хурду миёнаи соҳаи кишоварзӣ ҳамон вақт самараро назарас медиҳад, ки агар механизмҳои бозорӣ бо истифода аз усулҳо ва роҳҳои ҳавасмандгардонии механизмҳои иқтисодии ғайри мустақими давлатӣ ба ҳисоб гирифта, дар якҷоягӣ амалӣ карда шавад. Маҳз баҳисобгирии манфиати тарафҳо метавонад дар амал ба пешрафти такмилдиҳии соҳаҳои соҳибкории кишоварзӣ мусоидат намояд" [5, С. 267-271].

Бо мақсади дар сатҳи рушд қарор гирифтани фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, алаҳусус дар минтақаи Рашт, дар доираи тадқиқотҳои диссертатсионӣ дар шароити муосир нарасидани воситаҳои молиявиро яке аз омилҳои монешавии рушди соҳа дониста, ин масъала дар минтақаи Рашт баръало ҳис карда мешавад. Дар ин баробар лизиги молиявӣ ва техникӣ дар минтақаи Рашт низ рушд накардааст. Аз ҳамин сабаб мо матритсаи таҳкими муҳити рушди фаъолияти соҳибкории кишоварзиро дар минтақаи Рашт дар ҷадвали зерин таҳия намудем (ниг. Ҷадвали 1).

Дар матритсаи оварда шуда мушкилоти асосӣ дар соҳаи бехтар намудани фазои соҳибкории кишоварзӣ дар шароити муосир оварда шудааст. Ба он маҳдуд будани бозори дохилии минтақавӣ ва ҳамгирии заифи тижоратӣ иқтисодӣ, рушди нокифояи инфрасохтори истеҳсолии кишоварзӣ, нокифоягии механизми худмаблағгузорӣ ва нокифоягии фазои сармоягузори молиявӣ техникаи дар сохтори соҳибкории кишоварзӣ оварда шудааст.

Дар матритса дар қатори мушкилоти мавҷудаи дар боло зикр гардида, афзалиятҳои соҳа ва роҳҳои бехсозии он низ нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. - Матритсаи таҳкими муҳити рушди фаъолияти соҳибкории кишоварзӣ дар минтақаи Рашт

Мушкилоти асосӣ дар соҳаи бехтар намудани фазои соҳибкории кишоварзӣ дар шароити муосир	Ба афзалиятҳо ва роҳҳои бехтарсозии рушди соҳибкории кишоварзӣ инҳо дохил мешаванд
- заифии ҳамгирӣ бо бозорҳои дохилӣ. Бо дурдаст аз бозорҳои калони истеъмоли;	- рушди соҳибкории кишоварзии минтақавӣ;
- нокифоягии дастрасӣ ба маҳсулоти нави истеҳсолии кишоварзӣ. Нокифоягии нақлҳои маҳсулоттаъминкунада;	- татбиқи лоиҳаҳои инноватсионии кишоварзӣ дар минтақа;
- рушди нокифояи инфрасохтори истеҳсоли ва мушкилоти мавсимӣ;	- ташаккулдиҳии низоми иттилоотии соҳибкории кишоварзӣ;
- мавҷуд набудани механизми худмаблағгузорӣ дар сохтори соҳибкории кишоварзӣ;	- ташкил намудани бизнес-инкубаторҳо дар минтақа дар самти соҳибкории кишоварзӣ;
- номукамал будани низоми ҳавасмандгардонии механизмҳои қарзӣ молиявӣ;	- татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори молиявӣ ва техникӣ дар сатҳи соҳибкории кишоварзӣ;

- нокифоягии дастгирии давлатӣ ва танзими соҳибкорӣ дар сатҳи минтақавӣ	- истифодаи механизмҳои ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ дар соҳаи соҳибкории кишоварзӣ;
- нокифоягии лоиҳаҳои инноватсионӣ барои рушди фаъолияти инноватсионии соҳибкории кишоварзӣ дар минтақа	- барқарорсозии роҳҳои автомобилгард, сохтмон ва бозорҳои нави замонавӣ;
- набудани стратегияи идоракунии рушди фаъолияти соҳибкории инноватсионии кишоварзии минтақавӣ	- содирнамоии маҳсулоти хушсифати бо техника ва технологияҳои инноватсионӣ истеҳсолшуда;
- мураккаб будани ҳамкориҳои минтақавӣ. Норасоии табодули иттилоотӣ дар минтақа.	- таҳкими ҳамкориҳо байни бозорҳои дохилии ватанӣ дар самти хариду фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ;
- рушд наёфтани механизмҳои суғуртаи хавфҳои соҳибкории кишоварзӣ дар минтақа	- таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар ва ҳамкориҳо бо шарикони рушд;
- ноустувории равандҳои рушди соҳибкории кишоварзӣ дар минтақа.	- ҳавасмандгардонии истеҳсолкунан-дагон ва ҷалби мутахассисони баландкасб дар соҳа.

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёти истифодашуда

Аз ин рӯ, сиёсати иқтисодии давлат дар соҳаи соҳибкории хурд ва миёна дар комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ бояд ба баланд бардоштани самаранокии ислоҳоти институтсионалӣ, ташаккули табақаи соҳибкорон, ташкили механизми самранокии ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ нигаронида шавад. Зеро маҳз давлат метавонад ба инкишофи намудҳои гуногуни фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории кишоварзӣ, ҳамзамон ба масъалаҳои назариявӣ, методӣ ва амалии тичорати хурд дар фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сохтори кишоварзӣ таъсири мусбат гузорад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ”, 28 декабри соли 2024. Душанбе: “Шарқи озод”, 2025. –С.40.
2. Шодиев, К. К. Мавқеи соҳибкории хурд ва миёна дар рушди иқтисодӣ - иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон / К. К. Шодиев // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2017. – No. 4(5). – P. 105-111.
3. Ашуров И.С., Насридинов Ш.С.- Рушди устувори соҳибкории истеҳсолӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: «Эр-Граф», 2022-164 с.
4. Наимов Б.Қ. Рушди соҳибкории хурд ва миёна дар соҳаи кишоварзӣ. Дисс. баро дарёфти дараҷаи илмӣ н.и.и., ДДБ ба номи Н.Хусрав.. 2019. –С.42.
5. Мирзоев, Қ. С. Роҳҳои тақмилдиҳии механизми дастгирии давлатии соҳибкории хурду миёна дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қ. С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2022. – No. 3(42). – P. 267-274.
6. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тичоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.
7. Сайдахмадов, Ф. Б. Ҷойгиркунии захираҳои сармоягузории минтақавӣ дар сохторҳои корпоративӣ / Ф. Б. Сайдахмадов, А. А. Сафаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – No. 4-2(43). – P. 171-177.

МАФҲУМ ВА АҲАМИЯТИ ҲИСОБОТИ КОРПОРАТИВӢ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ФАЪОЛИЯТИ ХОҶАГИДОРӢИ МУОСИР

Назаров Махмадиятим Хушвахтович – докторант PhD кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Тел.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

Дар мақола андешаҳои муҳаққиқон оид ба мафҳум ва зарурати амалисозии ҳисоботи корпоративӣ, инчунин нақши он дар рушди низоми идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муайян карда шудааст, ки дар шароити афзоиши шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ ва болоравии талабот ба ҳисоботи ғайримолиявӣ, маҳс ҳисоботи корпоративӣ ҳамчун шакли қонеъкунанда ва муътамад барои пешниҳод иттилооти мукамал ва ҳамгиро арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ, ҳисоботи корпоративӣ, ҳисоботи ҳамгироӣ, ҳисоботи экологӣ.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ ОТЧЁТНОСТИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Назаров Махмадиятим Хушвахтович - докторант PhD кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

В статье рассматриваются научные подходы к определению сущности корпоративной отчётности и необходимости её внедрения в практику управления. Проанализирована роль корпоративной отчётности в совершенствовании системы управления хозяйствующими субъектами. Установлено, что в условиях роста разнообразных форм экономики и увеличения спроса на нефинансовую информацию корпоративная отчётность выступает как достоверный и комплексный инструмент предоставления информации для заинтересованных сторон.

Ключевые слова: бухгалтерский учёт, финансовая отчётность, корпоративная отчётность, интегрированная отчётность, экологическая отчётность.

THE CONCEPT AND IMPORTANCE OF CORPORATE REPORTING IN MODERN BUSINESS MANAGEMENT

Nazarov Mahmadyatim Khushvakhtovich - PhD student of the Department of Accounting of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

This article examines scientific approaches to defining the essence of corporate reporting and the need for its implementation in management practices. The role of corporate reporting in improving the management system of business entities is analyzed. It is established that, in the context of the growth of diverse economic forms and the increasing demand for non-financial information, corporate reporting serves as a reliable and comprehensive tool for providing information to stakeholders.

Keywords: accounting, financial reporting, corporate reporting, integrated reporting, environmental reporting.

Дар шароити имрӯза иқтисодиёти ҳар як давлат дар марҳилаи рушд қарор дошта, ҳар кадоме бо ҳадафи ҷалби сармоягузoron, инчунин барои густариши иқтисодҳои истеҳсолӣ тадбирҳои заруриро амали менамоянд. Дар ҷунин вазъ зарурати ташкили ҷазои ягонаи иттилоотӣ ба миён меояд, ки дорои сатҳи баланди шаффофият буда, натиҷаҳои он барои истифодабарандагон возеҳ ва дастрас бошад. Иттилооте, ки ҳолати молиявӣ, натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, нишондиҳандаҳои самаранокӣи равандҳои истеҳсолӣ ва тадбиқи

стратегияҳои рушди корхонаро инъикос менамояд, бояд дар шакли ҳисоботи ҳамгиро ба истифодабарандагони он пешниҳод гардад.

Мусаллам аст, ки пешниҳоди иттилооти фаврӣ ба манфиатдорон тавассути ҳисоботи молиявӣ амалӣ мегардад. Аммо дар шароити кунунӣ фаъолияти хоҷагидорӣ ва афзоиши рақобат байни субъектони хоҷагидорӣ, танҳо ҳисоботи молиявӣ талаботи афзояндаи манфиатдоронро қонеъ намегардонад. Дар шароити кунунӣ ширкатҳои бузурги тичоратӣ дорои сохтори мураккаб ва самтҳои гуногуни фаъолият мебошанд, ки ин ҳолат зарурати истифодаи шаклҳои дигари ҳисоботдиҳиро ба миён меорад. Аз ҷумла, пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва дигар намудҳои ҳисобот ҳамчун унсури ҷудонопазири низоми идоракунии муосир аҳамияти хоса пайдо менамояд.

Ҳисоботҳое, ки аз манбаъҳои гуногун тартиб дода мешаванд, бояд дорои хусусияти ҳамбастагӣ ва ҳамгиро бошанд, то ҳамчун манбаи боэътимоди иттилоот барои истифодабарандагон хизмат намоянд. Дар ин замина, ҳисоботи корпоративӣ ҳамчун унсури муҳими низоми идоракунӣ ва абзори таъмини шаффофият ва эътимоднокӣ эътироф мегардад. Он иттилооти муҳимро дар бар мегирад, аз ҷумла оид ба вазъи молиявӣ, натиҷаҳои фаъолият, иқтидорҳои истеҳсолӣ, нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ ва экологӣ, инчунин самтҳои рушди стратегӣ дар давраҳои муайян. Ҳисоботи корпоративӣ бо ҳамгироии намудҳои гуногуни ҳисобот, аз қабili молиявӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ ташаккул ёфта, на танҳо воситаи инъикоси натиҷаҳо, балки абзори таҳлилу арзёбии фаъолияти ширкат ва қабули қарорҳои идоракунӣ ва стратегӣ ба ҳисоб меравад.

Дар адабиёти илмӣ оид ба мафҳуми «ҳисоботи корпоративӣ» назарияи ягона мавҷуд нест. Муҳаққиқон онро бо ҳар мазмун вобаста ба фаҳмиши худ тавзеҳ медиҳанд. Бархе аз муаллифон ҳисоботи корпоративиро пеш аз ҳама воситаи қонеъсозии талаботи истифодабарандагони ҳисоботи молиявӣ медонанд. Гурӯҳи дигар онро шакли иртиботи институтсионалӣ байни соҳибмӯлкдорон ва иштирокчиёни бозори сармоя арзёбӣ менамоянд.

Масалан, Н.Г. Сапожникова ҳисоботи корпоративиро ҳамчун низоми махсуси ҳисоботҳо тавсиф менамояд, ки фаъолияти молиявиро хоҷагидорӣ корхонаро дар давраҳои қорӣ ва оянда инъикос намуда, сармоягузoronро бо иттилооти боэътимод таъмин месозад. Ба ақидаи ӯ, ҳисоботи корпоративӣ шакли ташаккулёфтаи муносибатҳоест, ки иштирокчиёни он тавассути фаъолияти муштарақ муттаҳид гардида, робитаҳои мустақими доимӣ доранд [2].

О.Б. Фомина ва М.В. Фомин ҳисоботи корпоративиро як низоми мукаммали ҳисоботи ташкилот мешуморанд, ки маҷмӯи нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ, иттилооти системавӣ ва ғайрисистемавӣ, маълумоти ниҳой ва нақшавиро фаро мегирад. Ба андешаи онҳо, чунин ҳисобот сатҳи баланди шаффофиятро таъмин намуда, ба гурӯҳҳои васеи ҷонибҳои манфиатдор имконият медиҳад, ки фаъолияти ташкилотро ҳамаҷониба арзёбӣ намоянд [3].

Бо таъя ба андешаҳои муҳаққиқони мазкур, метавон хулоса кард, ки ҳисоботи корпоративӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ ва воситаи иттилоотии ҳамгиро, мундариҷаи фаъолияти ташкилотро ҳамаҷониба инъикос намуда, на танҳо манбаи стратегӣ барои истифодабарандагон, балки асоси таҳлил ва қабули қарорҳои идоракунӣ дар низоми муосири хоҷагидорӣ мебошад.

Ҷадвали 1. - Ба низом даровардани нуқтаи назарҳо оид ба муайян кардани мафҳуми «Ҳисоботи корпоративӣ»

Муаллиф	Мазмунҳо оид ба мафҳуми “Ҳисоботи корпоративӣ”
И.Ф. Ветрова, 2005	Ҳисоботи корпоративӣ иқтидори молиявӣ ва иқтисодии корхонаро инъикос намуда, имкониятҳои истифода ва рушди минбаъдаи онро боэътимод ва ҳамаҷониба тавсиф менамояд.
Н.Г.Сапожникова, 2009	Ҳисоботи корпоративӣ маҷмӯи иттилоотест, ки тасвири боэътимод ва пурраи иқтидори иқтисодӣ ва тамоюлҳои рушди ташкилотро дар шароити иқтисоди бозорӣ фароҳам меорад.
Д.В. Исаев,	Ҳисоботи корпоративӣ маҷмӯи маълумотест, ки дурнамои боэътимоди рушди ташкилотро дар шароити иқтисоди бозорӣ

	таъмин намуда, ҳамзамон иттилоотро дар бораи иқтисодии субъект пешниҳод менамояд.
М.В. Краснова	Ҳисоботи корпоративӣ шакли махсуси ҳисоботест, ки барои доираҳои манфиатдор равона гардида, фаъолияти ташкилотро дар як давраи муайян дар се самт – иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ – муттаҳид месозад. Илова бар ин, он стратегияи рушди ташкилот ва саҳми онро дар беҳтар гардидани сифати зиндагии ҷомеа ошкор менамояд.
С.В. Левичева, Н.В.Пислегина	Ҳисоботи корпоративӣ — ҳисоботе мебошад, ки ба доираи васеи истифодабарандагони манфиатдор пешниҳод шуда, маҷмӯи нишондиҳандаҳои ба ҳам алоқаманди молиявӣ ва ғайримолиявиро фаро мегирад.
О.Б.Фомина, М.В. Фомин	Ҳисоботи корпоративӣ — низоми ҳисоботҳост, ки аз ҷониби корпоратсияҳо пешниҳод гардида, маҷмӯи нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ, иттилооти системавӣ ва ғайрисистемавӣ, ҳамчунин маълумоти ниҳой ва нақшавиро дар бар мегирад. Он ба таъмини шаффофияти фаъолияти ташкилот ва қонё гардонидани ниёзҳои гурӯҳҳои гуногуни манфиатдор равона шудааст.
И.В. Алексеева, Р. Осипова	Ҳисоботи корпоративӣ — ҳисоботи ҳамгиро ва муттаҳидшудае мебошад, ки маълумоти мукамалро дар бораи вазъи молиявӣ ва иқтисодии ташкилот дар замони ҷорӣ ва дурнамо ҷамъоварӣ ва пешниҳод менамояд. Ин навъи ҳисобот заминаи муколамаи муассир бо ҷонибҳои манфиатдорро фароҳам оварда, ба таҳкими эътимод миёни онҳо мусоидат менамояд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [4]

Аз таҳлили андешаҳо ва хулосаҳои муҳаққиқон бармеояд, ки мафҳуми «ҳисоботи корпоративӣ» маҷмӯи шаклҳои гуногуни ҳисоботҳоро дар бар гирифта, дорои хусусияти ҳамгиро мебошад. Он ҳамчун манбаи муҳими иттилоотӣ, маълумоти муфасссал ва мушаххасро доир ба вазъи молиявӣ ва ғайримолиявии фаъолияти хоҷагидорӣ ифода намуда, ба арзёбии ҳамаҷонибаи фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Муҳимтарин ва мақбултарин шакли ҳисоботе, ки корхонаҳо ба муассисон ва доираи дигари манфиатдорон пешниҳод менамоянд, ҳисоботи солона ба шумор меравад. Асоси ташаккули онро ҳисоботи молиявӣ ташкил медиҳад. Чунончи, дар моддаи 22 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» дарҷ гардидааст: «Ҳисоботи молиявӣ маълумотро дар бораи ҳолати молиявӣ, натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ ва тағйироти вазъи молиявии ташкилотҳо, ки мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ ва (ё) милли таҳия мегарданд, дар бар мегирад» [3].

Дар адабиёти илмӣ хориҷӣ ва қонунгузории як қатор кишварҳои пешрафта мафҳуми «ҳисоботи корпоративӣ» бо тафсирҳои гуногун ба таври возеҳ инъикос ёфтааст. Масалан, дар баъзе кишварҳо қонунгузории махсус дар бораи ҳисоботи корпоративӣ мавҷуд буда, мутобиқи он ташкилотҳо вазифадоранд, ки дар баробари ифшои ҳисоботи молиявӣ, ҳисоботи ғайримолиявиро низ таҳия ва пешниҳод намоянд. Ҳисоботи мазкур, ки асоси онро ҳисоботи ғайримолиявӣ ташкил медиҳад, имконият фароҳам меорад, то сатҳи қонё гардонидани талаботи иттилоотии истифодабарандагон баланд гардад.

Бо вучуди ин, дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз танҳо пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ барои ширкатҳо ҳатмӣ доништа мешавад. Мафҳуми «ҳисоботи корпоративӣ», ки дар худ ҳам ҳисоботи молиявӣ ва ҳам ҳисоботи ғайримолиявиро фаро мегирад, то имрӯз дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ инъикос наёфтааст.

Бо ҳадафи тақвият бахшидани рушди устувори иқтисоди милли ва дар ин замина ҷалб намудани сармоягузори хориҷӣ, зарурати ҳалли як қатор масъалаҳои дорои аҳамияти

назаррас пеш меояд. Ин масъалаҳо ҳамчун омили боздоранда дар раванди густариши сармоягузорӣ арзёбӣ мегарданд. Аз ҷумла:

- мутобиқсозии стандартҳои миллий ба стандартҳои байналмилалӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи шаффофият ва тавсеаи ҳамгирӣ ба бозорҳои ҷаҳонӣ;
- ҳатмӣ гардонидани ҳисоботи ғайримолиявӣ, аз ҷумла ҳисоботи иҷтимоӣ, экологӣ, эҷодӣ ва дигар намудҳои он дар баробари ҳисоботи молиявӣ;
- таъсиси низоми ягонаи электронии пешниҳоди ҳисобот ва наشري ҳисоботи корпоративӣ;
- фароҳам овардани шароити мусоид барои таҳия, пешниҳоди саривақтӣ ва дастрасии осон ба ҳисоботи корпоративӣ аз ҷониби истифодабарандагон, бахусус дар шакли электронии он.

Амалӣ намудани ин тадбирҳо имконият фароҳам меорад, ки низоми ҳисоботи корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври муассир рушд ёфта, сатҳи шаффофият ва эътимод дар фазои иқтисодӣ баланд бардошта шавад. Дар натиҷа, ҷалби сармояи хориҷӣ афзоиш ёфта, заминаҳои мусоид барои рушди устувори иқтисоди миллий фароҳам хоҳад омад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” аз 25 мартӣ соли 2011 таҳти рақами 792, моддаи 22.
2. Сапожникова Н. Г. Развитие методологии и практики корпоративного учета и отчетности. Автореф. дис. ... доктора экономических наук. Воронеж: Воронежский государственный университет; 2009. 48 с.
3. Фомина О.Б., Фомин М. В. Современные тенденции развития корпоративной отчетности. Вестник. Вестник ТВГУ. Серия “Экономика и управление” 2014; (23):148-160.
4. Вахрушина М.А., Толчеева А.А. Корпоративная отчетность как результат эволюции отчетной информации компании. Вестник пермского университета экономика. Том 12.№2 2017г.

НАҚШИ ҶАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Эмомов Мухаммад Давлатович – муаллими калони кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ДДМИТ). Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: -. Тел: 918875710.

Муаллифи мақолаи мазкур бар он ақидаанд, ки дар шароити норасоии молу маҳсулот консепсияи соҳибкории истеҳсолӣ истифода карда мешавад, ки тақмили истеҳсолот ва афзунсозии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегирад. Зиёд будани талабот нисбат ба тақлифот имконият медиҳад самаранокии соҳибкории истеҳсолӣ -ҳочагидорӣ таъмин карда шавад. Камкунии арзиши аслии маҳсулот, ки ҳангоми васеъсозӣ ва тақмили соҳибкории истеҳсолӣ ба даст меояд, даромаднокии онро беш месозад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, тичоратӣ, маҳсулот, иқтисодиёт, рақобатпазирӣ, захираҳо, консепсия, арзиши аслӣ.

РОЛЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Эмомов Мухаммад Давлатович – старший преподаватель кафедры «Экономический анализ и статистика» Таджикского государственного финансово-экономического университета (ТГФУЭ). Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: -. Тел.: 918875710.

Автор данной статьи считают, что в условиях дефицита товаров и продуктов используется понятие производственного предпринимательства, включающее совершенствование производства и увеличение объёмов выпуска продукции. Превышение спроса над предложением позволяет обеспечить эффективность производственно-хозяйственного предпринимательства. Снижение себестоимости продукции, достигаемое при расширении и совершенствовании производственного предпринимательства, повышает его рентабельность.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес, продукт, экономика, конкурентоспособность, ресурсы, концепция, внутренняя ценность.

THE ROLE OF MANUFACTURING ENTREPRENEURSHIP IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Emomov Muhammad Davlatovich – Senior Lecturer, Department of Economic Analysis and Statistics, Tajik State University of Finance and Economics (TSFUFE). Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Str. 64/14. E-mail: -. Tel: 918875710.

The author of this article believes that in conditions of shortages of goods and products, the concept of industrial entrepreneurship is used, which includes improving production and increasing output. An excess of demand over supply ensures the effectiveness of industrial entrepreneurship. Reducing production costs, achieved through the expansion and improvement of industrial entrepreneurship, increases its profitability.

Keywords: entrepreneurship, business, product, economy, competitiveness, resources, concept, intrinsic value.

Яке аз талаботҳои асосии иқтисодиёти бозорӣ ин зарурияти истеҳсоли маҳсулот бо миқдор ва сифташ мебошад, ки истеъмолкунандигон иқтисодиёти истифодабарии онро доранд. Маҳз иҷрои шартҳои мазкур мақсади асосии ҳар як соҳибкории истеҳсолӣ, яъне гирифтани фоидаи бештарро таъмин менамояд. Зарурати мазкур истифодаи оқилона ва самараноки захирахоро дар назар дошта, нодида гирифтани он иштироки иқтисоди миллиро дар тақсими байналхалқии меҳнат мушкил мегардонад.

Дар тачриба маҷмӯи равандҳое, ки дар рафти он манфиатҳои соҳибкории истеҳсолиро мувофиқ меояд, маркетинг номида мешавад.

Концепсияҳои зиёде мавҷуданд, ки соҳибкории тичоратиро гуногун маънидод намуда, нигаришҳо ва усулҳои махсуси ноилшавӣ ба мақсадҳои соҳибкории истеҳсолиро инъикос менамоянд. Панҷ концепсияи асосие мавҷуданд, ки дар заминаи онҳо соҳибкории истеҳсолии муосир фаъолияти бозоршиносии худро амалӣ месозанд: истеҳсолӣ, молӣ, фурӯш, истеъмоӣ, иҷтимоӣ-ахлоқӣ. Концепсияҳои мазкур дар шароитҳои муайяни бозорӣ самараноканд [3, С.24].

Дар шароити норасогии молу маҳсулот концепсияи соҳибкории истеҳсолӣ истифода карда мешавад, ки тақмили истеҳсолот ва афзунсозии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегирад. Зиёд будани талабот нисбат ба тақлифот имконият медиҳад самаранокии соҳибкории истеҳсолӣ -ҳочагидорӣ таъмин карда шавад. Камкунии арзиши аслии маҳсулот, ки ҳангоми васеъсозӣ ва тақмили соҳибкории истеҳсолӣ ба даст меояд, даромаднокии онро беш месозад.

Таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ аз фаъолияти босамари соҳибкорони ватанӣ вобаста аст. Маҳсусан рушди соҳибкории истеҳсолӣ яке аз омилҳои фаровонии бозорҳои кишвар бо маҳсулоти баландсифати ватанӣ ба шумор меравад.

Бо дастгирии ҳамаҷонибаи давлат тайи солҳои охир дар мамлакат шумораи корхонаҳои хурду миёнаву бузурги саноатӣ афзуда ба зиёд гардидани маҳсулоти ватанӣ мусоидат намуда истодааст [4, С. 89-92].

Концепсияи тақмили мол ва соҳибкории истеҳсолӣ нисбати ҳамдигар алтернативӣ ба ҳисоб меравад. Концепсияи мазкур баҳри беҳтарсозии мунтазами сифати маҳсулоти истеҳсолӣ ва васеъсозии хусусиятҳои истеъмолии он равона карда шудааст. Чунин сиёсати молии соҳибкории истеҳсолӣ, ки ҳосиятҳои истеъмолии маҳсулотро беҳ месозад, ҷалби бештари муштарӣро таъмин намуда, имконияти пурра қонеъ намудани талаботҳои соҳибкории истеҳсолӣ нисбати маҳсулоташ пайдо менамояд.

Концепсияи фурӯш барои бештар ба истеъмокунандагон пешниҳод намудани маълумот дар бораи афзалиятҳои маҳсулоти истеҳсолшуда ва ҳавасмандгардонии фурӯш равона карда шудааст. Фаъолияти соҳибкории истеҳсолии тарғиботи имконият медиҳад ҳаҷми фурӯш афзун карда шавад. Аммо чунин тарзи ҳавасмандгирардонии фурӯш тӯлонӣ набуда, натиҷаи мусбӣ амалисозии ин концепсия одатан кӯтоҳмуддат мебошад.

Концепсияи истеъмолатии соҳибкории тичоратӣ барои қонеъсозии талаботҳои соҳибкории истеҳсолӣ равона карда шудааст. Шиори концепсияи мазкур дар намуди дигар чунин баррасӣ мешавад «Бояд муштариро дӯст дошт на он, ки молро». Дар ин ҷо пешақӣ майлу рағбати соҳибкории истеҳсолӣ омӯхта шуда, баъд ташкили қонеъсозии он амалӣ карда мешавад. Бинобар ин истеҳсоли мол ва хизматҳо дар ин концепсия на ин ки мақсад, балки воситаи ноилшавӣ ба соҳибкории истеҳсолӣ мебошад.

Концепсияи нисбатан пурра ва маҷмӯии соҳибкории тичоратӣ ин концепсияи соҳибкории истеҳсолӣ мебошад. Концепсияи мазкур мутавозунии се омили асосии инъикоскунандаи вазъи соҳибкориро таъмин менамояд, яъне: гирифтани фоида; қонеъсозии талаботҳои истеъмокунандагон ва иҷрои талаботҳои ҷомеа.

Соҳибкории тичоратӣ ҳамчун усули ба даст овардани ахбори аниқ дар бораи андоза ва сохтори соҳибкории истеҳсолӣ мебошад, ки тавассути соҳибкории истеҳсолӣ ғаврияти баланд дар муайян кардани самти истеҳсол ва фурӯш, мутобиқ намудани хусусиятҳои истеъмоӣ ва арзиши маҳсулотро ба талабот таъмин менамояд [1, С. 183]. Дар солҳои охир соҳибкории тичоратӣ чун маҷмӯи воситаҳои соҳибкории истеҳсолӣ ва усулҳои идоракунии фаъолияти истеҳсолии тичоратии соҳибкории истеҳсоли баромад карда истодааст.

Дар шароити бозор барои соҳибкории истеҳсолӣ яке аз мушкилтарин масъала ин таҳлил ва омӯзиши талаботи харидор мебошад. Оҳиста-оҳиста «бозори харидор» ба ивази «бозори фурӯшанда» меояд ва қоидаҳое, ки бозоршиносӣ дорост, амалӣ мегарданд.

Якум, тамоюл ба истеъмокунанда - қоидаи асосии соҳибкории истеҳсолӣ буда, асоси онро омӯзиши хоҳиши истеъмокунанда ва қўшиши қонеъгардонии он ташкил медиҳад. Ба тарзи дигар баён кунем, сухан дар бораи талаботи қонеънағаштаи истеъмокунанда меравад.

Чун мисоли равшани ин ҳол рақобати байни соҳибкории истеҳсолии америкоии автомобилсозии «Форд» ва «Ценерал моторз»-ро қайд намудан мумкин аст. «Ценерал моторз» дар рақобат бо соҳибкории истеҳсолии «Форд» хоҳиши харидории автомобилҳои гуногунрангу гуногунроҳати истеҳсолкунандагонро ба назар гирифта, қисмати назарраси бозори фурӯши «Форд»-ро соҳиб шуд.

Барои соҳибкории истеҳсолии америкой ҷустуҷӯи талаботҳои қонёнагаштаи истеҳсолкунандагон бо ҷустуҷӯи маҳзани тиллоӣ баробар аст, ки сарчашмаи ғоидаи калон мебошад. Аз ин рӯ, онҳо доимо номгӯи молу хизмати ба бозор интиқолшавандаро тағйиру такмил медиҳанд. Пайдоиши ҳар як намуди нави молу хизмат чун натиҷаи фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ба тақозои мавҷудаду пайдошавандаи бозор вобаста аст.

Ин гуфтаҳо маънои онро доранд, ки раванди мутобиқшавии соҳибкории истеҳсолии барои бозор истеҳсолшавандаи соҳибкории истеҳсоли бояд хусусияти беғосила дошта бошад. Бо ин мақсад, соҳибкории истеҳсолӣ тамоюлоти инкишофи бозорро ба таври муназзаму доимӣ мушоҳида ва тадқиқ менамояд.

Фаъолияти ширкати дигари америкой - «Чон Дир»-ро метавон чун мисоли рӯшани чунин муносибат пазируфт. Ин шакли соҳибкории истеҳсолӣ дар қатори чоргонаи аввали соҳибкории истеҳсолиҳои истеҳсолкунандаи техникаи кишоварзии Иёлоти Муттаҳидаи Америка ҷой гирифта дар 20 соҳибкории истеҳсоливу шабакаҳои фурӯши он зиёда аз 43 ҳазор коргар, ки дар 17 манотиқи мамлакат кор мекунанд. Дар асоси баҳодиҳии вазъи мавҷудаду ояндаи бозор соҳибкории истеҳсолӣ пас аз ҳар семоҳа нақшаи кӯтоҳмуддати яқсола тартиб медиҳад, яъне соҳибкории истеҳсоли дар асоси барномаи «лағжандае» фаъолият менамояд, ки асоси онро талаботҳои нави қонёнагаштаи харидорон ташкил мекунанд. Стратегияи инкишофи соҳибкории истеҳсолӣ дар асоси қоидае тартиб дода шудааст, ки имконоти фурӯши маҳсулот назар ба имконоти истеҳсоли он дар мақоми аввал аст.

Дуввум, фалсафаи соҳибкории тичоратӣ бояд бо назардошти ғавран нишон додани ақсуламали соҳибкории истеҳсолӣ ба талаботҳои тағйирёбандаи бозор, эҷод карда шавад. Сарфи назар намудани ин омил боиси пастравии сатҳи рақобаттоварии молҳои соҳибкории истеҳсолӣ ва зерӣ фишори рақибон мондани он мегардад.

Сеюм, рақобати шадид дар бозори соҳибкории тичоратӣ тақозо менамояд, ки ба ҳалли масъалаи таъминоти соҳибкории истеҳсолӣ бо захираҳо муносибат тағйир дода шавад. Мавҷудияти беш аз меъёри захираҳои истеҳсолӣ ба сустшавии гардиши сармоя, сатҳи даромадноқӣ ва дар ниҳояти кор, ба пастравии рақобаттоварӣ оварда мерасонад. Аз ин рӯ, аксари соҳибкорони истеҳсолии хориҷӣ таъминоти захираҳоро аз рӯи қоидаи истифодаи ғаврии захираҳо ташкил намудаанд.

Масалан, дар соҳибкорони истеҳсолии Чопон «Тойота» захираи қисмҳои зҳтиётӣ ва маснуоти ҷамъшаванда ҳамагӣ барои 2 соат қори беғосилаи хатти истеҳсолӣ кифоя мекунанд.

Се қисмати зикршудаи фалсафаи соҳибкории тичоратӣ тақозо менамояд, ки ба таркибу хусусиятҳои инкишоф ва робитаи мутақобилаи ҷанбаҳои фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ чун фаъолияти техникӣ - истеҳсолӣ, тичоратӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ-идорақунӣ ба тарзи нав муносибат карда шавад [2, С.160].

Ин вазифаро дар соҳибкории истеҳсоли ҳадамоти соҳибкории тичоратӣ бар дӯш дорад, ки бо роҳи банақшагирии кӯтоҳмуддати дарозмуддат фаъолияти босуботи соҳибкории истеҳсолиро дар бозор таъмин мекунанд.

Ҳадамоти бозоршиносӣ барои ҳар як маҳсулоти ба бозор пешкашшаванда талаботҳои маҳсули харидоронро тартиб медиҳад ва барои тасдиқ ба роҳбарияти соҳибкории истеҳсолӣ пешниҳод менамояд. Баъд, ин ҳуҷҷат ба шўъбаи истеҳсолот дода мешавад, то ки имкони истеҳсоли онро дар асоси кадрҳои захираҳои истеҳсолӣ ва технологияи мавҷуда муайян созад. Хулосаи таҳлили шўъбаи истеҳсолот ба шўъбаҳои банақшагирӣ, молиявӣ ва бозоршиносӣ фиристода мешавад, ки дар онҳо хароҷоти истеҳсолӣ, интиқол, реклама, нархи фурӯш муқаррар карда хоҳанд шуд. Натиҷаи ниҳони ин амалиётҳо нақшаи истеҳсоли маҳсулот ва таъмини истеҳсолот бо захираҳои моддиву пулӣ мегардад. Ҳамчунин, соҳибкории истеҳсолӣ метавонад нақшаи корҳои илмӣ-тадқиқотиро барои маҳсулоти нав ё такмили

махсулотҳои мавҷуда тартиб диҳад.

Хадамоти соҳибқорӣ тичоратӣ фаъолиятро баҳри соҳибқорӣ истеҳсоли бозоргир равона сохта, барои бартараф намудани фосилаҳо дар қонеъсозии талаботи харидорон кӯмак ва аз истеҳсоли маҳсулоти дар бозор номатлуб пешгирӣ менамояд. Дар ин робита вазифаи аввалиндараҷа ва доимии хадамоти бозоршиносӣ мушоҳидаи муҳити соҳибқорӣ истеҳсолӣ дар раванди инкишофи он мебошад, яъне ин хадамот бояд муайян созад, ки тамоюлоту хусусиятҳои инкишофи омили беруна барои пешбурди соҳибқорӣ истеҳсолӣ то кадом андоза мусоид ё номусоиданд.

Гуногуни ва зиёд будани концепсия, мақсад ва вазифаҳои соҳибқорӣ тичоратӣ, ки дар таҷриба истифода мешаванд, намудҳои гуногуни соҳибқорӣ тичоратӣро ба миён оварданд, ки баъзе аз онҳо илман асоснок карда шуда заминаи назариявӣ пайдо намудаанд. Аммо қисми онҳо нисбатан нав буда, дурнамоии назаррас доранд.

Вобаста ба фарогирии бозор соҳибқорӣ тичоратиро ба соҳибқорӣ тичоратии хурд чудо менамоянд. Агар микромаркетинг дар доираи як соҳибқорӣ истеҳсоли ва ё як гурӯҳи мол алоқаи байни истеҳсолкунанда ва истеҳсолкунандора таъмин намояд, макромаркетинг дар низоми соҳаҳои соҳибқорӣ истеҳсолӣ дар умум истифода карда мешавад. Маҳз соҳибқорӣ тичоратии калон сабаби пайдоиши соҳибқорӣ тичорати макроглобалӣ, соҳибқорӣ тичоратии иҷтимоӣ ва соҳибқорӣ истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад.

Соҳибқорӣ тичоратии глобалӣ баҳри ҳалли мушкилоти тичорати байналхалқӣ, сайёҳӣ ва дигар шакли ҳамкорӣҳои байналхалқӣ равона карда шудааст.

Соҳибқорӣ тичоратӣ дар истифодаи технологияҳои соҳибқорӣ бо мақсадҳои ғайритичоратӣ пеш аз ҳама дар фаъолияти ҷамъияти соҳибқорӣ (интиҳобот, зидди истеҳмоли алкохол ва ғайра.) инъикос меёбад. Мақсади соҳибқорӣ тичоратӣ ин пурзӯр кардани ҷолибии ягон ғояи соҳибқорӣ истеҳсолӣ, қоидаҳои муайяни рафтор, барномаи гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ ва ҳаракатҳо ба ҳисоб меравад.

Консюмеризм барои коркард, ташкил ва амалинамоии низомҳои васеъсозӣ ва ҳимояи ҳукуки соҳибқорӣ истеҳсолӣ ва фурӯшандагонӣ он равона карда шудааст.

Намуди афзалиятноки соҳибқорӣ тичоратӣ ин соҳибқорӣ тичоратии стратегӣ мебошад, ки таносуби омилҳои соҳибқор ва захираҳои дохилӣ, ки ҳангоми қабули қарор ба инобат гирифта мешаванд, баррасӣ менамояд.

Вобаста ба намуди маҳсулот соҳибқорӣ тичоратии маҳсулоти истеҳмоли, хизматҳои муайян, воситаҳои соҳибқорӣ истеҳсолро чудо мекунад.

Дар байни намудҳои соҳибқорӣ тичоратӣ мерчендайзинг ва бихейвиоризмро чудо мекунад. Мерчендайзинг ташкили савдои чакана, ороишдиҳии хонаҳои тичоратӣ, витрина, пешиниҳоди маълумот дар бораи молро дар бар мегирад. Бихейвиоризм омӯзиши рафтори истеҳсолкунандагон ва таъсири он ба соҳибқорӣ истеҳсолӣ -тиҷоратии соҳибқорӣ истеҳсолро меомӯзад.

Намудҳои гуногуни соҳибқорӣ тичоратӣ таносуби воқеӣ ва интизориравандаи талаботро ба маҳсулот инъикос менамоянд. Дар ин ҷо номи намуди соҳибқорӣ тичоратӣ вазъияти амикро тавсиф медиҳад. Масалан соҳибқорӣ тичоратии ҳавасмандсозӣ, ки ҳангоми набудани талабот истифода карда мешавад, тавассути роҳҳо ва воситаҳои гуногун талаботро ба вучуд меорад. Ҳангоми мавҷудияти талаботи бештар тағйирёбанда соҳибқорӣ тичоратии (лағжанда) истифода карда мешавад, ки тавассути низоми нархҳои муайян, низоми таҳфифҳо, пешиниҳоди устувори маҳсулот лағжишҳои мазкурро рафъ месозад.

Соҳибқорӣ тичоратии инкишофёбанда ҳангоми пайдоиши талабот ба маҳсулоти мавҷуднабуда ба вучуд омада, бузургии чунин талаботро баҳо медиҳад ва соҳибқорӣ истеҳсоли моли мувофиқро роҳандозӣ менамояд. Инчунин дар таҷриба талаботи зудинкишофёбандаро ба намудҳои муайяни маҳсулот (сигор, машруботҳои спиртӣ ва ғайра.) ҳалалдор месозад. Дар ин ҷо харидорро маҷбур месозад, ки аз истеҳмоли ин маҳсулот даст кашад. Ҳадафи мазкур тавассути боландбардории нархҳо, тарғиботи баръакс ва хизматрасонии нокифоя ба даст меояд.

Ҳамаи намудҳои зиддимаркетинг (антимаркетинг) истифода карда мешавад, ки

фурӯши маҳсулотро ҳамчун воситаи муошират бо харидор ва омӯзиши майлу рағбати онҳо тавсиф медиҳад. Агар талабот қонеъ гардонидани нашудааст, пас намуди маркетинг ба дигар намуд, вобаста ба вазъияти ҷойдошта иваз карда мешавад.

Новобаста аз консепсия, ки асоси фаъолияти соҳибкории истеҳсолиро ташкил медиҳад, бояд масъалаҳои зеринро ҳал намояд:

- пешниҳоди соҳибкор оиди истеҳсоли маҳсулоти ба талаботи бозор ҷавобгӯ;
- асосноксозии доираи нархи маҳсулот, ки дастраси харидор аст ва ғойданокии калонро таъмин менамояд;
- ташкили пешниҳоди моли соҳибкории истеҳсоли ба соҳибкори харидор ва таъсиррасонӣ ба он;
- коркарди нақшаҳои самараноки расонидани маҳсулот аз соҳибкори истеҳсолкунанда ба истеҳсолкунанда.

Усули ҳалли мақсадҳои соҳибкории тичоратӣ гуногун буда, аз консепсияи интихобшудаи соҳибкории тичоратӣ вобаста аст.

Самтнамои асосӣ ҳангоми муайянкунии намуди маҳсулот талаботҳои муштариён мебошад, ки номгӯ ва гуногунрангии маҳсулот ва хизматрасониро муайян менамояд. Рафтори истеҳсолкунандаро дар мавриди тағйири мазза, ранг, бӯй, ороиш, осонии истифодабарӣ ва дигар хосиятҳои истеҳмолии маҳсулот баҳо дода, қарори ниҳой қабул карда мешавад.

Пӯшида нест, ки яке аз унсурҳои мураккаби соҳибкории тичоратӣ ин нарх мебошад. Маҳз нарх талабот ва таклифотро ба ҳам мепайвандад. Ба тағйиротҳои конъюнктураи бозор нигоҳ карда, нарх метавонад ба ҳаҷми истеҳсолот таъсир расонад, фурӯшро зиёд ва ҳалалдор созад, инчунин бевосита ба бузургии ғойдаи интизоришаванда таъсир расонад. Сиёсати нархиро таҳия намуда, бояд дар назар дошт, ки соҳибкории истеҳсоли маҳсулоти худро на бо нархе, ки хароҷоташро мепӯшонад, балки бо нархи мақбули харидор бояд ба фурӯш барорад. Дар шароити бозор маркетинг танҳо нигаришҳои стратегии нархгузорию истифода менамояд, вале худ нархро унсурҳо (талабот таклифот) ва соҳибкории истеҳсоли муайян мекунад.

Дараҷаи мушаххаси нархҳо ро муайян намуда, соҳибкории истеҳсоли аксаран ба нархҳои мавҷуда таъя менамояд. Усули дигари нархгузорӣ бошад ин дар асоси ҳисобгирии хароҷоти истеҳсоли ва меъёри ғойда мебошад.

Мақсади пешниҳоди соҳибкории истеҳсоли ба харидор тавассути дар истеҳсолкунанда пайдо намудани муносибати нек нисбати маҳсулот ва истеҳсолкунандагонӣ он амалӣ карда мешавад. Воситаи асосӣ ва самараноки ноилшавӣ ба ин мақсад тарғибот ба ҳисоб меравад, ки на танҳо дар бораи соҳибкории истеҳсоли маълумот медиҳад, балки дар истеҳсолкунанда нисбати ин мол боварӣ ба вуҷуд меорад.

Адабиёт

1. Азимов П.Х., Мирзобеков Х.Д. Малое и среднее предпринимательство в Республике Таджикистан: особенности, тенденции и проблемы // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 2016. №3 (245). –С. 183.

2. Борисов С.В., Роговский Е.И. Исследование особенностей организации малого и среднего предпринимательства в сельской местности // Вестник АГАУ. 2016. №2 (136). –С. 160.

3. Кудряшов В.И., Боглаев В.И. Формы организации крестьянских хозяйств. — М.: Отдел оперативной полиграфии ФГУП «ВО Минсельхоза России», 2014. — С. 24.

4. Шодиев, К. Л. Ҳолати ҳозира ва рушди ояндаи фаъолияти соҳибкори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / К. Л. Шодиев, Фарангиси Бахтиерзода // Кишоварз. – 2018. – № 1. – С. 89-92. – EDN GWIYPU.

5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тичоратиро хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – P. 169-176.

АУДИТ ВА ТАҲЛИЛИ САМАРАНОК ИСТИФОДАБАРИИ ДОРОИҲОИ ҒАЙРИМОДДӢ ДАР КОРХОНАҲОИ ХИЗМАТРАСОНӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саёраева Рухшона Шайховна - ассистенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Нахимов 64/14. Телефон: 206-60-31-31 E-mail: sayoraeva87@mail.ru

Дар мақола шароити иқтисоди бозаргонӣ нақши баҳисобгирӣ ва назорат аз болои окилона истифода бурдани ҳамаи захираҳо, инчунин воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ баланд бардошта шудааст. Муаллиф қайд намудааст, ки саҳми воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ дар фаъолият ва рушди корхона хеле назаррас буда, аз рӯи арзиши аввала, барҳамхурӣ ва азнавбарқароркунӣ дар ҳисобгирӣ ва ҳисобот баҳо дода мешаванд. Вазифаи асосии ҳисобгирии муҳосибии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, ин дуруст ба қайд гирифтани ҳуҷҷатноккунии дохилшавӣ ва хориҷшавӣ, баҳодиҳӣ, ҷойивазкунии дохилии онҳо ва хориҷшавӣ, дуруст ҳисоб ва инъикос намудани ҳисоботгирии пулии фарсудашавии онҳо, аниқ муайян намудани натиҷаи молиявӣ дар ҳолати барҳам додани воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, назорат аз рӯи хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ, барои нигоҳ доштани онҳо ва самаранок истифода бурдани онҳо мебошад.

Калидвожаҳо: дороиҳои ғайримоддӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, самаранокӣ, воситаҳои асосӣ, истифодабарии ғайримақсаднок.

АУДИТ И АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СФЕРЫ УСЛУГ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Саёраева Рухшона Шайховна – ассистент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 206-60-31-31; E-mail: sayoraeva87@mail.ru

В статье подчеркивается важность учета и контроля за рациональным использованием всех ресурсов, в том числе основных средств и нематериальных активов, в условиях рыночной экономики. Автором отмечено, что вклад основных средств и нематериальных активов в функционирование и развитие предприятия весьма существенен и оценивается в бухгалтерском учете и отчетности по первоначальной стоимости, амортизации и восстановительной стоимости. Основной задачей бухгалтерского учета основных средств и нематериальных активов является правильный учет их поступления и выбытия, оценки, внутреннего перемещения и выбытия, правильность исчисления и отражения в денежном учете их амортизации, правильность определения финансового результата в случае ликвидации основных средств и нематериальных активов, контроль затрат на ремонт основных средств, их содержание и эффективное использование.

Ключевые слова: нематериальные активы, бухгалтерский учет, эффективность, основные средства, злоупотребления.

AUDIT AND ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF USE OF INTANGIBLE ASSETS AT SERVICE ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sayoraeva Rukhshona Shaykhovna - assistant of the department of audit and revision, Tajik state finances-economy university. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, str. Nakhimov 64/14. Tel: 206-60-31-31; E-mail: sayoraeva87@mail.ru

The article emphasizes the importance of accounting for and monitoring the rational use of all resources, including fixed assets and intangible assets, in a market economy. The author noted that the contribution of fixed assets and intangible assets to the functioning and development of an

enterprise is very significant and is assessed in accounting and reporting at initial cost, depreciation and replacement cost. The main objective of accounting for fixed assets and intangible assets is the correct recording of their receipt and disposal, valuation, internal movement and disposal, the correct calculation and reflection of their depreciation in monetary accounting, the correct determination of the financial result in the event of liquidation of fixed assets and intangible assets, control of costs for the repair of fixed assets, their maintenance and effective use.

Keywords: intangible assets, accounting, efficiency, fixed assets, abuse.

Дар шароити иқтисоди бозарӣ нақши баҳисобгирӣ ва назорат аз болои оқилона истифода бурдани ҳамаи захираҳо, инчунин воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ баланд бардошта шудааст.

Саҳми воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ дар фаъолият ва рушди корхона хеле назаррас буда, аз рӯи арзиши аввала, барҳамхурӣ ва азнавбарқароркунӣ дар ҳисобгирӣ ва ҳисобот баҳо дода мешаванд.

Вазифаи асосии ҳисобгирии муҳосибии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, ин дуруст ба қайд гирифтани ҳуччатноккунии дохилшавӣ ва хориҷшавӣ, баҳодихӣ, ҷойивазкунии дохилии онҳо ва хориҷшавӣ, дуруст ҳисоб ва инъикос намудани ҳисоботгирии пулии фарсудаҳои онҳо, аниқ муайян намудани натиҷаи молиявӣ дар ҳолати барҳам додани воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, назорат аз рӯи хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ, барои нигоҳ доштани онҳо ва самаранок истифода бурдани онҳо мебошад.

Дар муддати дароз истифодабарии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба корхона ворид шуда истифода бурда мешавад, истифодабарии фарсуда таъмир карда шуда, дар дохили корхона ҷо мекунад. Яке аз нишондодҳои бо самар истифодабарии фондҳои асосӣ зиёдкунии вақти кории онҳо (бо роҳи аз кор озодкунӣ), коэффитсиенти тағирёбии самаранок (ҷорӣ намудани техникаи нав ва технология), боздеҳии фондҳо (зиёд намудани барориши маҳсулот, саҳми корҳои иҷрошуда ва хизматрасонӣ ба ҳар як фондҳои асосӣ) мебошад.

Дороиҳои ғайримоддӣ - ин дороиҳои ягонае мебошанд, ки шакли ҷисмонӣ надошта, ба мӯҳлати тўлонӣ дар фаъолияти корхонаҳо барои амалӣ кардани мақсадҳои марбут ба истеҳсоли молҳо, нишон додани хизмат, барои ба иҷора додан ё ин ки мақсадҳои идоракунии истифода шуда, ба корхона даромад меоранд.

Дар ҳолати қабули дороиҳои ғайригардон ба сифати воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ якбора чунин шартҳо иҷро шуданаш шарт ва зарур аст:

- Онҳоро дар вақти истеҳсоли маҳсулот, дар ҳолати иҷроиши кор ё ин ки хизматрасонӣ намудан ва ё барои идоракунии корхона истифода намоянд;

- муддати зиёд истифода бурдан, муҳлати истифодабарии фойданоки зиёда аз 12 моҳ;

- корхона фуруши чунин дороиҳоро дар назар надорад;

- қобилияти даромад овардан ба корхона дар оянда доранд.

Муҳлати истифодабарии муфид, даврае ба ҳисоб меравад, ки истифодабарии объекти воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба корхона даромад орад. Барои гуруҳҳои алоҳидаи воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ муҳлати муфиди истифодабарӣ аз миқдори маҳсулот дар натиҷаи истифодабарии ин объекти ҳосил шаванда вобаста аст.

Вазифаи асосии баҳисобгирии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ дуруст ба расмият даровардани ҳуччатгузорӣ ва сари вақт ба қайд гирифтани воридшавии воситаҳои асосӣ, ҷойивазкунӣ ва хориҷшавӣ, дуруст ҳисоб намудан ва инъикоси маблағи хурдашавии воситаҳои асосӣ, дуруст муайян намудан ҳангоми барҳам додани воситаҳои асосӣ, назорат аз рӯи хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ, барои нигоҳдорӣ ва истифодабарии оқилонаи онҳо баҳисоб меравад.

Барои ташкил намудани баҳисобгирии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба вазифаҳои гузошта шуда ҷавобгӯянд чунин заминаҳо; таснифи воситаҳои асосӣ, принципҳои баҳодихии воситаҳои асосиро муқаррар намудан, воҳиди баҳисобгирии ашёҳои воситаҳои асосӣ, интиҳоби форми ҳуччатгузории аввала ва баҳисобгирии феҳристи он аҳамияти муҳим доранд.

Дар корхонаҳо намуди ягонаи таснифи воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ бо қарордоди воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба чунин аломатҳо гуруҳбандӣ карда мешавад: соҳаҳо, намуд, тааллуқ доштан ва истифодабарии онҳо мебошад [2, с.117].

Гуруҳбандии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ бо аломатҳои соҳавӣ (саноат, хоҷагии қишлоқ, нақлиёт ва ғайраҳо) имкон медиҳад, ки оиди арзиши онҳо дар ҳар як соҳа маълумот пайдо намоем.

Аз рӯи намудашон воситаҳои асосии корхона ба чунин гуруҳҳо тақсим карда мешавад: бино, иншоот ва қисмҳои кории мошинаҳо ва таҷҳизотҳо, техникаи ҳисоббаробаркунӣ, воситаҳои нақлиёт, асбоб, барӯйхатгирии истеҳсолӣ, хоҷагидорӣ таалуқ дошта ва ғайраҳо.

Аз рӯи намудашон таснифи воситаҳои асосӣ, асоси таҳлили баҳисобгирии чузъии онҳоро ташкил медиҳад;

Аз рӯи дараҷанокӣ истифодабарӣ, воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба чунин гуруҳҳо тақсим мешаванд;

- дар истифодабарӣ;
- дар захира;
- дар таъмир;
- аз вайрон шудан нигоҳдорӣ намудан ва дигарон.

Вобаста аз ҳуқуқ доштанишон ба объекти воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ ба чунин гуруҳҳо тақсим мешаванд:

- ба молу мулки корхона тааллуқ дошта (инчунин ба иҷора дода шуда);
- ба идоракуни ва ё истифодабарии хоҷагидорӣ корхона будан;
- аз тарафи корхона ба иҷора гирифтани;
- аз тарафи корхона ба ройгон гирифтани;
- аз тарафи корхона ба истифодабарии боварибахш истифода бурдан.

Воҳиди баҳисобгирии воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ объекти алоҳидаи баҳисобгирӣ, ки мафҳуми сохтмони тамом шударо мефаҳмонад, ашӯ ва комплекси ашӯҳо бо ҳамаи асбобҳо ва лавозимоте, ки бо ҳам як вазифаро иҷро мекунад. Рақами баҳисобгирӣ пас аз панҷ сол боз ба воситаҳои асосии нав ворид шуда дода мешавад. Воситаҳои асосие, ки дар иҷора аст, метавонад ба иҷорагир дар таҳти рақами баҳисобгирие, ки дода шудааст, ба ҳисоб гирифта шавад.

Дар шароити иқтисодиёти бозории озод дар гардиши корхона ҳамагуна ашӯе, ки қобилияти овардани даромадро доранд, ҷалб карда мешаванд. Дар ниҳояти кор ин рафтор ба баландшавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумлаи чунин объекти баҳисобгирӣ ин низоми маъмурӣ-фармондиҳии идоракунии хос, дороиҳои ғайримоддӣ таалуқ доранд. Дар байни сегментҳои бозори мутараққӣ онҳо қисми таркибии бозори молҳо ва ҳадамотро ташкил медиҳанд.

Дар мамолики мутараққӣ дороиҳои ғайримоддӣ васеъ истифода мешаванд ва саҳми онҳо дар ҳайати амволи корхона хеле васеъ аст. Дар ғарб масъалаи рейтингӣ баланд, маъмулан, ширкатҳои доранд, ки дар сармояи оиномавии онҳо моликияти акли (зеҳнӣ) на камтар аз 30%-ро ташкил медиҳанд. Аз ин сабаб гузориши онҳо дар ҳисобдорӣ кор карда, стандартҳои лозимиро (мувофиқро) талаб менамояд.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» (25.03.2011, №702) ва низомномаю дастурамалҳои Вазорати Молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди ҳисобгирии дороиҳои ғайримоддӣ ташкили ҳисобгирии онҳо ба роҳ монда шудааст.

Мазмуни дороиҳои ғайримоддӣ, ҳуқуқи дарозмӯддат ё афзалиятиҳо, ки соҳиби онҳо ҳангоми истифодабарии онҳо дар рафти фаъолияти хоҷагидорӣ дар ихтиёри худ доранд, фаҳмида мешавад.

Дороиҳои ғайримоддӣ чистанд? Профессор В.Б. Ивашкевич онҳоро ҳамчун «Хароҷоти корхона барои объектҳои ғайримоддӣ, ки дар фаъолияти хоҷагидорӣ муддати тӯлонӣ истифода мешаванд ва даромад меоранд» баҳо медиҳанд.

А.К. Шишкин ва дигарон чунин меҳисобанд, ки дороиҳои ғайримоддӣ – ин хароҷоти бо шакли пулӣ ифодаёфтаи корхона, ба дороиҳои ғайримоддӣ, ки муддати тӯлонӣ истифода мешаванд ва даромад меоранд.

Шерназаров А. дар китоби худ «Бухгалтерский учет в условиях рчнка», («Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ») дороиҳои ғайримоддиро ҳамчун объектҳои истифодабарии тӯлонӣ, ки бунёди ҷисмонӣ (физикӣ) надоранд, аммо баҳои арзишӣ доранд, таъриф медиҳад [4, с.47].

Афкори болоӣ, мутааллиқ таърифи дороиҳои ғайримоддиро ҷамъбаст менамояд. Бояд қайд кард, ки таърифи гуногуни мафҳуми дороиҳои ғайримоддӣ танҳо ба баъзе аз онҳо дахл дорад ва фаҳмиши умумии онҳо дар моҳияти омӯзиш қарор дорад, ки аломатҳои фарқкунандаи онҳо инҳоянд:

- набудани бунёди ҷисмонӣ (физикӣ), ҳиснашаванда, бечисмӣ ва дар баробари ин доштани чунин сифати боарзишӣ, ҳамчун қобилияти додани даромад ба соҳиби онҳо;
- муддати тӯлонӣ истифодабарӣ, ки ин имкон медиҳад, онҳо дар ҳаёти сармоягузориҳои дарозмуддат ба ҳисоб гирифта шаванд ва ба воситаи варианти интихобшудаи сиёсати ҳисобдорӣ мӯҳлати нисбатан дурусти пушониши арзиши аввалаи онҳо ҳангоми аксаран муайян намудани мӯҳлати истифодабарии (амалкунии) онҳо муқарар карда шавад (нишони молӣ ва ғ);
- набудани партовҳои даркорӣ;
- хусусиятҳо, мақсадҳои истифодабарӣ, ки ин имкон медиҳад, объект дар қитъаҳои гуногуни фаъолияти корхона истифода шавад;
- дараҷаи баланди риск дар қўшиши бадастории даромад ва истифодабарии чунин дороиҳо. Аз инҷо набудани қўшиши аз нав ба ғурушрасонии дороиҳои ғайримоддӣ дар шароити мўътадили истифодабарии онҳо аз тарафи соҳиби (дорандаи) онҳо.

Ҳамин тавр, мақсади асосии баҳисобгирии муҳосибӣ дар рафти истифодаи баҳодихӣ ин муайян ва аниқ намудани арзиши дороиҳои ғайримоддӣ мебошад. Чунки талаботи баҳисобгирии муҳосибӣ аст «ҳар як амаилёти дар фаъолияти корхонаҳо баамалоянда бояд бо ифодаи пулӣ нишон дода шаванд, хусусан бо пули миллий, яъне сомонӣ».

Дороиҳои ғайримоддиро дар ҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилий низ мавриди омӯзиш қарор додем, ки нақши ҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилий барои ҳисобгирии ин дороиҳо хеле бузург аст. Чунки тамоми дохилшавиҳою хориҷшавиҳои дороиҳои ғайримоддиро аз маълумотҳои ин намудҳои ҳисобгирӣ дастрас кардан мумкин аст.

Дороиҳои ғайримоддӣ, ки ба ҷумлаи дороиҳои ғайригардон дохил мешаванд. Бинобар ин дар ҳисобии муҳосибӣ барои онҳо дар тамоми мӯҳлати истифодабарии ғайримоддӣ хурдашавӣ ҳисоб карда мешаванд. Дар интиҳо баҳри тафтиши ҳисобкунии хурдашавии дороиҳои ғайримоддӣ бояд чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки барои ин дороиҳо усулҳои махсуси ҳисобкунии хурдашавӣ муайян шудааст.

Дар баробари дигар намудҳои дороиҳои ғайримоддӣ, дар фаъолияти корхонаю муассисаҳо шўҳрати қорӣ корхона низ ба сифати ин дороиҳо баромад мекардааст.

Ҳамин тавр, дар охир ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки бо мақсади таъмини назорат ва идоракунии дороиҳои ғайримоддӣ ба роҳ мондани баҳисобгирӣ ва аудити онҳо зарур аст. Аз маълумотҳои боло чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки аудити дороиҳои ғайримоддӣ маҷмӯи чорабиниҳои назоратиро баҳри таъмини самаранок истифодабарии ин дороиҳо меноманд. Чун ки дар рафти амалӣ кардани аудити дороиҳои ғайримоддӣ тартиб додани нақша ва барномаи тафтишӣ зарур аст, ки аҳамияти онро дар боло нишон додаем.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», аз 25 март соли 2011, № 702
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи фаъолияти аудиторӣ аз 22 – юми июли соли 2013 № 993.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд» ш. Душанбе, 16 апрели соли 2012, № 816
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ш. Душанбе, 19 майи соли 2009, №524
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 22-июни соли 2023 таҳти № 1977.
6. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ – хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ. Аз «27» майи соли 2011, № 41.
7. Раҳимов С.Х. «Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит» (маҷмӯи лексияҳо), Душанбе, Ирфон 2011с.- 272с. 268с.
8. Раҳимов С.Х. «Назари баҳисобгирии муҳосибӣ» (маҷмӯи лексияҳо), Душанбе, Ирфон 2011с.- 204с.
9. Саидов Р.Н. Афзалиятҳои ҳамкориҳои воҳидҳои аудити дохилии ташкилотҳои бахши давлатӣ бо мақоми олии аудити давлатӣ / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024.– № 3 (42). С.58-65.
10. Саидов, Р.Н. Ташаккул ва тақмили асосҳои рушди аудити технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – No. 1. – Р. 110-119.
11. Ёроқов Д.У., Назарияи ҳисобгирии муҳосибӣ-Душанбе 2008с
12. Шерназаров А.Ш ва дигарон. “Назари баҳисобгирии бухгалтерӣ” Душанбе, 2003с.- 240 с.

НАҚШИ САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚИИ БМТ ДАР ТАШКИЛ ВА ТАНЗИМИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ҒАЙРИНАҚДӢ

Мирзоев Ҳокимҷон Ҳалимович – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисодиёти молиявӣ. Суроға: 734067, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: 907321321. E-mail: 907321321m@gmail.com.

Дар ҷаҳони имрӯза равандҳое, ки дар соҳаи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ба амал меоянд, торафт васеътар паҳн мешаванд, гарчанде, ки доираи истифодаи онҳо дар муқоиса бо гардиши пули нақд дар сатҳи паст боқӣ мемонад. Ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт маъруфият пайдо мекунад ва ба воситаи муносиби пардохт барои аҳоли табдил меёбанд.

Калидвожа: Ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, рушди иқтисодӣ, харочот, пулҳои электронӣ, технология, дастгоҳҳои электронӣ.

РОЛЬ ПРАВОВЫХ НОРМАТИВНЫХ АКТОВ ООН В ОРГАНИЗАЦИИ И РЕГУЛИРОВАНИИ БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ

Мирзоев Ҳокимҷон Ҳалимович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры финансовая экономика. Адрес: 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 907-32-13-21. E-mail: 907321321m@gmail.com

В современном мире процессы, происходящие в сфере безналичных расчетов, становятся все более распространенными, хотя сфера их использования остается низкой по сравнению с денежными потоками. Безналичные расчеты набирают популярность во всех отраслях экономики и становятся удобным платежным средством для населения.

Ключевые слова: безналичные расчеты, экономическое развитие, расходы, электронные деньги, технологии, электронные устройства.

THE ROLE OF UN LEGAL REGULATORY INSTRUMENTS IN THE ORGANIZATION AND REGULATION OF NON-CASH SETTLEMENT

Mirzoev Khokimjon Halimovich - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Financial Economics.. Address: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: 907-32-13-21. E-mail: 907321321m@gmail.com.

In the modern world, the processes taking place in the field of non-cash payments are becoming more common, although the scope of their use remains low compared to cash flows. Non-cash payments are gaining popularity in all sectors of the economy and are becoming a convenient means of payment for the population.

Keywords: cashless payments, economic development, expenses, electronic money, technologies, electronic devices.

Барои ба танзим даровардан ва татбиқи саривактии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳои ғайринақдӣ якҷанд воситаҳо ва асосҳои институтсионалӣ лозим аст, ки он ҷанбаҳои гуногун аз қабili асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва техникӣ иборат мебошад. Ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ҳангоми иҷро намудани якҷанд талаботҳои аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ қабулгардида ба роҳ монда мешавад, яъне, ҳангоми гузаронидани ин намуди ҳисоббаробаркунии ҳатман алоқаи муштарӣ бо ташкилоти қарзӣ бояд барқарор бошад ва байни онҳо шартнома қабул шуда бошад.

Чӣ тавре ки маълум аст, ҳар як қонуни дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда аз Конститутсия сарчашма мегирад ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ” низ сарчашма аз Конститутсияи Ҷумҳурии

Тоҷикистон гирифта, ба дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилале, ки онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардидаанд, таъя мекунад.

Ҳамаи ин ҷанбаҳои, ки фаъолияти низоми пардохтҳои ғайринақдиро таъмин мекунад, аз унсурҳои худ иборат мебошанд. Унсуре асосие, ки масъалаи пардохтҳои ғайринақдиро танзим менамояд, ин қонунгузори муомилоти молиявӣ ба ҳисоб меравад. Зеро, қонунгузори молиявӣ тамоми талаботҳои пардохтҳоро муайян намуда, баҳри дуруст ба роҳ мондани он қоидаҳоро пешниҳод менамояд.

Қонунгузори молиявӣ аз санадҳои меъёрии ҳуқуқие иборатанд, ки аз тарафи мақомоти танзимкунанда ва ҳукумати мамлакат таҳия ва тасдиқ шудаанд. Ин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ асосҳои ҳуқуқию ташкилии низоми пардохт, тартиби гузаронидан, ҳуқуқу уҳдадорихи субъектони низом ҳангоми гузаронидани пардохт, тартиби пешниҳод намудани хизматрасониҳои пардохтӣ, таъмини амнияти маблағҳои иштирокчиёни низом, шароит фароҳам овардан барои рушди низоми пардохт ва ғайраҳо муайян мекунад.

Ба ин гурӯҳи санадҳо асосан қонунҳои соҳаи ҳуқуқӣ, молиявӣ ва бонкдорӣ аз қабili “Кодекси шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муқовимат ба қонунгардонӣ (расмиқунонӣ)-и даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузори терроризм ва маблағгузори паҳнкунии силоҳи қатли ом” ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Инчунин, дар баробари ин қонунҳо дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мавҷуданд, ки онҳо аз қонунҳои номбаршуда сарчашма гирифта, моҳияти ҳуқуқии онҳоро пурра мегардонанд. Ба ин мисол шуда метавонад санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, ки он барои ташкилотҳои қарзӣ дастури қарз ба ҳисоб рафта, иҷроиши он ҳангоми гузаронидани ҳисоббаробаркунӣ ҳатмӣ мебошад. Ба ин мисол шуда метавонад Дастурамали №193 «Дар бораи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Дастурамали №190 «Дар бораи тартиби хизматрасонӣ тавассути қорҳои пардохтии бонкӣ», Дастурамали №178 «Дар бораи ташкили ҳисоббаробаркуниҳои байни ташкилотҳои қарзӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайра, ки онҳо танзимкунандаи асосии ҳуқуқии фаъолияти низоми пардохт мебошанд.

Санадҳои меъёрии номбаршуда асосан масъалаҳои ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дахлдоштаро мавриди баррасӣ қарор дода, дар мувофиқа бо яқдигар, яъне сар қарда аз қонун то дастурамалу низомнома онро ҳал менамоянд. Мақсади асосии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ин пеш аз ҳама муайян намудани шаклҳои ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ дар ҷумҳурӣ, тартиби амалӣ намудани ҳисоббаробаркуниҳо, аз ҷумла ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, намунаҳои ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, қоидаҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро бо пули миллии ва асъори хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Нақши асосиро дар ташкил ва татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ қонунгузори молиявӣ ва институтсионалӣ бозида, дар таркиби низоми пардохт қоидаҳои рафтори субъектҳои низом, усулҳои таъсиррасонӣ, низоми идоракунии маъмурӣ ва дигар усулҳоро муайян менамояд.

Тавассути танзими ба низоми ҳисоббаробаркуноҳо давлат ё мақоми танзимкунанда тамоюлҳои монополистиро барҳам зада, диверсификатсияро қарор менамояд, яъне имкон медиҳад, ки муштариён аз намудҳои зиёди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринқдӣ истифода намоянд.

Агар аз як тараф ба ин масъала назар андозем, талаботи мизочон худ муайянкунандаи шаклу сохтор ва намудҳои ҳисоббаробаркуниҳо ба ҳисоб меравад, аммо аз тарафи дигар мақоми танзимкунанда дар асоси ба назар гирифтани талаботи муштариён санадҳои меъёрии ҳуқуқиро ба тасвиб мерасонад. Инчунин, қайд намудан мумкин аст, ки худ ташкилотҳои қарзӣ бояд масъалаҳои дохилаи худро доир ба талаботи худ ва муштариён мустақилона дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳа ҳал намояд.

Ба мизоҷоне, ки ҳисоббаробаркунии ғайринақдиро истифода менамоянд, хизматрасонии субъектони махсус лозим аст, онро ба воситаи ташкилотҳои қарзӣ амалӣ намудан мумкин аст.

Маркази ҳисоббаробаркунии - Бонки миллии Тоҷикистон ва (ё) ташкилоти қарзии молиявие, ки дар доираи низоми пардохтӣ фармоишҳои иштирокчиёни низоми пардохтиро бо роҳи хориҷ ва ворид намудани маблағҳо аз суратҳисобҳои бонкии онҳо иҷро карда, дар ин бора ба иштирокчиёни низоми пардохтӣ тасдиқнома ирсол менамояд.[1]

Гузашта аз ин, метавон гуфт, ки бахшҳои алоҳидаи системаи пардохт аз ҷиҳати дараҷаи рушди технологӣ аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд. Ҳамин тариқ татбиқи системаи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ дар ҳаёти мо манфиатҳои раднашаванда меорад, яъне, бароҳат аз хонаи худ харид кардан, дар як лаҳза гирифтани пули нақд ва фиристодани он, ҳуҷҷатгузори кам дар бонк ҳангоми гузаронидани амалиётҳои бонкӣ ва ғайра мебошад.

Дар ҷамъбасти таҳқиқоти гузаронидашуда бояд қайд кард, ки ба туфайли системаҳои пардохтӣ фаъолият ва рушди низоми бонкӣ дар маҷмӯъ кафолат дода мешавад. Бо хизматрасонии гардиши пули нақдии дохилӣ ва берунӣ, системаҳои пардохт аз як тараф динамикаи онро таъмин мекунанд, аз тарафи дигар устувории онро.

Дар шароити рақобатпазирӣ субъектҳои соҳаи бонкӣ рушди соҳаҳои навро идома медиҳанд равишҳои ҷалби муштариён ва аз ин рӯ, барои такмил додани системаҳои мавҷудаи пардохт ва ҷустуҷӯи форматҳои нави онҳо кори доимӣ анҷом дода мешавад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ”, аз 07.08.2020 № 1723. Саҳ.3.
2. Дастурамали №193 Дар бораи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз “28” майи соли 2015, таҳти №101 “тасдиқ шудааст”

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАТБИҚ НАМУДАНИ СИЁСАТИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ТАШАККУЛӢИ МОДЕЛИ ИНДУСТРИЯВӢ- ИННОВАТСИОНИИ РУШД

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович - муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ДДМИТ, ш. Душанбе, 734049, кучаи. Нахимова 64/14. Э-почта: karimov.23.1971@mail.ru тел.: +(992) 919 27 77 70

Мақола татбиқ намудани сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро дар ташақкулӣи модели индустриявӣ- инноватсионии рушд аз нигоҳи мавқеи назариявӣ ва амалӣ дар бар мегирад. Муаллиф кушиш ба харҷ додааст, ки масъалаи мазкур аз мавқеи заминаҳои моддии ташақкулӣи баҳисобгирии муҳосибӣ мавриди баррасӣ қарор гирад.

Ҷиҳате муҳим шуморида мешавад, ки татбиқи баҳисобгирии муҳосибӣ аз дараҷаи ташақкулӣи сатҳи истеҳсолот ва хизматрасонӣ дар кишвар алоқамандии зич дорад. Бинобар ҳамин барои дар оянда муваффақ гардидан ба модели индустриявӣ-инноватсионии рушд, пеш аз ҳама сафарбар намудани имкониятҳои дохили минтақавӣ зарур буда, фаъол гардидани истифодабарии онҳо низоми талаботро ба ахбори амиқ ба амал меорад. Дар робита ба ҳамин хусусиятҳои хос ва заминавии иқтисоди миллӣ ба эътибор гирифта шуда, захираҳои хизматрасонии сайёҳӣ ва фаъол гардонидани онҳо ҳамчун мавзӯ ва объекти тадқиқи баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳалли ҳадафҳои стратегӣ пешниҳод гардонида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: модели индустриявӣ - инноватсионии рушд, заминаҳои моддии ташақкулӣғани баҳисобгирии муҳосибӣ, татбиқи баҳисобгирии муҳосибӣ, сатҳи истеҳсолот ва хизматрасонӣ, имкониятҳои дохили минтақавӣ, низоми талабот ба иттилоот, хусусиятҳои заминавии иқтисоди миллӣ, захираҳои хизматрасонии сайёҳӣ, аломатҳои муҳими арзёбии амалиётҳои хизматрасонӣ.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Э-почта: karimov.23.1971@mail.ru тел.: +(992) 919 27 77 70

В статье рассматривается пути реализации бухгалтерского учета в формировании индустриально-инновационной модели развития с теоретической и практической точки зрения. Автор попытался рассмотреть этот вопрос с позиций материальной предпосылки формирования бухгалтерского учета.

Важно отметить, что внедрение бухгалтерского учета тесно связано с уровнем производства и услуг в стране. Поэтому для реализации индустриально-инновационной модели развития в будущем необходимо, прежде всего, мобилизовать внутри региональные возможности, активизация которых создаст систему спроса на прозрачную информацию. В связи с этим, с учетом специфики и основных особенностей национальной экономики, ресурсы туристических услуг представлены как субъект и объект осуществления бухгалтерского учета для решения стратегических задач.

Ключевые слова: индустриально-инновационная модель развития, материальные основы формирования бухгалтерского учета, внедрение бухгалтерского учета, уровень производства и услуг, внутри региональные возможности, система информационного спроса, основные особенности национальной экономики, сервисные ресурсы, существенные признаки туристических услуг.

Karimov Nurmahmad Yarmahmadovich - senior lecturer, department of Accounting the Tajik state finances- economy university. Address: Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14

This article examines the implementation of accounting in the formation of an industrial-innovative development model from a theoretical and practical perspective. The author attempts to address this issue from the perspective of the material prerequisites for the formation of accounting.

It's important to note that the implementation of accounting is closely linked to the level of production and services in a country. Therefore, to implement an industrial-innovative development model in the future, it is necessary, first and foremost, to mobilize intra-regional capabilities, the activation of which will create a demand for transparent information.

Key words: industrial-innovative development model, material foundations of accounting formation, implementation of accounting, level of production and services, intra-regional opportunities, information demand system, main features of the national economy, service resources, essential features of tourism services.

Пеш гирифтани саноатикунони босуръати кишвар дар замони муосир яке аз масъалаи муҳими татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ва сифатан тағйир додани қараёнҳои иҷтимоию иқтисодии мамлакат мебошад. Рушди муносибатҳои иқтисодӣ миллӣ ҳамин тавр аз самаранокии идоракунӣ субъектҳои хоҷагидорӣ вобастаги мегирад. Низомӣ ташаккулёбии заминаҳои иттилоотӣ онҳо шартӣ фароҳамоварии таъмини индустриявӣ инноватсионӣ мамлакат аз ҳисоби қабули қарорҳои муфид дар минтақаҳо баромад мекунад. Яъне раванди самарабахши идоравӣ дар ин самт аз авҷ гирифтани фаъолнокии субъектҳои хоҷагидору хизматрасон ва зарурати таъмини фазои иттилоотӣ дохили минтақавӣ вобастагии зиҷ дорад.

Татбиқ намудани сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташаккулёбии модели индустриявӣ инноватсионӣ рушди иқтисодӣ иҷтимоӣ кишвар бевосита аз шароитҳои моддӣ маънавий пайдоиш ва рушди онҳо бар меояд. Маҳз ҳамин ҷиҳатҳо шароити бозор ва фишангҳои арзёбии васеъшавӣ ва танзими муносибатҳои бозориро мегирад. Бо тақвият пайдо кардани ғунҷоиши бозорӣ фишанги муҳими ошкорнамудан бо мақсади мавқеъгирии нисбатан устувор ба амал меояд. Сафарбар намудани имкониятҳои роҳҳои ҳалли вазифаҳои ҷорӣ ва стратегӣ аз сатҳи пешравии субъектҳои хоҷагидорӣ ва хизматрасонӣ оғоз гирифта, то ташаккулёбии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо дараҷаи устуворона таъсис ёфтани ҳаракати амалиётҳои хоҷагӣ бо иттилооти шаффоф мазмун пайдо мекунад.

Қараёни рушди эволюсионӣ собит месозад, ки ташаккулёбии баҳисобгирии муҳосибӣ ин аз талаботи фундаменталии фаъолияти хоҷагидорӣ маншаъ мегирад. Зиеда аз ин, баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташаккул додани иқтисодӣ бозорӣ, нақши хело муҳимро иҷро кардааст. Аввалин арзёбии амалии истифода бурдани баҳисобгии дутарафа аз ҷониби математики машҳур Лука Пачоли дар соли 1494 дода шудааст. Ҳамин қараёни арзёбии амалиётҳо лаҳзаи барқарорёбӣ ва тараққӣ ёфтани савдои умумичаҳонӣ ба шумор рафта, яке аз сабабҳои асосии истифодаи баҳисобгирии молиявӣ, пайдоиши калкулятсия ва оғози баҳисобгирии идоравӣ мебошад. Маҳз ҳамин ҳолат боиси мусоидати инқилоби индустриявӣ гардидааст. Бинобар ҳамин тамсилаи мантиқии мақоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар таъмини инноватсионӣ индустриявӣ бо таври функционалӣ намуди зеринро мегирад:

$$ИИ=РС(БМ,К,БИ) \quad (1)$$

дар инҷо:

ИИ- модели индустриявӣ инноватсионӣ рушд дар робита ба ҳисобдорӣ;

РС- рушди савдо;

БМ- баҳисобгирии молиявӣ;

К- хароҷотҳои калкулятсионӣ;

БИ- баҳисобгирии идоравӣ.

Ҳамин тавр тамоми он дигаргунҳои иҷтимоию иқтисодӣ, ки дар сатҳи минтақавӣ ва умумичаҳонӣ баамал меоянд, мақом ва манзалати баҳисобгирии муҳосибиро боз ҳам баландтар гардониди, шакл ва мазмунӣ онро ҳамчун функцияи идоракунӣ ва қабули қарорҳои

муфиди идоравӣ сифатан дигаргун месозад. Дар баробари ҳолатҳои бухронӣ, ҷараёни фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ суръат гирифта, афзудани талабот ва зарурати қабул кардани иттилооти нав ба навро барои бахшҳои гуногун ба миён меорад.

Ба таври классикӣ индустриаликунон аз рушд гирифтани саноати коркардабарорӣ ва васеъ кардани истеҳсоли зироатҳои техникӣ дар ҳоҷагии кишлоқ, дигаргунсозии нақлиёт, таъмини дурусти ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолкунанда ва баландбардоштани молҳои ҳоҷагии кишлоқ, васеъ фароҳам овардани рушди энергетика мебошад. Самтҳои мазкур баякдигар алоқамандии зич дошта, заминаи моддии рушд ва сафарбар намудани захираҳои ҷойдошта бо фарогирии пурраи зухуротҳои нави ояндавӣ ва истифодаи тамсилаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ бояд баромад кунад. Масалан фаъолгардонии истифодаи баҳисобгирии имконияту захираҳои дар маҳалҳо буда, пеш аз ҳама бо фароҳам овардани инфрасохтори истеҳсолию хизматрасонӣ (сохтан ва ба кор андохтани объектҳои истеҳсолию хизматрасонӣ), ташаккул додани иқтидори молиявии ҳуди маҳалҳо вобаста мебошад. Маҳз дар ҳамин замина нерӯи истеҳсолию хизматрасонӣ афзуда, имконияти таъсиси талабот ба маълумот меафзояд ва таъиноти он дар раванди қабули қарорҳои идоравӣ манфиатнокии иҷтимоию иқтисодӣ мегирад. Баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун фишанги идоравӣ дар ноилшавӣ ба татбиқи ҳадафҳои умумистратегӣ ва мавқеи фаъолнокии маҳалҳо воқеият пайдо карда мегирад. Аз чунин мавқеъ барои мисол, хизматрасонии сайёҳӣ дар маҳалҳо ин худ як майдони васеи сафарбар намудани иқтидори минтақавӣ ҳамчун объект ва предмети баҳисобгирии муҳосибӣ дар макони муайян мебошад.

Қисми бештари аҳолии кишвар ба деҳот рост меояд (74%) ва дар муддати 7–соли охири суръати аҳолии деҳот ба маротиб (1,147) ва аҳолии шаҳр (1,123) афзоиши ёфтааст [4, с. 25]. Аз рӯи чунин таносуб, арзёбӣ намудани иқтидори иқтисодии ноҳияҳо ва ҷараёнгирии онҳо барои татбиқи ҳадафҳои стратегӣ аз он ҷумла саноатикунон дар тамоми марзу буми кишвар аҳамияти илмию омӯзишӣ ва таҳқиқотӣ пайдо мекунад. Ба он маъно, ки таносуби ҷойдошта хусусияти хоси ташаккулёфтани иқтисоди миллиро низ нишон медиҳад. Ташаккулёбӣ, истифодабарӣ ва натиҷагирӣ намудан аз кулли захираҳои милли мувофиқан муайянкунандаи моҳияти баҳисобгирии ташаккулёбии модели индустриявӣ-инноватсионии рушди мамлакат баромад мекунад. Дар доираи ҳамингуна алоқамандӣ ба роҳ мондани омӯзиши амалиётҳои ҳоҷагидорӣ ва хизматрасонии бонизом, маълумотҳои амиқ ва таҳлили эътимоднок ин асоси баланд бардоштан сатҳи идоракунии ҳамзамон фишанги таъмини идоракунии пешбурди фаъолияти тамоми соҳаҳои иқтисоди милли баромад мекунад. Чунин заминаи муҳим агар аз як тараф имконияти васеи фарогирии иқтидори истеҳсолию хизматрасонӣ бошад, аз тарафи дигар, зарурати бақайдгирӣ, таҳлил ва назорати ҷараёнгирии ҳодиса ва зухуротҳои навро барои рушд дар худ таҷассум карда мегирад. Бо ин қайд кардани ҳастем, ки масъалаҳои татбиқ намудани баҳисобгирӣ дар ташаккулёбии модели индустриявӣ-инноватсионӣ аз ҳисоби сафарбар намудани имкониятҳои рушди сайёҳӣ дар маҳалҳо омили муайянкунанда мебошад.

Дар чунин шароит ҳодиса ва зухуротҳои ба ин соҳа тааллуқ дошта бояд аз тариқи истифодаи тамсилаи замонавии ҳисобдорӣ имкониятҳои васеи рушди инноватсионӣ индустриявиро гирад. Ба шарте, ки вобаста ба низоми ташаккулёфтаи фаъолияти субъектҳои сайёҳӣ тарзи пурраи фарогирии амалиётҳои хизматрасонӣ мавқеи концептуалӣ пайдо намояд. Аз тарафи муаллиф алгоритми татбиқ намудани сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташаккулёбии модели индустриявӣ-инноватсионии рушди хизматрасониҳои сайёҳӣ пешниҳод гардидааст (ниг. ба расми 1).

Ҳамин тавр, дарки муаммоҳои татбиқ намудани баҳисобгирӣ дар ташаккулёбии модели индустриявӣ-инноватсионии рушди иқтисодию иҷтимоӣ мутобиқ ба қоидаҳо ва равияҳои маъмули қабулгардида, кулли амалиётҳои ҳоҷагидорӣ ширкатҳои хизматрасонии сайёҳиро метавонанд аз рӯи чунин аломатҳои муҳим арзёбӣ намоянд: лаҳзаи баамаломадани амалиёти хизматрасонии сайёҳӣ; бо пул ифода ёфтани хизматрасонии сайёҳӣ ва роҳи таснифбандиккунонии амалиётҳои хизматрасонӣ.

Таҳқиқи муҳити ташаккулёбии баҳисобгирии муҳосибӣ дар хизматрасонии сайёҳӣ.

Баъътибор гирифтани истифодабарандагони иттилооти хизматрасонии сайёҳӣ.

Баҳодиҳии майли ширкатҳои сайёҳӣ ҳамчун таъсисдиҳандаи маълумоти муҳосибӣ.

Мураттабгардонии ҳисоботи молиявии ширкатҳои сайёҳӣ.

Саривақтӣ ва бопуррагӣ арзёбӣ намудани амалиётҳои хоҷагидорӣ ба вазъи молиявии субъектҳои хизматрасонии сайёҳӣ.

Дида баромадани ченкунакҳои ҳисобдорӣ бо таваҷҷуҳ ба мувофиқбаробаркунӣ, баҳодиҳӣ ва таснифбандӣ, робитаи бақайдгирии амалиётҳои хоҷагидории ширкатҳои хизматрасонии сайёҳӣ.

Ташаккулёбии фоида аз фаъолияти истехсолию хизматрасонӣ ва тартибдиҳии ҳисоботи молиявии ширкатҳои хизматрасонии сайёҳӣ.

Ба итмом расонидани низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиби маҳкам кардани ҳисобҳо.

Расми 1. Алгоритми тадқиқи сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташаккулёбии модели индустриявӣ- инноватсионии рушди хизматрасониҳои сайёҳӣ

Дар шароити ҳозира баҳши хизматрасонии сайёҳӣ ва инфрасохтори сайёҳӣ, тибқи нақша барномаҳои мақсаднок мавзёҳои табиӣ, таърихию фарҳангиро мувофиқ ба талаботҳои фаро гирифта, минтақаҳои махсуси хизматрасониҳои сайёҳӣ сохта ва ба истифодабарӣ майл доранд. Шумораи ширкатҳои сайёҳӣ, (фаъолияткунанда) дар соли 2019 ба 161 адад расидааст, ки нисбат ба соли 2013 зиёда аз 2,1 маротиба афзудааст. Дар баробари ин теъдоди шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ (тибқи талаботи Созмони умумиҷаҳонии сайёҳӣ СУС) ба ҷумҳурӣ ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд, 1257 ҳаз. нафарро ташкил дода, дар ҳамин давраи таҳлилӣ бештар аз 6 маротиба зиёд гардида, дар натиҷаи фаъолияти ин ширкатҳо, даромад аз пешниҳоди хизматрасониҳои сайёҳӣ (бе назардошти андоз аз арзиши изофа), ҳаз. сомонӣ, ки ин бештар аз 3,9 маротиба бештар аст [4,с.179-180]. Ҳамаи ин замина барои дар оянда муҳайё соختани шароитҳои мувофиқ барои ташкили бизнеси сайёҳӣ ва зарурати мутобиқати истифодабарии баҳисобгирии муҳосибӣ дар робита ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ мебошад.

Ҷиҳатҳои назариявӣ ва амалиивоқеан инъикос ёфтани ҳолат ва вазъи рушди деҳот, сайёҳӣ, ҳаҷм ва таркиби муайяни чорабиниҳо, муфидгардонии онҳо танҳо дар заминаи ташаккулёбии ахбороти муайян таҷассум меёбад. Дар минтақаҳо ва мавзёҳои таърихию табиӣ алоҳидаи ҷумҳурӣ пешниҳод намудани натиҷаҳои хизматрасониҳои сайёҳӣ бо дастовардҳои миллӣ (баъд аз коркарди маҳсулоти чорводорӣ ё растанипарварӣ дар маҳалҳо) дар шакли анъанавӣ ва чорабиниҳои омавӣ ҳамаи ин дар маҷмӯъ объекти махсуси ҳисобгирӣ ба шумор мераванд, ки онҳо бояд фарогири аниқи бақайдгирӣ ва муҳосибот тибқи стандартҳои молиявӣ бошанд.

Дастоварди мушаххаси хизматрасониҳои сайёҳӣ дар ҳамон маврид боиси ифтихор аз тамаддуни миллати мо мегарданд, ки агар молу маводи пешниҳодшаванда натиҷаи мушаххаси раванди шаклҳои махсуси мушоҳидавӣ ва ҳисоботҳои молиявӣ дар фазои ахбороти хизматрасониҳои сайёҳӣ шафоф муаррифӣ гарданд. Ҳаракати онҳо бо ченакҳои муайян аз руи таъинот дар вақт ва макон ҳуҷҷатгузорӣ карда шуда, бо пуррагӣ ва саривақтӣ

аз руи тартиби муайян бо ҳисоб ва назорат аз ҷониби шахсони масъул ва салоҳиятнокии касбӣ фарогир бошанд.

Маҳз ҳамингуна таври ҷамъоварии ба ҳуччаткунонӣ асосёфтаи имкониятҳои ҷойдошта, нигоҳ доштан ва пайваст намудани равандҳои хизматрасониҳои дар маҳал буда, муҳити инфрасохтори тарзи зисту зиндагии насли ҳозира ва ояндаро дар бар мегирад. Бо ҳамин мазмун тамоми дигар ҳодиса ва зухуротҳои дар ҷомеа ба амалоянда, алалхусус ҷараёнгирии риояи танзими расму ойинҳо, бояд пайваста аз усул ва воситаҳои замони муосир ва истифодаи амиқи шаклҳои оморӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва назорат пурра фарогир бошанд. Бо ҷамъбаст ва ҳулосабарориҳои таҳлилий дар нишондиҳандаҳо мазмуне устуворӣ мегирад, ки кишвар бо аломатҳои хоҷагидории авҷгирии рушди хизматрасонии сайёҳӣ ва дар маҷмӯъ иқтисоди кушод мавқеъ пайдо карда мегирад. Бисёрҷониба ташаккул ёфтани муносибатҳои ҳисобдорӣ ҳамин тавр, ҳамчун омили иловагии муаррифӣ гардонидани тақвияти инфрасохтори иҷтимоию иқтисодӣ ва индустриякунонии мамлакат баромад мекунад, чунки баъътибор гирифтани ҳолат ва вазъияти рушд бо асоснокии назария ва амалигардонии иқтисодии зиёди иҷтимоию иқтисодӣ ва экологии ноҳиявӣ дарёфт ва сафарбар карда мешаванд.

Қалби чунин имкониятҳо аз тариқи мунтазам пеш гирифтани сиёсати самараноки баҳисобгирӣ ҳамчун фишанги хело муҳим ва таъсирбахш мебошад. Дар алоқамандӣ бо мувофиқгардонии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ба қоидаҳои асосии истифодаи ҳисобдорӣ фаъолияти иҷтимоию иқтисодӣ ва экологии инсон дар маҳалҳо аз маданият ва маънавиёти мушоҳидавии бо ахборот фаро гирифтани онҳо зич алоқамандӣ мегирад. Бо тарзу воситаҳои замони муосир ва маҳорати таҳлилий ҳулосабарорӣ касб намудан, таъмини шафофияти микдор ва сифати ҳодиса ва зухуротҳои рушдро бароҳ мондан, асоси самаранокгардонии субъектҳои истеҳсолию хизматрасонӣ ва ҷузъи таркибии таъмини рушди босуръати саноатикунони кишвар мебошанд.

Дар робита ба татбиқ намудани сиёсати баҳисобгирӣ дар ташаккулёбии модели индустриявию инноватсионии рушди кишвар, дарёфти имкониятҳои маҳалӣ нерӯи ҳалкунандаи рушд барои тамоми самтҳо мебошад. Аз нигоҳи дороии захиравӣ, хусусияти заминавии кишвар, ин боигарии табиӣ ва мавқеи географии он мебошад. Бинобар ҳамин, падидаи маънавии рӯ овардан ба зарурати рушди сайёҳӣ, яке аз омилҳои асосии сафарбар намудани иқтисодии ҷойдоштаи дохили кишвар мебошад. Бо дарназардошти ахбори муҷассамгардида, таъмили заминавии баҳисобгирии муҳосибӣ дар таъмини инноватсионӣ индустриявӣ шакли зеринро мегирад:

ИИС=РСС(БМС,КХС,БИС) (2)

дар инҷо:

ИИС-модели индустриявию инноватсионии рушд аз ҳисоби имкониятҳои сайёҳӣ дар маҳалҳо ҳамчун объекти баҳисобгии муҳосибӣ;

РСС- рушди савдо (аз ҳисоби рушди сайёҳӣ дар маҳалҳо);

БМС-баҳисобгирии молиявӣ (васеъ гардидани бизнеси сайёҳӣ дар маҳалҳо);

КХС-харочотҳои калкулятсионии хизматрасонии сайёҳӣ;

БИС-баҳисобгирии идоравӣ.

Баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун дигар системаи таъсисёбандаи фаҳмида гирифтани ҳодиса зухуротҳои ҷамъиятӣ доимо дар дигаргунӣ ва инкишоф мебошад. Шакл ва ҷараёнгирии баҳисобгирӣ мукамал гардида, мазмун ва мундариҷаи фарогирии он сифатан дигаргун мегардад. Ин ҳолат зарурати объективӣ дошта, аз динамизм ва рушд гирифтани ҷузъҳои таркибии муносибатҳои молиявии кишвар дар робита ба тақвияти фишангҳои идоравӣ бар меояд.

Намояндагони минбаъдаи чунин рукнҳои соҳаи идоравӣ айнаи ҳол бо назардошти вазифаҳои ба миён омада дар тақвият ва ислоҳоти ҳисобдорӣ ва тайёр намудани мутахассисони касбӣ саҳмгузорӣ намуда истодаанд.

Дар ин маврид ҷараёни ҳисобдорӣ бо қувва ва нерӯи сифатан нав, аҳамияти аввалиндараҷаи ҳудро бо таъсиси ахбори таҳлилий пайдо мекунад. Ҳамгироёна аз усули

баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва назорат сафарбарӣ намудан, имкониятеро дар худ маҳфуз нигоҳ медорад, ки хулосабарориҳои идоравӣ, муайянкунандаи қонсгардонӣ дар заминаи шароитҳои ҷаҳонишавӣ баромад мекунад:

*диверсификатсияи истеҳсолот ва хизматрасониҳо аз мавқеи талабот ба саёҳии аграрӣ, таҷдиди ҳунарҳои мардумӣ ва ривож додани саноатикунони хурд дар маҳалҳо;

*ташаққул додани муносибат ва рабобитҳои гуногунҷабҳаи иқтисодии дохилиминтақавӣ, алаҳхусус минтақаҳо қўҳсор;

* пеш гирифтани таъмини нигоҳдошти тавозуни экологӣ;

* васеъ ва устувор пеш гирифтани дастовардҳои илмӣ-техникии ба малакаю маҳорати касбии дар маҳалҳо ҷойдошта;

* торафт зарур гардидани масъалаи таъсисёбии баҳисобгирии муҳосибӣ ва омори дар таъмини беҳатарии иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ.

Ҳамин тавр, аз назари мо татбиқ намудани баҳисобгирӣ дар ташаққулёбии модели индустриявӣ- инноватсионии рушди иқтисоди миллӣ бо таъсиси аҳборот ва иҷрои вазифаи идоракунии ҷараёни иқтисодӣ-молиявӣ, системаи таҷассумкунандаи талабот ва имкониятҳо мебошад. Дарёфт ва сафарбар кардани онҳо бо мақсади рушди соҳаҳои гуногуни иқтисоди маҳалҳо таъмингари рушди устувори кишвар дар амал татбиқ намудани руҳи саноатикунони босуръати кишвар мебошад.

Адабиёт

1. Арская Л.П. Япония: наука и искусство управления.-М., 1992.
2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года//Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маҷлиси Оли Республики Таджикистан от 1декабря 2016 года, №636.-Душанбе,2016.-104с.
3. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021.//Рӯзномаи «Мароми пойтахт»,27 январи соли 2021,№4(640)
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе –с.2023

АСОСҲОИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ИННОВАТСИОНӢ

Давлатова Наргис Иzzатовна – ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ДДМИТ). Суроға: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, ноҳияи Сино, маҳаллаи Нахимов 64, хонаи 30. Телефон: 903032701.

Саноат яке аз соҳаҳои калидии иқтисоди мамлакат ва тавлидкунандаи асосии неъматҳои моддӣ ба ҳисоб рафта, рушди он ба пешрафти бахшҳои дигари иқтисодиёт заминаи мусоид мегузарад ва нуфузу мавқеи давлатро дар арсаи байналмилалӣ устувор менамояд.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, ҷаъолияти соҳибкорӣ, саноат, маҳсулоти саноатӣ, корхонаҳои саноатӣ, саноатикунони босуръати мамлакат, неъматҳои моддӣ

ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Давлатова Наргис Иzzатовна - ассистент кафедры экономического анализа и статистики Таджикский государственный финансово-экономического университет (ТГФЭУ). Адрес: 734067 Республика Таджикистан, ш. Душанбе, район Сино, микрорайон Нахимова 64, кв. 30. Телефон: 903032701.

Промышленность является одной из ключевых отраслей экономики страны и основным производителем материальных благ, ее развитие закладывает благоприятную основу для прогресса других отраслей экономики и стабилизирует влияние и положение государства на международной арене.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательская деятельность, промышленность, промышленная продукция, промышленные предприятия, ускоренная индустриализация страны, материальные блага.

FUNDAMENTALS OF MANAGEMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE DEVELOPMENT OF AN INNOVATIVE ECONOMY

Davlatova Nargis Izzatovna - assistant of the department of economic analysis and statistics of the State University of Finance and Economics of Tajikistan (SSIT). Address: 734067 Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Sino district, Nakhimov neighborhood 64, room 30. Phone: 903032701

Industry is one of the key sectors of the country's economy and the primary producer of material goods. Its development lays a favorable foundation for the progress of other sectors of the economy and stabilizes the state's influence and position on the international stage.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial activity, industry, industrial products, industrial enterprises, accelerated industrialization of the country, material goods.

Бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ ҳануз 26 декабри соли 2018 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии мамлакат саноатикунони босуръати кишварро ҳадафи ҷоруми миллӣ эълон карда буданд.

Вазъи номуътадили ҷаҳони муосир моро водор месозад, ки дар ин раванд ҷаъолияти соҳибкорӣ ва рушди бахши хусусиро барои ободониву созандагии давлат, бунёди иншоотҳои моҳияти иҷтимоию иқтисодидошта ва болоравии сатҳу сифати зиндагии аҳоли равона намоем. Аз ҷониби роҳбари давлат ҷиҳати боз ҳам беҳтар гардонидани вазъи иҷтимоиву иқтисодии вилоят ва умуман баланд бардоштани некуаҳволии мардум бо дарназардошти имкониятҳои мусоиди табииву ҷуғрофӣ ва истеҳсолию истеъмолӣ як қатор дастуру супоришҳои мушаххас пешниҳод гардиданд:

- андешидани тадбирҳои таъхирнопазир чихати амамлигардонидани стратегияву барномаҳои милливу минтақавӣ, аз ҷумла Нақшаи чорабиниҳои Ҳукумати мамлакат доир ба пешгирии кардани таъсири хавфҳои эҳтимоли ба иқтисоди милли;

- муносибат ва фаъолияти чиддӣ зоҳир намудан чихати таъмин намудани бозори истеъмолии дохилӣ бо маҳсулоти ниёзи аввал, ташкил намудани захираи кофии маҳсулот, пешгирии болоравии беасоси нархҳо, ба роҳ мондани фаъолияти муназзаму устувори соҳаҳои иқтисоди милли, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ, истифодаи самараноки манбаъҳои мавҷудбуда;

- диққати додан ба истифодаи оқилонаву самараноки обу замин, аз ҷумла заминҳои наздиҳавлигиву президентӣ, ба роҳ мондани кишти такрорӣ, гирифтани се-чор ҳосил дар заминҳои обӣ, ба роҳ мондани кишти такрорӣ ва захира кардани маҳсулот барои фасли замистон;

- бештар истеҳсол кардани маҳсулот ва дар ҳар як оила барои ду сол захира намудани маводи зарурии гизой;

- бунёд намудани гармхонаҳо ва истеҳсоли маҳсулот дар онҳо бо тарзу усул ва истифодаи технологияҳои пешқадам;

- зери назорати доимӣ қарор додани амалишавии самараноки лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ, хусусан, бунёди сифатноки иншооти пешбинишуда, харидорӣ ва истифодаи мақсадноки техникаву таҷҳизот ва бартараф намудани камбудҳои ҷойдошта;

- вусъат бахшадани фаъолияти худ дар ташкил намудани корхонаҳои коркарди ашёи хом ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳой бо мақсади татбиқи ҳадафи стратегӣ – саноатикунони босуръати иқтисодиёт;

- андешидани тадбирҳои қатъӣ чихати ҷоннок намудани фаъолияти корхонаҳои амалкунанда ва барқарор намудани корхонаҳои азкормонда ва рушди содироти маҳсулот;

- андешидани чораҳои таъхирнопазир чихати омӯзиши сабабҳои барҳам хӯрдани корхонаҳои саноатӣ ва коҳиш ёфтани истеҳсоли баъзе навъҳои маҳсулоти соҳаҳо ва пешгирии намудани ин раванд;

- андешидани тадбирҳои зарурӣ чихати рушди сайёҳӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва муаррифии ҳарчи бештари онҳо дар чорабиниҳои дохиливу байналмилалӣ;

- андешидани тадбирҳои зарурӣ чихати баланд бардоштани нишондиҳандаҳои шуғлноки ва соҳибкасб гардонидани сокинони маҳаллӣ, инчунин, барои беҳтар намудани сифати таҳсилот ва касбомӯзӣ дар муассисаҳои таълимӣ ба роҳ мондани омӯзиши ихтисосу ҳунарҳои барои бозори меҳнат зарурӣ ва бо шуғл таъмин намудани сокинони вилоят, баҳусус, ҷавонон ва занону бонувон.

Аз ин рӯ, бояд барои рушди ҳаматарафаи иқтисодиёт ва чихати фароҳам овардани шароити мусоид барои зиндагонӣ корхоро дар ин самтҳои зикргардида дар тамоми минтақаҳои ҷумхурии тақвият бахшем.

Бо ҳамин мақсад барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2025 дар ҳошияи паёми Пешвои миллат таҳия гардид.

Мақсади барнома ин таъмин намудани рушди устувор ва рушди босуръати саноат тавассути диверсификатсияи он ва баланд бардоштани рақобат мебошад.

Рушди саноат ва муваффақ шудан ба қонеъгардонии талаботи бозори ҷаҳонӣ симои мамлакатро дар арсаи байналмилалӣ ба таври мусбат инъикос намуда, ҳар давлат бо моли истеҳсолкардааш муаррифӣ карда мешавад. Соҳаи саноат нафақат ҳамчун сарчашмаи даромад хизмат менамояд, инчунин, имкониятро барои таҳкими ҷанбаҳои дигари ҳаёти иқтисодию иҷтимоии кишвар, аз ҷумла, ташкили ҷойҳои кории нав, баланд намудани ҳисси ифтихори милли, устувори иқтисодӣ ва густариши муносибатҳои байналмилалии иқтисодӣ фароҳам меорад.

Дар ҳама Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ масъалаи саноатикунони босуръати кишвар ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар меҳвари таваҷҷуҳи Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳар як паёми худ бо пешниҳод ва ироаи андешаҳои мушаххас баромад

намуда, нишондиҳандаҳои мавҷуда ва дурнамои соҳаи саноатро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳанд ва зарурати рушди саноатро барои ояндаи кишвар шарҳу тавзеҳ медиҳанд.

Доир ба масъалаи мазкур дар Паёми қаблӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллий, аз ҷумла раванди саноатикунони босуръати кишвар солҳои 2022–2026 «Солҳои рушди саноат» эълон намуданд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ чунин қайд намуда буд.

Саноати Тоҷикистон имрӯз дар марҳилаи эҳё ва рушд қарор дошта, бунёди корхонаҳои саноатӣ дар тӯли солҳо афзоиш ёфта истодааст. Тавре Пешвои миллат дар Паём таъкид доштанд: «Дар ин давра 1382 коргоҳу корхонаи саноатӣ бо таъсиси 15 ҳазор ҷойи кории нав сохта, мавриди истифода қарор дода шуд». Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ тавонист заминаҳои зарурии саноатикунони босуръати кишварро муҳайё созад.

Чуноне Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём қайд намуданд: «Агар соли 1991 дар мамлакат ҳамагӣ 358 корхонаи саноатӣ бо 33 ҳазор ҷойи корӣ фаъолият дошта бошад, пас дар замони соҳибистиклолӣ 2500 корхонаи истеҳсоли бунёд гардида, соли 2022-юм 2800 корхонаи саноатӣ бо 85 ҳазор ҷойи корӣ фаъолият карда истодаанд».

Дар ин замина ҷиҳати рушди саноат ва фаъолияти соҳибкорӣ маҳз ҳадафҳои гузошташуда шароит фароҳам овард то коргоҳу корхонаҳои нави саноатӣ ва ҷойҳои кории нав бунёд гарданд. Дар ояндаи наздик рушди саноат имкон фароҳам хоҳад овард то иқтисодиёти мамлакат рушд намуда, сатҳи зиндагии аҳоли бехтар гардад ва ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ асос гузорад. Маврид ба зикр аст, ки рушди иқтисоди миллий дар солҳои 2000–2022 асосан аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ қариб 7 маротиба зиёд гардидааст. Бо мақсади рушди минбаъдаи саноат ҳамасола даҳҳо коргоҳу корхонаҳои нав мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Чи тавре Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём зикр намуданд: «Танҳо соли 2022-юм беш аз 500 коргоҳу корхонаи истеҳсоли бо 6 ҳазор ҷойи нави корӣ ба фаъолият оғоз карданд ва барои то 43 миллиард сомонӣ афзоиш ёфтани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2022 мусоидат намуданд».

Пешниҳоди Президенти кишвар дар бобати дар шаҳри Душанбе аз оғози соли 2023 марҳала ба марҳала сохта, ба истифода додани 4 корхонаи то истеҳсоли маҳсулоти ниҳой қоркард кардани филизоти гаронбаҳо зарурӣ ва саривақтист.

Ҳамзамон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ин нишондиҳандаҳо, бо дарназардошти захираву имкониятҳои кишвар, аз ҷумла ашёи хоми ватанӣ, зарфиятҳои истеҳсоли, захираҳои корӣ, «неруи сабз» ва талаботи афзоянда ба маҳсулоти саноатӣ дар дохил ва хориҷи кишвар, ҷиҳати ноил шудан ба яке аз ҳадафҳои стратегии мо – саноатикунони босуръат ҳанӯз нокифоя мебошанд.

Бинобар ин, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Вазорати саноат ва технологияҳои нав якҷо бо Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ, вазорату идораҳои марбута, роҳбарони вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо ва соҳибкорону сармоягузoron супориш доданд, ки ҷиҳати таъсиси корхонаҳои саноатӣ бо технологияҳои муосир, муҳайё намудани ҷойҳои кории нав ва афзоиш додани истеҳсоли маҳсулоти ниҳойи дорои арзиши баланди иловашуда вусъат бахшанд.

Адабиёт

1. Паёми Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 29 январи соли 2021.

2. Белых Л.П. Финансовый анализ в оценке инвестиции привлекательности предприятий // Бухгалтерский учет. 1999.- №10.

3. Комилов С.Ч., Низомова Т.Д. ва дигарон «Иқтисоди корхона» (китоби дарси), - Душанбе: «Диловар- ДДМТ», 2001с.

ХУСУСИЯТҲОИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ВА БАЪЗЕ РОҲҲОИ ТАКМИЛДИҲИИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Салимов А.Ҷ. - мудири кафедраи менечменти соҳавии Коллеҷи кӯҳии ба номи С. Юсупова дар назди Донишқадаи кӯҳию металлургии Тоҷикистон

Дар охири қарни XX дар фаъолияти хоҷагидорӣ аксари давлатҳои ҷаҳон тағйироти назаррасе ба амал омаданд, ки дар натиҷа инсоният ба дастовардҳои муҳими технологӣ ноил гардид. Кишварҳои гуногун бо тағйир додани усулҳои фаъолияти иқтисодӣ ва ҷорӣ намудани шаклҳои нави идоракунии, тавассути истифодаи технологияҳои рақамӣ ва барномаҳои зехни сунӣ, модели навини иқтисодиро ба роҳ монданд, ки он бо номи «иқтисодиёти рақамӣ» маъруф гашт.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, рақамикунонии иқтисодиёт, барномаҳои иқтисодӣ, афзалиятҳои иқтисодӣ, шароити иқтисодӣ, иқтисоди бозорӣ.

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Салимов А.Дж. - заведующий кафедрой отраслевого менеджмента Горного колледжа им. С. Юсуповой при Таджикском горно-металлургическом институте

В конце XX века в экономической деятельности большинства стран мира произошли существенные изменения, в результате которых человечество достигло значительных технологических достижений. Различные страны, изменяя методы хозяйствования и внедряя новые формы управления, посредством использования цифровых технологий и программ искусственного интеллекта, создали новую экономическую модель, которая получила название «цифровая экономика».

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровизация экономики, экономические программы, экономические приоритеты, экономические условия, рыночная экономика.

FEATURES OF THE DIGITAL ECONOMY AND SOME WAYS OF ITS IMPROVEMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Salimov A.J. - Head of the Department of Sectoral Management of the S. Yusupova Mining College under the Tajik Mining and Metallurgical Institute

At the end of the 20th century, significant changes occurred in the economic activities of most countries of the world, as a result of which humanity achieved significant technological achievements. Various countries, by changing the methods of economic activity and introducing new forms of management, through the use of digital technologies and artificial intelligence programs, have created a new economic model, which has become known as the "digital economy".

Keywords: digital economy, digitalization of the economy, economic programs, economic priorities, economic conditions, market economy.

Иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун як консепсияи амалигардида дар давраи инқилоби ҷоруми саноатӣ ба вучуд омада, он ба сифати омили муҳими рушд ва самаранокии иқтисодӣ арзёбӣ мегардад. Мазмуни асосии он ба истифодаи технологияҳои рақамӣ, барномаҳои зехни сунӣ ва махсусан амалкардҳои иқтисодие, ки ба воситаи шабакаҳои интернетӣ ва технологияи blockchain амалӣ мегарданд, таъя менамояд. Доираи фаъолияти иқтисодиёти рақамӣ хеле васеъ буда, соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсониро фаро мегирад.

Дар тӯли ҳазорсолаҳо рушди фаъолияти иқтисодию иҷтимоии инсон ҳеҷ гоҳ ба суръати 65 соли охир (аз замони пайдоиши Интернет соли 1969) баробар набудааст. Интернет шароити пайвастигии доимиро муҳайё сохта, боиси афзоиши бесобиқаи ҳаҷм ва мураккабии амалиётҳои иқтисодӣ гардид. Амалиётҳои, ки дар иқтисодиёти анъанавӣ ҳалли онҳо ғайриимкон менамуд, дар шароити иқтисодиёти рақамӣ бо роҳҳои нав иҷро гардиданд [2].

Дар замони иқтисоди рақамӣ иттилоот ба унсури асосии истеҳсолот табдил ёфтааст. Агар дар иқтисоди анъанавӣ омили асосии истеҳсолот замин, меҳнат, сармоя ва дигар захираҳо бошанд, пас дар иқтисоди рақамӣ нақши калидиро иттилоот ва технологияҳои рақамӣ амалӣ менамоянд.

Кишварҳое, ки меҳоҳанд ба самти рушду инноватсияи муосир ҳаракат кунанд, бояд тафаккур ва сиёсатҳои иқтисодии худро аз қолабҳои иқтисоди анъанавӣ ба принципҳои иқтисоди рақамӣ мутобиқ намоянд.

Дар иқтисоди анъанавӣ фаъолияти иқтисодӣ асосан ба инфрасохтори ҷисмонӣ, аз қабилӣ роҳҳои оҳан, шохроҳҳо ва фурудгоҳҳо таъя мекард. Дар иқтисоди рақамӣ бошад, иттилоот ба унсури калидӣ табдил ёфтааст. Амалӣётиҳои гуногун тавассути интернет ва барномаҳои зеҳни сунъӣ пайгирӣ мешаванд. Иқтисодиёти рақамӣ на танҳо инфрасохтори рақамиро ба вучуд меорад, балки ба шарофати раванди трансформатсияи рақамӣ низ васеъ истифода мешавад. Ин раванд бо татбиқи системаҳои сенсорӣ дар таъминоти об, автоматикунонии нақлиёт ва ҳамлу нақл ва дигар соҳаҳо амалӣ мегардад.

Дар давраҳои иқтисодиёти аграрӣ ва саноатӣ аз захираҳои инсонӣ дониши баланди касбӣ талаб намешуд. Аммо дар шароити иқтисодиёти рақамӣ мутахассисоне заруранд, ки дорои дониш ва малакаҳои муосири рақамӣ бошанд ва тавонанд технологияҳои навро идора кунанд. Корфармоён низ аз кормандон тақозо доранд, ки сатҳи тахассусии худро пайваста такмил дода, ба талаботи иқтисодиёти рақамӣ ҷавобгӯ бошанд.

Бо назардошти хусусиятҳои зикршуда, се омили асосии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ мавҷуд аст: таъсиси институтҳои иқтисодии рақамӣ, рушди инфрасохтор ва рушди захираҳои инсонӣ.

Ин дастовардҳо бартарӣҳо ва тамоюлҳои муҳимро инъикос менамоянд, ки иқтисоди рақамӣ метавонад ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла рушди институтсионалӣ, такмили инфрасохтор ва истифодаи самараноки захираҳои инсонӣ амалӣ гардад.

Дар мавриди субъектҳои иқтисодиёти рақамӣ бояд зикр кард, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти ҳадафҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ дар доираи «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Бо ин мақсад, як қатор сиёсати дастгирии соҳибкорӣ қорӣ гардидааст, аз ҷумла: таъмини дастрасии субъектҳо ба захираҳои молиявӣ ва техникаи зарурӣ, оморасозии кадрҳои баландхаттисос дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, мусоидат ба рушди инфрасохтори рақамӣ ва ғайра амалӣ гардидааст [1].

Ғайр аз ин, дар кишвар барои ҳифзи ҳуқуқҳои тичорати онлайн, таъмини амнияти истеъмолкунандагон ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди савдои электронӣ низ як қатор муқаррарот қабул карда шудааст.

Дар самти инфрасохтори иқтисодиёти рақамӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор сиёсатҳоро таҳия ва амалӣ намудааст, ки ҳадафи онҳо табдил додани инфрасохтори телекоммуникатсионӣ ба инфрасохтори рақамӣ мебошад. Ин иқдом ҳамчун шартӣ муҳим барои рушди ҳукумати электронӣ, иқтисодиёти рақамӣ ва ҷомеаи рақамӣ ба шумор меравад. Дар кишвар ба бахшҳои калидӣ, аз ҷумла беҳбуди сифати интернет, тавсеаи марказҳои додаҳо ва бунёди шабакаҳои насли панҷум (5G) сармоягузорӣ карда мешавад, то заминаҳои устувори рушди иқтисодиёти рақамӣ фароҳам оварда шаванд.

Барои пешбурди минбаъдаи иқтисодиёти рақамӣ, татбиқи қарорҳое, ки ба се самти асосӣ нигаронида шудаанд, аҳамияти хоса доранд.

Якум: Ташаккули иқтисодиёти рақамӣ истифодаи технологияҳои муосиру пешрафтаҳо барои тағйир додани моделҳои иқтисодӣ ва такмили таҷрибаҳои истеҳсоливу тичоратӣ тақозо менамояд. Соддасозии амалӣётиҳои имконият медиҳад, ки иқтисодиёт ба шароити тағйирёбандаи рақамӣ зуд ва муассир посух диҳад [3].

Сониян, ислоҳоти зарурӣ дар конунгузорӣ ва таҳкими механизмҳои идоракунӣ аҳамияти калон доранд. Ин ислоҳот бояд соҳаҳоро фаро гиранд, ки ба моделҳои нави бизнес, аз қабилӣ тичорати электронӣ, молияи рақамӣ ва бонкдорӣ таъя намоянд.

Дуюм: Ташкили инфрасохтори рақамӣ яке аз омилҳои калидии рушди устувори иқтисодӣ ба ҳисоб меравад ва бояд ҳамчун афзалият барои рушди стратегӣ мавқеъ дошта бошад. Бо вучуди ин, танҳо иқдомҳои давлат дар самти таъмин намудани захираҳои молиявӣ ва техникӣ барои татбиқи чунин инфрасохтор кофӣ нестанд. Зарур аст, ки ҳамаи бахшҳои иқтисодиёт, бо дарназардошти ҷанбаҳои ҳассос ва аҳамияти амниятӣ миллӣ, ба равандҳои сармоягузорӣ ҷалб гардида, ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ тақвият дода шавад.

Сеюм: Амниятӣ иттилоотӣ ва киберамният дар шароити рақамикунонӣ ба унсури ҷудонашавандаи сиёсати иқтисодии миллӣ табдил ёфтааст. Мушкилоти идора ва назорати амният дар фазои рақамӣ бо суръати баланд афзоиш ёфта, зарурати таҳияи механизмҳои муассири ҳифзи маълумот, ҳамчунин ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ бештар мегардад. Аз ин рӯ, масъалаи амният бояд ҳамчун пояи бунёдии инфрасохтори рақамии кишвар баррасӣ шавад.

Чаҳорум: Захираҳои инсонӣ омили асосӣ ва муайянкунандаи рушди иқтисодиёти рақамӣ мебошанд. Барои мутобиқ шудан ба талаботи бозори меҳнат ва раванди рақамикунонӣ, тақмили доимии саводнокии рақамӣ ва баланд бардоштани сатҳи малакаҳои касбӣ зарур аст. Кормандон бояд имконият дошта бошанд, ки барномаҳои рақамиро дар соҳаҳои истеҳсолот, хизматрасонӣ ва тичорат самаранок татбиқ намоянд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иқтисодӣ ҷалби мутахассисони баландихтисос аз хориҷ, татбиқи сиёсати самараноки ҷубронпулӣ ва фароҳам овардани муҳити мусоиди корӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад. Ин раванд имкон медиҳад, ки кишвар захираҳои инсонии рақобатпазирро ташаққул дода, мавқеи худро дар иқтисоди ҷаҳонӣ мустаҳкам намояд [4].

Хулоса дар асоси таҳлили анҷомдода, метавон ба чунин натиҷа расид, ки рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар ҳолате самаранок амалӣ мегардад, ки ҳамзамон се омил – инфрасохтори рақамӣ, амниятӣ иттилоотӣ ва захираҳои инсонӣ – бо ҳамдигар ҳамоҳанг ва пайваста рушд ёбанд. Ташкили инфрасохтори муосири рақамӣ шартӣ аввалиндараҷаи тақмили иқтисод ба низоми рақамӣ ба ҳисоб меравад, аммо он танҳо бо иштироки фаъоли давлат маҳдуд шуда наметавонад; ҷалби бахши хусусӣ ва сармоягузориҳои мустақим зарур аст. Дар айни замон, масъалаи таъмини амниятӣ иттилоотӣ ва ҳифзи фазои рақамӣ бояд ҳамчун пояи асосии сиёсати иқтисодӣ мавқеъ дошта бошад, зеро бе кафолати амният рушди иқтисоди рақамӣ дорои устуворӣ нахоҳад буд.

Ҳамин тариқ, рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Тоҷикистон ҳамчун раванDEST, ки на танҳо ба тақмили инфрасохтор, балки ба ҳифзи амният ва рушди захираҳои инсонӣ таъя мекунад. Ин гуна равиши мутавозин метавонад ба ташаққули иқтисодиёти рақобатпазири миллӣ ва таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар фазои иқтисодии ҷаҳонӣ мусоидат намояд.

Адабиёт

1. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст.
2. Чон. Ф.Т., До В.Н., Чан Н.М. Характеристики цифровой экономики и некоторые решения по продвижению цифровой экономики в России.
3. Сеидханова Г.Г. Цифровая экономика: основные идеи устойчивого развития цифровой экономики// Международный научный журнал «ВЕСНИК НАУКИ» № 10(67) Т.1
4. Мирзоев Х. Н., Мусоева М.А. – Ташкили баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ

АРЗЁБИИ ИҚТИСОДӢ - ОМОРИИ УСТУВОРИИ СОҲАИ КИШОВАРӢӢ ҲАМЧУН СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ

Солиев Бахтовар Сангинмуродович - ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 938500272 E-mail: bahtovar.soliev@mail.ru

Дар мақола устувории хоҷагиҳои деҳқонӣ ҳамчун корхонаи навъи нав дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Ба рушди устувори корхонаҳои кишоварзӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори хоҷагиҳои деҳқонӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир гардида, дар ин самт тадбирҳои мушаххас пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: устуворӣ, соҳибкорӣ саноатӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, таҳлили ретроспективӣ, истеҳсолӣ, соҳибкорӣ, хурд, миёна, хоҷагиҳои деҳқонӣ.

ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАК ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ.

Солиев Бахтовар Сангинмуродович - ассистент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 938500272 E-mail: bahtovar.soliev@mail.ru

В статье рассмотрены проблемы устойчивости деханских хозяйств как новый тип хозяйств в экономики Республики Таджикистан. Особое внимание уделяется устойчивому развитию сельских хозяйств, обеспечение продовольственной безопасности, а также обеспечению устойчивой развитию деханских хозяйств и конкретным мероприятиям в этом направлении.

Ключевые слова: устойчивость, производственное предпринимательство, валовой внутренних продукт, ретроспективной анализ, малое и среднее предпринимательство, безопасность производственного предпринимательства, фермерские хозяйства.

ECONOMIC AND STATISTICAL ASSESSMENT OF THE SUSTAINABILITY OF AGRICULTURE AS A PRODUCTIVE ENTERPRISE.

Soliev Bakhtovar Sanginmurodovich - Assistant Professor, Department of Economic Analysis and Statistics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 938500272. Email: bahtovar.soliev@mail.ru.

The article considers the problem of stability of dehkhan farms as a new type of enterprises in economy of the Republic of Tajikistan. Special attention is paid to sustainable development of rural households, ensuring food security and the sustainable development of dekhkan farms and specific activities in this direction.

Keywords: sustainability, productive entrepreneurship, gross domestic product, retrospective analysis, small and medium enterprises, the safety production enterprise of a farm.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ислоҳоти замин ва хоҷагидорӣ то ба ҳол идома дошта, сол то сол вусъати тоза мегирад. Маҳз тавассути ислоҳот имконияти ташкил гардидани ҷойҳои нави корӣ пайдо гардида, сатҳи зиндагии мардум рӯз ба рӯз боло меравад. Қобили қабул аст, ки ислоҳоти замин ва шакли нави хоҷагидорӣ омили муҳимми таъмини озуқаворӣ кишварамон ба шумор меравад. Тоҷикистони соҳибистиклол ҳамчун истеҳсолкунандаи маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза шинохта шуда, ислоҳоти замин тағйирёбии шакли нави хоҷагидорӣ, ҳамзамон муносибатро бо он тақозо менамояд. Масъалаи қайдгашта дар рушди кишоварзӣ муҳим буда, ноил гаштан ба ин мақсад мушкilotи зиёдро дар бар мегирад. Роҳбарияти давлат

оиди ин масъалаи муҳим ҳанӯз аз рӯзи истиклолият ба дастовардан, зарурати гузариш ба шакли нави хоҷагидориро қайд намуда, барои муваффақ гардидан ба ин иқдоми самарабахш заминаҳои ҳуқуқӣ гузошта истодаанд. Хоҷагиҳои деҳқонӣ яке аз рукнҳои асосии истиклолият ва дар айни замон, яке аз нишонаҳои муҳимтарини мустақилияти давлат аст, ки айни ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар аз 176524 ададро дар соли 2023 ташкил менамоянд [4,218]. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мустақилона сиёсати самараноки кишоварзиро пеш бурда истода, устувории амнияти озуқаворӣ ва бехатарии онро таъмин намуда, ҳамзамон барои содири маҳсулоти кишоварзӣ, ҳамчун соҳибкори инфродӣ шароити зарурӣ фароҳам оварда истодааст. Тавре ки маълум аст, дар мамлакатҳои иқтисодиёташон тараққикарда таъмини бозори истеъмолӣ ва амнияти озуқаворӣ таъя ба хоҷагиҳои фермерӣ дорад. Дар мамлакатҳое, ки сатҳи тараққиёти иқтисодиёти онҳо на он қадар баланд аст, мутаносибан таъмин ва амнияти озуқаворӣ ноустувор буда, эҳтиёҷ ба воридот доранд. Бинобар он қонуниятҳои ҳамаҷамаандии байни сатҳи тараққиёти иқтисодиёт ва сатҳи устувории хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ вучуд дорад. Аз ин хотир, устувории хоҷагиҳои деҳқонӣ корхонаҳои кишоварзӣ, ҳамчун соҳибкории истеҳсолӣ метавонад ба таъмини озуқаворӣ дар кишвар ва рушди иқтисодиёти миллӣ тақони ҷиддӣ бахшад. Албатта, амалиёти молистеҳсолкунандаи соҳаи кишоварзиро, аз ҷумла хоҷагиҳои деҳқониро бо таври пурра аз оқибатҳои шароитҳои номусоиди боду ҳаво эмин нигоҳ дошта намешавад, лекин имкониятҳои иловагии аз захираҳои самаранок истифода бурдан ва аз ҳолатҳои пешбининашуда баромаданро нишон медиҳад.

Устувории хоҷагиҳои деҳқонӣ ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ, маънои таҳкими қобилиятнокӣ, яъне дар муҳлати тӯлонӣ беамониат иҷро кардани вазифаҳои умумӣ ва ҳоси худро дар шароити иқтисоди бозорӣ ифода менамоянд. Хоҷагии (фермерӣ) деҳқонӣ ин шакли соҳибкории озоди хурд буда, фаъолияти дар асоси қоидаҳои мустақилияти ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ пеш мебарад. Инчунин ин шакли субъекти мустақили хоҷагидорӣ дорои ҳуқуқҳои шахси юридикӣ мебошад, ки аз ҷониби шахрванди алоҳида, оила ва ё гурӯҳи шахсон барои истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ дар асоси истифодабарии молу мулк ва китъаҳои замин, ки дар истифодабарии онҳо аз он ҷумла, иҷора дар соҳибияти меросии якумра ва ё моликияти онҳо қарор доранд, таъсис дода мешаванд.

Мақсади асосии фаъолияти хоҷагии (фермерӣ) деҳқонӣ зиёд намудани даромад аз ҳисоби оқилона пеш бурдани истеҳсолоти кишоварзӣ, гирифтани миқдори имконпазири маҳсулоти сифаташ баланд ва пешниҳод намудани он ба бозор мебошад. Ташкили хоҷагиҳои (фермерӣ) деҳқонӣ мувофиқи тартиботи зерин амалӣ карда мешавад:

Якум, баҳои имконият ва қобилиятҳои оиди пешбарии онҳо ва қабули қарор доир ба ташкили он;

Дуюм, интихоби шаклҳои заминдорӣ асоснок намудани андоза ва таҳассуси хоҷагӣ (баробари ташкили хоҷагии деҳқонӣ намуди фаъолият муайян карда мешавад, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд намуди фаъолияти хоҷагидорӣ вучуд дорад: растанипарварӣ, боғдорӣ, чорводорӣ ва ғайра);

Сеюм, гирифтани китъаи замин ва бақайдгирии хоҷагиҳои деҳқонӣ. Дар мавриди боварӣ ба иҷрои ин тартиботи қайдгашта таъсири омилҳои дигар низ бояд дар назар гирифта шаванд:

- таҷрибаи кишоварзӣ, мавҷудияти он, гузариш ба ихтисоси нав (кишоварз) ва омодагӣ ба вазифаи соҳибкори истеҳсолӣ;

- розигии ҳайати оила ва гурӯҳи шахсоне, ки нияти бо шумо ҳамкорӣ кардан, яъне ташкили хоҷагии (фермерӣ) деҳқонӣ доранд;

- сарфи маҳорату малака дар лаҳзаҳои муайяни вақт (сарфаҳми тағйирпазирии бозор, оқилона амал кардан, имконияти мустақилона фаъолият кардан ва фурӯши маҳсулот);
- омодагӣ ба мустақилона пешбарии баҳисобгирӣ, тайёр намудани ҳисобот, кор бо банк, нозироти андоз ва дигар мақомоти дахлдор.

Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Ассоиатсияи хоҷагиҳои деҳқонӣ фаъолият намуда истодааст, ки ҳадафи асосии он ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ ба ҳисоб меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон айни ҳол хоҷагиҳои деҳқонии хурд, калон ва миёна фаъолият намуда истодаанд, ки вазифаи истифодаи замин ва тақсими фоида ва ғайраҳоро мувофиқи фаъолияти худ ба роҳ мемонанд. Масалан, хоҷагиҳои хурд, яъне инфродӣ бештар барои таъмини талаботи ҳуди оила ташкил карда мешаванд. Ҳарчанд ба бозори истеъмолӣ маҳсулоти худро пешниҳод менамоянд, вале бештар мувофиқи зарурат барои харчи ҳуди хоҷагӣ ё оилаву шарикон истифода менамоянд.

Бевосита таъмини устувори рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ проблемаи марказии «назарияи рушд» аст. Доир ба ҷанбаҳои мухталифи назарияи рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ то инҷониб дар байни олимони – иқтисодшиносон баҳсу мунозираҳои зиёд қарор гирифта, тарафдор ва мухолифони проблемаи мазкур ба миён омаданд. Метавон, ба таври ҷамъбасти, ақидаҳои ҳар яке аз ин гурӯҳҳоро доир ба рушди хоҷагии (фермерӣ) деҳқонӣ баён намоем.

Тарафдорони назарияи рушди хоҷагиҳои (фермерӣ) деҳқонӣ доир ба масъалаи мазкур бо тарзи зайл изҳори ақида доштанд:

якум, рушди хоҷагиҳо ба ҳалли проблемаи талабот мусоидат менамояд;

дуюм, проблемаи муҳити атроф бо рушди (корхона) хоҷагиҳо алоқамандии зиёд надоранд;

сеюм, рушди (корхона) хоҷагиҳо воситаи ягонаи таъсирбахш барои комёбии калони баробарӣ дар ташкили даромадҳо мебошад;

чорум, рушди (корхона) хоҷагиҳо барои таъмини «ҳаёти хуб», нақши асосиро дорад [3], сах, 91-98.

Ҳамзамон, мухолифони назарияи рушди (корхона) хоҷагиҳо ақидаҳои зеринро пешниҳод менамуданд:

якум, ба захролудшавии муҳити атроф оварда мерасонад;

дуюм, проблемаҳои дохилӣ ва байналмилалӣ – ин проблемаи тақсими асту, на ин ки истеҳсолот;

сеюм, рушди (корхона) хоҷагиҳо дар байни одамон нооромӣ ва нобоварӣ ба фардори тавлид менамояд;

чорум, рушди (корхона) хоҷагиҳо бештар бо арзишҳои умумииinsonӣ муқобил аст [1,163-165].

Бояд қайд намоем, ки рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ аз рӯи як қатор омилҳои асосӣ ва шартҳои муайян карда мешавад, ки инҳоянд: миқдор ва сифати захираҳои табиӣ; миқдор ва сифати захираҳои меҳнатӣ; захираи сармоя ва технология. Сатҳи кифояи маҷмӯи хароҷот ва самаранокии тақсими захираҳо, ки ҳамчун ду омил дигар барои амалигардонии рушди иқтисодӣ нақши муҳимро дорад.

Албатта, рушди хоҷагиҳои деҳқониро бо ду тарз таъмин намудан мумкин аст, ки инҳоянд: ҷалби иловагии ҳамаи намуди захираҳо ва афзоиши ҳосилнокии меҳнат. Азбаски захираҳои иқтисодӣ маҳдуд мебошанд, омил асосиро баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ташкил медиҳад. Дар навбати худ, афзоиши ҳосилнокии меҳнат аз рушди илмӣ – техникӣ,

мусаллаҳшавии фондҳо, инноватсия, тақмили сифати қувваи корӣ, сарфакорӣ дар тамоми миқёси истеҳсолоти хоҷагидорӣ, беҳтар намудани тақсимои захираҳо ва ғайра вобаста аст.

Метавон қайд кард, ки мафҳуми «устуворӣ» дар низоми илмҳои иқтисодӣ бо маъноҳои гуногун кор фармуда мешавад. Дар таҳлили иқтисодӣ-оморӣ, асосан ду ҷанбаи мафҳуми «устуворӣ» муоина карда мешавад, ки инҳоянд:

якум, устуворӣ ҳамчун мафҳум – мутақобили тамоилӣ, яъне нишондиҳандаи устуворӣ танҳо бузургии нисбӣ буда, аз сифр (0) то воҳид (100%) тағйир меёбад. Ин фарқият байни воҳид ва нишондиҳандаи нисбии тамоилӣ аст, яъне:

$$100\% - K_T,$$

дар ин ҷо:

K_T - коэффитсиенти тамоилӣ, ки бо фоиз (%) ифода шудааст.

Дар навбати худ, коэффитсиенти тамоилӣ (K_T) бо формулаҳои зерин ҳисоб карда мешавад:

1. Тамоили миёнаи хаттӣ ($\alpha(t)$):

$$\alpha(t) = \frac{\sum_{i=1}^n |\acute{O}_i - \overline{O}_i|}{n - p}. [2, 396]$$

2. Тамоили миёнаи квадратӣ ($s(t)$):

$$s(t) = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (\acute{O}_i - \hat{O}_i)^2}{n - p}}. [2, 396]$$

дар ин ҷо:

$\acute{O}_i$ - сатҳи ҳақиқӣ;

$\hat{O}_i$ - сатҳи баробаркардашуда, тренд;

n – теъдоди сатҳ;

p – миқдори параметрҳои тренд.

Нишондиҳандаи тамоилӣ наздикшавии сатҳҳои ҳақиқиро ба тренд тавсиф намуда, аз он вобаста нест. Тамоили суст ва устувории баланди сатҳҳо ҳатто метавонад, ҳангоми ҷой доштани қарахтӣ дар раванди инкишоф вучуд дошта бошад.

Дуюм, устуворӣ раванди самти тағйирёбии сатҳҳоро нишон медиҳад. Устувории мукаммали тағйирёбии сатҳҳои қатори динамикӣ ҳамон тағйирёбие ҳисобида мешавад, ки раванди он дар ҳар як сатҳи минбаъда нисбати сатҳҳои пешина баланд, ё ин ки паст бошад. Дар ҳолати аввала – болоравии рушди устувор ва дар ҳолати минбаъда пастравии рушд ҷой дорад.

Ҳамин тавр, тавсифи мафҳуми устувории тамоюл имконият медиҳад, ки нишондиҳандаи он таҳия карда шавад. Ба сифати нишондиҳандаи устуворӣ метавон коэффитсиенти коррелятсияи рангаҳои Ч. Спирмэн (R_s) истифода бурда шавад.

Коэффитсиенти мазкур бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$R_s = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n \Delta_i^2}{n^3 - n}, [2, 217]$$

дар ин чо:

n - миқдори сатҳҳо;

Δ_i - фарқияти рангаҳои сатҳҳо.

«Ҳангоми пурра мувофиқ омадани рангаҳои сатҳҳо, ки аз сатҳи хурд оғоз гардидааст ва рақамҳои давраҳо (лаҳзаҳо) – и вақт аз рӯи тартиби хронологии онҳо коэффитсиенти коррелятсияи рангаҳо ба (+1) баробар аст. Ин қимат ба устувории мукаммали (пурраи) афзоиши сатҳҳо мувофиқат менамояд. Дар ҳолати мутақобила коэффитсиенти Ч.Спирмэн ба (-1) баробар мешавад, ки ин маънои устувории мукаммали (пурраи) пастшавии раванди сатҳҳоро нишон медиҳад. Мумкин аст, ки коэффитсиенти Ч.Спирмэн наздик, ё ин ки баробари сифр (0) шавад, яъне $R_s \cong 0$, дар ин ҳолат ноустувории тамоюл ҷой дорад» [2, саҳ. 64-65].

Пеш аз он ки ба татбиқи коэффитсиенти коррелятсияи рангаи Ч.Спирмэн дар андозагирии устувории рушди иқтисодӣ, ё ин ки кишоварзӣ шурӯъ намоем, зарур доништа мешавад, ки нишондиҳандаҳои онро баён намоем. Аз ин лиҳоз, барои тавсифи миқдории рушди соҳаи кишоварзӣ дар назария ва амалияи байналмилалӣ, асосан бо ҳиссаи маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ дар нишондиҳандаҳои маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ (МУД_в) ва маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ ба ҳар сари аҳоли истифода бурда шавад. Дар навбати худ, маҳсулоти умумии дохилӣ воқеӣ ба ҳар сари аҳоли (МУД_{с.а}) бо нишондиҳандаи нисбии зерин ҳисоб карда мешавад:

$$МУД_{с.а} = \frac{МУД_{в}}{A_{\phi}},$$

дар ин чо:

МУД_в – маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ;

A_{ϕ} – шумораи аҳоли.

Инчунин ҳиссаи маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ҳамчун нишондиҳандаи нисбӣ чунин андозагирӣ карда мешавад:

$$Ҳиссаи.ММК.дарМУД = \frac{ММК}{ММД_{\phi}},$$

дар ин чо:

Ҳиссаи ММК дар ММД

- ҳиссаи маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ дар ММД;

- ММД_в – маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ.

Динамикаи маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ, маҳсулоти умумии кишоварзӣ, шумораи аҳолии доимӣ, ҳиссаи маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ ба ҳар сари аҳоли ва ҳиссаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар маҳсулоти умумии дохилӣ бо фоиз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2023 [4, 91-98].

Ҷадвали 1. - Ҳиссаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар маҳсулоти умумии дохилӣ бо фоиз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2023

Нишондиҳанда	Солҳои						
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1.Маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ, млн. сом.	64434,3	71059,2	79109,8	83958,3	101076,3	118181,7	130791,5
2.Маҳсулоти умумии кишоварзӣ, млн. сом.	41411,6	43066,2	46140,7	50225,7	53576,2	57841,7	63028,4
Суръати рушди маҳсулоти умумии кишоварзӣ бо %	106,8	104,0	107,1	108,8	106,6	108,0	109,0

3.Шумораи аҳолии доимӣ, хазор нафар.	8931,2	9126,6	9313,8	9716,8	9886,8	10078,4	10288,3
Суръати афзоиши аҳоли бо ҳисоби %	102,7	102,1	102,5	104,3	101,7	102,0	102,08
Ҳиссаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар маҳсулоти умумии дохилӣ бо %	64,2	60,6	58,3	59,8	53,0	48,9	48,1
Ҳиссаи маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ ба ҳар сари аҳоли, сомонӣ	7291,4	7870,2	8580,1	8922,2	10312,0	11838,8	12868,87
Чадвали дар асоси «Омори солонаи ҚТ» (2024), сах. 12; 210; 270 таҳия гардида, ҳисоб карда шудааст.							

Тавре ки ҳисоби нишондиҳандаҳо исбот намуд, ба ҳисоби миёнаи солона суръати рушди (афзоиши)– ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ 1,42 фоиз, бо ҳисоби миёна, маҳсулоти умумии дохилии воқеӣ ба ҳар сар аҳоли 115 фоиз ва афзоиши шумораи аҳоли 2,1 фоиз, коэффисиенти миёнасолонаи афзоиши маҳсулоти умумии кишоварзӣ ба 1,23 фоиз баробар гаштааст.

Акнун коэффитсиенти коррелятсия рангаи Қ. Спирмэнро ҳисоб намуда, сатҳи нишондиҳандаи маҳсулоти умумии кишоварзиро муқаррар менамоем:

Чадвали 2. - Ҳисоби коэффитсиенти коррелятсияи рангаи Қ. Спирмэн

Солҳо	Суръати афзоиши аҳоли бо ҳисоби % (X)	Суръати рушди МУК бо ҳисоби % (Y _i)	Рангаи сол, (P _x)	Рангаи сатҳҳо, (P _o)	P _x - P _o	(P _x - P _o) ²
2018	102,1	104	5	1	4	16
2019	102,5	107,1	1	3	2	4
2020	104,3	108,8	6	5	1	1
2021	101,7	106,6	2	2	0	0
2022	102,0	108	3	4	1	1
2023	102,08	109	4	6	2	4
Σ	614,6	643,5	-	-	-	26
1 – тибқи чадвали 1 таҳия карда шуда, ҳисоб карда шудааст.						

Устувории сатҳи рушди ҳиссаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилро тибқи коэффитсиенти коррелятсияи рангаи Қ. Спирмэн андозагирӣ менамоем:

$$R_s = 1 - \frac{6 \cdot 26}{6^3 - 6} = 0,26.$$

Ҳамин тавр, ҳисоби коэффитсиенти коррелятсияи рангаи Қ. Спирмэн нишон медиҳад, ки сатҳи устувории маҳсулоти умумии кишоварзӣ маъноӣ устувории наонқадар мукаммали (пурраи) афзоиши сатҳҳоро нишон медиҳад. Бинобар ин зарур доништа мешавад омилҳо ва шароитҳое, ки устувории рушди соҳаи кишоварзиро таъмин менамоянд, бояд тадқиқ карда шаванд.

Адабиёт

1. Борисов Е.Ф. Хрестоматия по экономической теории. - М.: Издательская группа «Юрист», 1999. С. 163-165.

2. Елисеева И.И., Юзбелиев М.М. Общая теория статистики: Учебник/под.ред. чл.-кадр. РАН И.И. Елисеевой. – 4 – е изд., перераб. И доп. – М.: «Финансы и статистика», 2000. С. 217-396.
3. Шишов А.Л. Макроэкономика. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ», Издательство ЭКМОС, 1997. С. 91-98.
4. Омори солонии Чумхурии Тоҷикистон, 2024. С. 12; 210;270.
5. Минтақаҳои Чумхурии Тоҷикистон, 2015. С. 20.
6. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – Р. 169-176.

МАСЪАЛАҲОИ ДАРОМАДИ АҲОЛИ ВА САТҲИ ЗИНДАГОНИИ ОН ДАР ЗАМОНИ ҲОЗИРА

Умаршоева Шукуфа Содировна - ассистенти кафедраи андоз ва суғурта ДДМИТ

Ормонова Мохрӯ Мухаммадиевна - ассистенти кафедраи андоз ва суғурта. ДДМИТ

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки даромади аҳоли ва сатҳи зиндагии он ба он масъалаҳое дохил мегардад, ки дар таъмини он пайваста чораандешӣ карда мешавад. Аз рӯи ин масъала ба иқтидор ва имкониятҳои иқтисодии ҳар як давлат баҳо медиҳанд. Маҳз ҳамин масъала буд, ки муаллиф масъалаҳои муҳими даромади аҳоли ва сатҳи зиндагии онро мавриди таҳқиқ қарор дода ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст.

Калидвожаҳо. Сатҳи зиндагӣ, даромади аҳоли, рушди иқтисодиёт, ширкат, моликият, муаммоҳои ҳисобу китоб.

ПРОБЛЕМЫ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО УРОВНЯ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННОМ ВРЕМЕНИ

Умаршоева Шукуфа Содировна - ассистент кафедры налогообложения и страхования ТГФЭУ

Ормонова Мохру Мухаммадиевна - ассистент кафедры налогообложения и страхования ТГФЭУ

Стоит отметить, что доходы населения и уровень его жизни относятся к числу вопросов, обеспечение которых постоянно находится в центре внимания. Исходя из этого, оцениваются экономический потенциал и возможности каждого государства. Именно в этом направлении автор исследовал важные вопросы доходов населения и уровня его жизни и добился значительных результатов.

Ключевые слова: Уровень жизни, доходы населения, экономическое развитие, компания, имущество, проблемы бухгалтерского учета.

PROBLEMS OF POPULATION INCOME AND ITS STANDARD OF LIVING IN THE PRESENT TIME

Umarshoeva Shukufa Sodirovna - Assistant of the Department of Taxation and Insurance, TSUFE

Ormonova Mohru Muhammadievna - Assistant of the Department of Taxation and Insurance TSUFE

It is worth noting that the income of the population and its standard of living are among the issues that are constantly being taken to ensure. Based on this issue, the economic potential and capabilities of each state are assessed. It was precisely this issue that the author investigated the important issues of the income of the population and its standard of living and achieved significant results.

Keywords. Standard of living, population income, economic development, company, property, accounting problems.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки дар меҳвари таваҷҷуҳи ҳукуматҳо ва таҳқиқотчиён қарор дорад ин даромади аҳоли ва сатҳи зиндагии он мебошад. Маҳз бо ҳамин зарурятҳо Олими Оморшиноси Олмони Эрнет Энгел дар асри XIX зикр карда буд, ки истеъмоли ҳуди дар ҳама давлатҳо аз руи моделҳои тафриқавӣ афзоиш ёфта истодааст. Ва таҳлилу сохтори даромади оилаҳо имконият медиҳад, ки сатҳи некуаҳволии ҳар як фард дар олам муайян карда шавад.

Хотирасон мекунем, ки яке аз масъалаҳои асосии ҷаҳони ин даромади аҳоли ва сатҳи зиндагонии он дар замони гузашта, ҳозира ва оянда ба ҳисоб меравад. Ин аст, ки зиндагии оилаҳо ҳамагӯза диққати олимони сатҳи иқтисодиётро ба хусус дар Тоҷикистон ҷалб мекунад. Чунки ҳодисаҳои ҳамагӯзаи хоҷагиҳои хурд ба иқтисодиёти милли таъсири бузург мерасонанд. Оилаҳо даромади худро аз ҳисоби моликият ва дорои худ бо истифода аз омилҳои истеҳсолот мегиранд. Ин шакли моликият метавонад, ба дигарон барои хизматрасони пешниҳод гардад ё ин ки ширкатҳо (масалан, метавонанд бо пул амволи хусусиро ба иҷора диҳанд) ва аз онҳо даромад гиранд [1].

Даромади оилаҳо воситаҳои пулие мебошад, ки аз оила аз шахсони алоҳида ё ин ки ширкатҳои давлати ва хусуси гирифта метавонанд, онро барои қонеъ гардонидани талаботи худ истифода намоянд. Дар мавриди дигар мафҳуми дараҷаи зиндагонӣ ба қор таъмин будан ва аз лавозимоти зиндаги ба монанди инҳо тасвир мекунанд. Шояд аз ҳамин сабаб ҳам ҷудо кардан зарур меояд, ки даромади аҳоли шакли пулию маҳсулотӣ, ҳадамотро доро буда метавонад. Дар бисёр мавридҳо даромадро бо пул ифода мекунад.

Илова бар ин на ҳама вақт ин маҳсулоту ҳадамот бо пул ифода мешавад. Ҳоло иқтисодшиносон барои наздик шудан ба муаммои ҳисобкитоби сатҳи зиндагонӣ мафҳуми “сабти истеъмолиро” истифода мебаранд. Дар сабти истеъмоли ҷамъи неъматҳоро анҷомҳо ва имконияти ҳаётии одамон бо якҷоягии ҳамингуна хизматҳо мансуб мебошад. Аслан гирем дар ин сабт аз ҳама пеш озӯқавории мутобиқи меъёрҳои тиббии муайяншударо барои ҳаёти мўътадили одамон дохил мекунанд. Масалан даромади аҳоли дар соли 2024 147,0 миллиард сомони ро ташкил медиҳа. Ин боиси зикр аст ки сол то сол даромади аҳоли рушд ёфта истодааст [2].

Минбаъд ин сабатро бо сабти амалии ба даромад харида шаванда муқоиса карда, дар ҳамин асос сатҳи зиндагонии одамонро муайян месозанд.

Нишондиҳандаи паҳншаро сатҳи зиндагонӣ даромад ба ҳар сари аҳоли мебошад. Низомномаи нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагонӣ, ки аз тарафи Созмони Миллали Муттаҳид (СММ) пешкаш карда мешавад, тавсифҳои васеъро дар бар мегиранд, ки шароитҳои ҳаёти одамонро ифода мекунад. Вобаста ба чунин гурӯҳҳои нишондиҳандаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад. [3].

- 1) Ҳолати демографӣ дар мамлакат: сатҳи таввалуд, фавт;
- 2) Шароитҳои санитарӣ ва гигиени ҳаёт;
- 3) Истеъмоли маводи озӯқвори;
- 4) Даромад ва хароҷоти аҳоли;
- 5) Мавҷудияти воситаҳои нақлиёт;
- 6) Ҳуқуқҳои инсон ва ғайраҳо дар бар мегирад.

Ба ақидаи бештари иқтисодчиён, даромад афзоиши арзиши маҳсулоти истифодашударо бар хароҷотҳо инъикос меёбад. Сарчашмаҳои асосии даромади аҳоли умуман оилаҳо инҳо мебошанд;

Барои сарфаҳм рафтан дар масъалаҳои тақсими даромадҳо бояд муайян намуд, ки аҳоли чӣ гуна даромадҳоро дорад, дар асоси кадом сарчашмаҳо онҳо таъсис меёбанд ва чӣ тавр тақсим карда мешавад:

музди қор;

даромад аз моликият (дивидендҳо, фоидаи қарз, рента ва иҷорапули);

пардохтҳои трансфертӣ (нафақа, идрор, қўмақпулӣ, хизматҳои бепул дар соҳаи тандурустӣ ва маориф);

даромад аз дигар сарчашмаҳо (мерос, тўҳфа ва ғайра)

Ба даромадҳои аҳоли омилҳои зерини таъсири худро мерасонад;

дараҷаи ҳадди ақали музди кор;

тағирёбии нарх;

афзоиши арзаи молу хизматҳо;

Даромад ин суммаи воситаҳои пулиест, ки дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидори дар давраи муайян вақт ба даст оварда мешавад. Дар назарияи иқтисод сатҳи зиндагиро дар макроиқтисод, яъне миқёси тамоми аҳолии мамлакат аз ҳисоби истифодабарии омилҳои истеҳсолот баҳо медиҳанд. Даромадро дар сатҳи макроиқтисод, даромади милли меноманд, ки маҷмӯи даромадҳои соҳибони истеҳсолотро ифода мекунад. Умуман даромади соҳибкорӣ ин ғоидаи умумиест, ки бе дар назардошти ғоизи, қарз андоз ва дигар пардохтҳои бучави боки меноманд. Дар аксарияти давлатҳои дунё аз ҳама зиёдтар даромади оилаҳо аз ҳисоби музди меҳнат ба назар мерасад ва дар баробари ин аз дигар омилҳои истеҳсолот низ гирифта мешавад яъне даромад аз ҳисоби меҳнати коргарон, ки онро музди кор меноманд. Даромадро аз ҳисоби истифодаи замин, ки онро рента меноманд. Даромадро аз ҳисоби истифодабарии сармоя, ки онро ғоизи қарз меноманд. [4].

Даромади аҳоли аз маҳсулоти ҳолиси истеҳсолкардаи ҳуди мардумон, ки номи даромади миллиро гирифтааст ғизо мегирад. Зери мафҳуми даромади милии ҷамъи маҳсулоти ҳолиси дар муайян яъне (моҳ, семоҳа, нимсола, сол) истеҳсолкардаи фирмаю хоҷагиҳоро ғаммида мешавад.

Маъсалаи муҳими дигар тақсими даромадҳо аз ҳисоб намудани сатҳи нобаробарии онҳо мебошад, ки ба бучаи оилаҳо таъсири хеле зиёд мерасонад. Бо муаммои нобаробарии даромадҳо маъсалаи камбизоатӣ алоқаманд аст. Барои муайян намудани камбизоатӣ нишондиҳандаи ҳудуди камбизоатӣ истифода мешавад. Ҳудуди камбизоатӣ (ҳадди ақали зиндагӣ) дар асоси ҳаҷми ҳадди ақали истеъмоли маҳсулоти ҳўроквори, хароҷот барои молҳои саноатӣ ва хизматрасониҳо, пардохти андозҳо, пардохтҳои ҳатмӣ ва ғайраҳо муайян карда мешавад. [5].

Аслан дар тамоми давлатҳои дунё кўшиши паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва барои баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ барномаҳо таҳия мегардад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо мақсади паст намудани сатҳи камбизоатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаҳои дарозмуддату миёнамуҳлат, ба монанди “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2015- 2020” ва “Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2009”-ро қабул намуд. Пеш аз ҳама, таҳия ва баррасии ин барномаҳо барои пешгирӣ ва паст намудани сатҳи камбизоатӣ равона гардидааст. Яъне камбизоатӣ ғуфта ин вазъи иҷтимоию иқтисодии хоҷагиҳои ҳонағиест, ки дар дараҷаи нисбатан пастии таъмини захираҳои моддию пулӣ ва дараҷаи пастии таъмини талаботҳои маънавӣ, моддӣ ва табиӣ қарор доранд.

Хулоса, барои ҳарчӣ зудтар барқарор намудани суръати рушди иқтисодӣ ва тавассути он баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон талошҳо доранд.

Адабиёт

- 1.Эргашев А. Муҳадбердиев Ҳ. Назарияи иқтисод. Қисми I ва II. Душанбе 2003.
2. Гукасян Г.М.Экономическая теория-СПБ:Питер,2004
3. Экономическая теория/под ред.А.И.Добрынина, Л.С.Тарасевича-СПБ:Питер 2006.
3. Автономов В. С. Введение в экономику.-М: Вита-пресс, 2008.

4. Автономов В. С. Экономика. Базовый курс. 10-11 классы. –М: 2010
- 5.Баликоев В. З. Общая экономическая теория. Учебник. Новосибирск, 2006.

РУШДИ СОҲАИ САНОАТ ДАР МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳамидова Ниссо Мирзоалиевна - ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: +992906333977.

Дар мақола ҳолати муосир ва тамоюлҳои рушди соҳаи саноат дар митаҷаҷои Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёби карда шуда ва амалии натиҷаҳои бадастомада кушода дода шудаанд.

Муаллиф ин сегменти иқтисоди кишварро дар асоси маводи мавҷуда таҳқиқ кардааст. Инчунин қайд мекунад, ки дар шароити муосири рушди соҳа ба ҳар ҷиҳат ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот мусоидат мекунад. Инчунин, дар рафти тадқиқот муаллиф мушкилоти асосии ин самтро муайян намуда, барои пешбурди ин сегмент чораҳо пешниҳод кардааст. Тавре ки муаллиф қайд мекунад, ба рушди соҳаи саноат дар минтақа инчунин тавассути ислоҳоти давлатӣ, ки ҳукумат дар сатҳҳои гуногун анҷом медиҳад, мусоидат карда метавонад.

Калидвожаҳо: истеҳсолот, митақа, иқтисодӣ, сохтор. саноат, муаммо рушд, кишоварзӣ.

РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ В РЕГИОНЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ҳамидова Ниссо Мирзоалиевна – ассистент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел: 906333977.

В статье оценено современное состояние и тенденции промышленного развития регионов Республики Таджикистан и раскрыта практическая полезность полученных результатов.

Автор исследовал этот сегмент экономики страны на основе имеющихся материалов. Автор отмечает, что в современных условиях развития отрасли это всемерно способствует увеличению объемов производства. Также в ходе исследования автор выявил основные проблемы данного направления и предложил меры по продвижению данного сегмента. Как отмечает автор, промышленному развитию могут способствовать и государственные реформы, проводимые правительством на различных уровнях.

Ключевые слова: производство, регион, экономика, промышленность, проблема, состав, развитие, сельское хозяйство.

DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Khamidova Nisso Mirzoalievna – assistant, Department of Economic analysis and statistics, Tajik state university of finance and economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan. Tel.: 906333977.

The article assesses the current state and trends of industrial development in the regions of the Republic of Tajikistan and reveals the practicality of the results obtained. The author researched this segment of the country's economy based on available materials. It also notes that in modern conditions of the development of the industry, this contributes to the increase of production volumes. Also, during the research, the author revealed the main problems of this direction and proposed measures for the advancement of this segment. As the author notes, state reforms carried out by the government at different levels can contribute to the industrial development of the region.

Key words: production, region, economy, structure. industry, problem of development, agriculture.

Соҳаи саноат соҳаи мураккаби истеҳсолоти моддӣ мебошад. Қонунҳои умумии иқтисодӣ, ки дар соҳаи дигар амал мекунад, дар ин ҷо хусусияти худро доранд. Бинобар ин ислоҳоте, ки дар баҳши

саноатӣ гузаронида мешаванд, бояд хусусияти пайгириона дошта, асоснок карда шаванд ва тартиби иҷрои онҳо ҳам бояд дуруст роҳандозӣ карда шавад.

Раҳо кардани соҳаи саноати ҷумҳурӣ аз ҳолати бухрон ва афзоиши захираи маҳсулоти исехсоли саноатӣ ва ашён хоми саноатӣ бе тағйири муносибатҳои истеҳсоли дар минтақаҳо бар асоси иқтисоди бозаргонӣ ва рушди соҳаҳои гуногуни он имконнопазир мебошад.

Яке аз масъалаҳои мушкилтарин муаммои таъминоти молҳои саноатӣ дар минтақаҳо ва алал хусус дар ноҳияҳои онҳо, аз он ҷумла фарқи афзоианда байни сифати зисти аҳолии деҳоту шаҳр мебошад. аз ин лиҳоз вақтҳои охир ба мадди пеш муаммои маҳдуд будани тақозои аҳоли мебарояд, ки масъалаи ҳадди афзоиши истеҳсолро бадтар менамояд.

Фарқи суръати афзоиши нархҳои маҳсулоти саноатӣ аз як тараф ва маҳсулоти тайёри ғизоӣ, инчунин захираҳои моддии мавриди истеъмоли соҳаи саноат аз тарафи дигар, сабаби асосии нобарбарии умумии нархҳо дар иқтисодиёти кишвар мебошад. Сабаби нисбатан паст будани маҳсулоти саноатӣ асосан паркандагии арза мебошад. Рақобат аз тарафи арза хеле баланд аст. Сабабаш ин аст, ки аввалан, маҳсулотро ба бозори дохилӣ аз дигар кишварҳо ворид менамоянд. Илова ба ин, кори корхонаҳои ёрирасони шахс ба истифодаи худӣ асос ёфтааст. Онҳо ба кооперативҳо муттаҳид нашудаанд ва дар вазъияту тамоюли бозорро дар сатҳи касбӣ пайгирӣ карда наметавонанд. Ин онҳоро маҷбур мекунад, ки ба бозор маҳсулотро ворид кунанд, ки аз моли корхонаҳои калон арзонтар аст. Сониян, қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ дар ҳолати ғайри қобили пардохт қарор доранд ва ба ин ё он андоза ба муфлисшавӣ наздиканд. Дар қиёс бо арза, тақозо дар бозори аксарияти молҳои саноатӣ хеле маҳдуд аст. Ин ҳолат сабаби муҳимтарини нархи пастии молҳои саноатӣ мебошад [3, С.105].

Мушоҳида ва идоракунии сусти соҳаи саноат низ муаммои ҷиддӣ мебошад. Дар ин соҳа барои ояндабинии инкишофи ҳаводис ва қабулкунӣ қарорҳои амалӣ мутахассисони дараҷаи баланд мушоҳида карда намешавад.

Яке аз роҳҳои ҳалли масъала ё баланд бардоштани нархи маҳсулоти саноатӣ, ё афзудани ёрии бучетӣ, ё ҳар ду мебошад.

Азбаски унсури низомсози ҳамеша соҳаи кишоварзӣ буд ва то ҳозир ҳаст, дар ҷамъи масъалаҳои рушди иҷтимоии он шароити меҳнат ва муносибатҳои меҳнатӣ дар истеҳсолоти саноатӣ аҳамияти аввалиндараҷа доранд [1, С. 223]. Пастшавии самараи он, зиёновар гаштани қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ ба онҳо таъсири манфӣ расонид.

Механизми фаъоли ҳимояи манифатҳои кормандон тавассути ташкили низоми шарикӣ иҷтимоӣ дар ин ҷо то ҳол ташаккул наёфтааст. Яке аз шарикони асосӣ дар муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ дар корхонаҳои саноатӣ иттифоқи касабаи кормандони соҳаи саноат мебошад [2, С. 40-41]. Алҳол он аз нерӯи воқеии ҷамъиятӣ, ҷӣ дар сатҳи коллективи корхона ва сӣ дар низмои ҳамкории иҷтимоӣ бо кормандон ва мақомоти ҳокимияти иҷроия, бархурдор нест. Дар натиҷаи ислоҳоти иқтисодӣ ва сиёсӣ бисёре аз вазифаҳои пешинаи иттифокҳои касаба бекор гардиданд.

Сатҳи зиндагӣ ба ҳолати зерсохтори иҷтимоӣ ҳамчун омили созандаи шароити демографӣ ва иҷтимоии тақористеҳсоли аҳоли вобаста аст. Қонунҳои қабулгардида, ки бояд самтҳои асосии таҳкими базаи моддию техникаи соҳаи саноатро муайян мекарданд, ҳама тамоюлҳои самтҳои ин соҳаро ба инобат нагирифтанд. Интиқоли маблағгузории соҳаи саноат аз сатҳи ҷумҳуриявӣ ба маҳаллӣ боиси камшавии лимити сармоягузории капиталии мутамаркази давлат гардид. Кӯшиши таъмин аҳолии минтақаҳо бо молҳои саноатӣ бо тариқи додани объектҳои давлатӣ ба мақомоти худидораи маҳаллӣ самара наовард, чунки мақомоти мазкур маблағи кифоя надоштанд.

Сатҳи пастии таъмини манзил, газ, алоқаи телефонӣ, хизматрасонии нақлиёт вазъиятро бадтар мекунад.

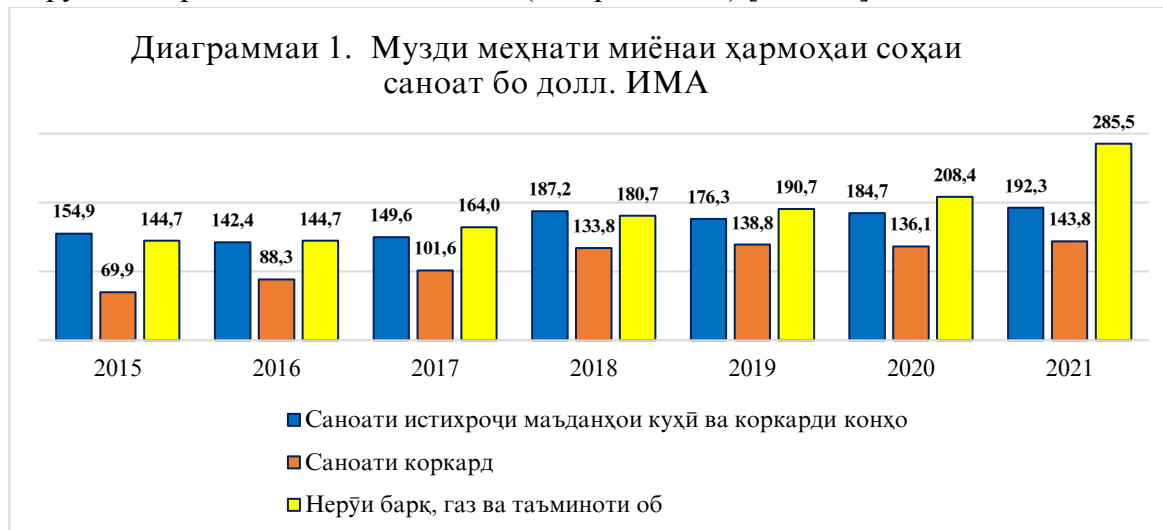
Дар соҳаи саноат фарқи калонтарини дохилисоҳавии музди меҳнат вучуд дорад, ки он боз ҳам афзуда истодааст. Ҳиссаи хоси трансфертҳои иҷтимоӣ дар деҳот нисбат ба шаҳрҳо хеле кам аст. Чунончӣ, сатҳи нафақа 15-20% паस्तтар аст. (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Музди меҳнати миёнаи ҳармоҳаи номиналии пардохташудаи кори кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳои аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар вилояти Хатлон (сомонӣ) [4, С. 68].

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ҳамаи намудҳои фаъолият	645,05	714,13	843,39	913,33	998,54	1053,78	1143,19
Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	292,99	296,64	382,53	435,91	492,90	515,06	545,59
Моҳипарварӣ	450,04	390,86	496,94	193,41	879,87	598,03	791,64
Саноати истихроҷи маъданҳои куҳӣ ва коркарди конҳо	1696,37	1558,78	1638,24	2050,12	1930,25	2022,45	2105,23
Саноати коркард	765,62	967,31	1112,13	1465,51	1520,17	1490,51	1574,80
Нерӯи барқ, газ ва таъминоти об	1584,72	1584,81	1796,10	1978,32	2088,28	2281,66	3126,05
Соҳтмон	1274,16	1424,59	1107,49	1287,49	1476,93	1578,86	1735,46
Савдои яклухт ва ҷаkana, таъмири автомобилҳо, мототсиклҳо, молҳои маишӣ ва маводҳои истифодаи шахсӣ	560,93	624,82	661,70	789,98	859,01	810,98	901,44
Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	339,68	441,90	448,75	481,52	529,12	539,04	638,12
Нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа	737,61	771,84	762,40	769,94	826,61	843,83	1072,24
Фаъолияти молиявӣ	1539,51	1521,28	2074,85	2262,40	2524,12	2612,44	2890,57
Амалиётҳо бо амволи ғайриманкул, иҷора ва фаъолияти тижоратӣ	1358,82	830,58	857,33	983,69	1064,12	1039,85	1140,52
Тадқиқоту таҷрибаҳо дар соҳаи илмҳои табиӣ, муҳандисӣ, ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ	412,22	444,66	707,92	790,78	900,44	968,33	1120,87
Дигар фаъолиятҳои тижоратӣ	1704,37	1076,48	796,33	966,53	1041,49	1007,49	-
Мақомоти давлатӣ ва мудофия; суғуртаи ҳатмии иҷтимоӣ	734,83	859,45	800,85	869,89	898,47	1048,75	1057,21
Маориф	657,37	733,03	811,12	833,00	940,34	995,85	1107,40
Тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ	625,89	682,35	757,34	783,47	827,74	880,76	920,06
Дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ	641,02	776,56	977,08	1032,84	1087,22	1057,16	1637,81

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991 – 2022. С. 68

Аз ҷадвал бармеояд, ки аз ҳамаи намудҳои фаъолият музди меҳнати баландтар бештар ба соҳаи фаъолиятҳои тичоратӣ дахл дорад. Вале дар байни соҳаи саноатӣ музди меҳнати дар соли 2015 нисбатан баланд дар соҳаи саноати истихроҷи маъданҳои куҳӣ ва коркарди конҳо буд. Пасон дар солҳои минбаъда музди меҳнат дар соҳаи Нерӯи барқ, газ ва таъминоти об зиёд гардид. Динамикаи сол ба сол зиёдшавии музди меҳнатро бо доллари ИМА дар соҳаи саноат имрӯз ба таври зайл дида метавонем. (диаграммаи 1.) [4, С. 68].

Муқоисаи музди меҳнати соҳаи саноат ба мо имкон медиҳад, ки даромади аҳолие, ки дар соҳаи мазкур машғул мебошанд мавриди таҳлил қарор гирем. Аз диаграмма маълум аст, ки дар соли 2020 ва махсусан дар соли 2021 музди меҳнати соҳаи нерӯи барқ, газ ва таъминоти оби саноат то 285 долл. ИМА расидааст. Ин нишондиҳанда беҳбудӣ дар соҳаи саноат ҳисобин мумкин аст.

Аз ин рӯ гуфтан мумкин аст, ки афзоиши бештари фарқи сатҳи зиндагии миёнаи аҳолии деҳоту шаҳрҳо боиси равандҳои ислохнопазир дар рушди деҳот шудда метавонад. Ҳолати хавфноки баамаломадаро танҳо тавассути тағйирдиҳии куллии муносибат ба эҳёи деҳот бартараф кардан мумкин аст.

Роҳи солимгардонии истеҳсолоти саноатӣ низоми танзими давлатии таъсири омилҳои макроиқтисодӣ бо истифода аз принципҳои бозорӣ; фароҳам овардани шароити хуби ташкилӣ-иқтисодӣ барои ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии ҳамаҷонибаи таҷдиди техникаӣ ва технологияи бахши саноатӣ мебошад. Ин дар навбати худ ба рушди соҳаҳои миёнарави хоҷагии халқ таъсир мерасонад.

Адабиёт

1. Вебер А. Теория размещения промышленности [Текст] / А. Вебер. - пер. с нем. – М.: Книга. 1926. – 223 с.
2. Добрынин В.А. Актуальные проблемы экономики агропромышленного комплекса [Текст] / В.А. Добрынин. – М. МСХА. 2001. –С. 40–41.
3. Мирзоева Е.Ш. Совершенствование управления инновационно-инвестиционной деятельностью предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан. Дис. канд. экон. наук. – 08.00.05. [Текст] / Е.Ш. Мирзоева. – Душанбе. 2019. – 105 с.
4. Омори солонаи вилоти Хатлон дар солҳои 1991 – 2022. С. 68
5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тичоратӣ хизматрасонии соҳибкорон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 3(32). – Р. 169-176.

ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР САНОАТИ ХӢРОКВОРӢ

Давлатзода Мухайё Туймурод - унвонҷӯи кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкориҳои Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, н. Фирдавсӣ, к. Обчакорон, х. 226 Тел. (+992) 888808488, E-mail.ru: davlatova.1981@list.ru

Давлатова Дилошуб Раҳматуллоевна – ассистенти кафедраи идораи давлатӣ ва маҳаллӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, н. Фирдавсӣ, к. Обчакорон, х. 226 Тел. (+992) 002222797, E-mail.ru: ddiloshub@mail.ru

Саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодӣ ва ҳар як кишвар ба шумор меравад, зеро он ба таъмини аҳоли бо ғизои босифат ва беҳатар вобаста аст. Бо рушди технология ва талаботи афзоишдаи бозор, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар истеҳсолот ба як ниёзи муҳим табдил ёфтааст. Дар шароити рушди босуръати илм ва техника, саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодӣ ба шумор меравад, ки аз истифодаи технологияҳои нав ва инноватсионӣ вобастагии зиёд дорад. Технологияҳои инноватсионӣ имкон медиҳанд, ки истеҳсолот самаранок, босифат ва экологӣ тоза шавад. Дар асри XXI, ки онро асри инноватсия ва пешрафти илмӣ меноманд, соҳаи саноати хӯрокворӣ низ аз ин равандҳои ҷадид дур намондааст. Афзоиши талаботи аҳоли ба маҳсулоти босифату беҳатар, рақобати шадид дар бозор ва зарурати ҳифзи муҳити зист боис шудаанд, ки корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти ғизоӣ ба татбиқи технологияҳои инноватсионӣ рӯ оваранд. Ин раванд на танҳо самаранокӣ ва истеҳсолотро меафзояд, балки барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисодӣ низ нақши калидӣ мебозад. Ҳадафи ин таҳқиқот таҳлили наватарин технологияҳои инноватсионӣ дар саноати хӯрокворӣ, афзалият ва нақши онҳо дар рушди устувори соҳа мебошад.

Калидвожаҳо: саноат, хӯрокворӣ, соҳа, иқтисодӣ, аҳоли, ғизо, босифат, рушд, технология, бозор, инноватсия, илм, техника, истеҳсолот, самаранок, экологӣ, раванд, афзоиш, талабот, маҳсулот, беҳатарӣ, рақобат, ҳифзи муҳити зист, корхона, истеҳсолӣ, амният, озуқаворӣ, устувор, ҳадаф, таҳқиқот, таҳлил, нақши калидӣ, пешрафти илм, босуръат, таъмин, ниёз, шароит, татбиқ, ҳифз, саноат, афзалият.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Давлатзода Мухайё Туймурод - соискатель кафедры «Экономика предприятия и предпринимательство» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, район Фирдавси, улица Обчакорон, д. 226 Тел. (+992) 888808488, E-mail.ru: davlatova.1981@list.ru

Давлатова Дилошуб Раҳматуллоевна – ассистент кафедры государство и местное самоуправление Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, район Фирдавси, улица Обчакорон, д. 226 Тел. (+992) 002222797, E-mail.ru: ddiloshub@mail.ru

Пищевая промышленность является одной из важнейших отраслей экономики любой страны, поскольку её деятельность напрямую зависит от обеспечения населения качественными и безопасными продуктами питания. С развитием технологий и растущим спросом на рынке применение инновационных технологий в производстве стало важной необходимостью. В условиях бурного развития науки и техники пищевая промышленность

является одной из важнейших отраслей экономики, которая в значительной степени зависит от использования новых и инновационных технологий. Инновационные технологии позволяют производить продукцию эффективно, качественно и экологично. В XXI веке, который называют веком инноваций и научного прогресса, пищевая промышленность не осталась в стороне от этих новых тенденций. Растущий спрос на качественную и безопасную продукцию, жесткая конкуренция на рынке и необходимость защиты окружающей среды побуждают предприятия пищевой промышленности применять инновационные технологии. Это не только повышает эффективность производства, но и играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности и устойчивом развитии экономики. Целью данного исследования является анализ новейших инновационных технологий в пищевой промышленности, их преимуществ и роли в устойчивом развитии отрасли.

Ключевые слова: промышленность, продукты питания, сектор, экономика, население, питание, качество, развитие, технологии, рынок, инновации, наука, технология, производство, эффективность, экология, процесс, рост, спрос, продукт, безопасность, конкуренция, охрана окружающей среды, предприятие, производство, защищенность, питание, устойчивый, цель, исследование, анализ, ключевая роль, научный прогресс, быстрый, поставка, потребность, условия, реализация, защита, промышленность, приоритет.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FOOD INDUSTRY

Davlatzoda Mukhayo Tuymurod - is a postgraduate student in the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship at the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 226 Obchakoron Street, Firdavsi District, Dushanbe, Tajikistan, 734025. Tel. (+992)888808488, E-mail.ru:

Davlatova Diloshub Raymatulloevna - is assistant state and local govtrmtnt at the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 226 Obchakoron Street, Firdavsi District, Dushanbe, Tajikistan, 734025. Tel. (+992)002222797, ddiloshub@mail.ru

The food industry is one of the most important sectors of any country's economy, as its activities directly depend on providing the population with high-quality and safe food products. With technological advances and growing market demand, the use of innovative technologies in production has become essential. With the rapid development of science and technology, the food industry is one of the most important sectors of the economy, largely dependent on the use of new and innovative technologies. Innovative technologies enable efficient, high-quality, and environmentally friendly production. In the 21st century, known as the age of innovation and scientific progress, the food industry has not remained unaffected by these new trends. Growing demand for high-quality and safe products, fierce market competition, and the need to protect the environment are prompting food industry enterprises to adopt innovative technologies. This not only improves production efficiency but also plays a key role in ensuring food security and sustainable economic development. The purpose of this study is to analyze the latest innovative technologies in the food industry, their advantages, and their role in the sustainable development of the industry.

Keywords: industry, food, sector, economy, population, nutrition, quality, development, technology, market, innovation, science, technology, production, efficiency, ecology, process, growth, demand, product, safety, competition, environmental protection, enterprise, production, security, nutrition, sustainable, goal, research, analysis, key role, scientific progress, fast, supply, need, conditions, implementation, protection, industry, priority.

Технологияи инноватсионӣ маҷмӯи усулҳо ва равандҳои нав мебошанд, ки барои беҳтар намудани истеҳсол, нигоҳдорӣ, бастабандӣ ва интиқоли маҳсулоти ғизоӣ истифода мешаванд. Онҳо боиси баланд гардидани сифати маҳсулот ва кам шудани хароҷоти истеҳсол мегарданд.

Технологияи инноватсионӣ донишҳои нав мебошанд, ки дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ё таҷрибаи пешқадам ба даст омада, ба истеҳсолоти саноатӣ татбиқ мегарданд.

Дар саноати ҳӯрокворӣ, чунин технологияҳо имконият медиҳанд, ки:

- маҳсулоти ғизоӣ бо сифати баланд истеҳсол шавад;
- муҳлати нигоҳдорӣ зиёд гардад;
- талафоти ашёи хом кам гардад;
- беҳатарии ғизо таъмин шавад.

Самтҳои асосии инноватсия дар соҳаи саноати ҳӯрокворӣ

Якум: автоматизатсия ва роботсозӣ—яъне истифодаи дастгоҳҳои худкор барои коркарди ҳӯрок, ки ҳатогиҳои инсонро кам мекунад ва самаранокиро зиёд менамояд.

Автоматизатсия ва роботсозӣ ин ду соҳаи муҳими технологияҳои муосир мебошанд, ки ба баланд бардоштани самаранокиӣ, дақиқӣ ва кам намудани меҳнати дастӣ дар истеҳсолот ва дигар соҳаҳо равона шудаанд. Автоматизатсия ин чараёнест, ки дар он амалиётҳои истеҳсолӣ ё идорӣ бе даҳлати мустақими инсон, бо ёрии дастгоҳҳо, компютерҳо ва системаҳои идоракунии барномарезишуда иҷро мешаванд, ки чунин мақсадҳоро дорост:

- баланд бардоштани суръат ва сифтаи кор;
- кам намудани ҳатогиҳои инсон;
- сарфаи вақт ва зихираҳо.

Роботсозӣ бошад ин соҳаест, ки ба таҳрезӣ, сохт ва ситифодаи роботҳо машғул аст. Робот дастгоҳи барномарезишавандаест, ки метавонад вазифаҳоро мустақилона ё бо идоракунии инсон иҷро намояд. Намунаи асосии роботҳо **саноатӣ** (дар корхонаҳо барои кафшер, чамъкунӣ, рангубор ва буридан истифода мешаванд), **хизматрасон** (роботҳои тозакунонда, тиббӣ ва амниятӣ), **тадқиқотӣ** (роботҳои кайҳонӣ ё зеробӣ) ва **маишӣ** (роботҳои ошхона, чангкашакҳо ва ғайра) мешаванд, ки чунин ҷоидаҳо оварда метавонанд:

- кам шудани меҳнати дастӣ ва ҳатарнок;
- баланд шудани сифати маҳсулот;
- суръат гирифтани истеҳсолот;
- иқтисоди вақт ва маблағ;
- амнияти бештар дар муҳити истеҳсолӣ.

Нақши автоматизатсия ва роботсозӣ дар рушди иқтисоди муосир имкон медиҳанд, ки саноат ва ҳадоиҳои бо истифодаи камтар захираҳо, маҳсулоти бештар ва босифат истеҳсол кунанд. Ин ду соҳа асоси инкилоби саноатии «чорум» мебошанд [1.С.124].

Дуюм: технологияи биоинноватсионӣ яъне, истифодаи микроорганизмҳои ҷойданок барои беҳтар намудани маза, нигоҳдорӣ ва арзиши ғизоӣ маҳсулот. Технологияи биоинноватсионӣ ин соҳаест, ки илми биологияро бо техногияҳои муосир муттаҳид мекунад, то маҳсулот, равандҳо ва хизматрасониҳои нав эҷод карда шаванд. Он дар асоси инноватсияҳои биологӣ амал мекунад ва барои ҳалли мушкилоти муҳити зист, тандурустӣ, кишоварзӣ ва саноат истифода бурда мешавад [2.С.24].

Ҳамзамон, технологияи бионноватсионӣ маҷмӯи усулҳо ва равандҳоест, ки бо истифода аз организмҳои зинда ба мисли бактерияҳо, растаниҳо ва ҳайвонҳо ё қисмҳои онҳо

мисли генҳо, ферментҳо, ҳуҷайраҳо барои истеҳсоли маҳсулоти нав ва беҳтар гардонидани мавҷудаҳо татбиқ мешавад [3.C.111].

Самтҳои асосии технологияи биоинноватсионӣ ин:

➤ **биотехнологияи тиббӣ**-истеҳсоли вакцинаҳо, доруҳо, таҳлили бемориҳо бо усулҳои молекулавӣ;

➤ **биотехнологияи кишоварзӣ**-офаридани растаниҳои усутвор ба ҳашарот ва бемориҳо, баланд бардоштани ҳосилноқӣ;

➤ **биотехнологияи саноатӣ**-истифодаи микроорганизмҳо барои истеҳсоли маҳсулоти ҳуҷайравӣ, нӯшокиҳо ва маводи тозакунонда;

➤ **биотехнологияи муҳитзистӣ**-поксозии муҳити ифлосшуда тавассути микроорганизмҳо ё биоремедиатсия.

➤ **биоэнергетика**-истеҳсоли сӯзишвории биологӣ, яъне биодизел ё биоэтанол.

Нақши технологияи биоинноватсионӣ ба рушди иқтисоди сабз мусоидат мекунад, зеро истифодаи захираҳои табииро коҳиш дода, партовҳо ва ифлосшавиро кам мекунад.

Сеюм: бастабандии интеллектуалӣ, яъне бастахое, ки тавони муайян намудани муҳлати истифода ё ифлосшавии маҳсулотро доранд.

Бастабандии интеллектуалӣ ё бастабандии зеҳнӣ ин як нави нави технологияи муосир мебошад, ки дар он системаҳои зеҳнӣ сунӣ (AI), сенсорҳо ва технологияҳои рақамӣ барои беҳтар намудани сифати нигоҳдорӣ, назорат ва идоракунии маҳсулот дар бастабандӣ истифода мешавад [4.C.162].

Бастабандии интеллектуалӣ ин бастабандиест, ки на танҳо маҳсулотро муҳофизат мекунад, балки ахбор ҷамъоварӣ, таҳлил ва интиқол мекунад. Яъне он «ақл» дора два метавонад бо муҳит ва истеҳсолкунанда «мубодилаи иттилоот» намояд.

Унсурҳои асосии бастабандии интеллектуалӣ ин:

➤ сенсорҳо (датчикҳо)-ҳарорат, намӣ, фишор ва муҳлати нигоҳдории маҳсулотро месанҷанд;

➤ чипҳои RFID ё QR-кодҳо маълумотро дар бораи пайдоиш, таърихи интиқол ва сифати маҳсулот нигоҳ медоранд;

➤ интеллекти сунӣ (AI) маълумотро таҳлил карда, метавонад пешгӯӣ намояд, ки кай маҳсулот вайрон мешавад ё муҳити нигоҳдорӣ номувофиқ аст;

➤ интернетӣ чизҳо (IoT) бастабандӣ ба шабака пайваست мешавад ва маълумотро ба истеҳсолкунанда ё фурӯшанда мефиристад.

Дар натиҷа ин унсурҳо метавонанд чунин афзалиятҳоро ба мисоли таъмини сифати баланд ва амнияти ғизо, кам шудани талафот ва партовҳо, баланд шудани эътимоди муштариён, имкони назорати дурдаст ва идоракунии оқилонаро ба вуҷуд биёранд.

Нақши бастабандии интеллектуалӣ дар рушди устувор дар он аст, ки ба ҳифзи муҳит кўмак мерасонад, зеро микдори партовҳои ғизо кам мешавад, аз нав истифодабарии мавод имконпазир мегардад ва раванди логистика самараноктар мегардад [5.C.67].

Чорум: истифодаи энергияҳои барқароршаванда, яъне коҳиш додани таъсири экологӣ дар раванди истеҳсолот.

Истифодаи энергияҳои барқароршаванда яке аз самтҳои муҳими рушди устувори иқтисоди муосир мебошад. Ин нави энергия аз манбаъҳои ба даст меояд, ки табиат онҳоро пайваста барқарор мекунад ва барои муҳити зист безарар мебошанд.

Энергияи барқароршаванда ин манбаъҳои табиӣ энергия мебошанд, ки пас аз истифода боз барқарор мешаванд ва хатар ба муҳит надоранд [6.C.97].

Онҳо алтернативаи тоза ва бехатар ба сўзишвории анъанавӣ (нафт, газ, ангишт) ба шумор мераванд. Ба навъҳои асосии энергияҳои барқароршаванда дохил мешаванд:

- энергияи офтобӣ (солярӣ) – аз шуъҳои офтоб тавассути панелҳои обтобӣ истифода мешавад, барои гармдихӣ, равшандихӣ ва истиҳсоли барқ истифода мешаванд;
- энергияи бод (шамол)-турбинаҳои бодӣ ҳаракати бодро ба барқ табдил медиҳанд;
- энергияи об (-гидроэнергетика) – бо истифода аз нерӯҳои барқи обӣ (ГЭС) истифода мешавад ва аз ҷараёни дарёҳо, обанборҳо ва мавҷҳои баҳр истифода мебаранд;
- энергияи геотерминалӣ (аз замин)-аз гармии дохилии замин гирифта мешавад ва барои гармкунии хонаҳо ва истиҳсоли барқ дар баъзе минтақаҳо истифода мешавад;
- биоэнергия (аз моддаҳои органикӣ)- аз партовҳои кишоварзӣ, ҳезум ё моддаҳои биологӣ ҳосил мешавад ва аз онбиэтанол, биогаз ва биодизел истифода мекунад.

Афзалиятҳои истифодаи энергияҳои барқароршаванда ин кам кардани ифлосшавии муҳити зист, пешгирии гармшавии глобалӣ, захираи беохир ва усутвор, коҳиши вобастагӣ аз сўзишвории нафту газ ва эҷоди ҷойҳои нави корӣ дар баҳши «иктисоди сабз» мебошанд [7.С.56].

Нақши дар ояндаи инсоният ин истифодаи энергияҳои барқароршаванда роҳи асосии гузариш ба иқтисоди тозаву усутвор аст. Бисёр кишварҳо то соли 2050 нақша доранд, ки зиёда аз нисфи энергияи худро аз чунин манбаъҳо ба даст оранд.

Панҷум: технологияи 3D-printing, яъне истиҳсоли маҳсулоти ғизоӣ тавассути чопи сеандоза, ки дар баъзе кишварҳо барои маҳсулоти ширин ё хӯроки махсус истифода мешавад.

Технологияи 3D-printing (чопи сеандоза) ин яке аз инноватсияҳои пешрафти асри XXI мебошад, ки имкон медиҳад ашё ва қисмҳои гуногунро аз маводи рақамӣ ба шакли воқеӣ ва сеандоза (3D) чоп кунанд.

3D-printing ин раванди сохтани объекти ҳақиқӣ аз модели компютерӣ тавассути қабат-қабат илова кардани мавод мебошад. Ба ҷои буридан ё тарошидан тавре, ки дар истиҳсоли анъанавӣ аст, 3D-принтер объектро «сохта» мебарорад, ки принципҳои кор чунин аст:

- аввал дар компютер модели сеандоза (3D-модел) тарҳрезӣ мешавад;
- модел ба формати махсус масалан, STL ё OBJ табдил дода мешавад;
- принтер онро қабат ба қабат бо маводи чоп, яъне пластик, металл, гил ё маводи биологӣ месозад.

Навъҳои асосии 3D-принтер ин: FDM (Fused Deposition Modeling) – аз пластик чоп мекунад (маъмултарин), SLA (Stereolithography)-бо истифода аз нурҳои лазерӣ қатронро саҳт мекунад ва SLS (Selective Laser Sintering)- барои металл ё ҳокаи нейлон истифода мешавад, ки самтҳои истифода онҳо дар:

- 1.**саноат ва муҳандисӣ**-истифодаи қисмҳои мошин, ҳавопаймо ва таҷҳизот;
- 2.**тиб**-сохтани узвҳои сунъӣ, имплантатҳо ва ҳатто бофтаҳои зинда;
- 3.**меъморӣ ва сохтмон**-сохтани моделҳои биноҳо ё хонаҳои воқеӣ бо 3D-принтер;
- 4.**фанҳои омӯзишӣ**-сохтани намунаҳои таълимӣ ва таҷрибавӣ;

5.**саноати мӯд ва дизайн**-истифодаи ҷавохирот, пойафзол ва либосҳои махсус, дар натиҷа чунин афзалиятҳоро ба монанди кам шудани партофҳои мавод, суръати баланди истиҳсолот, имкони истиҳсоли ашёҳои мураккаб бо дақиқии баланд, паст шудани арзиши истиҳсол дар миқёси хурд ва инноватсияи фармоишӣ махсус барои як нафарро ба вуҷуд меоварад. Оянда ва аҳамияти технологияи 3D-printing яке аз сутунҳои асосии саноат ба ҳисоб рафта, дар оянда он метавонад тарзи истиҳсол, сохтмон, тиб ва ҳатто хӯрокпазиро пурра дигар намояд [8.С.77].

Аҳамияти татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ба рушди босуботи соҳаи ҳӯрокворӣ мусоидат намуда, имконият медиҳад, ки

- ❖ беҳтар шудани сифати маҳсулоти ғизоӣ ва ҳифзи саломатии ҷомеа;
- ❖ афзоиши ҷойҳои нави корӣ дар соҳаҳои техникӣ ва илмӣ;
- ❖ баланд гаридани рақобатпазирии маҳсулот дар бозор;
- ❖ ҳаҷми истеҳсолот зиёд шавад;
- ❖ кам шудани таъсири манфии истеҳсол ба муҳити зист;
- ❖ талаботи истеъмолкунандагон бо маҳсулоти бехатарии муосир қонеъ гардонида

шавад.

Бо вучуди ин пешрафт, то ҳол монеаҳо вучуд доранд аз ҷумла:

- ❖ набудани маблағгузориҳои кофӣ барои таҷҳизоти нав;
- ❖ норасоии дастгирии давлатӣ ва сиёсати самараноки инноватсионӣ;
- ❖ сатҳи пасти донишҳои техникӣ қарордод;
- ❖ дастнорасии таҷҳизоти воридотӣ ва технологияи муосир;
- ❖ набудани муҳити мусоид барои таҷдиди технологӣ.

Хулоса, технологияҳои инноватсионӣ дар саноати ҳӯрокворӣ омили асосии рушди усутвори иқтисод ба шумор мераванд. Бо татбиқи ин технологияҳо метавон сифати маҳсулоти ғизоиро баланд бардошт, саломатии ҷомеаро ҳифз кард ва рақобатпазирии қорхонаҳоро дар бозор афзоиш дод. Барои кишварҳои рӯ ба рушд, аз ҷумла Тоҷикистон, рушди инноватсионӣ дар соҳаи ҳӯрокворӣ қадами муҳим ба сӯи иқтисоди рақобатпазир ва ҷомеаи солим мебошад.

Адабиёт

1. Азимов Ф. Технологияҳои инноватсионӣ дар саноати муосир: 2022, Душанбе: Дониш.С.124;
2. Назаров Ш. Асосҳои истеҳсоли рақамӣ ва автоматикунонӣ: 2023, Душанбе: Ирфон,С.24;
3. Коваль А.Н. Инновационные технологии производства:2020, Москва: Наука С.111;
4. Berman B. 3D –printing: The new industrial revolution: Business Horizons 55(2), С.155-162
5. Абдуллоев С.Р. Инноватсия ва технологияҳои муосир дар саноати ҳӯрокворӣ-Душанбе: Ирфон, 2022. С.67
6. Маҳмудов Б.Н. Технологияи истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ бо истифодаи таҷҳизоти инноватсионӣ-Душанбе:Дониш, 2021, С.97
7. Назаров А.Ш.Инноватсия дар соҳаи агросаноат ва истеҳсоли озуқаворӣ-Душанбе, 2020, С.56
8. Киселёв Г.В. Инновационные технологии в пищевой промышленности.- Москва:Колос,2019, С.77
9. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҳлили назариявии баъзе самтҳои фаъолияти тижоратию хизматрасонии соҳибқарон: муаммоҳо ва рушди он дар шароити мураккаби иқтисодӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 3(32). – Р. 169-176.

АСОСҶОИИ КОНСЕПТУАЛИИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ

Каримов Нурулло Сафарбекович - ассистенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Нахимов 64/14. Тел: 976752121

Дар мақолаи илмӣ равандро таърихи пайдоиш ва рушди баҳисобгирӣ идоракунӣ ҳамчун фан ва соҳаи илм, мақсад ва вазифаҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф ба таҳқиқи мафҳуми баҳисобгирӣ идоракунӣ, ки онро бештаре аз кишварҳои хориҷаи дур, зиёда аз ним аср боз васеъ истифода мебаранд, диққати махсус раван карда, онро яке аз унсурҳои ҷудонопазири системаи идоракунӣ корхона муаррифӣ намудааст. Дар натиҷаи омӯзиши амиқ ва дақиқи маводи мавҷуда муаллиф ба ҳулосае омадааст, ки олимони ташаккул ва рушди баҳисобгирӣ идоракунӣ ба якҷанд марҳилаҳои таърихӣ ҷудо намудаанд. Дар заминаи ин пажӯҳиш муаллиф тасдиқ менамояд, ки унсурҳои алоҳидаи баҳисобгирӣ идоракунӣ айнаи замон эътирофгардида, ба замонҳои пеш рост меояд.

Калидвожаҳо: баҳисобгирӣ идоракунӣ; таърихи пайдоиш; таҳқиқотҳои илмӣ; марҳилаҳои пайдоиши баҳисобгирӣ идоракунӣ; олимони; мақсад; вазифа.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Каримов Нурулло Сафарбекович - ассистент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного университета финансов и экономики. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел: 976752121

В статье изучены исторические процессы возникновения и развития управленческого учета как дисциплины и области науки. Особое внимание автор уделил изучению концепции управленческого учета, широко используемые большинством зарубежных стран более полувека, и представил ее как один из неотъемлемых элементов системы управления предприятием. В результате глубокого и всестороннего изучения имеющихся материалов автор пришел к выводу, что ученые разделили становление и развитие управленческого учета на несколько исторических этапов. В контексте данного исследования автор подтверждает, что отдельные элементы управленческого учета признанные сегодня, имеют исторического прошлого.

Ключевые слова: Управленческий учет; история возникновения; научные исследования; этапы возникновения управленческого учета; ученых цель; задача.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF MANAGEMENT ACCOUNTING

Karimov Nurullo Safarbegovich – assistant Department of Audit and Audit of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova str., 64/14. Tel: 976752121

The article examines the historical processes of the emergence and development of management accounting as a discipline and field of science. The author pays special attention to the study of the concept of management accounting, which has been widely used by most foreign countries for over half a century, and presents it as one of the integral elements of the enterprise management system. Based on a thorough and comprehensive examination of the available materials, the author concludes that scholars have divided the formation and development of management

accounting into several historical stages. In the context of this study, the author confirms that certain elements of management accounting that are recognized today have a historical background.

Key words. Management Accounting; history of occurrence; Scientific research; The Republic of Tajikistan; stages of the emergence of management accounting; scientists.

Яке аз вазифаи асосии фаъолияти хоҷагидорӣ дар замони муосир, идоракуни ва дарки иттилоот ба ҳисоб меравад. Дарки иттилоот чун маҷмӯи ахбори гуногун дар бораи тағироти низоми дохилӣ ва берунӣ мебошад аз ин ру, ҳаҷми он пайваста меафзояд. Миқдори зиёди иттилооти гуногун боиси бараси ва қабули қарорҳои фаврии фаъолияти хоҷагидорӣ ё идоракуни мегардад. Истифодаи иттилооти мукамал ва бозғатимод дар раванди идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ сифати қабули қарорҳои идоракуниро баланд бардошта, ба ҳолати қорӣ ва ояндаи он таъсири мусбӣ худро мерасонад.

Метавон гуфт, ки самаранокии кори субъектҳои хоҷагидорӣ дар чунин шароит, асосан аз дараҷаи инкишофи баҳисобгирии идоракуни муайян мегардад. Оид ба моҳият, нақш ва мақсади баҳисобгирии идоракуни, мавқеи он дар системаи идоракунии субъектҳои иқтисодӣ аз ҷониби олимону мутахассисон назарияҳои гуногун то имрӯз пешниҳод шудааст, ки дар заминаи он мавқеъ, таъинот, мақсад ва вазифаҳои баҳисобгирии идоракуни муайян [10, с. 248]. гардидааст. Бино бар ин мо, омӯзишӣ таърих ва ҳолати, ҳозираи баҳисобгирии идоракуниро барои ба вучуд овардани заминаи назариявӣ ва такмил додани, методологии он зарур мешуморем. Баррасии баъзе хусусиятҳои асосии баҳисобгирии идоракуни, аз ҷумла мақсад, вазифаҳо ва таърихи пайдоиши онро дар мақолаи мазкур мавриди омӯзиш ва бараси қарор медиҳем.

Бояд дар назар дошт, ки Баҳисобгирии идоракуни асосан дар аввали солҳои асри 20-ум. Дар мамлакатҳои, ки ба дараҷаи баланд рушди саноат расида будан ба вучуд омад. Баъдан таҳияи низомӣ ҳисобкунии хароҷоти тағйирёбанда ва баҳисобгирии аз руи марказҳои масъулият амалӣ карда шуд. Ётироф намудани баҳисобгирии идоракуни ҳамчун фанни алоҳидаи илмӣ мустақил соли 1972 ба амал омад. Дар он вақт Ассотсиатсияи муҳосибони Америка аввалин маротиба барномаи таълимии мутахассисони баҳисобгирии идоракуниро тартиб дод. Баъди хатми ин барнома ба хатмкунандагон ихтисоси муҳосиб-таҳлилгар дода мешуд.

Дар натиҷаи омӯзиши амиқ ва дақиқи маводи мавҷуда оид ба ин масъала мо мавҷудияти ду равиши даврабандии марҳилаҳои пайдоиш ва инкишофи баҳисобгирии идоракуниро муайян намудем. Чунин мешуморем, ки давраи аввали пайдоиши баҳисобгирии идоракуни ба замони пеш рост меояд. Нуқтаи назари мазкур дар асарҳои чунин олимони ба монанди: Аверина О.И., Безруков Н.В., Зимакова Л.А., Колесников С.И., Фаренкова Н.А., Чая В.Т., Чупахина Н.И. ва дигарҳо ошкор карда шудааст [1, с.72]. Давраи дуюм, ки дар мақолаҳои илмӣ, монографияҳо ва адабиётҳои таълимӣ баён шудааст, аз он шаҳодат медиҳад, ки баҳисобгирии идоракуни ҳамчун илм ва фаъолият танҳо дар миёнаҳои асри 20 ташаккул ёфтааст. Ин нуқтаи назарро дар асарҳои Акчурин Е.В., Галкина К.Н., Гордиева Е.И., Вахрушева О.Б., Вахрушина М.А., Каверина О.Д., Проняева Л.И., Сидорова М.И., Чекуева А.Н. ва дигар муаллифон дида мумкин аст [1, с. 72].

Чунонин, ки ба мо маълум аст баҳисобгирии идоракуни дар сатҳи қонунгузорӣ вучуд надорад. Аксар вақт онро дар доираи баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлили иқтисодӣ ва баҳисобгирии фаврӣ баррасӣ мекунанд. Олимони соҳаи иқтисод, дар асарҳои худ равишҳои муайян кардани моҳияти баҳисобгирии идоракуниро фарқ мекунанд.

Мутахассисони америкой Ч.Т. Хорнгрен ва Ч. Фостер[7 с. 165]. дар зери мафҳуми баҳисобгирии идоракунӣ муайянкунӣ, андозагирӣ, ҷамъоварӣ, банизомдарорӣ, таҳлил, шарҳ ва интиқоли иттилооти барои идоракунӣ ягон гуна объектҳоро дарк мекунамд. Ба ақидаи олими дигари англис К. Друри[3, с. 84]. бошад баҳисобгирии идоракунӣ оморасозии маълумотест, ки барои амалӣ намудани фаъолияти хусусияти идоракунӣ дошта, зарур аст.

Соколов Я.В., Медведев В.Ю. [6, с. 66] зерсистемаи баҳисобгирии муҳосибӣ Вахрушина М.А., Шеремет А.Д. [2, с.142] системаи муттаҳидшудаи усулҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона Карпова Д.М. [5, с. 42] баҳисобгирии идоракунӣ як соҳаи нави дониш аст Палий В.Ф., Ивашкевич В.Б.[3, с. 84]. баҳисобгирии идоракунӣ ин яке аз воҳиди мустақили илмӣ, ҷузъи муҳими фаъолияти корхона ё ташкилотҳои муосир мебошад.

Низоми баҳисобгирии идоракунӣ барои ҳар як корхона мушаххас буда, пеш аз ҳама барои ҳалли масъалаҳои дохилии идоракунӣ пешбинӣ шудааст. Муфасссал гардондани ин пеш Маълумот барои баҳисобгирии самараноки идоракунӣ бо назардошти талаботи роҳбарони корхона ташкил ва пешниҳод карда мешавад.

Мақсади баҳисобгирии идоракунӣ ин кӯмак ба менечерон барои ноил шудан ба ҳадафи стратегияи корхона мебошад. Ҷиҳати расидан ба ҳадафи мазкур баҳисобгирии идоракунӣ бояд ба дигар ҳадафҳо низ ноил гардад, аз ҷумла:

- ✓ қабули қарор дар асоси ахбор;
- ✓ назорат ва шафофият;
- ✓ банақшагирӣ ва баҳодиҳӣ;
- ✓ баҳодиҳии самаранокии фаъолият;

Вобаста ба ҳадафҳои гузошташуда дар назди баҳисобгирии идоракунӣ иҷрои вазифаҳои зерин муҳим аст:

- ✓ таъмини иттилоот оид ба раванди истеҳсолот;
- ✓ таъмини иттилоот бо роҳбарият ба мақсади интиҳобӣ усулӣ ҳисобкунӣ арзиши асли, инъикос он дар сиёсати ҳисобдорӣ;
- ✓ назорати фаврӣ аз болои хароҷоти истеҳсолот ва натиҷаҳои молиявӣ;
- ✓ таҳлили мунтазами амалиётҳои, ҷорӣ ва ояндаи хароҷот, натиҷаҳои молиявӣ ва вазъи молиявӣ;
- ✓ баҳодиҳӣ ва таҳлили самаранокии иқтисодии истифодаи навъҳои алоҳидаи захираҳо; барои истеҳсоли маҳсулот, иҷрои кор ва хизматраҳо;
- ✓ баҳодиҳӣ ва таҳлили фаъолияти самаранокии корхона бо самтҳои гуногун, ҷун фаъолияти сармоягузорӣ сарфаи захираҳои моддӣ, паст намудани ҳосилнокии меҳнат ва баланд бардбардории даромаднокии истеҳсолот;
- ✓ ҷораандеши ва таҳияи нархҳои дохилиширокӣ, ки ба корхона имконият диҳад дар бозорӣ дохилӣ ва хориҷӣ. Самаранокии фурӯши маҳсулот таъмин намояд;
- ✓ коркарди барнома ва коидаҳои ташкили идоракунӣ самарабахш дар корхона ва тақмили доимии он;
- ✓ дарёфтӣ захираҳои дохилихоҷагӣ бо мақсади паст намудани хароҷот, афзудани ғоида ва банландбардории вазъи молиявӣ;
- ✓ назорати мавҷудияти молу мулк ва истифодабарии самаранокии захираҳо.

Дар маҷмӯъ метавон баён намоем, ки объекти асосӣ барои баҳисобгирии муҳосибӣ ин корхона ва тамоми амалиётҳои он маҳсуб меёбад. Барои баҳисобгирии идоракунӣ бошад, объекти асосӣ зерсохторҳои корхона мебошад, ки ҷузъҳои таркибии он инҳо мебошанд:

- ✓ даромад ва хароҷот;

- ✓ арзиши аслии маҳсулот ва хизматрасониҳо;
- ✓ марказҳои масъулият;
- ✓ дороиҳо ва уҳдадорӣҳо;
- ✓ раванди истеҳсоати амалиётӣ;
- ✓ захираҳо ва бақияи онҳо дар онборҳо;
- ✓ маҳсулот, корҳо ва хизматрасониҳо;
- ✓ бучетҳо ва нишондиҳандаҳои нақшавӣ;
- ✓ селҳои пулӣ;
- ✓ мизочон ва шарикони тиҷоратӣ;
- ✓ сармоягузори ба ҷаъолияти асосӣ;
- ✓ нишондиҳандаҳои асосии самаранокӣ.

Ҳамин тариқ, метавонем баён намоем, ки зарурияти баҳисобгирии идоракунии барои самаранокии ҷаъолияти корхона баҳснопазир аст. Аммо афзоиши босуръати техника, ва ба вуҷуд омадани технология наватарин ин пеш аз ҳама тақмил додани методологияи баҳисобгирии идоракунии, таҷаққул додани муносибатҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва ба амал баровардани онро талаб мекунад. Минбаъд омӯзиши баҳисобгирии идоракунии ҳамчун категорияи мустақил, ҷудокунии он дар низолат аз баҳисобгирии анаънавӣ муҳим мебошад.

Дар маҷмӯи метавон хулоса кард, ки баҳисобгирии идоракунии дар шароити муосир ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ, ин пеш аз ҳама ба оянда нигаронида шуда, ба интизориҳои муштариён асос ёфтааст ва ба таври ҳамаҷониба, бо дар назардошти таъсири омилҳои беруна дар корхона сохта шуда, асоси банақшагирии стратегияи ҷаъолияти минбаъдаи корхона ба ҳисоб меравад.

Адабиёт

1. Бобиев И.А., Каримов Н.С. Ҷанбаҳои таърихии пайдоиш ва рушди баҳисобгирии идоракунии /И.А.Бобиев, Н.С.Каримов // Идоракунии давлатӣ: маҷаллаи илмӣ сиёсии АИДПҶТ. – 2023. – № 2 (61). – С. 71-79.
2. Вахрушина М. А. Бухгалтерский управленческий учет. М.: Финстатин форм- 2000. 359 с.
3. Друри К. Введение в производственный и управленческий учет. М.: Аудит: ЮНИТИ, 1994. 350 с.
4. Жарикова Л.А. Управленческий учет: Учеб.пособие [Текст] / Л.А. Жарикова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. унта, 2004. – 136 с.
5. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов [Электронный ресурс] / Карпова Т.П. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. - 351 с. - Режим доступа: <https://www.iprbookshop.ru/81580.html> (дата обращения: 26.08.2023).
6. Ковалев Валерий Викторович, Пятов Михаил Львович Я. В. Соколов и его роль в развитии теории и практики бухгалтерского учета в России // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. 2013. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ya-v-sokolov-i-ego-rol-v-razviti-teorii-i-praktiki-buhgalterskogo-ucheta-v-rossii> (дата обращения: 07.10.2025).
7. Кравченко В. А. Шерстюк О. Д. Особенности современного управленческого учета предприятия особенности современного управленческого учета предприятия журнал экономических исследований том- 3 № 4, 2017
8. Михайлушку П. В., Баранников А. А. Экономическая сущность и содержание управленческого учета // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд.

2012. №16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-suschnost-i-soderzhanie-upravlencheskogo-ucheta> (санаи мурочиат: 07.09.2025).

9. О.Л. Островская, М.А. Осипов, А.Е. Управленческий учет: учебник и практикум для СПО / Карлик; под общ. ред. О.Л. Островской. – М.: Юрайт, 2016. – 383 с.

10. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. М.: Финансы и статистика, 1995. 410 с.

11. Ивашкевич В.Б. Управленческий учет в информационной системе предприятия // Бухгалтерский учет. 1999. №4.

12. Садовская И.Б. Бухгалтерский облик: навъ. Пособник [Текст] / И.Б. Садовская – К.: Центр начальнo литературы, 2013. – 688 с.

13. Файзуллоева З. Н. Нигоҳе ба таърихи пайдоиши баҳисобгирии идоракуни ва бунёди концепсияи умумии он/ Файзуллоева З. Н.// ПАЁМИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД. 2024 / №2.1 (41)—С.246-253

14. Янковский К.П., Мухарь И.Ф. Управленческий учет: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения [Текст] / К.П. Янковский, И.Ф. Мухарь. – СПб.: Питер, 2011. – 368 с

РАҚАМИКУНОӢ ВА “ИҚТИСОДИ САБЗ”: МУШКИЛОТҲОИ НАВ ВА МУАММОҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Холов Содикҷон Қадамович – доктори фасафа (PhD), доктор аз руйи ихтисоси 6D050600 – Иқтисодиёт (6D050606 – Иқтисодиёти минтақавӣ ва ҳудуди) – и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: +992918363628. E-mail: sodik20-09@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳими иқтисодӣ аз қабili рақамикуноӣ ва “иқтисоди сабз” таҳлил гардида бо дарназардошти амалишавии “иқтисоди сабз” ба ин масъалаҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шудааст. Ҳамзамон дар мақола дарҷ гардидааст, ки мафҳуми “иқтисоди сабз”, пеш аз ҳама, ба он нигаронида шудааст, ки тамоми истеҳсолот бояд ба табиат тавъам бошанд. Рушд бахшидани “иқтисоди сабз” бояд аз ҷониби кишварҳои ҷаҳон бахри баланд бардоштани сифати зиндагии ояндаи ҷомеа ба назар гирифта шавад.

Калидвожаҳо: рақамикуноӣ, “иқтисоди сабз”, иқтисоди миллӣ, иқтисодиёт, рушд, идоракунӣ, содирот, инноватсия.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И «ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА»: НОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Холов Содикҷон Қадамович – доктор философии (PhD), доктор философии по специальности 6D050600 – Экономика (6D050606 – Региональная и территориальная экономика) – Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992918363628. E-mail: sodik20-09@mail.ru

В данной статье анализируются такие важные экономические вопросы, как цифровизация и «зелёная экономика», с учётом внедрения «зелёной экономики». В то же время в статье отмечается, что концепция «зелёной экономики» направлена, прежде всего, на обеспечение гармонии всего производства с природой. Развитие «зелёной экономики» должно быть рассмотрено странами всего мира для повышения качества жизни общества в будущем.

Ключевые слова: цифровизация, «зелёная экономика», национальная экономика, экономика, развитие, управление, экспорт, инновации.

DIGITALIZATION AND THE “GREEN ECONOMY”: NEW PROBLEMS AND CHALLENGES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kholov Sodikjon Kadamovich – Doctor of Philosophy (PhD), doctor of philosophy in the specialty 6D050600 – Economics (6D050606 – Regional and territorial economics) – Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov str., 64/14. Phone: +992918363628. E-mail: sodik20-09@mail.ru

This article analyzes important economic issues such as digitalization and the “green economy”, paying special attention to these issues, taking into account the implementation of the “green economy”. At the same time, the article notes that the concept of “green economy” is primarily aimed at ensuring that all production is in harmony with nature. The development of the “green economy” should be considered by countries around the world in order to improve the future quality of life of society.

Keywords: digitalization, “green economy”, national economy, economy, development, management, export, innovation.

Рақамикунонии иқтисодиёт ба таъсиси модели нави идоракунии рақамӣ дар рушди иқтисодиёт, татбиқи нагониҳои рақамӣ дар истеҳсолот, ҷалби сармояи хориҷӣ, таҳкими тамоюли содиротӣ, тақвияти маҳсулоти воридотивазкунанда ва дарёфти роҳҳои хизматрасонии рақамӣ нигаронида шудааст. Айни замон кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон

имкониятҳои худро ба он равона карда истодаанд, ки бо таъкиди ба унсурҳои инноватсионӣ ва рақамикунонӣ саноати худро рушд диҳанд ва бо ин восита мавқеи худро дар раванди ҷаҳонишавии иқтисодӣ устувортар намоянд.

Тавре Пешвои миллат пайвасти таъкиди медоранд, новобаста аз дастовардҳои дар соҳаҳои муҳталифи иқтисоди миллӣ бадастомада Ҳукумати кишварро зарур аст, ки минбаъд ба ҷанбаҳои сифатии рушди иқтисоди миллӣ, тақвияти нерӯи инсонӣ, бо истифода аз технологияҳои муосир ва ҷорӣ намудани инноватсия, вусъат додани истеҳсоли маҳсулоти ниҳой, баланд бардоштани ҷаҳишҳои иқтисодии аҳоли, тақмили низоми дастгирии соҳибкории сармоягузорӣ ва тавсеаи иқтисодиёти рақамӣ диққати аввалиндараҷа диҳад.

Лозим ба таъкиди аст, ки тибқи дастури супоришҳои Пешвои миллат як қатор қорҳои назаррас дар кишвар ҷиҳати рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ, тижорати электронӣ ва содагардонии расмиёти тижорат анҷом дода шудаанд. Консепсия ва Барномаи рушди иқтисоди рақамӣ барои солҳои 2021-2025, Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи савдои электронӣ», «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ» қабул гардида, аз соли 2019 бошад, расман Портали савдои Тоҷикистон ҷаҳиш менамояд. Қабули ҳуҷҷатҳои болозикр ба рушди заминаҳои ҳуқуқии иқтисоди рақамӣ дар кишвар мусоидат намуда, самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатиро дар ин самт муайян менамояд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солони худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” вобаста ба рушди босуботи иқтисоди миллӣ чунин зикр намуданд: “Вазорати молия вазифадор карда мешавад, ки яққо бо сохтӯри мақомоти дахлдор ҷиҳати таъмин намудани нишондиҳандаҳои қисми даромади буҷети давлатӣ, самаранокии хароҷоти он ва фарогирии пурраи сарчашмаҳои имконпазири даромади буҷет раванди рақамикунонии молияву андозро густариш бахшида, дар муҳлатҳои наздиктарин низоми мукаммали муносибатҳои молияи рақамиро роҳандозӣ намояд”.

Зимнан мавриди қайд аст, ки дар замони имрӯза рушди иқтисодиёт бидуни саноат ғайриимкон буда, бо дастгирии давлатии субъектҳои алоҳидаи хоҷагидор нисбати ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсоли ва истифодаи технологияи нави замонавӣ воситаи муҳим ба ҳисоб рафта, маҳз бо иқдоми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нақшаи гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ – индустриалӣ ба индустриалӣ – аграрӣ амалӣ гардонида истодаем. Таъмини рушди иқтисодиёти мамлакат ва неру бахшидан ба тараққиёти соҳаи саноат, қоркарди маҳсулоти он талаботи бозори дохилию берунӣ ба ҳисоб рафта, дар татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва саноатӣ иҷрои вазифаҳои хеле муҳимро тақозо менамояд. [2].

Имрӯзҳо таваҷҷуҳ ба иқтисоди рақамӣ беш аз пеш зиёд гардида, дар Тоҷикистон низ ин тамоюл рӯ ба афзоиш дорад. Айни замон дар давлатҳои тараққиқарда тақрибан 92 дарсади хариду фурӯши молу маҳсулот бо истифода аз шабакаи глобалии интернет анҷом дода мешавад.

Иқтисоди рақамӣ, агарчи то кунун ҳамчун мафҳуми ягонашуда дар илм шакл нагирифтааст, вале асосан як истилоҳи ҷомеест, ки барои ифодаи тамоми равандҳои иқтисодӣ, ки тавассути истифода аз технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ иртиботӣ дар заминаи инфрасохторҳои иттилоотӣ ва низомҳои гуногуни алоқа сурат мегиранд, ба қор бурда мешавад. [6]

Дар натиҷаи рақамикунонӣ баъзе падидаҳои манфӣ низ зухур мекунанд, ки баъзе аз онҳоро қаме муфассалтар зикр менамоем. Доир ба паёмадҳои манфии сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ рақамикунонӣ суҳан гуфта, муҳассисони соҳа бештар ба омилҳои зерин таваҷҷуҳ мекунанд.

Аввалан, иқтисоди рақамӣ «дивиденди (ҳаққи саҳм) аз автоматикунонӣ» ба қор меорад ва неъматҳои ҷамъиятиро зиёд мекунад, вале шумораи одамоне, ки аз боло рафтани маҳсулнокии меҳнат бархӯрдор мешаванд, хеле қам меғардад.

Сониян, рақамикунонии иқтисодиёт ва хизматрасониҳо ва пайдоиши ҷойҳои қорие, ки қормандони таҳассуси олиро талаб мекунад, миқдори ҷойҳои қориро дар маҷмӯ қам мекунад.

Сеюм, музди меҳнати мутахассисони сатҳи олий боло рафта, музди миёнаи меҳнат дар кишвар метавонад бетағйир боқӣ монад.

Чорум, ширкатҳои монополист (инҳисоркунанда) пайдо шуда, рақобатро дар бозори истеъмолӣ ва меҳнат паст мекунад ва ғайра. Дар маҷмӯъ, рушди автоматикунонӣ, роботкунонӣ, истифода аз технологияҳои иттилоотӣ, истеҳсол бо принтерҳои 3Д ва ғайра, ба андешаи коршиносон, метавонад дар 10-15 соли оянда адолати иҷтимоиро дар кишварҳо ҳалалдор созад. Дар баробари ин, маълумоти шахсии инсон дар шароити иқтисоди рақамӣ метавонад аз ҷониби ҳакерҳо (барномашиканҳо) дуздида шавад, қаллобиҳо дар фазои интернетӣ зиёд мегарданд, баъзе касбҳои анъанавӣ аз миён мераванд, нафароне, ки бо таҷҳизоти электронӣ ва шабакаҳои интернетӣ дуруст кор карда наметавонанд, ба мушкилот дучор мегарданд. [1].

Инсоният ба яке аз марҳилаҳои муҳимми таърихӣ худ расидааст, ки он дар қатори тағйирёбии вазъияти демографӣ, дигаргунсозии сохтори иқтисодиётро тақозо мекунад.

Гузариш ба зинаи нави фарҳанги моддӣ зарур аст, ки он бо имкониятҳои табиӣ аллакай коҳишёфтаи сайёра бояд дар мувофиқат буда, бо он мутавозин бошад. Ҳамин тавр раванди иқтисоди «сабз» ба сахнаи ҷаҳонӣ арзи ҳастӣ намуд. [2].

“Иқтисоди сабз” – яке аз самтҳои муосири илми иқтисод буда, тайи ду даҳсолаи охир ба арсаи илм ворид гардидааст ва дар доираи он бахшҳои дигари иқтисод, ки аз ҷузьҳои табиати муҳити атроф вобастагӣ доранд, баррасӣ мешаванд.

“Иқтисодиёти сабз” ба маънои васеъ чунин тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ маҳсуб меёбад, ки «ба боло рафтани сатҳи зиндагии одамон ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад». [5]

Ба маънои маҳдудаш **“иқтисодиёти сабз”-ро** ҳамчун технологияи коркард, истеҳсол ва истифодабарии таҷҳизот барои назорат ва кам кардани партовҳои моддаҳои ифлоскунанда ва газҳои гулхонаӣ, мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим, ҳамчунин технологияҳои нерусарфакунанда ва энергетикаи барқароршаванда маънидод кардан мумкин аст.

Бояд тазаққур дод, ки мафҳуми “иқтисоди сабз”, пеш аз ҳама, ба он нигаронида шудааст, ки тамоми истеҳсолот бояд ба табиат тавҷам бошанд. Рушд бахшидани “иқтисоди сабз” бояд аз ҷониби кишварҳои ҷаҳон баҳри баланд бардоштани сифати зиндагии ояндаи ҷомеа ба назар гирифта шавад. Ёдовар бояд шуд, ки соли 2008, дар шароити бӯҳрони ҷаҳонӣ молӣ аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид лоиҳаи “Иқтисоди сабз” мавриди амал қарор гирифт, ки ҳадафи он эҳёи иқтисодҳо ҳангоми воқуниш ба ҷолишҳои экологӣ буд.

Тибқи таърифи Барномаи муҳити зисти Созмони Милали Муттаҳид, “Иқтисоди сабз” моделест, ки боиси болоравии некуаҳволии инсон ва баробарии иҷтимоӣ равона гардида, хатарҳои экологӣ ва норасоии экологиро ба таври қобили мулоҳиза коҳиш медиҳад. Ба ибораи дигар, иқтисоди сабз иқтисодиётест, ки дар сояаш зиндагии мардум пеш рафта, адолати иҷтимоӣ ба вучуд меояд. [3].

Пешвои миллат борҳо дар баромадҳояшон оид ба масъалаи тағйирёбии иқлим, таъсири манфии глобалӣ ва минтақавӣ доштани он дар шароити таҳаввулоти босуръату пешгӯинашавандаи иқтисоди ҷаҳонӣ, рақобатҳои шадид барои дастрасӣ ба захираҳо ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим суҳанрони намуда такид карданд, ки бояд дар кишвар тамоми воситаҳои муосири фаъолгардонии сармоягузорӣ ба таври васеъ истифода бурда шаванд. Аз ин лиҳоз, механизми маблағгузорию фондҳои махсус дар самти татбиқи «лоиҳаҳои сабз», хусусан, барои роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» чораҳои зарурӣ андешида шавад.

Ба гуфтаи Карл Буркарт, **“иқтисоди сабз”** бояд шаш рӯкн дошта бошад: – энергияи барқароршаванда (энергетикаи офтобӣ, шамол, қувваи баҳр, аз ҷумла қувваи мавҷ, биогаз ва ҳуҷайраҳои сӯзишворӣ); – меъморӣ сабз, меъморӣ устувор; – нақлиёти сабз (сӯзишвории алтернативӣ, мошини бисёр сӯзишворӣ, барномаҳои мошинсозӣ, мошини барқӣ); – идоракунии об; – идоракунии партовҳо; – идоракунии замин. [3].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бойи “иқтисоди сабз” дар соҳаи энергетика, кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тоза мебошад.

Яке аз роҳҳои мубориза ба ин хатари бузург ва мутобиқ намудани соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ ба тағйирёбии иқлим кам кардани партовҳои саноатию маишӣ, афзун намудани ҷангалзорҳо, гузариш ба манбаҳои алтернативии энергия ва истиҳсоли истифодаи маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ба шумор меравад. Ба андешаи директори Маркази омӯзиш ва тадқиқи манбаҳои барқароршавандаи энергияи Институти физикаю техникаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои техникӣ Курбонҷон Кабутов, дар Тоҷикистон истифода бурдани энергияи офтобу шамол, дарёҳои хурд ва биогаз дурнамои хуб дорад. Мисол, истифодаи обгармкунаки офтобӣ дар шаҳру деҳот боиси сарфаи ҳезуму барқ мешавад.

Барои амалӣ намудани «лоиҳаҳои сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моро зарур аст, ки ба кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ки дар ин самт таҷриба доранд ва ин лоиҳа амалӣ шуда истодааст, бештар таваҷҷуҳ намуда, аз таҷрибаи онҳо самаранок истифода барем.

Татбиқи «лоиҳаҳои сабз» хусусан, истифодаи васеи манбаҳои таҷдидшавандаи «энергияи сабз» ба рушди иҷтимоиву иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намуда, бо роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» Тоҷикистон ба яке аз кишварҳои туризми сабз табдил гардида, ояндаи наздик метавонад дар минтақа яке аз кишварҳои пешсаф бошад.

Адабиёт

1. Зиёӣ Хуршед. Рақамикунонӣ ва баъзе паёмадҳои он. Маҷаллаи “Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз”. № 2(74) 2021. С.253.
2. Муртазоев О., Нақши иқтисоди рақамӣ дар таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ. [Захираи электронӣ] <https://mts.tj/na%d2%9bshi-i%d2%9btisodi-ra%d2%9bam%d3%a3-dar-tamini-ra%d2%9bobatpazirii-i%d2%9btisodi-mill%d3%a3/>
3. Муртазоев О., Салихов Ҷ., Амалисозии принципҳои иқтисоди сабз дар коҳиш додани тағйирёбии иқлим. Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. 4 (84) 2023. С.153.
4. Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» барои солҳои 2023-2037 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2022. С.5
5. Салихов Ҷамшед. Ҷумҳурии Тоҷикистон зина ба зина ба иқтисоди сабз мегузарад. [Захираи электронӣ] <https://mts.tj/ %D 2% B7um% D2% B3urii-to% D2%B7ikiston-zina-ba-zina-ba-i%D2%9Btisodi-sabz-meguzarad/>
6. Что такое цифровая экономика кратко и простыми словами? // <https://zen.yandex.ru/media/zeluslugi/chto-takoe-cifrovaia-ekonomika-kratko-iprostymi-slovami-5f39542f10b77874fed175fc>

ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ

Шарифова Рухсора Нуриддиновна – маллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 935527653.

Мақолаи мазкур ба масъалаи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ баҳшида шудааст. Дар он моҳият, вазифаҳо ва принципҳои баҳисобгирии идоракунӣ, инчунин нақши он дар қабули қарорҳои идоракунӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф ба зарурати ворид намудани системаҳои муосири идоракунии иттилоотӣ ва технологияҳои рақамӣ дар равандҳои муҳосиби истеҳсолӣ ишора мекунад, ки ин ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии корхона мусоидат менамояд.

Вожаҳои калидӣ: баҳисобгирии идоракунӣ, назорат, истеҳсолот, қарорҳои идоракунӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ, даромад, хароҷот, таҳлил, фурӯш.

ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Шарифова Рухсора Нуриддиновна - старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 935527653.

В статье рассматриваются теоретические аспекты организации управленческого учета на промышленных предприятиях. Раскрывается сущность, функции и принципы управленческого учета, а также его роль в процессе принятия управленческих решений. Особое внимание уделено вопросам внедрения современных цифровых технологий и автоматизированных систем в управленческий учет, что способствует повышению эффективности производства и конкурентоспособности предприятий.

Ключевые слова: учет, контроль, производство, управленческие решения, производственные предприятия, доходы, расходы, анализ, продажи.

ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACCOUNTING AT MANUFACTURING ENTERPRISES

Sharifova Rukhsora Nuriddinovna - Senior Lecturer, Department of Accounting, Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, 734067, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14, tel: 935527653.

The article examines the theoretical and practical aspects of organizing management accounting at manufacturing enterprises. It reveals the essence, functions, and principles of management accounting as its role in managerial decision – making. Special attention is given to the implementation of modern digital technologies and automated systems in management accounting, which contributes to improving production efficiency and enterprise competitiveness.

Keywords: management accounting, manufacturing enterprises, managerial decision – making, financial management, efficiency, digitalization.

Дар шароити иқтисодӣ бозорӣ ва рақобати афзоянда, идоракунии самараноки захираҳои милиявию моддӣ барои фаъолияти муваффақи ҳар як корхонаи истеҳсолӣ муҳим мебошад. Яке аз воситаҳои асосии дастгирии қарорҳои идоракунӣ – системаи баҳисобгирии идоракунӣ аст, ки иттилооти дақиқ, саривақтӣ ва муносибро барои роҳбарият таъмин менамояд.

Баҳисобгирии идоракунӣ – ин системаи ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили иттилооти иқтисодӣ мебошад, ки барои қабули қарорҳои идоракунӣ дар дохили корхона истифода мешавад. Вазифаҳои асосии он иборатанд аз:

- Ташкили назорати дохили аз болои хароҷот ва даромадҳо;
- Арзёбии самаранокии истеҳсолот;
- Таҳияи бучетҳо ва пешгӯиҳои молиявӣ;
- Таҳлили фарқиятҳо байни натиҷаҳои воқеӣ ва нақшавӣ;
- Мусоидат ба оптимизатсияи равандҳои истеҳсоли.

Дар замони муосир, бо рушди технологияҳои иттилоотӣ, имкониятҳои нав барои тақмили баҳисобгирии идоракунии ба вучуд омадааст. Истифодаи нармафзорҳои махсус (ба монанди 1С муҳосибот) ба таври назаррас раванди ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумотро осон мекунад. Инчунин, рақамикунонӣ имкони таҳлили ғаврии нишондиҳандаҳои молиявиро фароҳам ва қарорҳои идоракуниро босуръат мегардонад.

Корхонаҳои тиҷоратии муосир бе ташкили муносиби баҳисобгирии муҳосибӣ мавқеи худро дар бозор устувор карда наметавонанд. Баҳисобгирии муҳосибӣ чун мавзеи пайванди байни ғаволияти хоҷагидорӣ ва шахсони қабулкунандаи қарорҳои идоракунии баромад мекунад.

Баҳисобгирии идоракунии ба эҳтиёҷоти менечерҳои худӣ корхона алоқаманд аст. Мақсади он кӯмак расонидан ба менечерҳо ҳангоми баҳодиҳии натиҷаҳои ғаволият ва қабули қарорҳо дар асоси ахбори воқеӣ мебошад. Дар корхонаҳои бузург низоми баҳисобгирии идоракунии доираи васеи амалиёт ва рӯйдодҳои молиявиро аз бақайдгирии ғуруш ва равон кардани ҳисобнома-фактураҳо то ёри расонидан ба роҳбарият дар баҳодиҳии хароҷоти нигоҳдорӣ ва истифодабарии амвол ва қувваи корӣ фаро мегирад.

Зимни ташкили баҳисобгирии идоракунии дар корхона мушқилиҳои методӣ, ташкилӣ ва техникӣ пеш меоянд, ки бартараф намудани онҳо роҳи таъбиқи баҳисобгирии идоракуниро дар корхона ҳамвор мегардонад [9, с.105].

Дар баҳисобгирии идоракунии ахбори пешомадбинӣ ва банақшагирӣ бунёд мегардад, ки ба таҳлили ғаволияти хоҷагидорӣ корхона таъя мекунад. Дар ин маврид асоси низоми баҳисобгирии идоракунии баҳисобгирии хароҷот - ғункунӣ ва ғуруҳбандии хароҷот, тақсимои хароҷот ба объектҳои баҳисобгирӣ (воҳидҳои маҳсулот, маконҳои хароҷот) баҳисоб меравад. Маълумоти баҳисобгирии идоракунии барои истифодабарӣ дар дохили корхона (барои роҳбарият ва дигар кормандони идоракунанда) таъин гардида, сирри тиҷоратӣ мебошанд ва ошкоркунии онҳо ба даъвои судӣ меоварад. Мақсади асосии он омода кардани иттилоот барои қабули қарорҳои оперативӣ ва пешгӯии идоракунии мебошад. Дар шароити имрӯза маъсалаи дигари баҳиснок ҳам мавҷуд аст [9, с.107].

Барои ҳадафҳои пешбурди баҳисобгирии идоракунии корхонаҳо метавонанд ҳисобҳои муҳосибӣ барои баҳисобгирии хароҷоти истеҳсол ва ғуруши маҳсулот (корҳо, хизматрасониҳо) – ҳисобҳои калкулятсионӣ кушоянд.

Барои баҳисобгирии идоракунии риоякунии қоидаҳои қабулгардидаи баҳисобгирии муҳосибӣ ҳатмӣ нест. Дар баҳисобгирии идоракунии бештар ба баҳодиҳии давраҳои оянда аҳамият дода мешавад; аксари ахбор дар шакли ғайрипулӣ ифода мешавад; ба дақиқии ахбор кам диққат дода мешавад; ҳисобот тез-тез ва ба санаи воқеии руҳдиҳии рӯйдодҳои дар онҳо дарҷшаванда наздиктар пешкаш карда мешавад.

Ба роҳ мондани баҳисобгирии идоракунии барои ғаволияти ҳар як ташкилот ҳангоми қабули қарорҳои идоракунии муҳим аст. Баҳисобгирии идоракунии ғаволиятро ҳавасманд мекунад, арзишҳои фарҳангиро, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ, тактикӣ ва амалиётӣ ташкилот заруранд, дастгирӣ ва бунёд мекунад [3, с.410]. Баҳисобгирии идоракунии самти муқтаили баҳисобгирии муҳосибии корхона буда, дастгирии ахбории низоми идоракунии ғаволияти соҳибкориро таъмин менамояд. Ин раванд ошкоркунии, ҷенкунии, бақайдгирӣ, ғункунӣ, нигоҳдорӣ, ҳифз, таҳлил, омодакунии, тафсир ва додугирифтӣ ахбори ба дастгоҳи идоракунии барои иҷрои вазифаҳои он лозимиро дар бар мегирад.

Баҳисобгирии идоракунии унсури муҳими низоми идоракунии корхона буда, ҳамзамон бо низоми баҳисобгирии молиявӣ ғаволият менамояд. Вай барои идоракунии дохили нигаронида шудааст, ҷунки ҳам аз ҷиҳати худудӣ ва ҳам аз ҷиҳати вақтӣ ба объектҳои идоракунии наздик аст. Рисолати ин намуди баҳисобгирӣ маҳз идоракунии буда, баҳисобгирӣ ҷун олои

идоракунӣ баромад менамояд. Ана аз ҳамин ҷиҳат тафовути назарраси баҳисобгирии идоракунӣ аз баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии андоз ба миён меояд.

Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ - таъмин намудани идоракунии фаврӣ, ҷорӣ, идоракунии иқтисодии стратегӣ ва сармоягузорӣ, инчунин шахсони қабулкунандаи қарорҳои идоракунӣ бо ахбор мебошад. Ахбор барои мақсадҳои идоракунӣ бояд ҳамеша саривақтӣ, пурра, саҳеҳ (бозътимод) ва очилӣ бошад, танҳо дар ҳамин маврид вай имконият медиҳад, ки қарорҳои идоракунии самаранок қабул карда шаванд.

Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ бо масъалаҳои асосии дар доираи он ҳалшаванда нисбатан равшантар мегардад, ки инҳоанд:

- таъмин намудани ахбори саҳеҳ ба раванди идоракунии истеҳсолот оид ба омилҳои истифодашудаи истеҳсолот, вазъ ва ҳаракати онҳо;

- таъмин намудани ахбор ба дастгоҳи идоракунии корхона бо мақсади интиҳоби усулҳои беҳтарини ҳисобкунии арзиши аслӣ ва инъикоскунии онҳо дар сиёсати баҳисобгирӣ;

- баҷоории назорати фаврии хароҷоти истеҳсол, арзиши аслии намудҳои алоҳидаи ғаёлият, корҳо, хизматрасониҳо, намудҳои маҳсулот, маснуот, натиҷаҳои молиявии корхона;

- мунтазамона гузаронидани таҳлилҳои фаврӣ, ҷорӣ, ояндабинии арзиши аслӣ, натиҷаҳои молиявӣ ва вазъи молиявӣ, муқарраркунии сабабҳои тағйирёбии онҳо, ошкоркунии омилҳои боздорандаи ноилгардии натиҷаҳои ниҳойӣ;

- баҳодиҳӣ ва таҳлили самаранокҳои иқтисодии истифодабарии намудҳои алоҳидаи сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявии дар истеҳсоли маҳсулот, иҷрокунии корҳо ва хизматрасониҳо харҷшуда;

- баҳодиҳӣ ва таҳлили кори самаранокҳои корхона дар мавриди тариқаҳои гуногуни ғаёлияти сармоягузорӣ аз диди сарфакунии сарватҳои моддӣ, камкунии меҳнатфарогирии корҳо, баландбардории даромаднокҳои истеҳсолот;

- асосноккунӣ ва таҳияи нархҳои трансфертӣ (доҳилиширкатӣ), ки имконият диҳанд, то корхона ҳам дар бозорҳои дохилӣ ва ҳам дар бозорҳои берунӣ самаранокона ғаёлият намояд. Самаранокҳои додугирифтӣ маҳсулот дар доҳили ширкат бо нархҳои маҳсули трансфертӣ таъмин мегардад. Онҳоро ҳадамоти иқтисодии корхона асоснок ва ҳисоб намуда, аз ҷониби роҳбари корхона тасдиқ гардида, талофи (пушонидани) хароҷот ва даромаднокҳои камтарини истеҳсолотро таъмин менамоянд;

- таҳия намудани низомномаҳо ва қоидаҳои ташкили идоракунии самаранок дар корхона, татбиқи чорабиниҳо барои мукамалгардонии доимии он;

- ҷустуҷӯи захираҳои доҳилиширкатии пасткунии арзиши аслӣ, баландбардории ғоида, устуворгардонии вазъи молиявии корхона;

- таъминкунии назорати мавҷудият ва ҳаракати амволи корхона, бунёдгардӣ ва истифодабарии захираҳои корхона.

Ҳангоми омӯзиши принципҳои баҳисобгирии идоракунӣ мебошад ду ҳолатро ба инобат гирифт: мавқеи ишғолнамудаи баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми умумии баҳисобгирии муҳосибӣ ва мақсади амалишавандаи низоми баҳисобгирии идоракунӣ. Азбаски баҳисобгирии идоракунӣ баҳши баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад, вай принципҳои (қоидаҳои) умумии баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ)-ро, чун камхарҷӣ, саривақтӣ ва қиёспазирии ахбори пешкашшаванда истифода мебарад. Мақсади муҳимтарини баҳисобгирии идоракунӣ ин бунёдкунии ҳисоботи ҳосаи барои эҳтиёҷоти менечерҳои зинаҳои гуногуни идоракунӣ омодагардида мебошад (дар тафовут аз баҳисобгирии молиявӣ, ки ахборро дар асоси қоидаҳои умумии пешбурди баҳисобгирӣ ҷамъбаст ва мурағаб менамояд). Ин барои татбиқи нисбатан самараноктари принципҳои номбаршудаи баҳисобгирӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ ва истифодабарии якҷанд принципҳои ҳосаи худии баҳисобгирии идоракунӣ заминаҳоро бунёд менамояд.

Ташкили самаранокҳои баҳисобгирии идоракунӣ бояд бар пояи принципҳои зерин сурат гирад:

1. Дастрасӣ ва саривақтӣ – маълумоти муҳосибӣ бояд ба роҳбарият сари вақт пешниҳод шавад;

2. Муфидӣ ва муносибат – маълумот бояд барои қабули қарорҳо аҳамияти амалӣ дошта бошад;

3. Муқоисашавандагӣ – имкони муқоиса бо маълумоти солҳои гузашта ё бо дигар воҳидҳои истеҳсоли;

4. Иқтисоднокӣ – харҷот барои ҷамъовари маълумот набояд аз фоидаи он басдастомада зиёд бошад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ, ки то ин дам фақат чун воситаи коркард ва гурӯҳбандии ахбори иқтисодии дар ҳуҷҷатҳои аввалӣ пешкашшаванда баромад мекард, акнун ба “иштирокчӣ” ва “ичрокунандаи” сиёсати идоракунии корхона мубаддал гардид. Вазифаҳои иловагӣ доир ба ғункунӣ ва ҷамъбаस्तкунии ахбор барои гурӯҳи шахсони қабулқунандаи қарорҳои хоҷагидорӣ, доир ба бунёдкунӣ ва нигоҳдории ахбори маълумотдиҳандаи дорои таъиноти гуногун барои мақсадҳои банақшагирӣ, қабули қарорҳо ва назорат ба миён омаданд [10, с.313].

Дар як мудати кӯтоҳ ин зернизоми мамлакатҳои Аврупо, Ҷопон, Канада ва дигар мамлакатҳо паҳн гардид. Дар мамлакатҳои мутарракқӣ дар пешбурд ва ба роҳ мондани баҳисобгирии идоракунии то 90 фоиз вақти кории муҳосибон ва дигар захираҳо сарф карда мешавад.

Бояд зикр намуд, ки мафҳуми расмии баҳисобгирии идоракунии дар ягон ҳуҷҷатҳои танзимқунанда ва қонун, ки ба низоми ҳуҷҷатҳои меъёрӣ-ҳуқуқии ҷумҳури мансуб бошад, вучуд надорад. Мо фикр мекунем, ки ин дуруст аст, зеро ташкил намудани баҳисобгирии идоракунии ин кори дохилии корхона ба ҳисоб меравад ва давлат наметавонад ӯҳдадор намояд, ки низоми баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳо ҳатман ташкил карда шавад ва ягон ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқиро қабул намоянд. Инро таҷрибаи баҳисобгирии идоракунии ғарб низ аз даҳолат накардани давлат ба ин раванд шаҳодат медиҳад.

Ба андешаи мо, баҳисобгирии идоракунии низоми ҳамгирӣ бо ҳам алоқаманде мебошад, ки унсурҳои (зернизоми) муташаккили ба худ хосро доро буда, ҷараёни табдилёбии ахбори баҳисобгирӣ-таҳлилиро бо мақсади қабули қарорҳои фаврӣ, тактикӣ, стратегӣ ва проблемавии идоракунии таъмин менамояд, ки ба менечерон ҷиҳати иҷроиши функцияҳои зарур аст. Нуқтаи асосии дар муайян сохтани мақсади баҳисобгирии идоракунии ин мақсади сатҳи болои ба шумор меравад, ки онҳо зермақсадҳои фаъолияти корхонаро муайян мекунанд ва дар вазифаҳои низоми баҳисобгирии идоракунии машаххас мегарданд.

Хулоса. Баҳисобгирии идоракунии ҷузъи ҷудонашавандаи системаи умумии идоракунии корхонаҳои истеҳсоли мебошад. Он воситаи муҳими назорат, банақшагирӣ ва таҳлил буда, ба роҳбарият имкон медиҳад, ки қарорҳои дурусти иқтисодӣ қабул намояд. Таъбиқи системаҳои муосири рақамии баҳисобгирӣ метавонад сатҳи самаранокии идоракуниро дар бозор тақвият бахшад.

Адабиёт

1. Абдулмуминзода Н.А. Ташкили баҳисобгирии идоракунии ва ҳисобкунии арзиши аслии дороиҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзӣ. Монография / А. Н. Абдулмуминзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 160 с. с. С. 98.

2. Бобомуродов Б.Э. Хусусияти баҳисобгирии идоракунии дар фаъолияти ташкилот / Б. Э. Бобомуродов // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-2(39). – Р. 410-416.

3. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для вузов. 2-е изд., доп. и пер. - М.: ИКФ Омега-Л; Высш. шк., 2002. - 528 с. С. 11-12.

4. Карпова Т. П. Управленческий учет: учеб. для вузов. М.: ЮНИТИ, 2000. - 350 с. С. 42.

5. Калемуллоев, М. В. Ҷанбаҳои назариявии баҳисобгирии идоракунии / М. В. Калемуллоев, М.М. Файзализода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 4. – С. 5-12.

6. Олимов Д.А., Бобомуродов П.Х., Раҷабов С.Р. Нақши ҳисоботи идоракунӣ дар низоми идоракунӣ корхонаҳо Д.А. Олимов, П.Х. Бобомуродов, С.Р. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон – 2024. – № 2.1(41) – С. 102-107.
7. С.Ф. Низомов, А.А. Мирзоалиев Баҳисобгирии идоракунӣ (китоби дарсӣ). Душанбе «Ирфон» 2017с. Саҳ.313.
8. Хорнгрен Ч.Т., Форстер Дж. Бухгалтерский учет: Управленческий аспект./ Пер. с англ. М.: Финансы и статистика, 1995.-415с., С. 8
9. Шеремета А.Д. Управленческий учет: Учеб. пос. по экон. спец./ Под ред. А.Д. Шеремета. - М.: ФБК ПРЕСС, 2000. – 344 с. С. 17.
10. Шарифова Р.Н. Асосҳои назарияи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва назорат дар корхонаҳои истеҳсоли // Паёми Молия ва иқтисод №1 (44), соли 2025
11. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҷрибаи хориҷии ташкил ва ташаккули бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – Р. 194-206.

НАҚШИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР РУШДИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТ

Акобирзода Абутолиби Мирзоҳимат - Ассистенти кафедраи иқтисоди миллӣ ва соҳибкорӣ Тел: 900389996 Mail: akobirzodaabutolib77@gmail.com

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкории хурду миёна яке аз бахшҳои асосии иқтисодиёт маҳсуб мешавад. Тибқи маълумоти расмӣ, беш аз 70% фаъолияти соҳибкорӣ ба соҳибкории хурду миёна рост меояд. Ин бахш асосан дар соҳаи савдо, хизматрасонӣ, нақлиёт, саноати хурд ва кишоварзӣ рушд мекунад.

Дар Тоҷикистон беш аз 300 ҳазор субъекти соҳибкорӣ фаъолият мекунанд, ки танҳо 10 дарсади онҳо корхонаҳои расмӣ мебошанд. Тақрибан 40-50% аҳолии шуғл вобаста ба корхонаҳои хурду миёна мебошанд. Суръати афзоиши истеҳсолоти саноатӣ дар соли 2025 ба 24,5 фоиз расид. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2024 53 миллиард сомониро ташкил дод. Дар республика зиёда аз 2040 корхонаи саноатӣ кор мекунад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, соҳибкорӣ, соҳибкории хурд, соҳибкории миёна, санаот, саноатикунонӣ.

РОЛЬ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ В БЫСТРОМ РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Акобирзода Абутолиб Мирзоҳимат - Ассистент кафедры народного хозяйства и предпринимательства Тел: 900389996 Mail: akobirzodaabutolib77@gmail.com

В Республике Таджикистан малый и средний бизнес считается одним из основных секторов экономики. По официальным данным, более 70% деловой активности приходится на малый и средний бизнес. Этот сектор в основном развивается в сферах торговли, услуг, транспорта, малой промышленности и сельского хозяйства.

В Таджикистане действует более 300 тысяч субъектов предпринимательства, из которых лишь 10 процентов являются официальными предприятиями. Примерно 40-50% занятого населения связано с малым и средним бизнесом. Темпы роста промышленного производства в 2025 году достигли 24,5%. Объем промышленного производства в 2024 году составил 53 млрд сомони. В республике действует более 2040 промышленных предприятий.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, малый бизнес, средний бизнес, промышленность, индустриализация.

THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN RAPID INDUSTRIAL DEVELOPMENT

Akobirzoda Abutalibi Mirzohimat - Assistant of the Department of National Economy and Entrepreneurship Тел: 900389996 Mail: akobirzodaabutolib77@gmail.com

In the Republic of Tajikistan, small and medium-sized businesses are considered one of the main sectors of the economy. According to official data, more than 70% of business activity falls on small and medium-sized businesses. This sector is mainly developing in trade, services, transport, small industry and agriculture.

More than 300 thousand business entities operate in Tajikistan, of which only 10% are official enterprises. Approximately 40-50% of the employed population is dependent on SMEs. The growth rate of industrial production in 2025 reached 24.5%. The volume of industrial production in 2024 amounted to 53 billion somoni. More than 2040 industrial enterprises operate in the country.

Keywords: economy, entrepreneurship, small business, medium-sized business, industry, industrialization.

Соҳибкории хурду миёна яке аз самтҳои муҳимтарини рушди иқтисодиёт ба шумор меравад. Он ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, рушди рақобат, диверсификатсияи иқтисодиёт ва беҳтар гардидани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат мекунад.

Соҳибкории хурду миёна бештар дар бахшҳои истеҳсолӣ, хизматрасонӣ, савдо ва хоҷагии қишлоқ фаъолият мекунад.

Хусусиятҳои асосӣ:

- Ҳаҷми нисбатан хурди сармоя ва истеҳсолот.
- Миқдори ками кормандон (одатан то 100 нафар).
- Фарогири маҳали – бештар дар бозорҳои маҳаллӣ фаъолият мекунад.
- Имкониятҳои чандири ва мутобиқшавӣ ба шароити бозор.

Нақши соҳибкории хурду миёна дар иқтисодиёт.

- Эҷоди ҷойҳои нави корӣ ва кам кардани бекорӣ.
- Баланд бардоштани рақобатпазирии бозор.
- ғани гардонидани буҷет аз ҳисоби андоз.
- таҳкими қишри миёна дар ҷомеа.
- тақвияти иноватсияҳо ва ворид кардани технологияҳои нав.

Омилҳои асосии рушд

- ҳимояи давлатӣ (имтиёзҳои андоз, қарзҳои имтиёзнok, қонунгузорӣ)
- дастраси ба маблағгузорӣ ва қарзҳои бонкӣ.
- Инфрасохтори рушд (бизнесинкубаторҳо, марказҳои дастгирии соҳибкорӣ).
- Мавҷудияти бозори дохили ва хориҷӣ.
- Таёркардани кадрҳои соҳибкорӣ.

Мушкилоти рушди соҳибкории хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ру ба тараққӣ

- маҳдуд будани дастраси ба қарз ва сармоя
- сатҳи баланди андозҳо ва санҷишҳои зиёдатӣ
- норасоии кадрҳои соҳибхтисос
- бозорҳои маҳдуд ва рақобати шадид
- камбудии технологияҳои муосир

Тамоюлҳои муосир

- гузариш ба иқтисоди рақамӣ
- афзоиши нақши занон ва ҷавонон дар соҳибкорӣ
- рушди соҳибкории иҷтимоӣ ва экологӣ
- ҳамгироӣ ба занҷираҳои байналмилалӣ таъинот

Дар асри XXI иқтисодиёти ҷаҳонӣ марҳилаи нави рушди худро аз сар мегузаронад, ки хоси он суръат бахшидан ба равандҳои саноатикунонӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва тақвияти рақобати глобалӣ мебошад. Барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузариш ба саноатикунонии босуръат яке аз ҳадафҳои стратегии давлатӣ доништа мешавад. Ҳадафи асосӣ аз он иборат аст, ки иқтисодиёт аз шакли асосан аграрӣ ба модели индустриалӣ-инноватсионӣ табдил ёбад.

Дар ин раванд, соҳибкории хурду миёна (СХМ) ҳамчун муҳаррики рушд ва такмилдиҳандаи сохтори иқтисодӣ нақши калидӣ мебозад. СХМ метавонад тавассути ташкили истеҳсолоти нав, фароҳам овардани ҷойҳои корӣ, ворид кардани технологияҳои муосир ва диверсификатсияи маҳсулот ба раванди саноатикунонӣ такони ҷиддӣ бахшад.

Мафҳум ва аҳамияти соҳибкории хурду миёна

Соҳибкории хурду миёна шакли паҳншудаи фаъолияти иқтисодии хусусӣ мебошад, ки дар аксар кишварҳои ҷаҳон қисми асосии маҳсулоти миллий ва ҷойҳои кори ро таъмин мекунад. Тибқи маълумоти Созмони Милали Муттаҳид, зиёда аз 90% корхонаҳо дар ҷаҳон ба соҳибкории хурду миёна тааллуқ доранд ва онҳо беш аз 50% ҷойҳои кори ро ташкил медиҳанд.

Аҳамияти СХМ дар иқтисоди миллий иборат аст аз:

- диверсификатсия ва кам кардани вобастагӣ аз якчанд соҳаҳои калон;

- ташаккули рақобати солим дар бозор;
- фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои аҳолии шаҳр ва деҳот;
- рушди минтақаҳо ва таъмини рушди мутавозин.

Соҳибкории хурду миёна ва раванди саноатикунони босуръат

- Имкониятҳои СХМ дар саноатикунонӣ:

- Ворид кардани технологияҳои нав;
- Истеҳсолоти соҳаҳои коркард;
- Баланд бардоштани рақобатпазирӣ.

Таҷрибаи байналмилалӣ:

- Олмон – «Mittelstand» асоси саноат ва содирот;
- Кореяи Ҷанубӣ – СХМ таъминкунандагони корпоратсияҳои бузург;
- Чин – зиёда аз 60% арзиши иловашуда аз ҳисоби СХМ.

Вазъи соҳибкории хурду миёна дар Тоҷикистон

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкории хурду миёна яке аз бахшҳои асосии иқтисод баҳисоб меравад. Бино ба маълумоти мақомоти расмӣ, зиёда аз 70% фаъолияти соҳибкорӣ ба соҳибкории хурду миёна рост меояд. Ин бахш асосан дар савдо, хизматрасонӣ, нақлиёт, саноати хурд ва кишоварзӣ рушд мекунад.

Дар Тоҷикистон зиёда аз 300 ҳазор субъектҳои соҳибкорӣ фаъолият доранд, ки танҳо 10% онҳо корхонаҳои расмӣ мебошанд. Тақрибан 40-50% аҳолии шугълёфта ба СХМ вобастаанд. Суръати афзоиши истеҳсолоти саноатӣ дар соли 2025 ба 24,5% расидааст. Ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар соли 2024 ба 53 миллиард сомонӣ баробар шудааст. Дар кишвар зиёда аз 2040 корхонаи саноатӣ фаъолият доранд.

Самтҳои тақмили саҳми СХМ

Барои тақвият бахшидани нақши СХМ дар саноатикунони босуръат зарур аст:

- дастгирии молиявӣ;
- истифодаи технологияҳои инноватсионӣ;
- соддагардонии расмиёт;
- таҳкими инфрасохтор;
- тайёр намудани кадрҳо.

Хулоса

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои хуб барои рушди СХМ мебошад аз ҷумла

- Истифодаи энергияи барқароршаванда (оғтоб, шамол, об)
- Рушди саноати экологӣ ва фарҳангӣ
- Ҷалби сармояи хориҷӣ ба секторҳо ва бизнесҳои хурд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди соҳибкории хурду миёна яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлатӣ ба ҳисоб меравад. Ҳукумати кишвар тавасути барномаҳо ва ислоҳоти қонунгузорӣ талош дорад ки, фазои соҳибкориро беҳтар намояд.

Бо назардошти шароити иқтисодии Тоҷикистон, рушди минбаъдаи соҳибкории хурду миёна бояд ба самтҳои зерин равона гардад.

1. Таъмини дастрасии соҳибкорон ба манбаъҳои маблағгузори имтиёзнок
2. Дастгирии соҳибкорони наваъсис, махсусан ҷавонон ва занон
3. Рушди инфрасохтори соҳибкорӣ, аз ҷумла бизнес-инкубаторҳо ва кластерҳои саноатӣ
4. Гузариш ба соҳибкории инноватсионӣ ва рақамӣ
5. Баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ дар бозорҳои дохили ва хориҷӣ

Дар маҷмӯъ рушди соҳибкории хурду миёна барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳмияти стратегӣ дорад, зеро он метавонад ба рушди устувори иқтисоди миллӣ, таъмини шугъл ва беҳбуди сатҳи зиндагии мардум мусоидат кунад.

Соҳибкории хурду миёна ҳамчун муҳаррики рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ нақши калидӣ дар татбиқи сиёсати саноатикунони босуръат дорад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бе иштироки фаъоли СХМ ноил шудан ба индустриализатсияи воқеӣ ғайриимкон аст. Барои

Тоҷикистон низ зарур аст, ки соҳибкорӣ хурду миёна ба шароити асосии давлат дар роҳи татбиқи ҳадафҳои стратегӣ табдил ёбад.

Адабиёт

1. Барномаи давлатии рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (2021–2030).
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ» (такмилшуда, 2020).
3. UNIDO. Industrial Development Report 2022.
4. OECD. SME and Entrepreneurship Outlook 2021.
5. Ayyagari, M., Beck, T., & Demircuc-Kunt, A. (2011). Small and Medium Enterprises Across the Globe.
6. Агентии оморӣ назди Президенти ҶТ (stat.tj).
7. Барномаи миёнамуҳлати рушди ҶТ барои солҳои 2021–2025.
8. Барномаи давлатии рушди соҳибкорӣ замон то соли 2027.
9. Комилов С.Ҷ., Низомова Т.Д., Давлатзод У. Иқтисоди корхона. – Душанбе, - 2015.– 640 с.
10. Комилов С.Ҷ., Низомова Т.Д. Иқтисоди корхона. – Душанбе: - «Диловар» - ДДМТ, 2001.–238 с.
11. Комилов С.Х., Давлатзод У. Иқтисодиёти корхонаҳо. – Душанбе Собириён, 2012. – 448 с.
12. Комилов С.Х., Давлатзод У. Иқтисодиёти корхонаҳо. – Душанбе: «Диловар» - ДДМТ, 2000. – 135 с.
13. Коно Т. Стратегия и структура японских предприятий. – М.: Прогресс, 1987. – 383 с.
14. Костенко О. В. Агропромышленные кластеры России – идея или реальность? <http://publishing-vak.ru/>.
15. Котлер Ф. и др. Основы маркетинга. – СПб.: К: Издат. Дом «Вильямс», 1999. – 1056 с.
16. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҷрибаи хориҷии ташкил ва ташаккули бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – Р. 194-206.

ИСТИФОДАИ ЗЕҲНИ СУНӢӢ ҲАМЧУН ЗАМИНАИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ДОНИШӢОИ КАСБӢ ВА ҲУҚУҚӢИ СОҲИБКОРОН ДАР МУҲИТИ РАҚОБАТӢ

Юсуфӣ Муҳаммадраҳим – унвонҷӯ, хатмкунандаи Институти кишоварзии Тоҷикистон (ҳоло Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншо Шотемур), аз рӯи ихтисоси агроном, таҳассус олими агроном. Адрес: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Рудакӣ, шаҳраки Сомониён, кучаи Сино, хонаи №32, хучраи 2. Телефон: (+992) 900-82-29-89, (+992) 118-82-29-89, E-mail: mahmadrahim_00@mail.ru

Дар шароити муосири рушди босуръати технология ва рақобати шадиди бозор, истифодаи васеи зеҳни сунӣ ҳамаҷун заминаи муҳим барои баланд бардоштани сатҳи донишҳои касбӣ ва ҳуқуқи субъектони фаъолияти соҳибкорӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Тадқиқоти мазкур ба таҳлили нақши зеҳни сунӣ дар тақмили малакаҳои амалӣ ва ҳуқуқи субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ бахшида шудааст. Дар ин замина, равишҳои татбиқи зеҳни сунӣ барои омӯзиши муосири қонунгузорӣ, таҳлили ҳавфҳои ҳуқуқӣ, қабули қарорҳои стратегӣ ва рушди устувори соҳибкорӣ баррасӣ мегарданд. Инчунин, имкониятҳои воситаҳои интеллектуалӣ дар таъмини рақобатпазирии соҳибкорон дар муҳити бозори муосир муҳокима мешаванд. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки ворид кардани технологияи зеҳни сунӣ ба муҳити таҳсилоти касбӣ ва амалияи соҳибкорӣ метавонад заминаи мустаҳкам барои рушди дониши ҳуқуқӣ ва рақобатпазирии соҳибкорон гардад.

Калидвожаҳо: зеҳни сунӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, донишҳои касбӣ, донишҳои ҳуқуқӣ, муҳити рақобатӣ, технологияи рақамӣ, инноватсия, қарорҳои стратегӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В КОНТЕКСТЕ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ И ПРАВОВЫХ ЗНАНИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЕ

Юсуфи Муҳаммадраҳим - соискатель, выпускник Таджикского сельскохозяйственного института (в настоящее время — Таджикский аграрный университет имени Шириншо Шотемура) по специальности агроном; научная квалификация — учёный агроном. Адрес: Республика Таджикистан, район Рудаки, посёлок Сомониён, улица Сино, дом №32, кв.2. Телефон: (+992) 900-82-29-89, (+992)- 118-82-29-89, E-mail: mahmadrahim_00@mail.ru

В условиях стремительного развития технологий и жёсткой рыночной конкуренции использование искусственного интеллекта как важного инструмента для повышения уровня профессиональных и правовых знаний предпринимателей приобретает особую значимость. Настоящее исследование посвящено анализу роли искусственного интеллекта в совершенствовании практических и правовых навыков субъектов предпринимательской деятельности. В этом контексте рассматриваются подходы к применению искусственного интеллекта для современного изучения законодательства, анализа правовых рисков, принятия стратегических решений и обеспечения устойчивого развития предпринимательства. Также, обсуждаются возможности интеллектуальных инструментов в обеспечении конкурентоспособности предпринимателей в условиях современного рынка. Результаты анализа показывают, что интеграция технологий искусственного интеллекта в систему профессионального образования и предпринимательскую практику может стать прочной основой для развития правовой грамотности и повышения конкурентоспособности предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, предпринимательская деятельность, профессиональные знания, правовые знания, конкурентная среда, цифровые технологии, инновации, стратегические решения.

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF ENHANCING ENTREPRENEURS' PROFESSIONAL AND LEGAL KNOWLEDGE IN A COMPETITIVE ENVIRONMENT

Yusufi Muhammadrahim - applicant, graduate of the Tajik Agricultural Institute (currently the Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur), majoring in Agronomy; academic qualification — Agronomy Scientist. Address: Republic of Tajikistan, Rudaki District, Somoniön Village, Sino Street, 32, Apt.2. Phone: (+992) 900-82-29-89, (+992) 118-82-29-89, E-mail: mahmadrahim_00@mail.ru

In the context of rapid technological advancement and intense market competition, the use of artificial intelligence as a key tool for enhancing the professional and legal knowledge of entrepreneurs is gaining particular significance. This study is dedicated to analyzing the role of artificial intelligence in improving the practical and legal competencies of business actors. Within this framework, various approaches to applying artificial intelligence for modern legal education, legal risk analysis, strategic decision-making, and sustainable entrepreneurial development are examined. Additionally, the potential of intelligent tools in ensuring the competitiveness of entrepreneurs in today's market environment is discussed. The results of the analysis demonstrate that the integration of artificial intelligence technologies into professional education systems and entrepreneurial practice can provide a solid foundation for the development of legal literacy and the enhancement of business competitiveness.

Keywords: artificial intelligence, entrepreneurship, professional knowledge, legal knowledge, competitive environment, digital technologies, innovation, strategic decision-making.

Мубрамияти мавзӯ: Чӣ тавре, ки Клавус Шваб - асосгузор ва президенти Форуми иқтисодии ҷаҳонӣ дар Женева дар китоби худ бо номи «Инқилоби саноатии ҷорум» зикр мекунад: «Аз инқилоби мазкур ҷаҳор паёмади асосӣ барои тамоми соҳаҳо бармеоянд, яъне: интизориҳои истеъмолкунандагон тағйир меёбанд (1), сифати маҳсулот тавассути маълумотхое, ки самаранокии дороиҳоро баланд мебардоранд, такмил меёбад (2), бо таъсиси платформаҳои нави ҳамкорӣ, шарикҳои нави миёни ширкатҳо ташаққул меёбанд (3), ва моделҳои амалиётӣ ба моделҳои нави рақамӣ табдил меёбанд (4). Мизоҷон, ҳоҳ шахсони воқеӣ бошанд (B2C), ҳоҳ корпоратсияҳо (B2B), ҳарчи бештар ба маркази тиҷоратии рақамӣ табдил меёбанд, ки ин тарзи хизматрасонӣ тағйиротҳои ҷиддиро талаб менамояд. Интизориҳои муштариён бештар ба самти дарёфти таҷрибаи равона мешаванд» [14, саҳ. 16]. Чӣ тавре, ки А. Рауфӣ дар китоби «Иқтисодиёти рақобатӣ» бо истифода аз таҷрибаи ҷаҳонӣ ва таҳлилҳои муқоисавӣ қайд менамояд, «соҳибкор, бо он ки пеш аз ҳама ба нафъи худ амал мекунад, ҳамзамон ба манфиати ҷомеа низ хизмат мерасонад. Аз ҳамин ҷиҳат, дар кишварҳои иқтисодиётан рушдёфта ҷомеа ва давлат шахсони соҳибҳимматро як навъ "фонди тиллоии" миллат мешуморанд ва барои он ҳама корро ба анҷом мерасонанд, ки рӯҳи соҳибкорӣ дар миёни мардум ҳаргиз хомӯш нагардад» [10, саҳ. 213]. Чунин муносибат дар Тоҷикистон низ дар раванди татбиқи моделҳои гуногуни рушди иқтисодиёт аз нуқтаи назари дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ низ амалӣ гардида истодааст, ки ҳаммаъно ба равияҳои пешрафти ҷаҳон мансуб мебошанд.

Аҳамияти методологии мавзӯи пешниҳодгардида аз он иборат аст, ки он заминаи таҳлили амиқи равандҳои муносири рақамисозӣ ва робитаи он бо рушди малакаҳои амалии соҳибкоронро фароҳам месозад. Ин методология имкон медиҳад, ки равишҳои самараноки татбиқи зеҳни сунӣ дар раванди таҳсилоти касбӣ ва ҳуқуқии субъектҳои иқтисодӣ муайян гардида, инчунин омилҳои таъсиргузор ба баланд бардоштани рақобатпазирии онҳо дар бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ таҳлил шаванд. Бо истифода аз усулҳои таҳлили низомӣ, муқоисавӣ ва моделсозии рақамӣ, ин таҳқиқот на танҳо аҳамияти назариявии мавзӯро нишон медиҳад, балки заминаи амалиро барои таҳияи тавсияҳои муассир ҷиҳати рушди сиёсати соҳибкорӣ ва таълимии мутобиқ ба талаботи асри рақамӣ фароҳам меорад.

Аҳамияти амалии мавзӯ аз нигоҳи татбиқи ҳадафҳои иқтисодиёти ба дониш таъҷунонда ва истифодаи зеҳни сунӣ ҳамчун заминаи баланд бардоштани донишу малакаи соҳибкорон зимни ҳамкорӣ на танҳо дар дохил, инчунин бо шарикони берунмарзӣ аз он иборат аст, ки на танҳо фаъолияти соҳибкорӣ рушд ёбад, инчунин аз ҳатарҳои эҳтимолие, ки дар ин

раванд вучуд доранд, пешгирӣ карда шаванд, яъне бо истифода аз зехни сунъӣ метавон таҳлили саривақтӣ ва дақиқи хавфҳо, мушаххассозии имкониятҳои бозорӣ, тарҳрезии стратегияи рушди устувор ва қабули қарорҳои муассири идоракунии фаъолиятро таъмин намуд. Ин раванд барои соҳибкорон имкон фароҳам меорад, ки дар муҳити рақобатӣ самаранок амал кунанд, ба талаботи бозори ҷаҳонӣ мутобиқ шаванд ва бо истифодаи технологияҳои муосир мавқеи худро дар иқтисоди миллӣ ва байналмилалӣ таҳким бахшанд.

Муҳтавои асосӣ: Истифодаи зехни сунъӣ, ки яке аз падидаҳои замони муосир ба ҳисоб меравад, аз нуқтаи назари муаллиф зимни интиҳоби моделҳои ифодкунандаи расидан ба ҳадафҳои самаранокии истеҳсолот ва ба инобат гирифтани муҳити рақобатӣ метавонанд «ёрии амалӣ» расонанд. Ёрии амалии зехни сунъӣ аз ин нуқтаи назар дар имконияти ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили миқдори зиёди маълумоти марбут ба талаботи бозор, рафтори истеъмолкунандагон, арзёбии самаранокии захираҳо ва қабули қарорҳои оптималӣ зоҳир мегардад. Бо истифода аз алгоритмҳои зехни сунъӣ, соҳибкорон метавонанд равандҳои истеҳсолот ва фурӯшро беҳтар ба роҳ монда, хароҷотро коҳиш диҳанд ва сифати маҳсулот ё хизматрасониро мутобиқ ба талаботи рақобатпазирӣ баланд бардоранд. Ин равиш ба таври амалӣ заминаи таҳкими самаранокии фаъолияти соҳибкорию фароҳам оварда, дар шароити рақобати бозорӣ ҳамчун як баррасии (абзор) стратегияи муҳим хидмат мекунад. Дар раванди ҳамкорӣ бо шарикони хориҷӣ истифодаи «зехни сунъӣ» дар баланд бардоштани донишу малакаи соҳибкорон, ҷӣ тавре ки аз таҳлили адабиётҳои [1,2,3,5,6,7,11,12,13,15,4,8,9] бармеояд, метавонанд дар доираи ҳифзи иттилоот ва муқобила бо падидаҳои номатлуби монанди «киберҳучум», «пешгирии паҳн намудани сири тижоратӣ», «қаллобӣ» ва дигар зухуроти манфӣ, ки метавонанд фазои нобоварию эҷод намуда, муносибатҳои байни соҳибкоронро ҳалалдор созанд, саҳми муассир гузоранд. Истифодаи алгоритмҳои зехни сунъӣ имконият медиҳад, ки таҳдиди чунин хатарҳо сари вақт ошкор ва бо усулҳои муосир пешгирӣ карда шаванд, ки ин ба устувории равобити тижоратӣ ва афзоиши эътимоди тарафайн мусоидат мекунад. Ин равиш на танҳо кафолати амнияти иттилоотиро таъмин менамояд, балки шароити беҳтари ҳамкорию дар муҳити рақобатии ҷаҳонӣ фароҳам меорад.

Мавзӯи №1: Истифодаи зехни сунъӣ дар раванди фаъолияти тижорати электронӣ ва азхуд намудани донишҳо дар ин раванд.

1. **Мафҳуми зехни сунъӣ ва нақши он дар рушди тижорати электронӣ** – Шарҳи асосии мафҳум ва имкониятҳои зехни сунъӣ дар оптимизатсиякунии равандҳои фурӯш ва маркетинг дар платформаҳои электронӣ.

2. **Баррасии моделҳои коркард ва таҳлили додаҳои калони тижоратӣ бо истифода аз алгоритмҳои зехни сунъӣ** – Равишҳо ва технологияҳои пешрафта барои таҳлили рафтори мизочон ва пешгӯии талабот.

3. **Нақши зехни сунъӣ дар беҳтаргардонии хизматрасонӣ ва таҷрибаи муштарӣ** – Татбиқи системаҳои автоматии муошират, чатботҳо ва шахсозии пешниҳодҳо дар тижорати электронӣ.

4. **Пешбурди амният ва ҳифзи иттилоот дар тижорати электронӣ бо ёрии зехни сунъӣ** – Таҳлил ва пешгирии киберхатарҳо тавассути моделҳои зехни сунъӣ.

5. **Омӯзиши усулҳои азхудкунии донишҳо дар соҳаи тижорати электронӣ бо дастгирии технологияи зехни сунъӣ** – Барномаҳо ва платформаҳои омӯзишии рақамӣ барои соҳибкорон.

6. **Амалиёти муваффақ ва мисолҳои татбиқи зехни сунъӣ дар тижорати электронӣ дар Тоҷикистон ва ҷаҳон** – Таҳлили таҷрибаҳои пешқадам ва баррасии имкониятҳои татбиқи онҳо дар шароити Тоҷикистон.

Мавзӯи №2: Ҷамъовари маълумотҳо оид ба фаъолияти соҳибкорӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар давлатҳои ҷаҳон, ташаккули донишҳо дар ин раванд.

1. **Методологияи ҷамъовари маълумотҳои соҳибкорӣ дар сатҳҳои маҳаллӣ ва байналмилалӣ** – Тарзи кор бо манбаъҳои иттилоотӣ ва стандартҳои ҷамъовари маълумот.

2. **Таҳлили муқоисавии муҳитҳои соҳибкорӣ дар минтақаҳои гуногун** – Шарҳи асосҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоии минтақаҳо бо истифода аз додаҳои ҷамъовардашуда.

3. Нақши платформаҳои рақамӣ ва технологияҳои зеҳни сунӣ дар ҷамъоварӣ ва коркарди додаҳо – Автоматикунонии раванди таҳлил ва истифодабарии маълумот.

4. Ташаккули донишҳои касбӣ ва ҳуқуқӣ бо истифода аз маълумоти ҷамъоваришуда – Истифодаи маълумот барои рушди малакаҳо ва қабули қарорҳои соҳибкорӣ.

5. Вазифа ва аҳамияти таҳлили сатҳи рақобатпазирӣ дар минтақаҳои гуногун – Ченакҳо ва усулҳои арзёбӣ.

6. Мисолҳо ва таҷрибаҳои ҷаҳонӣ дар истифодаи додаҳои соҳибкорӣ барои рушди стратегияҳои тиҷоратӣ – Баррасии ҳолатҳои муваффақ ва имкониятҳои татбиқ дар Тоҷикистон.

Мавзӯи №3: Хатарҳои замони муосир дар фаъолияти соҳибкорӣ ва пешгирии онҳо:

1. Мафҳум ва намудҳои асосии хатари муосир дар фаъолияти соҳибкорӣ – Киберхучумҳо, қаллобӣ, сири тиҷоратӣ ва дигар таҳдидҳо.

2. Нақши технологияҳои зеҳни сунӣ дар ошкорсозӣ ва пешгирии хатари соҳибкорӣ – Системаҳои, ки бо ёрии алгоритмҳои мураккаб таҳдидҳоро муайян мекунанд.

3. Таҳлили ҳолатҳо ва таҷрибаҳои пешгирии хатари соҳибкорӣ дар сатҳи маҳаллӣ ва байналмилалӣ – Мисолҳои амалии шикасти хатари иқтисодӣ ва технологӣ.

4. Стратегияҳои идоракунии хатари соҳибкорӣ ва нақши омӯзишҳои доимӣ – Барномаҳои таълимӣ ва усулҳои тақмили дониши соҳибкорон.

5. Механизмҳои ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ барои ҳифзи соҳибкорӣ – Қонунгузорӣ, сиёсати давлатӣ ва дастгирии байналмилалӣ.

6. Воситаҳои амалӣ барои бехтарсозии ҳифзи иттилоотӣ ва ташаккули фарҳанги амниятӣ дар байни соҳибкорон – Технологияҳо ва тарзи нигоҳдории маълумот.

Хулоса, истифодаи зеҳни сунӣ ҳамчун василаи самаранок барои баланд бардоштани донишҳои касбӣ ва ҳуқуқи соҳибкорон дар муҳити рақобатӣ нақши калидӣ дорад. Ин технологияи муосир имкон медиҳад, ки субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ малакаҳои касбии худро тақмил дода, қарорҳои стратегиро бо дақиқӣ ва саривақтӣ қабул намоянд, ки ин ба рушди устувори тиҷорат ва тақвияти рақобатпазирӣ онҳо дар шароити бозор мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, истифодаи васеъ ва мақсадноки зеҳни сунӣ дар соҳаи таҳсилот ва амалии фаъолияти соҳибкорӣ барои рақамикунонии равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид дар ин раванд аҳамияти вижа дорад.

Адабиёт

1. Берджесс Э. Искусственный интеллект – для вашего бизнеса: Руководство по оценке и применению / Эндрю Берджесс; Пер. с англ. – М.: Интеллектуальная Литература, 2021. 232 с.

2. Бутл Р. Искусственный интеллект и экономика: Работа, богатство и благополучие в эпоху мыслящих машин / Бутл Роджер. - Пер. с англ. - М.: Альпина ПРО, 2023. – 424 с.

3. Дэвенпорт Т. Внедрение искусственного интеллекта в бизнес-практику: Преимущество и сложности / Томас Дэвенпорт; Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 316 с.

4. Зияева М. Д. Основы предпринимательства (бизнеса). Учебное пособие для студентов экономических специальностей всех форм обучения. 2020. – 375 с.

5. Искусственный интеллект, аналитика и новые технологии / Пер. с англ: Harvard Business Review – М.: Альпина Паблишер, 2022. – 200 с.

6. Кинг Кэти. Искусственный интеллект в маркетинге. Как использовать ИИ и быть на шаг впереди / Кэти Кинг; перевод с английского И. А. Шевкуна. – Москва: АСТ, 2024. – 256 с.

7. Киссинджер Г. Искусственный разум и новая эра человечества / Генри Киссинджер, Эрик Шмидт, Дэниел Хаттенлокер; Пер. с англ. – М.: Альпина ПРО, 2022. – 200 с.

8. Лапуста М. Г. Предпринимательство: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 608 с.

9. Ларина Е.С. Россия и вызовы цифровой среды: рабочая тетр. / Ларина Е.С., Овчинский

В.С. [Электронный ресурс]. -Режим доступа: URL: <https://russiancouncil.ru/common/upload/WP15Cybersecurity-Ru>.

10. Рауфи А. Конкурентная экономика. / Под общ. ред. доктора экономических наук, профессора О. Б. Бобоева. – Душанбе: «Дониш», 2014. – 608 с.

11. Стэнли Томас Дж. Мой сосед-миллионер. Почему работают одни, а богатеют другие?: секреты изобильной жизни / Томас Дж. Стэнли, Уильям Д. Данко; [перевод с английского Ю. Сашниковой]. – Москва: Эксмо, 2024. – 416 с.

12. Фёдорова Е. А. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски: учебное пособие / Е. А. Фёдорова, Ф. М. Шелопаев, А. И. Ермоленко. – М.: КНОРУС, 2010. – 360 с.

13. Череданова Л. Н. Основы экономики и предпринимательства: учеб. для нач. проф. образования / Л. Н. Череданова. – 6-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 176 с.

14. Шваб Клаус. Четвертая промышленная революция: Перевод с англ. / Клаус Шваб. – Москва: Издательство «Э», 2017. – 208 с.

15. Шишкин С. Н. Государственное регулирование экономики: предпринимательско-правовой аспект / С. Н. Шишкин. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 256 с.

16. Сулаймонзода, Ш. Ф. Тачрибаи хориҷии ташкил ва ташаккули бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – P. 194-206.

ТАНЗИМИ САМАРАНОКИ АНГЕЗИШ ҲАМЧУН ШАРТИ МУВАФФАҚИЯТИ ТАЪЛИМ

Гафори Махбуба Гафор - унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, ш. Хучанд.

Маъмул аст, ки ангеziш яке аз омилҳои асосии дастбӣ ба натиҷаҳои баланд дар таҳсил буда, сарчашмаҳои муҳими муваффақияти маърифатӣ ва фараҳмандӣ (ҳолати хуби равонӣ ва иҷтимоӣ) дар раванди таълим, новобаста аз зинаҳои он, ба ҳисоб меравад. Намудҳои муосири танзими ҳавасмандӣ, ки дар ҷорҷӯбаи васеътарини худомӯзӣ ҷой дода шудаанд, пешниҳод мекунанд, ки донишҷӯён метавонанд бо танзим ва беҳтар кардани худтакмилдиҳии худ ба муваффақиятҳои таълимӣ ва фараҳмандии худ саҳми ғаёл гузоранд.

Калидвожа: ҳавасмандӣ, танзими ҳавасмандӣ, худомӯзии таълим, мониторинг, моделҳои назариявӣ, стратегияи таълим.

ЭФФЕКТИВНАЯ РЕГУЛЯЦИЯ МОТИВАЦИИ КАК УСЛОВИЕ УСПЕШНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Гафори Махбуба Гафор – кандидат Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова, г. Худжанд.

Общепризнано, что мотивация является одним из основных факторов достижения высоких академических результатов и важным источником когнитивной успешности и благополучия (хорошего психического и социального состояния) в образовательном процессе, независимо от его этапов. Современные методы регуляции мотивации, рассматриваемые в более широком контексте самообразования, предполагают, что учащиеся могут активно способствовать своей академической успешности и благополучию, регулируя и совершенствуя своё самосовершенствование.

Ключевые слова: мотивация, регуляция мотивации, самостоятельное обучение, мониторинг, теоретические модели, стратегия обучения.

EFFECTIVE REGULATION OF MOTIVATION AS A CONDITION FOR THE SUCCESS OF PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Gafor Makhbuba Gafor – candidate of Khujand State University named after academician B. Gafurov, Khujand.

It is widely recognized that motivation is one of the key factors in achieving high academic results and an important source of cognitive success and well-being (good mental and social well-being) in the educational process, regardless of its stage. Modern methods of regulating motivation, considered in the broader context of self-education, suggest that students can actively contribute to their academic success and well-being by regulating and refining their self-improvement.

Key words: motivation, motivation regulation, independent learning, monitoring, theoretical models, learning strategy.

Худомӯзӣ дар тадқиқоти муосир ҳамчун мафҳуми бисёрҷанба мавриди баррасӣ қарор мегирад ва дорои консепсияҳои гуногун мебошад. Калиди асоси барои дарки моҳият ва механизмҳои амалии худомӯзӣ – худтанзимкунӣ ба ҳисоб меравад, ки он ба раванди мустақилонаи ҳадафманд ва идорашавандаи ғаёлияти таълим мансуб аст. Дар доираи чунин раванд шахсони таълимгиранда бо истифода аз таҷриба ва малакаҳои қаблан бадастоварда, имкониятҳои зеҳнӣ ва таъвоноҳои таҳлилий, донишҳои худро босозӣ ва такмил медиҳанд. Ин раванд на танҳо ба иҷрои самараноки вазифаҳои таълимӣ, балки ҳамзамон ба рушди қобилиятҳои тафаккури шахсӣ ва худидоракунии зеҳнӣ мусоидат менамояд.

Муҳимтарин хусусияти мазкур дар он ифода меёбад, ки тағйирёбии равандҳои таълимӣ ҷанбаҳои худинъикосӣ, ангеизиш ва рафториро фаро гирифта, ба ташаккули шахсияти омӯзанда ҳамчун субъекти ғаёл ва мустақили ғаёлият таъсири назаррас мерасонад.

Дар замони муосир мафҳуми худомӯзӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии равандҳои таълимӣ баррасӣ мегардад. Худомӯзӣ ба раванди худоғозӣ ва худташқилдиҳии донишҷӯён ишора мекунад, ки дар он шахсони таълимгиранда масъулияти асосиро барои ташкили муҳити мусоиди омӯзишӣ ба уҳда мегиранд. Дар чунин ҳолат, донишҷӯён на танҳо шароити заруриро барои азхудкунии дониш фароҳам меоранд, балки омилҳои таъсиррасонро низ назорат карда, монетаҳои равонию иҷтимоӣ ё ташқилӣ, ки метавонанд ба самаранокии таълим ҳалал расонад, паси сар намоянд. Истифодаи усулҳои худомӯзӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки сатҳи худназоратӣ, худбаҳодиҳӣ ва худтанзимкунии раванди таълимиро баланд бардоранд. Яъне, ҳар як донишҷӯ метавонад суръат ва ҳаҷми омӯзиши худро мувофиқи имкониятҳо ва қобилиятҳои инфиродӣ танзим намоянд. Ин хусусиятҳо ба онҳо шароит фароҳам меоварад, ки ғаёлияти таълимиро ба сатҳи баланди мустақилият, масъулият ва самаранокӣ анҷом диҳанд.

Илова бар ин, худомӯзӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки раванди таълимиро ба эҳтиётот ва ҳадафҳои шахсии худ мутобиқ гардонанд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо на танҳо ба барномаҳои таълимӣ мутобиқ мешаванд, балки қодир мебошанд равандро ба таври ғаёлона идора кунанд: интихоби усулҳои омӯзиш, тақсимооти вақт, истифодаи манбаҳои иловагӣ ва таҳлил намудани натиҷаҳои худ. Ҳамин тариқ худомӯзӣ ба сифати омили муҳими рушди шахсият ва таҳкими салоҳиятҳои касбӣ баромад мекунад, зеро донишҷӯро ба шахсияти ғаёл, масъулиятшинос ва қодир ба қабули қарорҳои мустақил табдил медиҳад.

Танзими ҳавасмандкунӣ ба кӯшишҳои шахс равона мегардад, ки бо мақсади ташаккул, ниғадорӣ ва тақвияти сатҳ ва навъи муайяни ангезаҳои дохилӣ анҷом дода мешавад. Ин раванд имконият медиҳад, ки донишҷӯён ғаёлияти таълимии худро самаранок ирода намоянд ва раванди омӯзишро ба ҳадафҳои мушаххас равона созанд.

Дар доираи назарияи худомӯзӣ, ҳавасмандӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои калидӣ баррасӣ мегардад. Танзими он дар баробари танзими маърифатӣ, рафторӣ ва иҷтимоӣ нақши марказӣ мебозад.

Дар ду даҳсолаи охир таваҷҷуҳ ба ин самт ба таври назаррас афзудааст. Ин раванд боиси ташаккули навъҳои назариявии умедбахш ва таҳқиқи натиҷаҳои наздик ва дурнамои танзими ҳавасмандӣ гардидааст, ки се ҷанба дорад:

1. Донишҳо;
2. Мониторинг (назорат ва арзёбӣ);
3. Идоракунии ғаёлонаи ҳавасмандӣ.

Ба андешаи муҳаққиқ Уолтерс, танзими самаранокӣ ҳавасмандӣ боиси расидан ба сатҳ ё намудҳои мувофиқшавии ангезаҳо ҷорӣ мегардад. Яке аз таҳқиқотҳои гузаронидашуда, ки ба масъалаи назорати ҳавасмандӣ бахшида шудааст ва дар доираи марҳилаи иҷроӣ раванди худтанзимкунии омӯзиш қарор дорад, нишон дод, ки донишҷӯён стратегияҳои мухталифро (аз ҷумла: стратегияҳои асосёфта бар ҳадафҳо ва стратегияҳои баланд бардоштани шавқу ҳавас) барои амсилаи ғаёлонаи ҳолатҳои ҳавасмандӣ ба қор мегиранд. Таҳқиқот бо истифода аз усули таҳлили таҷрибавӣ ва пурсиш (методологияи таҳқиқот дар асоси намудҳои худидоракунии гузаронида шуда, нишон дод, ки рушди малакаҳои худидоракунии ва истифодаи стратегияҳои мақсаднок метавонад ба баланд бардоштани самаранокии омӯзиш ва устувории раванди омӯзишӣ мусоидат намоянд. Ин натиҷаҳо ба таҳқиқоти минбаъда оид ба тақмили усулҳои омӯзиш ва рушди малакаҳои ҳавасмандӣ ҳамчун унсури муҳим дар таҳсилот асос мегузоранд [5]. Гайр аз ин, донишҷӯён аз ҷиҳати сифату миқдор ва фарогирии стратегияҳои маърифатии истифодашаванда фарқ мекунаанд. Ҳар ду намуди стратегия, тибқи натиҷаҳои таҳқиқот, аҳамияти муҳими танзими раванди омӯзишро доранд. Ин танзим одатан тавассути амалӣ кардани рафтори муайяншуда дар доираи иҷроӣ вазифаҳои мушаххаси банақшагирифташуда баён мешавад, ки натиҷагирии он ба баланд бардоштани самаранокии таҳсил ва қомеъӣ дар ҳадафҳои таълимӣ мусоидат мекунад.

Дар доираи таҳқиқоти муосир як зумра муҳаққон марҳилаҳои калидии танзими муассири ҳавасмандиро дар қорҳои худ муфасссал тавсиф намудаанд. Ба ин марҳилаҳо, аз ҷумла, муайян намудани эҳтиёҷот ба сатҳи баланди ҳавасмандӣ ва интиҳоби стратегияҳои мувофиқ, инчунин татбиқи самараноки онҳо дохил мегарданд. Зикр мегардад, ки танзими дурусти ҳавасмандӣ тавассути тағйироти мутобикшаванда робитаи ғайримустақим бо беҳбуди дастовардҳои таълимӣ барқарор менамояд [4].

Гуруҳи дигари муаллифон дар қорҳои таҷдидшудаи хеш, ҷузҳои мухталифи маърифати ҳавасмандии қориро, аз қабилӣ арзиши вазифа, дақиқтар муайян намудаанд. Донишҷӯён ин равандро метавонанд пайгирӣ ва назорат намоянд. Муҳаққон инчунин аҳамияти донишҳои метасатҳӣ оид ба ангеизиш – яъне худфаҳмии метаангеизишӣ ва донишҳои марбут ба стратегияҳои таъкид кардаанд, ки онҳо омилҳои муҳими таъмини танзими муассири ангеизиш ба шумор мераванд.

Дар раванди таҳлили механизми худомӯзӣ зарур аст ба омилҳои конгнитивии (шинохтӣ) ангеизиши таълимгирандагон тавачҷуҳ карда шавад. Зери ин омилҳо омодагии шахс ба иштирок дар фаъолият ва устувории ӯ дар иҷрои супориш фаҳмида мешавад, ки дар навбати худ, сабаби интиҳоби рафтор ва дараҷаи шиддатнокии фаъолияти минбаъдаи таълимро муайян месозад. Гуруҳи муҳаққон бар онанд, ки ангеизиши беҳтарин дар ҳолатҳои ба вучуд меояд, ки:

1. Таълимгиранда интизори иҷрои муваффақонаи фаъолиятро дошта бошад (эҳтимолияти баланди муваффақият);
2. Иҷрои супориш барои ӯ арзишманд ва муҳим бошад (арзиши субъективӣ - шахсӣ);
3. Иҷрои супориш бо ҳароҷоти ночизи маърифатӣ ва эмотсионалӣ ҳамроҳ гардад, яъне таълимгиранда ҳеч гуна паёмадҳои манфии эҳтимолиро интизор набошад [1].

Раванди танзими ангеизиши оғоз меёбад, вақте ки таълимгирандагон дар ангеизиши қорӣ худ мушқилот эҳсос мекунанд (масалан, ҳолати паст шудани омодагӣ барои иштирок дар супориш) аз нуқтаи назари сатҳҳои номувофиқи интизории муваффақият, арзиши субъективӣ (шахсӣ, инфиродӣ) ва ҳароҷоти даркшаванда. Таҷқиқотҳо нишон медиҳанд, ки, тағйирёбии дохилииндивидуалӣ (даруншахсӣ) дар унсурҳои ангеизиш дар муддатҳои кӯтоҳ ба амал меоянд, ки ин хусусияти динамикӣ (тағйирёбанда)-и онҳоро таъкид мекунанд. Аз ин рӯ, дуруст аст онҳоро ҳамчун нишондиҳандаҳои таҷрибаи ангеизиш дар лаҳзаи муайян арзёбӣ намоем (бар ҳилофи тамоюлҳои устувортар ё шахсиятмонанд).

Дар маҷмӯъ, бо гузашти вақт, таълимгирандагон коҳиши ангеизишро эҳсос мекунанд, ки он бо паст шудани интизории муваффақият ва кам гардимдани арзиши субъективӣ алоқаманд аст. Ин ҳолат боиси пайдоиши сабабҳои эҳтимолии гуногун барои худтанзимкунии ангеизиш мегардад [2, с. 215 - 222].

Таҷқиқотҳо нишон медиҳанд, ки таълимгирандагон сабабҳои мушқилоти ангеизишро фарқ мекунанд: аз як тараф омилҳои, ки ба пасти интизории муваффақият вобастаанд ва аз тарафи дигар, омилҳои, ки бар пояи паст будани арзиши субъективӣ қарор доранд. Мувофиқи ин, онҳо стратегияҳои муайянеро интиҳоб менамоянд. Ғайр аз он, ҳангоми рӯбарӯ шудан бо ин навъ мушқилоти ангеизишӣ, донишҷӯён аз сатҳи нисбатан баланди самаранокӣ ва муваффақият дар танзими интизориҳои пасти худ оид ба дастёбӣ хабар медиҳанд, ки он нисбат арзиши субъективии пасти вазифа устувортар арзёбӣ мегардад.

Ангеизиш дар омӯзиш нақши муҳим мебозад, зеро он ба худтанзимкунӣ ва самаранокии фаъолият таъсир мерасонад. Вақте, ки донишҷӯён бо мушқилоти ангеизишӣ рӯбарӯ мешаванд, онҳо метавонанд интизориҳои пасти худро дар бораи муваффақият идора кунанд ва сатҳи иштироку устувории худро дар иҷрои вазифаҳои таълимӣ баланд бардоранд. Ба гуфтаи муҳаққон, худтанзимкунии ангеизиш равандест, ки дар он донишҷӯён равандҳои дохилиро назорат карда, ҳадафҳои худро муайян ва фаъолиятро ба сӯи онҳо равона месозанд. Онҳо аз стратегияҳои махсуси метакогнитивӣ истифода мекунанд, ки ба идоракунии ангеизиш, рафтор ва муҳити омӯзиш мусоидат менамояд.

Моделҳои Пинтрих (2004) нишон медиҳад, ки худтанзимкунӣ ҳамзамон бо шинохт, ангеизиш, рафтор ва ҷомеаи иҷтимоиву таълимӣ пайвандӣ дорад. Дар ин раванд донишҷӯён

метавонанд ангезиши худро тақвият диҳанд, фаъолиятро назорат кунанд ва мутобиқи ниёзҳои худ тарзи омӯзишро танзим намоянд.

Қисми асосии ин раванд ангезиши худтанзимкунӣ аст. Онро инчунин “идоракунии ангезиш” меноманд. Ангезиши худтанзимкунӣ маънои онро дорад, ки донишҷӯён усул ва роҳҳоро истифода мебаранд, то ҳавас ва шавқи худро барои таҳсил нигоҳ доранд. Онҳо кӯшиш мекунанд фаъл, устувор ва ҷиддӣ бошанд. Дар ин раванд донишҷӯён ҳадафҳои ирода қардани фикр, қувва ва рафторашонро ба дӯш мегиранд. Ба ибораи дигар, онҳо ҳадафҳои назорат мекунанд, ки ҷӣ гуна рафтор кунанд ва ҷӣ гуна дарс хонанд.

Муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки худомӯзӣ нишон медиҳад, ки ангезиш ҷӣ тавр бо омӯзиш алоқаманд аст ва ҷӣ гуна ангиши таҳсил рафтори донишҷӯ тағйир меёбад. Одатан донишҷӯёне, ки ин равандро истифода мебаранд, роҳроero интихоб мекунанд, ки кӯшиш ва шавқи онҳоро барои гирифтани дониш, ирода қардани рафтор ва нигоҳ доштани ҳавас зиёд мекунанд. Яъне онҳо мекушанд, ки ҳамаш ҳудро ҳавасманд созанд. Стратегияҳои ангезишӣ маҷмӯи роҳҳо ва усулҳои мебошанд, ки донишҷӯён барои ҳавасманд сохтани худ, нигоҳдорӣ ва фаълсозии кӯшишҳо дар иҷрои вазифаҳои таълимӣ истифода мебаранд. Ин стратегияҳо ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки арзиш ва аҳамияти вазифаҳои худро дарк намуда, ҳавасмандии дохилоро нигоҳ доранд, ҳамаҷунин муҳити омӯзишро идора ва назорат намоянд [3, 256 с.].

Фаълсозии арзиши вазифа бо дарки аҳамият, судмандӣ ва мувофиқати он ба ҳадафҳои шахсӣ ва илмии донишҷӯён алоқаманд аст. Вақте, ки донишҷӯ вазифаро муҳим ва марбут ба манфиатҳои худ мешуморад, сатҳи ҳавасмандӣ ва иштироки ӯ дар иҷрои фаъллиятҳои таълимӣ меафзояд. Барои дастгирӣ ва рушди ҷунин ҳавасмандӣ, донишҷӯён усулҳои худтанзимкунандаи метакогнитивиро истифода мебаранд. Ба онҳо равандҳои диққат, нақшагузорӣ, назорати (мониторинг), арзёбӣ ва танзими фаъллияти таълимӣ дохил мешаванд. Ин усулҳо ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки равандҳои маърифатӣ ва рафтори худро самаранок идора кунанд.

Танзими муҳити таълимӣ низ ҷузъи муҳими стратегияҳои назоратӣ ба ҳисоб меравад. Он дар бар мегирад талошҳои донишҷӯён барои бартараф сохтани монеаҳо ва нороҳатиҳо дар ҷараёни омӯзиш, инчунин истифодаи роҳҳои алтернативии ба даст овардани иттилооти таълим.

Масалан, донишҷӯён метавонанд муҳити таълимии мустақили худро бозсозӣ намоянд: омилҳои парешонкунандаро аз байн баранд, ба муҳити оромтар гузаранд ё аз имкониятҳои омӯзиши онлайн истифода кунанд. Дар ҷараёни худтанзимкунӣ донишҷӯён аксаран мониторинг ва назорати контекстуалиро ба роҳ мемонанд ва танзими муҳити омӯзишро ҷузъи муҳими самаранокии равандҳои таълимӣ мешуморанд.

Танзими аффе́кт бо истифодаи стратегияҳои гуногуни худтанзимкунандаи аффе́ктивӣ, когнитивӣ ва метакогнитивӣ амалӣ мегардад. Донишҷӯён ин усулҳоро ба қор мебаранд, то эҳсосоти худро идора кунанд ва бо ҳолатҳои душвор, монанди тарс ё изтироб, муқобила намоянд. Масалан, ҳама воқунишҳои мусбӣ ва ҳама воқунишҳои манфии эҳсосӣ метавонанд ба таҷрибаи метакогнитивӣ ва равандҳои маърифатии донишҷӯён таъсир расонанд, ки дар навабати худ ба сатҳи иштирок ва фаъллиятҳои дар раванди таълим таъсир мегузорад.

Донишҷӯёне, ки рафтори худро ба таври мусбӣ танзим мекунанд, метавонанд ба самаранокии стратегияҳои худомӯзии маърифатӣ ва метаконгнитивӣ, аз қабيلي тасхеҳи ҳадаф, идоракунии вақт, банақшагирӣ, назорат ва арзёбӣ, мусоидат намоянд. Донишҷӯён метавонанд аз худмуқолаи ҳавасмандкунанда метавонанд эҳсосоти манфи́ро қоҳиш дода, диққати худро аз саволҳои мушкили санҷиш ба дигар саволҳо равона созанд.

Дар натиҷа, метавон гуфт, ки қобилияти танзими самараноки ангезиш, яъне баланд бардоштани арзиши маърифатнокӣ ва ҳамаҷама қоҳиш додани эҳсоси ноқомӣ, шартӣ муҳим қарои ба даст овардани натиҷаҳои мусбат дар фаъллияти таълимии донишҷӯён мебошад.

Адабиёт

1. Мартюшева А.М., Горфинкель В.А. Исследование взаимосвязи мотивации достижения и саморегуляции учебной деятельности// Вестник Российского государственного университета.-2020.-№ 4.
2. Кулацкая М.Г. Саморегуляция и мотивация учебной деятельности студентов с инвалидностью в условиях дистанционного обучения // Цифровое обучение и образовательные технологии: материалы конф.-Москва, 2021.-С. 215-222.
3. Моросанова В.И. Осознанная саморегуляция и её роль в профессиональном развитии личности.- Москва: Наука, 2010.- 256 с.
4. Шукшина Л.В., Фролова К.Г. Особенности обучения и мотивация студентов в условиях онлайн взаимодействия //Современное педагогическое образование. 2021. №2.
5. Шерсткова И.А., Зиятдинова Н.А. Оптимизация самостоятельной работы обучаемых по дисциплине «Иностранный язык» в техническом вузе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2020. №4.

ЧАЛБИ САРМОЯГУЗОРИХО БА РУШДИ БОЗОРИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Бобоев Ҷ. М. - унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Нахимов 64/14, E-mail: jahongirboboev@mail.ru
Телефон : (+992) 904-12-14-15.

Махмадёрв А. - унвонҷӯи Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146, Телефон: (+992) 931 – 98 – 99 -88.

Дар мақола механизми чалби сармоягузориҳо ба рушди бозори озуқаворӣ оварда шудааст. Самтҳои асосии чалби сармояҳо ба рушди минтақаҳои кишоварзӣ ва рушди устувори бозори дохилии озуқаворӣ мавриди таҳлил омӯзиш қарор дода шудааст. Механизмҳои асосии чалби сармоягузориҳо ва маблағҳои ғайрибюджетӣ ба истифодаи оқилонаи захираҳои замин ва об пешниҳод гардидааст. Инчунин таҷрибаи амалӣ дар бахши сармоягузориҳо ба рушди минтақаҳои кишоварзӣ ва ташаккули бозори озуқаворӣ дар маҷмӯъи дида баромада шудааст.

Калидвожаҳо: комплекси агросаноатӣ, минтақаҳои кишоварзӣ, рушди бозори озуқаворӣ, захираҳои замин ва об, сармоягузориҳо, захираҳои молиявӣ, дастгирии давлатӣ, рушди инфрасохтори бозорӣ.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Бабаев Дж. М. - аспирант Государственный финансово-экономический университет Таджикистана. Республики Таджикистан. г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: jahongirboboev@mail.ru Телефон : (+992) 904-12-14-15.

Махмадёрв А. - аспирант Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемура. Адрес: 734003, Республика Таджикистан. г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, Телефон: (+992) 931 – 98 – 99 -88..

В статье рассматривается механизм привлечения инвестиций в развитие продовольственных рынков. Предложены основные направления привлечения инвестиций в продовольственных рынках. Выделены основные механизмы привлечения инвестиций и внебюджетных средств в эффективности развития продовольственных рынков. Предложены опыт привлечения инвестиций в развитие сельских регионов и формирование продовольственных рынков.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, аграрных регионов, развитие продовольственных рынков, экономика, земельные ресурсы, инвестиций, финансовые ресурсы, государственная поддержка, развитие инфраструктура рынки.

ATTRACTING INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE FOOD MARKET IN MODERN CONDITIONS

Babaev J.M. - postgraduate student at the State Financial and Economic University of Tajikistan. Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: jahongirboboev@mail.ru Phone: (+992) 904-12-14-15.

Manmaderov A. - postgraduate student at the Tajik Agrarian University named after Shirinshho Shotemur. Address: 734003, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Phone: (+992) 931 - 98 - 99 -88..

This article examines the mechanism for attracting investment in food market development. Key areas for attracting investment in food markets are proposed. Key mechanisms for attracting investment and extra-budgetary funds are highlighted, as are the effectiveness of food market development. Experiences in attracting investment in rural development and food market formation are presented.

Keywords: agro-industrial complex, agricultural regions, food market development, economy, land resources, investment, financial resources, government support, infrastructure development, markets.

Ташаккул ва рушди бозори озуқаворӣ на танҳо аз дараҷаи рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, балки аз соҳаҳои хизматрасони комплекси агросаноатӣ низ вобастагӣ дорад. Бо афзоиши ҳаҷми маҳсулотҳои озуқаворӣ талабот ба намудҳои ғизоӣ, захираҳои обӣ-энергетикӣ, масолеҳи ёрирасон, хизматрасониҳои нақлиётӣ, воситаҳои алоқа, анборҳо ва амсоли инҳо низ меафзояд. Ин чараён, боиси вобастагии соҳаи асоси КАС, яъне кишоварзиро аз дигар соҳаҳои хизматрасониҳои моддӣ-техникӣ, инженерӣ, мелиоративӣ, агрохимиявӣ ва ғайраро ба миён меорад. Ба маънои дигар, рушди илмӣ-техникӣ ва ҷалби сармоягузориҳо ба минтақаҳои агросаноатӣ зарурияти рушди соҳаҳоеро ба миён меорад, ки барои соҳаи кишоварзӣ шароитҳои хуб муҳаё сохта, барои амалкарди самаранокии бозори озуқаворӣ хизмат менамоянд.

Соҳаҳои инфрасохтори минтақавӣ ба рушди ноҳияҳои алоҳидаи минтақаҳои кишвар, ташаккули комплексҳои территориявӣ-худудӣ ва истеҳсоли хизмат мерасонанд. Масалан, инфрасохтори бозори дохилии озуқаворӣ ноҳияҳои минтақаи ҷанубӣ, ба инфрасохтори вилояти Хатлон ва ғайра дохил мешаванд. Инфрасохтори бозори маҳаллӣ ё истеҳсоли аз унсурҳои иборат мебошад, ки фаъолияти корхонаҳои алоҳидаи комплекси агросаноатиро таъмин менамояд. Корхонаҳои таъмирӣ-техникӣ, хизматрасониҳои энергетикӣ, хоҷагиҳои анборӣ ва яхдонӣ, ташкилотҳои роҳсозии дохилихоҷагӣ ва байни соҳавӣ мисоли инфрасохтори истеҳсоли ва минтақавӣ шуда метавонанд.

Аз нигоҳи аҳамияти функционалӣ ва амалкарди бозори озуқаворӣ вазифаи инфрасохтори бозорӣ ба ду қисм ҷудо менамоянд. Якум, соҳаҳо, ки бевосита ба соҳаи кишоварзӣ хизмат менамоянд ва дуюм, соҳаҳо, ки маҳсулотҳои озуқавориро то истеъмолкунандагони ниҳой, яъне бозорҳои минтақавӣ мерасонанд. Ба соҳаҳои якум дохил карда мешавад: соҳаҳо ва корхонаҳои таъмирӣ-техникӣ, мошинаро таҷҳизотҳо, ташкилотҳои нақлиётӣ, мелиоративӣ ва таъмини об; хизматрасониҳои агрономӣ; ахборотӣ, низоми таъминоти моддӣ-техникӣ ва қувваи барқ. Ба соҳаи дуюм бошад, ташкилотҳои маҳсулоттайёркунанда, логистика (кашонидан), нигоҳдории маҳсулотҳои озуқаворӣ дохил мешаванд. Самаранокии амалкарди бозори озуқаворӣ дар навбати худ, аз мавҷудият ва амалкарди соҳаҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳои дар боло овардашудаи хизматрасониҳо ғайриимкон мебошад.

Яке аз механизмҳои муҳимми идоракунии давлатии ҷалби сармоягузориҳо ба истифодаи захираҳои замин ин таъмини истеҳсоли маҳсулотҳои аз нигоҳи экологӣ тоза ва безарар ба ҳисоб меравад, ки дар он риояи меъёрҳои муайяни агроэкологӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти аз озуқаворӣ тозаи ватанӣ, таъмини такрористеҳсоли ҳосилхезии хок ва муҳофизати муҳити зист риоя карда мешавад. Ин ҷо, «...масъалаи ҷалби сармояҳо дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ ва баҳои самаранокии онҳо дар шароити дигаргунсозии муносибатҳои заминдорӣ барои ҳар як шакли хоҷагидорӣ дар баҳши мазкур хусусияти хоси худро дошта, он дар интиҳо ба амали намудани фаъолияти сармоягузорӣ дар чараёни хоҷагидорӣ, аз ҷумла ҷалб ва истифодаи самараноки сармояҳо дар баҳши истифодаи самараноки захираҳои замин бетаъсир намеронад...» [2]. Аз ин хотир, лозим аст, ки диққати асосӣ ба таҳлил ва баҳои истифодаи самараноки заминҳои обёришаванда бо назардошти хусусиятҳои хоси рушди бозори озуқаворӣ, фароҳам овардани шароитҳо барои ҷалби бештари сармояҳо ба истеҳсоли ҳарчӣ зиёди маҳсулотҳои озуқаворӣ ва рушди устувори минтақаҳои мамлакат дода шавад.

Ҳадафи асосии истифодаи заминҳои обёришавандаи кишоварзӣ дар ин маврид ба таъмини рушди интенсификатсияи кишоварзӣ, ҷалби заминҳои минтақаҳои наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ ба гардиши кишоварзӣ ва гузаронидани чораҳои маҷмуии ҳифзи табиат мебошад. Илова бар ин, гузариш ба низоми экологии органикӣ ҳавасмандии даромаднокӣ ва шуғли пурраи аҳолиро

таъмин намуда, инчунин мувофиқатии рушди иқтисодӣ ва маҳдудиятҳои экологиро роҳандозӣ менамояд.

Яке аз механизми муҳим дар баҳши баланд бардоштани самаранокии экологӣ-иқтисодии истифодаи захираҳои замин ва ҷалби сармояҳо ба рушди соҳаи кишоварзӣ ин тақмили механизми иқтисодӣ дар низоми заминдорӣ ба ҳисоб меравад. Чунонки натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ҷанбаҳои мавҷудаи баҳои кадастрии арзиши заминҳои кишоварзӣ (махз, он базаи асосӣ барои муайян намудани низоми пардохти замин ба ҳисоб меравад) дар сатҳи лозима омилҳои экологӣ-табӣӣ, ҳосилхезии иқтисодии хок ва дараҷаи таъсири антропогениро ба агроэкосистема ба назар намегирад. Масалан, меъёри андоз дар шароити кунунӣ дар минтақаҳои кишвар хеле паст буда, тахминан 1-1,5% аз арзиши истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ аз 1 га ташкил медиҳад, ки он ҳавасмандии истифодаи самараноки захираҳои заминро таъмин наменамад. Дар минтақаи кадастрии Суғд меъёри андоз аз 1 га заминҳои кишт ва дарахтони бисёрсола ба ҳисоби миёна 17,98 сомонӣ (заминҳои обёришаванда - 215,2; заминҳои кӯҳӣ - 12,5); дар минтақаҳои кадастрии Ҳиссор ва Кӯлоб - 16,14; дар Рашт - 17,93; дар Вахш - 10,77 ва ВМБК - 7,6 сомонӣ мебошад [1].

Самаранокии амалкарди бозори озуқаворӣ аз фуруши маҳсулотҳои кишоварзӣ ва ҷалби бештари сармояҳо ба соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ки тавассути тақсимои ҷамъиятии меҳнат ба роҳ монда мешавад, вобастагӣ дорад. Ҳангоми фуруши маҳсулотҳои озуқаворӣ дар бозорҳои минтақавӣ шарту шароитҳои зерин ба инобат гирифта мешавад:

- таркиби физикӣ ва сифати маҳсулотҳои озуқаворӣ ва маҳсулотҳои тайёри ғизоӣ;
- таъбу завқи харидорон ва хароҷотҳои истеъмолии онҳо;
- хароҷотҳои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ дар минтақаҳои агросаноатӣ;
- тақсимои ҳудудӣ ва минтақавӣ истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони маҳсулотҳои озуқаворӣ;

- технологияи парвариши зироатҳои кишоварзӣ ва тақсимои хароҷотҳо дар баҳши тиҷорат ва коркарди саноатии ашёи хоми кишоварзӣ ва ғайра.

Дар маҷмӯъ, ҷораҳои маҷмуии аз нигоҳи илмӣ асоснокнамудаи ҷалби сармоягузориҳо ба муҳофизати табиат, аз ҷумла ҷорӣ намудани технологияи нав ва низоми киштгардон имконият медиҳад, ки таъсири антропогенӣ ба муҳити зист паст гардида, устувории экологии агроэкосистемаи минтақавӣ ва самаранокии соҳаи кишоварзӣ таъмин карда шавад. Ҳамаи ин зербинои асосӣ барои рушди устувор, таъмини беҳатарии озуқаворӣ, тағийротҳоро ба беҳшавии вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сатҳу сифати зиндагии аҳоли дар деҳот мусоидат менамояд.

Адабиёт

1. Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон - Душанбе, 2021. - С. 12-15.

2. Исайнов, Х.Р., Арабов, Ф.П. Инвестиции в земельно-водные ресурсы Таджикистана: механизм управления их эколого-экономическим использованием /Х.Р. Исайнов, Ф.П. Арабов. -Душанбе: Типографии ТНУ, 2021. - 192 с.

3. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҷрибаи хориҷии ташкил ва ташаккули бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 4-1(38). – Р. 194-206.

АСОСҲОИ СОҲИБКОРИИ МУШТАРАК ВА НАҚШИ ОН ДАР ҶОМЕАИ ИМРУЗА

Сафарова Сабрина Бахромовна – ассистент кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ДДМИТ). Суроға: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, ноҳияи Сино, маҳаллаи Нахимов 64, хонаи 30. Телефон: 409090967

Саъдулоев Асадулло Ҷаҳфарович – ассистент кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ДДМИТ). Суроға: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, ноҳияи Сино, маҳаллаи Нахимов 64, хонаи 30. Телефон: 900021302

Барпо кардан ва рушду равнақи корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қодиранд, ки ба ҳалли масъалаҳои зерин, ба монанди: шани гардонидани бозори дохили бо молу хизматҳои гуногун: васеъкунии нер.и содироти: азхудкунии техника ва технологияи нав: муҳайёкунии ҷойҳои қори иловаги ва ғайраҳо мусоидат намоянд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, соҳибкорӣ, соҳибкории муштарак, еорхонаи муштарак.

ОСНОВЫ СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ИХ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Сафарова Сабрина Бахромовна – ассистент кафедры «Экономический анализ и статистика» Таджикского государственного финансово-экономического университета (ТГФУЭ). Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, район Сино, мкр. Нахимова, д. 64, каб. 30. Телефон: 409090967

Саъдулоев Асадулло Ҷаҳфарович – ассистент кафедры «Экономический анализ и статистика» Таджикского государственного финансово-экономического университета (ТГФУЭ). Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, район Сино, мкр. Нахимова, д. 64, каб. 30. Телефон: 900021302

Создание и развитие совместных предприятий в Республике Таджикистан может способствовать решению следующих задач: насыщение внутреннего рынка разнообразными товарами и услугами; расширение экспортного потенциала; освоение новой техники и технологий; создание дополнительных рабочих мест и т. д.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, совместное предприятие, СП.

THE BASICS OF JOINT VENTURES AND THEIR ROLE IN TODAY'S SOCIETY

Safarova Sabrina Bahromovna – Assistant Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik State University of Finance and Economics (TSFUE). Address: 734067 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino district, Nakhimov neighborhood 64, room 30. Phone: 409090967

Saduloev Asadullo Jafarovich - Assistant Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik State University of Finance and Economics (TSFUE). Address: 734067 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino district, Nakhimov neighborhood 64, room 30. Phone: 900021302

The establishment and development of joint ventures in the Republic of Tajikistan are able to contribute to solving the following problems, such as: saturating the domestic market with various goods and services; expanding export potential; mastering new equipment and technologies; creating additional jobs, etc.

Keywords: economy, entrepreneurship, joint venture, joint venture.

Гузариш ба иқтисоди бозори бо мақсади ба натиҷаҳои баланди микдори ва сифати ноил шудан зарурати ҷустуҷӯ ва амалигардонии шаклҳои нави хоҷагидориро шарт ва зарур меҳисобад. Яке аз чунин шаклҳои пешқадами хоҷагидори соҳибкории муштарак мебошад, ки дар тараққи додани робитаҳои иқтисодии беруни нақши муҳимро мебозад. Тақрибаи қаҳони

нишон медиҳад: ки манфиатҳои ҳамкори байни давлатҳо дар соҳаи истеҳсолот бештар тавассути корхонаҳои муштарак ба амал бароварда мешавад.

Дар адабиётҳои иқтисоди ва ҳуқуқи мафҳуми ягонаи корхонаҳои муштарак вуқуд надорад. Ин шакли соҳибкори аз ибтидои пайдоиши худ бо чунин истилоҳ, ба монанди «қамъиятҳои омехта», «ширкатҳои омехта», «соҳибкории муштарак» ифода карда мешуд. Моҳияти пурраи соҳибкории муштаракро бештар «корхонаҳои муштарак» тақассум менамоянд.

Соҳибкории муштарак чунин шакли соҳибкорие мебошад: ки аз саҳмгузори ду ва ё зиёда давлат барои истеҳсоли муштарак, фуруши якқояи маҳсулот, гузаронидани корҳои илмию тадқиқоти, сохтмон, маслиҳату машваратҳои техники, ба амал баровардани хизматҳои нақлиёти, молияви, суғуртави таъсис дода мешаванд. Дар доираи чунин намуди соҳибкори ҳамкорон оиди муттаҳид кардани захираҳои молияви: пеш аз ҳама дар шакли саҳмпули оиди фаъолияти ҳамқоя дар доираи истеҳсолу хизматрасони ва дар бораи тақсими якқояи ғоида ва фаъолияти таваккали шартнома мебаранд. Корхонаҳои муштарак метавонанд ба зиёдкунии истеҳсоли молҳои камчин: аз он ҷумла молҳои ниёзи мардум мусоидат кунанд. Дар баъзе мавридҳо истеҳсоли молҳои табиноти истеҳсолидошта ва техникаю коммуникатсионии дар корхонаҳои муштарак ҳатто дар асоси воридоти баъзе қисмҳои эҳтиётии онҳо назар ба воридоти молҳои тайёр муфидтар аст: зеро хароҷотҳои ашёи камтар мешаванд. Чи тавре, ки маълум аст, муаммои муҳими иқтисодӣ ин инҳисории корхонаҳо ва иттиҳодияҳои калон мебошад, ки ба онҳо имконияти гузоштани шартҳоро ба истеъмолкунандагони маҳсулоти худ, медиҳад. Ташкили корхонаҳои муштарак метавонад яке аз воситаҳои мубориза бо ин инҳисории гардад. Корхонаҳои муштарак ба таҷрибаи хориҷи така карда, метавонанд бомуваффақият дар бозори мо бо корхонаҳои калон рақобат намуда, онҳоро маҷбур созанд, ки сифати молҳояшонро баланд бардошта, хароҷотҳои истеҳсолиро паст кунанд.

Дар ҳоли ҳозир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон миқдори зиёди корхонаҳои муштарак таъсис дода шудааст, ки муассисони қисме аз онҳо сармоягузори хориҷи мебошанд. Боз як чиз муҳим аст, ки шакли ташкилии корхонаҳои муштаракро аксар қамъиятҳои саҳҳомии шакли пӯшида ташкил медиҳад.

Соҳибкории муштарак аз нуқтаи назари назарияви ва амали бисёр масъалаҳоро дида мебарояд. Имкониятҳое, ки ин шакли нави ҳамкори ба иқтисодиёти мо медиҳад: бараъло маълум аст. Аммо ин шакли ҳамкори: ба монанди дигар соҳаҳои фаъолияти хоҷагидори ба худ диққати мақомотҳои танзими давлатиро талаб менамояд. Бинобар ҳамин барои тараққиёти соҳибкории муштарак бояд пеш аз ҳама чораҳои фаъол нисбати ҷалби сармояи хориҷи андешида шаванд. Ҳангоми амалигардонии ин чораҳо ба ҳамон соҳаҳо ва минтақаҳое диққат додан лозим аст, ки маҳсусан муфиданд. Дар ин самт барномаи муккамали ягонаеро дар сатҳи давлати коркард кардан зарур аст: ки тавонад ҳамаи масъалаҳои ҷалби сармояи хориҷи ва ташкили корхонаҳои муштаракро дар бар гирад.

Ташкили соҳибкории муштарак ба талаботҳои умумичаҳони ҷавобгу буда, яке аз сарчашмаҳои мусоидаткунандаи гузариш ба иқтисоди бозоргони мебошад. Истеҳсоли маҳсулоти саноати сабук ва молҳои ниёзи мардум: амалиётҳои содиротию воридоти ва тикоратию харидкуни: коркарди маҳсулоти кишоварзи: телекоммуникатсия ва коркарди канданиҳои ғоиданок – самтҳои асосии фаъолияти корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд.

Корхонаҳои муштарак як шакли ҳамкории иқтисодии байналхалқӣ: шакли самаранок ва тараққиқарда ба ҳисоб меравад. Дар корхонаҳои муштарак ҳамкорон барои ба натиҷаҳои баланд ноил шудан ҳавасманданд. Чунки аз натиҷаҳои фаъолияти онҳо ҳаҷми ғоидае, ки ҳар як ҳамкор (шарик) вобаста ба сармояи гузошташуда ба даст меоранд: вобаста аст.

Истифода ба шароитҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: мақсадҳои зерини ташкили корхонаҳои муштаракро тавсиф додан мумкин аст:

-азхуд намудани боигариҳои табиӣ (бо шартӣ нигоҳдории муҳити табиӣ);

-ба хоҷагии халқи ҷумҳури ҷалб намудани техника ва технологияи пешқадами хориҷи: тақрибаи идоракуни;
 -бунёди ҷойҳои нави кори барои аҳолии бекор;
 -ба хоҷагии халқи ҷумҳури ҷалб намудани захираҳои иловагии модди ва молияви;
 -тараққи додани базаи содироти ҷумҳури ва кам кардани воридот, азхуд кардани бозорҳои нав: васеъ кардани имкониятҳои худии фуруши маҳсулот;
 -истихроҷ, коркард ва содироти ашёи хоми босифат ва камарзиш (пахта, масолеҳи сохтмони, канданиҳои ғоиданок ва ғайраҳо);
 -баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот: махсусан дар соҳаҳои ки омили сарфакори барои онҳо муҳим аст;
 -ба даст овардани ғоида аз сармоягузориҳои хориҷи.

Бартариятҳои соҳибкории муштарак дар он зоҳир меёбад: ки дар он техника ва технологияи нав ба истеҳсолот тез чори карда мешавад: аз болои истифодаи захираҳои иқтисодӣ дараҷаи назорат баланд аст, робитаи бевосита бо бозори дохили ва беруни вучуд дорад, ба сарчашмаҳои ашёи хом наздик мебошанд: инчунин мустақилиятро дар ташкили истеҳсолот ва фуруши маҳсулот дороянд.

Хусусияти муҳими ҳамкории шарикон дар он ифода меёбад, ки иштирокдорони соҳибкории муштарак технологияи навтаринро пешниҳод менамоянд: сирри истеҳсолиро ошкор мекунанд, барои ташкили фаъолият кӯмак мекунанд ва робитаҳои тичоратии худро истифода мебаранд.

Соҳибкории муштарак метавонад ба ташаккули муҳити иқтисодӣ таъсири бевосита расонида, ба фаъолкунии муносибатҳои бозори мусоидат кунад ва мустақилияти ҳақиқии фаъолияти корхонаҳои ду ва ё зиёда давлатҳоро таъмин кунад.

Адабиёт

1. Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллӣ. Китоби дарсӣ. - Душанбе: «Ирфон», 2018. - 648 с.
2. Ҳақимов Ҳ.А. Иқтисоди миллӣ: асосҳои бехатарӣ ва рақобатпазирӣ. Воситаи таълим. - Душанбе: «Ирфон», 2007.-488 с.
3. Ҷонмамадов Ш.Б., Раҳмонов Ҷ.Р., Мамадалиев Ф.С. Танзими давлатии иқтисодиёт. – Душанбе: Ирфон, 2010. -166 с.
4. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономический рост, интеграция и региональное сотрудничество: Душанбе 2004-283 с.
2. Абдулкабатова Л. Г. Социальная инфраструктура: роль и значение в развитии региона // Вопросы структуризации экономики. 2009. №2.
3. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. М.: Дело и сервис, 2005.
4. Ашурбой Имомов «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» Душанбе – 2007.
5. Сулаймонзода, Ш. Ф. Таҷрибаи хориҷии ташкил ва ташаккули бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунории иқтисодиёт / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – Р. 194-206.
6. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. Учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2006.
7. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление: Учебное пособие для вузов.- М.: ЮНИТИ- ДАНА.- 2011. - 239 с.